

तैत्तिरीयारण्यकम्

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितम् ।

कलिकाता-नगर्यां

वाण्टिङ्ग-मिषन्-ग्रन्थे मुद्रितमभूत् ॥

शकाब्दाः १७८९ ॥ ई० १८७१ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

—००००००—

हरिः ॐ ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः । व्यशेम देव-
हितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः

श्रीगणेशाय नमः ।

माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयारण्यकभाष्यम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्गुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
ये पूर्वात्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसङ्ग्रहात् ।
कपालुः सायनाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥
व्याख्याता सुखबोधार्थं तैत्तिरीयकसंहिता ।

पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्या अरिष्टनेमिः ।
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

तद्वाङ्मणञ्च व्याख्यातं शिष्टमारण्यकं ततः ॥

अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते ।

अरण्ये तदधीचीतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते ॥

काण्डमारण्यकं सर्वं व्याख्यातव्यं प्रयत्नतः ।

आरण्यकविशेषास्तु पूर्वाचारैरुदीरिताः ॥

हेतुन् प्रवर्ग्यकाण्डञ्च याज्ञोपनिषदो विदुः ।

अरुणीयबिधिशैव काठके परिकीर्त्तितः ॥

रुद्रो नारायणश्चैव मेधो यश्चैव पित्रियः ।

एतदारण्यकं सर्वं नात्रतो श्रोतुमर्हति ॥

कठेन मुनिना दृष्टं काठकं परिकीर्त्तिते ।

सावित्रो नाचिकेतश्च चातुर्द्वात्रस्तृतीयकः ॥

तुर्या वैश्वसृजस्तद्वदङ्गिरारुणकेतुकः ।

स्नाध्यायब्राह्मणञ्चेति सर्वं काठकमीरितम् ॥

नारण्याधीतिनियमः सावित्रादिचतुष्टये ।

अतस्तद्वाङ्मण्यन्ये श्रुतं व्याख्यातमण्यदः ॥

वङ्गिरारुणकेत्वाख्यः काठके पञ्चमश्रुतः ।

आरण्यकादावास्मात्सङ्ख्याख्याय प्रतन्यते ॥

अत्र बोधायने कल्पे तत्प्रकारोऽभिहितः । 'एतेनारुण-
केतुको व्याख्यातो यावन्मन्त्रमबोष्टकाः । लोकं पृणात् च स्वय-

* (१) ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमा-
क्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः । व्यशेम
देवहितं यदायुः^(१) । (२) स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति

माहणात् चाप एवेति' । पूर्वत्र सावित्रादिचयनानामभि-
हितत्वादेतेनेति तत्परामर्शः । अन्नूपा इष्टका अवीष्टकाः ।
नात्रेष्टका मृदादिना निष्पादनीयाः । किन्तु आप एवेष्टकाः,
बुधोपधेया इत्यर्थः । उपधानेऽस्मिन् कल्प एवमभिहितः ।
'उत्तरवेद्यावपनकाले तूष्णीं जानुदघ्नं खात्वान्यत्र मृदं निव-
पति विदेरग्निरित्यादिर्लुप्यते । भुवासीति प्रतिपद्यते । हस्त-
याभमवीष्टका उपदध्यात् । भद्रं कर्णेभिरिति दाभ्यां शान्तिं
कृत्वा ताभ्यामुपदधातीति' । हस्तयाहं हस्तेन गृहीत्वा जल-
मित्यर्थः । तत्र शान्त्यर्थी प्रथमामृचमाह । "(१) भद्रं कर्णेभिः ०
देवहितं यदायुः^(२)" इति । हे 'देवाः' इन्द्रादयः, 'भद्रं'
कल्याणं, श्रुतिस्मृतिवाक्यरूपं, 'कर्णेभिः' आचार्यान्तेवासि-
रूपाणामृत्विग्यजमानरूपाणां वाऽऽत्माकं बहूनां कर्णैः 'शृणु-
याम' युष्मत्प्रसादात् सर्वदा श्रोतुं समर्थाः स्याम । श्रुत्वा च
'यजत्राः' यागचमाः, वयं 'भद्रं' कल्याणं, यज्ञादिकं कर्म,
'अक्षभिः' चक्षुरिन्द्रियैः, साक्षात् 'पश्येम' । 'स्थिरैः' अविकलैः,
'अङ्गैः' चक्षुरादिभिर्हस्तादिभिश्चावयवैः, 'तनूभिः' तथाविध-

नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ।
 स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु^(२) । ^(३) आपमापामपः सर्वाः ।
 अस्मादस्मादितोमुतः ॥ १ ॥

शरीरैः, युक्ता वयं 'तुष्टुवांसः' युष्मदीयां स्तुतिं कुर्वाणाः,
 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'देवहितं' देवेन प्रजापतिना सम-
 र्पितं, सर्वमपि 'आयुः', 'व्यशेम' विशेषेण प्राप्नुवाम । तस्मादप-
 मृत्योरभावाच्चिरं भद्रं शृणुयामेति पूर्वत्रान्वयः ॥

अथ द्वितीयमाह । “^(२) स्वस्ति न इन्द्रः • बृहस्पतिर्दधा-
 तु^(२)” इति । बृद्धैर्महात्मभिः सदा पुराणादिषु श्रूयत इति
 'बृद्धश्रवाः', तादृशः 'इन्द्रः', 'नः' अस्माकं, 'स्वस्ति दधातु'
 अध्ययनश्रवणानुष्ठानार्थं क्षेमं सम्पादयतु । विश्वं वेत्ति जानाती-
 ति 'विश्ववेदाः', तादृशः 'पूषा', अपि 'नः', 'स्वस्ति दधातु' ।
 'अरिष्टम्' अहिंसा, तस्य 'नेमि' स्थानीयः, यथा लोहमयी नेमिः
 काष्ठमयस्य चक्रस्य भङ्गाभावाय पालयति एवमयं 'तार्क्ष्यः'
 गरुडोऽपि, सर्पादिहतां हिंसां निवार्य तत्पालकत्वात् 'अरि-
 ष्टनेमिः', तादृशः तार्क्ष्यः 'नः', 'स्वस्ति दधातु' । 'बृह-
 स्पतिः', च ब्रह्मवर्चसं परिपाल्य 'नः स्वस्ति दधातु' । एत-
 न्नन्तद्वयं शान्त्यर्थमादौ पठित्वा प्रणवद्वयेनावीष्टकाद्वयमुप-
 दध्यात् ॥

कल्पः । 'आपमापामिति पञ्चभिर्महानास्त्रीभिरुष्णोदक-
 मिति' । उपदधाति इत्यनवर्त्तते । तत्र प्रथमामाह । “^(३) आप-

अग्निवायुश्च सूर्यश्च । सह सञ्चस्करर्द्धिया^(३) । ^(४)वाय्वश्चा
रश्मिपतयः । मरीच्यात्मानो अद्रुहः । देवीर्भुवनसू-
वरीः । पुत्रवत्वाय मे सुत^(५) । ^(५)महानाग्नीर्महामानाः ।

मापामपः ० सह सञ्चस्करर्द्धिया^(३)” इति । अहं ‘सर्वा अपः’
सर्वदेशवर्त्तीनि जलानि, ‘आपमापां’ पुनः पुनः प्राप्तवानस्मि ।
आपमित्यस्य वीष्मया पौनः पुन्यं लभ्यते । दोर्घस्य क्कान्दम-
त्वाद्वितीयोऽप्यापमित्येव शब्दः । जललाभाय स्थानविशेषा
निर्दिश्यन्ते । ‘अस्मादस्मात्’ इदंशब्देन वीष्मायुक्तेन सर्वनाम्ना-
जलस्थानाजि गङ्गामरस्वतीयमुनागोदावरीकावेर्यादीनि वि-
द्यन्ते तस्मात् सर्वस्माज्जलस्थानात्, प्राप्तवानस्मीति पूर्वत्रान्वयः ।
‘इतोऽसुतः’ इत्याभ्यां शब्दाभ्यां भूलोकस्वर्गलोकावभिधीयते ।
तस्मादप्युभयस्माज्जलं प्राप्तवानित्यन्वयः । तामेतां सर्वजल-
प्राप्तिम् ‘अग्निवायुसूर्याः’, सम्पादयन्त्विति शेषः । अहं तैर्देवैः
‘सह’, ‘सृद्धिया’ समृद्धिनिमित्तं, ‘सञ्चस्कर’ ता आपः संस्क-
रोमि ॥

अथ द्वितीयामाह । “^(४)वाय्वश्चा रश्मिपतयः ० पुत्रवत्वाय
मे सुत^(५)” इति । वायव एवाश्वस्थानीया बोढारो यासामपां
ताः ‘वाय्वश्चाः’, आदित्यरश्मय एव पातारो यासामपां ताः
‘रश्मिपतयः’, मरीचय एवात्मा शरीरमाधारभूतं यासामपां
ताः ‘मरीच्यात्मानः’, ‘अद्रुहः’ कस्यचिदपि द्रोहमकुर्वाणाः,
‘देवीः’ स्वच्छत्वेन द्योतमानाः, ‘भुवनसूवरीः’ भूतजातस्य

मह॒सो मह॑स॒स्वः । दे॒वीः पर्जन्य॑सू॒वरीः । पु॒त्रव॒त्वाय॑ मे
सुत^(५) ॥ २ ॥

(६) अ॒पा॒श॒न्यु॒ष्णिम॒पा र॒क्षः । अ॒पा॒श॒न्यु॒ष्णिम॒पा॒र॒धं । अ॒-

सवि॒त्र्यः, ईदृ॒श्य आपो॑ याः सन्ति तथाविधा हे आपः, यू॒यं
'मे' मम, 'पुत्रवत्वाय' ब॒हुपु॒त्रयु॒क्तत्वाय॑, 'सुत' अनु॒जानी॑त ॥

अथ तृतीयामाह । “^(५)महा॒ता॒मोर्म॑हा॒मानाः ० पु॒त्रव॒त्वाय॑
मे सुत^(५)” इति । मह॒दधिकं॑ नाम यामामपां ताः ‘महा॒-
ना॒म्यः’, आ॒प्नोति॑ धातो॒रुत्प॒न्नस्या॑प्शब्दस्य सर्व॒फलप्राप्ति॑वाचक॒-
त्वान्म॒हाना॑मत्वं । ‘महा॒मानाः’ अधिक॑पूजायुक्ताः, सर्व॒कर्म॑सु
शु॒द्धिहेतु॑त्वेनाधिक॑पूज्यत्वं । ‘मह॒सो मह॑सः’ तत्तद्दे॒वताविषय॑-
पूजायाः, ‘स्वः’ सवि॒त्र्यः, प्रव॑र्त्तिका इत्यर्थः । सति ह्यु॒दके॑-
ऽर्घ्य॑पाद्यादिना दे॒वाः पूज्य॑न्ते । ‘दे॒वीः’ स्व॒च्छत्वेन॑ द्योत॒मानाः,
'पर्जन्य॑सू॒वरीः’ मेघेन॑ प्रेरिताः, तादृ॒श्या या॑ आपः सन्ति,
तथाविधा हे आपः ‘मे’ मम, 'पुत्रवत्वाय' ब॒हुपु॒त्रसम्पत्तये॑,
'सुत' प्रेर॑यत ॥

अथ चतुर्थीमाह । “^(६)अ॒पा॒श॒न्यु॒ष्णिम॒पा॒र॒क्षः ० अ॒प दे॒वी-
रि॒तो द॒त्त^(६)” इति । अ॒प्नाति॑ भु॒ङ्क्ते इति ‘अ॒प्निः’ भो॒क्ता,
उ॒षति॑ द॒हतीति॑ ‘उ॒ष्णिः’ दा॒हकोऽग्निः, अ॒प्नीनां॑ भो॒क्तृणा॑मु॒-
ष्णिर्दा॒हको॑ योऽग्निः सोऽयम् ‘अ॒श॒न्यु॒ष्णिः’ योऽग्नि॒र्म॒हान् द॒हति॑
सोऽयं भोग्य॑वस्तुविनाशकत्वाद्भो॒क्तादा॒हको॑ भवति तादृ॒शमग्निं॑
'द॒त्तः’ अ॒स्मत्पार्श्व॑ात्, हे आपः यू॒यं ‘अ॒प॒द॒त्त’ अ॒प॒द॒त्तनु॑त,

पा॒घ्रा॒मपं॑ चा॒वत्ति॑ । अप॑ दे॒वीरि॒तो हित॑^(१) । ^(२)वज्रं॑ दे॒वी-
रजी॑ताः॒श्च । भुव॑नं दे॒वसू॒वरीः । आ॒दि॒त्यान॑दि॒तिं
दे॒वीं । योनि॑नो॒र्ध्वमु॒दीष॑त^(३) । ^(४)शि॒वा नः॑ श॒न्त॑मा भ-

वियोजयतेत्यर्थः । तथा 'रक्षः' बाधकं राक्षसम्, 'अपहित' ।
तथा 'अश्व्युष्णि' भोक्तृणां शरीरदाहकं ज्वरादिरूपमग्निम्,
'अपहित' । ज्वरदाहकृतं शरीरशोषणं तद्धेतुभूतं पापञ्च 'अप-
हित' । 'अघ्नां' प्राणादिज्ञानशक्त्यभावम् 'अपहित' । 'अवत्ति'
वृत्तिजीवनं तद्विरोधि दारिद्र्यम् 'अपहित' । 'देवीः' स्वच्छ-
त्वेन द्योतमानाः, हे आपः अन्यदपि प्रतिकूलं सर्वम् 'इतः'
अस्मत्समीपात्, 'अपहित' ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(१)“वज्रं देवीरजीताः॒श्च • योनि॑नो-
र्ध्वमु॒दीष॑त^(३)” इति । हे आपो यूयं 'देवीः' द्योतनात्मिकाः
सत्यः, 'वज्रम्' इन्द्रायुधम्, 'ऊर्ध्वं' उपरिदेशे द्युलोके, 'उदी-
षत' अस्मद्रक्षार्थमुन्नयत, उपरि हि वज्रे दृश्यमाने शत्रूणां
भीतत्वादस्माकं रक्षा भवतीत्यर्थः । 'अजीतान्' शत्रुभिरजि-
तान्, अस्मानपि, उपरिदेशे रक्षार्थं 'वज्रम्', उन्नयत । 'भुवनं'
भूतजातं, गवादिकं च, 'उदीषत', 'देवसूवरीः' देवानामपि
सविद्यः प्रेरयिष्यः, यूयम् 'आदित्यान्' अदितेः पुत्रान्,
सर्वान् देवान्, 'अदितिं', 'देवीं', च 'योनिना' कारणत्वेन,
'उदीषत' । सर्वेपि देवा अस्मद्रक्षायः कारणा भवन्वित्यर्थः ॥

वन्तु । दिव्या आप ओषधयः^(८) । ^(९)सुमृडीका सरस्व-
ति । मा ते व्योम सन्दृशि^(९) ॥ ३ ॥

अमुतः सुतौषधयो द्वे च ॥ अनु० १ ॥

कल्पः । 'शिवा नः शन्तमेति सौषधोऽपोऽध्वर्यवे ददाति ।
स ताः प्रतिगृह्य शिवा न दायुपदधाति' इति । पाठस्तु ।
“(८) शिवा नः शन्तमाः ० आप ओषधयः^(८)” इति । दिवि-
भवा याः 'आपः', याश्च 'ओषधयः', विद्यन्ते ताः सर्वाः 'नः'
अस्माकं, 'शिवाः' सुखहेतवः, 'शन्तमाः' अतिशयेन दुःखशा-
न्तिहेतवश्च 'भवन्तु' ॥

कल्पः । 'सुमृडीकेति भूमिवतीमुपदध्यादेताः पुरस्तात्'
इति । पाठास्तु । “^(९)सुमृडीका ० व्योम सन्दृशि^(९)” इति ।
हे 'सरस्वति', सरोयुक्तभूमिरूपे दृष्टके, त्वं 'सुमृडीका' सुष्ठु
सुखहेतुर्भव । 'ते' तव सम्बन्धि, 'व्योम' क्षिद्रं, ओषधिभिराच्छ-
न्त्वात् 'सन्दृशि' दृष्टं माभूत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयानुवाकः ।

(१) स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं । अनुमानश्चतुष्टयं । एतै-
रादित्यमण्डलं । सर्वैरेव विधास्यते^(१) । (२) सूर्यो म-
रोचिमादत्ते । सर्वस्माद्भुवनादधि । तस्याः पाकवि-

कल्पः । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमित्यष्टौ मध्ये शुक्रं ते अ-
न्यदिति च' इति उपदध्यादित्यनुवर्त्तते । तत्र प्रथमामाह ।
(१) "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यं ० सर्वैरेव विधास्यते"^(१) इति । 'स्मृतिः',
अनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं । 'प्रत्यक्षं' सर्वपुरुषाणां आ-
त्रेण* ग्राह्यं, वेदवाक्यञ्च । 'ऐतिह्यं' इतिहासपुराणमहा-
भारतब्राह्मणादिकं । 'अनुमानः' शिष्टाचारः, तेन हि मूलभूतं
श्रुतिस्मृतिलक्षणं प्रमाणमनुमीयते । तदेतत् स्मृत्यादिचतुष्टय-
मवगतिकारणभूतं प्रमाणं । 'एतैः' स्मृत्यादिभिः, 'सर्वैरेव'
प्रमाणैः, 'आदित्यमण्डलं', 'विधास्यते' प्रमीयते । यादृशमिदं
मण्डलं भवति यथा च प्रवर्त्तते, यथा चामन्वन्तरादिभेदभिन्नं
कालं प्रवर्त्तयति । यथा चोदकसृष्ट्यादिना विश्वमुत्पादयति
तत्सर्वं स्मृत्यादिप्रमाणसिद्धं हे अविष्टके त्वं तथाविधमण्डल-
स्वरूपासीति स्मृतिः ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) "सूर्यो मरोचिमादत्ते ० स्मृतं
कालविशेषणं"^(१) इति । अयं 'सूर्यः', जगदादौ 'मरोचिं'
सर्वव्यवहारहेतुभूतं कञ्चिद्रश्मिं, 'आदत्ते' । कुचादत्त इति

* अत्रियेण इति A. B. पृथक्पाठः ।

शेषेण । स्मृतं कालविशेषणं^(१) । ^(२)नदीव प्रभवात् का-
चित् । अक्षय्यात् स्यन्दते यथा ॥ १ ॥

तां नद्योऽभिसमायन्ति । सोरुः सती न निवर्तते^(३) ।

तदुच्यते, 'सर्वस्माद्भवनादधि' सर्वस्य भूतजातस्योपरि, रस-
वीर्यविकारादिभिः सर्वभूतजातमनुग्रहीतुमित्यर्थः । 'तस्याः'
मरीचेः, 'पाकविशेषेण' तद्धतेन पदार्थपरिपाकतारतम्येन,
'कालविशेषणं', अस्माभिः 'स्मृतं', भवति । प्रथमं तावद्वीजं
मरीचिकृतेन केनचित्पाकेनाङ्कुरीभवति, सचाङ्कुरः पाकान्तरेण
काण्डीभवति, तच्च काण्डं पाकान्तरेण पत्रपुष्पाण्युत्पादयति,
तच्च पुष्पं पाकान्तरेण फलि भवति, एवं कालकृततत्तत्पदा-
र्थावस्था दृष्टा । तदुचिताः क्षणमुद्भूतदिवसपक्षमासादिरूपाः
कालविशेषा अस्माभिर्निश्चोयन्ते । ईदृशकालरूपा लभसीति
दृष्टका स्मृतिः । एवं सर्वं सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

अथ द्वतीयामाह । ^(१)"नदीव प्रभवात् काचित् ० सोरुः
सती न निवर्तते"^(२) इति । अत्र कालस्य दृष्टान्तोऽभिधीयते ।
प्रभवत्युत्पद्यते जलमस्मादिति गोदावर्याद्युत्पत्तिप्रदेशः प्रभवः
स च निरन्तरजलोत्पत्तिदर्शनादक्षयः, तस्मात् 'अक्षय्यात् प्रभ-
वात्', उत्पन्ना महा'नदी' 'स्यन्दते' प्रवहति । सा नदी यादृशी
तादृशोऽयं संवत्सरः । 'यथा', च 'तां' महानदीम्, अन्याः क्षुद्राः
'नद्यः', 'अभिसमायन्ति' आभिमुख्येन संयोगं प्राप्नुवन्ति, 'सा'
च महानदी, बहुक्षुद्रनदीमेलनात् 'उरुः' विस्तीर्णा, 'सती',

(४) एवं नानासमुत्थानाः । कालाः संवत्सरः श्रिताः ।
 अणुशश्च महशश्च । सर्वे समवयन्वितं^(४) ।^(५) स तैः सर्वैः
 समाविष्टः । उरुः सन्न निवर्त्तते । अधि संवत्सरं वि-
 द्यात् । तदेव लक्षणं^(५) ॥ २ ॥

‘न निवर्त्तते’ कदाचिदपि न शुष्यति, किन्तु निरन्तरं प्रवहति ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४) “एवं नानासमुत्थानाः ० सर्वे सम-
 वयन्वितं”^(४) इति । अत्र दार्ष्टान्तिकोऽभिधीयते । यथा-
 दृष्टान्ते क्षुद्रा नद्यः सर्वा महानदीमेकामभिसमायन्ति ।
 एवमेव नानासमुत्थाना नानासमाकाराः ‘अणुश्च’ ‘महशश्च’
 क्षणमुहूर्त्तादिरूपाः क्षुद्रकालाश्च, दिवसपक्षादिरूपा महा-
 कालाश्च, ‘संवत्सरं श्रिताः’ । ते क्षुद्रा महान्तश्च ‘सर्वे’, ‘सम-
 वयन्वितं’ रेफस्य कान्दसत्वात् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । (५) “स तैः सर्वैः समाविष्टः ० तदेव
 लक्षणे”^(५) इति । संवत्सरः ‘तैः’ अणुभिर्महद्भिश्च कालावयवैः,
 ‘सर्वैः’, ‘सम्यगाविष्टः’, ‘उरुः’ विस्तीर्णः, ‘सन्न निवर्त्तते’ ।
 कदाचिदपि न विच्छिद्यते किन्तु प्रभवविभवादिरूपेणानुवर्त्तत
 एव । तस्मात् ‘अधिसंवत्सरं’ संवत्सरस्यापरि सर्वं कालाधीनं
 जगदाश्रितमिति ‘विद्यात्’ । ‘लक्षणे’ काललक्षणे निरूप्यमाणे
 सति, ‘तदेव’ संवत्सररूपमेव, व्यावहारिककालस्य तत्त्वमवगम्यत
 इति शेषः ॥

(१) अणुभिश्च महद्भिश्च । समारूढः पृदृश्यते । संवत्सरः प्रत्यक्षेण । नाधिसत्त्वः पृदृश्यते^(६) । ^(७)पटरो विक्लिधः पिङ्गः । एतद्वरुणलक्षणं । यच्चैतदुपदृश्यते ।

अथ षष्ठीमाह । (६) “अणुभिश्च महद्भिश्च ० नाधिसत्त्वः पृदृश्यते”^(६) इति । ‘अणुभिश्च’ खल्वैः चणमुहूर्त्तादिभिरपि, ‘महद्भिश्च’ दिवसपक्षादिभिरप्यवयवैः, ‘समारूढः’ सम्यक् प्राप्तः, ‘संवत्सरः’ प्रत्यक्षेण दृश्यते । आविपालगोपालं हि सार्वजनो-
नेनानुभवेन व्यवहियमाणत्वात् ‘अधिसत्त्वं’ सत्त्वात् सर्वप्राणिनां अस्तित्वेन प्रतीयमानात् संवत्सररूपात् कालादधिको नित्यो निरवयवः परमात्मरूपो व्यावहारिककालस्याप्युत्पादकः कालात्मा ‘अधिसत्त्वः’ । योऽयं शास्त्रदृष्टिमन्तरेण ‘न दृश्यते’ ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)पटरो विक्लिधः पिङ्गः ० सहस्रं तच्च नोच्यते”^(७) इति । योऽयमधिसत्त्वनामको व्यावहारिककाल-
स्याप्युत्पादकः परमात्मरूपश्चैतन्यात्मकः, कालोऽस्ति । यः कालकाल इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य कालस्य शास्त्रदृष्टिर्वर्जितैरदर्शने कारणमुच्यते । पटो वस्त्रसदृशश्चर्मविशेषोऽस्या-
सीति ‘पटरः’, ‘विक्लिधः’ विविधक्लेदनयुक्तः, ‘पिङ्गः’ पिङ्गल-
वर्णः, ‘एतत्’ शूक्तकृष्णादेरुपलक्षणं, एतैः सर्वैर्विशेषणैर्मांसम-
योऽस्थिगोलकविशेषो विभज्यते । अस्ति हि तस्य पक्षापटलाख्य-
ः पटसदृशः विक्लेदनमप्यस्ति यदा तदा चक्षुषि जल-

सहस्रं तत्र नीयते^(७) । ^(८)एकः हि शिरो नाना मुखे ।
कृत्स्नं तदतुलक्षणं ॥ ३ ॥

उभयतः सप्तेन्द्रियाणि । जल्पितन्वेव दिह्यते^(८) ।

अवणात् पिङ्गलः । शुक्लादिवर्णः स्पष्ट एव । एतादृशं यद-
क्षिगोलकं 'एतत्', एव 'वरुणस्य' पारमार्थिककालतत्त्वावर-
कस्य, 'लक्षणं' स्वरूपं । 'वरुणलक्षणं' मांसदृष्टिरेव तत्त्वविषयां
शास्त्रदृष्टिमावृणोतीत्यर्थः । 'यत्र' यस्यां मांसदृष्टौ, 'एतत्'
जगत्, प्रतीयते । 'तत्र', क्षणे मुहूर्त्तौ दिवस इत्यादिरूप-
भेदेन कालभेदानां 'सहस्रं', 'नीयते' व्यवह्रियतेऽवगम्यत
इत्यर्थः ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)"एकः हि शिरो • त्वेव दिह्यते"^(८)
इति । 'एकं', एवास्य व्यावहारिककालस्य 'शिरः' संवत्सर एव
शिरोवदुत्तमावयवस्थानीयः, 'मुखे' तु 'नाना'मुखस्थानीये
दक्षिणोत्तरायणे द्विविधे । यच्छिरस्थानीयस्य संवत्सरस्यैकत्वं,
यच्च मुखस्थानीययोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्द्वित्वं, 'तत्' कृत्स्नमपि,
'अतुलक्षणं' अतूनां ज्ञापनं । सति हि संवत्सरे ततश्च तदं-
शयोर्दक्षिणोत्तरायणयोः पश्चात् तदंशत्वेन अतवे ज्ञातुं
शक्यन्ते । 'उभयतः' तयोरुभयोर्मुखस्थानीययोरयनयोः, 'सप्तेन्द्रि-
याणि' सप्तसङ्ख्याकेन्द्रियाधारशीर्षण्यच्छिद्रयुक्तानि शरीराण्यु-
त्पद्यन्ते । तदेवं शास्त्रदृष्टिवर्जितानामेकः संवत्सरो द्वे अयने

(९) शुक्लकृष्णे संवत्सरस्य । दक्षिणवामयोः पार्श्वयोः ।
तस्यैषा भवति^(९) । (१०) शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ।
विष्णुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि

तदवयवा चतवः तेषु च सर्वेषु कालेषु प्राणिशरीराण्युत्पद्यन्ते
इत्येवं भ्रान्तो व्यवहारः प्रवर्तते । परमार्थतस्तु शास्त्रदृष्ट्या
पर्यालोच्यमानो 'जल्पितमेव', 'दिह्यते' संवत्सरायनादिनाम-
मात्रमुपचीयते न त्वभिधेयः कश्चिदर्थाऽस्ति । अत एवोपनिषत्सु
वाचारम्भणविकारो नामधेयं । नेह नानास्ति किञ्चन
मायामात्रमिदं द्वैतमिति व्यवहारस्य मिथ्यात्वं बहुशस्या-
न्वायते । एवमष्टौ मन्त्रा अभिहिताः ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । (९) "शुक्लकृष्णे ० तस्यैषा भवति"^(९)
इति । संवत्सरस्य व्यावहारिकस्य मुख्यस्य कालस्य दक्षिण-
वामपार्श्वस्थानीययोरुभयोः 'शुक्लकृष्णे' तथाविधवर्णयुक्ते अहो-
रात्रे, विद्येते 'तस्य' एतस्यार्थस्य प्रतिपादिका काचिदृग्विद्यते ॥
अथ ताम्रचमाह । (१०) "शुक्रं ते अन्यद्यजतं ० पूषन्निह रा-
तिरस्तु"^(१०) इति । हे 'पूषन्' जगतः पोषक संवत्सर, 'ते' तव,
अंशरूपं 'शुक्रं' श्वेतवर्णं, 'अन्यत्' अहराख्यं वस्तु पृथगेवा-
स्ति, तथा 'ते' तव, 'यजतं' यजनीयं, निश्चितायां निर्वपेदित्या-
दियागोपलक्षितं रात्रिम्, 'अन्यत्' पृथगेवास्ति, तदेवं 'विष्णुरूपे'
परस्परविलक्षणरूपे, 'अहनी' अहोरात्रे, वर्तते तयोर्मध्ये 'द्यौः',

स्वधावः । भ॒द्रा ते॑ पू॒षन्नि॒ह रा॒तिर॒स्त्विति॑^(१०) । ^(११)ना॒त्र
भु॒वनं॑ । न पू॒षा । न प॒शवः॑ । ना॒दित्यः॑ सं॒वत्सर॑ ए॒व
प्रत्य॑क्षेण प्रिय॒तमं॑ वि॒द्यात् । एत॑द्वै सं॒वत्सर॑स्य प्रिय॒त-

‘इव’, त्वम् ‘अस्मि’ तयोः प्रवर्त्तयिता वर्त्तमे । हे ‘स्वधावः’
अन्नवत्संवत्सर, ‘विश्वा मायाः’ सर्वाः पक्षमासादिकल्पितकाला-
वयवाकृतोः, ‘अवस्मि’ पालयमे । हे ‘पूषन्’, ‘इह’ कर्मणि, ‘ते’
तव, ‘रातिर्भद्रास्तु’ फलप्रदानं समीचीनमस्तु । ‘इति’ अनेन
मन्त्रेण । पूर्वमन्त्रवदुपधानं कल्प एवोदाहृतं ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१२)“नात्र भुवनं ० तमाहरणं द-
द्यात्”^(१३) इति । अस्मिन् ब्राह्मणे पारमार्थिकतत्त्वं व्याव-
हारिककालस्य विविच्य प्रदर्श्यते । ‘अत्र’ पारमार्थिकतत्त्वे,
‘भुवनं’ भूतजातं, ‘न’, अस्ति । तथा सति सर्वस्माद्भुवनादधीति
यदुक्तं तन्नोपपन्नम् । ‘न’, वा ‘पूषा’ कश्चिद्देवेस्ति । तेन भद्रा
ते पूषन्नित्येतदयुक्तं । ‘न’, च ‘पशवः’ द्विपदस्य चतुष्पदो वा
सन्ति । तेनोभयतः सप्तेन्द्रियाणीत्येतदयुक्तं । ‘न’, अपि ‘आ-
दित्यः’, कश्चिदस्ति । तस्मादेतैरादित्यमण्डलमित्येतन्न युक्तं
किन्तर्हि विद्यत इति चेत् उच्यते । ‘संवत्सर एव’ निर्गस्त-
समस्तक्षणमुद्गर्त्ताद्यवयवविशेषो खण्ड एकाकारः कालतत्त्व-
मेव, विद्यते तर्हि यथाविध एव नित्यो निर्गवचवः संवत्सर
एव परमार्थभूतः प्राणिभिरवबुध्यतामिति चेत् । मैवं, ‘प्रत्य-

मः रूपं । योऽस्य महानर्थ उत्पत्त्यमानो भवति ।

इदं पुण्यं कुरुष्वेति । तमाहरणं दद्यात्^(११) ॥ ४ ॥

यथालक्षणं ऋतुलक्षणं भुवनं सप्त च ॥ अनु०२ ॥

क्षेण' हि लोकमिद्वेन, सर्वो जन्तुः 'प्रियतमम्', एव रूपं विन्देत् न तु वस्तुतत्त्वं । किं तर्हि प्रियमिति चेत् तदुच्यते, क्षणमुहूर्त्तदिवसपक्षाद्यात्मकं काल्पनिकं संवत्सरे यद्रूपं एतदेव शास्त्रदृष्टिरहितानां 'प्रियतमं' । 'अस्य' यजमानस्य, 'यः' अयमिष्टकोपधानपूर्वकः क्रतुः 'उत्पत्त्यमानः', 'महान्' अधिकः, 'अर्थः' फलहेतुत्वेन पुरुषार्थो भवति, 'तं' एव 'आहरणम्' आहर्त्तव्यम्, अनुष्ठेयम्, इष्टकोपाधानपूर्वकं क्रतुं 'दद्यात्' शिष्येभ्य उपदिशेत् । उपदेशप्रकार एव 'इदं पुण्यं कुरुष्वेति', वाक्येन स्पष्टं क्रियते, नात्र भुवन इत्यादिपरमार्थतत्त्वं नोपदिशेत् । यद्यपि तत्त्वमेवोत्तमं तथापि विवेकाभावान्नासावपदेशार्ह इत्यभिप्रायः ॥

इति साननाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ❀ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) साकञ्जानाः सप्तयमाहुरेकजं । षडुद्यमा ऋषयो
देवजा इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामशः ।
स्थात्रे रेजन्ते विहृतानि रूपशः^(१) । ^(२)कोनु मर्या अ-
मिथितः । सखा सखायमब्रवीत् । जहाको अस्मदी-

कल्पः । साकञ्जानामित्येकादश पुरस्तादिति उपदधाती-
त्यनुवर्तते । तत्र प्रथममाह । ^(१)“साकञ्जानाः ० विहृतानि
रूपशः”^(१) इति । ‘साकञ्जानां’ सद्योत्पन्नानां आदित्यरश्मिनां
मध्ये, ‘सप्तयं’ यः “स सप्तमो रश्मिः सूर्यो मरोचिमादत्त.” इति
पूर्वोक्तः तं सप्तमं रश्मिम्, ‘एकजमाहुः’ इतररश्मिभ्यः पूर्वं एक-
मेवोत्तरं न इति अभिज्ञाः कथयन्ति, ‘देवजाः’ आदित्यदेवात्
उत्पन्नाः, इतरे ‘षड्’ रश्मयः, ‘उद्यमाः’ शिष्यस्योद्यमा इव,
सप्तमरश्मिरूपसर्जनभूता इत्यप्याहुः । ते च रश्मयः प्रकाशव-
त्त्वाद्दृष्टिममाः ‘तेषां’ षष्ठां रश्मिनां, ‘इष्टानि’ अभिप्रेतानि,
‘धामशः’ स्थानानि, ‘विहितानि’ प्रजापतिना निर्मितानि,
ते च रश्मयः चत्वारः आत्मका अत एकस्य वसन्तत्वेन प्राथम्यं ।
अन्यस्य तदनन्तरभावित्वं । ततोऽष्टौर्द्विभावित्रमन्यस्येत्येवं स्था-
नविकल्पितानि ‘स्थात्रे’ जगतः स्थित्यर्थं, ‘विहृतानि’ शीतो-
ष्णादिरूपेण विलक्षणानि ‘रूपशः’ स्वरूपाणि, ‘रेजन्ते’ कम्प-
न्ते, प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । ^(२)“कोनु मर्या ० अस्मदीषते”^(२)

षते^(२) । ^(३)यस्ति॒त्याज॑ सखि॒विद्ꣳ सखा॑यं । न तस्य॑
वा॒च्यपि॑ भा॒गो अ॒स्ति । यदीꣳ शृ॒णोत्य॒लकꣳ शृ॒णोति॑ ॥
॥ १ ॥

इति । हे 'मर्याः' मरणशीला मनुष्याः, इदमेकं वचनं ब्रूतेति शेषः । 'कोनु' युष्माकं मध्ये कः खलु, 'अमिथितः' इतरेणाबाधितः, 'सखा', तमबाधकं 'सखायमब्रवीत्' । किमब्रवीदिति तदुच्यते । 'जहाकः' हानशीलोऽयं, अतः 'अस्मत्', मकाशात् 'ईषते' भीतः पलायत इति । अयमर्थः । द्वयोः सख्योः परस्परविरोधे सतीत्येकेन बाधित इतरः स्वयमपि तं बाधं बाधितुमिच्छन्निदं ब्रूते, अयं परित्यागशीलो मत्तः पलायत इति । न त्वेतद्वचनं सख्योर्युक्तं, ततो मनुष्या भवतां मध्ये सखा खलु सखायमन्यमेवं ब्रूते न कश्चिदप्येवं वक्तोति ॥

अथ तृतीयमाह । ^(३)"यस्ति॒त्याज॑सखि॒विद्ꣳ ० सुकृतस्य पन्थामिति"^(२) इति । 'यः' पुमान्, स्वयं क्रूरहृदयः सन् स्वविषये 'सखिविदं' मदीयोऽयं सखेति ज्ञातारं, अन्यं 'सखायं', 'तित्याज' परित्यजति । अयमर्थः द्वयोः सख्योर्मध्ये मात्त्विक एकः पुमान् इतरं प्रति मदीय आप्तः सखा असाविति एवं विश्वासेवतिष्ठते इतरस्तु दुरात्मा तं परित्यजति । 'तस्य' सखिद्रोहिणः, 'वाच्यपि' वेदशास्त्राध्ययनेपि, 'भागः' भाग्यं, 'नास्ति' कापि विश्वासाभावात् किमु वक्तव्यमर्थज्ञानतदनुष्ठानयोनानास्ति भाग्यमिति, 'यदि', अपि 'अयं' सखिद्रोही, 'ई' इदं, वेदे वाक्यं 'शृणोति', तथापि 'अलक' अलोकं मिथ्यैव,

न हि प्रवेद' सुकृतस्य पन्थामिति^(२) । ^(४)चतुर्चतु-
ना नद्यमानः । विननादाभिधावः । षष्टिश्च त्रिंशका
बल्गाः । शुक्लकृष्णौ च षाष्टिकौ^(५) । ^(५)सारागवस्त्वैर्जर-

‘शृणोति’, सखिद्रोहिणस्तस्योपकारके वेदेऽपि प्रामाण्यबुद्ध-
भावात् । तस्मादयं वेदद्रोही ‘सुकृतस्य पन्थां’ पुण्यमार्गं,
‘न हि प्रवेद’ सर्वथा न जानाति, ततो बुद्धिमान् पुरुषः सख्यौ
वेदेऽति विश्वाभावरूपं द्रोहं परित्यज्यास्तिकः सन् आरुण-
केतुकचयनमनुतिष्ठेदित्यभिप्रायः । ‘इति’ शब्दः शाखान्तर-
प्रदर्शनार्थः । ‘इति’, एष शब्दः शाखान्तरे पद्यते अतः सखिद्रो-
हस्यान्याय्यत्वादेकः सखाऽन्यस्मिन् सखावुपलभं वक्तुं नार्ह-
तीति पूर्वमन्तस्याभिप्रायः ॥

चतुर्थमाह । ^(४)“चतुर्चतुना नद्यमानः ० शुक्लकृष्णौ च
षाष्टिकौ”^(४) इति । अथ संवत्सरगर्भाणामृतूनां स्वभावोऽभि-
धीयते । ‘चतुना’, एकेनान्यः ‘चतुः’, ‘नद्यमानः’ प्रेर्यमाणः,
‘अभिधावः’ अभिमुख्येन धावन्, ‘विननाद’ विशिष्टशब्दं
चकार । अयमर्थः । वसन्तर्तौ अनन्तरमेव ग्रीष्मर्तुः प्रवर्तते, न
लीषदपि व्यवधानमस्ति, तदेतत्पूर्वेणोत्तरस्य प्रेर्यमाणत्वं, स
चावच्छिन्नाभिस्थितिभिरभिनिष्पद्यते, तदेतदभिधावनमित्यु-
च्यते । उपरिष्ठादेव ता वाचः प्रयुज्यन्ते इति तत्तद्वृत्तनुसारेण
प्राणिनां वाच उदाहरिष्यन्ते । तदेतद्वृत्तुर्विननादेत्यनेन वि-
वक्षितमिति मुहूर्त्तानां त्रिंशत्सङ्ख्या यस्मिन्नहोरात्रे विद्यते सोऽं

दक्षः । वसन्तो वसुभिः सह । संवत्सरस्य सवितुः ।
 प्रैषकृत् प्रथमः स्मृतः^(५) । ^(६)अमूनादयतेत्यन्यान् ॥
 ॥ २ ॥

त्रिंशकः तादृशा बहवः 'त्रिंशकाः' अहोरात्राः, 'बन्ताः' वर्गाः समूहरूपा भूत्वा, चतुर्वेकस्मिन् 'षष्टिः', सम्पद्यन्ते षष्टिसङ्ख्याका-
 होरात्रात्मक चतुरित्यर्थः । 'च'कारः पूर्वोक्तनुद्यमानत्वादि-
 स्वभावेन समुच्चयार्थः । तस्याश्च षष्टिसङ्ख्याया द्वौ भागौ तौ च
 'शुक्लकृष्ण'त्मकौ, एकैकस्मिन्नासि शुक्लकृष्णतिथयः पञ्चदश
 मासो मिलित्वा त्रिंशत् । एवं कृष्णपक्षे तिथयोपि । 'च'कारः
 पूर्ववत् । सोयमृदूनां स्वभाव इति मन्त्राभिप्रायः ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)"सारागवस्तैर्जरदक्षः ० प्रथमः
 स्मृतः"^(५) इति । समन्ताद्रागमारागः तेन सहितानि सारा-
 गाणि तादृशानि च वस्त्राणि येषां ते 'सारागवस्त्राः', तैः,
 'वसुभिः' प्रजानां निवामहेतुभिर्देवताविशेषैः, 'सह', अयं 'व-
 सन्तः', चतुः 'जरदक्षः' जरे जले दक्षः कुशलः सन्, 'सवितुः'
 ऋदूनां प्रेरकस्य, 'संवत्सरस्य', देवस्य 'प्रैषकृत्' आज्ञाकारी,
 'प्रथमः' ऋदूनां मध्ये मुख्यः, इत्यभिज्ञैः 'स्मृतः' । ऋदूनां
 स्वामी संवत्सरो देवस्तस्याज्ञां सर्वे ऋतवः कुर्वन्ति, तेषां मध्ये
 मुख्योऽयं वसन्तः, तदा वृष्टिकालवत्, पङ्ककालुष्याभावेन जलं
 निर्मलं, देवतानां वस्त्राणि च शुद्धारार्थं हरिद्रादिद्रव्यर-
 क्षितानि भवन्ति, सोऽयं वसन्तस्य विशेषस्वभाव इत्यर्थः ॥

अमूँश्च परि॒रक्ष॑तः । ए॒ता वा॒चः प्र॒युज्य॑न्ते । यत्रै॒-
तदु॒पदृ॑श्यते ॥^(६) ।^(७) ए॒तदे॒व वि॒जानी॑यात् । प्र॒माणं॑ का॒-
ल॒पर्य॑ये । वि॒शेष॑णन्तु॒ वक्ष्या॑मः । अ॒तूनां॑ तन्नि॒बो॒-

अथ षष्ठमाह । ^(६)“अमूनादयतेत्यन्यान् ० तदुपदृश्यते”^(६) इति । वसन्तप्रवृत्तौ ब्राह्मणानां यज्ञोपनयनादि प्रवृत्तेः तत्र प्राणिभिः ‘एता वाचः प्रयुज्यन्ते’ । काः पुनर्वाच इति ता उच्यन्ते । ‘अमून्’ बन्धून्, ‘आदयत’ यथोचितं भोजयत, इत्येव ‘अन्यान्’ स्वगृहवासिनः पुरुषान् प्रति, यज्ञोपनयनादि-कर्त्तारो वदन्ति ‘अमूँश्च’ एतानप्यागतान् वैदेशिकान् ब्राह्मणान्, ‘परिरक्षत’ हे गृहवर्त्तिपुरुषाः धनादिदानेन परितो रचां कुरुत इत्येतद्वचनजातं यस्मिन्तौ ‘दृश्यते’, सोऽयं वसन्त इत्यर्थः ॥

अथ सप्तममाह । ^(७)“एतदेव विजानीयात् ० अतूनां तं निबोधत”^(७) इति । सारागवस्त्वैरित्यादि मन्त्रद्वयेन वसन्त-र्त्तारसाधारणस्वरूपं यदुक्तं ‘एतदेव’, ‘कालपर्ययं’ ग्रीष्माद्यृतभेदे, ‘प्रमाणं विजानीयात्’ । एतद्वृत्तान्तेनानुमातुं शक्यत्वात् । विमिता ग्रीष्माद्यृतवोऽसाधारणस्वभावोपेताः अतुत्वा-द्वसन्तवदित्यनुमानं । तेन च सामान्याकारेणास्ति कश्चिद-साधारणस्वभाव इत्यवगतं । ‘अतूनां’ ग्रीष्मादीनां, ‘विशेषणं तु’, तत्तत्स्वभावविशेषमन्त्रमुत्तरेषु मन्त्रेषु वयं ‘वक्ष्यामहे’ बुभुक्ष्वः, ‘तं निबोधत’ ॥

धन^(७) । ^(८)शुक्लवासा रुद्रगणः । ग्रीष्मेणावर्त्तते सह ।
निदहत् पृथिवीः सर्वां ॥ ३ ॥

ज्योतिषा प्रतिस्थेन सः^(८) । ^(९)विश्वरूपाणि वा-
सांसि । आदित्यानां निबोधत । संवत्सरीणं कर्म-
फलं । वर्षाभिर्ददताः सह^(९) । ^(१०)अदुःखो दुःख-

अथाष्टममाह । ^(८)“शुक्लवासा रुद्रगणः ० ज्योतिषाप्र-
तिस्थेन सः”^(८) इति । योयमेकादशानां ‘रुद्राणां गणः’, सोयं
शुक्लवस्त्रोपेतः सन् ‘ग्रीष्मेण’, ऋतुना ‘सह वर्त्तते’ । ‘सः’ ग्रीष्मः,
‘अतिप्रस्थेन’ निरूपमेनात्यधिकेन ‘ज्योतिषा’तापेन, ‘सर्वां पृथि-
वी’, ‘निदहत्’ नितरां ध्वञ्चर्त्तते, यत्रैतल्लक्षणं तं ग्रीष्मं
विद्यादित्यर्थः ॥

अथ नवममाह । ^(९)“विश्वरूपाणि वासांसि ० वर्षा-
भिर्ददताः सह”^(९) इति । इत आरभ्य वर्षर्तारमाधारणः
स्वभाव उच्यते । ‘संवत्सरीणं’ एकस्मिन् संवत्सरे सर्वस्मिन्नपि
भोगयोग्यं, ‘कर्मफलं’ ब्रौह्मादिरूपं कृष्यादिफलं, यदस्ति तत्
सर्वं ‘वर्षाभिः’ वर्षर्तुना, ‘सह’, अवस्थाय ‘ददतां’ प्रयच्छताम्,
‘आदित्यानां’, ‘वासांसि’ वस्त्राणि, ‘विश्वरूपाणि’ विचित्रवर्णो-
पेतानि, ‘निबोधत’ वर्षर्तौ यत् कृष्यादिकर्म क्रियते तत् फलं
आगामिवर्षर्तुपर्यन्तं प्राणिभिर्भोक्तुं पर्याप्तं भवति । तच्च फलं
वर्षर्तुस्वामिभिरादित्यैर्दीयते । ते च विचित्रवर्णवस्त्रोपेता इत्यर्थः ॥

अथ दशममाह । ^(१०)“अदुःखो दुःखचक्षुरिव ० रुद्रश्च

चक्षुरिव । तथापीत इव दृश्यते । शीतेनाव्यथयन्नि-
व । रुरुदक्ष इव दृश्यते^(१०) ।^(११) ह्लादयते ज्वलतश्चैव ।
शाम्यतश्चास्य चक्षुषी । या वै प्रजा भ्रंश्यन्ते । संव-

इव दृश्यते”^(१०) इति । अयं वर्षर्तुः ‘अदुःखः’ स्वयं दुःख-
रहितोपि, ‘दुःखचक्षुरिव’, ‘दृश्यते’ । तस्मिन् काले प्राणिनां
चक्षुरोगोत्पत्तेः । तस्मिन् काले, प्राणिनां कामिलादिरोगो-
पेतत्वात् । अयमृतुः स्वयमपि ‘तथा’ ‘पीत इव’ प्राणिद्वारा
तद्भोगवानिव ‘दृश्यते’ । कामिलरोगग्रस्तस्य पीतत्वावभासात् ।
किञ्च ‘शीतेन’ वृश्चा, वायुना च, अदिने यच्छीतं तेन ‘शीतेन’,
अयमृतुः ‘अव्यथयन्निव’ पीडामप्राप्नुवन्निव, ‘दृश्यते’ । सत्यपि
तदा शीते प्रावरणाग्निसेवादिना शान्तस्य शीतस्य प्राणिभिः
परिद्वियमाणत्वान्नास्ति व्यथा । किञ्च ‘रुरुदक्ष इव’ रुरवो
मृगविशेषाः तैर्दक्षः समृद्ध इव, अयमृतुः, ‘दृश्यते’ । अरण्येषु
वृणसमृद्ध्या तस्मिन्नृतौ पुष्टानां मृगयूथानां वज्रलमुपलम्भात् ॥

अथैकादशमाह ।^(११) “ह्लादयते ज्वलतश्चैव • संवत्सरात्
ता भ्रंश्यन्ते”^(१२) इति । अयं वर्षर्तुः सर्वान् प्राणिनः ‘ह्लाद-
यते’ सन्तोषयते । अहो सुवृष्टो देवः सम्पत्त्यन्तेऽस्माकं शल्या-
नि इत्येवं सर्वस्य लोकस्य परितोषः । तस्मिन्नृतौ बीजावाप-
मकृत्वा ‘भ्रंश्यन्ते’, ताः ‘प्रजाः’, न केवलं तस्मादृतोरेव भ्रष्टाः किन्तु
कृत्वा अपि ‘संवत्सरात्’, भ्रष्टाः । आगामिवर्षपर्यन्तमन्नस्य दुर्लभ-
त्वात् । ‘याः’ तु प्रजाः, तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बीजावापं कृत्वा प्रतिष्ठिता

त्सरात्ता भ्रंश्यन्ते^(१९) । ^(१९)याः प्रतितिष्ठन्ति । संव-
त्सरे ताः प्रतितिष्ठन्ति । वर्षाभ्य इत्यर्थः^(१९) ॥ ४ ॥

शृणोत्यन्यान्सर्वामेव षट् च ॥ अनु० ३ ॥

भवन्ति ताः प्रजा अन्नस्य सुलभत्वात् समृद्धा दृश्यन्ते । ‘अस्य’
एवंविधस्य वर्षर्तौः, ‘चक्षुषी’, ‘ज्वलतश्चैव’, ‘शाम्यतश्च’, अनेन हि
कृतुना दृष्टाः पदार्थाः शक्तिविशेषलाभेनौज्ज्वल्यं भजन्ते । अत-
स्तदीये चक्षुषी सर्वान् पदार्थान् उज्ज्वलयतः । तथा तस्मिन्नृतौ
सर्वे पदार्थाः शान्ता उपद्रवरहिता भवन्ति । अतस्तदीये च-
क्षुषी सर्वान् पदार्थानुपशमयतः । ईदृशेन लक्षणेन वर्षर्तुरव-
गन्तव्य इत्यर्थः । तैरैतैरेकादशभिर्मन्त्रैरिष्टका उपधेयाः ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१९)“याः प्रतितिष्ठन्ति ० वर्षाभ्य
इत्यर्थः”^(१९) इति । याः काश्चित् प्रजाः तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बी-
जावापमकृत्वा भ्रंश्यन्ते ताः प्रजाः न केवलं तस्मादृतोरेव
भ्रष्टाः किन्तु कृत्स्नादपि संवत्सराद्भ्रष्टाः । आगामिवर्षर्तुपर्यन्त-
मन्नस्य दुर्लभत्वात् । ‘याः’ तु प्रजाः, तस्मिन्नृतौ क्षेत्रेषु बीजावापं
कृत्वा प्रतिष्ठिता भवन्ति ‘ताः’ प्रजाः, अन्नस्य सुलभत्वात् कृत्स्नेपि
‘संवत्सरे’, प्रतिष्ठिता भवन्ति । यद्यपि ता भ्रंश्यन्तमिवेत्येतस्मिन्
पूर्ववाक्ये भ्रंशस्यापादानवाचकं पञ्चम्यन्तं पदं किमपि नास्ति,
तथापि वर्षर्तुप्रकरणबलेन तस्माद्द्वर्षाभ्यां भ्रंश्यन्ते ‘इति’, तस्य
वाक्यस्य ‘अर्थः’, सम्यच्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽन्वाकः ॥ * ॥

चतुर्थ्याऽनुवाकः ।

(१) अ॒क्षि॒दुः॒खात्थि॒तस्यै॒व । वि॒प्रस॒न्ने क॒नी॒निके । आ॒-
ङ्गे चा॒ङ्ग॒हणं॑ ना॒स्ति । ऋ॒भू॒णान्त॒न्नि॒बोध॑त^(१) । (२) क॒न॒का॒-
भा॒नि वा॒सांसि॑ । अ॒ह॒तानि॑ नि॒बोध॑त । अ॒न्नम॑श्री॒त

कल्पः । अक्षिदुःखात्थितस्यैवेति षडिहेह व स्वतपस इति चेति । अथ प्रथममाह । (१) “अक्षिदुःखात्थितस्यैव । ऋभूणान्तन्निबोधत”^(१) इति । अत्र शरदृतुर्वर्ण्यते । ‘अक्षिदुःखं’ नेत्ररोगः, तस्य हि ‘कनीनिके’ अक्षिमध्यवर्त्तिन्यौ तारके, ‘विप्रसन्ने’ नेत्रमलस्यापगतत्वाद्विशेषेण प्रसन्ने भवतः । वर्षर्त्तौ उत्पन्ना नेत्रपोडा शाम्यति यथा कनीनिके प्रसन्ने एवं सर्वं जगदपि मेघपङ्क्तादिमालिन्याभावात् प्रसन्नं भवति ततः ‘अक्षिदुःखात्थितस्यैव’, इत्ययम् ‘एव’ कारः उपमार्थः । किञ्च अक्षिरोगाभावात् सर्वो जन ‘आङ्गे च’ अञ्जनेन चक्षुषी संस्करोत्यपि, तस्मिन् ऋतौ ‘अग्रहणं’ दृष्टिविरोधि नीहारादिकं ‘नास्ति’, ‘तत्’ सर्वं, ऋतुदेवानां ‘ऋभूणां’, सामर्थ्यमिति ‘निबोधत’ ॥

अथ द्वितीयमाह । (२) “कनकाभानि वासांसि । अहं वो जीवनप्रदः”^(२) इति । तेषामृभूणां देवानां ‘वासांसि’ वस्त्राणि, ‘कनकाभानि’ सुवर्णसदृशानि, ‘अहं तानि’, नूतनत्वात् न कापि तेषु किद्रं दृश्यते, हे बुभुक्षवः एवं ‘निबोधत’ । किञ्च शरत्काले वाच एतादृशः प्रवर्त्तन्ते, हे जनाः ‘अन्नमश्रीत’ अस्मि-

मृज्मीत । अहं वै जीवनप्रदः^(२) । ^(३)एता वाचः प्र-
युज्यन्ते । शरद्यत्रोपदृश्यते ॥ १ ॥

अभिधून्वन्तोऽभिघ्नन्त इव । वातवन्तो मरुद्गणाः^(४) ।
^(५)अमुतो जेतुमिषुमुखमिव । सन्नद्धाः सह ददृशे ह ।

नृत्तौ शरीरपुष्टिहेतुत्वाद्भक्ष्यं भोज्यं च पुष्कलं भक्षयत । ततो
'मृज्मीत' लेपान् शोधयत । 'अहं' शरदाख्य चतुः, 'वः'
युष्माकं, 'जीवनप्रदः' सुखभोजनेन युक्तं जीवनं प्रयच्छामि ॥

अथ तृतीयमाह । ^(२)"एता वाचः प्रयुज्यन्ते ० वातव-
न्तो मरुद्गणाः"^(३) इति । 'यत्र' यदा, 'शरदाख्यः' चतुः, 'उप-
दृश्यते', तदानीमन्नमश्नोतेति 'एता वाचः', प्राणिभिः 'प्रयु-
ज्यन्ते', अनेन लक्षणेन शरदाख्यमृतुं जानीयादित्यर्थः । अथ
हेमन्त चतुर्वर्ण्यते । तस्मिन्नृत्तौ 'मरुद्गणाः' देवविशेषसङ्घाः, 'अ-
भिधून्वन्तः' सर्वतः कम्पयन्तः, 'अभिघ्नन्तः' आभिमुख्येन हननं
कुर्वन्तः, 'इव', 'वातवन्तः' तीव्रेण वायुना युक्ताः, भवन्ति ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(४)"अमुतो जेतुमिषुमुखमिव ० वि-
शिखासः कपर्दिनः"^(५) इति । 'अमुतः' वायुलोकात्, आगताः
वायवः, 'इषुमुखं' योद्धृभिः शत्रुभिः प्रेरितं बाणाग्रं, 'जेतुमिव',
'सन्नद्धाः' कवचादिभूतः, 'सह ददृशे ह' सङ्घीभूता दृश्यन्त
एव, हेमन्तेऽतिप्रबला वायवो युद्धार्थं सन्नद्धा इव सर्वतः प्रच-
रन्ति । अत एव प्राणिनोपि युद्धार्थिन इव शीतवातोपद्रव-

अपध्वस्तैर्वस्तिवर्णैरिव । विशिखासः कपर्दिनः^(४) ।

^(५)अक्रुद्धस्य योत्स्यमानस्य । क्रुद्धस्यैव लोहिनी । हे-
मतश्चक्षुषी विद्यात् । अक्ष्णयोः क्षिपणेरिव^(५) ॥ २ ॥

^(६)दुर्भिक्षं देवलोकेषु । मंनूनामुदकं गृहे । एता
वाचः प्रवदन्तीः । वैद्युतो यान्ति शैशिरीः^(६) । ^(७)ता

परिहाराय कञ्चुकाद्यावृता दृश्यन्ते । ‘अपध्वस्तैः’ तिरस्कृतैर्मलि-
नैः, ‘वस्तिवर्णैरिव’ वस्त्राकारैः कवचैरिव युक्ताः, ‘विशिखामः’,
विविधशिखायुक्ताः, ‘कपर्दिनः’ केशबन्धयुक्ताश्च, प्राणिनो दृश्य-
न्ते । रजकैर्धौतानां घटितानां लिप्तानां वस्त्राणां अतिशैत्येन
परित्यज्य नूतनाः स्थूलतन्तवो मलिनाश्च पटाः द्वित्रिगुणाः
प्रात्रियन्ते, उष्णीषादिभिश्च शिरांसि वेष्टयन्त इत्यर्थः ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)‘अक्रुद्धस्य योत्स्यमानस्य ० अक्ष्ण-
याः क्षिपणेरिवेति’^(५) इति । ‘अक्रुद्धस्य’ क्रोधरहितस्यैव ‘हे-
मतः’ हेमन्तर्त्ताः, ‘चक्षुषी’, ‘लोहिनी’ रक्ताकारे, ‘विद्यात्’ ।
तत्र दृष्टान्तः । ‘क्रुद्धस्य’ क्रोधाविष्टस्य, परान् हन्तुं पुरुषं प्रेर-
यतः अक्षिणी रक्ते तद्वत् । न चात्र क्रुद्धस्य ‘योत्स्यमानस्य’, इत्य-
नेन पुनरुक्तिः, उभयारेकवाक्यत्वाङ्गीकारात् । क्रोधाविष्टपुरुष-
साम्यं वक्तुं एक ‘इव’कारः । अक्षिसाम्यं वक्तुमपर ‘इव’कारः ॥

अथ षष्ठमाह । ^(६)‘दुर्भिक्षं देवलोकेषु ० वैद्युतो यान्ति
शैशिरीरिति’^(६) इति । पूर्वत्र यथा वाताभिघातादिकं हेम-

अग्निः पवमाना अन्वैक्षत । इह जीविकामपरिपश्य-
न् । तस्यैषा भवति^(७) । ^(८)इहेह वः स्वतपसः । मरुतः-

न्तस्य लक्षणमुक्तं । एवमत्र शिशिरस्य लक्षणमुच्यते । ‘देवलो-
केषु’ अन्तरिक्षभागेषु, ‘उदकं’, ‘दुर्भित्तं’ भित्तितुमपि दुर्लभं,
तस्मिन्नृतौ दृष्टेरभावात् । ‘मनूनां’ मनुष्याणां, ‘गृहे’, कूपादि-
सङ्गावात् ‘उदकं’, अल्पं विद्यते । तस्मादुदकार्थिभिर्गृहेषु गत्वा
जलं ग्राह्यं न तु मार्गेषु । तदस्मिन् ‘एताः’ एवरूपाः, ‘वाचः’,
‘प्रवदन्तोः’ उच्चारयन्त्यः प्रजाः, ‘शैशिरीः’ शिशिरर्त्ता विद्य-
मानाः, ‘वैद्युतः’ विद्युत्सम्बन्धिन्यः, विद्युदुपलक्षितसन्तापयुक्ताः,
‘यान्ति’ मार्गे गच्छन्ति, तदिदं शिशिरर्त्तैर्लक्षणं । एभिः
षड्विधैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ॥

अतःपरं ब्राह्मणमुच्यते । ^(७)“ता अग्निः पवमाना ० तस्यै-
षा भवति”^(७) इति । ‘अग्निः’, देवः ‘इह’, लोके प्राणिनां ‘जीवि-
कां’ जीवनहेतुमुदकम्, ‘अपरिपश्यन्’, ‘पवमानाः’ शोधयन्तीः,
निरुदकत्वं प्रकाशन्तीः, मार्गे गच्छन्तीः, ‘ताः’ प्रजाः, ‘अन्वैक्षत’
अनुसृत्यैवं विचारितवान्, एताः प्रजा एवं वदन्ति इह चोदकं
न पश्यामः किं वा प्राणिनां भविष्यतीतिचिन्तितवानित्यर्थः ।

‘तस्य’ अग्निविचारस्य, प्रतिपादिका ‘एषा’, ऋग्विद्यते ॥

तामृचमाह । ^(८)“इहेह व स्वतपसः ० शर्म सप्रया आवृणो”

^(८) इति । ‘स्वतपसः’ स्वायत्ततपसः, सन्तापोदकयोः स्वत-
न्त्वा इत्यर्थः, ‘सूर्यत्वचः’ सूर्यसमानदीप्तयः, तादृशा हे

सूर्यत्वचः । शर्मं सप्रथा आचष्टे^(८) ॥ ३ ॥

दृश्यत इवाचष्टे ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) अतिताम्राणि वासांसि । चष्टिवज्जिशतघ्नि च ।

‘मरुतः’, ‘वः’ युगलसंज्ञायात्, सप्रथाः’ विस्तारयुक्तं, ‘शर्म’
सुखकारणमुदकं, ‘इहेह’ एतेषु सर्वेषु जलरहितप्रदेशेषु, ‘आ-
चष्टे’ प्राणिजीवनार्थं अहमग्निः सर्वतः प्रार्थये, अनेनापि
मन्त्रेण काञ्चिदिष्टकामुपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

कथ्यः । अतिताम्राणीति चतस्रो मदन्तीस्तान्याप्रवर्ग्यवदा-
द्यन्तयोः शान्तिं ह्रत्वेति यथा प्रवर्ग्यस्यादौ नमो वाच इति
शान्तिः पठ्यते अन्ते शं नो वात इति शान्तिः पठ्यते, एवमत्रापि
चतसृणामिष्टकानामादावन्ते च तच्छान्तिद्वयं पठेत् । इष्टका
अपि पूर्वैष्टकावत् अन्या आपो न भवन्ति किन्तु मदन्तिका
ङ्क्षकास्तप्ता आपस्ताश्चतसृभिरुपदध्यात् । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “अतिताम्राणि वासांसि । अग्निजिह्वा असस्यत”^(१) इति ।

विश्वेदेवा विप्रहरन्ति । अग्निजिह्वा असंश्रुत^(१) । ^(२)नै-
व देवो न मर्त्यः । न राजा वरुणो विभुः । नाग्निर्नेन्द्रो
न पवमानः । मातृक्कुचन विद्यते^(३) । ^(४)दिव्यस्यैका
धनुरार्तिः । पृथिव्यामपरा अत्रिता ॥ १ ॥

तस्येन्द्रो वधिरूपेण । धनुर्ज्यामच्छिनत् स्वयं^(५) ।

यथा पूर्वत्र वमन्ताद्यृतुसहभाविनां वसुरुद्रादीनां साराग-
शुक्लवस्त्रादीनि एवमत्रापि शिशिरर्तुसहभाविनां विश्वेषां
देवानां 'अतिताम्राणि', वस्त्राणि आयुधानि च चक्षुष्यादीनि ते
च 'विश्वेदेवाः', तैर्ऋष्टिवज्रिगतघ्निनामकैरायुधविशेषैर्विविधं
शत्रून् 'प्रहरन्ति', ततः 'अग्निजिह्वाः' अरुणकेतुकाग्निरूप-
जिह्वायुक्ताः, 'असंश्रुत' जयनिमित्तेनोत्साहेनात्युच्चं शब्दं
कृतवन्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"नैव देवो न मर्त्यः • मातृक्कुचन
विद्यते"^(२) इति । यदास्फोटनं विश्वेदेवैः कृतं । तदत्र स्पष्टी-
क्रियते । 'कुचन' कश्चन, कोपि देवः, 'मातृक्' मातृक् मत्स-
दृशः, 'न विद्यते' । एवं न मर्त्य इत्यादिष्वपि योज्यं । सायं
विश्वेदेवैरुद्घोषितः शब्दः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"दिव्यस्यैका धनुरार्तिः • मच्छि-
नत् स्वयम्"^(४) इति । 'अस्य' विश्वेदेवजिह्वारूपस्यारुण-
केतुकस्याग्नेः, 'एका धनुरार्तिः' धनुष ऊर्ध्वकोटिः । 'दिवि',

(४) तदिन्द्रधनुरित्यज्यं । अभ्रवर्णेषु चक्षते । एतदेव
शंयोर्बाह्वस्यत्यस्य । एतद्रुद्रस्य धनुः^(४) । ^(५) रुद्रस्य त्वेव-
धनुरारिः । शिर उत्पिपेष । स प्रवर्ग्यो भवत् । त-
स्माद्यः स प्रवर्ग्येण यज्ञेन यजते । रुद्रस्य स शिरः प्रति-

‘श्रिता’, ‘अपरा’ तु अधस्तनी कोटिः, ‘पृथिव्यामाश्रिता’ ।
वस्रयः पिपोलिकासमाना जन्तवः । यदीयवमनान् मृत्तिका
द्रवोक्रियते । ‘इन्द्रः’ यथोक्तधनुर्दर्शनेन भीतः सन् ‘वमिह-
पेण’, अधःकोटिसमीपे स्थाने स्थित्वा ‘तस्य’ अरुणकेतुकस्याग्नेः,
धनुर्व्यवस्थितां ‘ज्यां’, ‘स्वयं’ ‘अवाच्छिनत्’ ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४) “तद्रिन्द्रधनुरित्यज्यं • एतद्रुद्रस्य
धनुरिति”^(४) इति । यस्य धनुषो ज्याच्छिन्ना ‘तत्’ तदेत्, अ-
भिज्ञाः ‘अभ्रवर्णेषु’ मेघस्थितप्रकाशेषु, दृष्ट्या इन्द्रेणच्छिन्नत्वात्
ज्यारहितं ‘इन्द्रधनुः’, इत्याचक्षते । योयं हृदयतिपुत्रः ‘शंयुः’,
तस्यापि ‘एतदेव’, ‘धनुः’, अनेनैव धनुषाऽसौ स्वकार्यं सम्पाद-
यति । ‘एतद्रुद्रस्य धनुः’, तस्मादिदमुत्कृष्टं रुद्रो नामाचारुण-
केतुकोऽग्निः । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतेः । एताभिश्च-
उष्णोदकरूपाश्चतस्र उपधेयाः ॥

अथ ब्राह्मणं । ^(५) “रुद्रस्य त्वेव धनुरारिः • एवं ेद”^(५)
इति । यदेतत् उच्छिन्नज्याकं ‘धनुः’, तस्येन्द्रवशं पुराणं धनुश्चम्

दधाति । नैन॑रु॒द्र आ॑रु॒को भ॑वति । य ए॒वं वेद॑^(५)

॥ २ ॥

श्रि॒ताय॑ज॒तेची॑णि च ॥ ५ ॥

इत्येतावदेव न, किन्तु ज्यायां द्विनायामुत्पतन्ती धनुष ऊर्ध्वा
कोटिर्चस्य रुद्रस्य गलमवष्टभ्य पूर्वमवस्थिता तस्य 'रुद्रस्य',
'शिरः', द्विन्दन्ती ऊर्ध्वं नीत्वाऽधःपतन्ती 'पिपेष' तच्छिरश्चूर्णी-
चकार । 'स' च पिष्टाद्धृशिराभागः, 'प्रवर्ग्य'रूपेणाविर्बभौ ।
यस्माद्रुद्रस्य शिर एव प्रवर्ग्यः 'तस्मात्', प्रवर्ग्यमहितेन 'यज्ञेन',
यः 'यजते', 'सः' अयं, 'रुद्रस्य', तत् 'क्षिरः', 'प्रतिदधाति'
पुनः समादधाति । 'यः' पुमान् 'एवं' शिरःसमाधानप्रकारं,
'वेद', तम् 'एनं', 'रुद्रः', 'आरुको न भवति', तस्य हिंसां न
करोतीत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ❀ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) अत्यूर्ध्वाक्षोऽतिरश्चात् । शिशिरः प्रदृश्यते । नैव
रूपं न वासांसि । न चक्षुः प्रतिदृश्यते^(१) । (२) अन्योन्यं

कल्पः । अत्यूर्ध्वाक्ष इति त्रीण्युत्तमण्डलान्येव दृष्ट इति
चेति अतुमण्डलशब्दस्य मन्त्रनामत्वादुपधेयानामिष्टकाना-
मपि तदेव नाम । तत्र प्रथमामृचमाह । (१) “अत्यूर्ध्वाक्षो-
तिरश्चात् • न चक्षुः प्रतिदृश्यते”^(१) इति । योयं ‘शिशिरः’,
अतुः सोयं प्राणिषु प्रकर्षेण ‘दृश्यते’ । कीदृशः शिशिरः,
‘अत्यूर्ध्वाक्षः’, तस्मिन्नृतौ यदा शीतबाहुल्यं भवति तदानों
कम्पमानाः प्राणिनो हस्ताभ्यां उर आच्छादयन्तो मुखेन
सीत्कारं कुर्वन्तो द्वे भुवावत्यूर्ध्वमुन्नमयन्ति, तदिदं तस्यर्त्तार-
त्यूर्ध्वाक्षत्वं । शीतपीडितत्वादेव दक्षिणतो वामतो वा तिर्यङ् न
पश्यति । तदिदम् ‘अतिरश्चात्’, इत्युच्यते । यत्तु शरीरस्य
‘रूपं’, तदपि शीतवेलायां प्राणिभिः ‘नैव’, ‘दृश्यते’ । ‘वासांसि’,
अपि नैव दृश्यन्ते ‘चक्षुः’, अपि दर्पणादौ ‘न प्रतिदृश्यते’ ।
रूपवस्त्रादिषु नात्यन्तमादरः किन्तु शीतपरिहारमेवान्विच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “अन्योन्यं तु न हिंसातः • सूर्य-
स्योदयनं प्रति”^(२) इति । यौ परस्परमत्यन्तद्वेषिणौ युद्धार्थ-
मुद्युक्तौ तावपि शिशिरर्त्तौ ‘अन्योन्यन्तु’, ‘न हिंसातः’ शीत-

तु न हिंसातः । सतस्तद्देवलक्षणं । लोहितोक्षिण शार
शीर्ष्णि । सूर्यस्योदयनं प्रति^(१) । ^(१)त्वङ्करोषि न्यञ्ज-
लिकां । त्वङ्करोषि नि जानुकां ॥ १ ॥

निवारणाय प्रावरण एव प्रयत्नयुक्तौ सन्तौ परस्परं हिंसा-
मपि न कुरुतः, यदेतदीदृशं प्राणिनां वर्त्तनं 'तत्' 'एतत्' 'सतः'
वर्त्तमानस्य, शिशिरर्त्तौः 'लक्षणं' देवेन सूर्येण सम्पादितं
चिह्नं अनेन लक्षणेन शिशिरत्वं विद्यात् । किञ्च तस्यर्त्तौ-
रभिमानिदेवताविग्रहे 'अक्षिण' चक्षुषि, 'लोहितः', वर्णः भवति
'शीर्ष्णि', शिरसि, 'शार' सारिमायाः, शुक्लिमायाः, यो वर्णः
स वर्णो भवति । कस्मिन् काले अयं वर्णविशेष इति उच्यते ।
'सूर्यस्योदयनं प्रति' सूर्योदयवेलायां । अत्र सर्वत्रोच्यमानेषु
काललक्षणेषु यथा प्रजा सुसम्भवति तत्र प्रजादारेण कालं
लक्षयति । यत्तु प्रजासु न सम्भवति तत् साक्षादेव काला-
भिमानिदेवतायां द्रष्टव्यं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"त्वङ्करोषि न्यञ्जलिकां ° अमी वा-
चमुपासतामिति"^(२) इति । हे शिशिरर्त्तौ 'त्वं', 'अञ्जलिकां'
हस्तायवर्त्तिनमञ्जलिं, 'निकरोषि' न्यग्भूतङ्करोषि, तथा
'जानुकां' जानुप्रदेशमपि, 'त्वं', 'निकरोषि' न्यग्भूतं करोषि ।
सर्वे प्राणिनः शीतबाहुल्यादग्निसेवार्थं हस्तौ न्यग्भूतौ कुर्वन्ति ।
उदरादिदेहावयवतापनाय व्यवधानभूते जानुनी अपि भूमि-

नि जानुका मे न्यञ्जलिका । अमी वाचमुपासता-
मिति^(१) । ^(२)तस्मै सर्व ऋतवो नमन्ते । मर्यादाकरत्वात्
प्रपुरोधां । ब्राह्मणं आप्नोति । य एवं वेद् । स खलु

स्पर्शिनो यथाभवतस्तथा न्यग्भूते कुर्वन्ति । स्वयमेवं कुर्वन्तो
बुद्धिमन्तो प्रबुद्धान् बालान् प्रत्येवमुपदिशन्ति । द्वे बालाः
'अमी' भवन्तः, ईदृशीं 'वाचमुपासतां' । कीदृशी वागिति तदु-
च्यते । 'मे' मदीया, 'जानुका' न्यग्भूता भवतु, 'अञ्जलिका',
अपि न्यग्भूता भवत्विति, औतः 'इति' शब्द एवंविधलक्षणप्र-
दर्शनार्थः । अनुक्तमप्येतादृशं लोकव्यवहारं दृष्ट्वा तदृतुं जानी-
यात् । ऋतुमण्डलाख्यैरेतैर्मन्त्रैस्तिष्ठ इष्टका उपदध्यात् ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(३)"तस्मै सर्व ऋतवो नमन्ते • तस्यै-
षा भवति"^(४) इति । 'यः' पुमान्, 'एवं' उत्तरानुवाकैः प्रतिपा-
दितमृतुस्वभावं, 'वेद्' । 'तस्मै' पुरुषाय, 'सर्व' 'ऋतवः' वसन्ताद-
यः, 'नमन्ते' प्रक्षीभवन्ति स्वाधीना भवन्ति । किञ्च 'स ब्राह्मणः'
'पुरोधां' पुरतोवस्थितिं, सर्वेषु ब्राह्मणेषु प्राधान्यं 'प्राप्नोति' ।
ऋतूनां स्वाधीनत्वं दुःखानुत्पादकत्वं तस्मिन् स्वाधीनत्वे प्रा-
धान्यप्राप्तौ च हेतुरुच्यते 'मर्यादाकरत्वात्', इति । अयं हि
विद्वान् पुरुषः तेषां वसन्ताद्यृतूनां मर्यादां करोति यस्मिन्
यस्मिन्नृतौ ये धर्माः तत्र तान् प्रवर्त्तयति । मर्यादाकरत्वमेव
कथमिति तदुपपाद्यते । 'स खलु' विद्वान् ब्राह्मणः, देहपाता-
दूर्ध्वं 'संवत्सरः' भूत्वा संवत्सरनिष्पादकादित्यरूपो भूत्वाऽऽरुण-

संवत्सर एतैस्सेनानीभिः सह । इन्द्राय सर्वान् कामान्भिवहति । सद्रप्सः । तस्यैषा भवति^(४) ॥ २ ॥

(५) अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् । इयानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः । प्रावर्तमिन्द्रः शच्या धमन्तं । उप स्तुहि तं

केतुकाग्नितादात्म्यं प्राप्य, 'एतैः' 'सेनानीभिः' वसन्तो वसुभिः सह शुक्लवासा रुद्रगण इत्यादिवाक्येषु प्रतिपादितैर्वसन्तादिदेवतासहवर्त्तिभिर्वस्त्रादिभिः सेनाधिपतिभिः 'सह', वर्त्तमानः सन् 'इन्द्राय' कर्मस्वामिने यजमानाय, 'सर्वान् कामान्', 'अभिवहति' आभिमुख्येन सम्पादयति, तस्मादारुणकेतुकाग्निप्राप्तियोग्यत्वादयं विद्वान् मर्यादाकरो भवत्येव 'सः' च विदुषा प्राप्य आरुणकेतुकः, 'द्रप्सः' उदकस्वरूपः, वृष्टिहेतुत्वात् 'तस्य' द्रप्सरूपस्यारुणकेतुकाग्नेः, प्रतिपादिकेयं काचिद्दृग्विद्यते ॥

अथ तामृचं दर्शयति । "(५) अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् । नृमृणामथद्राम्"^(५) इति । 'द्रप्सः' उदकात्मकोऽयमारुणकेतुकः, 'अंशुमती' अंशुशब्देन सोमलताखण्डवाचिना सर्वा ह्योषधय उपलक्ष्यन्ते तद्युक्तत्वादंशुमती पृथिवी ताम्, 'अवातिष्ठत्' अवगम्य प्राप्य तत्रावस्थितः । कीदृशो द्रप्सः, 'दशभिः सहस्रैः' अनेकसहस्रसङ्ख्याकैः आदित्यरश्मिभिः, 'इयानः' सञ्चरन्, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्यतेः । 'कृष्णः' कृषिहेतुः, सति ह्युदके भूमिं कृषन्ति । हे आदित्यरूपारुणकेतुकाग्ने 'इन्द्रः' वृष्टेरीश्वरस्त्वं, 'आवर्त्त' पुनः पुनरिहावृत्त्य त्वं, 'शच्या' स्वकीयया

*नृम्णामथद्रामिति^(५) । ^(६)एतयैवेन्द्रः सलावृक्या सह ।
 असुरान् परिवृश्चति । पृथिव्यश्शुमती । तामन्ववस्थितः
 संवत्सरोदिवच्च । नैवविदुषाचार्यान्तेवासिनौ । अ-
 न्योन्यस्मै द्रुह्यातां । यो द्रुह्यति । अश्यते स्वर्गालोकात् ।

शक्त्वा, तदा तदाऽपेक्षितकाले समागत्य 'धमन्त' गर्जनादिनाश-
 ब्दयन्तं 'नृम्णां' नृभिर्मनुजैः, मननीयं सर्वदा प्रार्थनीयं 'अथ-
 द्रां' अथो द्रवणशोलम्, 'तं' द्रुषां, उदकविशेषं, 'उपसुहि' । भूमौ
 प्रस्त्रावय इत्यनेन मन्त्रेण द्रुषवतीमिष्टकामुपदध्यात् ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(६)"एतयैवेन्द्रः ० अत उर्ध्वं सनिर्व-
 चनाः"^(६) इति । योयं 'इन्द्रः' आरुणकेतुको वृष्टिस्त्रामी, 'सला-
 वृक्या' सलः सलिलं जलन्तस्य 'आवृका' दानं तद्युक्ता भूमिः
 सलावृकी एतया सलावृक्या निमित्तभूतया, 'सह', 'असुरान्'
 असवः प्राणा रमन्ते क्रोडन्ते येषु मेघेषु ससु ते मेघा असुराः
 तान्, 'परिवृश्चति' परितश्छिनत्ति, अयं देवो जलार्थं
 पृथिवीनिमित्तं मेघभेदं कृत्वा वर्षयतीत्यर्थः । पूर्वोक्तमन्त्रे येयं
 'अशुमती', कथिता सेयं 'पृथिवी', विविचिता 'तां' पृथिवीं,
 'दिवच्च', अनुसृत्य अयं संवत्सरात्मक आरुणकेतुको देवो वज्रि-
 रूपेणादित्यरूपेण वा 'अवस्थितः', यः पुमानेवमारुणकेतुका-
 ग्रेर्महिमानं जानाति तेन 'एवंविदुषा', सह 'आचार्यान्तेवासि-
 नौ', 'अन्योन्यस्मै', द्रोहं कर्तुं नार्हतः आचार्याध्वर्यः यज्ञे धर्मा-

इत्यृतुमण्डलानि । सूर्यमण्डलान्याख्यायिकाः । अत
उर्ध्वः सनिर्वचनाः^(६) ॥ ३ ॥

निजानुकां भवति द्रुह्याताम्यच्च च^(६) ॥ अनु० ई ॥

नाचरतीतिव्युत्पत्तेः यजमानोन्तेवासी तस्याध्वर्योः समीपे नि-
वासात् तावध्वर्ययजमानावभिज्ञेन सह द्रोहयोग्यौ न भवतः
स्वयं द्रोह्यावपि न भवतः द्रोग्धारावपि न भवत इति वक्तु-
मन्योन्यस्मा इत्युक्तं, तस्मै विदुषे स्वयं द्रोहमकृत्वा सोऽपि यथा
न द्रुह्यति तथा वर्त्तितव्यं, 'यः' मूढः, तस्मै विदुषे 'द्रुह्य-
ति', सोऽयं स्वर्गलोकाद्भूयो भवति तस्मान्न द्रोहः कर्त्तव्यः,
स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यारभ्य पञ्चस्वनुवाकेषु प्रोक्तार्थ उपसंह्रियते ।
'इति' एवमतीते ग्रन्थे, चतुर्चतुनानुद्यमान इत्यादिभिर्चतु-
मण्डलप्रतिपादकानि वाक्यान्युक्तानि, एतैरादित्यमण्डलमि-
त्यादिभिः सूर्यमण्डलप्रतिपादकानि वाक्यान्युक्तानि, पूर्वोक्त
एवार्था दृढमाख्यायते । यासु चतु उदाहृतासु ता आख्या-
यिकाः शुक्रन्ते अन्यदित्यादयः ता अप्युक्ताः, अत ऊर्ध्वमुपरि-
तनेष्वनुवाकेषु 'सनिर्वचनाः' निःशेषेण वचनं निर्वचनं ब्राह्मण-
न्तेन सहिताः, 'आख्यायिकाः', सनिर्वचनाः पूर्वेष्वनुवाकेषु म-
न्त्रप्रतिपादितेर्थे संवादार्थमृच उदाहृताः, उत्तरेष्वनुवाकेषु
ब्राह्मणप्रतिपादितेर्थे संवादार्थमृच उदाह्रियन्त इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

(१)आरोगोभ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरोज्योतिषी
मान् विभासः । ते अस्मै सर्वेदिवमातपन्ति । ऊर्जं दु-
हाना अनपस्फुरन्तः^(१) इति । ^(२)कश्यपोष्टमः । सम-

कल्पः । आरोग इत्यष्टौ पदशोयन्ते शिल्पमिति चेत्या-
रोगादीनि विभासान्तानि । तत्र ब्राह्मणभाग इत्यादिपद-
प्रतिपादिकाभ्युपगमादह्वरति । (१)“आरोगोभ्राजः ० अनप-
स्फुरन्तः”^(१) इति । आरोगादीनि विभासान्तानि सप्त पदानि
सप्तानां सूर्यविशेषाणां नामधेयानि ते सप्तापिसूर्याः ‘अस्मै’ लो-
कार्थं, ‘दिवं’ आकाशं, ‘आतपन्ति’ सर्वतः प्रकाशयन्ति । किं
कुर्वन्तः, ‘ऊर्जं दुहानाः’ दृष्टिद्वारेण क्षीरादिरसं सम्पादय-
न्तः । ‘अनपस्फुरन्तः’ प्राणिनां प्रातिकूल्येन प्रकाशनमप-
स्फुरणं तदकुर्वन्तः, अनुकूलमेव प्रकाशनं सर्वदाकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अतः ‘इति’शब्द उपधानप्रदर्शनार्थः । उदाहृत्यायामस्याभ्यु-
पगमैरारोगादिनामभिः सप्तभिरिष्टका उपदध्यादित्यर्थः । आ-
रोगस्तथा देवतयांगिरस्वद्भुवाभोदेत्येवमुपधानमन्ता उच्येयाः ॥

अथाष्टमं नामधेयं दर्शयति । (१)“कश्यपोष्टमः ० तस्यैषा
भवति”^(१) इति । पूर्वोक्तारोगादिसप्तसूर्यापेक्षया योयं ‘अष्ट-
मः’, सूर्यः तस्य ‘कश्यपः’ इति नामधेयं । तेन नाम्नेष्टका उप-

हामेरुन्नजहाति । तस्यषा भवति^(२) । ^(१)यत्ते शिल्पं क-
श्यप रोचनावत् । इन्द्रियावत्पुष्कलच्चित्रभानु । य-
स्मिन् सूर्या अर्पिताः सप्त साकं ॥ १ ॥

तस्मिन् राजानमधिविश्रयेममिति^(२) । ^(४)ते अस्मै सर्वे-

दध्यात् । 'सः' च कश्यपमेरुपर्वतः, 'न', कदाचिदपि परित्यज-
ति मेरुस्थानमेव सर्वदा प्रकाशं करोति । 'तस्य' कश्यपस्य, प्रति-
पादिका काचिद्विद्यते ॥

अथ तामृचं दर्शयति । ^(१)“यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत्
तस्मिन् राजानमधिविश्रयेममिति”^(२) इति । हे 'कश्यप', अष्टम-
सूर्य, 'यत्', 'ते' तव, 'शिल्पं' जगत्प्रकाशलक्षणं चित्रं कर्म, 'यस्मिन्'
स्वकीये प्रकाशरूपे चित्रकर्मणि, आरोगादयः 'सप्त सूर्याः',
'साकमर्पिताः' त्वया सह स्थापिताः, 'तस्मिन्' शिल्पे प्रकाश-
लक्षणे, 'इमं' यजमानं, 'राजानं' दीप्तियुक्तं कृत्वा, 'अधि-
विश्रय' सर्वेषामुपरि विशिष्टत्वेन स्थापय । कीदृशं शिल्पं, 'रो-
चनावत्' प्रकाशयुक्तं, 'इन्द्रियावत्' इन्द्रियसामर्थ्ययुक्तं, 'पुष्कलं'
सम्पूर्णं, 'चित्रभानु' विविधरश्मियुक्तं, इत्येषा काश्यपप्रतिपा-
दिकाऽभिहिता ॥

कश्यपस्य शिल्पे सप्तसूर्याणामर्पितत्वं स्पष्टीकरोति । ^(४)“ते
अस्मै सर्वे कश्यपाज्ज्योतिः । सूर्या इत्याचार्याः”^(४) इति । 'ते'
सर्वे सप्तापि सूर्याः, 'अस्मै' जगत्प्रकाशनार्थं, 'कश्यपात्', सकाशात्

कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते । तान्तसोमः कश्यपादधिनिर्ध-
मति । अस्ताकर्मकृदिवैवं^(४) । ^(५)प्राणो जीवानीन्द्रियजी-
वानि । सप्त शीर्षण्याः प्राणाः । सूर्या इत्याचार्याः^(५) ।

ज्योतिर्लभन्ते । यद्यपि सूर्याः पूर्वमेव ज्योतिर्लभन्तः तथापि
'तान्' सूर्यान्, 'सोमः', देवः 'कश्यपात्', सकाशात् 'अधि-
निर्धमति' अधिकत्वेन निस्तमस्का यथा भवन्ति तथा शोध-
यति सोमो हि तानाह्वय कश्यपसमीपं प्रापितवान्, तस्य कश्य-
पस्यानुग्रहादेतेषां प्रकाशाधिक्यं सम्पन्नमित्यर्थः । भस्तेत्यादि-
स्तत्र दृष्टान्तः, रेफस्य व्यत्यये सति भस्ताशब्दे धनसाधन-
मिवेत्याचष्टे । यथा चर्ममय्या दृष्ट्या वायुमुत्पाद्य ज्वलिता-
ग्निना सुवर्णादेः किटादिकमपनीय 'भस्ताकर्मकृत्' सुवर्ण-
कारः, शोधयति-एवं कश्यपसम्बन्धकारी सोमस्तान् सूर्यान्-
शोधयत् ॥

तेषां सप्तसूर्याणां स्वरूपे मतभेदं दर्शयति । “^(५)प्राणो
जीवानीन्द्रियजीवानि । सूर्या इत्याचार्याः”^(५) इति । मुख-
नासिकयोः सञ्चारी यः 'प्राणः', स एव सप्तभिः वृत्तिभेदैः
'सप्त सूर्याः', 'इति' एवं, केचित् 'आचार्याः', आहुः । 'जीवानि'
जीवननिमित्तभूतानि, महद्दहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपाणि तत्त्वा-
नि, 'सप्त सूर्याः', 'इति' एवम्, अन्ये 'आचार्याः', प्रचक्षते ।
'इन्द्रियजीवानि' चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिसहितानि
जीवननिमित्तभूतानि, 'सप्त सूर्याः', 'इति' एवम्, अपरे

(५) अपश्यमहमेतान्सप्त सूर्यानि॑ति । पञ्च कर्णे॑ वात्स्या-
यनः । सप्तकर्णे॑श्च स्राक्षिः ॥ २ ॥

आनुश्रविक एव नै कश्यप इति । उभौ वेदयिते । न

प्रचक्षते । शिरस्यवस्थितानि यानि सप्तच्छिद्राणि तेषु सञ्च-
रन्तः 'प्राणाः', 'सप्त सूर्याः', 'इति', अन्ये । एते सर्वेऽप्याचार्याः
सप्तसूर्यबुद्ध्या स्वरूपास्थानि तत्त्वान्याहुः, अतो नैते मुख्याः
सप्त सूर्याः ॥

अथ मुख्यानां सप्तसूर्याणां द्रष्टारावृषो उदाहरति ।
(१) "अपश्यमहमेतान् ० महामेरुं गन्तुम्" (१) इति । 'पञ्चकर्ण-
नामकः', कश्चिद्वत्सस्य पुत्रो महर्षिः 'एतान्' आरोगादीन्,
'सप्तसूर्यान्', प्रत्यक्षेणैव 'अहमपश्यम्', इत्युवाच । तथा 'सप्त-
कर्णनामकः', कश्चित् सप्तस्य पुत्रो महर्षिरपि 'अहमपश्यम्',
इत्युवाच । अतो मनुष्यैः सन्निहितत्वादेक एव सूर्योऽवलोक्यते,
न तु व्यवहितत्वादितरे षट् सूर्या अवलोक्यन्ते । किञ्च तौ
'उभौ' अपि पञ्चकर्णसप्तकर्णाख्यौ महर्षी, 'वेदयिते' इत्यं
वेदयतः, प्राणिनः सर्वान् बोधयतः । किमिति तदुच्यते,
'कश्यपाख्यः' अष्टमः सूर्यः, 'नै' आवयोः उभयोः, 'आनु-
श्रविक एव', न तु प्रत्यक्षः गुरुपदेशमनुश्रूयत इत्यनुश्रवो
वेदः, तत्रैवानुगतः, 'आनुश्रविकः', यत्ते शिल्पं कश्यपेत्यादि-
मन्त्रादेवावगम्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षादर्शने हेतुमप्याहुः,

हि श्रेकुमिव महामेरुङ्गन्तु^(६) । ^(७)अपश्यमहमेतत् सूर्यमण्डलं परिवर्त्तमानं । गार्ग्यः प्राणत्रातः । गच्छतं महामेरुं । एकञ्चाजहतं^(८) । ^(९)भ्राजपटरपतङ्गा निहने । तिष्ठन्नातपन्ति । तस्मादिह तन्निर्तपाः ॥ ३ ॥

‘महामेरुं’ कश्चपस्यस्थानं, ‘गन्तुं’, आवां ‘नहि श्रेकुमिव’ न शक्तौ भवाव एव, तस्मादेदादेव जानीवः ॥

अथ कश्चपदर्शिनमृषिमुदाहरति । ^(७)“अपश्यमहमेतत् ० एकञ्चाजहतं”^(८) इति । गर्गस्य पुत्रः ‘प्राणत्रातनामकः’, कश्चित् महर्षिः तौ पञ्चकर्णसप्तकर्णे प्रत्येवमुवाच, महामेरावेव ‘परिवर्त्तमानम्’, ‘एतत्’ कश्चपाभिधं, ‘सूर्यमण्डलं’, प्रत्येणैव ‘अपश्यं’, अतो हे मुनी युवामपि ‘महामेरुं’, ‘गच्छतं’ योग्येन मार्गेण गच्छतं, तत्त्वतस्तु इहात्र ‘अजहतं’ मेरुं कदाचिदप्यपरित्यजन्तम, ‘एकं’ कश्चपाख्यं सूर्यञ्च, गच्छतं ॥

अथ मेरुगमने मार्गं दर्शयति । ^(९)“भ्राजपटरपतङ्गा निहने ० तस्मादिहातन्निर्तपाः”^(९) इति । य एते सप्तसूर्याः तेषां मध्ये आरोगाख्यस्य अस्माभिर्दृश्यमानस्य सूर्यस्य गतिः प्रसिद्धा, तदनन्तरभाविनो भ्राजादयस्तयः ते ‘निहने’ मेरुमार्गस्य निहतप्रदेशे अधोभागे, ‘तिष्ठन्नातपन्ति’ अवस्थिताः सन्तो रश्मिभिरधोमुखैर्मेरुमार्गादधोवर्त्तिनः प्राणिनः सर्वतः प्रकाशयन्ति, ‘तस्मात्’, एषामधोमुखा रश्मयः ‘तस्मात्’, ‘इह’ लोके, ‘तन्नि-

‘अमुचेतरे । तस्मादिहातन्नितापाः^(८) । ^(९)तेषामेषा
भवति । सप्त सूर्या दिवमनुप्रविष्टाः । तानन्वेति पथि-
भिर्दक्षिणावान् । ते अस्मै सर्वे घृतमातपन्ति । ऊर्जं

तपाः’ तपनशीलरश्मियुक्ताः, ‘इतरे’ तु भ्राजपटरपतङ्गेभ्योऽन्ये,
स्वर्णेन ज्योतिष्मद्विभागश्चतयः सूर्याः ते ‘अमुत्र’ मेरुमार्गाद्-
परिभागे, वर्तन्ते यस्मात् तेषां रश्मयः यदूर्ध्वमुखास्तस्मात्ते
‘इह’ अधो लोकेषु, ‘अतन्नितापाः’ तपनशीलरश्मियुक्ता न
भवन्ति, भ्राजादीनामधोमुखरश्मित्वात् स्वर्णरादीनामूर्ध्वमुख-
रश्मित्वाच्च वर्गद्वयमध्ये तापाभावाच्चीतलेन मार्गेण मेरुं
गन्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

अथ सूर्याणां मध्यवर्त्तिमार्गप्रतिपादिकामृचमवतारयति ।
(९)“तेषामेषा भवति । अनपस्फुरन्त इति”^(९) इति । आ-
रोगादयः ‘सप्त सूर्याः’, ‘दिवम्’ अन्तरिक्षं, ‘अनुप्रविष्टाः’
अनुक्रमेणव्याप्ताः, ‘दक्षिणावान्’ शास्त्रोक्त इष्टकदक्षिणा-
युक्तोऽनुष्ठितारुणकेतुकाग्निः, प्रागुक्तान् सप्तसूर्याननुसृत्य ‘प-
थिभिः’ सूर्यवर्गद्वयवर्तिभिः शान्तमार्गैः, ‘एति’ मेरुं गच्छ-
ति, ‘ते’ सूर्याः, ‘सर्वे’, ‘अस्मै’ यजमानाय, ‘घृतमातपन्ति’
मेरुमार्गरूपमाकाशं घृतादिभोग्यवस्तुसम्पूर्णं यथा भवति तथा
प्रकाशयन्ति । किं कुर्वन्तः, ‘ऊर्जं दुहानाः’ भोग्यं क्षीरादिकं
सम्पादयन्तः, ‘अनपस्फुरन्तः’ सन्तापमकुर्वन्तः, हे यजमान

दुहाना अनपस्फरन्त इति^(९) । ^(१०)सप्तत्विजः सूर्या
इत्याचार्याः^(१०) । ^(११)तेषामेषा भवति^(११) । ^(१२)सप्त दि-
शो नानासूर्याः ॥ ४ ॥

सप्त होतार ऋत्विजः । देवा आदित्या ये सप्त । ते-

इहास्यतां इह भुज्यतामित्येवं प्रियोक्तिं वदन्ति । तथा चा-
थर्वणिका आमनन्ति, एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्य-
रग्निभिर्यजमानं वहन्ति प्रियां वाचमभिवदन्योर्चयन्त इति ।
इत्येषा सप्त सूर्या इत्यादिकामार्गप्रतिप्रादिका तयेष्टकामुप-
दध्यात् । तथा च बौधायनः । ‘सप्त सूर्याः सप्त दिशो नाना-
पन्यानश्चित्रं देवानामिति । चतस्रः सौरीः पुरस्तादिति’ ॥

इदानीं सूर्यस्वरूपे पचान्तरमुपन्यस्यति । ^(१०)“सप्तत्विजः ०
इत्याचार्याः”^(१०) इति । य एते यज्ञे होत्रादयः ‘सप्तत्विजः’, त
एव सप्त ‘सूर्याः’, ‘इति’, केचित् ‘आचार्याः’, प्रचक्षते ॥

अस्मिन्नर्थे काञ्चिद्वचमवतारयति । ^(११)“तेषामेषा भव-
ति”^(११) इति । ‘तेषाम्’ ऋत्विगूपाणां सप्तसूर्याणां, प्रतिपा-
दनार्था इयमृग्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१२)“सप्त दिशो नानासूर्याः ० तेभिः
सोमाभीरक्षणे इति”^(१२) इति । अष्टसु दिक्षु मध्ये या प्राचा
सा सूर्यवतीति सर्वेषां प्राणिनां प्रसिद्धा । यास्वन्या आग्नेय्याद्याः
‘सप्त दिशः’, ता अपि नानाविधसूर्योपेताः, ते च सप्तसु दिक्षु

भिः सोमाभीरक्ष्ण इति^(१२) । ^(१२)तदप्याम्नायः । दिग्-
भ्राज ऋतून् करोति^(१३) । ^(१४)एतयैवावृता सहस्रसू-
र्यताया इति वैशम्पायनः^(१४) । ^(१५)तस्यैषा भवति ।

अवस्थिताः । तत्त्वामिनः सूर्या इह कर्मणि होत्रादयः ‘ऋ-
त्विजः’, भूत्वा चरन्ति । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता
नेष्टा अच्चावाका आग्नीध्र इत्येते ‘सप्त होतारः’, य एतेऽत्र
होत्रादयः ‘ऋत्विजः’, देवा भूत्वा सप्तादित्या इत्युच्यन्ते, हे
सोमयागाधिपते ‘तेभिः’ होत्ररूपैरादित्यैः, नोस्मान् ‘अभि-
रक्ष’ । इत्यनयापीष्टकामुपदध्यात् ॥

ननु सूर्या ऋत्विगूपा इत्यस्मिन्नर्थे इयमृगाहता । तत्र
दिशो नानासूर्या इत्येतदप्रस्तुताभिधानमित्याशङ्कोत्तरमाह ।
^(१२)“तदप्याम्नायः • करोति”^(१२) इति । यदुक्तं दिशां नाना-
सूर्योपतत्वं ‘तदप्याम्नायः’, शाखान्तरे कश्चिन् मन्त्रो ब्रूते,
अतो वेदान्तरसिद्धत्वादेतदपि वक्तव्यमेव । नत्वप्रस्तुतं किञ्चित्
तस्मिन्नर्थे युक्तिरप्यस्ति ‘दिग्भ्राजः’ तां तां दिशं प्राप्यावस्थिताः
सूर्याः, ‘ऋतून्’ वसन्तादिसूचितानृतुधर्मान्, ‘करोति’ तस्यां
तस्यां दिशि कुर्वन्ति, न हि ऋतुनिष्पादकसूर्यव्यतिरेकेण त-
त्तदृतुधर्माः सम्भवन्ति तस्मात् सन्त्येव दिक्षु विभिन्नाः सूर्याः ॥

अथ कैमुतिकन्यायेन दिशां बह्वसूर्यत्वं दृढाकरोति ।
^(१४)“एतयैवावृताः • वैशम्पायनः”^(१४) इति । ‘एतयैवावृताः’

यद्याव॑ इन्द्र॒ ते श॒तः॑ श॒तन्त॑ भूमीः । उ॒त स्युः । न त्वा॑व-
जिन् स॒हस्रः॑ सूर्याः ॥ ५ ॥

अनु न जातमष्ट रोदसी इति^(१५) । ^(१६)नानालिङ्ग-

अनेनैव प्रकारेण ऋतुधर्मा यत्र सन्ति तत्र तत्सम्पादकः सूर्यो-
स्तीतिन्यायेन, 'सहस्रसूर्यतायाः', सहस्रसङ्ख्याकसूर्योपेतत्वपर्यन्तं
दिक्षु सूर्यभेदाः कल्पनीयाः, तत्र सप्तसूर्यत्वे किमाश्चर्यमिति
'वैशम्पायनः', आचार्या मन्यते । आसहस्रमित्युपलक्षणं, अनन्ताः
सूर्या इत्यर्थः ॥

अनन्तसूर्यप्रतिपादिकामृचमवतारयति । ^(१५)"तस्यैषा भ-
वति • अनुनजातमष्ट रोदसी इति"^(१५) इति । 'यत्' यदि, हे
'इन्द्र', 'ते' तव, 'शतं द्यावः स्युः' बह्वभिः शतसङ्ख्याभिर्युक्ताः
द्युलोकाः सम्भवेयुः, 'उत' अपि च, 'शतं भूमी स्युः' बह्वीभिः
शतसङ्ख्याकाभिर्युक्ता भूमयोऽपि यदि सम्भवेयुः, हे 'वज्रिन्',
तदानोमपि रोदसीजातं द्यावापृथिव्योर्मध्ये समुत्पन्नं त्वां 'सह-
स्रसूर्याः' सहस्रोपलक्षिता अनन्ताः सूर्याः, 'नान्वष्ट' नान्व-
श्रुते, त्वामनु न व्याप्नुवन्ति, एतावत्सु द्युलोकेषु भूलोकेषु
च सत्सुपि तत्र तत्र स्थितं त्वामनु सूर्याव्याप्तेरपर्याप्ता देशाः,
सूर्याणामनन्तत्वादित्यर्थः । इत्यनयापीष्टका उपदध्यात् ॥

मन्त्रोक्तमनन्तसूर्यत्वं युक्त्योपपादयति । ^(१६)"नानालिङ्ग-
त्वात् • नानासूर्यत्वं"^(१६) इति । यद्येक एव सूर्यः स्यात्

त्वाद्दृत्तानां नानासूर्यत्वं^(१६) । ^(१७)अष्टौ तु व्यवसिता
इति^(१७) । ^(१८)सूर्यमण्डलान्यष्टात ऊर्ध्वं । तेषामेषा
भवति^(१८) । ^(१९)चित्रं देवानामुदगादनीकं । चक्षुर्मित्रस्य

तदानीं वसन्ताद्यृत्तानां नानालिङ्गत्वं न स्यात् न हि कारण-
भेदमन्तरेण कार्यभेदः सम्भवति । तस्माद्दृत्तधर्मवैलक्षण्यमि-
द्वये बहुसूर्यत्वमभ्युपेयं ॥

कथन्तर्हि पूर्वत्रकश्यपोष्टम इत्येवं सूर्याणामष्टसङ्ख्या स्वी-
कृतेत्याशङ्क्य तदभिप्रायं दर्शयति । ^(१७)“अष्टौ तु व्यवसिता
इति”^(१७) इति । बाढं । सन्त्येव तत्तल्लिङ्गकल्या अनन्ताः सूर्याः
किन्तु तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः, ‘व्यवसिताः’ निश्चिताः, सूर्याः
‘अष्टौ’ इत्येवंविधः पञ्चकर्णमप्यकर्णाभ्यां सप्तानां सूर्याणां प्रत्य-
क्षेण दृष्टत्वात् प्राणत्रातेनाष्टमस्यापि दृष्टत्वात् ॥

अष्टसङ्ख्यां निगमयति । ^(१८)“सूर्यमण्डलान्यष्टात • तेषा-
मेषा भवति”^(१८) इति । ‘तेषां’ अनेकसूर्यमण्डलानां, प्रतिपा-
दिकेयमृग्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१९)“चित्रं देवानामुदगादनीकं •
सूर्य आत्माजगतस्तुषष्टेति”^(१९) इति । ‘चित्रं’ बहुमण्डल-
रूपत्वेन विचित्रं, ‘देवानामनीकं’ अन्धकाररूपवृत्रशरीरा-
त्मकस्य शत्रोर्विनाशकत्वेन देवसैन्यरूपमादित्यमण्डलमुदगात्
पूर्वस्थां दिश्यदेति तच्च मण्डलजातं मित्रादीनां चक्षुरूपं ।

वरुणस्याग्ने । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । सूर्य
आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति^(१६) ॥ ६ ॥

साकं क्षाक्षिस्तस्मिन् तपा नानासूर्याः सूर्या नव च ॥
अनु० ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

(१) क्वेदमभं निविशते । कायं संवत्सरो मिथः ।
क्वाहः क्वेयं देव रात्री । क मासा ऋतवः श्रिताः^(१) ।

अन्धकार-निवारणेन चक्षुषोऽनुग्राहकत्वात् तादृशं सैन्यं 'द्यावा-
पृथिवी', 'अन्तरिक्षं', च 'आप्रा' लोकत्रयं स्वकीयप्रकाशेनापूर्य
वर्त्तते, तथाविधमण्डलसमूहस्वामी 'सूर्यः', 'जगतः' जङ्गमस्य,
'तस्थुषः' स्थावरस्य, 'च', 'आत्मा' स्वरूपं । इत्यनेनेष्टकामुपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

कल्पः । पुरस्तात् क्वेदमभमित्येकामिति । पाठस्तु । (१) "क्वे-
दमभं निविशते ० क मासा ऋतवः श्रिताः"^(१) इति । आपो
विभ्रतीति 'अभं' मेघस्वरूपं, तच्चाकाशे निरालम्बत्वेनास्माभिर्दृ-

(१)अर्धमासा मुहूर्ताः। निमेषास्तुटिभिः सह। केमा
 आपो निविशन्ते। यदीतो यान्ति सम्प्रति^(२)। ^(३)काला
 अप्सु निविशन्ते। आपः सूर्ये समाहिताः ॥ १ ॥

अथ ते अतः कुत्राधारे निवसतीति प्रश्नः। न ह्यालम्बनमन्तरेण
 निर्देष्टुं शक्यं, एतच्चोपलक्षणं, कारणमपि किमिति प्रष्टुरभि-
 प्रायः। एवं 'संवत्सराहोरात्रमासर्त्तवः', कस्मिन्नाश्रयेऽवस्थिताः
 किं वा तेषां कारणमिति हे 'देव' जगत्कर्त्तः, कथय। संव-
 त्सरस्य बह्वयवसमष्टित्वं द्योतयितुं 'मिथः', इत्युक्तं। बहवः
 कालावयवाः सम्भूय वसन्ति यत्र सोऽयं संवत्सरः ॥

कल्पः। अर्धमासा इत्युपरिष्ठादिति। ^(१)"अर्धमासा मुहूर्-
 त्ताः ० यदीतो यान्ति सम्प्रति"^(२) इति। 'अर्द्धमासमुहूर्त्त-
 निमेषाः', प्रसिद्धाः। कालपरमाणुद्वयात्मकः कालश्चण्डिकास्तुटिः
 तथाविधैः 'त्रुटिभिः', 'सह', अर्धमासादयः कुत्राधारे स्थिताः
 कुतश्चात्यन्ताः। भूमौ वर्त्तमाना आपो याः सन्ति ताः 'यदि',
 घर्मकाले 'इतः' भूमेः सकाशात्, 'यान्ति'। दृश्यते हि तस्मिन्
 काले सर्वत्र जलशोषः। 'सम्प्रति' तदानीम्, 'इमाः' 'आपः',
 'क्व निविशन्ते', च आसामाधारः कः ॥

कल्पः। काला अप्सु निविशन्त इति। तत्र प्रथमामाह।
^(१)"काला अप्सु निविशन्ते ० विद्युत्सूर्ये समाहिता"^(२) इति।
 पूर्वमन्त्रद्वयोक्तानां प्रश्नानामिदमुत्तरं, संवत्सरादयः त्र्युथन्ता-

अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते । विद्युत्सूर्ये समाहिता^(२) ।

दयः कालाः पृष्टाः ते सर्वे 'कालाः', 'अप्सु निविशन्ते', । आपो वा इदमग्रे मलिलमासीत् । इत्यपां जगत्कारणत्वेनास्नात-
त्वात् । तत्रैव कालानामवस्थानमुत्पत्तिश्च । तथाहि । मनुना
तावदेवं स्मर्यते । अप एव समर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।
तदण्डमभवद्भूमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति । परमेश्वरेण प्रथमं
सृष्टास्वप्सु घनीभावसामर्थ्यं प्रक्षिप्ते सति ब्रह्माण्डं निष्पन्नं तच्च
ब्रह्माण्डमभिन्नं सद्यावदवस्थितं तावतः कालस्य संवत्सर इति
नाम सम्पन्नं । तथा च वाजसनेयिनो बृहदारण्यके समामन-
न्ति । तद्यद्वेत आसीत्संवत्सरो भवन्नहः पुरा ततः संवत्सर आ-
भाति । एवं ब्रह्माण्डे महाप्सु संवत्सरे समुत्पन्ने सति तदवयवाः
कालविशेषाः सर्वेऽप्यङ्ग एवोत्पन्ना अप्सु एव 'निविशन्ते', तदिदं
कालप्रश्नस्योत्तरं । या एता 'आपः', भूमौ शुश्रूषन्ति ताः सर्वा
रश्मिद्वारा 'सूर्ये समाहिताः', भवन्ति । घर्मकाले हि तोत्सैः
सूर्यरश्मिभिर्जलशेषः सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते । अतएव बुद्धिम-
द्भिर्भूतं सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविरिति । इदं च केमा
आपो निविशन्त इत्यस्योत्तरं । तेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सकाशात्
'अभ्राणि', जलं प्राप्नुवन्ति । रश्मयो हि स्वनिष्ठजलं धूमज्ज्याति-
र्मरुतां मेलनेनाभ्राकारमापादयन्ति । अतोऽभ्रस्य रश्मिगता
आप एवोत्पत्तिकारणमाधारश्च । इदं च केदमभ्रमितिप्रश्न-
स्योत्तरं । येयं 'विद्युत्', मेघेषु दृश्यते सेयं 'सूर्ये समाहिता' ।

(४)अनवर्णे इमे भूमी। इयञ्चासौ च रोदसी^(५)।
 (५)किं स्वदचान्तराभूतं। येनेमे विधृते उमे। विष्णु-
 ना विधृते भूमी। इति वत्सस्य वेदना^(५)। (६)इरा-

सूर्यरश्मेरेव विद्युदाकारेण परिणतत्वात्। एतदुत्तरसामर्थ्यात्
 केयं विद्युन्निविशत इत्यपि प्रश्नोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

अथ द्वितीयामाह। (४)“अनवर्णे ० रोदसी”^(४) इति।
 वर्णे रूपविशेषः। तद्वाहित्यमवर्णत्वं कुरूपत्वं केनापि कुरूप-
 त्वेन रहितम् अनवर्णत्वं सुरूपत्वं, ‘इमे भूमी’, उमे ‘अनवर्णे’,
 सुरूपे दृश्येते। अत्र दिवचनान्तभूमिशब्देन विवक्षितमर्थं श्रुति-
 रेव ब्रूते। ‘इयं च’ भूमिरपि, ‘असौ च’ द्यौरपि, एते ‘रोदसी’
 द्यावापृथिव्यौ, भूमिशब्देन विवक्षिते इत्यर्थः। द्यावापृथिव्योः
 सुरूपत्वं नाम बह्वविधदेवपरिपूर्णत्वं ॥

कल्पः। किंस्विदत्रेति पञ्च वैष्णवीति। तत्र प्रथमामाह।
 (५)“किं स्वदचान्तराभूतं ० वेदना”^(५) इति। ‘येन’ वस्तुना,
 ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ, ‘उमे’, अपि ‘विधृते’ विशेषेण सर्वजग-
 दाधारत्वेन धृते, ‘अचान्तरा’ अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘किं-
 स्विद्धूतं’ किं नाम वस्तु तादृशं विधारकमभूत्, इति प्रश्नः।
 ‘विष्णुना’ व्यापिना परमेश्वरेण, ‘भूमी’ द्यावापृथिव्यौ, ‘विधृते’,
 ‘इति’ एवं, ‘वत्साख्यस्य’, महर्षेः ‘वेदना’ विज्ञानं। वत्सा हि
 स्मृतिकर्त्ता, स च विष्णुमेव द्यावापृथिव्योर्विधारकं स्मरति।
 इदञ्च किंस्विदत्रेति प्रश्नस्योत्तरं ॥

वती धेनुमती हि भूतं । स्रयवसिनी मनुषे दशस्ये ॥

॥ २ ॥

व्यष्टभ्राद्रोदसी विष्णवेते । दाधर्थं पृथिवीमभितो
मयूखैः^(६) । ^(७)किं तद्विष्णोर्बलमाहुः* । का दीप्तिः किं
परायणं । एको यद्धारयद्देवः । रेजती रोदसी उभे^(८) ।

अथ द्वितीयामाह । (६)“इरावती ० मयूखैः”^(६) इति ।
‘मनुषे’ मनुष्यार्थम्, ‘एते’ द्यावापृथिव्यौ, ‘इरावती’ अन्नवत्यौ
बङ्गन्नयुक्ते, ‘धेनुमती’ धेनुमत्यौ, ‘स्रयवसिनी’ शोभनैयवसै-
र्भक्ष्यैर्युक्ते, ‘दशस्ये’ दातुमर्हे, ‘भूतं’ अन्नादिदानशक्ते भवतः ।
‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यावेतादृशौ, ‘व्यष्टभ्रात्’ विष्णुर्विशेषेण
धृतवान् । हे ‘विष्णो’, त्वं ‘पृथिवीम्’ एतां द्युलोकसहितां,
‘अभितः’ अध उपरि च, ‘मयूखैः’ शङ्कुस्थानीयै रश्मिभिः
‘दाधर्थं’ धृतवानसि ॥

अथ तृतीयामाह । (७)“किं तद्विष्णोर्बलमाहुः ० रोदसी
उभे”^(७) इति । ‘यद्देवः’ यो विष्णुः, ‘एकोः’, एव, ‘रेजती’ राज-
माने, ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ, ‘उभे’, ‘धारयत्’ धृतवान् । तस्य
‘विष्णोः’, ‘किं तद्वलं’ तादृशी शक्तिः कुत आगता, यैर्मयूखै-
र्धृतवान् सा ‘दीप्तिः’, ‘का’ कुतत्या, ‘किं’, च ‘परायणं’ तस्य
सहायभूतं वस्तु, इति प्रष्टारः ‘आहुः’ ॥

(८५) वाताद्विष्णोर्बलमाहुः । अक्षरादीप्तिरुच्यते । त्रिप-
दाद्वारयद्देवः । यद्विष्णोरेकमुत्तमं^(८६) ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थीमाह । (८५) “वाताद्विष्णोर्बलमाहुः ० यद्विष्णोरे-
कमुत्तमं”^(८६) इति । विष्णुर्हि वातरूपं सूत्रात्मानमुत्पाद्य तेन
सूत्रेण सर्वं जगद्धारयति । तथा च वाजमनेयिन आमनन्ति ।
वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः
परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दद्धानि भवन्तीति । तस्मात्
‘विष्णोः’, ‘बलं’ धारणमामर्थ्यं, ‘वातात्’, आगतम् इत्यभिज्ञा
उत्तरं ‘आहुः’ । ‘दीप्तिः’ जगदवभासकं ज्योतिः, तच्च विष्णोः
‘अक्षरात्’ विनाशरहितात् स्वकीयात् परमपदात्, भवतीत्य-
भिज्ञैः ‘उच्यते’ । ‘विष्णोर्हि जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहकमुपासकै-
रुपास्वमिदम्, अपरं, यच्च ज्ञानिभिर्वेद्यं, परमम् । अतएवा-
स्मायते । तद्विष्णोः परमम्यदं सदा पश्यन्ति सुरय इति । तत्र
परविद्यागम्यं स्वरूपं विनाशराहित्यादक्षरम् । अतएवाथर्व-
णिका आमनन्ति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति ।
तस्मादक्षरात् जगदवभासिका चैतन्यरूपा दीप्तिर्लभ्यते । तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । इद-
ञ्च का दीप्तिरित्यस्योत्तरं । पुरुषसूक्ते । पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यास्मायते । सर्वमप्येतज्जगत् अस्य परमेश्व-
रस्य चतुर्थीशः । अवशिष्टमंशत्रयं व्यवहारातीतत्वादमृतमवि-
नश्यरं । स द्योतनात्मके स्वस्वरूपे सर्वदावतिष्ठते । तादृशात् ‘त्रि-

(९) अग्नयो वायवश्चैव । एतदस्य परायणं^(९) । ^(१०) पृ-
च्छामि त्वा परं मृत्युं । अमं मध्यमं चतुं । लोकञ्च
पुण्यपापानां । एतत् पृच्छामि सम्प्रति^(१०) । ^(११) अमु-

पात् स्वरूपाद्ब्रह्मणो लब्धसामर्थ्या 'देवः' विष्णुः, 'धारयत्', सर्वं
जगद्धारयति, 'यत्' त्रिपादस्तु, 'विष्णोरेकम्', एव 'उत्तमं',
स्वरूपं तस्मात्त्रिपदादिति पूर्वत्रान्वयः । अथवा एतदुत्तरवशात्
पूर्वत्रैको यद्धारयदिति वाक्ये कथमेको धृतवानिति प्रश्न
उन्नेयः ॥

अथ पञ्चमीमाह । (९) "अग्नयो ० परायणं"^(९) इति ।
य एते 'अग्नयः' सावित्रादय आरुणकेतुकान्ताः, ये च तत्-
संख्यभूता 'वायवः', 'च' काराद्येऽप्यादित्याः, 'एतत्' सर्वं देवता-
जातं, 'अस्य' विष्णोः, 'परायणं' सहकारिभूतं, इदञ्च किं
परायणमित्यस्योत्तरं ॥

कल्पः । पृच्छामि त्वा परं मृत्युमिति चतस्रो मृत्युमती-
रिति । तत्र प्रथमामाह । ^(१०) "पृच्छामि ० सम्प्रति"^(१०) इति ।
अत्र कश्चिन्मुनिर्जिज्ञासुरभिज्ञमन्यं मुनिं पृच्छति । हे अभि-
ज्ञमुने 'त्वां', प्रति चतुर्विधान् मृत्यून् 'पृच्छामि' । परो-
ऽवमो मध्यमश्चतुर्थश्चेत्येते मृत्यवः तेषां स्वरूपं ब्रूहि । चतुर्थ
इत्येतस्मिन्नर्थे 'चतुः' शब्दः, तथा पुण्यकृतां पापिनाञ्च 'लोकं',
ब्रूहि । एतत् सर्वमिदानीं 'पृच्छामि' ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(११) "अमुमाहुः ० चन्द्रमाश्चतुर्य-

माहुः परं मृत्युं । पवमानन्तु मध्यमं । अग्निरेवावमो
मृत्युः । चन्द्रमाश्चतुरुच्यते^(१९) ॥ ४ ॥

^(१९)अनाभोगाः परं मृत्युं । पापाः संयन्ति सर्वदा ।
आभोगास्त्वेव संयन्ति । यत्र पुण्यकृतो जनाः^(१९) ।

ते”^(१९) इति । इदमभिज्ञस्योत्तरं । योऽमावादित्यः ‘अमुं’, एव
‘परं मृत्युं’, पूर्वं महर्षयः ‘आहुः’ । आदित्यस्य परित्यन्द-
बाहुल्येनायुषः क्षये सति मृत्योरलङ्घनीयत्वात् । ‘पवमानं’,
वायुं ‘मध्यमं’, ‘मृत्युमाहुः’ । प्राणवायोर्नाडीष्वन्यथासञ्चारे
सति तत्क्लेशेन मृत्युः प्राप्यते । स च प्राणायामकुशलैर्योगि-
भिः क्लेशेन समाधातुं शक्यते । तस्मान्मध्यमो मृत्युः । जाठ-
राग्निर्यदा मन्दो भवति तदा व्याधिद्वारा मृत्युः प्राप्नो-
ति स च चिकित्सकैरल्पप्रयासेन समाधातुं शक्यते तस्मात्
‘अग्निरेवमो मृत्युः’ । ‘चन्द्रमाः’, ओषधीनामधिपतिः, तद-
नुग्रहाभावे सत्यन्नाभावान्मृत्युः प्राप्नोति । तस्मादसौ चतुर्थो
मृत्युः ॥

अथ तृतीयामाह ।^(१९)“अनाभोगाः परं मृत्युं । यत्र पुण्य-
कृतो जनाः”^(१९) इति । ‘पापाः’ अतिस्मृत्युसङ्घनेन पापमेवाच-
रन्तः पुरुषाः, ‘अनाभोगाः’ सुखलेशेनापि क्षीनाः कृमिकीटा-
दयः सन्तः, ‘सर्वदा परं मृत्युं’, ‘संयन्ति’ कतिपयैरेवादित्यपरि-
त्यन्दैरल्पायुषः सन्तः पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते च, सेयं सर्वदा परं

(१२) ततो मध्यममायन्ति । चतुर्मासं च सम्प्रति^(१२) ।
 (१४) पृच्छामि त्वा पापकृतः । यत्र यातयते यमः । त्व-
 नस्तद्ब्रह्मन् प्रब्रूहि । यदि वेत्याऽसतो गृहान्^(१४) ॥५॥
 (१५) कश्यपादुदिताः सूर्याः । पापान्निर्घ्नन्ति सर्वदा ।

मृत्युं प्राप्तिः । ये तु श्रुतिस्मृतिमार्गवर्तिनः ते सर्वेऽपि 'आभोगाः'
 सम्पूर्णाः सर्वभोगयुक्ताः सन्तः, तादृशं स्थानं प्राप्नुवन्ति । 'यत्र'
 यस्मिन् स्वर्गे, पूर्वं 'पुण्यकृतो जनाः' देवाः, वर्तन्ते तत्र गच्छन्ति ।
 एतत्तु लोकञ्च पुण्यपापानामित्यस्योत्तरं ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१२) "ततो ० सम्प्रति"^(१२) इति । 'ततः'
 पूर्वाक्तेभ्योऽत्यन्तपापकृद्भ्योऽत्यन्तपुण्यकृद्भ्यश्च, अन्ये ये पुरुषाः
 मिश्राणि पुण्यपापान्याचरन्ति ते 'सम्प्रति' मनुष्यजन्मनि, मध्य-
 माधमचतुर्थमृत्युञ्च तदा प्राप्य प्रतीकारैः समादधते । एतदपि
 पुण्यपापलोकप्रश्नस्योत्तरं ॥

कल्पः । पृच्छामि त्वा पापकृतश्चतस्रो निरयवतीरिति ।
 तत्र प्रथमामाह । (१४) "पृच्छामि ० गृहान्"^(१४) इति । हे
 'ब्रह्मन्', 'त्वां' इन्द्रं, 'पृच्छामि' । किं पृच्छसीति तदुच्यते ।
 'पापकृतः', प्राणिनो 'यमः', 'यत्र' स्थाने, 'यातयते' क्लेशयति,
 तत्र स्थानं 'नः' अस्मभ्यं, त्वं 'प्रब्रूहि' । 'यदि', 'असतः' पापिनो
 जन्तोः, 'गृहान्' पातकानि, 'वेत्याः', तर्हि शुश्रूषवे मह्यं ब्रूहि ॥

अथ द्वितीयामाह । (१५) "कश्यपादुदिताः ० वासवैः"^(१५)

रोदस्योरन्तर्देशेषु । तत्र न्यस्यन्ते वासवैः^(१५) । ^(१६)तेऽ-
शरीराः प्रपद्यन्ते । यथाऽपुण्यस्य कर्मणः । अपाण्यपा-
दकेशासः । तत्र तेऽयोनिजा जनाः^(१६) । ^(१७)मृत्वा

इति । योयं कश्चिपाख्योष्टमः सूर्यो महामेरौ नित्यं वसति ।
तस्मादुत्पन्ना आरोगादयः सप्तसूर्याः तदीयमूर्त्तिविशेषा
अन्ये सहस्रसङ्ख्याकाः ते सर्वेऽपि 'रोदस्योरन्तः' द्यावापृथिव्यो-
र्मध्यदेशेषु रौरवादिनरकप्रदेशेषु, 'पापान्' पापिनः प्राणि-
नः, 'सर्वदा', 'निर्घ्नन्ति' निःशेषेण मारयन्ति, मारिताश्च ते
पापिनः 'वासवैः' निवासहेतुभिः सूर्यरश्मिरूपैर्देवैः, 'तत्र', 'न्य-
स्यन्ते । तेऽपि नरकप्रदेशेषु पुनरपि बाधिता उत्पाद्य स्थाप्यन्ते ॥

अथ तृतीया माह । ^(१६)“तेऽशरीराः ० निजा जनाः”^(१६)इति ।
'ते' पापिनः, तेषु नरकस्थानेषु 'अशरीराः' सम्पूर्णावयव-
समीचीनावयवरहिताः, 'प्रपद्यन्ते' जन्म प्राप्नुवन्ति, 'अपुण्यस्य
कर्मणो यथा', योयं तथा प्राप्नुवन्ति । तत्र कश्चित्पापी पाणि-
शून्यः कुणिर्भवति । अपरः पादहीनः पङ्गुर्भवति । अपरः
केशहीनः खलतिर्भवति । एवम् 'अपाण्यपादकेशासः', विवृत-
शरीरा जायन्ते । किञ्च तेषु नरकस्थानेषु केचित् 'अयो-
निजाः', जन्तवो भवन्ति । तन्मध्ये केचित्क्षेदजाः कृमिदंशा-
द्याः । अपरे उद्भिदाः तरुगुल्माद्या भवन्ति । अतएव वाज-
सनेयिनः । पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गरहितानां पा-

पुनर्मृत्युमापद्यन्ते । अद्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ६ ॥

आशातिकाः क्लमय इव । ततः पूयन्ते वासवैः^(१७) ।

^(१८)अपैतं मृत्युं जयति । य एवं वेद । स खल्वेवंविद्वा-

पिनामीदृशं जन्मामनन्ति । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः, आ-
कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकमिति । क्वान्दोगाश्चैवमामनन्ति
तानीमानि जुष्टाण्यसकृदावृत्तानि भूतानि भवन्तीति ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१७)“मृत्वा ० वासवैः”^(१७) इति । तेषु
नरकस्थानेषूपत्यन्नाः प्राणिनः सकृत् ‘मृत्वा पुनः’, उत्पद्यन्ते
‘मृत्युं’, प्राप्नुवन्ति, जन्ममरणसहस्राणि प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । ते
च ‘स्वकर्मभिः’ स्वकीयैः पापैः, ‘अद्यमानाः’ भक्ष्यमाणाः,
कर्मपरवशा इत्यर्थः । तेषामेव मध्ये अस्मत्प्रत्यक्षसिद्धौ दृष्टान्त
उदाह्रियते । ‘आशातिकाः’ आगत्य शात्यमानाः अस्माभिरेव
बाध्यमानाः शिरोवस्त्रखट्वादिषु वर्त्तमानाः, ‘क्लमय इव’
यूकामत्कुणादय इव, यूकादयः पापिनो यथास्माभिः प्रति-
क्षणं मार्यन्ते एवमन्येपि पापिनो देवैर्मार्यन्ते इत्यर्थः ॥

अथ ब्राह्मणं । ^(१८)“अपैतं ० सिद्धागमनः”^(१८) इति ।
‘यः’ पुमान्, ‘एवं’ कश्यपादुदिताः सूर्या इत्याद्युक्तप्रकारेण,
कश्यपमहिमानं जानाति असौ ‘एतमपमृत्युं’ क्लमिकीटोद-
केषूक्तमपकृष्टमृत्युं, ‘जयति’ । विदुषः पापेष्वप्रवृत्तेर्युक्तो मृत्यु-
ञ्जयः । किञ्च ‘स खलु’ ‘ब्राह्मणः’, ‘एवंवित्’ कश्यपमहिमा-

ह्यणः । दीर्घश्रुत्तमो भवति । कश्यपस्यातिथिः सिद्ध-
गमनः सिद्धागमनः^(१८) । ^(१९)तस्यैषा भवति^(१९) । ^(२०)आ
यस्मिन्त्सप्त वासवाः । रोहन्ति पूर्या रुहः ॥ ७ ॥

ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तमः । इन्द्रस्य घर्मो अतिथिरि-

भिन्नः सन्, 'दीर्घश्रुत्तमो भवति' दीर्घं चिरकालं कश्यपोप-
श्रूयते, सम्यगनुष्ठाताऽयमिति ततोऽप्यतिशयो बहूनां देवानां
मुखाच्छ्रवणं बहवोऽपि देवाः कश्यपसमीपं गत्वा ब्राह्मणोऽय-
मारुणकेतुकं सम्यगनुतिष्ठति इति पुनः पुनः कथयन्ति अतोऽयं
दीर्घश्रुत्तमः । परलोके 'कश्यपस्यातिथिः', इव पूज्यो भवति ।
किञ्च स ब्राह्मणः स्वेच्छया कश्यपसमीपगमनागमनयोः समर्थो
भवति ॥

अथ ब्राह्मणोक्तार्थस्य प्रतिपादिकामृचमवतारयति ।
^(१९)“तस्यैषा भवति”^(१९) इति ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(२०)“आ यस्मिन्त्सप्त ० अतिथि-
रिति”^(२०) इति । 'यस्मिन्' कश्यपे, सप्तसङ्ख्याका आरोगादयः
सूर्याः 'आरोहन्ति', कश्यपादेवोत्पद्य स्थितिं लभन्त इत्यर्थः ।
कोट्टशाः सप्त सूर्याः, 'वासवाः' जगन्निवासहेतवः, 'पूर्यासः'
सृष्ट्यादावुत्पन्नत्वेन प्रथमाङ्कुरभूताः, तस्य 'इन्द्रस्य' परमैश्वर्य-
युक्तस्य कश्यपस्य, 'दीर्घश्रुत्तमनामकः', कश्चित् 'ऋषिः', 'घर्मः'
दीप्यमानः सन्, 'अतिथिः', सम्पन्नः । इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ।
अतएव बोधायनः । मा यस्मिन्नग्ने नयेति द्वे इति ॥

ति^(२०) । ^(२१)कश्यपः पश्यको भवति । यत्सर्वं परिप-
श्यतीति सौहृम्यात्^(२१) । ^(२२)अथाग्नेरष्टपुरुषस्य । तस्यै-
षा भवति^(२२) । ^(२३)अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ।
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनः । भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमेति^(२३) ॥ ८ ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(२१)“कश्यपः ० सौहृम्यात्”^(२१)
इति । योयमष्टमः सूर्यः रूढ्या ‘कश्यपः’, इति नाम्नाभिधी-
यते स एवावयवार्थपर्यालोचनायामाद्यन्तयोरक्षरयोर्यत्यासेन
‘पश्यकः’, भवति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, अत्यन्तसूक्ष्मत्वेन
दिव्यदृष्ट्या ‘सर्वं’ अतीतानागतादिकं, परितः ‘पश्यति’ ॥

तदेवं कश्यपप्रकरणं समाप्याग्निप्रकरणमारभते । ^(२२)“अ-
थाग्नेरष्टपुरुषस्य ० भवति”^(२२) इति । ‘अय’ कश्यपमहिमा-
कथनानन्तरं, ‘अष्टपुरुषस्य’, ‘अष्टसङ्ख्याकमूर्त्तियुक्तस्य’, ‘अग्नेः’,
महिमा कथ्यत इति शेषः । ‘तस्य’ अग्नेः, महिमप्रतिपादिके-
यमृग्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(२३)“अग्ने नय ० विधेमेति”^(२३)
इति । हे ‘अग्ने’, ‘राये’ धनप्राप्त्यर्थम्, ‘अस्मान्’, ‘सुपथा नय’
शोभनेन मार्गेण प्रापय । हे ‘देव’, त्वं ‘विश्वानि वयुनानि’
सर्वान् मार्गान्, जानन् सन् वर्त्तसे । ‘जुहुराणं’ कुटिलम्, ‘एनः’
पापम्, ‘अस्मत् युयोधि’ अस्मत्सकाशादियोजय, ‘ते’ तुभ्यं, ‘भू-

स॒भाहि॑ता, द॒शस्ये, उ॒त्त॑म॒म्, उ॒च्य॑ते, गृह्णान्,
स्व॒कर्म॑भिः, पू॒र्या, रु॒ह, इति* ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

(१) अ॒ग्निश्च॑ जा॒तवे॑दाश्च । स॒हो॒जा अ॒जिरा॑ प्र॒भुः ।
वैश्वान॑रो न॒र्यापा॑श्च । प॒ङ्क्ति॑रा॒धाश्च॑ स॒प्त॑मः । वि॒सर्पे-

यिष्ठाम्' अत्यधिकां, 'नमउक्तिं' नमस्कारप्रतिपादकं वाक्यं,
'विधेम' कुर्यात्स । इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

कल्पः । अ॒ग्निश्च॑ जा॒तवे॑दाश्चेत्यष्टाविति । पाठस्तु । (१) 'अ-
ग्निश्च ० चिता इति' (१) इति । अग्न्यादयः शब्दा मूर्तिवि-
शेषाणां नामधेयानि । तत्र, 'पङ्क्तिराधाः', योगीनां मूर्ति-
विशेषाणां मध्ये 'सप्तमः', ज्ञेयः विमर्षच्छब्देन विमर्षोति नाम
विवक्ष्यते । सोऽयम् 'अग्नीनां', मध्ये 'अष्टमः', 'एते' अग्न्या-
दयः, 'अष्टौ', मूर्तिविशेषाः 'वसवः' सर्वेषां प्राणिनां निवास-
हेतवः, स्वयञ्च 'चिताः' सुखेन निवासं प्राप्ताः । 'इति' शब्द

* अत्र अतीकसङ्गहे अष्टमकण्डिकायाः विधेमेतीति प्रतीकं नास्ति ।

वाष्टमोऽग्नीनां । एतेऽष्टौ वसवः श्विता इति^(१) । ^(२)यथ-
र्त्वेवाग्नेरर्चिर्वर्णविशेषाः । नीलार्चिश्च पीतकार्चिश्चे-
ति^(२) । ^(३)अथ वायोरेकादशपुरुषस्यैकादशस्त्रीकस्य^(३) ।
^(४)प्रभ्राजमाना व्यवदाताः ॥ १ ॥

याश्च वासुकि वैद्युताः । रजताः परुषा श्यामाः ।

उपधानप्रदर्शनार्थः । अस्यामृच्यभिहितानि नामान्येवोपधान-
मन्त्राः । अग्निस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीदेत्येवं सर्वत्रोपधानं ॥

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१)“यथर्त्वेवाग्ने • पीतकार्चिश्चेति”^(१)
इति । च्छतूननतिक्रम्य ‘यथर्त्तु’, यस्यर्त्तोऽर्थादृशो वर्णविशेषः ।
तस्मिन् च्छतौ ‘अग्नेः’, अपि ‘वर्णविशेषः’, तादृगेव भवति ।
एवं सति कचिदृतौ ‘नीलार्चिः’, कचिच्च ‘पीतार्चिः’, इत्या-
दिकं द्रष्टव्यं ॥

कल्पः । प्रभ्राजमाना इत्येकादश रुद्राः प्रभ्राजमान्य इत्ये-
कादशरुद्राण्य इति । तदेतदुभयविधं विधत्ते । ^(२)“अथ •
स्त्रीकस्य”^(२) इति । ‘अथ’ अग्नेरष्टविधस्य मन्त्रस्य कथनादन-
न्तरम्, एकादशभिः पुरुषमूर्त्तिभिरेकादशभिः स्त्रीमूर्त्तिभिश्च
युक्तस्य वायोरिष्टका उपधेयाः ॥

तत्र पूर्ववक्त्रामधेयरूपान् मन्त्रान् दर्शयति । ^(४)प्रभ्राज-
मानाः • इत्येकादश”^(४) इति । अत्रापि प्रभ्राजमानास्तया
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीदेत्यादिकं द्रष्टव्यं । ‘याश्च’, इत्युपन्यासा-
र्थमुच्यते । नतु नामान्तःपाती वैद्युतपर्यन्ता ये उक्तास्तौः ‘इति’,

कपिला अतिलोहिताः । ऊर्ध्वा अवपतंत ताश्च । वैद्युत
इत्येकादश^(४) । ^(५)नैनं वैद्युतो हिनस्ति । य एवं
वेद^(५) । ^(६)सहोवाच व्यासः पाराशर्यः । विद्युद्वधमे-
वाहं मृत्युमैच्छमिति^{(६)*} ॥ २ ॥

शब्देन परामृश्यन्ते । इत्येकादशवायुसम्बन्धिपुरुषगणः । एकै-
कस्मिन् गणे पुरुषवाङ्मत्यात् 'प्रभ्राजमानाः', इत्यादिबहुव-
चननिर्देशः । एकादशश्लोकगणकस्येति[†] विहितत्वादान्नाता अपि
स्त्रीनाममन्त्रा अत्रोन्नेयाः । तथा च प्रभ्राजमान्यस्तथा
देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीदेति मन्त्रपाठः सम्पद्यते ॥

उक्तवायुगणवेदनं प्रशंसति । ^(५)“नैनं • एवं वेद”^(५)
इति । 'यः' पुमान्, वायुगणमाहात्म्यं 'वेद', 'एनं', 'वैद्युतः',
अग्निरग्निरूपः 'न हिनस्ति' ॥

एतस्योत्तमफलत्वं द्योतयितुं वैद्युतवधस्य कष्टतां दर्शय-
ति । ^(६)“सहोवाच • मृत्युमैच्छमिति”^(६) इति । पराशरस्य
पुत्रो 'व्यासाख्यः', महर्षिः योस्ति 'सः', खल्वेवम् 'उवाच', विद्यु-
ताग्निना क्रियमाणो यो बधः तमेव 'अहं', 'मृत्युमैच्छं'
तस्य मरणस्यातिकष्टत्वात् स एव बध एको मृत्युशब्दस्य मु-
ख्यार्थः । तदपेक्षयान्येषां पापिष्ठत्वाभावादितरे बधा मृत्यव
एव न भवन्तीत्यहं मन्ये ॥

* अत्र रेखापातक्रमेण नवपादाः सन्ति, अपेक्षितास्तु दश ।

† D पुस्तके “गण” शब्दो नास्ति ।

(७)न त्वकामः हन्ति । य एवं वेद^(७) । (८)अथ गन्धर्वगणाः^(८) । (९)स्नानभ्राट् । अङ्गारिर्वभारिः । हस्तः सुहस्तः । कशानुर्विश्वावसुः । मूर्धन्वात्स्वर्यवर्चाः । कृतिरित्येकादश गन्धर्वगणाः^(९) । (१०)देवाश्च महादेवाः । रश्मयश्च देवा गरगिरः^(१०) ॥ ३ ॥*

विद्युदधस्तातिकष्टत्वं प्रदर्श्य वेदितुस्तद्वधराहित्यलक्षणं फलं पूर्वाक्तमुपसंहरति । (७)“न त्वकामः ० एवं वेद”^(७) इति । एवं वेदितुर्विद्युदधपरिहारार्थित्वाद्विद्युदधे कामरहितं वेदितारं स वैद्युतोऽग्निरनैव ‘हन्ति’ ॥

कल्पः । स्नानभ्राडित्येकादश गन्धर्वाः पदशः पञ्चादिति । तदेतद्विधत्ते । (८)“अथ गन्धर्वगणाः”^(८) इति । वायुगणानन्तरं ‘गन्धर्वगणाः’, उपधेयाः ॥

गन्धर्वाणां नाममन्त्रान् दर्शयति । (९)“स्नानभ्राट् ० गन्धर्वगणाः”^(९) इति । स्नानादीनि गणनामधेयानि स्नानतया देवतयाङ्गिरखड्गुवासीदेत्येवमुपधानं कर्त्तव्यम् ॥

एकादशसङ्ख्याका य एते गन्धर्वगणास्तान् प्रशंसति । (१०)“देवाश्च ० देवा गरगिरः”^(१०) इति । ‘देवाः’ स्वयं द्योतमानाः । ‘महादेवाः’ इतरेषु देवेषु मध्ये गुणैर्महान्तः, ‘रश्मयः’ दीप्तिमन्तः, ‘देवाः’ इतरेषामपि द्योतयितारः । ‘गरगिरः’ विषमपि निगीर्य जरयन्ति ॥

* अत्रैकादशपादाः सन्ति । नियमस्तु सर्वत्र दशपादानां । रेखापातभ्रमेणातिरिक्तपादोऽत्र जातः स्मरदित्यनुमीयते । ●

(११) नैनं गरो हिनस्ति । य एवं वेद^(११) । (१२) गौरी
मिमाय सलिलानि तक्षती । एवं पदी द्विपदी सा
चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी । सहस्राक्षरा
परमे व्योमन्निति^(१२) । (१३) वाचो विशेषणं^(१३) । (१४) अथ

एतद्वेदनं प्रशंसति । (११) “नैनं गरो • एवं वेद”^(११)
इति । वेदितुर्विषयाधा नास्ति ॥

कल्पः । गौरी मिमायेत्येकेति । (१२) “गौरी मिमाय • व्यो-
मन्निति”^(१२) इति । ‘गौरी’ शुक्लवर्णा सरस्वती या शब्दब्रह्मा-
त्मिका, सा ‘मिमाय’ मिमीते, स्वकीयैः शब्दैरभिधेयं सर्वं जगत्
परिक्लिनन्ति । किं कुर्वती, ‘सलिलानि’ उदकजन्यानि सर्वाणि
भूतजातानि, ‘तक्षती’ खव्याप्या नानाकुर्वती । एकैकस्य हि
पदार्थस्य बह्विनि नामधेयानि, वृक्षो महीरूढः शाखीत्येवं प-
र्यायबहुत्वदर्शनात् । यद्यप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूता अवयवार्था
भिद्यन्ते तथापि देशभेदेन भिन्नभाषासु नास्ति प्रवृत्तिनि-
मित्तभेदः । अतः शब्दप्रपञ्चस्य बाहुल्यादर्थप्रपञ्चेऽपि स्वल्पो
भवति, सा च सरस्वती छन्दोभेदादेकपद्यादिरूपेण वर्द्धमाना
‘सहस्राक्षरा’ सहस्रशब्दस्यानन्तपर्यायत्वादनन्ताक्षरा, अत्र ‘ब-
भ्रुवुषी’ भवितुमिच्छां कृतवती, ‘परमे व्योमन्’ विविधरक्षके
परमे जगत्कारणे ब्रह्मणि स्थिता, इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ॥

अस्या चक्षुस्तात्पर्यं दर्शयति । (१३) “वाचो विशेषणं”^(१३)
इति । वाग्देवतायास्तुतिरस्याष्टिचि क्रियत इत्यर्थः ॥

निगदव्याख्याताः । ताननुक्रमिष्यामः^(१४) । ^(१५)वराहवः
स्वतपसः ॥ ४ ॥

विद्युन्महसो धूपयः । आपयो गृहमेधाश्चेतीति ।

कल्पः । वराहव इति सप्तवाताः पदश्च इति । तदेतद्वि-
धत्ते । ^(१४)“अथ निगदव्याख्याताः ताननुक्रमिष्यामः”^(१४)
इति । ‘अथ’ सारस्वतेष्टकोपदधानानन्तरं, ‘निगदव्याख्याताः’
उपाधेयाः । निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव तेषां वायूनां महि-
मा विस्पष्टमाख्यातो भवति, ‘तान्’ एतान् मन्त्रान्, ‘अनु’-
क्रमेण, कथयिष्यामः ॥

प्रतिज्ञातान्मन्त्रान् दर्शयति । ^(१५)“वराहव स्वतपसः •
शिमिविद्विषः”^(१५) इति । अत्र वराहव इत्यारभ्य गृहमे-
धा इत्यन्तेः षड्भिः पदैः पर्जन्यप्रवर्त्तका वायुविशेषा उच्यन्ते ।
तेषां गणरूपत्वादेकैकगणस्थान् बहून् विवक्षित्वा वराहव
इत्यादि बहुवचननिर्देशः । वरं श्रेष्ठं वर्षमाकलयतीति वराहः,
ते च बहवः ‘वराहवः’ । ये वायवः ‘स्वतपसः’ स्वयमेव तपन्ति
न तु तापार्थमग्निमादित्यं वा अपेक्षन्ते ‘स्वतपसः’ । विद्युत्समानं
महस्त्वजो येषान्ते ‘विद्युन्महसः’ । ‘धूपयः’ गुग्गुलदशाङ्गादिद्र-
व्यान्तरैरनपेक्षेण स्वशरीरगतसुगन्धेनैव सर्वान् पदार्थान् धूप-
यन्तो वासितान् कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । ‘आपयः’, ‘शु’शब्द आशु-
शब्दपर्यायः ततः शीघ्रव्यापिन् इत्युक्तं भवति । गृहेषु बधार्हाः

धे चेमेऽशिमिविद्विषः^(१५) । ^(१६)पर्जन्याः सप्त पृथिवीम-
भिवर्षन्ति । दृष्टिभिरिति । एतयैव विभक्तिविपरी-

‘मृहमेधाः’, ‘च’कारः षष्ठां समुच्चयार्थः । ‘इतीति’ इतिशब्द-
द्वयेन यथोक्तनिर्वचनप्रख्यातमहिमतं प्रदर्श्यते । एवं षड्विधा
वायुगणा एकदेशवर्त्तिनो निर्दिष्टाः । गणान्तरं तु देशान्तरव-
र्त्तितात् पृथक् निर्दिश्यते । शिमिः कर्म कृष्यादिकं तस्य वि-
घातकाः शिमिविद्विषः तद्विपरीताः ‘अशिमिविद्विषः’ कृष्या-
द्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः । तादृशा ‘ये च’, सन्ति तेऽपि
पूर्वाक्तषड्गुणवन्निगदेनैव व्याख्यातमहिमान इत्यभिप्रायः । अत्र
नामान्येव मन्त्राः । तथा सति वराहवस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भु-
वासीदेत्येवमुपधानं सम्यद्यते ॥

तच्छब्देरेव व्याख्यापितो यो महिमा तं महिमानं सङ्गृह्य
पुनः प्रकटयति । ^(१६)“पर्जन्याः ० तेषामेषा भवति”^(१६) इति ।
पूर्वाक्तैः सप्तभिर्वायुगणैः प्रवर्त्तिताः सप्तविधा मेधाः ‘दृष्टिभिः’,
अस्माभिर्दृश्यमानाभिः ‘पृथिवी’, ‘अभि’लक्ष्य ‘वर्षन्ति’, इत्ये-
षां वायूनां महिमा । निराधारेऽन्तरिक्षे मेघान् सम्याद्य बद्ध-
विधजलसङ्ग्रहे योऽस्ति यस्य देशविशेषस्य यावदपेक्षितं तत्र
तावदेव वर्षणं यच्चास्ति ‘सः’ सर्वोऽपि, अचिन्त्यतन्महिमेति
दर्शयितुम् ‘इति’शब्दप्रयोगः, यथा रीत्या भूमावभिवर्षणं
‘एतयैव’, रीत्या ‘अमून’ सर्वान्, ‘लोकान्’, ‘पर्जन्याः’, ‘अभि-

ताः । सप्तभिर्वातैरुदीरिताः । अमूर्ल्लोकानभिवर्षन्ति ।
तेषामेषा भवति^(१६) । ^(१७)समानमेतदुदकं ॥ ५ ॥

उदेत्येव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति । दिवं

वर्षन्ति' । इत्यांस्तु विशेषः । यद्विभक्तिवैपरीत्यविशिष्टं भजनं,
भूमिं प्रतिपर्जन्यानामधोमुखत्वम्, उपरितनाल्लोकान् प्रत्यभि-
वर्षणार्थमूर्ध्वमुखत्वमिति । वैपरीत्यञ्च नोर्ध्वाभिवर्षणमयुक्त-
मिति शङ्कनीयम् । यस्मादेते पर्जन्याः पूर्वाक्तैः 'सप्तभिः'
वायुगणैः, 'उदीरिताः' ऊर्ध्वं प्रेरिताः । दृश्यते हि वायूनां
सर्वतः प्रेरणसामर्थ्यं । तस्मादधोवर्षणवद्वायुवशादूर्ध्वं वर्षणमपि
सम्भवत्येव । 'तेषां' पूर्वाक्तवायूनाम्, ऊर्ध्वाधोवर्षणसामर्थ्यप्रति-
पादकेयमृग्विद्यते ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१७)"समानमेतदुदकं • दिवं
जिन्वन्त्यग्नय इति"^(१७) इति । यत् 'उदकं', भूमौ दृष्टं यच्चोर्ध्व-
लोकेषु तत् सर्वं 'समानं' द्रवस्वभावतामेव, तथापि 'अहभिः'
कैश्चिदहोभिर्दिनैः, 'उदेति च' ऊर्ध्वमपि गच्छति च, पुनरपि
कैश्चिद्दिनैः 'अवैति च' अधोऽपि गच्छति । तत्रागतेनोदकेन
'पर्जन्या भूमिं', 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति । यथा 'अग्नयः' ऊ-
र्ध्वज्वालाः । एवमूर्ध्वाभिमुखाः पर्जन्याः, ऊर्ध्वगतिसामान्या-
दग्नय इत्युच्यन्ते । ते चोर्ध्वाभिवर्षणेन 'दिवं', प्रीणयन्ति ।
इत्यनयेष्टकामुपदध्यात् ॥

जिन्वन्त्यग्रं य इति^(१७) । ^(१८)यदक्षरं भूतकृतं । विश्वे देवा
उपासते । महर्षिमस्य गोप्तारं । जमदग्निमकुर्वते^(१८) ।
^(१९)जमदग्निराप्यायते । छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः । राज्ञः
सोमस्य तृप्तासः ॥ ६ ॥

तथा च बौधायन आह । समानमेतदिति दृष्टिमतीति
दृष्टकाविशेषस्य दृष्टिमतीति नामधेयम् । एवमुत्तरैस्त्रिभि-
र्मन्त्रैर्लोकाप्यायितशंयुनामकानामिष्टकाविशेषणमुपधानं । स
एवाह । यदक्षरमिति लोको जमदग्निरित्याप्यायितस्त-
च्छंयोरिति शंयुरिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१८)“यद-
क्षरं • जमदग्निमकुर्वते”^(१८) इति । न चरति न विनश्यति
कदाचिदपीति ‘अक्षरं’ यत्परं ब्रह्म वस्तु, ‘भूतकृतं’ आकाशा-
दिभूतरूपेण निष्पन्नं । अत एवोपनिषद्यान्नायते । तदात्मानं
स्वयमकुर्वतेति । तादृशं ‘विश्वे’ सर्वेऽपि, ‘देवाः’, ‘उपासते’ ।
‘अस्य’ अक्षरस्य, ‘गोप्तारं’ रक्षितारं, ‘जमदग्न्याख्यं’, ‘महर्षिम्’,
‘अकुर्वते’ देवा इन्द्रादयः स्वपुरुषार्थमिच्छार्थं स्वयमुपासते,
मनुष्याणामनुग्रहार्थं जमदग्निप्रभृतिकमहर्षिमहामस्याक्षरस्याप-
देष्टारमकुर्वते । ऋषयो हि तत्तद्देदप्रवर्त्तनेन मनुष्येभ्योचरमु-
पदिश्य तत्सम्प्रदायं परिपालयन्ति ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१९)“जमदग्निराप्यायते • प्र-
दिशो दिशः”^(१९) इति । स च ‘जमदग्निः’, ‘चतुरुत्तरैः’ अक्षर-

ब्रह्मणा वीर्यावता । शिवा नः प्रदिशे दिशः^(१६) ।
^(१०)तच्छं योरावृणीमहे । गातु यज्ञाय । गातु यज्ञ-
 पतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतु-

चतुष्टयादुत्तरभाविभिर्गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिः, स्वेनापदिष्टै-
 र्मन्त्रैर्वा, 'आषायते' प्राणिनाभिवर्द्धयति, ते च प्राणिनः
 'वीर्यावता' शक्तिमता, 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, 'राज्ञः' राजमान्यस्य
 'भोमस्य' लतात्मकस्य, पातारो भूत्वा 'दत्ताप्तः' कृतकृत्यत्व-
 बुद्ध्या दत्ता भवन्ति । सैव दत्तिः स्पष्टीक्रियते । 'नः' अस्माकं,
 'प्रदिशः' प्राच्याद्या मुख्यदिशः, आग्नेयाद्या अवान्तरदिशः,
 च 'शिवाः' शान्ताः सम्पन्नाः, सर्वदिग्वर्तिप्रजासुखहेतवः सम्प-
 न्ना इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । ^(१०)"तच्छं योरावृणीमहे • शं
 चतुष्पदे"^(१०) इति । 'शं' प्राप्तानां रोगादीनामुपशमनकारणं,
 'योः' आगामिनां रोगादीनां वियोगकारणं । 'तत्' कर्म,
 अरुणकेतुकाख्यम्, 'आवृणीमहे' आभिमुख्येन प्रार्थयामहे ।
 'यज्ञाय' तस्मिन्नारुणकेतुकेऽनुष्ठीयमानस्योत्तरक्रतोः 'गातु'
 गतिं, 'आवृणीमहे' प्रार्थयामहे । 'यज्ञपतये' यजमानस्य, च
 'गातु' गतिं फलप्राप्तिम्, 'आवृणीमहे' । 'नः' अस्माकं,
 'दैवीः स्वस्ति' देवैः सम्पादितः क्षेमोस्तु, 'मानुषेभ्यः' पञ्चा-

ष्यदे^(९०) । ^(९१)सोमपा३ असोमपा३ इति निगदव्या-
ख्याताः^(९१) ॥ ७ ॥

व्यवदातार्हति गरगिरस्तपस उदकं तृप्तासश्चतुष्यद-
एकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

दिभ्यश्च, 'खस्ति' चेमोस्तु, इतः 'ऊर्ध्व', सर्वदा 'भेषजं'
सर्वानिष्टनिवारणं, 'जिगातु' प्राप्नोतु, स 'नः' अस्मदीयाय,
'द्विपदे' मनुष्याय, च 'शं' सुखमस्तु, 'चतुष्यदे' पशवेऽपि,
'शं' सुखमस्तु ॥

अथ ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । ^(९१)"सोमपा३ ० व्याख्याताः"
^(९१)इति । अथ निगदव्याख्याता इति यदुपक्रान्तं तदत्रोप-
संह्रियते । वराहव इत्यादिषु शं चतुष्यद इत्यन्तेषु मन्त्रेषु ये
'सोमपाः', देवाः ये च 'असोमपाः', ते सर्वेऽप्यभिहिताः, श्रुति-
द्वयमाख्यानार्थम् । प्रश्नाख्यानयोरिति सूत्रेण प्रश्नवन्निश्चि-
ताख्यानेपि श्रुतस्य विहितत्वात् । त एते सर्वदेवाः 'निगद-
व्याख्याताः' । मन्त्रपाठेनैव तदर्थपर्यालोचनायान्तत्तन्महिम्नः
प्रतीयमानत्वात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१)सहस्रवृद्धियं भूमिः । परं व्योम सहस्रवृत् । अ-
श्विनो भुज्यू नासत्या । विश्वस्य जगतस्पती^(१) । ^(२)जाया
भूमिः पतिर्व्योम । मिथुनं ता अतुर्ययाः । पुनो बृहस्प-

कल्पः । इति सहस्रवृद्धियमित्यष्टौ संयानीरिति । तत्र प्रथ-
मामाह । ^(१)“सहस्रवृद्धियं भूमिः ० जगतस्पती”^(१) इति । ‘इयं’
दृश्यमाना, ‘भूमिः’, ‘सहस्रवृत्’ उपकारकतया सहस्रसङ्ख्याकैः
पुरुषैर्ब्रियमाणा प्रार्थ्यमाना भवति, तथा ‘परं व्योम’ उत्कृष्टं
स्वर्गस्थानमपि, ‘सहस्रवृत्’ सहस्रसङ्ख्याकैर्देवैः प्रार्थ्यमानं भव-
ति । ते एते द्यावापृथिव्यौ ‘अश्विनौ’ अश्विसदृशौ, यथाऽश्विनौ
सर्वेषामुपकुरुतः, एवमेते द्यावापृथिव्यावपीत्यर्थः । कीदृशाव-
श्विनौ, प्राणिनां रोगनिवर्त्तनेन ‘भुज्यू’ भोगहेतु, ‘नासत्या’
कदाचिदप्यसत्यरहितौ, अत एव ‘विश्वस्य जगतः’, ‘पती’ पा-
लयितारौ ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“जाया भूमिः ० स्त्रीपुमम्”^(२) इति ।
पूर्वमन्त्रे द्यावापृथिव्यावश्विरूपेण स्मृते इह तु मिथुनरूपेण
स्मृत्येते । येयं ‘भूमिः’, सा ‘जाया’, जायतेऽस्यां प्राणिजातमिति
व्युत्पत्तेः । यत्तु ‘व्योम’, तत् ‘पतिः’, देवानां विविधरक्षकत्वेन,
पालयतीति पतिः इति व्युत्पत्तिसम्भवात् । द्यावापृथिव्यौ ‘ते’

सी रुद्रः । सरमा इति स्त्रीपुमं^(२) । ^(३)शुक्रं वामन्यद्र-
जतं वामन्यत् । विषुरूपे अहनी द्यौरिव स्थः ॥ १ ॥
विश्वा हि माया अवयः स्वधावन्तौ । भद्रा वां पूष-

उभे 'मिथुनं', यथा भवति तथा 'अतुर्यथाः' परस्परं गच्छथः ।
तुरीगतावितिधातुः । तथामङ्गतयोर्द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गवर्त्ती
'दृहस्यतिः', एकः 'पुत्रः', 'रुद्रः' अग्निः । रुद्रो वा एष यद-
ग्निरिति श्रुतेः । सोऽयमपरः पुत्रः, 'सरमा' वेदिः, सरः सरण-
मनुष्ठानप्रवृत्तिः सा च मीयते परिच्छिद्यते अत्रेति 'सरमा',
सा च तयोर्दहिता । 'इति' एवं, 'स्त्रीपुमं' एका स्त्री द्वौ पुमां-
साविति अपत्यत्रयं सम्पन्नं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"शुक्रं वा ० रातिरस्तु"^(२) इति ।
पूर्वत्र द्यावापृथिव्यौ दम्पतिरूपेण स्तुते । इह त्वहोरात्र-
रूपेण स्तुयेते । हे द्यावापृथिव्यौ 'वां' युवयोर्मध्ये, 'अन्यत्'
परं स्वरूपं, 'शुक्रं' शुक्रवर्णं भास्वरमहः । 'अन्यत्' इतरत्
स्वरूपं, 'रजतं' निश्चुण्ठितयागोपलचितकृष्णवर्णोपेता रात्रिः,
इत्येवं युवां 'विषुरूपे' विलक्षणरूपयुक्ते, 'अहनी' अहोरात्रे,
'स्थः', ते युवां 'द्यौरिव' द्युलोकस्य आदित्य इव, सर्वस्याप-
कुरुत इति शेषः । हे 'स्वधावन्तौ' अन्नवन्तौ, युवां देवौ 'हि'
यस्मात्, 'विश्वा माया' सर्वा अपि मतीः, 'अवयः' रक्षयः ।
सति ह्यन्ने सर्वेषां बुद्धिः प्रसीदति तस्माद् दे 'पूषणौ' पोषकौ

णाविह रातिरस्तु^(३) । ^(४)वासात्यौ चित्रौ जगतो नि-
धानौ । द्यावाभूमी चरथस्स^५ सखायौ । तावश्वि-
ना रासभाश्चा हवं मे । शुभस्पती आगतः सूर्यया
सह^(६) । ^(५)त्युग्रोह भुज्युमश्विनोदमेघे । रयिन्न कश्चिन्म-

देवौ, 'वां' युवयोः, 'इह' कर्मणि, 'रातिर्भद्राऽस्तु' अन्नादि-
दानं कल्याणं भवतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(७)"वासात्यौ • सूर्यया सह"^(८) इति ।
अक्षराचरूपेण स्तुतयोः पुनः सखिद्वयरूपेण स्तुतिः क्रियते ।
हे द्यावापृथिव्यौ 'द्यावाभूमी', युवां 'सखायौ' सखिद्वयमिव,
'सञ्चरथः' सम्भूय वर्त्तये । कीदृशौ सखायौ, 'वासात्यौ' वस-
तिमर्हतः, देवानां मनुष्याणाञ्च निवासं प्रयच्छथ इत्यर्थः ।
'चित्रौ' विलक्षणभोगप्रदत्वेन नानाविधौ, 'जगतो निधानौ'
सर्वस्यापि प्राणिजातस्य निधानस्थानीयौ, 'रासभाश्चा' रासभौ
गर्दभावेवाश्वस्थानीयौ यद्योरश्विनोर्देवयोस्तौ रासभाश्चाख्यौ,
तथाविधौ 'अश्विनौ' अश्विमदृशौ, 'तौ' देवौ, युवां 'शुभ-
स्पती' शोभनस्य कर्मणः पालकौ सन्तौ, 'सूर्यया' उषसा,
'सह', द्यावापृथिव्या सह 'हवं' मदीयं यज्ञं प्रति, 'आगतं'
आगच्छतं ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(९)"त्युग्रोह • पुङ्गिरपोदकाभिः"^(१०)
इति । हे 'अश्विनौ', 'उदमेघे' उदकसहितमेघे, अवस्थितं

मृवां अवाहाः । तमूहयुनैभिः रात्मन्वतीभिः । अन्तरि-
क्षप्रुद्गिरपोदकाभिः^(५) ॥ २ ॥

(६) तिस्रः क्षपास्त्रिरहाऽतिव्रजद्भिः । नासत्या भुज्यु-
मूहयुः पतङ्गैः । समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे । त्रिभी र-

‘भुज्यु’ पालकं, ‘तं’ उदकसङ्घं, ‘ऊहयुः’ वहयः, सम्पादययः ।
कीदृशमुदकसङ्घं, ‘नैभिः’, तरणीयमिति शेषः । कीदृशीभि-
नैभिः, ‘आत्मन्वतीभिः’ दृढस्वरूपयुक्ताभिः, ‘अन्तरिक्षप्रुद्भिः’
भूमिस्पर्शमन्तरेण जलस्योपर्यन्तरिक्षे प्लवनशीलाभिः, ‘अपोद-
काभिः’ उदकप्रवेशरहिताभिः, निच्छिद्राभिरित्यर्थः । अश्विनो
रुदकस्य वहने दृष्टान्तः, ‘त्युग्रः’ अत्युग्रो मूर्खः, ‘कश्चित्’ पुमान्,
‘ममृवान्’ मरणं प्राप्यमाणोऽपि, ‘रयिं’ धनं, ‘न’, प्रयच्छति
किन्तु ‘अवाहाः’ आवहत्येव, यदा स्वयमेवावहरति । यथा स
लुब्धोऽत्यादरेण धनं सम्पादयति, एवमश्विनावष्यादरेण वृष्टिं
सम्पादयत इत्यर्थः ॥

अथ षष्ठीमाह । (६) “तिस्रः ० षडश्वैः”^(६) इति । ‘नास-
त्या’ असत्यभाषणरहितावश्विनौ देवौ, ‘तिस्रः क्षपाः’ रात्रिचयं,
‘त्रिरहाः’ अहस्तयञ्च नैरन्तरेण, ‘अतिव्रजद्भिः’ अतिशयेन
गच्छद्भिः, ‘पतङ्गैः’ पक्षिसदृशैरितस्ततः सञ्चारिभिर्मैघैः,
‘भुज्यु’ पालकं जलसमूहं, ‘ऊहयुः’ युवां वहयः । कुत्रदेश इति
तदुच्यते । ‘आर्द्रस्य’ जलपूर्णस्य, ‘समुद्रस्य’, ‘पारे’ परभागे,

यैः शतपद्भिः षडश्वैः^(६) । ^(७)सवितारं वितन्वन्तं । अनु-
बध्नाति शाम्बरः । आपपूरप शम्बरश्चैव । सविता रे-
पसो भवत्^(८) । ^(९)त्यः सुतृप्तं विदित्वैव । बहुसोमगि-
रं वशी ॥ ३ ॥

‘धन्वन्’ निर्जले मरुदेशे । कीदृशैर्मैघैः, ‘त्रिभिः’ तत्तद्देशमनु-
सृत्योत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधैः, ‘रथैः’ रथसदृशैः । यथा
रथा उपरिमहान्तं भारं वहन्ति तथा बहुजलभारवाहिन
इत्यर्थः । ‘शतपद्भिः’ शतसङ्ख्याकाः पदाः जलधाराः पाद-
सदृशा येषां तादृशैः, अनन्तधारैरित्यर्थः । ‘षडश्वैः’ षट्प्रकार-
व्याप्तिभ्युक्तैः, उत्तमादीनां त्रयाणामागमनार्थास्तिस्त्रो व्याप्तयः
पुनर्गमनार्थास्तिस्त्र इत्येवं षड्विधव्याप्तयः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(१०)“सवितारं • रेपसो भवत्”^(११) इति ।
शम्बरमुदकं तस्योदकस्य धारको मेघः ‘शाम्बरः’, स च ‘वित-
न्वन्तं’ वृक्षार्थं रक्षीन् विस्तारयन्तं, ‘सवितारम्’ आदित्यम्,
‘अनुबध्नाति’ खानुग्रहार्थमाश्रयति । ‘आपपूः’ आपशब्दे जल-
वाची तेन जलेन पूर्णः, ‘शम्बरः’ पूर्वाक्तः शाम्बरो मेघो यः
सोपि, ‘अपरेपसः’ पापरहितायाः सर्वानुगाहिकाया वृष्टेः,
‘सविता’, ‘भवदेव’ उत्पादयिता भवत्येव ॥

अथाष्टमीमाह । ^(१२)“त्यः सुतृप्तं • सोमवप्सुषु”^(१३) इति ।
‘सुतृप्तं’ सुष्ठु वृष्टियुक्तं, उदकपूर्णमित्यर्थः । ‘बहुसोमगिरं’ बहवः

अन्वेति तुग्रो वक्रियान्तं । आयस्रयान्तसोमहृषु-
षु^(८) । ^(९)स सङ्ग्रामस्तमोद्योऽत्योतः । वाचो गाः पिपाति
तत् । स तज्जोभिः स्तवाऽत्येत्यन्ये । रक्षसाऽनन्विताश्च

सोम्या गिरः शब्दास्त्रुनितरूपा यस्यासौ वज्रसोमगीः, वज्रवि-
धगर्जनयुक्त इत्यर्थः । तादृशं त्वं पूर्वोक्तं मेघं, 'विदित्वा', 'वशी'
स्वाधीनमेघः, 'तुयः' आदित्यः, 'तुय'शब्दे रश्मिनाम, तद्वा-
स्तुयः । स च 'वक्रियां' वक्रं कुटिलं वृष्टिविमुखं, 'तं' मेघं, 'अन्वे-
ति' वर्षयितुमनुगच्छति । किं कुर्वन्, 'सोमहृषुषु आयस्रयान्'
सोमेन तृष्यन्तीति सोमहृष्वो यजमानाः, तेषु निमित्तभूतेषु,
वृष्टेरागमनमायः तस्य प्रेरणमायस्रः तत् प्रेरणं यान् अप्राप्नु-
वन्, आयस्रयान्, वृष्टिं प्रेरयितुमुद्यमं कुर्वन्नित्यर्थः । एतैरष्ट-
भिर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ॥

कल्पः । स सङ्ग्राम इति द्वे इति । तत्र प्रथमामाह । ^(९)"स
सङ्ग्रामः • अनन्विताश्च ये"^(९) इति । 'सः' आदित्यः, 'गाः'
गवादीन् पशून्, 'तत्' अश्व उदकं, 'पिपाति' पाययति ।
कीदृशीर्गाः, 'वाचः' शब्दयन्तीः, पूर्वमुदकाभावात् तृषार्त्ताः
सत्या जलपानार्थं हम्भारवं कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशः स आ-
दित्यः, 'सङ्ग्रामः' समूहवाची ग्रामशब्देऽत्र रश्मिसङ्घमाचष्टे ।
सम्प्राप्तो ग्रामो रश्मिसङ्घो येनासौ सङ्ग्रामः, रश्मिभिः पूर्ण
इत्यर्थः । तमो द्यति खण्डयतीति 'तमोद्यः', अत्यैरथैः ऊतो

ये^(९) । ^(१०)अन्वेति परिहृत्याऽस्तः । एवमेतौ स्थौ अश्वि-
ना । ते एते द्युःपृथिव्योः । अहरहर्गर्भं दधाथे^(१०)
॥ ४ ॥

रक्षितो धृत इति 'अत्योतः' । अश्वोमि ह्योस्यत्योमि नरोमीत्यश्व-
नामस्त्यशब्द आम्नातः । आदित्यो ह्यश्वैः स्वकीयरथे स्थितः ।
'सः' आदित्यः, 'तत्' तदा, 'गेभिः' वृश्चा परितुष्टानां प्रा-
णिनां वाग्भिः, 'स्तवा' स्तुयमानः सन्, 'अन्ये' अन्यान् देवान्,
'अत्येति' अतिक्रामति, सर्वदेवाधिकत्वेन भासत इत्यर्थः । ये
च दिव्या जनाः 'रक्षसा' रक्षसो जात्या, 'अनन्विताः' असं-
बद्धाः, देवपक्षपातितैः सर्वैः स्तुयत इति शेषः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)'अन्वेति ० गर्भं दधाथे'^(१०)
इति । 'अस्तः' क्षिप्तः, आदित्येन प्रेरितो मेघः, 'परिहृत्य' पुन-
रपि वृष्ट्यर्थं पर्यागत्य, 'अन्वेति' आनुकूल्येन गच्छति, वर्षती-
त्यर्थः । हे 'अश्विना', 'ते एते' यद्योक्तवृष्टियुक्ते द्यावापृथिव्यौ
ये विद्येते, तयोः 'एवं' उक्तेन प्रकारेण, उपकुर्वन्तौ 'एतौ' युवां,
'स्यः' वर्त्तन्ते । कथमुपकार इति तदेव स्पष्टीक्रियते । 'द्युः-
पृथिव्योः' द्यावापृथिव्योः, 'अहरहः', प्रतिदिनं, 'गर्भं दधाथे'
जलद्वारा तत्तत्प्राण्युत्पत्तिबीजं सम्पादयथः । एवमेताभ्यां
मन्त्राभ्यामिष्टके उपदध्यात् ॥

अतः परं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । तत्र द्यावापृथिव्यौ ब्रह्मधा

(११) तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे । पृथिव्या अहः । दि-
 वो रात्रिः । ता अविस्मृष्टौ । दम्पती एव भवतः^(११) ।
 (१२) तयोरेतौ वत्सौ । अग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः ।
 श्वेत आदित्यः । अहोग्निः ॥ ५ ॥

ताम्रो अरुणः । ता अविस्मृष्टौ । दम्पती एव भवतः^(१२) ।

प्रशंस्येते । तत्रैकां प्रशंसामाह । (११) “तयोरेतौ ० एव भवतः”
 (११) इति । ‘तयोः’ द्यावापृथिव्योः, ‘एतौ’ अहोरात्ररूपौ कालौ,
 वत्सस्थानीयौ, तत्रोत्पन्नत्वात् । तयोर्मध्ये ‘पृथिव्याः’ गोस्था-
 नीयायाः, ‘अहः’, वत्सस्थानीयं, ‘दिवः’, च ‘रात्रिः’, च वत्स-
 स्थानीया । प्रशंसारूपत्वान्नात्र विभागे कारणमन्वेष्टव्यं । ‘तौ’
 एतावहोरात्ररूपौ वत्सौ, परस्परम् ‘अविस्मृष्टौ दम्पती एव
 भवतः’ इति ॥

अथ द्वितीयां प्रशंसामाह । (१२) “तयोरेतौ ० एव भवतः”
 (१२) इति । ‘तयोः’ द्यावापृथिव्योः, यौ वत्सौ अहोरात्ररूपौ
 पूर्वमुक्तौ, तयोरहोरात्रयोरग्न्यादित्यौ वत्सौ, योयं ‘श्वेत
 आदित्यः’, रात्रेर्वत्सस्थानीयः, रात्रेः परभागे तदाविर्भा-
 वात् । योयं ‘ताम्रो अरुणः’, च अग्नी ईषद्रक्तस्ताम्रः, अत्यन्त-
 रक्तः अरुणः, सोयमङ्गो वत्सस्थानीयः, अहनि पाकाद्यर्थमग्निः
 प्राणिभिः प्रज्वाल्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(१२) तयोरेतौ वत्सौ । वृत्रश्च वैद्युतश्च । अग्नेर्दृचः । वैद्युत आदित्यस्य । ता अविस्मृष्टौ* । दम्पती एव भवतः^(१२) । ^(१४) तयोरेतौ वत्सौ ॥ ६ ॥

उष्मा च नीहारश्च । वृत्रस्योष्मा । वैद्युतस्य नीहारः । तौ तावेव प्रतिपद्येते^(१४) । ^(१५) सेयं रात्रौ गर्भिणी पुत्रेण संवसति । तस्या वा एतदुल्बणं । यद्रात्रौ रश्मयः ।

ततोयां प्रशंसामाह । ^(१२) “तयोरेतौ • एव भवतः”^(१२) इति । ‘तयोः’ अग्न्यादित्ययोः, ‘वृत्रः’ आवरको धूमः, ‘वैद्युतः’ आतपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थीं प्रशंसामाह । ^(१४) “तयोरेतौ • प्रतिपद्येते”^(१४) इति । ‘तयोः’ वृत्रवैद्युतयोः, ‘वृत्रस्य’ आवरकस्य धूमस्य, ‘उष्मा’, वत्सस्थानीयः । सति हि धूमे अत्रोष्मा भवति । उष्णत्वमूष्मा । ‘वैद्युतस्य’ आतपस्य, ‘नीहारः’, वत्सस्थानीयः । नीहारो हिमवान् । ‘तौ’ ऊष्मनीहारौ, ‘तावेव’ स्वकारणभूतौ वृत्रवैद्युतावेव, ‘प्रतिपद्येते’, कारणयोरेव लीयेते न तु कार्यान्तरं जनयतः । एवं साक्षात्परम्परया च द्यावापृथिव्यौ प्रशस्ते ॥

अथ रात्रिं तद्वत्समादित्यञ्च विशेषेण प्रशंसति । ^(१५) “सेयं रात्रौ गर्भिणी • एवमेतस्या उल्बणं”^(१५) इति । येयं रात्रिरादित्यवत्सस्य समादत्वेन निरूपिता, ‘सेयं रात्रिः’, गर्भरूपमादित्यं धारयन्ती तेनादित्येन ‘पुत्रेण’, सह निवसति ।

*अनिस्मृष्टाविति B मुक्तकपाठम् ।

येथा गोर्गर्भिण्या उल्बणं । एवमेतस्या उल्बणं^(१५) ।^(१६) प्र-
जयिष्णुः प्रजया च पशुभिश्च भवति । य एवं वेद । एत-
मुद्यन्तमपि यंतञ्चेति । आदित्यः पुण्यस्य वत्सः^(१६) ।
^(१७) अथ पवित्राङ्गिरसः^(१८) ॥ ७ ॥

स्यो, पौदकाभि, वीशी, दधाये, अग्नि, स्तयोरेतौ वत्सौ,
भवति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

अत एव रात्रावादित्यो नास्माभिर्दृश्यते । आदित्यस्य रश्मयः
उल्बणस्थानीयाः । ‘येथा’, लोके, ‘गर्भिण्या गोः’, उल्बो गर्भेण
सहान्तर्वर्त्तते । ‘एवं’, आदित्यस्य ‘रश्मयः’, अपि ‘रात्रौ’,
आदित्येन सहावस्थितत्वान्नास्माभिर्दृश्यन्ते ॥

यथोक्तरात्र्यादित्ययोर्वेदनं प्रशंसति ।^(१६) “प्रजयिष्णुः
पुण्यस्य वत्सः”^(१६) इति । ‘यः’, रात्रिमाहात्म्यं, ‘वेद’, सोयं प्रजा-
पशूत्यादकः, ‘भवति’, । आदित्यमहिमावेदनात् उदयास्तमय-
युक्तमादित्यं प्राप्नोति । उदयस्थानेऽस्तमयस्थाने च स्वेच्छया
गन्तुं समर्थो भवति, किन्त्वादित्यवत्, ‘पुण्यस्य वत्सः’ धर्म-
देवतापुत्रः, भवति ॥

वक्ष्यमाणानुवाकतात्पर्यं सङ्गृह्य दर्शयति ।^(१७) “अथ पवि-
त्राङ्गिरसः”^(१७) इति । संयानीष्टकामन्त्रकथनादनन्तरं पवित्र-
भूता अङ्गिरोनामाङ्किता इष्टकामन्त्रा वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यकं प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

(१)पवित्रवन्तः परि वाजमासते । पितृषां पुत्रो अभिरक्षति व्रतं । महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे । धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं^(१) । (२)पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ।

कल्पः । पवित्रवन्तः, पवित्रन्ते, ब्रह्मा देवानां, असतः सत्, इति चतस्रः पवित्रवत्य उत्तरस्मिन्निति । तत्र प्रथमामाह । (१)“पवित्रवन्तः ० धरुणेष्वारभं”^(१) इति । ‘पवित्रवन्तः’ दशा-पवित्रयुक्ता च्छलिग्यजमानाः, ‘वाजं’ अन्नं, ‘पर्यासते’ परितः सेवन्ते । अन्नमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘एषां’ सोमयाजिनां, ‘पिता’ पालकः, ‘प्रत्नः’ पुरातनो ब्रह्मा, ‘व्रतं’ एतत्कर्म, ‘अभिरक्षति’, । ‘महः’ महाप्रौढं, ‘समुद्रं’ समुद्रस्य सदृशमन्तरिक्षं, ‘वरुणः’ जलाधिपतिर्देवः, ‘तिरोदधे’ कर्मफलत्वेन दृष्टिं दातुं मेघैराच्छादयति । ‘धीरा इत्’ बुद्धिमन्त एव, ‘धरुणेषु’ अग्निधारकेषु यागगृहेषु, ‘आरभं’ आरम्भं, ‘शेकुः’ शक्ताः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“पवित्रन्ते ० तत्समाशत”^(२) इति । हे ‘ब्रह्मणस्पते’ अन्नस्य मन्त्रस्य वा पालक सोम, ‘ते’ त्वदर्थं, ‘पवित्रं’ शोधकम्, इदं दशापवित्रं, ‘विततं’ विस्तारितं, ‘प्रभुः’ तेन पवित्रेण शोधितत्वात् त्वं कर्मणे समर्थः,

प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूनं तदामो
 अश्रुते । श्रुतास इदहन्तस्तत्समाशत^(२) । ^(२)ब्रह्मा दे-
 वानां^(३) । ^(४)असतः सद्ये ततक्षुः ॥ १ ॥

सन्, 'विश्वतः' सर्वतः, 'गात्राणि' यज्ञाङ्गानि, 'पर्येषि' व्या-
 प्त्रोषि । पवित्रेणाशोधितस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति शोधितस्य तु
 सोमस्य यज्ञाङ्गत्वमस्तीत्यत्र हविरन्तरं दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्यते ।
 'अतप्ततनूः' अतप्ता तनूः स्वरूपं यस्य पुरोडाशादेः सोमं
 अतप्ततनूः तादृशः पुरोडाशः, 'आमः' अपक्वः सन्, 'तत्'
 यज्ञाङ्गत्वं 'नाश्रुते' न व्याप्नोति । यो विदग्धः स नैर्ऋता यो-
 ऽश्रुतः स रौद्र इति श्रुतेः । 'श्रुतास इत्' पक्वा एव पुरो-
 डाशादयः, 'वहन्तः' यज्ञं निर्वहन्तः, 'तत्' यज्ञाङ्गत्वं, 'समा-
 शत' सम्यक् प्राप्तवन्तः । यः श्रुतः स देव इति श्रुतेः । अपक्वस्य
 पुरोडाशादेर्यज्ञाङ्गत्वं यथा नास्ति, पक्वस्य तु यथा विद्यते, तथा
 पवित्रेणाशोधितस्य सोमस्य यज्ञाङ्गत्वं नास्ति, शोधितस्य तु
 विद्यत इत्यभिप्रायः ॥

अथ तृतीयमन्त्रप्रतीकं दर्शयति । ^(२)"ब्रह्मा देवानां"^(३)
 इति । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामित्ययं मन्त्रः त्वमग्ने
 हृद्दय इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । ^(४)"असतः ० शङ्कृतोऽवमन्"^(५) इति ।
 असच्छब्देन जगत्कारणमव्यक्तावस्थापन्नमुच्यते । सच्छब्देन व्य-

ऋषयः सप्ताचिश्च यत् । सर्वे चयो अगस्त्यश्च । न-
क्षत्रैः शङ्कृतोऽवसन्^(४) । ^(५)अथ सवितुः श्यावाश्वस्या-

क्तदशापन्नं जगत् । 'ये', 'सप्तर्षयः' मरीचिवसिष्ठप्रमुखाः, तन्मध्ये
मुख्यः 'अचिश्च', 'यत्' यः, विद्यते ते 'सर्वे', 'अमतः' जगत्कार-
णादव्यक्तात् सकाशात्, 'सत्' व्यक्तं जगत्, 'ततश्च' रचणोपल-
क्षितं निष्पादनं कृतवन्तः । एते हि पूर्वस्मिन् कल्पे सृष्ट्यधिका-
रार्थं तपस्तप्त्वा वर्तमानकल्पे जगत्कारणादव्यक्तात् सकाशात्
स्वस्वाधिकारोचितं व्यक्तं जगदुत्पादितवन्तः । अथक्ताञ्जुक्तमुत्प-
न्नमित्ययमर्थ उपनिषद्यान्नायते । असदा इदमग्र आसीत्,
ततो वै सदजायतेति । एवं सति सप्तर्षिवद्ये पुरुषाः अस्मिन्
जन्मन्यारुणकेतुकमग्निं चिन्वन्ति, ते सर्वेऽप्यागामिजन्मानि अ-
गस्त्यसमानाश्च भवन्ति । किञ्चित्ते कर्मानुष्ठातारः 'नक्षत्रैः'
दिवि भासमानैः सह, 'शङ्कृतोऽवसन्' सर्वप्राणिनां सुखका-
रिणो वसन्ति, द्युलोके नक्षत्ररूपेणोत्पद्यन्त इत्यर्थः । तथा
चान्यत्रान्नायते । यो वा इह जयते अमुं स लोकं नक्षत्रे ।
तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदध्यात् ॥

अथैकं ब्राह्मणवाक्यमाह । ^(५)अथ सवितुः ० अवर्ति-
कामस्य^(५) इति । पूर्वमथ पवित्राङ्गिरमेति अङ्गिरोनाम्नो
महर्षेः सम्बन्धिन इष्टकामन्तान् प्रतिज्ञाय ते दर्शिताः 'अथ'
तेभ्योऽनन्तरं, 'श्यावाश्वस्य' श्यावाश्वनाम्नः कस्यचिन्महर्षेः, सम्ब-

वर्तिकामस्य^(५) । ^(६)अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ।
 नक्तं ददृशे कुहचिद्विवेयुः । अदभ्यानि वरुणस्य वृता-
 नि । विचाकशच्चन्द्रमा नक्षत्रमेति^(६) । ^(७)तत् सवितु-
 र्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि ॥ २ ॥

न्विन इष्टकामन्ता उच्यन्त इति शेषः । कीदृशस्य, 'सवितुः'
 प्रेरकस्य, मन्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकस्येत्यर्थः । 'अवर्तिकामस्य' वर्ति-
 वर्तनं लोकव्यवहारे साधनं धनं तद्राहित्यमवर्तिर्दारिद्र्यं तेन
 वैराग्यमुपलक्ष्यते, अतो वैराग्यकामस्येत्युक्तं भवति ॥

कल्पः । अमी य इति सप्त मध्य इति । तत्र प्रथमामाह ।
^(६)"अमी य ० नक्षत्रमेति"^(६) इति । 'ऋक्षाः' नक्षत्रविशेषाः,
 'अमी' अस्माभिर्दृश्यमानाः, 'उच्चा' उच्चस्थाने दिवि, 'नि-
 हिताः' प्रजापतिनावस्थापिताः, ते नक्षत्रविशेषाः, 'नक्तं' रात्रौ,
 'ददृशे' विस्पष्टं दृश्यन्ते, 'दिवा' अहनि, 'कुहचित्' क्वापि
 गताः, अस्माभिर्न दृश्यन्त इत्यर्थः । 'वरुणस्य' नक्षत्रज्याति-
 षामावरकस्य सौर्यतेजसः, 'व्रतानि अदभ्यानि' व्यापाराः के-
 नाप्यर्हंसिताः । तस्मात् तेजोऽन्तराभिभावकस्य भावस्य सूर्य-
 तेजसः केनाप्यर्हंसितत्वादहनि तेनाभिभूतानि नक्षत्राणि न
 भासन्त इत्यर्थः । 'चन्द्रमाः', तु 'विचाकशत्' विशेषेण प्रका-
 शमानं, 'नक्षत्रम्', 'एति' प्राप्नोति, न तु सूर्यवन्नक्षत्राणिभि-
 भवति । तस्माद्रात्रौ दृश्यन्त इत्यर्थः ॥

धियो यो नः प्रचोदयात्^(७) । ^(८)तत् सवितुर्वरेण्यं ।
हे । वयं देवस्य भोजनं । श्रेष्ठं सर्वधातमं । तुरं भ-
गस्य धीमहि^(९) । ^(१०)अपागूहत सविता तृभीन् । सर्वान्

अथ द्वितीयामाह । ^(७)“तत् सवितुर्वरेण्यं ० प्रचोदयात्”
^(७) इति । ‘वरेण्यं’ वरणीयं श्रेष्ठं, ‘सवितुः’ प्रेरकस्य सूर्यस्य,
‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘भगः’ तेजः, ‘धीमहि’ ध्यायामः, ‘यः’ सविता,
‘नः’ अस्माकं, ‘धियः’ बुद्धीः, ‘प्रचोदयात्’ प्रकर्षेण प्रेरयति,
तस्य सवितुरिति पूर्वचान्वयः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(८)“तत् सवितुः ० भगस्य धीमहि”^(८)
इति । ‘वयं’ यजमानाः, ‘सवितुर्वरेण्यस्य’, ‘तत्’ तेजः, ‘तृणीमहे’
प्रार्थयामहे । कीदृशन्तेजः, ‘भोजनं’ भोगसाधनं, ‘श्रेष्ठं’ अति-
शयेन प्रशस्तं, ‘सर्वधातमं’ सर्वस्य जगतोऽतिशयेन धारयितं,
‘तुरं’ त्वरितं, ‘भगस्य’ सौभाग्ययुक्तस्यादित्यस्य, ‘धीमहि’ तत्ते-
जो ध्यायामः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(९)“अपागूहत ० भविष्यामः”^(९) इति ।
‘सविता’ सूर्यनक्षत्रप्रकाशस्यावरणेनान्ध्यापादकान् ‘सर्वान्’, ‘तृ-
भीन्’ रक्षन्, ‘दिवः’ अन्तरिक्षात् सकाशात्, ‘अपागूहत’ ‘अव-
गूहति’ रात्रौ गुप्त्वेन स्थापयति । तस्मात् कारणात् ‘तानि’ न-
क्षत्रज्योतींषि, ‘नक्तं’ रात्रौ, ‘दृशे’ दर्शनीयानि, ‘अभवन्’ योग्या
भवन्ति । अयमर्थः । अहनि सूर्यरश्मिज्वाविर्भूतेषु तैरभिभू-

दिवो अन्धसः । नक्तं तान्यभवन हृशे । अस्थ्यस्थ्ना स-
म्भविष्यामः^(८) । ^(१०)नाम नामैव नाम मे ॥ ३ ॥

नपुंसकं पुमां स्यस्मि । स्थावरोऽस्म्यथ जङ्गमः ।

तत्त्वान्नचत्रज्योतींश्चान्धानि भवन्ति, प्रकाशरहितानि भवन्ति,
रात्रौ तु सूर्यः स्वकीयान् रश्मीनुपसंहरति, अत आच्छा-
दकाभावान्नचत्रज्योतींषि प्रकाशन्त इति । अहनि नचत्र-
ज्योतिषामभावे दृष्टान्त उच्यते । यथा वयं 'अस्थि' शरीरगतं,
'अस्थ्ना' अष्टजा रक्तेन, 'सम्भविष्यामः', एवमिदमपि द्रष्टव्यं ॥

अथ पञ्चमोमाह । ^(१०)"नाम नामैव ० यजे यच्च यष्टाहे
च"^(१०) इति । यथा पूर्वेषु मन्त्रेषु सूर्यनचत्रादिरूपेण दृष्टकां
स्तोतुं तत्तद्वस्तुमहिमा वर्णितः । एवमत्रापि परमात्मरूपेण
स्तोतुं परमात्मनः सर्वात्म्यमुच्यते । तदेतन्मन्त्रद्रष्टुर्ब्रह्मविदो
वचनं । अत्राद्यौ द्वौ नामशब्दौ नकारान्तौ नामधेयमाच-
क्षते । तृतीयो नामशब्दः प्रसिद्धिवाचकमव्ययं । तत्र ब्रह्मवि-
त्पुमान् स्वानुभवं प्रकटयति । 'मे' मम ब्रह्मात्मभूतस्य, पूर्वम-
ज्ञानदशायां देवो मनुष्यो गौरश्च इत्येवं तत्तज्जन्मसु यत्
'नाम', व्यवह्रियते तत् सर्वं 'नामैव' नामशब्दमात्रमेव खलु,
नतु तत्र परस्परविलक्षणः कश्चिदर्थोऽस्ति । अत एव कुन्दोगा
उपनिषद्वेवमामनन्ति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति ।
योऽयं विकारः शरीरादिर्दृश्यते स सर्वापि वाङ्मिष्याद्यं नाम-

यजे यस्मि यष्टाहे च^(१०) । ^(११)मया भूतान्ययक्षत । प-
शवो मम भूतानि । अनुबन्धोऽस्म्यहं विभुः^(११) ।

मात्रमेव न तु वास्तवः कश्चिद्विकारोऽस्तीति तस्यार्थः । देवति-
र्थ्यङ्गनुयादिशरीरभेदस्य तत्तन्नामव्यतिरेकेण वास्तवत्वाभावे
सति किं तद्वास्तवं स्वरूपमिति चेत् तदुच्यते, सर्वेष्वपि वस्तुषु
यदनुगतं सर्वाधिष्ठानकारणरूपं ब्रह्म तदेव ब्रह्मविदो वास्तवं
स्वरूपमित्यभिधीयते । लोके यत् 'नपुंसकं' शरीरं, यच्च 'पुमान्',
या च 'स्त्री', तत् सर्वमहमेव 'अस्मि' । यच्च 'स्थावरः' वृक्षादिः,
योपि 'जङ्गमः' मनुष्यपश्यादिः, तदुभयमप्यहमेव 'अस्मि' । तथा
वर्त्तमानयजमानरूपेण 'यजे' याजनं करोमि, अतीतयजमानरू-
पेण 'यत्ति' यागं कृतवानस्मि, भविष्यद्यजमानरूपेण 'यष्टा' यागं
करिष्यामि । सर्ववस्तुष्वनुगतं सच्चिदानन्दरूपमेकाकारं यद्ब्रह्म
वस्तु तदेवाहमित्येवं स्वानुभावो मन्त्रदर्शिना प्रकटीकृतः ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(११)"मया भूतानि ० अनुबन्धोऽस्म्यहं
विभुः"^(११) इति । 'मया' मद्रूपेणैव, 'भूतानि' सर्वे प्राणिनः,
'अयक्षत' यागं कृतवन्तः, अहमेव यजमानशरीरेषु जीवरूपेण
प्रविश्य तन्तं यागमकार्षमित्यर्थः । 'मम भूतानि' मया सृष्ट-
त्वेन मदीयानि पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, 'पशवः' द्विपादै-
श्चतुष्पादैः सम्यन्ताः, 'अहं', ब्रह्मचैतन्यरूपेण 'विभुः' व्याप्त एव
सन्, 'अनुबन्धोऽस्मि' तत्तच्छरीरेषु प्रविश्य तदात्मत्वाभिमानं
कृत्वा अनुबन्धवान् सम्बन्धवानस्मि ॥

(१९) स्त्रियः सतीः । ता उ मे पुंस आहुः । पश्यदक्ष-
खान्न विचेत्तदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमाः चिकेत ॥ ४ ॥

अथ सप्तमीमाह । (१९) “स्त्रियः सतीः ० सवितुः पिता-
सत्” (१९) इति । या लोकप्रसिद्धाः ‘स्त्रियः’, ‘सतीः’ सद्रूपाः,
गुरुकटाक्षेण सदेव मोक्षेदमय आमीदित्यादिश्रुत्युक्तं सदसुबुद्ध्या
तदनुभवेन तद्रूपा वर्तन्ते । ‘ता उ’ ता अपि स्त्रियः, ‘मे’, मते
‘पुंस आहुः’ ब्रह्मविदः पुरुषान् कथयन्ति । यद्यपि शरीरे
स्ननवृद्ध्यादि स्त्रीलक्षणं दृश्यते, तथापि पुरुषस्थाचितं तत्त्वज्ञा-
नमस्तीति पुरुषलक्षणसङ्गावात् पुरुषत्वं तामामभिज्ञाः कथ-
यन्ति । ये तु ते तु शरीरे श्लश्रुप्रसृतिभिः पुरुषलक्षणेयुक्ता अपि
पुरुषस्थाचितं तत्त्वज्ञानं न मयादयन्ति, ते स्त्रीणामुचितेन मो-
क्षेनोपेतत्वात् स्त्रिय एवेत्यभिप्रायः । यथा स्त्रीपुरुषविभागे
लोकविपरीतः, एवमन्धानन्धविभागोपि द्रष्टव्यः । ‘अच्छान्न’
चक्षुरिन्द्रिययुक्तः, ‘पश्यत्’ नीलपीतादिरूपं पश्यन्नपि, ‘न विचेत्’
विवेकेन सदसुतत्त्वं न जानाति चेत्, सोऽयम् ‘अन्धः’, एव । मांस-
दृष्टिरहितोपि स्वरूपतत्त्वाभिज्ञश्चेत् सोऽयं चक्षुष्मानेवेत्यपि द्र-
ष्टव्यं । यथायमलौकिकान्धानन्धविभागः, एवं पितृपुत्रविभागो-
प्यलौकिकः कश्चिद्द्रष्टव्यः । लोके यत्र पिता न जानाति, पुत्रस्तु
‘कविः’ वेदशास्त्रपारङ्गतः, तत्र ‘स पुत्रः’, ‘इमाः’ एतानि
दृश्यमानानि सर्वाणि नृतानि, विवेकेन स्वात्मत्वेन जानाति,

यस्ता विजानात् सवितुः पिता सत्^(१९) । ^(१२)अन्धो-
मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवः प्रत्य-

तदानीं 'यः' पुत्रः, 'ता विजानात्' तानि सर्वाणि भूतानि
स्वात्मतया जानाति, स पुत्रः 'सवितुः' उत्पादकस्यापि, 'पिता
सत्' पिता भवति, ज्ञानोपदेशेन पालयितुं समर्थत्वात् । किं
वज्रना तत्त्वज्ञानमेव प्रशस्तम्, अज्ञानं निकृष्टमिति तात्पर्यार्थः ॥

कल्पः । अन्धो मणिमिति पञ्च वैश्वदेव्य उत्तर इति । तत्र
प्रथमामाह । ^(१२)“अन्धो मणिं ० तमजिह्वा असञ्चत”^(१२)इति ।
लोके हि पुरुषश्चक्षुषा मणिं दृष्ट्वा तमङ्गुलिभिरादाय ग्रीवायां
प्रतिमुच्य जिह्वया प्रशंसति, चिद्रूप आत्मा तु चक्षुरङ्गुलियोवा-
जिह्वावर्जित एव सन् अचिन्त्यशक्तित्वात्तान् सर्वान् व्यापारान्
करोति । तथाच श्वेताश्वतरा बाह्यसाधनरहितस्यैव सर्वव्या-
पारकर्तृत्वमामनन्ति, अपाणिपादो जवनी गृहीता पश्यत्यचक्षुः
स गृणोत्यकर्ण इति । आत्मा ह्युपाधिभेदाद्विविधः, जीव ईश्व-
रस्येति । तथाच सिद्धान्तरहस्याभिज्ञा आज्ञः, कार्योपाधि-
रयं जीवः कारणोपाधिरोश्वर इति । कार्यं देहेन्द्रियादि-
सङ्घातरूपं, कारणमचिन्त्यशक्तिः, तत्र कार्योपाधिर्जीवः स्वतो
निरुपाधित्वेन सर्वसाधनशून्य एव सन् अज्ञानेन देहेन्द्रिय-
तादात्म्यं स्वस्मिन्नारोप्य भ्रान्त्या सर्वमिदं करोतीति लक्ष्यते,
ईश्वरस्तु भ्रान्तिरहितोऽप्यचिन्त्यशक्तियुक्तत्वाच्चक्षुरादिमाधन-

मुञ्चत् । तमजिह्व असञ्चत्^(१२) ।^(१४) ऊर्ध्वमूलमवाक्छा-
खं । वृक्षं यो वेद सम्प्रति । न स जातु जनः अद्दध्यात् ।

हीन एव सन् सङ्कल्पमात्रेण सर्वव्यापारं करोति, तदुभयम-
भिप्रेत्यायं मन्त्रः प्रवृत्तः । अथवा योगाभ्यासेन चक्षुरादीन्द्रियं
निरुह्य नीलपीतादिष्वन्धः सन् मणिमिव स्वयंप्रकाशमात्मानं
समाधिना पश्यति । तस्य च दृष्टस्य वस्तुनः स्वस्वरूपत्वेन नि-
श्चयः स्वीकारः । अतोङ्गुलिव्यापाररहितोऽपि स्वीकरोतीत्यु-
च्यते । तस्मिन् वस्तुनि स्वर्यं प्रत्यमुञ्चत् इत्युच्यते । कृतकृत्यो-
न्मोत्यादि भाषणं जिह्वया प्रशमेत्युच्यते ॥

अथ द्वितीयामाह ।^(१४) “ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं ० मृत्यु-
र्मा मारयात्”^(१४) इति । लौकिकस्य हि वृक्षस्याधोभागे
मूलं ऊर्ध्वभागे शाखाश्च । संसारवृक्षस्य तद्वैपरीत्यम्, ‘ऊर्ध्वं’
सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म, ‘मूलं’, ‘अवाञ्चः’ अधमा ब्रह्मादिस्तम्बान्ता
देहाः, ‘शाखाः’, अयञ्च संसारो व्रश्चनयोग्यत्वाद्दृचः । तत्त्व-
ज्ञानेन हि सोऽयमज्ञानजन्यो वृक्षः क्षियते । तमोदृशं ‘वृक्षं’,
‘यः’ पुमान्, गुरुशास्त्रमुखात् ‘वेद’, ‘सः’ जनः, ‘सम्प्रति’ तदा-
नोमेव, ‘न अद्दध्यात्’ न विश्वस्यात् । किंविषयोऽयमविश्वास
इति तदुच्यते । ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘मृत्युः’, ‘मा मारयात्’
मां हन्यात्, ‘इति’ । अयमर्थः, सर्वो ह्यज्ञानेन जन्तुः कदा-
चिन्मृत्युर्मां मारयिष्यतीति विश्वासं कृतैव वर्त्तते, अयन्त

मृत्युर्मा मारयादिति^(१४) । ^(१५)हसितः रुदितं गीतं ॥
॥ ५ ॥

वीणापणवलासितं । मृतं जीवच्च यत्किञ्चित् । अ-
ङ्गानि स्वेव विद्धि तत्^(१५) । ^(१६)अतृष्यः स्तृष्यध्यायत् ।

ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूपस्य स्वस्य जन्ममरणभावं निश्चित्य तस्मिन्नेव
चणे स्वकीयमरणविश्रामं परित्यजति, आत्मनो मरणाभा-
वाद्देहस्य च स्वयतिरिक्तत्वान्मृत्योर्न बिभेतीत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१५)“हसितः रुदितं । अङ्गानि स्वेव
विद्धि तत्”^(१५) इति । अत्र शरीरस्यात्मशङ्कां वारयितुं त-
दोया विकारा उपन्यस्यन्ते । ‘हसितं’ कदाचिन्मुखे हासो
दृश्यते, कदाचिद्रोदनं, कदाचिदुत्साहेन गानं, कदाचिद्धस्ते
वाद्यमानायाः वीणायाः, कदाचित्पणवस्य मृदङ्गस्य ‘लासितं’
वादनरूपो विनोदः । कदाचिच्छरीरं ‘मृतं’, दृश्यते, कदाचि-
ज्जीवनोपेतम्, एवमन्यदपि ‘यत्किञ्चित्’ विकारजातमस्ति,
‘तत्’ सर्वम्, ‘अङ्गानि स्वेव विद्धि’ यथा हस्तपादाद्यङ्गानि
शरीरगतानि, ‘स्ना’शब्देन स्नायवोऽभिधीयन्ते, यथा वा स्ना-
यवः शरीरगताः, एवमेता हसितादिविकाराः शरीरादिगताः,
न त्वात्मनो योग्याः, इति हे विवेकिन् त्वं विजानीहि ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(१६)“अतृष्यः स्तृष्यध्यायत् । अचेता
यस्य चेतनः”^(१६) इति । अत्र पूर्वोक्तेन हसितादिगुणयुक्तेन शरी-

अस्माज्जाता मे मिथू चरन् । पुत्रो निर्ऋत्या वैदेहः ।
अचेता यश्च चेतनः^(१६) । ^(१७)स तं मणिमविन्दत् । सोऽ-
नङ्गुलिरावयत् । सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् ॥ ६ ॥

रादिना सह चिदात्मनस्तादात्म्याध्यासो वर्ण्यते । अयञ्चिदात्मा
स्वयम् 'अदृश्यन्', एव दृश्यन् तृषां प्राप्नोति, तृषाया जड-
धर्मत्वेन स्तस्मिन्नसम्भवेपि जडतादात्म्यभ्रमेण तृषां प्राप्नोतीव
लक्ष्यते । तथा 'अध्यायत्' ध्यायतीव, स्वयं ध्यानरहितोपि ध्यान-
युक्तेन मनसा सह तादात्म्यभ्रमात् स्वयं ध्यायतीव लक्ष्यते ।
'अस्मात्' दृष्ट्याज्जडदेहात्, 'जाताः', हसितादिविकाराः, 'मे'
मदीयाः, इति भ्रान्त्या ध्यायतीति शेषः । 'मिथू'शब्दे मिथः-
शब्दपर्यायः सन् चिज्जडयोः परस्परमेलनं ब्रूते, तेन मेल-
नेन 'चरन्', मदीयमिति वृथाभिमन्यते । कोऽसावेवमभिमन्य-
ते इति तदुच्यते । 'निर्ऋत्याः' निर्ऋतिप्रतिकूलाया मायायाः,
'पुत्रः' अहङ्कारः, विदेहस्य शरीररहितस्य चिदात्मनः स-
म्बन्धो 'वैदेहः' चैतन्यच्छायायुक्त इत्यर्थः । तदेव स्पष्टोक्ति-
यते । 'य.' अहङ्कारः, 'अचेताः' स्वयमचेतनः सन्, 'चेतनश्च'
चैतन्यच्छायायोगेन चेतनोपि भवति, तादृशः पदार्थः ।
देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोप्य तदारोपेण सुखधानादिधर्मा
आत्मनि प्रतिभासन्ते ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(१७)"स तं मणिमविन्दत् • असञ्चत"

^(१७) इति । यः पूर्वाक्तश्चेतनाचेतनयोरन्यान्यतादात्म्याध्यासेन

सोऽजिह्वो असञ्चत^(१७) । ^(१८)नैतमृषिं विदित्वा न-
गरं प्रविशेत् । यदि प्रविशेत् । मिथौ चरित्वा प्रवि-
शेत् । तत्सम्भवस्य व्रतं^(१८) । ^(१९)आ तमग्ने रथं तिष्ठ ।

निष्पन्नः संसारी, 'सः', एव, 'तं मणिं', अतोते अन्धो मणिमित्यादि
मन्त्रे प्रोक्तं मण्याद्युपलक्षितमाभरणं चक्षुषा दृष्टवान् । 'सः', एव
स्वतोऽङ्गुलिरहितोऽपि देहतादात्म्याभ्यासेन तदीयैरङ्गुलिभिः
'आवयत्' स्वीकृतवान् । तथा स्वतो ग्रीवारहितोऽपि शरीर-
गतायां ग्रीवायां 'प्रत्यमुञ्चत्' । तथा स एव स्वतो जिह्वारहि-
तोऽपि शरीरगतया जिह्वया 'असञ्चत' प्रशंसां कृतवान् ॥

अथ ब्राह्मणमाह । ^(१८)"नैतमृषिं ० सम्भवस्य व्रतं"^(१८)
इति । 'एतमृषिं' पूर्वोक्तं विवेकप्रतिपादकं मन्त्रसङ्गं, 'विदित्वा'
मन्त्रप्रतिपाद्यं परमार्थतत्त्वमवगत्य, 'नगरं' जनसम्मदयुक्तं, 'न
प्रविशेत्', यद्वा नगरोपलक्षितं देहं न प्रविशेत्, देहे तादात्म्य-
भ्रमं न कुर्यादित्यर्थः । 'यदि' कथञ्चित् पूर्ववासनाबलात्,
'प्रविशेत्' देहे तादात्म्यबुद्धिं कुर्यात्, तदानीं 'मिथौ चरित्वा'
शास्त्रार्थपर्यालोचनया मिथ्येदमिति निश्चित्य, 'प्रविशेत्' ता-
दात्म्यभ्रमरहितेन देहेन प्रारब्धभोगाय लोकव्यवहारं कुर्यात् ।
'तत्' एतत्, सम्भवनाच्च ऋषेः 'व्रतं' आचारः, स ह्येवमा-
चरितवान् ॥

कल्पः । आतमग्ने रथमिति तिष्ठ इति । तत्र प्रथमामाह ।

एकाश्वमेकयोजनं । एकचक्रमेकधुरं । वातध्राजिगतिं
विभो^(१९) । ^(२०)न रिष्यति न व्यथते ॥ ७ ॥

नास्याश्वा यातु सज्जति । यच्छेतान् रोहितांश्चा-

(१९)“आतमग्रे • वातध्राजिगतिं विभो”(१९) इति । हे ‘अग्ने’
आरण्यकेतुक, इह कर्मणागमनाय ‘तं’ तादृशं, ‘रथं’, ‘आतिष्ठ’
आरोह । कीदृशं, ‘एकाश्वं’ एक एव प्रबलोऽश्वः तं वहति,
‘एकयोजनं’ निमिषमात्रेण योजनरूपं गच्छति, ‘एकचक्रं’
लौकिकरथवच्चक्रद्वयं नापेक्षते किन्त्वेकचक्रेण वर्तते, ‘एकधुरं’
अश्वस्यैकत्वात् तद्योजनाय धूर्येकैव, ‘वातध्राजिगतिं’ ध्राजि-
शब्देऽपि गमनवाची, वातस्य ध्राजिर्वातध्राजिः तद्गतिर्यस्यामौ
वातध्राजिगतिः तादृशं, यथोक्तं रथस्य लौकित्वात्तेन गमनाया-
चिन्त्यशक्तिमग्रेर्द्योतयितुं विभुशब्देन समोधनं ॥

अथ द्वितीयामाह । (२०)“न रिष्यति न • युक्ताधितिष्ठ-
ति”(२०) इति । अयमेकचक्रो रथो ‘न रिष्यति’ न विनश्यति,
‘न व्यथते’ निषीदति इतस्ततश्चलति, ‘अस्य’ रथस्य, ‘अचः’,
‘यातु’ याने गमनवेलायां, ‘न सज्जति’ कापि पाषाणवृक्षादौ
सक्तो न भवति, ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, अयमग्निः ‘श्वे-
तान् रोहितांश्च’, प्रसिद्धान् प्रबलान् अश्वान् पर्यायेणास्मिन्
‘रथे युक्ता’, तं रथं ‘अधितिष्ठति’, तस्मादश्वसामर्थ्यात् रथस्य
न कोऽपि बाध इत्यर्थः ॥

मेः । रथे युक्ताधितिष्ठति^(२०) । ^(२१) एकया च दशभिश्च
स्वभूते । दाभ्यामिष्टये वि॒श्रुत्या च । तिसृभिश्च वहसे
चि॒श्रुता च । नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च^(२१) ॥ ७ ॥

तत॑क्षुः, धीमहि, नाम मे, चिकेत, गीतं, प्रत्यमुञ्चत्,
व्यथते, सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

अथ तृतीयामाह । ^(२१) एकया च ० विमुञ्च^(२१) इति ।
नियुच्छब्दे वायुसम्बन्धिनोरश्वयोषित आचष्टे । हे वायो
'दृष्टये' अस्मत्सम्बन्धियागार्थं, 'स्वभूते' स्वाधोने रथे, एकादि-
सङ्ख्यायुक्ताभिः 'नियुद्धिः', तं रथं योजयित्वा, 'वहसे'
अस्मत्समीपं प्रापयसि, अश्वादिविषयाः षट्प्रकाराः सङ्ख्या-
विकल्पिताः । हे 'वायो', 'दृह', आगत्य 'ताः' नियुतः,
'विमुञ्च' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) आतनुष्व प्रतनुष्व । उद्धमाधम सन्धम । आदित्ये
चन्द्रवर्णानां । गर्भमाधेहि यः पुमान्^(१) । ^{*(२)} इतः
सिक्तः सूर्यगतं । चन्द्रमसे रसं कृधि । वारादञ्जन-

कल्पः । आतनुष्वेति चतस्र इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “आतनुष्व ० यः पुमान्”^(१) इति । हे इन्द्र त्वं ‘आतनुष्व’
समन्तादात्मानं विस्तारय, स्वरूपं प्रदर्शय सर्वाननुगृहाण ।
‘प्रतनुष्व’ प्रकर्षेण क्रतुषु स्वात्मानं विस्तारय, क्रतुष्वागत्य
सन्निहितो भव । ‘उद्धम’ उत्कर्षेण शब्दय, अहमागत इत्येव-
मुच्चैः कथय । ‘आधम’ आभिमुख्येन शब्दय । ‘सन्धम’ सम्य-
गानुकूलेन शब्दय, ततस्त्वं ‘चन्द्रवर्णानां’ हिरण्यवर्णानामपां,
‘गर्भमादित्ये धेहि’ आदित्यरश्मिषु जलं सङ्गृहाणेत्यर्थः । ‘यः’
त्वं, ‘पुमान्’ पुंस्त्वशक्तियुक्तः, स तं ‘गर्भमाधेहि’ ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “इतः सिक्तः ० रुद्र उच्यते”^(२)
इति । ‘इतः’ कर्मणः सकाशात्, ‘सिक्तः’ आज्याद्याहुतिद्रव्यं,
‘सूर्यगतं’, कृत्वा ‘चन्द्रमसे’ चन्द्रवृद्ध्यर्थं, ‘रसं’, ‘कृधि’ कुरु,
अग्नौ प्रक्षिप्तं द्रव्यमादित्यं प्राप्य जलं भूत्वा दिवि चन्द्रं भूमा-
वोषधीश्चाभिवर्धयति, तत् सर्वमिन्द्र त्वं कुरु । ततः ‘वारादं’
वरणीयस्य फलस्यासमन्तादातारं, ‘अग्निं’ आरुणकेतुकरूपं,
‘अग्ने’ अस्माकं परतः, ‘जनय’ उत्पादय, ‘यः’ अग्निः, ‘एको

याग्रेऽग्निं । य एको रुद्र उच्यते^(२) । ^(२)असङ्ख्याताः सहस्राणि । स्मर्यते न च दृश्यते ॥ १ ॥

एवमेतन्निबोधत^(३) । ^(४)आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः । याहि मयूररोमभिः । मा त्वा केचिन्न्येमुरिन्न पाशिनः । दधन्वेव ता इहि^(५) । ^(५)आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-

रुद्रः, इति सर्वत्र 'उच्यते' । तथा चान्यत्रान्नातं, एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्य इति । रुद्रो वा एष यदग्निरिति च ॥

अथ तृतीयामाह । ^(२)“असङ्ख्याताः ० निबोधत”^(२) इति । एकस्य रुद्रस्य मूर्त्तीनां 'सहस्राणि' 'असङ्ख्याताः' असङ्ख्यातानि, गणयितुं न शक्यन्ते । स च रुद्रः स्वयं 'स्मर्यते' अतिदृङ्मुखादवगत्य स्मर्त्तुं शक्यते, स रुद्रो न द्रष्टुं शक्यः । 'एतं' रुद्रमग्निं, 'एवं' उक्तप्रकारेण, 'निबोधत' हे यजमाना अवगच्छत ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः ० दधन्वेव ता इहि”^(४) इति । हे 'इन्द्र', 'मन्द्रैः' मदनीयैर्हर्षहेतुभिः, 'मयूररोमभिः' मयूरसदृशवर्णरोमयुक्तैः, 'हरिभिः' अश्वैः, 'आयाहि' अस्मिन् कर्मणागच्छ । आयान्तं त्वां 'केचित्' अपि जनाः, 'मा न्येमुः' मा नियमयन्तु, प्रतिबन्धं मा कुर्वन्वित्यर्थः । 'पाशिन इत्' अश्वानां पाशधारिणः सारथयोपि, 'न न्येमुः' नियमनं विलम्बरूपं न कुर्वन्तु, 'दधन्वेव' सर्वाभिमतानां दातेव, 'ता इहि' 'ता' अस्माद्युक्तभुवः 'इहि' गच्छ ॥

भिः । यामि मयूररोमभिः । मा मा केचिन्त्येमुरिन्न
पाशिनः । निधन्वेव तां इमि^(५) । ^(६)अणुभिश्च
महद्भिश्च ॥ २ ॥

निघृष्टैरसमायुतैः । कालैर्हरित्वमापन्नैः । इन्द्रा-
याहि सहस्रयुक्^(६) । ^(७)अग्निर्विधाष्टिवसनः । वायुः

कल्पः । आमन्त्रैरित्येकां यजमान उपदध्यात् । पाठस्तु ।
(५)“आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिः ० निधन्वेव तां इमि”^(५) इति ।
इत्ययं* शब्दः प्रथमैकवचनमुपलक्षयति तस्मादहमित्यर्थः सम्प-
द्यते । मन्त्रैरित्यादि पूर्ववद्योजनीयं । हे ‘इन्द्र’, त्वया महाह-
मपि त्वदीये लोके ‘यामि’ गच्छामि, त्वामिव मामपि जनाः
‘पाशिनः’, मां ‘मा’, प्रतिबध्नन्तु ततोऽहं ‘निधन्वेव’ निधान-
वानिव लब्धनिधिरिव तुष्टः सन्, ‘तान्’ उत्तमलोकान्,
‘इमि’ एमि, प्राप्तवानि ॥

कल्पः । अणुभिश्चेति द्वे इति । तत्र प्रथमामाह । ^(६)“अणु-
भिश्च ० सहस्रयुक्”^(६) इति । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘कालैः’ कालविशेषैः
सह, ‘आयाहि’ आगच्छ । कीदृशैः कालैः, ‘अणुभिश्च’ क्षण-
मुहूर्त्ताद्याकारेण सूक्ष्मरूपैः, ‘महद्भिश्च’ संवत्सरयुगादिरूपेण
प्रौढैरपि, ‘निघृष्टैः’ नितरां दीप्यमानैः, यद्यपि कालस्य नो-
रूपत्वान्नास्ति दीप्तिः, तथापि तदभिमानिनां देवानां अस्त्येव
दीप्तिः । ‘असमायुतैः’ परस्परमसङ्गतैः, न ह्येकस्मिन् काले

* इत्ययमित्यत्र भाष्योद्धृत इतिशब्दे मूले न दृश्यते ।

श्वेतसिकद्रुकः । संवत्सरो विषूवर्णैः । नित्यास्तेनुच-
रास्तव^(१) । ^(२)सुब्रह्मण्योः सुब्रह्मण्योः सुब्रह्मण्योः ।
इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेः । मेघ वृषणश्चस्य
मेने ॥ ३ ॥

वर्त्तमाने कालान्तरं सह प्रवर्त्तते । 'हरित्वमापन्नैः' हरिनामक-
त्वदीयाश्वत्वं प्राप्तैः, कालाभिमानिदेवा एव तवाश्वा इत्यर्थः ।
कीदृश इन्द्रः, 'सहस्रयुक्' अक्षिसहस्रेण युक्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"अग्निर्विभ्राष्टिवसनः ० नित्यास्ते-
नुचरास्तव"^(२) इति । हे इन्द्र 'अग्निः' 'वायुः' 'संवत्सरः', ये त्रयः
सन्ति ते त्रयोपि 'तव नित्या अनुचराः', कदाचिदप्यनपायिना
नित्याः । कीदृशोऽग्निः, 'विभ्राष्टिवसनः' विशेषेण भ्राजमान-
वसनयुक्तः । कीदृशो वायुः, 'श्वेतसिकद्रुकः' श्वेतानां सिकतानां
द्रोग्धा, तदेतदुपलक्षणं, नानाविधां धूलिमुत्पादयतीत्यर्थः ।
कीदृशः संवत्सरः, 'विषूवर्णैः' नानाविधैर्वर्णैर्युक्तः । वसन्ताद्यृतु-
भेदाः पूर्वमेवोक्ताः ॥

कल्पः । सुब्रह्मण्योमित्येकामिति । पाठस्तु । ^(२)"सुब्रह्मण्योः ०
गौतम ब्रुवाण"^(३) इति । शोभनं ब्रह्म सुब्रह्म वेदः तस्मै हितः
'सुब्रह्मण्यः' इन्द्रः, 'ॐ', इति सम्बोधनार्थः । हे सुब्रह्मण्येति
चिरभिधानमादरार्थं । तद्गुणकथनेन सुत्यर्थमिन्द्रादिपदैः
सम्बोधनं । हे 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्त, इह कर्मणि 'आगच्छ',

गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार । कौशिकब्राह्मण गौ-
तमब्रुवाण^(८) । ^(९)अरुणाश्वा इहागताः । वसवः पृथि-

‘हरिवः’ हरिनामकावश्वावस्य विद्येते इति हरिवान् तस्य सम्बोधनं, शुक्लकृष्णपक्षदेवावेव तदीयाश्वत्वं प्राप्य हरिशब्देनो-
च्यते, तादृश हे हरिवः, इह कर्मणि ‘आगच्छ’ । ‘मेधातिथेः’
मेधातिथिर्नामकः कश्चिदृषिः कण्वस्य पुत्रः तत्सम्बन्धिन्,
हे ‘मेष’ त्वप, वृषणश्वा नाम कश्चिन्मुनिः तस्य सम्बन्धिनी या
मेनकाख्या दुहिता तां मन्यमाने तस्मिन्नर्थे ‘वृषणश्वस्य
मेने’, इति सम्बुध्यन्तं प्रयुक्तं । ‘गौरावस्कन्दिन्’ गौरमृगो
भूत्वा यागमध्ये समागत्य सोमं पीत्वा हे विनाशक । तदेतत्
सर्वं शाखान्तरब्राह्मणे समाम्नातं, हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षा-
वपरपक्षौ वा इन्द्रस्य अश्वे ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति मेधा-
तिथेर्मेघेति मेधातिथिं काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहार । वृष-
णश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता तामिन्द्र-
श्चकमे गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृगो भूत्वा राजानं पिब
हीति । ‘अहल्यायै जार’ अहल्या गौतमस्य भार्या तस्य
इन्द्रे जार इति पुराणे प्रसिद्धं, ‘कौशिकब्राह्मण’ कौशिक-
नामा कश्चिन्महर्षिः तस्य समीपे ब्राह्मणवेषेण समागतवान्,
‘गौतमब्रुवाण’ गौतमो महर्षिः तं प्रसादयितुं स्तुतिं कृतवान्,
तथाविध हे इन्द्र आगच्छेत्यन्वयः ॥

कल्पः । अरुणाश्वा इति चतस्र इति । तत्र प्रथमामाह ।

वि॒क्षितः । अ॒ष्टौ दि॒ग्वास॑सो॒ग्नयः॑ । अ॒ग्निश्च॑ जा॒तवे॑-
दा॒श्चेत्ये॒ते^(९) । ^(१०)ता॒म्राश्चा॑स्ता॒म्रर॒थाः । ता॒म्रव॑र्णास्त-
था॒सिताः॑ । द॒ण्डह॑स्ताः खा॒दग्द॑तः । इ॒तो रु॒द्राः प-
रा॒ज्जताः॑ ॥ ४ ॥

उ॒क्तः स्थानं॑ प्र॒माणञ्च॑ पु॒र इ॒त^(१०) । ^(११)वृ॒हस्प॑तिश्च

(९)“अरुणाश्वाः ० जातवेदाश्चेत्येते”(९) इति । ‘अष्टावग्नयः’, ‘इह’
कर्मणि, ‘आगताः’ । कीदृशाः, ‘अरुणाश्वाः’ अरुणवर्णैरश्वै-
र्युक्ताः, ‘वसवः’ जगतोनिवासहेतवः, ‘पृथिविचितः’ भूमि-
वासिनः, ‘दिग्वाससः’ दिग् एतेषामग्नीनां वासांसि । केतेऽष्टा-
वग्नय इति तदुच्यते, ‘अग्निश्च जातवेदाश्च’, ‘इति’ एतस्मिन्
मन्त्रे’ ये पूर्वमभिहिताः ‘एते’ अग्नयः, वेदितव्याः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)“ताम्राश्वाः ० पुर इते”(१०)
इति । ये ‘रुद्राः’, मन्त्रि ते ‘इतः’ स्थानात् पृथिवीरूपात्, ‘परां’
दिवं, ‘गताः’ । कीदृशा रुद्राः, ताम्रवर्णैरश्वैरथैश्च युक्ताः,
स्वयञ्च ‘तथा’, ‘ताम्रवर्णाः’, ‘असिताः’ ईषदपि सितं श्वेत्यं येषां
नास्ति ते तादृशाः, ‘दण्डहस्ताः’ गदापाणयः, ‘खादग्दतः’
खादयन्तो भक्षयन्तो दन्ता येषां तादृशाः, एवमिधा हे रुद्रा
युष्माकं ‘स्थानं’, ‘उक्तं’ शास्त्रेषु प्रसिद्धं, तथा तस्य स्थानस्य
‘प्रमाणञ्च’ द्वयत्तानिश्चयः शास्त्रसिद्धः, तस्मात् ‘पुरः’ भव-
दीयाः पुरोः, ‘इत’ गच्छतः ॥

सविता । विश्वरूपैरिहागतां । रथेनोदकवर्त्मना ।
 अप्सषा इति तद्द्वयोः^(११) । ^(१२)उक्तो वेषो वासांसि-
 च । कालावयवानामितः प्रतीच्या । वासात्या इत्य-

अथ तृतीयामाह । ^(११)“बृहस्पतिश्च ० इति तद्द्वयोः”
^(११)इति । योचं ‘बृहस्पतिः’, यस्य ‘सविता’, तावुभौ ‘विश्वरूपैः’
 नानाविधरूपैरथैः, ‘इह’ कर्मणि, ‘आगतां’ आगच्छतां, केन
 साधनेन, ‘उदकवर्त्मना रथेन’ उदकस्येव वर्त्म मार्गो यस्य
 रथस्य सोऽयमुदकवर्त्मा, यथा वृष्टिजलस्यान्तरिक्षमेव मार्गः
 एवमेतदीयरथस्याप्यन्तरिक्षमेव मार्गः । कीदृशावेतौ, ‘अप्सषा’
 अपांसनिता रौ, ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘द्वयोः’ सवितृबृह-
 स्पत्योरुभयोः, ‘तत्’ स्वरूपं, उक्तमिति शेषः ॥

एवं त्रयो मन्त्रा उक्ताः, चतुर्थस्तु उपरिष्टादुदाहरिष्यते ।
^(१२)“उक्तो वेषो ० तस्यैषा भवति”^(१२) इति । ‘कालावय-
 वानां’ वसन्ताद्यृतनां, ‘इतः’ अस्मादनुवाकात्, प्रतीक्ष्यती-
 तेष्वनुवाकेषु साकं जानामित्यादिषु, ‘वेषः’ आकारविशेषः,
 ‘उक्तः’, ‘वासांसि च’ वस्त्राण्युक्तानि । ऋतुऋतुनाऽनुद्यमानः ।
 विननादाभिधावाः षष्टिश्च त्रिंशका वल्गा इत्यादिना यत्
 स्वरूपमृतृत्वनामभिहितं सोऽयं वेष इत्युच्यते । सारागवस्ते-
 र्जरदपचः वसन्तो वसुभिः सहेत्यादिना वस्त्राण्युक्तानि ।
 तथा वासात्यौ चित्रौ इत्यादिनाऽश्विनोर्देवयोर्वेष उक्तः ।

श्विनोः । कोन्तरिक्षे शब्दं करोतीति । वासिष्ठो रौ-
हिणो मीमांसां चक्रे । तस्यैषा भवति^(१२) । ^(१२)वाश्वेव
विद्युदिति^(१३) । ^(१४)ब्रह्मण उदरणमसि । ब्रह्मण उदी-

यद्यप्येतद्ब्राह्मणं न सन्निहितमन्त्रोपयुक्तं तथाप्युक्तं स्थानमिति
वचनेन बुद्धिस्थमर्थं प्रसङ्गात् ब्रूते । अथ चतुर्थमन्त्रोदाहर-
णार्थमिदमुच्यते । ‘वासिष्ठः’ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः, ‘रौहिणः’
रौहिणाश्वस्य मुनेः पुत्रः, सोऽयमाकाशे कञ्चिध्वनिं श्रुत्वा
‘मीमांसां चक्रे’ विचारितवान्, किमिति को नामान्तरिक्षे
शब्दं करोति, न ह्यूर्ध्वमवलोक्यमाने कश्चिदपि पुमानुपलभ्यते,
शब्दश्च भेरीवादनादप्यधिकः श्रूयते, तस्माद्विस्मयं प्राप्तस्य को
नाम शब्दकर्त्तेति विचारः । ‘तस्य’ विचारस्य, ‘एषा’ निर्णय-
वादिनी काचिदृग्, विद्यते ॥

तस्या ऋचः प्रतीकं दर्शयति । ^(१२)“वाश्वेव विद्युदिति”^(१३)
इति । वाश्वेव विद्युन्मिमातीत्ययं मन्त्रोऽग्निना रयिमश्रुवदि-
त्यनुवाके व्याख्यातः । ‘वाश्वो’ वासनशीला, गौर्यथावत्सं प्रति
शब्दं करोति एवमियं ‘विद्युत्’ सूर्यतेजोरूपमेघवर्त्तिनी, ‘मि-
माति’ शब्दं निर्मिमीत इत्यर्थः ॥

कल्पः । ब्रह्मण उदरणमसीति चतस्रो ब्रह्मसदना इति ।
पाठस्तु । ^(१४)“ब्रह्मण उदरणमसि ० उपस्तरणमसि”^(१५)
इति । हे इष्टके त्वं ‘ब्रह्मणः’ हिरण्यगर्भस्य, ‘उदरणं’ उदो-

रणमसि । ब्रह्मण आस्तरणमसि । ब्रह्मण उपस्तरण-
मसि^(१४) ॥ ५ ॥

दृश्यते, च, मेने, पराङ्गताः, चक्रे, षट् च ॥ अनु० १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

*^(१)अष्टयोनोमष्टपुत्रां । अष्टपत्नीमिमां मही ।
अहं वेद् न मे मृत्युः । न चामृत्युरघाहरत्^(१) । ^(२)अष्ट-

रणत्वहेतुरसि । ‘उदीरणं’ उदीर्णत्वहेतुरसि । उदीरणत्वं
लोभराहित्यं । उदीर्णत्वं गुणान्तरैरन्येभ्य आधिक्यं । ‘आस्तरणं’
आसनं । ‘उपस्तरणं’ उपर्याच्छादनं । एतैश्चतुर्भिर्यजुर्मन्त्रैश्चतस्र
दृष्टका उपरि दध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुगा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । अष्टयोनोमित्यष्टौ दिक्षा इति । तत्र प्रथमा-
माह । ^(१)“अष्टयोनो ० मृत्युरघाहरत्^(१) इति । अष्टौ अष्ट-
सङ्ख्याकानि मूलप्रकृतिसहितानि महदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररू-

* B चिह्नितपुस्तके “अपकामन्तगर्भिण्यः” इत्यधिकः पाठः ।

यो॒न्य॒ष्टपु॒त्रं । अ॒ष्टप॑दि॒दम॒न्तरि॑क्षं । अ॒हं वे॒द् न मे॑ मृ॒-
त्युः । न चा॒मृत्यु॑र॒घाह॑रत्^(१) । ^(२)अ॒ष्टयो॑नीम॒ष्टपु॒त्रां ।
अ॒ष्टप॑त्नीम॒मूं दि॒वं ॥ १ ॥

अ॒हं वे॒द् न मे॑ मृ॒त्युः । न चा॒मृत्यु॑र॒घाह॑रत्^(२) । ^(४)सु॒-
चा॒मा॒णं^(४) ^(५)म॒हीमू॒षु^(५) । ^(६)अ॒दि॒ति॒र्द्यौ॑र॒दि॒ति॒रन्त॑रि॒क्षं ।

पाणि तत्त्वानि योनयः कारणानि यस्याः पृथिव्याः मेयं 'अष्ट-
योनी', तां । अष्टसङ्ख्याका वक्ष्यमाणा मित्रावरुणादयः पुत्रा
यस्याः पृथिव्याः मेयं 'अष्टपुत्रा', तां । अष्टसङ्ख्याका इन्द्रादयो
दिग्वर्त्तिनः पतयः पालका यस्याः पृथिव्याः मेयं 'अष्टपत्नी', तां ।
तथोक्तगुणयुक्तां 'इमां महीं' पृथिवीं, 'अहं' मन्त्रद्रष्टा, 'वेद'
जानामि, अतो ज्ञानप्रभावेन 'मे मृत्युः', नास्ति, किन्त्वतो
मुक्त एव भविष्यामीति शेषः । किञ्च 'अमृत्युः' परममृत्यो-
रन्योपमृत्युरित्यर्थः । सः 'अघः' पापानि दुःखानि, 'न चा-
हरत्' ज्ञानप्रभावादेव नैव सम्पादयिष्यति ॥

अथ द्वितीयान्तृतीयाच्चाह । ^(१)"अष्टयोन्यष्टपुत्रं ० न
चामृत्युरघाहरत्"^(२) इति । 'अष्टपत्' अष्टपतिः, अष्टस-
ङ्ख्याकाः पालका इत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । ^(४)"सुत्रा-
माणं महीमूषु"^(५) इति । सुत्रामाणं पृथिवीद्यामित्येको

अदि॒तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः । वि॒श्वे दे॒वा अदि॒तिः प॒ञ्च॒जनाः । अदि॒तिर्जा॒तमदि॒तिर्जनि॒त्वं^(६) । ^(७)अष्टौ पु॒त्रासो अदि॒तेः । ये जा॒तास्त॒न्वः परि॑ । दे॒वांश् उप॒प्रैत् सप्त॑भिः ॥ २ ॥

मन्त्रः । महीमूषु मातरमित्यपरो मन्त्रः । एतौ चोभौ वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

अथ षष्ठोमाह । ^(६)“अदितिर्द्याः ० मदितिर्जनित्वं”^(६)इति । अदितिश्चद्वाच्यदेवता सर्वात्मकत्वेन स्तूयते । ‘माता’ पृथिवी, अतो लोकत्रयात्मिकांशः देवताविशेषोदित्याख्यः, सर्वस्य जगतः ‘पिता’, ‘सः’, एव ‘पुत्रः’, च । ये ‘विश्वे देवाः’ सर्वेपि देवाः, ये च ‘पञ्चजनाः’ निषादपञ्चमा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ते सर्वेपि, ‘अदितिः’, एव ‘जातं’ यत् पूर्वमुत्पन्नं जगत्, ‘जनित्वं’ जननरूपो व्यापारः तत् सर्वमपि ‘अदितिः’, एव ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)“अष्टौ पुत्रा ० मार्ताण्डमास्यत्”^(७)इति । ‘अदितेः’ देवतायाः, ‘अष्टौ पुत्रासः’ अष्टसङ्ख्याकाः पुत्रा विद्यन्ते, ‘ये’ पुत्राः, ‘तन्वःपरि’ शरीरस्योपरि जाताः, औरसा इत्यर्थः । तेषां मध्ये ‘सप्तभिः’, पुत्रैः सह ‘देवान्’, ‘उपप्रैत्’ समीपे प्राप्तवती, ‘मार्ताण्डं’, अष्टमं पुत्रं ‘परास्यत्’ पराकृतवती । तमेकं परित्याज्यान्वैरेव सप्तभिः सह देवलोकं गता ॥

परा मार्ताण्डमास्यत्^(७) । ^(८)सप्तभिः पुत्रैरदितिः । उ-
पप्रैत् पूर्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे तत् । परा मार्ता-
ण्डमाभरदिति^(९) । ^(१०)ताननुक्रमिष्यामः^(११) । ^(१२)मित्रश्च

अथाष्टमोमाह । ^(८)“सप्तभिः ० मार्ताण्डमाभरदिति”^(९)
इति । अस्यामृत्यदितिदेवतायाः सप्तपुत्रस्त्रीकारे मार्ताण्ड-
परित्यागे च कारणमुच्यते । इयं ‘अदितिः’, देवी ‘सप्तभिः
पुत्रैः’, निमित्तभूतैस्तदुत्पादनार्थं ‘पूर्यं युगं’ तदुत्पत्तेः पूर्व-
कालीनं पतिसंयोगं, ‘प्रजायै’ प्रजात्यत्यर्थं, ‘उपप्रैत्’ प्रीति-
पूर्वकं प्राप्तवती । एतेषु सप्तसु पुत्रेषूत्यनेषु तद्वारा प्रजावृद्धि-
र्भवतीत्यभिप्रेत्य तैः सह देवल्लोके गमनं । मार्ताण्डाख्यमष्टमं
पुत्रं ‘पराभरत्’ परित्यक्तवतीति यत् तत् ‘मृत्यवे’ मृत्यु-
निमित्तं, मार्ताण्डो हि मृत्योरेव हेतुर्न प्रजाभिवृद्धेः ।
मार्ताण्डो ह्यादित्यः, स चाण्डभेदेनोत्पद्यते । तथा हि
कुन्दोगास्तदाण्डं निरवर्त्तत । तत् संवत्सरस्य मात्रामदायत ।
तन्निरभिद्यतेत्युपक्रम्यान्ते समामनन्ति । अथ यत् तदजायत
सोऽसावादित्य इति । शब्दनिर्वचनमपि तादृशमेव । मृतमण्डं
यदीयजन्मना स मार्ताण्ड इति । तथा च स्मर्यते । मृतेऽण्डे
जायते यस्मान्मार्ताण्डः स उदाहृत इति । अतोयं मृत्यवे
मृत्युप्रीत्यर्थमेवोपयुज्यते । न त्वभिवृद्ध्यर्थमित्यदितेस्तत्परि-
त्यागो यत्नः । ‘इति’शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः ॥

वरुणश्च । धा॒ता चा॒र्य॒मा च । अ॒श्व॒श्च भ॒गश्च । इ॒न्द्रश्च॑ वि॒वस्वा॒स्येत्ये॒ते^(१०) । ^(११)हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भो ह॒ंसः शु॒चि॒-

अथ ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । (९)“ताननुक्रमिष्यामः”(९) इति । अष्टपुत्रमिति ये पुत्राः सूचिताः ‘तान्’ पुत्रान्, ‘अनु’क्रमेण, वक्ष्यामः ॥

कल्पः । मित्रश्च वरुणश्चेत्यष्टौ दिश्या इति । पाठस्तु । ^(१०)मित्रश्च ० विवस्वा॒स्येत्ये॒ते^(१०) इति । मित्रादिनामान्येवात्र मन्त्राः । मित्रस्तया देवतयाङ्गिरस्वदित्युपधानं द्रष्टव्यं । ‘इत्येते’ मित्रवरुणादयोऽष्टौ पुत्रा उक्ताः ॥

अथ मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकानि दर्शयति । ^(११)“हिरण्यगर्भो ० तदित्यदमिति”(११) इति । हिरण्यगर्भ इत्ययं मन्त्र ऊर्ध्वा अस्तेत्यनुवाके व्याख्यातः । हंसः शुचिषदित्ययं मन्त्र इन्द्रस्य वक्षोसीत्यनुवाके व्याख्यातः । ब्रह्मजज्ञानमित्ययं मन्त्रोभ्यस्याद्विश्वा इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदित्यदमित्ययं मन्त्र उदस्ताप्तीत् सवितेत्यनुवाके व्याख्यातः । तत्र हिरण्यगर्भ इति मन्त्रो हिरण्यमयपुरुषोपधानार्थः । हंसः शुचिषदिति मन्त्रः पुष्करपर्णीपधानार्थः । ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोरुक्लोपधानार्थः । तदित्यदमिति मन्त्रः कूर्मोपधानार्थः । एतदेवाभिप्रेत्य कल्पे निहितं । पुष्करपर्णे हिरण्यमयं पुरुषं कूर्ममिति । ‘इति’शब्दः प्रतीकसमाप्त्यर्थः ॥

षत् । ब्रह्मजज्ञानं तदित्यदमिति^(११) । ^(१२)गर्भः प्राजा-
पत्यः । अथ पुरुषः सप्तपुरुषः^(१२) ॥ ३ ॥

अमून्दिवः, सप्तभिः, एते, चत्वारि च ॥ अनु० १२ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

*^(१)योसौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणाना-
दायोदेति । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्रा-

अथ ब्राह्मणमुच्यते । ^(१२)“गर्भः प्राजापत्यः ० सप्तपुरुषः”
^(१२)इति । प्रजापतेरयं ‘प्राजापत्यः’, तादृशः ‘गर्भः’, पूर्व-
मुक्तः, हिरण्यगर्भ इति मन्त्रे प्राजापत्यगर्भाभिधानात् । ‘अथ’
अनन्तरं, उत्तरेणानुवाकेन ‘पुरुषः’ आदित्याख्यः, प्रतिपाद्यते ।
स च कीदृशः, ‘सप्तपुरुषः’ सप्तपुरुषाः किङ्करस्थानोयाः नक्षत्र-
मासार्द्धमासर्तुसंवत्सराहोरात्राख्यपुरुषा यस्यासौ सप्तपुरुषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

योऽसावित्यनुवाकस्योपधाने विनियोगदर्शनास्त्रिङ्गानुसारे-
णायुष्काम एतेनादित्यमुपतिष्ठेत् । तस्मिन्ननुवाके प्रथमं मन्त्र-

* B चिह्नितपुस्तके “यथास्थानं गर्भिण्यः” इत्यतिरिक्तः पाठः ।

“प्राणानादायोदगाः^(१) । ^(२)असौ योस्तमेति । स सर्वेषां
 भूतानां प्राणानादायास्तमेति । मा मे प्रजाया मा प-
 शूनां । मा मम प्राणानादायास्तङ्गा^(२) । ^(३)असौ य
 आपूर्यति । स सर्वेषां भूतानां प्राणैरापूर्यति ॥ १ ॥
 मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरापूरि-

माह । ^(१)“योसौ तपन्नुदेति ० प्राणानादायोदगाः”^(१) इति ।
 ‘योसौ’ आदित्यः, प्रातःकाले प्राच्यां ‘उदेति’, ‘सः’ आदि-
 त्यः, ‘सर्वेषां’ प्राणिनां, ‘प्राणान्’, ‘आदाय’ स्वीकृत्य, ‘उदे-
 ति’ आयुःक्षयोपादानेन प्राणानपहरति, सूर्योदये सति पूर्व-
 दिनस्य समाप्तत्वादेकदिनमात्रमायुःक्षीणं भवति । तस्मादेवं
 प्रार्थयाम हे आदित्य मदीयानां प्रजानां ‘पशूनां’, च ‘मम’,
 च ‘प्राणानादाय’, उदयं ‘मागाः’ माप्नुहि । प्राणापहार-
 हेतुमायुःक्षयं मा कुर्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(२)“असौ योस्तमेति ० प्राणाना-
 दायास्तङ्गा”^(२) इति । ‘योसौ’ आदित्यः, सायङ्काले, ‘अस्तं’,
 प्राप्नोति ‘सः’, अष्टेकमहः समाप्य तावन्मात्रमायुः क्षपयति ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । ^(३)“असौ यः ० प्राणैरापूरिष्ठा”^(३)
 इति । उदेतुं प्रक्रान्तः सूर्यः क्रमेण यावद्यावद्भूमिः ‘आपूर्यते’,
 तावत् प्राणिनामायुः क्षीयते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

ष्टा^(१) । ^(४)असौ यो पक्षीयति । स सर्वेषां भूतानां प्रा-
णैरपक्षीयति । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्रा-
णैरपक्षेष्टाः^(४) । ^(५)अमूनि नक्षत्राणि । सर्वेषां भूतानां
प्राणैरप प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च । मा मे प्रजाया मा
पशूनां । मा मम प्राणैरप प्रसृपत*मोत्सृपत^(५) ॥ २ ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(४)“असौ योपक्षीयति • प्राणैरपक्षेष्टाः”
^(४) इति । अस्मिं प्राप्नुमुपक्रान्तः सूर्यो यावद्यावत् रश्मिभिः
क्रमेण क्षीणो भवति तावत् तावत् प्राणिनामायुःक्षयः । अन्यत्
पूर्ववत् सर्वत्र योज्यं ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)“अमूनि नक्षत्राणि • प्रसृपत मोत्सृ-
पत”^(५) इति । ‘अमूनि’ एतानि, ‘नक्षत्राणि’, दिवि सञ्चरन्ति
तानि सर्वाण्यहनि ‘अपसर्पन्ति’ अपगतज्योतींषि भूत्वा प्रकर्षेण
सञ्चरन्ति । रात्रौ ‘च’, ‘उत्सर्पन्ति’ उत्कृष्टज्योतींषि भूत्वा
प्रवर्तन्ते, तस्मिन्नुभयस्मिन्नपि काले प्राणिनां ‘प्राणैः’, सहैव प्रव-
र्तन्ते । यावद्यावत् कालातिक्रमः तावत् तावदायुषा क्षीयमा-
णत्वात् । ततो हे ‘नक्षत्राणि’, प्रजादीनां ‘प्राणैः’, सह ‘माप-
सृपत’ अहनि अपसर्पणं मा कुरुत, ‘मोत्सृपत’ रात्रावुत्सर्पण-

* (A) चिह्नितमुल्लेखे अपप्रसृप इत्यस्मात् परं मोत्सृपत इत्यस्मात्
पूर्वं “योसौ षोडशामूनि द्वादशायं संवत्सरश्चतुर्दश” इति पाठः । स
च न मूलान्तरपठितः भाष्यकारसम्मतश्च ॥

१) इमे मासाश्चार्द्धमासाश्च । सर्वेषां भूतानां प्राणैरप
 प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां ।
 मा मम प्राणैरप प्रसृपत मोत्सृपत^(६) । ^(७) इम चतवः ।
 सर्वेषां भूतानां प्राणैरप प्रसर्पन्ति चोत्सर्पन्ति च ।
 मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरप प्रसृपत
 मोत्सृपत^(७) । ^(८) अय संवत्सरः । सर्वेषां भूतानां प्रा-
 णैरप प्रसर्पति चोत्सर्पति च ॥ ३ ॥

मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम प्राणैरप प्रसृप
 मोत्सृप^(८) । ^(९) इदमहः । सर्वेषां भूतानां प्राणैरप प्रस-
 र्पति चोत्सर्पति च । मा मे प्रजाया मा पशूनां । मा मम
 प्राणैरप प्रसृप मोत्सृप^(९) । ^(१०) इयं रात्रिः । सर्वेषां भू-
 तानां प्राणैरप प्रसर्पति चोत्सर्पति च । मा मे प्रजाया

मपि मा कुत । भवदीयप्रजारक्षणात्मित्तमायुःक्षयोमा
 भूदित्यर्थः ॥

अथ षष्ठमष्टममन्त्रावाह । ^(६) “इमे मासाश्चार्द्धमासाश्च ।
 प्रसृपत मोत्सृपत” “इमे चतवः । प्रसृपत मोत्सृपत”^(७) इति ।
 नक्षत्रवाक्यवद्वाख्येयं ॥

अथाष्टममाह । ^(८) “अयं संवत्सरः । प्रसृप मोत्सृप”^(९) इति ।
 अत्र संवत्सरशब्दस्यैकवचनान्तात् सर्प प्रसर्पति चैकवचन ।
 अन्यत् पर्ववत् ॥

मा पशूनां । मा मम प्राणैरप्यप्रसृप मोत्सृप^(१०) ॥ (११) ॐ
भूर्भुवः स्वः^(११) । (१२) एतदो मिथुनं मा नेमिमिथुनं
रोद्धुं^(१२) ॥ ४ ॥

प्राणैरापूर्यति, उत्सृपत, उत्सृपति च, उत्सृप द्वेच ४ ॥
उदेत्यस्तमेत्यापूर्यत्यपक्षीयत्यमूननक्षत्राणिमेमा
सा इमं चतवोयः संवत्सर इदमहरियः रात्रिर्दश ॥
अनु० ॥ १४ ॥

अथ नवमदशमौ मन्त्रावाह । (९) “इदमहः ० प्रसृप मो-
त्सृप” (९) (१०) “इयं रात्रिः ० रप प्रसृप मोत्सृप” (१०) इति ।
एतदाक्यदयं संवत्सरवाक्यवद्वाख्येयं ॥

अथैकादशं मन्त्रमाह । (११) “ॐ भूर्भुवः स्वः” (११) इति ।
योयं प्रणवप्रतिपाद्यः परमात्मा स एव लोकत्रयरूप इत्यर्थः ॥

अथ द्वादशमाह । (१२) “एतदोमिथुनं ० मिथुनं रोद्धुं”
(१२) इति । नक्षत्रमासाङ्गमासर्तुसंवत्सराहोरात्ररूपा हे सप्त
पुरुषाः प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मरूपेणादित्येन सहावस्थानं यद-
स्ति तद् ‘वः’ शुभाकं, ‘मिथुनं’ सम्बन्धः, उपकार्योपकारक-
लक्षणः, एतस्य ध्यानेनास्माकमपि ‘मिथुनं’ स्तोतुं सलक्षणं,
‘मारोद्धुं’ हिंसितं मा कुरुत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१)अथादित्यस्याष्टपुरुषस्य^(१) ।

(१)वसूनामादित्यानां स्थाने स्वतेजसा भानि^(१) ।

(१)रुद्राणामादित्यानां स्थाने स्वतेजसा भानि^(१) । (२)आ-

कल्पः । वसूनां रुद्राणामित्यष्टावुत्तरत इति तदेतद्वाङ्म-
णवाक्येन सङ्ग्रहरूपेण प्रतिजानीते । (१)“अथादित्यस्याष्टपुरुष-
स्य”^(१) इति । अष्टयोनोमित्यनुवाकोक्तैर्मन्त्रैरिष्टकोपधानानन्तरं
वसूनाद्यष्टविधपुरुषेणावस्थितस्यादित्यस्य सम्बन्धिभिर्मन्त्रैरिष्टका
उपदध्यादिति शेषः ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१)“वसूनामादित्यानां • स्वतेजसा
भानि”^(१) इति । पूर्वसूक्तप्रकरणे वसन्तो वसुभिः सह शुक्लवा-
सा रुद्रगण इत्यादिना ये च रुद्रादयो निर्दिष्टाः, ते सर्वेया-
दित्यस्यैवावतारविशेषाः, तेचात्र मन्त्रेषु क्रमेण निर्दिश्यन्ते ।
अष्टवसुरूपेणावतीर्णा ये आदित्यमूर्तिविशेषाः, तेषां ‘स्थाने’,
तिष्ठन्नहन्तत्प्रसादलभ्येन स्वकीयेन ‘तेजसा’, ‘भानि’ भास-
मानो भूयासं ॥

अथ द्वितीयमाह । (१)“रुद्राणामादित्यानां • स्वतेजसा
भानि”^(१) इति । एकादशरुद्ररूपेणावतीर्णा आदित्यमूर्ति-
विशेषाः । अथत् पूर्ववत् सर्वत्र व्याख्येयं ॥

दित्यानामादित्यानांस्थाने स्वतेजसा भानि^(४) । ^(५)स-
तांसत्यानां । आदित्यानांस्थाने स्वतेजसा भानि^(५) ।
^(६)अभिधून्वतामभिघ्नतां । वातवतां मरुतां । आदित्या-
नांस्थाने स्वतेजसा भानि^(६) । ^(७)ऋभूषामादित्यानां-
स्थाने स्वतेजसा भानि^(७) ॥ ^(८)विश्वेषां देवानां । आदि-

अथ तृतीयमाह । ^(१)“आदित्यानां • स्वतेजसा भानि”
^(२)इति । द्वादशादित्यरूपेणावतीर्णाः परमात्मरूपादित्यस्य
मूर्त्तिविशेषाः ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(३)“सतांसत्यानां • स्वतेजसा भानि”^(३)
इति । ‘सन्तः’ सत्पुरुषाः, ‘निजावतारेण सर्वलोकसम्प्रतिपन्ना
महर्षयः’, ते च ‘सत्याः’ सर्वदा सत्यवादिनः, तादृशाः केचि-
दादित्यावतारविशेषाः ॥

अथ पञ्चमषष्ठावाह । ^(४)“अभिधून्वतां • स्वतेजसा भा-
नि”^(४) ^(५)“ऋभूषामादित्यानां • स्वतेजसा भानि”^(५) इति ।
ऋतुप्रकरणेऽभिधून्वन्तोऽभिघ्नन्त इत्यादिना मरुङ्गणा उक्ताः ते
चाभितो धून्वन्ति दृष्टिजलक्षालयन्ति इतस्ततः कल्पयन्ति मार्गे
गच्छतः पुरुषानभिघ्नन्ति आभिमुख्येन ताडयन्ति । ते च ‘वात-
वन्तः’ तीव्रवायुयुक्ता भवन्ति, ते च मरुङ्गणा आदित्यावतार-
विशेषाः ॥

त्यानाऽस्थाने स्वतेजसा भानि^(८) । ^(९)संवत्सरस्य सवि-
तुः । आदित्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानि^(९) । ^(१०)ओंभूभु-
वः स्वः । रश्मयोवो मिथुनं मा नो मिथुनः^(१०)रीद्वं^(१०) ॥ १ ॥

ऋभूणामादित्यानाऽस्थाने स्वतेजसा भानि षट्
च ॥ अनु० १५ ॥

अथ सप्तममाह । ^(८)“विश्वेपां० स्वतेजसा भानि”^(८)इति ।
ये प्रसिद्धास्ते विश्वेदेवा स्तेषादित्यावतारविशेषाः ॥

अथाष्टममाह । ^(९)“संवत्सरस्य० स्वतेजसा भानि”^(९)
इति । चतुप्रकरणे स खलु संवत्सर एतैरिति संवत्सरोऽभिहितः
स चादित्यस्यावतारविशेषः ॥

अथ सर्वमन्त्रेषु अनुषङ्गनीयं वाक्यद्वयमाह । ^(१०)“ओं-
भूभुवः स्वः० मिथुनः^(१०)रीद्वं”^(१०) इति । प्रणवप्रतिपाद्यस्य लोक-
त्रयात्मकस्यादित्यस्य सम्बन्धिना हे ‘रश्मयः’, ‘वः’ युष्माकं, स्वा-
मिनाऽऽदित्येन सह ‘मिथुनं’ मिथुनवदुपकार्योपकारकभा-
वेऽस्ति, अतस्तादृशा यूयं ‘नः’ अस्माकं, स्त्रीपुरुषलक्षणमिथुनं
‘मा रीद्वं’ हिंसितं मा कुरुत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशाऽनुवाकः ।

(१) आरोगस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । आजस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । पटरस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । पतङ्गस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । स्वर्णरस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । ज्योतिषोमतस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । विभासस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । कश्यपस्य स्थाने स्वतेजसा भानि । ओं भूर्भुवः स्वः । आपोवो मिथुनं मा नोमिथुनं रीद्वं^(१) ॥ १ ॥

आरोगस्य दश ॥ अनु० १६ ॥

कल्पः । आरोगस्येत्यष्टावुपरिष्ठादिति । आरोगो भाजः पटरः पतङ्ग इत्यादीन्यष्टसूर्यनामानि मन्त्ररूपाणि पूर्वमाप्तानि इदानीं तेनैव क्रमेणाष्टौ मन्त्रान्तराण्युवाचान्ते । तानि दर्शयति । (१)“आरोगस्य ० मिथुनं रीद्वं”^(१) इति । आरोगनामको यः प्रथमः सूर्यः तस्य ‘स्थाने’ तिष्ठन्नहन्तत्प्रसादलभ्येन स्वकीयेन ‘तेजसा’, भासमानो भूयासं । प्रणवप्रतिपाद्योलोकत्रयात्मको यः सूर्यः तेन सह ‘आपः’, ‘वः’, दुष्माकम्, उपकार्योपकारकभावोस्ति अतस्तथाविधा यूयं अस्मदीयं ‘मिथुनं’, हिंसितं मा कुरुत । एतच्च वाक्यद्वयं पूर्ववत् सर्वं मन्त्रशेषः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके प्रथमप्रपाठके षोडशाऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) अथ वायोरेकादश पुरुषस्यैकादशस्त्रीकस्य (१) ।

(२) प्रभ्राजमानानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि व्यवदातानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । वासुकिवैद्युतानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । रजतानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । परुषाणां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । श्यामानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । कपिलानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । अतिलोहितानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । ऊर्ध्वानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि ॥ १ ॥

कल्पः । प्रभ्राजमानानामित्येकादशप्रभ्राजमानानामिति चैकादशमध्य इति । तेषां मन्त्राणां सङ्ग्रहरूपेण ब्राह्मणवाक्येन प्रतिज्ञां दर्शयति । (१) “अथ वायोरेकादशपुरुषस्यैकादशस्त्रीकस्य” (१) इति । एक एव वायुः प्रभ्राजमानाद्येकादशरुद्रमूर्तिरूपेण प्रभ्राजमानाद्येकादशस्त्रीमूर्तिरूपेणाप्यवतीर्णः तस्य सम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्त इति शेषः । तान् मन्त्रान् दर्शयति । (१) “प्रभ्राजमानानां • मानोमिथुनं गीद्वं” (१) इति । प्रभ्रा-

(१) अवपतन्तानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 वैद्युतानां रुद्राणां स्थाने स्वतेजसा भानि । प्रभ्राज-
 मानीनां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । व्यव-
 दातीनां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । वासु-
 किवैद्युतीनां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि ।
 रजतानां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । परु-
 षाणां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । श्यामा-
 नां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । कपिलानां
 रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । अतिलोहिती-
 नां रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि ॥ ऊर्ध्वानां
 रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । अवपतन्तीनां
 रुद्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । वैद्यतीनां रु-
 द्राणीनां स्थाने स्वतेजसा भानि । ओं भूर्भुवः स्वः ।
 रूपाणि वो मिथुनं मा नो मिथुनं रीद्वं^(१) ॥ २ ॥

जमाननामको वायुसम्बन्धी यो रुद्रविशेषः तस्य बहवो मूर्त्ति-
 विशेषाः । अतः प्रभ्राजमानानामिति बहुवचनं । एवं सर्वत्र
 द्रष्टव्यं । 'रूपाणि' स्त्रीपुरुषविशेषाः, हे 'रूपाणि', 'वः' युष्माकं,

जर्ध्वा॑नाः रु॒द्राणा॑ः स्था॒ने स्व॒तेज॑सा भानि, अति-
लो॒हिती॑नाः रु॒द्राणी॑नाः स्था॒ने स्व॒तेज॑सा भानि,
पञ्च॑च ॥ अनु० ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१)अथाग्ने॑रष्टपु॒रुष॑स्य^(१) । (२)अग्नेः पूर्॒वदि॑श्यस्य स्था॒ने
स्व॒तेज॑सा भानि । जा॒तवे॑दस उपदि॑श्यस्य स्था॒ने स्व-

सम्बन्धि यत् 'मिथुनं', तत्प्रसादादस्मदीयमपि 'मिथुनं', अहिं-
सितं भवतु । अथ च सर्वमन्त्रशेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः । अग्नेः पूर्॒वदि॑श्यस्येत्यष्टौ दि॒श्या इति । तत्र सङ्ग्रह-
रूपेण ब्राह्मणवाक्येन मन्त्रान् प्रतिजानीते । (१)“अथाग्ने॑रष्टपु॒रु-
ष॑स्य”^(२) इति । अग्निजा॒तवे॑दः प्र॒भृतयः पु॒रुषा मूर्ति॑विशेषाः य-
स्याग्नेः सन्ति सो॒यम् 'अष्टपु॒रुषः', तस्य । 'अग्नेः', सम्बन्धिनो मन्त्राः
पूर्वा॑क्तवायुसम्बन्धिद्विविधैकादशरुद्ररुद्राण्यनन्तरमुच्यन्ते । ता-
न्मन्त्रान् दर्शयति । (२)“अग्नेः पूर्॒वदि॑श्यस्य ० मा नो मि-

तेजसा भानि । सहेजसो दक्षिणदिश्यस्य स्थाने स्वते-
जसा भानि । अजिराप्रभव उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेज-
सा भानि । वैश्वानरस्यापरदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा
भानि । नर्यापस उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा
भानि । पङ्क्तिराधस उदग्दिश्यस्य स्थाने स्वतेज-
सा भानि । विसर्पिण उपदिश्यस्य स्थाने स्वतेजसा
भानि । ओं भूर्भुवःस्वः ॥ दिशो वो मिथुनं मा नो
मिथुनं रोदुं^(२) ॥ १ ॥

स्वः, एकञ्च ॥ अनु० ॥ १८ ॥

एतद्रश्मय आपोरूपाणि दिशः पञ्च ॥

युनं रोदुं^(२) इति । पूर्वा दिक् प्राची तस्यां भवः 'पूर्वदिश्यः',
तथाविधोग्निनामको यो मूर्त्तिविशेषः तस्य 'स्थाने', तिष्ठ-
न्नहन्तप्रसादात्तन्मेन 'स्वतेजसा', भासमानो भूयासं । उप-
दिगाग्नेयी तस्यां भव 'उपदिश्यः' 'जातवेदः' नामकः । एवं
सर्वत्र योज्यं । हे 'दिशः', 'वः' युष्माकम्, अग्निना स्वामिना
सह उपकार्योपकारकभावः । अतो युष्मत्प्रसादेनास्मदीयं
'मिथुनं', अहिंसितं भवतु । सोयं सर्वमन्त्रशेषः । अथवा ओ-
मित्यादिः सर्वत्र यजमानाभिमन्त्रणमन्त्रो द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१)दक्षिणपूर्वस्यां दिशि विसर्पी नरकः । तस्मान्नः
परिपाहि^(१) । (२)दक्षिणापरस्यां दिश्यविसर्पी नरकः ।
तस्मान्नः परिपाहि^(२) । (३)उत्तरपूर्वस्यां दिशि विषा-

कल्पः । दक्षिणपूर्वस्यामिति चतस्रो नरकवतीर्यथालि-
ङ्गमिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१)“दक्षिण ० परिपा-
हि”^(१) इति । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चान्तरालवर्त्तिनी दिगाग्नेयी
तस्यां ‘विसर्पि’नामकः ‘नरकः’, विद्यते इष्टके ‘तस्मात्’ नर-
कात्, ‘नः’ अस्मान्, ‘परिपाहि’ ॥

अथ द्वितीयमाह । (२)“दक्षिणापरस्यां ० परिपाहि”^(२)
इति । नैर्ऋती ‘दक्षिणापरा’, तस्यां ‘अविसर्पी’, नाम ‘नरकः’ ।
पूर्वत्र वेदनातिशयात् विविधमितस्ततः सर्पतीति व्युत्पत्त्या
विसर्पी, इहतु दुःखस्यान्तमाधिकाद्विसर्पितुमपि न चमते
तस्मात् ‘अविसर्पी’ । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमाह । (३)“उत्तरपूर्वस्यां ० परिपाहि”^(३)
इति । ऐशानी दिक् ‘उत्तरपूर्वा’, तत्र हि ‘विषादि’संज्ञकः
‘नरकः’ । किमर्थमस्माभिः पापं कृतमिति जन्तवो विषादं
कुर्वन्ति तस्मादयं ‘विषादो’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थमाह । (४)“उत्तरापरस्यां ० परिपाहि”^(४)
इति । वायवी दिक् ‘उत्तरापरा’, तत्र ‘अविषादो नरकः’,

दी नरकः । तस्मान्नः परिपाहि^(६) । ^(७)उत्तरापरस्यां
दिश्यविषादी नरकः । तस्मान्नः परिपाहि^(८) । ^(५)आय-
स्मिन् सप्त वासवा इन्द्रियाणि शतक्रतवित्येते^(५) ॥ १ ॥
दक्षिणपूर्वस्यां नव ॥ अनु० ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

^(१)इन्द्रघोषा वो वसुभिः पुरस्तादुपदधतां । मनो

दुःखातिशयाज्जन्तवो विषादमपि कर्तुं न क्षमन्ते तस्माद-
विषादी । शेषं पूर्ववत् ॥

कल्पः । आयस्मिन्निन्द्रियाणि शतक्रतविति द्वे इति । तयो
र्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । ^(५)“आयस्मिन् ० शतक्रतवित्ये-
ते”^(५) इति । ‘इत्येते’ ये च्छेचौ ताभ्यामिष्टके उपदध्यादित्यर्थः ।
एतच्चोभयमिदं वो विश्वतस्सरीत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । इन्द्रघोषा वः संज्ञानमिति षड् दिश्या इति । पाठस्तु ।

‘जवस वोवः पितृभिर्दक्षिणत उपदधतां । प्रचेता
 वोरुद्रैः पश्चादुपदधतां । विश्वकर्मा व आदित्यैरुत्तरत
 उपदधतां । त्वष्टा वो रूपैरुपरिष्ठादुपदधतां । सञ्ज्ञानं
 वः पश्चादिति^(१) । ^(२)आदित्यः सर्वोग्निः पृथिव्यां ।
 वायुरन्तरिक्षे । सूर्यो दिवि । चन्द्रमा दिक्षु ॥ नक्षत्रा-
 णि स्वलोके^(३) । एवा ह्येव । एवा ह्यग्ने । एवाहि वा-

(१)“इन्द्रघोषा वो० पश्चादिति”(१) इति । हे अभूपा इष्टकाः
 ‘वः’ युष्मान्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि, ‘वसुभिः’, देवैः सहि-
 ताः ‘इन्द्रघोष’नामका देवाः ‘उपदधतां’ । ‘पितृभिः’, सहि-
 ताः ‘मनोजवसः’, देवाः ‘वः’ युष्मान्, दक्षिणस्यां दिशि ‘उप-
 दधतां’ । एवं सर्वत्र योज्यम् । ‘सञ्ज्ञानं’ समीचीनज्ञानयुक्तं
 देवतास्वरूपं, ‘वः’ युष्मान्, ‘पश्चात्’, उपदधातीतिशेषस्य
 सूचनार्थः ‘इति’शब्दः प्रयुक्तः । त एते षण्मन्त्राः ॥

कल्पः । आदित्यः सर्व इति पञ्च दिश्या इति । पाठस्तु ।
 (१)“आदित्यः ० नक्षत्राणि स्वलोके”(१) इति । आदित्या-
 त्मकः ‘सर्वः’, अपि ‘अग्निः’, ‘पृथिव्यां’, उपदधातु । एवं
 वाय्वादिषु योज्यं ॥

यो । ए॒वाहीन्द्र । ए॒वाहि पू॒षन् । ए॒वा हि दे॒वाः^(१) ॥ १ ॥
दि॒क्षु, स॒प्त च ॥ अनु० ॥ २० ॥

कल्पः । ए॒वाह्येवेति षड् दि॒श्या इति । पाठस्तु । ^(१)“ए॒वा-
ह्येव ० ए॒वाहि दे॒वाः”^(१) इति । ईगतावितिधातोस्त्यन् ए॒व
शब्दः, हे ‘ए॒व’ अ॒यनशील आ॒दित्य, ‘ए॒वाः’ ए॒तव्याः प्रा॒प्त-
व्याः, का॒मास्ते सर्वे त्वमसीति शेषः । ‘हि’शब्देनादित्यस्य सर्व-
का॒महेतुत्वप्रसिद्धिरुच्यते । ए॒वमुत्तरचापि योज्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः

^(१)आप॑मा॒पामपः॑ सर्वाः । अ॒स्माद् अ॒स्मादि॒तोमु॒तः ।
अ॒ग्निर्वा॒युश्च॒ सूर्य॑श्च । स॒हस्र॑श्च॒स्कर॑र्हिर्या । वा॒यवश्चा-

कल्पः । आ॒पमा॒पामिति नवोपरिष्ठादिति । पाठस्तु ।
^(१)“आ॒पमा॒पामपः ० मा॒तव्योमसं॑दृशी”^(१) इति । अ॒त्र के॒तव
इति मन्त्रं विहायान्येऽष्टौ मन्त्राः प्रथमानुवाके व्याख्याताः ।

रश्मिपतयः । मरीच्यात्मानो अदुः । देवीर्भुवनसू-
वरीः । पुत्रवत्वाय मे सुत । महानाम्नीर्महामानाः ।
महसोमहस स्वः ॥ १ ॥

देवीः पर्जन्यसूवरीः । पुत्रवत्वाय मे सुतः । अपा-
श्रुणिश्रुमपारक्षः । अपाणिमपारधं । अपाग्राम-
पंचावतिं । अपदेवीरितोहित । वज्रं देवीरजीताश्च ।
भुवनं देवसूवरीः । आदित्यानदितिदेवीं । यानि-
नोर्ध्वमुदीषत ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवाः । भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसःस्तनूभिः । व्यशेमदेव-
हितं यदायुः । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनः स्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः ।
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु । केतवो अरुणासश्च । ऋ-
षयो वातरशनाः ॥ प्रतिष्ठाꣳशतधाहि । समाहिता-

पुनरप्युपधानार्थं मन्त्रपाठः । केत्वरुणवातरशनशब्दा ऋषिस-
द्धानाचक्षते । ते सर्वेपि ऋषिसद्भाः 'समाहिताः' अप्रमत्ताः
सन्तः, 'शतधा हि' शतसङ्ख्याकेनापि प्रकारेण, 'प्रतिष्ठां' स्थैर्य-

सो सहस्रधायसं । शिवानः शन्तमा भवन्तु । दिव्या
आप ओषधयः । सुमृडीकासरस्वती । मातेव्योम-
संहशि ॥ ३ ॥

स्वः, उदीषत, वातरशनाः, षट् च ॥ अनु० ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) योऽपां पुष्पं वेद । पुष्पवान् प्रजावान् पशुमान्
भवति । चन्द्रमा वा अपां पुष्पं । पुष्पवान् प्रजावान् प-

हेतुं 'सहस्रधायसं' सहस्रसङ्ख्याकस्य फलस्य धारयित्रीं, दृष्ट-
कामुपदधात्विति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एतावत्खनुवाकेषूपधानमन्त्राः प्रायेणाभिहिताः, अतः-
परमिष्टकानां ब्राह्मणमुच्यते । तत्रादौ तावदापो बज्रधा प्रशं
स्यन्ते । तत्र प्रथमां प्रशंसामाह । (१) "योपां पुष्पं • य एवं

शुमान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(१)योपामायतनं वेद ।
 आयतनवान् भवति । अग्निर्वा अपामायतनं । आय-
 तनवान् भवति । योमेरायतनं वेद ॥ १ ॥

आयतनवान् भवति । आपो वा अमेरायतनं । आ-
 यतनवान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(१)योपामायतनं वेद ।

वेद^(१) इति । अमृतमयं हि चन्द्रमण्डलं । अतो जलका-
 र्यत्वादपां पुष्पस्थानीयं । एतस्य वेदिता स्वयं भोगार्थचम्पक-
 बज्जलादिपुष्पैः पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिश्च समृद्धो
 भवति । वेदने प्ररोचनार्थमादौ फलकथनं, उपसंहा-
 रार्थं पुनःकथनं ॥

अथ द्वितीयां प्रशंसामाह । ^(१)“योपामायतनं ० य एवं
 वेद^(१) इति । सृष्टश्रुतावमेराप इति अग्नेर्जलकारणत्वा-
 भिधानादग्निरपामाश्रयः । अत्रापि प्ररोचनार्थमादौ फलक-
 थनं । उपसंहारार्थं पुनरप्यायतनवानित्यभिधानं । तत्र य
 एवं वेदेत्यध्याहरणाय । महासृष्ट्यावपामग्निकार्यत्वेपि ब्रह्मा-
 ण्डाद्यवान्तरसृष्टौ आपो वा इदमासन् सलिलमासीदित्यादि-
 वाक्येनापां सर्वकारणत्वाभिधानाद्ब्रह्माण्डान्तःपातिनोऽस्मदृश्य-
 स्याग्नेर्जलकार्यत्वादपामग्न्याधारत्वं । अत्रापि प्ररोचनार्थमप-

आयतनवान् भवति । वायुर्वा अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यो वायोरायतनं वेद । आयतनवान् भवति ॥ २ ॥

आपो वै वायोरायतनं । आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(१) । ^(४)योपामायतनं वेद । आयतनवान् भवति । असौ वै तपन्नपामायतनं । आयतनवान् भवति । यामुष्य तपत आयतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वा अमुष्य तपत आयतनं ॥ ३ ॥

मंहारार्थं द्विःफलकथनं । मेयं जलाग्न्योः परस्परधारत्वोक्तिः । द्वितीया प्रशंसा । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यं ॥

अथ तृतीयां प्रशंसामाह । ^(१)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(१) इति । महासृष्टौ वायोरग्निः अग्रेराप इति श्रुतेः । अग्निद्वारा वायोरपकारणत्वादायतनत्वं, अपां त्ववान्तरसृष्टौ पूर्वाक्तन्यायेन वाय्वाधारत्वं । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“योपामायतनं • य एवं वेद”^(४) इति । योसावादित्यस्तपन्नपलभ्यते सोयमपामाधारः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति जलकारणत्वसृतेः अपाञ्च पूर्ववदादित्याधारत्वं द्रष्टव्यं ॥

आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(४) । ^(५)योपा-
मायतनं वेद । आयतनवान् भवति । चन्द्रमा वा
अपामायतनं । आयतनवान् भवति । यश्चन्द्रमस
आयतनं वेद । आयतनवान् भवति । आपो वै च-
न्द्रमस आयतनं । आयतनवान् भवति ॥ ४ ॥

य एवं वेद^(५) । ^(६)योपामायतनं वेद । आयत-
नवान् भवति । नक्षत्राणि वा अपामायतनं । आय-
तनवान् भवति । यो नक्षत्राणामायतनं वेद । आ-
यतनवान् भवति । आपो वै नक्षत्राणामायतनं ।
आयतनवान् भवति । य एवं वेद^(६) ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“योपामायतनं • य एवं वेद”^(५)
इति । तुद्गिरूपाणां किरणानां चन्द्रजन्यत्वाच्चन्द्रमसो
जलाधारत्वं ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(६)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(६)
इति । पुष्याश्लेषादिषु महानक्षत्रेषु वर्तमानेषु दृष्ट्याधिक्य-
दर्शनान्नक्षत्राणामवाधारत्वं ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)“योपामायतनं वेद • य एवं वेद”^(७)
इति । पर्जन्याख्यस्य मेघस्य जलाधारत्वं प्रसिद्धं ॥

(७) योपा॒मा॒य॒त॒नं वेद॑ । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । प॒र्जन्यो॒ वा अ॒पा॒मा॒य॒त॒नं । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । यः प॒र्जन्यस्या॒य॒त॒नं वेद॑ । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । आ॒पो वै प॒र्जन्यस्या॒य॒त॒नं । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । य ए॒वं वेद॑^(७) । (८) योपा॒मा॒य॒त॒नं वेद॑ ॥ ६ ॥

आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । सं॒व॒त्स॒रो वा अ॒पा॒मा॒य॒त॒नं । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । यः सं॒व॒त्स॒रस्या॒य॒त॒नं वेद॑ । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । आ॒पो वै सं॒व॒त्स॒रस्या॒य॒त॒नं । आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒व॒ति । य ए॒वं वेद॑^(८) । (९) यो॒प्सु ना॒वं प्रति॑ष्ठितां वेद॑ । प्र॒त्ये॒व ति॑ष्ठति ॥ ७ ॥

अथाष्टमीमाह । (८) “योपा॒मा॒य॒त॒नं वेद॑ ० य ए॒वं वेद॑”^(८) इति । वर्ष॑त्तु॒द्वारा सं॒व॒त्स॒रस्य॒ जला॑धारत्वं ॥

अथ नवमीमाह । (९) “यो॒प्सु ना॒वं ० तदे॒षाभ्य॑नूक्ता”^(९) इति । ‘यः’ पु॒मान्, ‘अप्सु’, ‘प्रति॑ष्ठितां’ स्त्रैर्य॑णावस्थितां, ‘नावं’, ‘वेद॑’ । स स्वयं लोके प्रति॑ष्ठायुक्तो भवति । कामौ प्रति॑ष्ठिता नैरिति से॒यमु॑च्यते । ‘इमे वै’ दृ॒श्य॒मा॒ना ए॒व, भूरा॑दयः ‘लोकाः’, ‘अप्सु’, स्त्रैर्य॑णावस्थिताः नै॒स्थानी॑याः । अतः सर्व॑लोकाधारभूता आप इति वेद॑नेन प्रति॑ष्ठिताप्रा-

इमे वै लोका अप्सु प्रतिष्ठिताः । तद्देवाभ्यनूक्ता^(८) ।
 (१०) अपाः रसमुदयः सन् । सूर्ये शुक्रः समाभूतं ।
 अपाः रसस्य यो रसः । तं वै गृह्णाम्युत्तममिति^(१०) ।

प्रतिष्ठिताः । नद्यादिषु परतीरगमनाय जनैर्या नौ सम्पाद्यते सा-
 जले प्रतिष्ठिता न भवति । गमनागमनाभ्याञ्चञ्चलत्वात् ।
 सर्वा लोकसङ्घरूपा तु नौर्न कदाचिदपि चलति किं त्वम्
 सूर्येणावतिष्ठते । आवरणसहितं ब्रह्माण्डं घनोदाख्ये महा-
 जलेऽवतिष्ठत इति हि पौराणिकप्रसिद्धिः । तत् तस्मिन्
 सर्वजगदाधारभूता आप इत्येवं रूपेऽर्थे काचिदृक् 'अभ्य-
 नूक्ता', शाखान्तरे समाध्यानात् तामेतामृचदर्शयति । "(१०)
 अपाः • गृह्णाम्युत्तममिति"^(१०) इति । योऽयम् 'अपां',
 'रसः' सारः, तं रसमभिलक्ष्य 'उदयन् सन्' सर्वे लोका
 उद्गताः । तस्मादेव रसादुत्पद्यतेऽस्मिन्नेवावतिष्ठत इत्यर्थः ।
 कीदृशं रसं, 'सूर्ये' आदित्यमण्डले, वृष्टिजननाय 'समा-
 भूतं' सम्पादितं, अत एव 'शुक्रं' निर्मलं, 'अपां रसस्य'
 त्रैलोक्यरूपस्रोदकसारस्य, तदुत्तमः 'रसः' सोमरूपः, हे
 आपो युञ्जदीयं 'तं' 'उत्तमं', रसं, 'गृह्णामि' तेषु तेषु
 स्वीकरोमि, 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः, अनेन मन्त्रेण का-
 चिदिष्टकोपधेया ॥

(११) इमे वै लोका अपा॑रसः । तेमु॒ष्मिन्नादित्ये॑ समा-
भू॒ताः^(११) । ^(१२)जानुद॒घ्नीमुत्तर॑वेदीं खा॒त्वा आप॑ पूर-
यित्वा गु॒ल्फद॒घ्नं ॥ ८ ॥

पुष्कर॑पर्णीः पुष्कर॑दण्डैः पुष्करै॑श्च स॒स्तीर्य॑ । तस्मिन्

तथाच बौधायन आह । अपा॑रसमित्येकेतिमन्त्रस्य ता-
त्पर्यं दर्शयति । “(११) इमे वै लोकाः ० समाभूताः”^(११) इति । य
एते पृथिव्यादयः ‘लोकाः’, ते सर्वेऽपि ‘अपां’, मध्ये सारभूताः
सर्व्वलोकगर्भिताः । ब्रह्माण्डगोलकरूपा पृथिवी लीरमध्ये म-
ण्डमिव जलमध्ये घनीभूता । तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति ।
यदपां शर आसीत्तत्समाहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । ‘ते’ च
उदकसारभूता लोकाः ‘अमुष्मिन्’ दृश्यमान आदित्यमण्डले
‘समाभूताः’ सम्यगाश्रिताः । आदित्यस्य दृष्टिद्वारेण सर्व्वलोक-
स्थितिहेतुत्वात् । तदेवं योऽपां पुष्पमित्यारभ्यामुष्मिन्नादित्ये
समाभूता इत्यन्तेन ग्रन्थेनेष्टकोपधानार्थमपां बद्धधा प्रशंसा
कृता ॥

अथ प्रयोगं विधत्ते । “(१२) जानुद॒घ्नीमुत्तर॑वेदीं ० समा-
धाय”^(१२) इति । तत्र सावित्रचयनवद्रथचक्रं परिलिख्य
तत्र जानुप्रमाणाम् ‘उत्तरवेदीं खात्वा’, तां खातामुत्तरवेदीं
‘गुल्फदघ्नं’, यथा भवति तथा जलैः पूरयित्वा तज्जलमादौ

विहायसे । अग्निं प्रणीयौपसमाधाय^(१९) । ^(१९)ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति । कस्मात् प्रणीतेयमग्निश्चीयते ।

पद्मपत्रैः सञ्छाद्य तत उपरि पत्ररहितैः केवलैः पद्मदण्डैः
सञ्छाद्य ततोऽप्युपरि मूलदण्डपत्ररहितैः कृत्स्नैः पद्मैः सञ्छाद्य
'तस्मिन् विहायसे', तत् तस्यापि तस्य मञ्चकस्य उपरिकर्मानु-
गुणमग्नेः प्रणयनं कृत्वा तच्च 'अग्निमुपसमाधाय', तस्याग्नेः
परित इष्टका उपदध्यादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥

अथाचेपसमाधानाभ्यां तमिमं प्रयोगं समर्थयते । “^(१९)ब्र-
ह्मवादिनो • उपदधाति”^(१९) इति । अग्न्यन्तरेभ्योऽस्य वैलक्ष-
ण्यं दर्शयितुं 'ब्रह्मवादिनः', अत्र पर्यनुयोगमाहुः । इतरत्र हि
चयने सम्पूर्णे सति पश्चादग्निः प्रणीयते, अत्र तु कस्मात् कार-
णात् मञ्चकस्योपरि वक्त्रौ प्रणीते सति पश्चादिष्टकाभिः 'अयम्'
आरण्यकेतुकः, 'अग्निश्चीयते' । मञ्चकन्तु बौधायने दर्शितम् ।
दीर्घदा ऊतिर्मञ्चं कृत्वा पृष्ठे दिवोति पुरीषव्यूहनमिति ।
अतोस्य मञ्चकस्योपर्याकाशेऽग्निप्रणयनादूर्ध्वं पुनरिष्टकोपधान-
मितरचयनावैलक्षण्यादयुक्तमिति ब्रह्मवादिनामाचेपाभिप्रायः ।
तस्याचेपस्योत्तरं साप्रणीत इत्यादिनोच्यते । अग्निः सह वर्त्तत
इति सापः यस्मादयं जलसहितस्तस्मादयमिष्टकाचयनरूपो-
ऽग्निरङ्गाररूपे वक्त्रौ प्रणीते सति पश्चाच्चेतव्यः अस्तु ह्ययं चीयत
इत्यनेन जलसहितत्वमेव स्पष्टीक्रियते । आदावुत्तरवेद्यामग्निः

सा प्रणीतेयमसु ह्ययं चीयते । असौ भुवनेऽप्यना-
हिताग्निरेताः । तमभित एता अबीष्टका उपदधा-
ति^(१२) । ^(१४)अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोः । पशुबन्धे चा-
तुर्मास्येषु ॥ ६ ॥

अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति^(१४) ।

पूरणं, ततः पुष्करपर्णादिसञ्छादनं, ततो मञ्चकस्योपरि
वह्निप्रणयणं, एवं सत्यश्वेवायं प्रणीतो भवति । इतरस्त्वग्निर्नासु
प्रणीयते, तस्मादितरवैलक्षण्यात् प्रणयनादूर्द्धमबीष्टकोपधानं
कर्त्तव्यं । पश्चात् प्रणिधानाभावे सति 'असौ' अग्निः, परितो
रक्षकाभावेन 'भुवने' देवयजनाद्वहिर्भूते लोके, 'अपि', गत्वा
'अनाहिताग्निः', सन्नेवागमिष्यति । इतराग्नयो जलभयाभा-
वाद्देवयजन एव तिष्ठन्ति, अयन्तु जलाङ्गीतः सन् बहिरपि
गमिष्यति । 'एताः' इति शब्दः उल्लङ्घ्य गमिष्यतीत्यस्मिन्नर्थे
वर्त्तते । अतो बहिर्गमनं माभृदित्येवमर्थं 'तं' प्रणीतमग्निम्,
'अभितः' सर्वतः, रक्षार्यम् 'एता अबीष्टकाः', उपदध्यात् ।
तदेवमाक्षेपसमाधानाभ्यामग्निं प्रणयोपसमाधाय तमभित
एता अबीष्टका उपदधातीत्ययमर्थ उपपादितः ॥

अथायमारुणकेतुकोऽग्निः कस्मिन् कर्मण्यङ्गभूत इत्याका-
ङ्क्षायामङ्गीनि कर्माणि दर्शयति । “^(१४)अग्निहोत्रे ० क्रतु-
ष्विति”^(१४) इति । अग्निहोत्रादिविषयत्वेन सङ्कोचो माभृदिति
सोमयागविषयत्वमप्यभिप्रेत्य पक्षान्तरोपन्यासः ॥

(१५) एतद्वा स्म वा आहुः शण्डिलाः । कमग्निं चिनुते ।
सत्रियमग्निं चिन्वानः । संवत्सरं प्रत्यक्षेण^(१५) । (१६) क-
मग्निं चिनुते । सावित्रमग्निं चिन्वानः । अमुमादित्यं
प्रत्यक्षेण^(१६) । (१७) कमग्निं चिनुते ॥ १० ॥

नाचिकेतमग्निं चिन्वानः । प्राणान् प्रत्यक्षेण^(१७) ।

अथ प्रश्नोत्तरपर्यायैः सप्तभिरारुणकेतुकस्याग्नेरधिकफल-
लत्वं वक्तुं प्रथमं प्रश्नोत्तरपर्यायं दर्शयति । (१५) एतद्वा स्म ।
प्रत्यक्षेण^(१५) इति । शण्डिलो नाम कश्चिन्महर्षिः तस्य वंशे
समुत्पन्नाः सर्वे 'शण्डिलाः', ते वै तदारुणकेतुकफलं निश्चितुं
परस्परमेवं 'आहुः', 'ह स्म वै' इति निपातत्रयस्याथेक
एवार्थः । तत्र कौश्लिदेवं पृच्छ्यते । 'सत्रियं' सत्रे भवमग्निं, यः
'चिनुते', सोऽयं 'कमग्निं' किम्फलमग्निं, 'चिनुते', इति ।
तत्राभिज्ञैरुत्तरमुच्यते । 'प्रत्यक्षेण' मुख्यया वृत्त्या, 'संवत्सरं'
संवत्सरप्राप्तिफलकमग्निं, चिनुत इत्युत्तरं ॥

अथ द्वितीयं पर्यायं दर्शयति । (१६) "कमग्निं । अमुमादित्यं
प्रत्यक्षेण"^(१६) इति । अनुपचारेणादित्यप्राप्तिफलकः 'सावि-
त्रोऽग्निः' ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति । (१७) "कमग्निं चिनुते । प्राणान्
प्रत्यक्षेण"^(१७) इति । यथा सावित्रस्यादित्यरूपत्वम् एष वाव
सावित्रो य एष तपतीति श्रुत्या अवगतं । एवम्, अयं वायवः
पवते, सोऽग्निर्नाचिकेत इति श्रुत्या नाचिकेतस्य वायुरूपत्वा-
वगमात् तच्चयनेन वायुरूपप्राणप्राप्तिः ॥

(१८)कमग्निं चिनुते । चातुर्होत्रियमग्निं चिन्वानः ।
ब्रह्म प्रत्यक्षेण^(१८) । (१९)कमग्निं चिनुते । वैश्वसृजमग्निं
चिन्वानः । शरीरं प्रत्यक्षेण^(१९) । (२०)कमग्निं चिनुते ।
उपानुवाक्यमाशुमग्निं चिन्वानः ॥ ११ ॥

इमान् लोकान् प्रत्यक्षेण^(२०) । (२१)कमग्निं चिनुते ।
इममारुणकेतुकमग्निं चिन्वान इति । य एवासौ ।

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति । (१८)“कमग्निं ० ब्रह्म प्रत्यक्षेण”(१८)
इति । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिः । ‘ब्रह्म’शब्देन
वेदपुरुष उच्यते ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति । (१९)कमग्निं ० शरीरं प्रत्य-
क्षेण”(१९) इति । ‘शरीरं’ हिरण्यगर्भस्य देहं ॥

षष्ठं पर्यायं दर्शयति । (२०)“कमग्निं ० लोकान् प्रत्यक्षेण”(२०)
इति । यदेकेन संस्थापयतोत्यादिकं, उपानुवाक्या, काण्डं, तत्र
प्रोक्तोऽग्निर्वापि ‘उपानुवाक्यः’, स च ‘आशुः’ शीघ्रं, महानि-
त्यर्थः । अतएव तच्चयनेन सर्वलोकप्राप्तिः ॥

सप्तमं पर्यायं दर्शयति । (२१)“कमग्निं ० तमिति”(२१)
इति । इमञ्च लोकं व्यतीत्यातिक्रम्य हित्वा यो न गच्छति
सोऽयं ‘अव्यतीपातो’ सूर्यः, ‘तं’ सूर्यं, प्राप्नोति । आद्येतिशब्दः,
प्रश्नसमाप्त्यर्थः, द्वितीय उत्तरसमाप्त्यर्थः ॥

इ॒तश्चा॒मु॒तश्चा॒व्यती॒पाती । त॒मि॒ति^(११) । ^(१२)योऽग्नि॒र्मि॒थू॒या वे॒द । मि॒थु॒न॒वा॒न् भ॒वति । आ॒पो वा अ॒ग्ने॒र्मि॒थू॒याः । मि॒थु॒न॒वा॒न् भ॒वति ॥ य ए॒वं वे॒द^(१२) ॥ १२ ॥

वे॒द, भ॒वति, आ॒य॒त॒नम्, आ॒य॒त॒न॒वा॒न् भ॒वति, वे॒द,
वे॒द, प्र॒त्ये॒व ति॒ष्ठति, गु॒ल्फ॒द॒घ्नं, चा॒तु॒र्मा॒स्ये॒षु, अ॒मु॒मा॒दि॒त्यं
प॒र॒त्य॒क्षे॒ण क॒म॒ग्निं चि॒नु॒ते, उ॒पा॒नु॒वा॒क्य॒मा॒शु॒म॒ग्निं चि॒न्वा॒नः,
मि॒थु॒न॒वा॒न् भ॒वति, ए॒कं च ॥ अ॒नु० २२ ॥

पु॒ष्यम्, अ॒ग्निः, वा॒युः, अ॒सौ वै त॒पं, च॒न्द्र॒मा, नक्ष॒त्राणि,
प॒र्जन्यः, सं॒वत्स॒रः, ति॒ष्ठति, स॒चि॒यः, सं॒वत्स॒रः,
सा॒वि॒त्रम्, अ॒मु॒म्, ना॒चि॒के॒तं, प्रा॒णान्, चा॒तु॒र्हो॒त्रि॒यं,
ब्र॒ह्म, वै॒श्व॒सृ॒जः, श॒री॒रम्, उ॒पा॒नु॒वा॒क्य॒मा॒शु॒म्, इ॒मान्,
लो॒कान्, इ॒म॒मा॒रु॒णके॒तु॒कं, य ए॒वा॒सौ, ॥

आ॒रु॒णके॒तु॒काग्ने॒रपा॒ञ्च स॒म्बन्ध॒रूपो यो मि॒थु॒नीभा॒वः त॒द्वे॒दनं प्र॒शंस॒ति । ^(१२)“योऽग्नि॒र्मि॒थू॒या ० य ए॒वं वे॒द”^(१२)
इति । ‘मि॒थू॒याः’ मि॒थु॒नग॒मनाः, ‘मि॒थु॒न॒वा॒न्’ मि॒थु॒नश॒क्ति॒मान्,
वे॒द॒न॒फ॒लस्य पु॒नर्व॒चन॒मुप॒सं॒हारा॒र्थं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुग॒र॒ण्यके प्रथमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपो वा इदमासन्त्सलिलमेव । स प्रजापति-
रेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः
समवर्तत । इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत् पुरुषो म-
नसाभिगच्छति । तद्वाचा वदति । तत् कर्मणा करो-

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथास्मिन्ननुवाके सृष्ट्युपन्यासमुखेनारुणकेतुकमग्निं तद-
ङ्गभूता अपश्च प्रशंसति । तत्र सृष्ट्यादौ कामात्यत्तिं दर्शयति ।
(१) “आपो वा ० तदेषाभ्यनूक्ता” (१) इति । यत् ‘इदं’ जगत्,
इदानीमस्माभिर्दृश्यते तत् ‘इदम्’, उत्पत्तेः पूर्वम् ‘आपः’,
एव ‘सन्’, न तु देवतिर्यङ्मनुष्यादिकं किञ्चिदपि भौतिकमा-
सीत् । पृथिव्यादिभूतान्तरमपि वारयितुं ‘सलिलमेव’, इत्यु-
च्यते । तास्वप्न मध्ये कस्मिंश्चित् ‘पुष्करपर्णे’, जगदीश्वरः ‘स
प्रजापतिः’, ‘समभवत्’ सम्यगाविर्भूयावस्थितः, ‘तस्य’ प्रजा-
पतेः, मनोमध्ये सर्वम् ‘इदं’ जगत्, ‘सृजेयम्’, इत्येवं ‘कामः’,
उदपद्यत । यस्मात् प्रजापतेर्वाक्छरीरप्रसृतिभ्यां पूर्वं सर्व-
प्रवृत्तिहेतुः कामो मनस्याविरभूत् । ‘तस्मात्’, प्रजापति
सन्ततावुत्पन्नः सर्वः ‘पुरुषः’, इदं कार्यं करिष्यामीत्यादौ
‘मनसा’, चिन्तयति, ‘तत्’ नैव, ‘वाचा वदति’, ‘कर्मणा’

ति । तद्दे॒षाभ्यनू॑क्ता^(१) । ^(२)काम॒स्तद॒ग्रे सम॑वर्त॒ताधि॑ ।
मन॑सो॒ रेतः॑ प्रथ॒मं यदा॑सीत् ॥ १ ॥

स॒तो बन्धु॑म॒सति॑ निर॒विन्दन् । हृ॒दि प्री॑ति॒ष्या क॒-
वयो॑ मनो॒षेति॑^(२) । ^(२)उ॒पैनं॑ तदु॒पन॑मति । यत्कामो॒

शरीरव्यापारेणापि, तथैव 'करोति', 'तत्' तस्मिन् कामस्य
प्रथमोत्पत्तिलक्षणेऽर्थे, काचिदृक् शाखान्तरे 'अभ्यनूक्ता' ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१)"कामस्तदग्रे • कवयो मनो-
षेति"^(२) इति । 'तत्' तदानो सृष्टिकालं, प्रजापतेः सकाशात्
'अग्रे' प्रथमं, 'कामः' सर्वं सृजेयमित्यभिलाषः, 'अधिसमवर्त्तन'
आधिक्येन सम्यगुत्पन्नः, 'यत्' यदा, 'मनसः प्रथमं', 'रेतः'
कार्यम्, 'आसीत्' । तदिति पूर्वत्रान्वयः । पूर्वसृष्टौ लीनायामव्यक्ते
जगत्कारणे स्रक्ष्यमाणप्राणिकर्मोद्भवे सति यदा प्रजापतेर्मानसं
प्रथमं कार्यमुत्पन्नं तदा तत्कार्यं सृष्टिविषयेच्छारूपेण
निष्पन्नमित्यर्थः ॥ 'मनोषाः' मनस ईशितारः, 'कवयः' वि-
द्वांसः, तत्तत्सृष्टिगताः प्रजापतयः, 'हृदि' स्वचित्ते, 'प्रतीक्ष्य'
प्रत्येकं निश्चित्य, 'सतः' विद्यमानस्य व्यक्तस्य जगतः, 'बन्धु'
बन्धकमुत्पत्तिहेतुं कामं, 'अमति' अव्यक्ते कारणे, 'निरविन्दन्'
निष्कृष्य लब्धवन्तः, न केवलमेतस्यामेव सृष्टौ किन्तु सर्वास्वपि
सृष्टिषु प्रवृत्ताः प्रजापतयः काममेव प्रथमं लभन्त इत्यर्थः ।

भवति । य एवं वेद^(१) । ^(४)स तपोऽतप्यत । स तप-
स्तप्त्वा । शरीरमधूनुत । तस्य यन्मांसमासीत् । ततो-
ऽरूणाः केतवो वातरशना ऋषय उदतिष्ठन् ॥ २ ॥

ये नखाः । ते वैखानसाः । ये बालाः । ते बालखि-

‘इति’शब्दे मन्त्रसमाप्तौ । अनेन मन्त्रेणैकामिष्टकामुपदध्यात् ॥
तथा च बौधायन आह । ‘कामरुदय इति सङ्कल्पवती-
मिति’ ॥

यथोक्तकाममाहात्यवेदनं प्रशंसति । ^(१)“उपैनं ० य
एवं वेद”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्, काममाहात्यं ‘वेद’, स
पुमान् ‘यत्कामः’ यद्विषयकामनावान्, ‘भवति’, ‘तत्’ वस्तु,
‘एनं’ वेदितारम्, ‘उपनमति’ प्राप्नोति । देशकालयोः
सामोष्यविवक्षया द्वावुपशब्दावुक्तौ ॥

कामानन्तरभाविनीं सृष्टिं दर्शयति । ^(४)“स तपोऽतप्यत ०
सोऽपाम्”^(४) इति । ‘सः’ प्रजापतिः, सृष्टिं कामयित्वा ‘तपः’,
कृतवान् । नात्र तप उपवासादिरूपं, किन्तु स्रष्टव्यं वस्तु
कीदृशमिति पर्यालोचनरूपं । अतएवाथर्वणिका आमनन्ति ।
‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः’ इति । ‘सः’ प्रजापतिः,
‘तपः’ पर्यालोचनरूपं, कृत्वा स्रष्टव्यविशेषं निश्चित्य, स्वकीयं
‘शरीरं’, ‘अधूनुत’ कम्पितवान् । ‘तस्य’ कम्पनस्य शरीरस्य,
‘यन्मांसं’, अस्ति, तस्मान्मांसादरूणादिनामकास्त्रिविधाः ‘ऋष-

ल्याः । यो रसः । सोऽपां^(४) । ^(५)अन्तरतः कूर्मं भूतः
सर्पन्तं । तमब्रवीत् । मम वै त्वङ्मासा । समभूत् ॥३॥

नेत्यब्रवीत् । पूर्वमेवाहमिहासमिति । तत् पुरुषस्य
पुरुषत्वं । स सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्र-
पात् । भूत्वोदतिष्ठत् । तमब्रवीत् । त्वं वे पूर्वः सम
भूत् । त्वमिदं पूर्वः कुरुष्वेति^(५) । ^(६)स इत आदाया-
पः ॥ ४ ॥

यः, उदपद्यन्त । प्रजापतेः सत्यमङ्गल्यत्वात् तत्सङ्गल्यानुसारं
तत्तद्वस्त्वपद्यते । तस्य शरीरस्य 'ये नखाः', आसन् 'ते', वैखा-
नसनामका मुनयोऽभवन् । 'ये', च शरीरे 'बालाः' केशाः, 'ते',
बालखिल्यनामका मुनयोऽभवन् । 'यः' शरीरस्य 'रसः' सा-
रांशः, 'सोऽपां', मध्ये कश्चित् कूर्मोऽभूदिति शेषः ॥

तेन कूर्मेण सह प्रजापतेः संवादं दर्शयति । ^(५)“अन्तरतः •
पूर्वः कुरुष्वेति”^(५) इति । 'अन्तरतः' जलस्य मध्ये, कूर्माकारेण
निष्पन्नं तत्रैव सञ्चरन्तं 'तं' पुरुषं, स प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । हे
कूर्म 'मम वै', 'त्वङ्मासा', त्वचो मांसस्य च सम्बन्धिनो रसात्
'समभूत्' । त्वं समुत्पन्नोऽसीति तदा स कूर्मो 'नेत्यब्रवीत्' यत्
त्वयोक्तं तन्न त्वदीयशरीररसान्नाहमुत्पन्नः, किन्तु कूर्माकारं
शरीरमेव निष्पन्नं, अहं तु सर्वगतनित्यचैतन्यस्वरूपत्वात् 'पूर्व-

अञ्जलिना पुरस्तादुपादधात् । एवाह्येवेति । तत
आदित्य उदतिष्ठत् । सा प्राची दिक्^(६) । ^(७)अथारुणः
केतुर्दक्षिणत उपादधात् । एवा ह्यग्र इति । ततो वा

मेवाहमस्मिंस्थाने स्थितोऽस्मि इत्येतत् कूर्मस्य वचनं । यस्मात् पूर्व-
मासमित्युवाच तस्मात् 'पुरुषः', इति परमात्मनो नाम सम्यन्नम् ।
एवमुक्त्वा 'सः' कूर्मशरीरवर्त्ती परमात्मा, स्वसामर्थ्यप्रकट-
नाय विराड्रूपं कृत्वा सहस्रसङ्ख्याकैः शिरोभिरक्षभिः पादैश्च
युक्तो 'भूत्वा', प्रादुरभूत् । तदानीं प्रजापतिः 'तं' विराड्रूपं,
दृष्ट्वा तत्रत्यं परमात्मानमेवम् 'अब्रवीत्', भोः परमात्मन्
मच्छरीरात् 'पूर्वं', 'त्वं', एव सर्वदा विद्यमानः अतोमत्तः
पूर्वभावी सन् 'त्वं', एव 'इदं' सर्वं जगत्, 'कुरुष्व' ॥

इति तेन प्रजापतिनैवमुक्तस्य परमेश्वरस्य सृष्टिप्रकारं
दर्शयति । (६) "स इत ० प्राची दिक्" (६) इति । 'सः' पर-
मेश्वरः, स्वयमारुणकेतुकरूपः सन् 'इतः' सृष्टेरपि पूर्वसि-
द्धात् सलिलमेवासीदित्युक्तात् महाजलात्, कियतोः 'अपः',
स्वकीयेन 'अञ्जलिना', 'समादाय', पूर्वस्यां दिशि तामबोष्टका-
मुपधत्तवान् । केन मन्त्रेण 'एवाह्येवेति', अनेन मन्त्रेण । तस्य
मन्त्रस्यादित्यपरत्वं पूर्वमेव दर्शितं । 'ततः' समन्त्रकोपधानात्,
'आदित्यः', उत्पन्नः । स यस्यां दिश्युत्पन्नः 'सा प्राची दिक्',
अभूत् ॥

अनेन प्रकारेण क्रमात् सर्वदिगुत्पत्तिं दर्शयति । (७) "अ-

अ॒ग्निरुद॑तिष्ठत् । सा दक्षि॑णा दिक् । अथा॒रुणः के॒तुः
पश्चादु॑पाद॑धात् । ए॒वा हि वा॒यो इति॑ ॥ ५ ॥

ततो॑ वा॒युरुद॑तिष्ठत् । सा पु॒तो॒ची दिक् । अथा॒रुणः के॒तुः
रु॒णः के॒तुरुत्तर॑त उ॒पाद॑धात् । ए॒वा ही॒न्द्रेति॑ । ततो॑ वा
इन्द्र॑ उद॑तिष्ठत् । सो॒दी॒ची दिक् । अथा॒रुणः के॒तुः
र्मध्य॑ उ॒पाद॑धात् । ए॒वा हि पू॒षन्नि॑ति । ततो॑ वै पू॒षो-
द॑तिष्ठत् । से॒यं दिक् ॥ ६ ॥

अथा॒रुणः के॒तुरु॒परि॑ष्ठादु॒पाद॑धात् । ए॒वा हि दे॒वा
इति॑ । ततो॑ दे॒वमनु॑ष्याः पि॒तरः । ग॒न्धर्वा॑प्सर॒सश्चोद॑-
तिष्ठन् । सो॒र्द्धा दिक्^(१) । ^(२)या वि॒प्रुषो॑ वि॒परा॑पतन् ।
ताभ्योऽसुरा॑ रक्षा॒सि पि॒शाचा॑श्चोद॑तिष्ठन् । तस्मात्

थारुणः • सोर्द्धा दिक्”^(१) इति । एतेषु मन्त्रेषु ‘एवाः’ एतव्याः
प्राप्तव्या कामाः । ‘हि’शब्दः प्रसिद्धौ । सर्वेषां देवानां काम-
प्रदत्वेन तत्कामरूपत्वं प्रसिद्धमिति पूर्वं व्याख्यातम् । ‘एवाहि’
इतिशब्दः आगच्छ इत्येतस्मिन्नर्थे वा व्याख्येयः । ‘सेयम्’
इति अधोदिगुच्यते । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

देवसृष्टिमभिधायासुरसृष्टिं दर्शयति । ^(२)“या विप्रुषो
• समभवन्”^(३) इति । अञ्जलिनोपधीयमानानामपां सम्ब-
न्धिन्यः ‘याः’ ‘विप्रुषः’ विन्दवः, विविधा भूत्वा तस्मात्

ते पराभवन् । विप्रुड्भ्यो हि ते समभवन्^(८) । ^(९)तद्दे-
षाऽभ्यनूक्ता^(९) ॥ ७ ॥

^(१०)आपो ह यद्बृहतीर्गर्भमायन् । दक्षं दधाना ज-
नयन्तीः स्वयम्भुं । तत इमेऽध्यसृज्यन्त सर्गाः । अज्ञो

उपधानप्रदेशात् बहिः 'परापतन्' । 'ताभ्यः' विप्रुङ्गः, असु-
रादय उत्पन्नाः । ते चावान्तरजातिभेदात्त्रिविधाः । यस्मात्
'ते', पराभवन्तीभ्यः 'विप्रुङ्गः', उत्पन्नाः, 'तस्मात्', पराभूताः ।
अधमाः सन्तो विनष्टा इत्यर्थः ॥

अपां सकाशाद्येयं सृष्टिः प्रपञ्चिता, तस्याः सङ्ग्रहरूपामृ-
चमवतारयति । ^(९)"तद्देषाऽभ्यनूक्ता"^(९) इति । 'तत्' तस्मिन्,
अज्ञः सर्वं समुत्पन्नमित्यस्मिन्नर्थे, काचिदियं च्छक् शाखान्तरे
'अभ्यनूक्ता' ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(१०)"आपो ह यद्बृहतीर्गर्भमायन्
• स्वयम्भवति"^(१०) इति । अत्राज्ञो वा इति वाक्यं ब्राह्मण-
रूपमपि तृतीयपादतात्पर्यप्रदर्शनाय मन्त्रमध्ये समास्नातं । 'बृ-
हतीः' प्रौढाः, 'आपः', यं 'गर्भं' जाग्रद्रूपम्, 'आयन्' प्राप्तवत्यः ।
कीदृश्य आपः, 'दक्षं' वृद्धिशीलं गर्भं, 'दधानाः' धारयन्त्यः,
'स्वयम्भुं' कूर्मरूपं परमात्मानं, 'जनयन्तीः' जनयितुकामाः,
'ततः' तस्माद्विराड्रूपात् अपां गर्भात्, 'इमे' भूरादयः सर्गाः
सृज्यमाना लोकाः, 'अध्यसृज्यन्त', सृष्ट्यर्थानेतान् सृष्टवानि-
त्यर्थः । 'अज्ञः', एवेदं सर्वं जगदुत्पन्नमिति कृत्वा पादत्रये-

वा इदं समभूत् । तस्मादिदं सर्वं ब्रह्म स्वयम्भु-
 ति^(१०) । ^(११)तस्मादिदं सर्वं शिथिलमिवाद्भुवमिवा-
 भवत्^(११) । ^(१२)प्रजापतिर्वाव तत् । आत्मनात्मानं वि-

णोक्तोर्थो युक्त एव । यस्मात् कारणात् कूर्मरूपं ब्रह्मैव सर्वं
 सृष्टवान् 'तस्मात्' कारणात्, 'इदं सर्वं' जगत्, 'स्वयम्भु'
 स्वतःसिद्धं, 'ब्रह्म', एव 'इति' अनेन मन्त्रेण, एकामिष्टकामुपद-
 ध्यात् । तथाच बौधायन आह । आपो ह यदित्योघवती-
 मिति ॥

कार्यत्वं जगतो युक्तोपपादयति । ^(११)"तस्मादिदं ० मि-
 वाभवत्"^(११) इति । यस्माच्छिथिलाभ्योऽद्भो जातं, आपो हि
 शिथिलाः न तु पाषाणवदृढाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'इदं
 सर्वं' जगत्, 'शिथिलमिव', दृश्यते । तस्यैव व्याख्यानम् 'अद्भु-
 वमिव', इति । अनित्यत्वम् अद्भुतत्वं ॥

अथास्य जगतो दार्ढ्योपायं दर्शयति । ^(१२)"प्रजापतिर्वाव
 ० तदेवानुप्राविशत्"^(१२) इति । केवलकार्यत्वं समुत्पन्नं शिथिलं
 भवत् न तु तदस्ति । किन्तु 'तत्' जगत्, 'प्रजापतिः', एव ।
 यथा घटे मृदंशः पृथुबुधोदराकारांशश्चेत्यंशद्वयं, एवं जग-
 त्यपि सच्चिदानन्दरूपप्रजापत्यंशोनामरूपांशश्चेत्यंशद्वयं, तत्र
 नामरूपयोरकार्यत्वेन शैथिल्येऽपि सच्चिदानन्दप्रजापत्यंशस्य
 दार्ढ्यमस्ति । स हि प्रजापतिः, 'आत्मना' साधनान्तरनिरपेक्षेण

धाय । तदेवानुप्राविशत्^(१२) । ^(१३)तदेषाऽभ्यनूक्ता^(१३) ॥
॥ ८ ॥

^(१४)विधाय लोकान् विधाय भूतानि । विधाय
सर्वाः पुदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ।
आत्मनात्मानमभिसंविवेशेति^(१४) । ^(१५)सर्वमेवेदमाप्ता ।
सर्वमवरुध्य । तदेवानुप्रविशति । य एवं वेद^(१६) ॥९॥

स्वसामर्थ्येन, 'आत्मानं' स्वस्वरूपं, जगदाकारेण 'विधाय',
'तदेव' जगत्, 'अनु'सृत्य शरीरेषु स्वयं चिद्रूपेण 'प्राविशत्' ॥

अस्मिन्नर्थे च्चमुदाहरति । ^(१३)"तदेषाऽभ्यनूक्ता"^(१३) इति ॥

तामेतामृचन्द्रशयति । ^(१४)"विधाय ० संविवेशेति"^(१४)

इति । 'ऋतस्य' सत्यस्य परब्रह्मणः, सकाशात् प्रथममुत्पन्नः
'प्रजापतिः', 'लोकान्' भूरादीन्, 'विधाय' भूतानि प्राणिनश्च
विधाय, प्राच्याद्या मुख्यदिश आग्नेय्याद्या विदिशश्च 'विधाय',
'आत्मना' स्वकीयेन चैतन्येन, 'आत्मानं' स्वशरीररूपं जगत्,
अभितः सम्यक् 'प्रविवेश' । इत्यनेन रुन्ध्रेण काचिदिष्टकोप-
धेया । तथाच वैधायन आह । विधाय लोकानिति स्तम्भन-
वतीमिति ॥

यथोक्तसृष्टिवेदनं प्रशंसति । ^(१५)"सर्वमेवेदमाप्ता ० य
एवं वेद"^(१५) इति । 'यः' पुमान्, 'एवं' प्रजापतिसृष्टिप्रकारं,
विजानाति स पुमान् 'सर्वमेव' जगदिति विद्यमानम्, 'इदं' फलं,

आसीत्, अतिष्ठन्, अभूत्, अपः, वायो इति, सेयं
दिक्, अभ्यनूक्ता, अभ्यनूक्ता, अष्टौ च ॥ अनु० २३॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) चतुष्टय्य आपो गृह्णाति । चत्वारि वा अपाः
रूपाणि । मेघो विद्युत् । स्तनयितुर्दृष्टिः । तान्येवाव-

प्राप्य तच्च 'सर्वै', वशीकृत्य 'तदेव' जगत्, 'अनुप्रविशति' । सर्वा-
त्मको भवतीत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके प्रथमप्रपाठके चयोर्विंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

अतीतेनानुवाकद्वयेनापां प्रशंसामुक्त्वाऽस्मिन्ननुवाकेऽबीष्टका-
नामनुष्ठानविशेष उच्यते । तत्रादौ सामान्येनापां ग्रहणं
विधत्ते । (१) "चतुष्टय्य आपो • तान्येवावरुन्धे" (२) इति । उप-
दधानार्थं चतुर्विधापो गृहीतव्याः, 'अपाः रूपाणि' निरूप-
काणि वस्तूनि मेघादीनि, 'चत्वारि', एव । ततस्तनयितुश्चब्देन
गर्जनं विवक्षितं । अपां चतुर्विधत्वेन मेघादिचतुष्टयमपि
स्वाधीनं भवति ॥

रुन्धे^(१) । ^(२)आतपति वर्ध्या गृह्णाति । ताः पुरस्तादुप-
दधाति । एता वै ब्रह्मवर्चस्या आपः । मुखत एव
ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । तस्मान्मुखतो ब्रह्मवर्चसितरः^(२) ॥

॥ १ ॥

^(१)कूप्या गृह्णाति । ता दक्षिणत उपदधाति । एता
वै तेजस्विनीरापः । तेज एवास्य दक्षिणतो दधाति ।

तेषु चतुर्विधेषु जलेषु प्रथमं जलविशेषं विधत्ते । ^(१)“आ-
तपति ० ब्रह्मवर्चसितरः”^(२) इति । आतपयुक्ते प्रदेशे वर्षेण
सम्पन्ना या आपः ताः पात्रेण केनचिद्गृह्णीयात् ‘ताः’, च गृह्यो-
ताः चयनचेत्रे पूर्वस्यां दिश्युपदध्यात् । ‘एताः’ आतपयुक्ते देशे
वृष्टाः, ‘आपः’, एव प्रकाशोपेतत्वाद्ब्रह्मवर्चसयोग्याः, तासां पुर-
स्तादुपधानेनाग्नेर्मुख ‘एव’, ‘ब्रह्मवर्चसं’, अवरुद्धं भवति । यस्मादेवं
‘तस्मात्’, लोकेऽपि वेदशास्त्रपाठरूपस्य ब्रह्मवर्चसस्य जिज्ञा-
वर्त्तित्वात् पुमान् मुखप्रदेश एवातिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो भवति ॥

द्वितीयं जलविशेषं विधत्ते । ^(१)“कूप्या गृह्णाति ० स्तेज-
स्वितरः”^(२) इति । कूपे भवाः ‘कूप्याः’, तासां बद्धविधगृह्णत्यो-
पयोगित्वेन ‘तेजस्विनीः’, ता दक्षिणदिश्युपधाने सति अग्नेर्द-
क्षिणभागे ‘तेजः’, सम्पादयन्ति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोकेऽपि
शरीरे दक्षिणभागोऽतिशयेन तेजस्वी शक्तिमान् भवति ॥

तस्माद्दक्षिणोर्द्धस्तेजस्वितरः^(३) । ^(४)स्थावरा गृह्णाति ।
ताः पश्चादुपदधाति । प्रतिष्ठिता वै स्थावराः । पश्चा-
द्देव प्रतिष्ठति^(५) । ^(५)वहन्तीर्गृह्णाति ॥ २ ॥

ता उत्तरत उपदधाति । ओजसा वा एता
वहन्तीरिवोद्गतीरिव आकूजतीरिव धावन्तीः । ओज

तृतीयं जलविशेषं विधत्ते । ^(४)“स्थावरा गृह्णाति •
प्रतिष्ठति”^(५) इति । नदीषु कचिदगाधो ह्रदो दृश्यते ।
तत्रापि न प्रवहन्ति किन्तु स्थिरावस्थितिशीलास्तासां प्रति-
ष्ठितस्वभावानां पश्चिमदिश्युपधानेन स्वकीयानां सर्वेषां
प्रतिष्ठां कृत्वा ‘पश्चात्’, स्वस्य प्रतिष्ठां करोति ॥

चतुर्थं जलविशेषं विधत्ते । ^(५)“वहन्तीर्गृह्णाति • तेजस्वि-
तरः”^(५) इति । नद्यां प्रवहन्त्यो या आपः ‘ताः’, गृहीत्वोत्तरस्यां
दिश्युपदध्यात् । ‘एताः’ आपः, यदा धावन्ति तदानीं ‘ओजसा’
स्वकीयेन बलेन, प्रवाहमध्यपतितान् काष्ठादिपदार्थान् ‘वह-
न्तीरिव’ आकर्षयन्त्य इव भवन्ति, ‘उद्गतीरिव’ पाषाणादिषु
लग्नाः स्वबिन्दुभिरूर्ध्वं गच्छन्त्य इव, ‘आकूजतीरिव’ तत्र तत्र
निम्नोन्नतप्रदेशेषु सञ्चाराच्छब्दं कुर्वन्त्य इव भवन्ति, तस्यैतस्य
वहनस्योद्गमनस्याकूजनस्य चैज एव कारणं, अत उत्तरस्यां
दिशि ‘ओज एव’, आस्थापयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोकेऽपि

एवा_१स्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोऽङ्गं ओजस्वि-
तरः^(५) । ^(६)सम्भार्या गृह्णाति । ता मध्य उपदधा-
ति । इयं वै सम्भार्याः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति^(७) ।
^(८)पल्वल्या गृह्णाति । ता उपरिष्ठादुपादधाति ॥ ३ ॥
असौ वै पल्वल्याः । अमुष्यामेव प्रतितिष्ठति^(९) ।

शरीरस्य 'उत्तरः', भागः 'ओजस्वितरः', पूजाहोमादिकार्येषु
दक्षिणहस्तस्य तेजस्वित्वं पूर्वमुक्तं, पादप्रचालनादिषु वाम-
हस्तस्योजस्वित्वमत्रोच्यते । चतुष्टय इत्यस्याः सङ्ख्याया उप-
लक्षणत्वात् षड्विधा आपो द्रष्टव्याः ॥

तत्र पञ्चमं जलविशेषं विधत्ते । ^(६)"सम्भार्या गृह्णाति •
प्रतितिष्ठति"^(६) इति । गृहे घटेषु सम्पादनीया आपः 'सम्भा-
र्याः', 'ताः', गृहीत्वा चतसृणां दिशां 'मध्ये', उपदध्यात् ।
सम्भार्याणां घटेष्ववस्थितत्वेन भूमिसदृशत्वादुपधानेन भूम्या-
मेव प्रतिष्ठितो भवति ॥

षष्ठं जलविशेषं विधत्ते । ^(८)"पल्वल्या गृह्णाति • अमु-
ष्यामेव प्रतितिष्ठति"^(८) इति । यत्र कदाचिदपि जलशेषो
नास्ति द्रवमात्रानुवृत्तिः सर्वदा दृश्यते तत् 'पल्वलं', तत्रो-
त्पन्ना आपो गृहीत्वा मध्ये स्थापितानामिष्टकानां 'उपरिष्ठात्',
उपदध्यात् । पल्वल्यानां कूपादिवत् खननमन्तरेण भूमेरुप-
र्येव वर्त्तनात् तदुपधानेन द्युलोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

(८) दिक्षूपदधाति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः ।
 अङ्गो वा अन्नं जायते । यदेवाङ्गोऽन्नं जायते । तद-
 वरुन्धे^(८) । (९) तं वा एतमरुणाः केतवो वातरशना
 ऋषयो चिन्वन् । तस्मादारुणकेतुकः^(९) ॥ (१०) तद्देषा-
 ऽभ्यनूक्ता^(१०) । (११) केतवो अरुणासश्च । ऋषयो वात-
 रशनाः । प्रतिष्ठाः शतधा हि । समाहितासो सहस्र-

यथोक्तं दिक्षूपधानं प्रशंसति । (८) “दिक्षूपदधाति । तद-
 वरुन्धे^(८)” इति । दिक्षुपां जातत्वात् अङ्गस्यान्तेत्यन्तेर्दिक्षूपद-
 धानेनान्नं प्राप्नोति ॥

अस्य चितस्याग्नेरारुणकेतुकनाम निर्वक्ति । (९) “तं वा एत-
 मरुणाः । तस्मादारुणकेतुकः”^(९) इति । अरुणादिभिस्त्रिविधै-
 र्मुनिभिश्चितत्वात् तत्सम्बन्धेनारुणकेतुकत्वं । यद्यपि वातरशनैर-
 ष्ययञ्चितः तथाप्यरुणानां केतुनाञ्च मुख्यत्वात्तन्नाम्नैव व्यवहारः ॥

उक्तार्थप्रतिपादिकां च चमवतारयति । (१०) “तद्देषा-
 ऽभ्यनूक्ता”^(१०) इति । ‘तत्’ तस्मिन्, अरुणकेतुकसम्बन्धोऽय-
 मग्निरित्यस्मिन्नर्थे, काचिदृक् शाखान्तरे पठिता ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (११) “केतवो । सहस्रधायसमि-
 ति”^(११) इति । एषा च आपमापामित्यनुवाके व्याख्याता ।
 इत्यनेन मन्त्रेणापि काञ्चिदिष्टकामुपदधात् । तथाच बौधा-
 यन आह । केतव इत्येकेति ॥

धाय^१स^१मि^१ति^१ । (११) श^१त^१श^१श्चै^१व स^१हस्र^१श^१श्च प्र^१ति^१ति^१ष्ठ-
ति । य ए^१त^१म^१ग्निं चि^१नुते । य उ^१ चै^१नमे^१वं वे^१द^१ (११) ॥४॥

बृ^१ह्म^१व^१र्च^१सि^१त^१रः, वह^१न्ती^१र्य^१ह्मा^१ति, ता उ^१परि-
ष्टा^१दु^१पा^१द^१धा^१ति, आ^१रु^१ण^१के^१तु^१कः, अ^१ष्टौ च ॥

अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) जा^१नु^१द^१घ्नी^१मु^१त्त^१र^१वे^१दीं खा^१त्वा । अ^१पां पू^१रय^१ति ।
अ^१पां स^१र्व^१त्वा^१ये^१ (१) । (१) पु^१ष्कर^१पर्णं रु^१क्मं पु^१रुष^१मि^१त्युप-

चयनवेदने प्रशंसति । (११) “शतशश्चैव • चैनमेवं वेद” (११)
इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

अबोष्टकाः पूर्वानुवाकेऽभिहिताः । तत्र पुष्करपर्णाद्युपधानं
विधत्ते । तत्रादावुत्तरवेदिखननं पूर्वमेव विहितं प्रशंसति ।
(१) “जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं • सर्वत्वायेति” (१) इति । जानुपरि-

दधाति । तपो वै पुष्करपर्णं । सत्यं रुक्मः । अमृतं
पुरुषः । एतावद्वावास्ति । यावदेतत् । यावदेवास्ति ॥
॥ १ ॥

तदवरुन्धे^(१) । ^(२)कूर्ममुपदधाति । अपामेव मेघम-
वरुन्धे । अथो स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^(३) । ^(४)आप-
मापामपः सर्वाः । अस्मादस्मादितोऽमुतः । अग्निर्वा-

माणेन खातायामुत्तरवेद्यां गुल्फपरिमाणेन पूरितमुदकं
यदस्ति तेन 'अपां', सर्वत्वं सम्पादितं भवति । यस्मात् खात-
स्याप्युदकमयत्वमपेक्षितं तस्मादितरस्य वस्तुनो जलमयत्वं किमु
वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(१) "पुष्करपर्णं ० तदवरुन्धे"^(१) इति । पुष्करपर्णस्य
पवित्रत्वेन तपोरूपत्वाद्गुल्फस्याग्निसंयोगोऽपि विनाशाभावेन
सत्यत्वात् । हिरण्मयपुरुषस्यापि । अत एवामृतत्वात् त्रया-
णामुपधानेन 'यावत्', सारं 'अस्ति', तत् सर्वं प्राप्तं भवति ॥

उक्तत्रितयादनन्तरं कूर्मोपधानं विधत्ते । ^(२)"कूर्ममुप-
दधाति ० लोकस्य समष्ट्यै"^(३) इति । 'अपां', सम्बन्धो मेघः
सारः कूर्मः तदुपधानेन सारं प्राप्नोति । किञ्च स्वर्गोऽपि प्रा-
प्यते ॥

अथावीष्टकाविधिं सूचयितुं तन्मन्त्रान् पूर्वमेवान्नातान्
प्रदर्शयितुं शेषतः पठति । ^(४)"आपमापामपः ० रश्मिप-

युश्च स्तयश्च । सह सञ्चस्करर्धिया इति । वाय्वश्चा रश्मि-
पतयः^(४) । ^(५)लोकं पृण छिद्रं पृण ॥ २ ॥

यास्तिस्त्रः परमजाः^(५) । ^(६)इन्द्रघोषा वा वसुभि-
रेवा ह्येवेति^(६) । ^(७)पञ्च चितय उपदधाति । पाङ्क्तोऽग्निः ।

तयः”^(४) इति । आपमापामित्यारभ्य वाय्वश्चा इत्यादिभिर-
बीष्टका उपधेया इति तात्पर्यार्थः ॥

लोकं पृणैष्टकोपधानमन्त्रं दर्शयति । ^(५)“लोकं पृण
छिद्रं • परमजाः”^(५) इति । हे इष्टके ‘लोकं’ पूर्वमुपधान-
रहितं स्थानं, ‘पृण’ पूरय, तत्पूरणेन चित्याग्नेः ‘छिद्रं’, ‘पृण’
पूरय । ‘याः’ च ‘तिस्त्रः’ स्वमाहगणाः, प्रथममध्यमोत्तरचिति-
षूपधेयतया ‘परमजाः’ प्रकृष्टमुत्पन्नाः, ता अपि पूरय ॥

मन्त्रान्तरमपि पूर्वमान्त्रातमेवोपधानविध्यभिप्रायेण पुनः
प्रदर्शयति । ^(६)“इन्द्रघोषा • एवा ह्येवेति”^(६) इति । इन्द्र-
घोषेत्यादयो ये मन्त्राः एवा ह्येवेत्यादयश्च ये मन्त्राः, ‘इति’
शब्दप्रदर्शिताः, अन्ये च ये मन्त्रास्तैः सर्वरूपदध्यादित्यर्थः ॥

चितिनां सङ्ख्यां विधत्ते । ^(७)“पञ्च चितय • तं चिनुते”^(७)
इति । जानुप्रमाणेन खातस्य मध्ये पञ्चसङ्ख्याकाश्चितीरूप-
दध्यात् । गुल्फदघ्नमुदकं पूरयित्वा पणैर्दण्डैः कृत्स्नपुष्करैश्च
सञ्ज्ञाय मृत्सयपात्रेष्वधो धृत्वा ता अबीष्टका उपदध्यात् । तत

यावानेवाग्निः । तं चिनुते^(७) । ^(८)लोकं पृणया द्विती-
यामुपदधाति । पञ्चपदा वै विराट् । तस्या वा
इयं पादः । अन्तरिक्षं पादः ॥ द्यौः पादः । दिशः
पादः । परो रजाः पादः^(९) । ^(१०)विराज्येव प्रतितिष्ठ-

उपर्यपि पूर्ववत्पत्रैर्दण्डैः कृत्स्नपुष्करैश्च क्वादयित्वा पुनर-
प्यबोष्टका उपदध्यात् । एवं पञ्चकस्याभिरुत्तरवेद्यां पूरयि-
तायां तत्र पञ्चचितयः सम्पद्यन्ते । तत्रोर्ध्वैः काष्ठैः मञ्चकं
कृत्वा तस्योपरि पुरीषं प्रसार्य पुरीषस्योपर्यग्निं प्रणीयोपसमा-
धाय तस्याग्रेष्वतुर्दिक्षु तत्तन्मन्त्रैरबोष्टका उपदध्यात् । एवं
कृतेऽग्निः पञ्चचितियुक्तो भवति । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणा-
ग्निसंभावसथ्यरूपेण पञ्चसङ्ख्यायोगात् 'पाङ्क्तः', 'अग्निः', सर्वो-
ऽपि चितो भवति ॥

दिचितौ विशेषं विधत्ते । ^(८)“लोकं पृणया • परो रजाः
पादः”^(९) इति । येयं द्वितीया चितिः, सेयं 'लोकं पृणया',
एव इष्टकोपधेया, सर्वपूरकत्वादियं 'लोकं पृणया' विराड्-
देहरूपी, सा च विराण्मूर्तिः पञ्चपादोपेता । लोकत्रयं चित-
दिशश्च पादचतुष्टयं । रजोगुणात्मकस्य संसारस्य परस्ता-
द्वाह्ये योऽयं चिदात्मा वर्तते अपरो 'रजाः', स च पञ्चमः
'पादः', एवं प्रशस्ता लोकं पृणया ॥

तच्चयनवेदने प्रशंसति । ^(१०)“विराज्येव • य स चैन-

ति । य एतदमग्निश्चिनुते । य उचैनमेवं वेद^(६) ॥ ३ ॥
अस्ति, पृण, अन्तरिक्षं पादः, षट् च ॥ अनु० ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१) अग्निं प्रणीयोपसमाधाय । तमभित एता अवी-
ष्टका उपदधाति । अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोः । पशु-
बन्धे चातुर्मास्येषु । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ क्रतु-
ष्विति^(१) । (२) अथ ह स्माहारुणः स्वायम्भुवः । सावित्रः

मेवं वेद^(६) इति । ‘विराज्येव’ अत्रै एव, विराड्देह एव,
वा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके पुष्करपर्णाद्युपधानमुक्तं । इह फलविशेषा
व्रतविशेषास्त्रोच्यन्ते । पूर्वं विहितमेवार्थं पुनर्विशेषकथनाया-
दावनुवदति । (१) ‘अग्निं प्रणीयो • क्रतुष्विति’^(१) इति ।
एतत् सर्वं योऽपि पुष्पं वेदेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

सर्वोऽग्निरित्यनुषङ्गं मन्यामहे । नाना वा एतेषां
वीर्याणि^(१) । ^(२)कमग्निं चिनुते ॥ १ ॥

अस्मारुणकेतुकस्य स्वातन्त्र्येण क्रत्वङ्गत्वमाक्षेपसमाधाना-
भ्यामुपपादयितुं मतद्वयमुपन्यस्यति । ^(१)“अथ ह स्माहारुणः
० एतेषां वीर्याणि”^(२) इति । स्वयम्भुवः पुत्रः कश्चित् ‘अरुण-
नामको मुनिरेवं ‘आह स्म’, काठकेषु योऽयं विहितः ‘अग्निः’,
सावित्रादिरारुणकेतुकान्तः सः ‘सर्वः’, अपि ‘सावित्रः’, एव
उत्तरोत्तरेषु पूर्वपूर्वानुषङ्गस्य विद्यमानत्वात् । यो नाचिकेतः
स सावित्रपूर्वक एवानुष्ठेयः । चातुर्होत्रीयस्तदुभयपूर्वकः । वैश्व-
सृजस्तत्तितयपूर्वकः । आरुणकेतुकस्तच्चतुष्टयपूर्वकः । एवमनु-
षङ्गे सत्यारुणकेतुकस्येतरनिषेधस्य स्वातन्त्र्यं नास्ति । सावित्रस्य
तु तद्विद्यते । तस्मात् सर्वेष्वनुषक्तत्वात् सर्वोऽपि सावित्र
इत्येव व्यवहार्यः । अतस्तस्यैव क्रत्वङ्गत्वं न त्वारुणकेतुकस्य
स्वतन्त्रस्येत्यरुणस्य मुनेर्मतं तदिदं दूष्यते । ब्रह्मवादिनो वदन्ति
‘सावित्रः सर्वोऽग्निरित्यनुषङ्गं मन्यामहे’, न कोऽप्यग्निरितर-
त्रानुषज्जति । ‘एतेषां’ अग्नीनां, ‘वीर्याणि’ फलानि, ‘नाना’-
पृथगुक्तान्येव, तानि च योपां पुष्पमित्यनुवाके संवत्सरं प्रत्य-
क्षेणामुमादित्यं प्रत्यक्षेणेत्यादिना निरूपितानि ॥

तदेतत्फलनानालं प्रपञ्चेन प्रदर्शयति । ^(१)“कमग्निं
चिनुते ० चिन्वान इति”^(२) इति । द्वादशाहादिसत्राङ्गत्वेन

सत्रियमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । सावि-
चमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । नाचिकेतमग्निं
चिन्वानः । कमग्निं चिनुते । चातुर्होत्रियमग्निं चिन्वा-
नः । कमग्निं चिनुते । वैश्वसृजमग्निं चिन्वानः । कम-
ग्निं चिनुते ॥ २ ॥

उपानुवाक्यमाशुमग्निं चिन्वानः । कमग्निं चिनुते ।
इममारुणकेतुकमग्निं चिन्वान इति^(२) । ^(४)वृषा वा
अग्निः । वृषाणौ सःस्फालयेत् । हन्येतास्य यज्ञः ।

चीयमानो योऽयं महाग्निः सोऽयं 'सत्रियः' सच्चिन्वानः पुमान्
'कमग्निं' किम्फलकमग्निं, 'चिनुते', इत्येवं भो अरुणाश्रमुने त्वं
विचारय । संवत्सरदेवताप्राप्तिस्तस्य फलं, इतरेषां त्वन्यदेव
पृथक् पृथक् फलमादित्यप्राप्त्यादिरूपं, अतो नैकफलस्य स-
म्भावनाप्यस्तीति किंशब्दस्याभिप्रायः । एवमुत्तरत्रापि योज्यं ।
उपानुवाक्यमाशुमग्निमित्यत्र यदेकेनेत्याद्युपानुवाक्यकाण्डोक्तो
महानग्निर्विवक्षितः । यद्यसौ सत्रियमिति वाक्येनैव गतार्थः,
तर्हि शाखान्तरप्रसिद्धं कच्चिदग्न्यन्तरमस्तु । तदेव फल-
नानात्वमविसृष्टमिति ब्रह्मवादिनामभिप्रायः ॥

सावित्राग्नेरनुषङ्गपक्षे बाधं दर्शयति । ^(४)"वृषा वा अग्निः ०
तस्मान्नानुषङ्गः" ^(४) इति । योऽयमग्न्यपलक्षितोऽग्निचित् सोऽयं

तस्मान्नानुषज्यः^(४) । ^(५)सोत्तरवेदिषु क्रतुषु चिन्वीत ।
उत्तरवेद्याः ह्यग्निश्चीयते^(५) । ^(६)प्रजाकामश्चिन्वीत ॥३॥

प्राजापत्यो वा एषोऽग्निः । प्राजापत्याः प्रजाः । प्र-
जावान् भवति । य एवं वेद^(६) । ^(७)पशुकामश्चि-

‘वृषा’ सेक्ता, रेतःसेचनेन प्रजामत्पादयितुं समर्थः । तादृशो
यद्यनुषज्जं कुर्यात् तदानोमस्याग्निचितो वृषणद्वयं कस्मिँद्वैरो
‘संस्फास्येत्’ पीडयेत् । ‘अस्य’, ‘यज्ञः’, अपि विनश्येत् । ‘तस्मात्’,
सावित्राग्निरितरत्र नानुषज्जनीयः, स्वतन्त्रा एवैते सर्वेऽग्नयः ।
तस्मादारुणकेतुकस्य स्वातन्त्र्येणैव क्रत्वङ्गत्वयुक्तमित्यर्थः ॥

क्रतुविशेषे तत्सम्बन्धं विधत्ते । ^(५)“सोत्तरवेदिषु
ह्यग्निश्चीयते”^(५) इति । उत्तरवेदिसंहिता ये क्रतवः पशुबन्धा-
दयः तेष्ववारुणकेतुकमग्निं ‘चिन्वीत’, नत्तत्तरवेदिरहितेष्वग्नि-
होत्रादिषु । यस्मादयं ‘अग्निः,’ उत्तरवेदिस्थाने ‘चीयते’,
तस्मात् तद्रहितं तच्चयनं न युक्तं । एवं सत्यस्मादग्निनिषेधात्
पूर्वाक्तादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोरित्यादिविधानाच्चाग्निहोत्रादा-
वारुणकेतुकस्य विकल्पो द्रष्टव्यः ॥

अथास्य चयनस्य काम्यप्रयोगाः । तत्रैकं काम्यं दर्शयति ।
^(६)“प्रजाकामश्चिन्वीत • य एवं वेद”^(६) इति । अग्नेः प्रजानां
च प्रजापतिना सृज्यत्वात् प्राजापत्यत्वन्तेन साम्येन प्रजाफल-
कत्वमग्नेः ॥

न्वीत । स॒ज्ज्ञानं॑ वा ए॒तत् प॑शू॒नां । यदापः॑ । प॒शू॒नामे॒व स॒ज्ज्ञाने॑ऽग्निं चि॒नुते॑ । प॒शु॒मान् भ॑वति । य ए॒वं वेद॑^(७) ॥ ४ ॥

(८) वृष्टि॑कामश्चिन्वीत । आपो॒ वै वृष्टिः॑ । प॒र्जन्यो॒ वर्ष॑को भवति । य ए॒वं वेद॑^(८) । (९) आ॒मया॒वी चि॑न्वीत । आ॒पो वै भे॑षजं । भे॒षज॒मेवा॒स्मै क॑रोति । सर्व॒मायु॑रेति^(९) । (१०) अ॒भिच॑रश्चिन्वीत । वज्रो॒ वा आपः॑ ॥ ५ ॥

वज्र॑मे॒व आ॒तृ॒त्येभ्यः॑ प्र॒हर॑ति । स्तृ॒णुत॑ ए॒नं^(१०) ।

अथ द्वितीयकामं दर्शयति । (७) “पशुकामश्चिन्वीत । य एवं वेद”^(७) इति । ये तृषार्त्ताः पशवो यत्र काषपोऽन्विष्य जानन्ति तस्मात् ‘आपः,’ पशूनां, सम्यग्ज्ञानसाधनं आतोऽप्यश्चयने सति ‘पशूनां,’ ज्ञानसाधन ‘एव,’ अग्निश्चितो भवति ॥

अथ तृतीयं दर्शयति । (८) “वृष्टिकामश्चिन्वीति । य एवं वेद”^(८) इति ॥

चतुर्थं दर्शयति । (९) “आमयावी चिन्वीत । सर्वमायुरेति”^(९) इति । तापशान्तिकरत्वादपां भेषजत्वं ॥

पञ्चमं दर्शयति । (१०) “अभिचरश्चिन्वीत । स्तृणुत एनं”^(१०) इति । उपरिष्ठात् ता आपो वज्रोभूत्वेत्येव वक्ष्यते । तस्मादपां वज्रत्वं । अत्रापामेवोपधेयत्वात् सर्वतः फलसाधनत्वेनापामेवोपशंसनं ॥

(११) तेजस्का॒मो यश॑स्का॒मः । ब्र॒ह्मव॑र्च॒सका॑मः स्वर्ग॑का॒म-
 श्चिन्वी॑त । ए॒ताव॑द्वा॒वास्ति॑ । याव॑दे॒तत् । याव॑दे॒वास्ति॑ ।
 तद॑व॒रुन्धे^(११) । ^(१२)तस्यै॒तद्भू॒तं । वर्ष॑ति॒ न धा॑वेत् ॥६॥
 अ॒मृतं॑ वा आ॒पः । अ॒मृत॑स्या॒नन्तरि॑त्यै^(१२) । ^(१३)ना-
 प्सु॒मूत्र॑पु॒रीषं॑ कुर्यात् । न नि॒ष्ठीवे॑त् । न वि॒वस॑नः स्ना-
 यात् । गु॒ह्यो वा एषो॑ऽग्निः । ए॒तस्या॑ग्नेर॒नति॑दा॒हाय^(१३) ।

षष्ठसप्तमाष्टमनवमफलानि दर्शयति । (११)“तेजस्कामो
 • तदवरुन्धे”^(११) इति । तत् प्रजापत्यादिकं स्वर्गान्तं ‘यावत्’,
 फलमुक्तं ‘एतावत्’, एव लोकेऽपि विद्यमानमुत्तमं फलं, अतः
 ‘यावत्’, उत्तमं फलं ‘अस्ति’, ‘तत्’, सर्वमनेन चयनेन प्राप्नोति ॥

अथारुणकेतुकाग्निचितौ नियमविशेषं विधत्ते । (१२)“तस्यै-
 तद्भूतं • अमृतस्यानन्तरित्यै”^(१२) इति । पर्जन्ये ‘वर्षति’, सति
 यदा मार्गं गच्छति तदा क्लेदनभीत्या धावनं न कुर्यात् । तत्र
 करणे चामृतरूपाणामपां परित्यागेन स्वर्गसुखरूपममृतम-
 न्तरितं भवेत् । तन्माभूदिति ‘न धावेत्’ ॥

नियमान्तराणि विधत्ते । (१३)“नाप्सु मूत्रपुरीषं • एत-
 स्याग्नेरनतिदाहाय”^(१३) इति । ‘एषः’ आरुणकेतुकः, ‘अग्निः’,
 अवीष्टकाभिर्निष्पाद्यत्वादप्सु गूढो वर्तते । तादृशो मूत्रादि-
 कारिणमतिशयेन दहति । स दाहो माभूदिति मूत्रादिकं ‘न
 कुर्यात्’, । पुरुषार्थत्वेन शास्त्रेषु निषिद्धस्यापि अत्र पुनर्निषेधः ॥

(१४)न पुष्करपर्णानि हिरण्यं वाधितिष्ठेत् । एतस्याग्ने-
रनभ्यारोहाय^(१४) । (१५)न कूर्मस्याश्रीयात् ॥ नोदकस्या-
घातुकान्येन मोदकानि भवन्ति । अघातुका आपः ।
य एतमग्निं चिनुते । य उचैनमेवं वेद^(१५) ॥ ७ ॥

चिनुते, चिनुते, प्रजाकामश्चिन्वीत, य एवं वेद,
आपः, धावेत्, अश्रीयात्, चत्वारि च ॥ अनु० २६ ॥

औतप्रायश्चित्तार्थं नियमान्तरं विधत्ते । (१४)“न पुष्कर-
पर्णानि ० एतस्याग्नेरनभ्यारोहाय”^(१४) इति । पुष्करपर्णस्य
हिरण्यस्य वा पादेनाक्रमणे सति तमग्निमारूढवान् भवेत् ।
अतस्तदभयं ‘नाधितिष्ठेत्’ ॥

नियमान्तरं विधत्ते । (१५)“न कूर्मस्याश्रीयात् ० य उचै-
नमेवं वेद”^(१५) इति । ‘कूर्मस्य’, अङ्गं किञ्चिदपि न भुञ्जीत ।
उदकशब्देन तत्रत्यो मीनादिरूपो लक्ष्यते, तदीयमण्ड्रं
‘नाश्रीयात्’ । ‘यः’, ‘एतं’ आरुणकेतुकं, ‘अग्निं’, ‘चिनुते’,
‘यः’, च ‘एवं’, ‘वेद’, तं ‘एनं’, प्रति ‘आदकानि’ उदकवर्त्तानि
मीनादीनि, ‘अघातुकानि’ अहिंसकानि, ‘भवन्ति’ ‘आपः’,
अपि ‘अघातुकाः’ उदकमरणं न भवेदित्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) इ॒मा नु॒ कं भुव॑ना सोषधे॒म । इन्द्र॑श्च वि॒श्वे च
दे॒वाः^(१) । (२) य॒ज्ञश्च॑ नः स्त॒न्वश्च॑ प्र॒जाश्च॑ । आ॒दि॒त्यै-
रिन्द्रः॑ स॒ह सोष॑धातु^(२) । (३) आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॑ स॒ग॒णो म॒-
रु॒द्भिः । अ॒स्माकं॑ भू॒त्ववि॒ता त॒नूनां^(३) । (४) आ॒स्र॒वस्व॑

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । इ॒मा नु॒ क॒मिति॑ च॒तस्र॑ इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “इ॒मा नु॒ कं ० वि॒श्वे च॑ दे॒वाः”^(१) इति । ‘इन्द्रश्च वि॒श्वे दे॒वा-
श्च’, वयञ्च ‘इ॒माः’ ‘भुव॑नानि’, ‘नु॒ कं सोष॑धेम’ सुखनामसु नु
कमितिपठितं सुखं यथा भवति तथा साधयाम ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “य॒ज्ञं च॑ न ० स॒ह सोष॑धातु”
(२) इति । अयं ‘इन्द्रः’, ‘आ॒दि॒त्यैः सह’, ‘नः’ अ॒स्माकं, ‘यज्ञं’,
शरीरं ‘प्र॒जाश्च’, साधयतु ॥

अथ तृतीयामाह । (३) “आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॑ ० त॒नूनां”^(३)
इति । ‘आ॒दि॒त्यैर्मरु॒द्भिः’, च युक्तत्वात् ‘स॒ग॒णः’, अयं ‘इन्द्रः’,
अ॒स्माकं ‘त॒नूनां’, ‘अ॒विता भू॒त् र॒चिता॑ भवतु* ॥

कल्पः । आ॒स्र॒वस्वेति॑ सप्तदशक्षपण्य इति । तत्र प्रथमामा-
ह । (४) “आ॒स्र॒वस्व ० स्त्रां पुरं”^(४) इति । अशब्देन जन्मवान्

* अत्र चतुर्थी नास्ति ।

मास्रवस्व । आण्डीभव ज मा मुहुः । सुखादीं दुःख-
निधनां । प्रतिमुचस्व स्वां पुरं^(४) ॥ १ ॥

(५)मरीचयः स्वायम्भुवाः । ये शरीराण्यकल्पयन् ।
ते ते देहं कल्पयन्तु । मा च ते स्थास्यतीरिषत्^(५) ।
(६)उत्तिष्ठत मा स्वप्न । अग्निमिच्छध्वं भारताः । राक्षः

यजमान उच्यते । आस्रवं नाम गमनं जन्म, स्रवनं प्रापणं, यज-
मानं जन्मोपेतमाहुः । ‘आस्रवस्व’ पुनः पुनर्जन्मलक्षणमागमनं,
मा कुरु, मुहुः ‘मास्रवस्व’ पुनः पुनर्मरणलक्षणं स्रवनं मा कुरु ।
‘मा ‘मुहुः आण्डीभव’ आण्डः ब्रह्माण्डमध्य इत्यर्थः आण्डी-
त्यभूततद्भाव उच्यते । पूर्वमनाण्डा इदानीमाण्डीभव तस्य
निषेधो माशब्देनोच्यते, पुनः पुनर्ब्रह्माण्डवर्त्तित्वं तव माभू-
दित्यर्थः । स्वशब्देनावश्यकत्वं द्योतयति । संसारोत्तरणविषया
तवाख्यातिः सर्वथा विनश्यत्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (५)“मरीचयः स्वायम्भुवाः • मा च
ते स्थास्यतीरिषत्”^(५) इति ॥

अथ तृतीयामाह । (६)“उत्तिष्ठत मा स्वप्न • सूर्येण सयु-
जोषसः”^(६) इति । हे अश्विजो यूयं ‘उत्तिष्ठत’, उत्थिता
भवत, उत्साहं कुरुतेत्यर्थः । ‘मा स्वप्न’ स्वप्नं मा कुरुत, अल-
सा मा भूतेत्यर्थः । ‘भारताः’ हविरादिभरणशीलाः सन्तः,

सोमस्य तृप्तासः । सूर्येण सयुजोषसः^(६) । ^(७)युवासु
वासाः^(७) । ^(८)अष्टाचक्रा नवद्वारा ॥ २ ॥

देवानां पूरयोध्या । तस्याः हिरण्मयः कोशः ।
स्वर्गो लोको ज्योतिषाऽऽवृतः^(८) । ^(९)यो वै तां ब्रह्मणो

‘अग्निं’ आरुणकेतुकं, ‘इच्छध्वं’ । कीदृशा चत्विजः, ‘राजः’
राजमानस्य, ‘सोमस्य’, पानेन ‘तृप्तासः’, ‘सूर्येण’, ‘सयुजोषसः’
समानप्रीतयः, यद्यप्येवंविधो मन्त्र अनुष्ठेयार्थस्तेष्टकोपधानस्य
प्रकाशको न भवति तथाप्येतदर्थानुस्मरणेन कश्चिददृष्टातिशयो
द्रष्टव्यः ॥

अथ चतुर्थ्याः प्रतीकं दर्शयति । ^(७)“युवा सुवासाः”^(७) इति ।
सोऽयं मन्त्रो यजन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(८)“अष्टाचक्रा • ज्योतिषावृतः”^(८)
इति । पूरिति शरीरमुच्यते, ‘देवानां’ इन्द्रादीनां, ‘पूः,’
‘अष्टाचक्रा’ चक्रवदावरणभूतास्त्वगसृज्जासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रौ-
जोरूपाः अष्टौ धातवो यस्याः सेयं ‘अष्टाचक्रा’, शिरोवार्त्तिभिः
सप्तभिर्द्वारैरधोवार्त्तिभ्यां द्वाराभ्यामुपेता ‘नवद्वारा’, ‘अयोध्या’
कर्मगतिमन्त्रेण केनापि प्रहर्त्तुमशक्या, ‘तस्यां’ पुरि, ‘हि-
रण्मयः’ सुवर्णनिर्मितपदार्थसदृशः, ‘कोशः’, अवकाशरूपः,
‘स्वर्गः’ सुखमयः, ‘लोकः’ स्थानविशेषः, ‘ज्योतिषा’ भासकेन
जीवचैतन्येन, ‘आवृतः’ परिवेष्टितः, वर्त्तते ॥

वेद । अमृतेनावृतां पुरीं । तस्मै ब्रह्म च ब्रह्मा च ।
 आयुः कीर्तिं पूजां ददुः^(९) । ^(१०)विभ्राजमानाः हरि-
 णीं । यशसा सम्परीयतां । पुरं हिरण्यीं ब्रह्मा ॥ ३ ॥
 विवेशापराजिता^(१०) । ^(११)पराङ्मेत्य ज्यामयी । परा-

अथ षष्ठीमाह । (९)“यो वै तां ० प्रजां ददुः”(९) इति ।
 ‘ब्रह्मणः’ सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य वस्तुनः,
 सम्बन्धिनी ‘अमृतेन’ परमानन्देन, ‘आवृतां’, ‘तां पुरीं’, ‘यो
 वै’ यः कोऽपि पुमान्, ‘वेद’, ‘तस्मै’ विदुषे, ‘ब्रह्म च’ परमा-
 त्मापि, ‘ब्रह्मा च’ प्रजापतिरपि, चकाराभ्यामन्येऽपि सर्वे देवा
 आयुरादिकं प्रयच्छन्ति ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(१०)“विभ्राजमानाः ० विवेशापरा-
 जिता”^(१०) इति । ‘ब्रह्मा’ प्रजापतिः, ‘पुरं’ शरीरं, ‘विवेश’
 प्रविष्टवान् । कीदृशीं पुरं, ‘विभ्राजमानां’ विशेषेण राजमानां,
 ‘हरिणीं’ पापहरणशीलां, ‘यशसा’ जगत्स्रष्टृत्वलक्षणया
 कीर्त्या, ‘सम्परीयतां’ सम्यक् परिवेष्टितां, ‘हिरण्यीं’ सुवर्ण-
 निर्मितां, कदाचिदपि पराजयरहितां ॥

अथाष्टमीमाह । ^(११)“पराङ्मेत्य ज्यामयी ० सुरानुभयान्”,
^(११) इति । ‘विद्वान्’ परब्रह्मतत्त्ववित्, ‘पराङ्’ पुनरावृत्तिर-
 हितः, ‘एति’ ब्रह्मतत्त्वं प्राप्नोति । कीदृशोविद्वान्, ‘अज्यामयी’

डेत्यनाशकी । इह चामुत्र चान्वेति । विद्वान् देवा-
सुरानुभयान्^(११) । ^(१२)यत्कुमारो मन्द्रयते । यद्योषि-
त्यतिव्रता । अरिष्टं यत्किञ्च क्रियते । अग्निस्तदनु-
वेधति^(१२) । ^(१२)अश्रुतासः श्रुतासश्च ॥ ४ ॥

ज्या, वयोहानिः आमयः, व्याधिः तद्वान् ज्यामयी तदुभयरा-
हित्यादयम्, 'अज्यामयी', नाशकः अपमृत्युबन्धकं कर्म वा,
तद्योगान्नाशकी, तद्राहित्यात् 'अनाशकी', देहतादात्म्यभ्रमा-
भावात् वयोहानिव्याध्यपमृत्युरहितः पुनरावृत्तिशून्यः सन्
ब्रह्म प्राप्नोति । 'इह चामुत्र च', लोकद्वयेऽपि, 'देवासुरानु-
भयान्', 'अन्वेति' अनुगच्छति, सर्वात्मको भवतीत्यर्थः ॥

अथ नवमीमाह । ^(१२)"यत्कुमारो मन्द्रयते • अग्निस्तद-
नुवेधति"^(१२) इति । 'कुमारी' विवाहरहिता स्त्री, 'यत्' पापं
पुरुषसम्भोगरूपमुद्दिश्य, 'मन्द्रयते' हर्षं करोति । 'योषित्' युव-
तिः च, 'यत्' पापं परपुरुषसम्भोगं रूपम् उद्दिश्य, 'मन्द्रयते'
हृष्टा भवति, 'पतिव्रता', अपि स्वभर्तृसंयोगाभावेन क्लिष्टा सती
'यत्' पापं देहत्यागरूपमुद्दिश्य, 'मन्द्रयते', 'यत्' अन्यदपि,
'किञ्चित्', 'अरिष्टं' दानादिना रेष्ठुं विनाशयितुमशक्यं महत्पापं,
अस्य यजमानस्य येन केनापि 'क्रियते' 'तत्' सर्वम्, अयमारुणके-
तुकः 'अग्निः', 'अनुवेधति' अनुक्रमेण विनाशयति ॥

अथ दशमीमाह । ^(१२)"अश्रुतासः • इन्द्रमग्निञ्च ये वि-

यज्जानो येऽप्ययज्जानः । स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । इन्द्रमग्निञ्च ये विदुः^(१३) । ^(१४)सिकता इव संयन्ति । रश्मिभिः समुदीरिताः । अस्माँल्लोकादमुष्माञ्च । ऋषिभिरदात् पृश्निभिः^(१४) । ^(१५)अपेतं वीतं विच सर्पता-

दुः”^(१३) इति । ‘अष्टतामः’ अपक्वचित्ताः, ‘ष्टतामश्च’ पक्वचित्ता अपि, ‘यज्जानः’ श्रुतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठायिनः, ‘येऽप्ययज्जानः’ तद्विपरीताः, तेषां मध्ये ‘ये’ पुरुषाः, ‘इन्द्रं’ परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मानं, ‘अग्निं’ आरुणकेतुकञ्च, ‘विदुः’ याथात्मेन जानन्ति, ते ज्ञानिनः ‘स्वर्यन्तः’ स्वर्गं मोक्षं वा प्राप्नुवन्तः, ज्ञानव्यतिरिक्तसाधनान्तरं ‘नापेक्षन्ते’ ॥

अथैकादशीमाह । ^(१४)“सिकता इव ० पृश्निभिः”^(१४) इति । यथा लोके वायुना प्रेरिताः ‘सिकताः’ क्वचित् परस्परं ‘संयन्ति’ राशिरूपेण सङ्गच्छन्ते । तद्वदेते जीवाः ‘रश्मिभिः’ रज्जुस्थानीयैः कर्मभिः, ‘समुदीरिताः’ प्रेरिताः सन्तः, कर्मार्जनस्थानीयात् ‘अस्माँल्लोकात्’ कर्मफलभोगरूपात्, ‘अमुष्माञ्च’ लोकात्, तदा तदा निर्गत्य क्वचित् क्वचित् संयन्ति तेषां सर्वेषामनुग्रहाय परमेश्वरः ‘पृश्निभिः’ शुक्लैः, तत्त्वप्रकाशकैः, ‘ऋषिभिः’ मन्त्रैः, ‘अदात्’ ज्ञानं प्रयच्छति ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१५)“अपेतं वीतं ० वसानमस्मै”^(१५) इति । यमेन नियुक्ताः पुरुषाः पुरातना नूतनाश्च सर्वस्यां

तः । येऽत्रस्थाः पुराणा ये च नूतनाः । अहोभिरद्भिर-
क्तुभिर्व्यक्तं ॥ ५ ॥

यमो ददात्ववसानमस्मै^(१५) । ^(१६)नृ मुणन्तु नृ पा-
त्वयः । अकृष्टा ये च कृष्टजाः । कुमारीषु कनीनीषु ।

भूमौ व्याप्य वर्त्तन्ते तान् सम्बोधेदमुच्यते हेयमदूताः 'ये' यूयं,
'पुराणाः' अत्र अग्निचेत्रे ये पूर्वं स्थिताः, 'ये च नूतनाः',
'ये अत्रस्थाः', ते सर्वे यूयं 'अपेत' अस्मात् स्थानादपगच्छत,
'वीत' परस्परं वियुज्य गच्छत, किञ्च 'अतः' 'विसर्पत' अस्मात्
स्थानाद्विदूरं गच्छत, 'अहोभिः' दिवसैः, 'अक्तुभिः' रात्रि-
भिश्च, 'अद्भिः' अवीष्टकाभिः, 'व्यक्तं' विशेषेण सम्बद्धं, 'अव-
सानं' इदं स्थानं, 'अस्मै' यजमानाय, 'यमो ददातु',
यमेन दत्ते सति केषुचिदहोरात्रेष्वत्रावीष्टकोपधानं कुर्म
इत्यर्थः ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “^(१६)नृमुणन्तु ० च ये हिताः”^(१६)
इति । अविभक्तिको नृशब्दे मनुष्यजातिमात्रे ज्ञेयः, परपीडा-
दिना परमृत्यभावादिना जीवन्तो गर्हिताः पुरुषाः ते जातिमा-
त्रान्वयवन्तो नृशब्देनात्र विवक्षिताः । तादृशाः पुरुषाः 'मुण-
न्तु' अस्मात् स्थानादपगच्छन्तु, 'नृ' तादृशानां मनुष्याणां, 'अर्थः'
स्वामी, च 'पातु' इतः स्थानादपेत्यास्मान् पातु, 'अकृष्टाः' अक-
र्मयोग्याः, दुष्कृतप्रसूताः, 'ये च कृष्टजाः' विशुद्धवंशजाता एव

ज॒रिणी॑षु च॒ ये हि॒ताः^(१६) । ^(१७)रेतः॑पी॒ता आण्ड॑पी॒ताः ।
अ॒ङ्गारे॑षु च॒ ये हु॒ताः । उ॒भया॑न् पु॒त्रपौ॑त्र॒कान् । यु॒वे-
ऽहं॑ य॒मराज॑गान्^(१७) । ^(१८)श॒तमि॒न्नु श॒रदः॑^(१८) ॥ ^(१९)अ-

सन्तः, अकर्मयोग्या अन्धादयः पातकिनो वा, ते सर्वेऽप्यस्मात् स्थानादपयन्तु । तथा 'कुमारीषु' विवाहरहितासु स्त्रीषु, 'ये हिताः' गर्भत्वेन स्थापिताः, तथा 'कनोनीषु' कुमार्याः पुत्रीषु, विवाहयुक्तास्वपि ये गर्भत्वेन स्थापिताः, तथा 'जारिणीषु' उपपतियुक्तासु स्त्रीषु, 'ये हिताः' गर्भत्वेन स्थापिताः । ते दुष्टचेत्रजाः सर्वेऽप्यस्मादुपधानस्थानादपगच्छन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१७)"रेतःपीताः ० यमराजगान्"
^(१७) इति । 'रेतःपीताः' पीतरेतस्काः पुरुषाः । 'आण्डपीताः' आण्डसृष्टोदकाः पापिनः, एवमाद्यभक्ष्यभक्षणाः सर्वेऽपीतेऽपगच्छन्त । तथा 'अङ्गारेषु', 'ये' पश्चादयः, अशास्तीयमार्गेण 'हुताः', पिपीलिकादयो वा पिशाचादिभावेन जगति वर्तन्ते सर्वेऽप्यस्मात् स्थानादपगच्छन्तु । तथा 'पुत्रपौत्रकान्' श्रुतवृत्तहीनताकुलितान् पुत्रान् पौत्रांश्च, 'उभयान्', 'अहं युवे' अस्मात् स्थानात् पृथक् करोमि, तथा 'यमराजगान्' यमेन पातयितुं योग्यान्, सर्वानप्यपनयामि ॥

अथ पञ्चदश्याः प्रतीकं दर्शयति । ^(१८)"शतमिन्नुशरदः"
^(१८) इति । इयञ्च शाखान्तरीया वैश्वदेवकाण्डे योगे योग

दो यद्ब्रह्म विलंबं । पितॄणाञ्च यमस्य च । वरुणस्या-
श्विनोरग्नेः । मरुताञ्च विहायसां^(१९) । ^(२०)कामप्रय-

इत्यनुवाके समाज्ञाता । तत्पाठस्तु । शतमिन्नु शरदो अन्ति
देवा यत्रा नश्चक्रा जरसन्तनूनां । पुत्रामो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरिति । हे 'देवाः', 'शतमिन्नु'
शतमपि, 'शरदः' संवत्सराः, 'अन्ति' अस्माकमन्तिकस्या
एवास्वल्पा एव, शतायुः पुरुष इति श्रुत्या शतं, शरद आधि-
कोन तत्र तत्र प्रशंस्यन्ते । अस्माकं तु न पर्याप्त्या तत्र हेतु-
च्यते, 'यत्र' एषु शतसंवत्सरेषु, 'नः' अस्मदीयानां, 'तनूनां',
'जरसं' शरीराणं वयोहानिलक्षणं शैथिल्यं, 'चक्रे' हे देवा यूयं
कृतवन्तः । किञ्च 'यत्र' यस्यां जरायां, 'पुत्रासः' पुत्राः स्वकी-
योदरजाताः स्वेन रक्षिता एव, 'पितरो भवन्ति' प्रत्युत
पालका भवन्ति । तादृशमायुः कथं पर्याप्तं भवेत्, आस्तां
तावदायुषः पर्याप्तिः । हे देवाः यूयं 'आयुर्गन्तोः' तादृशम-
प्यायुः सर्वं प्राप्नुमिच्छा विद्यते यस्य तस्मात्, 'मध्या' तस्यायुषो
मध्ये, 'नः' अस्मान्, 'मारिरीष' तद्धिंसितान् मा कुरुत, इति
शाखान्तरीयमन्त्रस्यार्थः ॥

अथ षोडशीमाह । ^(१९)"अदो यत्० विहायसां"^(१९) इति ।
'यत् ब्रह्म', पूर्वाक्तजगत्कारणमस्ति 'अदः' ब्रह्म, पित्रादीनां
सर्वेषां 'विलंबं' विशेषेणालम्बनं । 'विहायसाः' इत्यनेनाकाशव-
र्त्तिनो यत्तगन्धर्वादय उच्यन्ते ॥

व॑ण॒म्मे अ॒स्तु । स॒ह्ये॒वास्मि॑ स॒नात॑नः । इति॑ ना॒को
ब्र॒ह्मि॒श्रवो॑ रा॒यो ध॒नं । पु॒त्रा॒नापो॑ दे॒वीरि॒हाहि॑ता^(१०) ॥
॥ ६ ॥

पु॒रं, न॒व॒द्वारा, ब्र॒ह्मा, च, व्य॒क्तः, श॒रदः, अ॒ष्टौ च ॥
अनु० २७ ॥

अथ सप्तदशीमाह । (१०) “कामप्रयवणं ० पुत्रानापोदेवी-
रिहाहिता”^(१०) इति । प्रकर्षेण यवनं मिश्रीकरणं प्रयवणं
कामानां प्रयवणं येन ब्रह्मणा भवति तत् ‘कामप्रयवणं’, ‘मे’ मम,
ब्रह्मप्रकामप्रापकं ‘अस्तु’ । ‘हि’ यस्मात्, अतः ‘सनातनः’ अना-
दिषिद्धः, ‘स एव’ परमात्मैव, ‘अस्मि’, इत्यतः कारणात्
‘नाकः’ दुःखरहित स्थानविशेषः, ‘ब्रह्मिश्रवः’ ब्रह्मविषयवा-
क्यश्रवणं, ‘रायः’ हिरण्यादयः, धनं प्रीतिसाधनं स्त्रीपुत्रादि-
चेत्येतत् सर्वं ममास्तु इति शेषः । ‘देवीः’ देवनशीलाः,
‘आपः’ यूयमबीष्टकाः, ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि, ‘पुत्रान्’,
‘आहिता’ धत्त सम्पादयत ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१)विशीर्णीं गृध्रशीर्णीञ्च । अपेतौ निर्ऋतिः॥हय॥
परिबाधः॥श्वेतकुक्षं । निजङ्घः॥ शवलोदरं^(१) । ^(२)स ता-
न्वाच्यायया सह । अग्ने नाशय संदृशः । ईर्ष्यासूये

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । विशीर्णीमिति द्वे इति । तत्र प्रथमामाह ।
(१)“विशीर्णीं ० शवलोदरमि”^(१) इति । हे अग्ने ‘विशीर्णीं’
शिरोरहितां, ‘गृध्रशीर्णीञ्च’, गृध्रसमानशिरोयुक्तां च, ‘नि-
र्ऋतिं’ राक्षसीम्, अलक्ष्मीम्, ‘इतः’ अस्मात् स्थानात्, ‘अपहय’
अपजहि, परिबधादिनामका निर्ऋतिसम्बन्धिनः पुरुषा अप्य-
पजहि ‘परिबाधपरितेः’ ‘बाधकं’ श्वेतकुक्षिः, श्वेतवर्णकुक्षियुक्तं
‘निजङ्घं’ न्यग्भूतजङ्घायुक्तं, ‘शवलोदरं’ शुक्लवर्णमिश्रितो-
दरयुक्तं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(२)“स तान्वाच्यायया सह ० अग्नेना-
शय संदृशः”^(२) इति । वाच्यानि जनैर्निन्द्यानि, पूर्वाक्तपरिबा-
धादिरूपाण्यपत्यानि तान्यात्मन इच्छतीति ‘वाच्याया’ परि-
बाधादीनां माता काचिदलक्ष्मी, अस्मादुपद्रवोपायं सम्यक्
पश्यन्तीति ‘संदृशः’, परिबाधादयः हे ‘अग्ने’, ‘स’, त्वं ‘तान्’
परिबाधादीन्, ‘नाशय’ मात्रासह विनाशाय । किञ्च ये

बुभुक्षां । मन्युं कृत्याञ्च दीधिरे । रथेन किंशुका-
वता । अग्ने नाशय संदशः^(१) ॥ १ ॥

विशीर्ष्णीं दश* ॥ अनु० २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

^(१)पर्जन्याय प्रगायत । दिवस्पुत्राय मीढुषे । स नो य-

विद्वेषिणोऽस्माकमीर्यादीन् 'दीधिरे' दीपयन्ति । अस्मद्गुणा-
नामसहनं 'ईर्या', तेषु दोषारोपः 'अस्रया', अन्नाभावेन
बाधा 'बुभुक्षा', 'मन्युः' अस्मद्विषयः क्रोधः, 'कृत्या' अस्मद्वि-
षयोऽभिचारः, एतेषामीर्यादीनां दीपनमभिवृद्धिं कुर्वन्तो ये
द्वेषिणोऽस्मान् मारयितुं सम्यक् पश्यन्ति तान् सर्वान् 'रथेन',
तदीयेन सह, 'नाशय' । कीदृशेन रथेन, 'किंशुकावता'
कुत्सिताः शुकाः किंशुकाः प्राण्युपद्रवकारिणः पक्ष्याकारा
राजसविशेषास्तेर्युक्तेन ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । पर्जन्यायेति तिस्र इति । तत्र प्रथमामाह । “^(१)पर्ज-

* एतदुपसंहारप्रतीकं मद्दृष्टपुस्तकेषु एकोनत्रिंशानुवाकशेषे
वर्तते । तद्भाष्यमतेनात्राकृत्यं ।

वसमिच्छतु^(१) । ^(२)इदं वचः पर्जन्याय स्वरारजे । हृदे
अस्त्वन्तरन्तद्युयोत । मयोभूर्वातो विश्वकृष्टयः सन्व-
स्मे । सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः^(३) । ^(४)यो गर्भमो-

न्याय ० समिच्छतु^(१) इति । हे च्छत्विग्यजमानाः ‘पर्जन्याय’
वृष्ट्यभिमानिदेवार्थं, ‘प्रगायत’ प्रकर्षेण स्तुतिं कुरुत । कीदृ-
शाय, ‘दिवस्युत्राय’, दिव्युत्पन्नत्वात् पुत्रत्वं । ‘मीढुषे’ वृष्टिरूपेण
जलस्य मेचकाय, ‘सः’ पर्जन्यदेवः, ‘नः’ अस्माकं, ‘यवसं’ अन्ना-
दिरूपं भक्ष्यं, सम्पादयितुं ‘इच्छतु’ ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“इदं वचः ० देवगोपाः”^(२) इति ।
‘स्वरारजे’ स्वत एव राजमानाय, ‘पर्जन्याय’ पर्जन्यदेवार्थं,
अस्माभिरुक्तं ‘इदं’ स्तुतिरूपं, ‘वचः’, ‘हृदेऽन्तरमस्तु’ तदीय-
चित्ते प्रविष्टमस्तु । ‘तत्’ अस्मदीयं वचः, ‘युयोत’ तच्चित्ते हे
च्छत्विजो मिश्रयत । ‘वातः’ वायुः, ‘अस्मे’ अस्मासु, ‘मयोभूः’
सुखस्य भावयिता, भवतु ‘विश्वकृष्टयः’ सर्वेऽपि मनुष्याः,
अस्मासु मयोभुवः सन्तु । ‘ओषधीः’ ब्रीहियवाद्याः, ‘सुपि-
प्पलाः’ शोभनफलोपेताः, ‘देवगोपाः’ हविर्द्वारा देवानां पा-
लयित्र्यः ‘सन्तु’ ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“यो गर्भमोषधीनां ० पुरुषीणाम्”
^(२) इति । ‘यः’ पर्जन्यो देवः, ‘ब्रीहियवाद्योषधीनां’, ‘गवां’

षधीनां । गवां कृणोत्यवीतां । पर्जन्यः पुरुषीणां^(१) ॥ २ ॥
पर्जन्याय दश ॥ अनु० २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)पुनर्मा प्रैत्विन्द्रियं । पुनरायुः पुनर्भगः । पुन-
ब्राह्मणमैतु मा । पुनर्द्रविणमैतु मा^(१) । (२)यन्मेऽद्य रेतः

अश्वानां, मनुष्यस्तोणाञ्च 'गर्भं कृणोति' । नोऽस्माकं मयो-
भूरिति शेषः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । पुनर्मा प्रैत्विति चेति । तत्र प्रथमामाह । (१)“पुन-
र्मा प्रैत्विन्द्रियं • पुनर्द्रविणं प्रैतु मा”^(१) इति । यत् ‘इन्द्रियं’
भोगेन नष्टं, तत् ‘पुनः’, अपि ‘मां’, प्रति ‘प्रैतु’ आगच्छतु ।
‘आयुः’, अपि ‘पुनरैतु’, ब्राह्मण इदं ‘ब्राह्मणं’ ब्राह्मवर्चसं, तदपि
‘पुनर्मामैतु’ । ‘द्रविणं’ धनमपि, ‘पुनर्मामैतु’ । एतत् सर्वं
मम पुनः पुनर्वर्द्धतामित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)“यन्मेऽद्य रेतः • वर्चमे”^(२) इति ।

पृथिवीमस्कान् । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । इदं तत्
 पुनराददे । दीर्घायुस्त्वाय वर्चसे^(१) । ^(१)यन्मे रेतः प्र-
 सिच्यते । यन्म आजायते पुनः ॥ तेन माममृतं कुरु ।
 तेन सुप्रजसं कुरु ॥ १ ॥

पुनः, द्वे च ॥ अनु० ३० ॥

अथास्मिन् दिने 'मे' मदीयं, 'यद्रेतः', 'पृथिवी', प्रति
 'अस्कान्' प्रमादेन स्कन्नमासीत् । 'ओषधीः अपि', मदीयं
 'यत्' रेतः, 'असरत्' 'प्राप्नोत्', ओषधीषु स्कन्नमित्यर्थः ।
 अत्र रेतः, आपः, असरत्, अप्सु स्कन्नं, 'तदिदं' रेतः, 'पुनः',
 अपि अहं 'आददे' । किमर्थं, 'दीर्घायुस्त्वाय', 'वर्चसे' आयु-
 र्वृद्धये, ब्रह्मवर्चसाय च ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"यन्मे रेतः ० सुप्रजसं कुरु"^(१)इति ।
 'मे' मदीयं, 'यद्रेतः', गर्भाश्रये प्रकर्षेण 'सिच्यते', 'मे'
 मदीयं, 'यत्' रेतः, 'पुनः', अपि 'आजायते' अपत्यरूपेणो-
 त्पद्यते, 'तेन' अपत्येन, 'मां' यजमानं, 'अमृतं' सुखयुक्तं,
 'कुरु' । 'तेन' अपत्यरूपेण रेतसा, 'मां', 'सुप्रजसं' शोभनपुत्र-
 पौत्रादिप्रजायुक्तं 'कुरु' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके प्रथमप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अ॒ङ्गस्तिरो॒धाऽजा॑यत । तव॑ वै॒श्रव॑णः स॒दा ।
तिरो॑धेहि स॒प॒त्नानः॑ । ये अ॒पोऽअ॒न्ति केच॑न^(१) ।
(२) त्वा॒ङ्घ्रीं मा॒यां वै॒श्रव॑णः । रथ॑ सह॒स्र॒बन्धु॑रं । पु॒रु-

अथैकत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ वैश्रवणयज्ञमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र चतसृभिर्वैश्रवणमा-
वाहयेत् । तासु प्रथमामाह । (१) “अ॒ङ्गस्तिरो॒धाऽजा॑यत ०
अ॒पोऽअ॒न्ति केच॑न”^(१) इति । अत्रानादिसिद्धः कुबेरः सम्बो-
ध्याच्यते । हे कुबेर त्वया गृहीतो यः ‘वैश्रवणः’, विश्रवसोपत्यं,
स खलु ‘सदा’, ‘तव’, ‘अ॒ङ्गस्तिरो॒धाऽजा॑यत’ अनुपलक्षितानां
त्वदीयकर्मणां तिरोधायक आसीत् । अतो वैश्रवणस्य कर्म-
तिरोधायकत्वं निवार्यं, तन्मुखेन ‘नः’ अस्मदीयान् शत्रून्,
‘तिरोधेहि’ विनाशय, ‘केचन’ अन्येऽपि, ‘अपः’ अस्मदीयानि
कर्माणि, ‘अ॒न्ति’ तिरोदधति, नाशयन्ति, तानपि सर्वांस्त्वं
‘तिरोधेहि’ ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “त्वा॒ङ्घ्रीं मा॒यां ० याहि॑ नो बलिम्”
(२) इति । हे कुबेर वैश्रवणसहितस्त्वं ‘रथमास्थाय’, ‘नो बलिं’
अस्मदीयां पूजां प्रति, ‘आयाहि’ आगच्छ । कीदृशं रथं,
‘सहस्रबन्धुरं’ अराणां सहस्रं यस्मिन् चक्रे तच्चक्रं सहस्रवत्

अक्र॑सह॑साश्वं । आ॒स्थाया या॑हि नो ब॒लिं^(१) । ^(१)यस्मै॑
भू॒तानि॑ ब॒लिमाव॑हन्ति । धनं॑ गा॒वो ह॒स्ति॒हिर॑ण्यम॒-
श्वान् ॥ १ ॥

अ॒साम॑ सु॒मतौ॑ य॒ज्ञिय॑स्य । अ॒ग्र्यं बिभ्र॑तोऽन्न॑मुखीं
वि॒राज॑म्^(२) । ^(२)सु॒दर्श॑ने च॒ क्रौञ्चे॑ च । मै॒नागे॑ च॒ म-

तद्युक्ताधूर्यस्य रथस्य मोऽयं सहस्रबन्धुरः तादृशं, 'पुरुश्चक्रं' बज्रचक्रोपेतं, 'सहस्राश्वं' सहस्रसङ्ख्याकैरश्वैरुपेतं, । तस्य रथ-
स्योपमानमुच्यते । 'त्वाष्ट्रीं मायां' यथा त्वष्टा निर्मिता माया
आश्चर्यकरी तद्वदाश्चर्यकरं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"यस्मै भूतानि ० विराजम्"^(१)
इति । 'यस्मै' कुबेराय, 'भूतानि' सर्वे प्राणिनः, 'बलिं' पूजां,
'आवहन्ति' सम्यादयन्ति । कीदृशं बलिं, धनादिरूपं, 'धनं'
मणिमुक्तादिकं, हस्तिभिः सहितं हिरण्यं 'हस्तिहिरण्यं',
'यज्ञियस्य' बलिना पूजनीयस्य तस्य कुबेरस्य, 'सुमतौ' अनु-
ग्रहबुद्धौ, 'असाम' अवस्थिता भूयास्त । कीदृशस्य कुबेरस्य,
'अन्नमुखीं' अन्नप्रधानां, 'विराजं' विविधं राजमानां, 'अग्र्यं'
सम्पदं, 'बिभ्रतः' धारयतः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(२)"सुदर्शने ० स॒ह्यार्थं॑ नगरं॑ तव"^(२)
इति । सुदर्शनादिनामकास्तयः पर्वताः तस्मिन्नेकैकस्मिन्
'महागिरौ', यत् 'तव नगरं', तत् 'सह्यार्थं', तत् परित्यज्य

हागिरौ । सतद्वाट्टारगमन्ता । स॒हा॒र्यं॑ नगर॒न्तव॑^(४) ।
^(५)इति मन्त्राः । कल्पो॑त ऊ॒र्ध्वं^(५) । ^(६)यदि॑ बलि॒-
हरे॑त् । हिर॒ण्यना॒भये॑ वितु॒दये॑ कौबे॒राया॑यं बलिः ॥२॥
सर्व॑भूताधिपतये नम इति । अथ बलि॒-हृत्त्वे॑प-

अस्मदनुग्रहार्थमत्रागच्छेत्यर्थः । कीदृशं नगरं, 'सतद्वाट्टार-
गमन्ता' सन्तः, शतं वा द्वाराणि, अट्टारः कल्याविशेषाः गम-
न्ताः, गमनयोग्या रथ्याविशेषाः शतमङ्गलाका द्वारविशेषाः
कल्याविशेषा रथ्याविशेषाश्च यस्मिन् नगरे तं नगरं सतद्वा-
ट्टारगमन्ता ॥

श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थं पूर्वोत्तरग्रन्थौ विभजते । ^(५)"इति
मन्त्राः • ऊ॒र्ध्वम्"^(५) इति । 'इति' एवमुक्ता, अङ्गुस्तिरोधे-
त्यादयो नगरन्तवेत्यन्ता मन्त्रा द्रष्टव्याः । 'अत ऊ॒र्ध्वं', यदि
बलिं हरेदित्यादिग्रन्थः 'कल्पः' अनुष्ठानविधायकब्राह्मणरूपः ॥

तद्विधां दर्शयति । ^(६)"यदि बलि॒-हरे॑त् • हृत्त्वे॑पति-
ष्ठेत्"^(६) इति । 'यदि'शब्दप्रयोगाद्बलिहरणं वैकल्पिकमिति
गम्यते । तस्मिन् बलिहरणपक्षे हिरण्येत्यादिमन्त्रेण बलिं हृत्वा
वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपस्थानं कुर्यात् । कुबेरस्य सम्बन्धी वैश्रवणः
कौबेरः, हिरण्यं नाभौ यस्यासौ हिरण्यनाभः सर्वाभरण-
भूषित इत्यर्थः । हिरण्यं दुर्लभं कुर्वन् सर्वप्राणिनो विशेषेण
तुदति व्यययतीति 'वितुदिः', यथोक्तगुणयुक्ताय वैश्रवणाय

तिष्ठेत्^(६) । ^(७)क्षत्रं क्षत्रं वैश्रवणः । ब्राह्मणा वयं स्मः ।
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । अस्मात् प्रविश्यान्नम-
 द्धीति^(७) । ^(८)अथ तमग्निमादधीत । यस्मिन्नेतत्कर्म
 प्रयुज्जीत^(८) । ^(९)तिरोधा भूः । तिरोधा भुवः ॥ ३ ॥

‘अयं बलिः’, मया दत्तः, सर्वप्राणिनामधिपतये तस्मै वैश्रव-
 णाय ‘नमः’, अस्तु । इत्युक्तो बलिहरणमन्त्रः ॥

(७)“क्षत्रं क्षत्रं ० प्रविश्यान्नमद्धीति”^(७) इति । अत्रैकः
 क्षत्रशब्दः क्षतात् त्रायत इति व्युत्पत्त्या पालकत्वं ब्रूते, द्वि-
 तीयः क्षत्रशब्दो जातिवाची, अयं ‘वैश्रवणः’, ‘क्षत्रं क्षत्रं’ पा-
 लकः, क्षत्रियत्वजातियुक्तश्च, ‘वयं’ यजमानाः, ब्राह्मणजाति-
 युक्तास्तेन पालनीयाः ‘स्मः’, अतः ‘ते’ वैश्रवणाय, ‘नमः’, अस्तु,
 ‘मा मा हिंसीः’ हिंसितं मा कुरुतः, यस्मादयं ब्राह्मणत्वेन
 नमस्कृतत्वेन च त्वया पालनीयाः ‘अस्मात्’ कारणात्, अत्र
 बलिस्थाने ‘प्रविश्य’, ‘अन्नं’ अस्माभिर्दत्तं बलिरूपं, ‘अद्धि’
 भक्षय । ‘इति’ अस्मै, उपस्थानमन्त्रः ॥

अग्निस्थापनं विधत्ते । ^(८)“अथ तमग्निमादधीत ० प्रयु-
 ज्जीत”^(८) इति । ‘यस्मिन्’ अग्नौ, वैश्रवणबल्याख्यं ‘एतत् कर्म’,
 प्रयुज्यते । ‘तमग्निं’, पूर्वोक्तोपस्थानानन्तरं भूमौ स्थापयेत् ॥

स्थापनीयं मन्त्रं दर्शयति । ^(९)“तिरोधा भूः ० पत्ये सीदे-
 ति”^(९) इति । हे अग्ने ‘भृस्तिरोधा’ भूर्लोकं स्वतेजमाच्छादय,

ति॒रोधा॒ स्वः । ति॒रोधा॒ भू॒भुवः॒ स्वः । सर्वे॑षां लोकाना-
माधिपत्ये॑ सीदेति^(९) । ^(१०)अथ तमग्निमिन्धीत । यस्मिन्ने-
तत् कर्म प्रयुञ्जीत^(१०) । ^(११)ति॒रोधा॒ भूः स्वाहा । ति॒रो-
धा॒ भुवः॒ स्वाहा । ति॒रोधा॒ स्वः॒ स्वाहा । ति॒रोधा॒ भू॒भु-
वः॒ स्वः॒ स्वाहा^(११) । ^(१२)यस्मिन्नस्य काले सर्वा आहुती-
हुता भवेयुः ॥ ४ ॥

अपि ब्राह्मणमुखीनाः । तस्मिन्नहः काले प्रयुञ्जीत ।

एवं 'भूः', लोकः 'स्वः', लोकः वा, एकैकशः समुदायरूपेणापि
सर्वान् व्याप्नुहि । व्याप्य च 'सर्वेषां' एतेषां, 'लोकानां', 'आधि-
पत्ये' अधिकपालननिमित्तं, 'सीद' अत्रोपविश । 'इति' अय-
मग्निस्थापनमन्त्रः ॥

समिन्धनं विधत्ते । ^(१०)"अथ तमग्नि ० प्रयुञ्जीत"^(१०) इति ।
पूर्ववद्वाख्येयं ॥

समिन्धनमन्त्रान् दर्शयति । ^(११)"ति॒रोधा ० ति॒रोधा
भू॒भुवः॒ स्वः॒ स्वाहा"^(११) इति । 'स्वाहा' समिदियं स्वाहुतमसु ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

अस्य वैश्रवणयज्ञस्य कालविशेषं दर्शयति । ^(१२)यस्मिन्नस्य
• सुप्तजनाद्वेपि"^(१२) इति । 'अस्य' आरुणकेतुकस्य, सम्बन्धः,
'ब्राह्मणमुखीनाः' रुद्रो वा एषः यदग्निः स एतर्हि जात इत्यादि
ब्राह्मणप्रतिपादिताः शतरुद्रीयादयः, 'सर्वा अपि', आहु-
तयः 'यस्मिन् काले', 'हुता भवेयुः', तदहःसम्बन्धिनि

परः सुप्तजनाद्वेपि^(१२) । ^(१३)मा स्म प्रमाद्यन्तमाध्याप-
येत् । सर्वार्थाः सिध्यन्ते । य एवं वेद । शुध्यन्निद-
मजानतां । सर्वार्था न सिध्यन्ते^(१२) । ^(१४)यस्ते विघा-
तुको भ्राता । ममान्तर्हृदये श्रितः ॥ ५ ॥

तस्मा इममग्रपिण्डं जुहोमि । स मेऽर्थान् मा विव-

‘तस्मिन् काले’, वैश्रवणयज्ञं ‘प्रयुञ्जीत’, ‘वेपि’ अपि वा, ‘सुप्त-
जनात् परः’, सर्वेषु जनेषु सुप्तेषूत्तरस्मिन् काले ॥

एतदीयग्रन्थाध्ययने नियमं दर्शयति । ^(१२)“मा स्म प्रमा-
द्यन्तमाध्यापयेत् • सर्वार्था न सिध्यन्ते”^(१२) इति । ‘प्रमा-
द्यन्तं’ प्रमादयुक्तं दुर्वृत्तं पुरुषं, ‘इदं’ वैश्रवणबलिकर्म, गुरुमु-
खात् ‘अजानतां’, पुरुषाणां ‘शुध्यन्’ शुध्यतां अन्नाभावेन
दरिद्राणां, ‘न’, केऽपि कामाः सिध्यन्ति, अन्नमपि तेन लभ्यते
कुतोऽन्यत्कामप्राप्तिरित्यर्थः ॥

अथ बलिहरणमन्त्रं दर्शयति । ^(१४)“यस्ते विघातुकः •
मयि स्वाहा”^(१४) । हे कुबेर ‘विघातुकः’ सर्वेषां हिरण्यलाभ-
विघ्नकरणशूलः ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘भ्राता’ वैश्रवणः, सोऽयं ‘ममा-
न्तर्हृदये’, ध्येयत्वेन ‘आश्रितः’, ‘तस्मै’ वैश्रवणाय, ‘इमं’, ‘अग्र-
पिण्डं’ श्रेष्ठपिण्डं, ‘जुहोमि’ । ‘सः’ वैश्रवणः, ‘मेऽर्थान्’ मदीयान्
हिरण्यलाभादोन् पुरुषार्थान्, ‘मा विवधीत्’ मा विनाशयतु,
किन्तु मध्ये सन्पादयतु तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ॥

अथोपस्थानमन्त्रमाह । ^(१५)“राजाधिराजाय • मा ते

धीत् । मयि स्वाहा^(१४) । ^(१५)राजाधिराजाय प्रसह्य
 साहिने । नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान्
 कामकामाय मह्यं । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु । कु-
 बेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः । केतवो अरु-
 णासश्च ॥ ऋषयो वातरशनाः । प्रतिष्ठाः शतधाहि ।
 समाहितासो सहस्रधायसं । शिवानः शन्तमा भवन्तु ।
 दिव्या आप ओषधयः । सुमृडोका सरस्वति । मा
 ते व्योम सदृशि^(१५) ॥ ६ ॥

व्योमसदृशि^(१५) इति । राज्ञां सर्वेषामधिकत्वेन यो राज्य-
 स्वामी सोऽयं 'राजाधिराजः', तस्मै, बलात्कारेण सर्वेषां लाभानां
 योऽभिभविता प्रतिबन्धकः स 'प्रसह्यसाहो', तस्मै, 'वैश्रवणाय',
 'वयं' यजमानाः, 'नमस्कुरुर्महे' । 'कामेश्वरः' सर्वेषां कामानां
 स्वामी, स 'वैश्रवणः', 'कामकामाय' बलभोगार्थिने, 'मह्यं', 'मे
 कामान्' मदपेक्षितान् सर्वान् भोगान्, 'ददातु' । कुबेररू-
 पाय 'महाराजाय वैश्रवणाय', 'नमः', अस्तु । केतव इत्या-
 दिकं पूर्वमेव व्याख्यातं । अस्य च वैश्रवणयज्ञस्यारुणकेतुकान्तः
 प्रयोगो बहिष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोग इत्युभयप्रकारो विद्यते ।
 तच्च सर्वाङ्गतिहोमान्ते बौधायनेन दर्शितं । वैश्रवणयज्ञो ब्राह्म-
 णेन व्याख्यातोऽन्नकामस्य सर्वकामस्य वा पर्वणि पर्वणि वैश्रवण-
 यज्ञः । सोत्तरवेदिषु क्रतुषु चिन्वीतेति यथा ब्राह्मणमित्यादि ॥

अश्वान्, बलिः, भुवः, भवेयुः, अत्रितः, च, सप्त च ॥
अनु० ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)संवत्सरमेतद्व्रतञ्चरेत् । द्वा वा मासौ^(१) ।
(२)नियमः समासेन^(२) । (३)तस्मिन् नियमविशेषाः ।
त्रिषवणमुदकौपस्पृशी । चतुर्थकालपानभक्तः स्यात् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

अथारुणकेतुकचयनाङ्गव्रतं विधत्ते । (१)“संवत्सरं • वा
मासौ”^(१) इति । यो ह्यारुणकेतुकमग्निं चेतुमिच्छति सोऽधि-
कारसिद्ध्यर्थमादौ ‘संवत्सरं’, ‘वा’, मासद्वयं वा वक्ष्यमाणं
‘व्रतं’, अनुतिष्ठेत् ॥

व्रतशब्दार्थमाह । (१)“नियमः समासेन”^(२) इति । योयं ‘नि-
यमः’ स्त्रीकारः, तदेव व्रतं । एतच्च ‘समासेन’ सङ्क्षेपेण, दर्शितं ॥

अथ विस्तरं प्रतिज्ञापूर्वकं दर्शयति । (२)“तस्मिन् •
काण्ड चषयः”^(३) इति । नियमो व्रतमित्येव सामान्यलक्षण-
मुक्तं ‘तस्मिन्’ व्रते, अनुष्ठेयाः ‘नियमविशेषाः’, क्रमेणाच्यन्ते ।
सूयते सोमो अत्रेति सवनं, तत् त्रिविधं, प्रातर्मध्यन्दिनसायङ्काल-
भेदात्, तस्मिन् सवनत्रये उदकमुपस्पृशेत्, स्नायादित्यर्थः ।

अहरहर्वा भैक्षमश्रीयात् । औदुम्बरीभिः समि-
 द्भिरग्निं परिचरेत् । पुनर्मा मैत्विन्द्रियमित्येतेनानु-
 वाकेन । उद्धृत परिपूताभिरग्निः कार्यं कुर्वीत ॥ १ ॥

असञ्चयवान् । अग्नये वायवे सूर्याय । ब्रह्मणे प्रजा-
 पतये । चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः । ऋतुभ्यः संवत्सराय ।

पानं, चीरादिविषयं, भक्तमन्नं, तदुभयमपि प्रतिदिनं काल-
 द्वये स्वीक्रियते । तस्मात् द्विरङ्गो मनुष्येभ्यः उपद्वियते । प्रा-
 तश्च सायञ्चेत्याह्नातत्वात्, तथा प्रातर्भुक्तवतः सायं द्वितीयः
 कालः, परेद्युः प्रातःकालस्तृतीयः, तत्रैव सायं चतुर्थः कालः,
 मध्यवर्त्तिनौ द्वितीयतृतीयकालौ परित्यज्य तस्मिंश्चतुर्थकाले
 पानं भक्तं च यस्यासौ 'चतुर्थकालपानभक्तः', तथाविधा
 भवेत् । अथवा प्रतिदिनं भिक्षित्वा तदन्नं भुञ्जीत, सोऽयं पक्षो-
 ऽऽशक्तविषयः । उदुम्बरवृक्षजन्त्याभिः 'समिद्भिः', अग्निपरिचर्यां
 कुर्यात् । तस्मिन् समिदाधाने मन्त्राः 'पुनर्मा मैत्विन्द्रियमि-
 त्येतेनानुवाकेन', उक्ताः । स चानुवाकः पूर्वमेव व्याख्यातः ।
 आपः, नदीतडाकादिभ्यः पात्रेणोद्धृता वस्त्रेण शोधिताश्च,
 ताभिः पादप्रक्षालनाचमनादिकं कुर्यात्, न तु नद्यादौ, य-
 त्कार्यः सञ्चयो भिक्षापात्रादन्यत्र भक्ष्यादिवस्तुसङ्ग्रहः, तद्युक्तो
 न भवेत् । प्रतिदिनमग्न्यादित्योहणन्ताभ्यो देवताभ्यो होमं
 कुर्यात् । व्रतहोमनियुक्तत्वात् स्वाहाकारोऽर्थलभ्यः । ततोऽग्नये
 स्वाहा वायवे स्वाहेत्यादयो मन्त्राः सम्यद्यन्ते । आदिष्यते वि-

वरुणायारुणायेति व्रतहोमाः । प्रवर्ग्यवदादेशः । अ-
रुणाः काण्ड ऋषयः^(१) । ^(४)अरण्येऽधीयीरन् । भद्रं
कर्णेभिरिति द्वे जपित्वा ॥ २ ॥

महानाम्नीभिरुदकं सस्पर्श । तमाचार्यो दद्यात् ।
शिवा नः शन्तमेत्योषधीरालभते । सुमृडीकेति भूमिं ।

धीयत इति 'आदेशः', अनुष्ठेयोऽर्थः, स च 'प्रवर्ग्यवत्', अत्राव-
गन्तव्यः, प्रवर्ग्याध्ययनादौ ये धर्मास्तेऽत्राध्यनुष्ठेयाः । ते च प्रव-
र्ग्यधर्मा आपस्त्वमेन सूत्रिताः, संवत्सरमेतद्भूतं चरेदेतस्मिन् संव-
त्सरेऽधीयीत यद्येतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्भूतं
चरेत्संवत्सरे पर्यवेते अत्रे क्वदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य
पूर्ववद्विष्टज्य मदन्तीरूपसृष्टेत्यादयः । तानेतान् धर्मान् वा
चरेत्, अरण्यस्थे अत्र 'काण्ड ऋषयः', तेऽपि होतव्या इत्यर्थः ॥

अथारुणकेतुकचयनप्रतिपादितस्य ग्रन्थस्याध्ययने निय-
मान् विधत्ते । ^(४)"अरण्येऽधीयीरन् ० पुण्यो भवति"^(४) इति ।
सायं ग्रन्थः 'अरण्ये', एवाध्येतव्यः, न तु ग्रामे । अध्ययनोपक्रमे
शान्त्यर्थं 'भद्रं कर्णेभिरिति द्वे' ऋचौ, जपेत् । आपमापामि-
त्येताभिः 'महानाम्नीभिः' ऋग्भिः, अथेतारं माणवकं 'उदकं',
स्पर्शयेत्, ततः 'तं' माणवकं, 'आचार्यो दद्यात्' व्रताय नि-
युञ्जीत, शिवा न इति मन्त्रेणौषधीः सृष्टेत् । सुमृडीका सर-
स्वतीति मन्त्रेण 'भूमिं', सृष्टेत् । यथाध्ययनस्योपक्रमे सर्वमे-
तदनुष्ठितं, एवमध्ययनस्यावसानेऽपि सर्वमेतदनुष्ठेत् । क-

एवमपवर्गे । धेनुर्दक्षिणा । कः सं वासश्च क्षौमं ।
 अन्यदा शुक्तं । यथाशक्ति वा । एवः स्वाध्यायध-
 र्मेण ॥ अरण्ये धीयीत । तपस्वी पुण्यो भवति तपस्वी
 पुण्यो भवति^(४) ॥ ३ ॥

कुर्वीत, जपित्वा, स्वाध्यायधर्मेण, द्वे च ॥ अनु० ३२ ॥

भद्रः, स्मृतिः, साकं जानाम्, अक्षि, अतिताम्राणि,
 अत्यूर्ध्वाक्षः, आरोगः, केदम्, अग्निश्च, सहस्रवृत्, पवि-
 च्वन्तः, आतनुष, अष्टयोनो, योऽसौ, अथादित्यस्य,
 आरोगस्य, अथ वायोः, अथाम्नेः, दक्षिणपूर्वस्यां,
 इन्द्रघोषावः, आपमापां, योऽपां, आपो वै, चतुष्टयः,
 जानुदग्धीम्, अग्निं प्रणीय, इमानुक्तं, विशीष्णीं, प-
 र्जन्याय, पुनः, अद्भ्यः, संवत्सरं द्वाचिःशत् ॥ ३२ ॥

भद्रं, ज्योतिषाप्रतिस्थेन, तस्मिन्नाजानं, कश्य-
 पात्, सहस्रवृद्धियं, नपुंसकम्, अष्टयोनीम्, अथाम्ने, य

तद्वाध्ययनस्य समाप्तावाचार्याय 'धेनुर्दक्षिणा', देया भोज-
 नार्थं कांश्यपात्रं देयं, प्रावरणार्थं 'क्षौमं', वस्त्रं देयं । तद-
 शक्तौ 'अन्यत्' कार्पासमयं, 'शुक्तं', वस्त्रं देयं । अत्यन्तमशक्तेन
 'यथाशक्ति' किमपि देयं, 'एवं', एवमुक्तेनाध्ययनधर्मेण युक्तः सन्,
 'अरण्ये', गुरुमुखाद्ग्रन्थं 'अधीयत', एवमधीयानो व्रतनियमानु-
 ष्ठानात्तपोयुक्तो भवति । अभ्यासोऽयं भङ्गलार्थः ॥

ए॒वं वे॒द, ये न॒खाः, अ॒सौ वै प॒ल्व॒ल्याः, अ॒मृतं॒ वा आ॒पः,
अ॒द्भ्यः, न॒वविं॒शोत्त॑र॒शतं* ॥ १२६ ॥

भ॒द्रं द॑धातु । ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ । हरिः
ॐ ॥ तत् सत् ॥

भ॒द्रं क॒र्णेभिः॑ शृ॒णुयाम॑ दे॒वाः । भ॒द्रं प॑श्येमा॒क्षभिर्य॑-
ज॒त्राः । स्थि॒रैरङ्गै॑स्तुष्टुवा॒सस्त॑नूभिः । व्य॒शेम॑ दे॒व
हि॒तं यदा॑युः । स्व॒स्ति न॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः । स्व॒स्ति नः॑
पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः । स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्यो॑ अरि॒ष्टने॑मिः ।
स्व॒स्ति नो॒ वृह॑स्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः॑ ३ ॥ हरिः॑ ओम् ॥

नमो॑ ब्र॒ह्मणे॑ नमो॑ अ॒स्त्वग्नये॑ नमः॑ प्र॒थिव्यै॑ नमः॑
आ॒षधी॑भ्यः । नमो॑ वा॒चे नमो॑ वा॒चस्प॑तये॒ नमो॑ वि॒-
ष्णवे॑ वृ॒हते॑ करोमि ॥ ॐ शान्तिः॑ ३ ॥ ओम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके प्रथमप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोद्घादं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

समाप्नोऽयं प्रथमः प्रपाठकः ॥

* दशदशत्यनन्तरं प्रतीकमत्र प्रदर्शितं । किन्तु १०६ पृष्ठास्याऽष्ट-
योनीत्यतःपरं अथाग्न इति प्रतीकपर्यन्तमेकादशदशतयः सन्ति । एता
हि सङ्कलनया त्रिंशोत्तरशतं दशतयो भवन्ति ।

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

(१) सह वै देवानाञ्चासुराणाञ्च यज्ञौ प्रततावास्तां
वयः स्वर्गं लोकमेष्यामो वयमेष्याम इति तेऽसुराः
सन्नद्धा सहसैवाचरन् ब्रह्मचर्येण तपसैव देवास्तेऽ-

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठके हि प्रथमे वज्रिरारुणकेतुकः ।

सम्यक् प्रोक्तो द्वितीये स्यात्* स्वाध्यायब्राह्मणाभिधे ॥

तत्राद्येऽनुवाकेऽध्ययनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतं विधातुं तत्-
प्रशंसार्थमादावुपाख्यानमाह । (१) “सह वै • पराभावयन्” (१)
इति । ‘वयं’, एव आधिपत्यनिमित्तं ‘स्वर्गं’, गमिष्याम इत्येवं
‘देवाः’, यदा† यज्ञे प्रवृत्ताः तदानीमेव‡ ‘असुराः’, अपि

* द्वितीये तु इति तै० पाठः । † यथा इति तै० पाठः ।

‡ तथा इति तै० पाठः ।

सुरा अमुह्यस्ते न प्राजानस्ते पराभवन्ते न स्वर्गं
लोकमायन् प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोकमाय-
न्प्रसृतेनासुरान् पराभावयन्^(१) ^(२)प्रसृतो ह वै य-
ज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्रसृतोऽनुपवीतिनो यत्किञ्च ब्रा-

तथैवाभिप्रेत्य यज्ञे* प्रवृत्ताः, तावुभौ 'यज्ञौ', 'प्रततौ' विस्तीर्णौ,
'आस्तां' । तदानीं तथाविधाः 'असुराः', 'सन्नद्ध' कृतसन्नाहाः,
'सहसैव' भुजबलमात्रेणैव 'आचरन्' यज्ञमारब्धवन्तः, 'ते',
मौर्ख्यात् ब्रह्मचर्यादिनियमं नादृतवन्तः । 'देवाः', तु ब्रह्म-
चर्यात् समस्ततपसा† युक्ताः सन्तो यथाशास्त्रमनुष्ठितवन्तः ।
'ते', मूर्खाः 'असुराः', 'अमुह्यन्' मौर्ख्यपारवश्येन मोहं प्राप्ताः,
मूढाः सन्तः कर्त्तव्याकर्त्तव्यं किमपि 'न प्राजानन्' । ततो
यथाशास्त्राननुष्ठानाभावात् स्वर्गं न प्राप्ताः । 'देवाः', तु 'प्र-
सृतेन', एव 'यज्ञेन', 'स्वर्गं', प्राप्ताः, 'अप्रसृतेन यज्ञेन', युक्तान्
'असुरान् पराभावयन्' ॥

अथ प्रसृताप्रसृतयोः स्वरूपं विभजते । ^(१)"प्रसृतो ह वै
० यजत एव तत्"^(२) इति । यज्ञोपवीतयुक्तस्य यः अयं
'यज्ञः', सोऽयं गुणाधिक्यात्‡ 'प्रसृतः' प्रकर्षेण वृत्त इत्युच्यते ।
'अनुपवीतिनः' यज्ञोपवीतरहितस्य, 'यज्ञः', गुणहीनत्वात्

* तथैवाभिप्रेत्य यज्ञे इति पाठस्तु तै० पुस्तके नास्ति ।

† ब्रह्मचर्यात्मना तपसा इति तै० पाठः ।

‡ गुणाधिक्यवशादिति तै० पाठः ।

ह्यणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्^(१) ^(१)तस्मा-
द्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या^(१)
^(४)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत*^(४) ^(५)दक्षिणं

‘अप्रसृतः’, इत्युच्यते । ‘किञ्च’, ‘ब्राह्मणः’, यज्ञोपवीतयुक्तः
सन् ‘यत्’ किमपि, ‘अधीते’, तत् सर्वं यागानुष्ठानसमं भवति ॥

तदेवं यज्ञोपवीतं प्रशंसाध्ययनोपयोगं वदन् यज्ञाना-
मङ्गत्वेन विधत्ते । ^(२)“तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत • प्रसृत्यै”^(२)
इति । ‘प्रसृतिः’ प्रकृष्टगुणयुक्तत्वं ॥

यज्ञोपवीतसाधनं द्रव्यं विधत्ते । ^(३)“अजिनं • उपवीत”
^(३) इति । कृष्णाजिनवस्त्रयोरन्यतरद्रव्यं दक्षिणभागे लम्बमानं
कृत्वाधीयीतेत्यर्थः । एवमध्ययनादावनेनैव वाक्येन विहितस्यापि
यज्ञोपवीतस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे निवीतं मनुष्याणामित्यत्र[†]
पुनर्विधानं तदतिक्रमे तत्रत्यविशेषप्रायश्चित्तार्थं ॥

यज्ञोपवीतप्रसङ्गात् त्रयाणामपि लक्षणं दर्शयति । ^(५)“द-
क्षिणं बाहुमुद्धरते • संवीतं मानुषं”^(५) इति । ‘दक्षिणं बाहुं’,
ऊर्ध्वं धृत्वा § सव्ये बाहौ लम्बमाने सति यद्वेष्टनं तत् ‘यज्ञोप-
वीतं’ । ‘एतदेव विपरीतं’ सव्यबाहोरूर्ध्वं धारणं दक्षिण-
बाहोरलम्बमानञ्चेद्भवति तदा वेष्टनं ‘प्राचीनावीतं’, इत्युच्यते ।

* उपवीय इति तै० पाठः । † अध्ययनयजनयज्ञानामिति तै० पाठः ।

‡ मनुष्याणामिति तै० पाठः । § कृत्वा इति तै० पाठः ।

बाहुमुद्धरते वधते* सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव वि-
परीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषं^(५) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) रक्षांसि हवा पुरोऽनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्
प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत् तानि वरमष्टणीतादित्यो

वाङ्मोहभयोरप्यधोलम्बमानयोरंसद्वयममं 'संवीतं', तदेतत्
'मानुषं' मनुष्याणामृषीणाञ्च यज्ञोपवीतं, देवानां यथा
'प्राचीनावीतं', पितॄणां तदत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके† प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे यज्ञोपवीतविधानमुक्तं‡ । द्वितीये सन्ध्योपासनविधा-
न§ मुच्यते । तत्प्रशंसार्थमादावाख्यायिका॥माह । (१) “रक्षांसि
हवा पुरोऽनुवाकं • नाम्नसा शाम्यन्ति” (१) इति । ‘हवा’शब्दः
प्रसिद्ध्यर्थः, ‘पुरोऽनुवाकः’ पूर्वकालः, पुरः, इत्येव पूर्वैरनूच्यते॥

* वधते इति तै० पाठः । † द्वितीयकारके इति तै० पाठः ।

‡ यज्ञोपवीतविधानमुक्ता इति तै० पाठः ।

§ सन्ध्योपासनविधिरिति तै० पाठः ।

॥ आदावुपाख्यानमिति तै० पाठः । ॥ सर्वैरनूच्यते इति तै० पाठः ।

ने॒ यो॒द्धा इति॒ तान् प्र॒जाप॑तिरब्र॒वो॒द्यो॒धय॑ध्वमिति
 तस्मा॒दुत्ति॑ष्ठन्तः॒ ह॒वा तानि॒ रक्षा॑स्यादित्यं यो॒धय॑न्ति
 याव॑दस्त॒मन्व॑गा॒त्तानि॑ ह॒वा ए॒तानि॑ रक्षा॑सि गाय॒त्रि-
 या॑भि॒मन्त्रि॑ते॒नाम्भ॑सा शा॒म्यन्ति॑^(१) ^(२)तदु॑ ह॒वा ए॒ते

न त्विदानीमिति वा पश्चादिति वोच्यते, एतादृशे पूर्वकाले
 रचांसि खलु 'उद्यं' श्रेष्ठं तोत्रं, 'तपः', 'अतिष्ठन्त' कृतवन्तः,
 तेन तपसा तुष्टः 'प्रजापतिः', 'तान्' रक्षोविशेषान्, 'वरेण',
 'उपामन्त्रयत' उपच्छन्दितवान्,† वरं वृणोध्वमित्युक्त्वा तान्
 परितोष्य तपसे निवारितवान् । 'तानि' रचांसि, 'आदित्यः',
 'नः' अस्माकं, 'योद्धा', भवतु 'इति' एवं, 'वरं अवृणोत' । 'प्रजा-
 पतिः', 'तान्', आदित्येन सह युद्धं कुरुतेत्यनुज्ञां दत्तवान् ।
 'तस्मात्' कारणात्, 'तानि' रचांसि, 'उत्तिष्ठन्तं हवा' उद्य-
 न्तमेव, 'आदित्यं', 'योधयन्ति' युद्धे प्रवर्त्तयन्ति । 'यावत्', अयं
 आदित्यः 'अस्तमन्वगात्' अस्मिं प्राप्नोति । उदयमारभ्य ताव-
 दादित्येन सह युद्धं कुर्वन्ति तदा च युद्धे प्रवृत्तानि 'तानि'
 रचांसि, तत् सवितुर्वरेण्यमित्यनया 'गायत्र्या', अभिमन्त्रितं
 यज्जलन्तेनैव 'शाम्यन्ति', नलन्येन केनापि ॥

इत्यनेना†ख्यानेन जलं प्रशंसार्थमभिधत्ते । (१) "तदु हवा •

* गायत्र्या इति तै० पाठः । † उपदेशितवानिति तै० पाठः

‡ इत्यमाख्यानेन इति तै० पाठः ।

ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्या*भिम-
 न्विता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभू-
 त्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति^(१)
 (१) यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति^(२)
 (३) उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्म-

प्रक्षिपन्ति”^(१) इति । यस्मादनेन जलेन रक्षसां शान्तिः, ‘तद् ह
 वै’ तस्मादेव कारणात्, ‘एते’ लोके दृश्यमानाः, ‘ब्रह्मवादिनः’
 वेदस्य वक्तारः, ‘सन्ध्यायां’ प्रातःसन्ध्याकाले, ‘पूर्वाभिमुखाः’,
 सन्तः गायत्र्याभिमन्वितं जलं ‘ऊर्ध्वं’, ‘विक्षिपन्ति’, प्रक्षिपेयु-
 रित्यर्थः । ‘ताः’ च विक्षिप्ताः†, ‘आपः’, गायत्रीसामर्थ्यादञ्जरूपं
 प्राप्य ‘तानि’ आदित्ययुद्धार्थमागतानि, ‘रक्षांसि’, मन्देहनाम-
 कानां रक्षसां स्वभूते कस्मिंश्चिदरुणनाम्नि द्वीपे‡ ‘प्रक्षिपन्ति’ ॥

अथ प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । (१) “यत् प्रदक्षिणं ० पाप्मा-
 नमवधून्वन्ति”^(१) इति । ‘प्रदक्षिणं’ प्रारम्भमावर्त्तनं, प्रक-
 मेयुः§ । तेन च पापक्षयो भवति ॥

अथ ध्यानं विधत्ते । “(३) उद्यन्तमस्तं यन्तं ० आदित्यो ब्र-
 ह्मेति”^(३) इति । अयं परिदृश्यमानः ‘आदित्यः’, ‘ब्रह्मेति’,
 शास्त्रतः ‘विद्वान्’, पुमान् ‘उद्यन्तं अस्तं यन्तं’, वा ‘आदित्यं’,

* गायत्र्या इति तै० पाठः । † विक्षिप्ताः इति तै० नास्ति ।

‡ अरुणे अग्निद्वीपे इति तै० ।

§ कुर्युः इति तै० अधिकः पाठः D पुस्तके तु ।

यो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते स वादित्यो ब्रह्मेति^(५)
^(५)ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद^(५) ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) यद्देवा देवहेलनं देवासश्चकृमा वयं । आदि-

तथा 'ध्यायन्', प्रदक्षिणञ्च 'कुर्वन्', वर्त्तते स पुमान् 'सकलं',
 'भद्रं' 'अश्नुते' श्रेयः प्राप्नोति ॥

वेदनं प्रशंसति । (५) "ब्रह्मैव सन् ० य एवं वेद" (५) इति ।
 'यः' पुमान्, आदित्यो ब्रह्मेति 'वेद', स पुमान् पूर्वमजाना-
 नोऽपि स्वयं वस्तुतः 'ब्रह्मैव सन्', प्राप्ताद्देदनादज्ञानापगमे
 सति स्वानुभवेनापि 'ब्रह्म', आप्नोति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते* माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये सन्ध्यावन्दनमुक्तं । तृतीयादिषु चतुर्थानुवाकेषु
 पापक्षयार्थं कुशाण्डहोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र तृतीया-
 नुवाकगतासु चतु प्रथमामाह । (१) "यद्देवा देव ० मामित" (१)

* सायनीये इति तै० पाठः

त्यास्तस्मान् मा मुञ्चतर्तस्यर्तेन मामित^(१) । ^(२)देवा जी-
वनका॒म्या यद्वा॒चान्त॑तमू॒दिम॑ । तस्मान् इ॒ह मुञ्च॑त
विश्वे॑ दे॒वाः स॒जोष॑सः^(३) । ^(४)ऋ॒तेन॑ द्या॒वापृथि॑-
वी ऋ॒तेन॑ त्व॒ सर॑स्वती । कृ॒तान्नः॑ पा॒द्मेन॑सो॒ यत्

इति । 'देवा सः' देवनशोलाः, 'आदित्याः' अदितेः पुत्राः, हे
'देवाः', 'देवहेडन' देवानां क्रोधकारणं, 'यत्' कर्म, 'वय-
ञ्चकम्' । 'तस्मात्' अपराधात्, यूयं 'मुञ्चतं', अपि च 'ऋतस्य'
यज्ञस्य, सम्बन्धिना 'ऋतेन' सत्येन होमेन, 'मां', यूयं* 'इत'
प्राप्तुत ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"देवा जीवनकाम्याः ० सजोषसः"^(२)
इति । हे 'देवाः', वयं 'जीवनकाम्याः' जीवनमात्मन इच्छन्तः,
'यदनृतं वाचा ऊदिम' राजमेवादौ तत्प्रियार्थं† अनृतमुक्त-
वन्तः, 'सजोषसः' परस्परमस्माभिश्च समानप्रोतियुक्ताः, हे
'विश्वे देवाः', 'इह' अस्मिन् कर्मणि, अनुष्ठिते सति, अस्मात्
पापात् 'नः' अस्मान्, 'मुञ्चत' ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"ऋतेन द्यावापृथिवी ० अनृतमू-
दिम"^(४) इति । हे 'द्यावापृथिवी', 'ऋतेन' सत्यवचनेन, 'यत्'
पापं, प्राप्तं तथा हे 'सरस्वति', अनेन 'यत्' पापं, प्राप्तं 'त्वं

* यूयमपि तै० पाठः । † तत्प्रियार्थं इति तै० पाठः ।

किञ्चानृतमूदिम^(२) । ^(४)इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमो
धाता बृहस्पतिः । ते नो मुञ्चन्त्वेनसो यदन्यकृतमा-
रिम^(४) । ^(५)सजातशःसादुत जामिशःसाज्ज्यायसः
शःसादुत वा कनीयसः । अनाद्यष्टं देवकृतं यदेनस्त-

अनृतसमानर्तेन' द्यावापृथिव्यौ, चेत्येतौ यूयं 'कृतात्', तस्मात्
'एनसः', 'नः' अस्मान्, 'पाहि' यूयं पातेत्यर्थः । किञ्च 'यत्कि-
ञ्चिदनृतं', 'ऊदिम' वयमुक्तवन्तः, तस्मादप्येनसः पात ॥

चतुर्थीमाह । ^(४)"इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ • यदन्यकृत-
मारिम"^(४) इति । 'यत्' पापं, 'अन्यकृतं' अन्येन यज्ञव्यति-
रिक्तेन निमित्तेन कृतं, 'आरिम' वयं प्राप्ताः, तस्मात्
'एनसः', 'ते' इन्द्रादयो बृहस्पत्यन्ताः,* देवाः, 'नः' अस्मान्,
'मुञ्चन्तु' ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)"सजातशःसादुतजामि • मुमुग्धि"
^(५) इति । 'सजाताः' समानजन्मानो ज्ञातयः, समानवयस्काः
सखायः वा, तैर्मयि कृतः 'शंसः' प्रशंसा स्तुतिः, 'उत' अथवा,
'जामयः' जाया भार्याः, ताभिर्मयि कृतः† 'शंसः' स्तुतिः,
'ज्यायान्' ज्येष्ठो भ्राता, तस्य 'शंसः' तेन मयि कृता स्तुतिः,
'उत वा' अथ वा, 'कनीयान्' कनिष्ठो भ्राता, तस्य शंसः

* बृहस्पतिपर्यन्ता इति तै० पाठः ।

† ताभिः कृत इति तै० पाठः ।

स्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि^(५) ॥ ^(६)यद्वाचा यन्मनसा
बाहुभ्यामरूभ्यामष्टीवज्ज्ञाः शिञ्जैर्यदन्तं चक्षमा वयं ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्षम या-

तेन मयि कृता स्तुतिः, 'तस्मात्' स्तुतिमाभ्यात्, प्रमत्तेन* मया
'अनाधृतं' केनापि प्रकारेणापरिहार्यं प्रबलं, 'देवकृतं' देव-
विषये सम्पादितं, 'यत्', 'एनः' पापं, हे 'जातवेदः', 'त्वं',
'तस्मात्', 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' अस्मान्† मुक्तं कुरु ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(६)"यद्वाचा यत् ० दुष्कृता"^(६) इति ।
वागादिभिः 'यत्', 'अनृतं' अयुक्तरूपं पापं, 'वयं', 'चक्षम'
कृतवन्तः, वाचा असत्याभिधानं गुर्वादिषु त्वङ्कारादि च‡ ।
'मनसा', परानिष्टचिन्तनं । 'बाहुभ्यां', ब्राह्मणताडनादि ।
'ऊरूभ्यां', अगम्यालिङ्गनादि । 'अष्टीवज्ज्ञां' जानुभ्यां, अग-
न्तव्यदेशगमनादि, 'शिञ्जैः' शिञ्जेन, अयोनी रेतःसेकादि,
वज्रवचनाच्चुरादीन्त्रियग्रहः । चक्षुषा उद्यदर्कदर्शनादि ।
ओत्रेण गुरुदेवादिनिन्दाश्रवणं । आस्तेनाभक्ष्यभक्षणमित्या-
दि । 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'एनसः', 'अग्निः', मां 'प्रमुञ्चतु' ।
'यानि दुष्कृतानि' यान्यप्यन्यानि पापानि, 'चक्षम', तेभ्यो-
ऽपि 'प्रमुञ्चतु' ॥

* स्तुतिसम्मानप्रमत्तेनेति तै० पाठः । † मां इति तै० पाठः

‡ अहङ्कारादि चेति तै० पाठः ।

नि दुष्कृता^(६) । ^(७)येन त्रितो अर्णवान्निर्बभूव येन
सूर्यं तमसो निर्मुमोच । येनेन्द्रो विश्वा अजहाद-
रातीस्तेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानशान आस्मि^(७) ।
^(८)यत् कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना
चरामि । एतत् तदग्ने अन्तृणो भवामि जीवन्नेव

अथ सप्तमीमाह । ^(७)“येन त्रितो • ज्योतिरानशान आस्मि”^(७)
इति । ‘त्रितः’ नाम कश्चित् पुरुषः, स च पौरोडाशिककाण्डे
अङ्गारेणोदकपावनात् निष्पन्न इति श्रुतः* स तृतीयमभ्यपा-
तयत्, ततस्त्रितो जायतेति । स च ततो‘येन’† परमेश्वरज्यो-
तिषा, ‘अर्णवात्’ समुद्रसमानात् पापात् ‘निर्बभूव’ निर्मुक्तो
बभूव । तथा ‘येन’ ज्योतिषा, परमेश्वरः स्वर्भानुसञ्ज्ञका-
सुरेणापादितात् ‘तमसः’, ‘सूर्य’, ‘निर्मुमोच’ निर्मुक्तं कृत-
वान् । ‘इन्द्रः’ स्वर्गाधिपतिः, ‘येन’ परमेश्वरज्योतिषा, ‘विश्वाः’
‘अरातीः’ सर्वानपि शत्रून्, ‘अजहात्’ क्षणान्नाशितवान्,
‘तेन’ ज्योतिषा, ‘अहं’, ‘आनशान’ सर्वतो व्याप्तुवं, ‘ज्यो-
तिरास्मि’ पारमेश्वरं ज्योतिः प्राप्तवानस्मि ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)“यत् कुसीदमप्रतीतं • प्रति तत्ते
दधामि”^(८) इति । ‘इह’ अस्मिन् जन्मनि, ‘मया’, स्वीकृतं

* स च पुरुषो दार्शकाण्डे अङ्गारेणोदपातनाभिषु उत्पन्न इति श्रुत
इति तै० पाठः ।

† ततः त्रितः येनेति तै० पाठः ।

प्रति तत्ते दधामि^(८) । ^(९)यन्मयि माता यदा पिपेष य-
दन्तरिक्षं यदाशसातिक्रामामि चिते देवा दिवि जाता
यदाप इमं मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो
अग्ने त्वमग्ने अयासि^(९) ॥ १ ॥

मुमुग्धि, सप्त च ॥ अनु० ३ ॥

‘यत्’, ‘कुसीद’ चणं, ‘अप्रतीत’ केनाप्यालस्यादिना उत्त-
मर्णेभ्यो न प्रत्यर्पितं, ‘यमस्य’ दुष्टशिक्षाधिकारिणः, निधि-
स्थानीयेन प्रत्यर्पयितव्येन, ‘येन’ ऋणेन, युक्तोऽहं ‘चरामि’,
‘एतत्’ एतेन होमेन, ‘तत्’ तस्मात् चणात्, युक्तोऽहं ‘अनृणः’,
भूयासं ‘जोवन्नेव’, ‘ते’ तव प्रसादात्, तादृशं* ‘प्रतिदधामि’
प्रत्यर्पयामि, अनेन होमेन तुष्टस्त्वं अस्मिन्नेव जन्मनि मां प्रत्य-
र्पणसमर्थं कुर्विति भावः ॥

अथ नवमीमारभ्य एकविंशतिपर्यन्तानान्वयोदशानां म-
न्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति । ^(९)“यन्मयि माता ० त्वमग्ने
अयासि”^(९) इति । एते मन्त्राः सर्वेष्वनेनैवाभिप्रायेणाच्छिद्र-
काण्डेयदेवा देवहेडनमित्यनुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) यददीव्यन्मृणमहं बभूवादित्सन्वा सञ्जगर जने-
भ्यः । अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चतां^(१) ।
(२) यद्वृक्षाभ्यां चकर किल्बिषाण्यक्षाणां वग्मुमुपजिघ्र-
मानः । उग्रम्यश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्ता-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

चतुर्थानुवाकोक्तास्वृत्तु प्रथमामाह । (१) “यददीव्यन् ।
संविदानौ प्रमुञ्चतां”^(१) इति । ‘अहं’, ‘अदीव्यन्’ पुत्रादि-
रक्षणरूपं व्यवहारं कर्तुमसमर्थः सन्, ‘यत् ऋणं’, ‘बभूव’
प्राप्तवानस्मि, यद्वा तदृणं ‘जनेभ्यः’ उत्तमर्णेभ्यः, ‘अदित्सन्’
प्रत्यर्पयितुमन्विच्छन्, ‘सञ्जगर’ सम्यग् भक्षितवानस्मि,*
‘अग्निरिन्द्रश्च’, ‘संविदानौ’ परस्परमैक्यं गतौ, मां ‘तस्मात्’
ऋणात्, ‘मुञ्चतां’ ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “यद्वृक्षाभ्यां । तान्यप्सरसावनु-
दत्तामृणानि”^(२) इति । यानि ‘किल्बिषाणि’ पापानि द्रव्याप-
हरणादीनि, ‘वृक्षाभ्यां’, अहं हतवानस्मि । ‘अक्षाणां’ चतु-
रादीन्द्रियाणां, ‘वग्मु’ वचनापगन्तव्यं,† रूपादिविषयमित्यर्थः ।
तं विषयं ‘उपजिघ्रमानः’ उपहतं कुर्वन्, अधर्महेतुं‡ कुर्वन्,‡

* सम्यगक्षितवानस्मि इति तै० पाठः

† वर्जनीयं गन्तव्यमिति तै० पाठः ।

‡ अधर्माद्धतं कुर्वन्निति तै० पाठः ।

मृ॒णानि^(२) । ^(३)उग्र॑म्य॒श्चे रा॒ष्ट्रभृ॑त् किल्बि॒षाणि॒ यद्-
क्ष॑वृ॒त्तमनु॑दत्तमे॒तत् । नेन॑ कृ॒णानृ॒णव॒ इत्स॑मानो
यम॑स्य॒ लोके॑ अधि॒रज्जु॑राय^(४) । ^(५)अ॒व॒ते हे॒ड उ॒द॒त्त-

‘यत्’ पापं, कृतवानस्मि, तानि पापात्मकानि* ‘ऋणानि’,
‘उग्रम्यशा च’, ‘राष्ट्रभृच्च’, इत्येतन्नामधारिण्यौ ‘अप्सरमौ’,
‘अनुदत्तां’ आनुकूल्येन प्रत्यर्पयतां । पापरूपमृणं यथास्माकं
न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(६)“उग्रम्यश्चे • लोके अधिरज्जु-
राय”^(७) इति । हे ‘उग्रम्यश्चे’, हे ‘राष्ट्रभृत्’, ‘किल्बिषाणि’†
ऋणरूपाणि यानि कृतानि, ‘यत् अक्षवृत्तं’ यत् द्यूते पणादि-
रूपं प्रतिश्रुतं‡ अप्रणीतं, ‘एतत्’ सर्वं, ‘अनुदत्तं’ अनुकूले युवा-
मेव दत्तवत्यौ, ‘ऋणान्’ ऋणयुक्तान्, ‘नः’ अस्मान्, ‘समानः’
सदृशः उत्तमर्णः, ‘अधिरज्जुः’ बन्धनार्थं अधिकरज्जुयुक्तः
सन्, ‘आय’ अस्मानादाय, बध्वा ‘नेदृणवः’ नैव ऋणयुक्तः,
ऋणप्रयुक्तं बन्धनं कुर्यादित्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते, ‘यमस्य
लोके’ मरणादूर्ध्वभाविनि गन्तव्ये लोके । द्वितीयः ‘इत्-
शब्द एवकारार्थः सन्, ‘आय’ इत्यनेन सम्बध्यते, आदायैव
रज्जुभिर्बध्नेत्यर्थः ॥

* पातकानीति तै० पाठः । † किल्बिषाणि चेति तै० पाठः ।

‡ यच्चाक्षवृत्तं अक्षद्यूतपणादिरूपमप्रतिश्रुतमिति तै० पाठः ।

ममिमस्मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने
(४) । (५)सङ्कुसुको विकुसुको निर्वृथो यश्च निस्वनः ।
ते येऽस्मत् यस्ममनागसो दूरादूरमचीचतं^(५) । (६)नि-

चतुर्थीमारभ्य नवमीपर्यन्तानां षष्ठाष्टचां प्रतीकानि दर्शयति । (४)“अवते हेड ० स त्वन्नो अग्ने”(४) इति । “अवते हेड उदुत्तमम्” इति द्वयं वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्यातं । “इमं मे वरुण तत्त्वायामि” इति द्वयं इन्द्रं वो विश्वतस्सरीत्यत्र व्याख्यातं । “त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने” इति द्वयं आयुष्ट आयुर्दा अग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

अथ दशमीमाह । (५)“सङ्कुसुको विकुसुको ० दूरादूरमचीचतं”(५) इति । ‘सङ्कुसुकः’ सङ्क्षेपेण परापवादनशीलः,* ‘विकुसुकः’ परापवादनस्य विस्तारयिता, ‘निर्वृथः’ क्लेशस्य प्रापयिता, ‘यश्च’, ‘निस्वनः’ पिशुनः, ‘ते’ तादृशा ये वयं,† स्म, ‘अस्मत्’ तेभ्योऽस्मत्तः, ‘यस्मं’ रोगनिमित्तं पापं, ‘अनागसः’ पापरहिता देवाः, ‘दूरादूरं’ अतिशयेन दूरं यथा भवति तथा, ‘अचीचतं’ चोतयन्तु, विनाशयन्वित्यर्थः ॥

अथैकादशीमाह । (६)“निर्यत्नमचीचते ० तमस्मै प्रसुवामसि”(६) इति । तेन ‘यत्नं’‡ रोगनिमित्तं पापं, ‘निरचीचते’

* परापवादस्य विस्तारयिता इति तै० पाठः ।

† तादृशा वयमिति तै० पाठः । ‡ यत्नमित्येव तै० पाठः ।

यश्चमचीचते हृत्यान् निर्ऋतिश्च ॥ तेन योऽस्मत् स-
मृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि^(६) । ^(७)दुःशंसानुशंसा-
भ्यां घणेनानुघणेन च । तेनान्योऽस्मत् समृच्छातै त-
मस्मै प्रसुवामसि^(७) । ^(८)सं वचसा पयसा सन्तनूभिर्ग-

निष्कृष्य निश्चयेन वा चाभक्षयामि नाशयामि,* 'हृत्यां' पाप-
रोगादिकामलक्ष्मीञ्च† नाशयामि । 'यः' शत्रुः, 'अस्मत्'
अस्मासु, 'तेन' हृत्यादिना, 'समृच्छातै' विनाशमाचरेत्,
'अस्मै' शत्रवे, 'तं' यक्षादिकं, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(७)"दुःशंसानुशंसाभ्यां ० प्रसुवा-
मसि"^(७) इति । †'दुःशंसः' अस्मदीयस्य दुष्कृतस्य शंसिता कथ-
यिता, 'अनुशंसः' अन्येषामयोऽस्मदीयस्य दुष्कृतस्य पुनः पुनः
शंसिता, 'घणः' हननशीलः, 'अनुघणः' तस्यैवानुविधायकः, 'तेन'
तैर्दुःशंसादिभिः, सह 'अन्यः', अपि यः शत्रुः § 'अस्मात्समृच्छातै'
अस्मासु विनाशमाचरेत् । 'अस्मै' विनाशकाय, 'तं' यक्षाणम-
स्माकं॥, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

* निष्कृष्य निश्चयेन वा चाभक्षयामि विनाशयामीत्यर्थ इति तै० पाठः ।

† 'हृत्यां' नरोत्पादिनां, 'निर्ऋतिं' अलक्ष्मीञ्चेति तै० पाठः ।

‡ यक्षरोगनिमित्तमिति तै० अधिकः पाठः ।

§ यः कश्चिदिति तै० पाठः ।

॥ तस्मै विनाशाय एतं यक्षादिकमिति तै० पाठः ।

नम हि मनसा सःशिवेन । त्वष्टा नो अत्र विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टु तन्वोऽयद्विलिष्टं^(८) ॥ १ ॥

कृत्यान् निर्वृतिञ्च, पञ्च च ॥ ४ ॥

अथ त्रयोदशीमाह । ^(८)“सं वर्चसा पयसा ० तन्वोऽयद्विलिष्टं”^(८) इति । एवमनेन कर्मणा निर्धूतपापा वयं ‘वर्चसा’ बलेन, ‘सम्ययसा’ क्षीरादिना, ‘सन्तनूभिः’ शोभनैः शरीरैः, ‘मनसा’ चाथापि तेन* ‘समगन्म’ हिंसां गता भूयास्म । ‘अत्र’ कर्मणि, ‘त्वष्टा’, देवः, ‘नः’ अस्माकं, ‘रायः’ धनानि, ‘विदधातु’ सम्पादयतु । ‘यत्’, च ‘विलिष्टं’ स्वल्पं पापं, ‘तन्वः’ अस्मच्छरीरस्य सम्बन्धि विद्यते† तदपि ‘अनुमार्ष्टु’ ‘त्वष्टा’, शोधयतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥ ४ ॥

* वा स्खलितेनेति तै० पाठः ।

† तन्वोऽस्मत्सम्बन्धिः शरीरविषयमिति तै० पाठः

अथ पञ्चमोऽनुवाकः

(१) आ॒यु॒ष्टे वि॒श्वतो॑ द॒ध॒द॒य॒म॒ग्निर्वरे॑ण्यः । पुनस्ते
प्रा॒ण आ॒या॒ति॒ परा॒ यक्ष्म॑ सु॒वामि॑ ते^(१) । (२) आ॒यु॒र्दा अ॒ग्ने
ह॒विषो॑ जुषा॒णो घृ॒तप्र॑तीको घृ॒तयो॑निरेधि घृ॒तं पी॒त्वा-

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमानुवाकप्रोक्तर्तु* प्रथमामाह । (१) आ॒यु॒ष्टे ० सु॒वामि॑
ते^(१) इति । हे यजमान 'ते' तुभ्यं, 'वरेण्यः' श्रेष्ठोऽयमग्निः,
'विश्वतः' आ॒यु॒र्दधत्' सम्पूर्णमायुर्दधातु, अपमृत्युनिगृहीतो-
ऽपि 'ते प्राणः', 'पुनः', अस्यानुग्रहेण† 'आयाति' तद्देहे समा-
गच्छतु । 'ते' तव, 'यक्ष्मं' व्याधिं, 'परा सुवामि' विनाशयामि ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) "आ॒यु॒र्दा ० पुत्र॑मभिरक्षतादि-
मं"^(२) इति । हे 'अग्ने', त्वं 'आयुर्दाः', मन् 'एधि' यजमान-
स्यायुःप्रदो भव‡ । कीदृशः त्वं, 'हविषो जुषाणः' आज्यं सेव-
मानः, 'घृतप्रतीकः' घृतेपक्रमः, आधारादीनां घृतेन ह्वय-
मानत्वात् । अवसानेऽपि घृतमेव योनिर्ज्वालोत्पत्तिकारणं
यस्यासौ 'घृतयोनिः', तादृशस्त्वं । 'मधु' स्वादुतमं, 'चारु'

* पञ्चमानुवाकप्रोक्तासु ऋक्ष इति तै० पाठः ।

† अनुग्रहादि तै० पाठः ।

‡ 'आयुर्दा एधि' यजमानस्यायुःप्रदो भवेति तै० पाठः ।

मधु चारु गव्यं पितॄन् पुत्रमभिरक्षतादिमं^(१) । ^(२)इममग्ने
आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजौ वरुण सःशिशधि ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वेदेवा जरदष्टिर्य-
थासत्^(३) । ^(४)अग्न आयूषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च

शोधितत्वेन निर्मलं, 'गव्यं घृतं पोला', 'पिता पुत्रमिव',
'इमं' यजमानं, अभितो रक्ष ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"इममग्ने • जरदष्टिर्यथासत्"^(२)
इति । हे 'अग्ने', 'इमं' यजमानं, 'कृधि आयुषे वर्चसे' दीर्घा-
युषे बलाय च समर्थं* कुरु । हे 'वरुण', 'तिग्मं' तीक्ष्णं,
'ओजः' बलं, पुनरपि 'सःशिशधि' नियमितां कुरु । हे
'अदिते' पृथिवि, 'मातेव' मातृवत्, 'अस्मै', सुखं प्रयच्छ ।
हे 'विश्वेदेवाः', ममायं यजमानः 'जरदष्टिर्यथासत्',† तथा
कुर्वन्तु, जरया अष्टिर्याप्तिर्यस्यासौ 'जरदष्टिः' बाल्ये यौवने च
मरणरहितः, जरामायुःसम्पत्तिर्पर्यन्तां‡ यथा व्याप्नोति तथा
कुर्वित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)"अग्न आयूषि • दुच्छुनां"^(५)

* समृद्धमिति तै० पाठः ।

† संश्रितमिति तै० पाठः ।

‡ यथायं यजमानो जरदष्टिरसदिति तै० पाठः ।

§ जरामायुःसम्पत्तिपर्यन्तामिति तै० पाठः ।

नः । आरे बाधस्व दुच्छुनां^(४) । ^(५)अग्ने पवस्व स्वपा
अस्ते वर्चः सुवीर्यं । दधद्रयिं मयि पोषं^(५) ॥ १ ॥

(६) अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।
तमीमहे महागयं^(६) । ^(७)अग्ने जातान् प्रणुदा नः स-

इति । हे 'अग्ने', 'आयूंषि' अस्मदीयजीवनानि, 'पवसे' यथा
वर्द्धन्ते* तथा शोधयसे । 'ऊर्ज' क्षीरादिरसं, 'इषं' अन्नं,
'च', 'नः' अस्माकम्, 'आसुव' आभिमुखेन प्रेरय, 'दुच्छुनां'
उपद्रवं, 'आरे' दूरे नीत्वा, 'बाधस्व' विनाशय ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)"अग्ने पवस्व ० मयि पोषं"^(५) इति ।
हे 'अग्ने', शोभनमपः कर्म यस्यासौ 'स्वपाः', तादृशस्त्वं, 'अस्ते'
अस्मदीयं, 'वर्चः' ब्रह्मवर्चसं, 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्यञ्च,
'पवस्व' शोधय, वर्द्धयेत्यर्थः । धनं पुष्टिञ्च 'मयि', 'दधत्'
स्थापय ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(६)"अग्निर्ऋषिः ० महागयं"^(६) इति ।
यः 'अग्निः', 'ऋषिः' अतीन्द्रियज्ञानवान्, 'पवमानः' शोध-
नशीलः, निषादपञ्चमा वर्णाः, पञ्च जनाः, तेषु भवः 'पाञ्च-
जन्यः', 'पुरोहितः' सर्वकर्मसु पुरस्तान्निहितः, 'तं' एवंगुण-
मग्निं, 'महागयं' महागृहं, 'ईमहे' प्राप्नुमः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)"अग्ने जातान् ० स्थात्रिवरूथ उद्भौ"

पत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । अस्मे दीदिहि
 सुमना अहेडञ्छर्मन्ते स्याम चिवरूथ उद्भौ^(१) । ^(८)स-
 हसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवे-
 दो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयः स्याम

(१) इति । हे 'अग्ने', 'नः' अस्माकं, 'जातान्' 'सपत्नान्' ये
 पूर्वमुत्पन्नाः शत्रवस्तान्, 'प्रणुद' प्रकर्षेण नाशय, हे 'जात-
 वेदः', पूर्वमनुत्पन्ना इतः परमुत्पत्तिप्रसक्तियुक्ताः तान् 'जा-
 तान्', शत्रून् 'प्रणुदस्व' उत्पत्तिप्रतिबन्धेन,* निराकुरु ।
 'सुमनाः' अस्मदनुग्रहचित्तः,† त्वं 'अहेडन्' अकुध्यन्, 'चिव-
 रूथः' प्राग्वंशसदोहहविर्द्धानरूप‡ गृहत्रयोपेतः, 'उद्भौ' उद्भित्,
 अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः§ सन्, 'अस्मे दीदिहि' अस्मान् प्रका-
 शय, 'ते' तव, प्रसादात् 'शर्मन् स्याम' सुखवान् भवेयं ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)"सहसा जातान् ० सपत्नान्"^(८) इति ।
 'सहसा' बलेन, जातानित्यादि पूर्ववत् । 'सुमनस्यमानः'
 अस्मासु सौमनस्यं प्राप्तः सन्, 'नः' अस्मान्, 'अधिब्रूहि'
 शत्रुभ्योधिकान् ब्रूहि । 'वयं', अपि त्वदनुग्रहादधिकाः 'स्याम',
 'नः' अस्माकं,॥ 'सपत्नान्' शत्रून्, 'प्रणुद' ॥

* उत्पत्तिप्रतिबन्धनेनेति तै० पाठः ।

† सानुग्रहचित्तः इति तै० पाठः ।

‡ हविर्द्धानाख्येति तै० पाठः ।

§ अनुष्ठेयधर्मोत्पादक इति तै० पाठः ।

॥ अस्मदीयान् इति तै० पाठः ।

प्रणुदा नः सपत्नान्^(८) । ^(९)अग्ने यो नोभितो जनो वृको
 वारो जिघांसति । स्तास्त्वं वृत्रहज्जहि वस्वस्मभ्यमा-
 भर^(९) । ^(१०)अग्ने यो नोभिदासति समानो यश्च निध्यः ।
 तं वयं समिधं कृत्वा तुभ्यमग्नेपि दध्मसि^(१०) । ^(११)यो नः
 शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै

अथ नवमीमाह । ^(९)“अग्ने यो ० वस्वस्मभ्यमाभर”^(९)
 इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’, शत्रुजनः, ‘वृकः’ वृकसदृशः, अरण्यश्वा
 यथोपद्रवं करोति तथोपद्रवकारोत्यर्थः । अतएव ‘वारः’
 अस्मद्भवहारस्य निवारकः सन्, ‘अभितः’ ‘सर्वतः’, ‘नः’
 अस्मान्, ‘जिघांसति’ हन्तुमिच्छति । हे ‘वृत्रहन्’ वैरि-
 घातिन् अग्ने, ‘लं’, तान् वृकवदुद्घातुकान्, ‘जहि’ मारय ।
 ‘अस्मभ्यं’, तु ‘वसु’ धनम्, ‘आभर’ सम्पादय ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०)“अग्ने योनोभिदासति ० दध्मसि”
^(१०) इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः शत्रुः, ‘नः’ अस्मान्,
 ‘अभिदासति’ हिनस्ति, ‘यश्च’ अन्यः, ‘समानः’, सन्* ‘निध्यः’
 नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितः, हिनस्ति । ‘वयं’, ‘तं’ हिंसकं,
 ‘समिधं’ समित्सदृशं, ‘कृत्वा’, हे ‘अग्ने’, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं ‘अपि’,
 ‘दध्मसि’ प्रक्षिपामः ॥

अथैकादशीमाह । ^(११)“यो नः शपादशपतः ० पापं समू-

नि॒मुक्च॒ सर्वे॑ पा॒पं॑ समू॒हतां^(११) । ^(१२)यो नः॑ स॒पत्नो॒ यो
रणो॑ म॒र्त्तोऽभि॒दास॑ति दे॒वाः । इ॒ध्मस्ये॑व प्र॒क्षाय॑तो॒ मा
तस्यो॒च्छे॑षि किञ्चन^(१२) । ^(१३)यो मां॑ द्वेष्टि॒ जातवे॑दो यं

हतां”^(११) इति । ‘अशपतः’ अनाक्रोशतः, ‘यः’ शत्रुः, ‘शपात्’ शपति, अधिविचपति, ‘यश्च’ अन्यः शत्रुः, ‘शपतः’ अधिविचि-
पतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘शपात्’ प्रत्यधिलिपति, ‘तस्मै’ तदर्थं तस्मि-
न्वस्थापयितुं, ‘उषाश्च निमुक्च’ उदयास्तमयदेवौ,* अहो-
रात्रदेवौ वा, ‘सर्वे पापं’, अस्मादोयं ‘समूहतां’ सङ्गतं कृत्वा
तस्मिन्नेवास्थापयतां ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१२)“यो नः ० किञ्चन”^(१२) इति ।
हे ‘देवाः’, ‘यः’ ‘मर्त्तः’ मनुष्यः, अस्माकं ‘सपत्नः’ शत्रुः सन्,
अनर्थं चिन्तयति ‘यः’, च अस्माभिः सह ‘रणः’ युद्धकारी
सन्, ‘अभिदासति’ उपक्षययति† ‘तस्य’ उभयविधस्य, सम्बन्धि
‘किञ्चन’ धनादिकं‡ ‘मोच्छेसि’ अवशिष्टं मा कुरुत,
किन्तु सर्वं विनाशयत । यथा ‘प्रक्षायतः’ प्रकर्षेण क्षीयमा-
णस्य, दह्यमानस्य, ‘इध्मस्य’ काष्ठस्य, न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते
तद्वत् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । ^(१३)“यो मां द्वेष्टि ० द्वेष्टि ये च

* उदयास्तमयदेवौ इति तै० पाठः

† उपक्षययति इति तै० पाठः ।

‡ सदानादिकं इति तै० पाठः ।

चाहं द्वेष्मि यश्च मां । सर्वाःस्तान्मे सन्दह याःश्चाहं
 द्वेष्मि ये च मां^(१९) । ^(१४)यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो
 द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्माद्विप्साच्च* सर्वाःस्तान्म-

मां”^(१९) इति । हे ‘जातवेदः’, ‘यः’ शत्रुः, ‘मां द्वेष्टि’, ‘अहञ्च’, यं
 ‘द्वेष्मि’, द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र प्रत्यक्ष उभय-
 कर्तृको द्वेष[†] उदाहृतः, परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं
 यश्चमामिति पुनरुक्तिः । एवञ्च द्वेष्टो द्वेष्टा च, द्वौ प्रत्यक्षौ
 द्वौ च परोक्षौ ‘तान्’ चतुर्विधान्, ‘सर्वान्’, हे ‘अग्ने’, ‘सन्दह’
 सम्यग्भस्मीकुरु । यौ मुख्यौ द्वेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येऽपि
 द्वेष्ट्या द्वेष्टारश्च ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं याःश्चाहमिति पुन-
 रुक्तिः । तान् सर्वांश्च सन्दहेति पूर्वत्रान्वयः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१४)“यो अस्मभ्यं ० तान्मन्त्राणां कुरु”
^(१४) इति । शत्रवस्तिविधाः, अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति ।
 तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽयमरातिः ।
 कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति
 स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र ‘यः’, ‘अस्मभ्यम्’,
 ‘अरातीयात्’ अरातित्वमिच्छति, ‘यश्च जनः’, ‘नः’ अस्मान्,

* अस्मान् दिप्साच्चेति तै० पाठः ।

† तत्र प्रत्यक्षः प्ररोक्षश्च उभयकर्तृकः प्रत्यक्ष उभयकर्तृकद्वेष इति
 तै० पाठः ।

मम कुरु^(१४) । ^(१५)संश्रितं मे ब्रह्म संश्रितं वीर्यं बलं ।
संश्रितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः^(१५) ॥
^(१६)उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चा अथो बलं । क्षिणोमि

‘द्वेषते’ कार्यनाशने* बाधते, ‘यः’, अयन्यो जनः, ‘निन्दात्’
दौर्जन्यात् निन्दति । यस्याऽपरोऽस्मान् ‘दिप्तात्’ दम्भितुं
द्विसितुमिच्छेत् । ‘तान्’ ‘सर्वान्’ जनान्, ‘मम कुरु’ चूर्षन-
भस्मीकरणादिजन्यस्य शब्दस्थानुकरणं, ममषेति, चूर्षीकृत्य
भस्मीकुर्वित्यर्थः ॥

अथ पञ्चदशीमाह । ^(१५)“संश्रितं ० पुरोहितः”^(१५) इति ।
‘मे’ मदीयं, ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण्यं, ‘संश्रितं’ सम्यक् तीक्ष्णोक्तं,
शास्त्रीयमार्गेण† कृतमित्यर्थः । तथा ‘वीर्यं’ इन्द्रियशक्तिः, ‘बलं’
शरीरदर्पः‡ तदुभयं ‘संश्रितं’ सम्यक् स्वस्य कार्यचमं कृतं, तथा
‘यस्य’ चत्रस्य राज्ञः, ‘अहं’, ‘पुरोहितः’, ‘अस्मि’, ‘मे’ मदीयं,
तत् ‘क्षत्रं’, ‘जिष्णु’ जयनशीलं, § यथा भवति तथा ‘संश्रितं’ ॥

अथ षोडशीमाह । ^(१६)“उदेषां ० अहं”^(१६) इति । ‘एषां’
स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये, एकैकस्य ‘बाहू’ ‘उदति-
रं’ उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरियं, लोके हि योऽ-
न्यस्मात् उत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः स्वकीयं हस्त-
मुपरितनं कृतवानिति । ‘वर्चः’ कान्तिः, तामपि ‘उदतिरं’,

* कार्यनाशनेनेति तै० पाठः । † शास्त्रीयमार्गवर्त्तीति तै० पाठः ।

‡ शरीरशक्तिः इति तै० पाठः । § जयशीलमिति तै० पाठः ।

ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां इ अहं^(१९) । ^(१७)पुनर्मनः
 पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् पुनः
 प्राणः पुनराकूतं म आगात् पुनश्चित्तं पुनराधीतं म
 आगात् । वैश्वानरो मेदब्धस्तनूपा अवबाधतां दुरि-
 तानि विश्वा^(१७) ॥ ३ ॥

पोषं, दध्मसि, पुरोहितः, चत्वारि च ॥ ५ ॥

‘अथो’ अपि च, ‘बलं’ शरीरशक्तिः, तामपि ‘उदतिरं’ उत्कर्षं
 प्रापयामि, ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रसामर्थ्येन ‘अमित्रान्’ शत्रून्, ‘क्षि-
 णोमि’ क्षीणान् करोमि । ‘स्वान्’ स्वकीयान् पुरुषान्, ‘अहं’,
 ‘उन्नयामि’ उत्कर्षं प्रापयामि ॥

अथ सप्तदशीमाह । ^(१७)“पुनर्मनः ० दुरितानि विश्वा”
^(१७) इति । मनःप्राणादीनां पापेन चोपचयः प्राप्तः तस्य
 पापस्थानेन कर्मणा विनाशितत्वात् मे ‘मनः’, ‘पुनः’, अपि
 ‘आगात्’ अस्मिन् शरीरे समागच्छतु । एवमायुरादयोऽपि
 समागच्छन्तु । ‘आकूतं’ सङ्कल्पितं कार्यं । ‘चित्तं’ मनोजन्यं
 ज्ञानं । ‘आधीतं’ साकल्येन पठितो वेदः । एतेषां सर्वेषा-
 मागमनार्थं ‘वैश्वानरो मे’, ‘विश्वा’ सर्वाणि, ‘दुरितानि’,
 ‘अवबाधतां’ विनाशयतु । कीदृशो वैश्वानरः, ‘अदब्धः’
 केनाप्यहिंसितः, ‘तनूपाः’ मदीयशरीरपालकः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

(१) वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीनृणः सङ्गरो दे-
वतासु । स एतान् पाशान् प्रमुचन् प्रवेद स नो मुञ्चा-
तु दुरितादवद्यात्^(१) । (२) वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रै-

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकोक्तासु ऋचु प्रथममाह* । (१) “वैश्वानराय
० दुरितादवद्यात्”^(१) इति । ‘यदीनृणः’ यदेव प्रसिद्धमृणं,
‘देवतासु’ ‘सङ्गरः’ प्रतिज्ञारूपेण सुत्या सम्यादितः सङ्गरशब्दः
प्रतिज्ञावाची । प्रतिज्ञा चैवं श्रूयते । त्रिभिर्ऋणं वा जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ।
तदेतदृणं त्रिविधं ‘वैश्वानराय’ अस्मत्स्वामिने, ‘प्रतिवेदयामः’
विज्ञापयामः । तत्र देवताशब्देन ऋषयः पितरश्चोपलक्षिताः,
‘सः’ वैश्वानरः, ‘एतान्’ ऋणत्रयरूपान्, ‘पाशान्’, ‘प्रमुचन्’
प्रमोक्तुं, ‘प्रवेद’ प्रकर्षेण जानाति । ‘सः’ अभिज्ञा वैश्वानरः,
‘नः’ अस्मान्, ‘दुरितात्’ परलोकविरोधिनः पापात्, ‘ऋव-
द्यात्’, इह लोके निन्दादोषाच्च ‘मुञ्चातु’ मुक्तान् करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “वैश्वानरः ० सुवामि”^(२) इति ।
‘वैश्वानरः’, देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘पवित्रैः’ शुद्धिहेतुभिः

* षष्ठानुवाको प्रथमामाहेति तै० पाठः ।

यत् सङ्गरमभिधावाम्याशं । अनाजानन् मनसा या-
चमानो यदैनो अव तत् सुवामि^(१) । ^(२)अमी ये सुभगे
दिवि विचृतौ नाम तारके । प्रेहामृतस्य यच्छतामे-

होमादिभिः, 'पवयात्' शोधयतु । 'यत्' येन शोधनेन,
'सङ्गरं' श्रुत्युक्तां प्रतिज्ञामृणत्रयरूपां, 'आशां' मयापि प्रत्य-
र्पणीयत्वेन शासनीयां, 'अभिधावामि' अभिमुख्येन शीघ्रं
प्राप्नोमि, *तादृशं प्रपातनं* कुर्यादित्यर्थः । 'अनाजानन्'
ऋणनिर्माचनोपायान् सर्वान् अपि अजानन्, 'मनसा याच-
मानः' अनृणो भूयासमिति सर्वदा प्रार्थयमानोऽस्मि । 'अत्र'
उपायापरिज्ञाने, 'यत्' 'एनः' पापं, अस्ति तत् पापं 'अव-
सुवामि' वैश्वानरप्रसादेन विनाशयामि ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"अमी ये ० तद्वद्भूकमोचनं"^(२)
इति । 'दिवि' आकाशे, 'विचृतौ नाम' विचित्रात्मयुक्ते, द्वे 'ता-
रके' लोके मघाशब्देन व्यवहियमाणे, 'सुभगे' सौभाग्ययुक्ते,
'अमी' अमू प्रत्यक्षेणास्माभिर्दृश्यमाने ये विद्येते ते उभे,
'इह' कर्मणि, 'अमृतस्य' ऋणापाकरणरूपममृतं सुखं, 'प्रय-
च्छतां', 'एतत्' तारकाभ्यां दत्तममृतं सुखं, बद्धकस्य मम
मोचनं ऋणमोचनसाधनं, ऋणत्रयेण यो बद्धः स एव वा

तद्वद्वकमोचनं^(३) । ^(४)विजिहीर्षं लोकान् कृधि बन्धान्
मुञ्चासि बद्धकं । योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान् पथो
अनुष^(५) । ^(५)स प्रजानन् प्रतिगृभ्णीत विद्वान् प्रजाप-

अत्यन्तकुत्सितत्वाद्वद्वक इत्युच्यते । पिढदेवताकाभ्यां मघाभ्यां
तारकाभ्यान्नामवृत्त्यादिप्रकाशनेन तस्मादृणत्रयात् मुक्तो भ-
वामीत्यभिप्रायः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“विजिहीर्षं लोकान् ० अनुष्व”^(४)
इति । अत्र मन्त्रद्रष्टा कश्चिद्विषयधर्मणं सम्बोध्य ब्रूते । हे अध-
मर्णं ‘विजिहीर्षं’ विहर्तुमिच्छ, पारतन्त्र्यराहित्येन सुख-
सञ्चारो विहारः, तत्सिद्ध्यर्थं ‘लोकान् कृधि’ पुण्यानुष्ठानेना-
त्तमलोकान् सम्पादय, ‘बद्धकं’ ऋणेन कुत्सितेन बद्धं आ-
त्मानं, ‘बन्धात्’ ऋणत्रयरूपात्, ‘मुञ्चासि’ मुक्तं कुरु । बन्धा-
द्विमोके दृष्टान्तः । ‘योनेः प्रच्युतो गर्भ इव’ उदरमध्ये सर्वा-
वयवसङ्कोचेन निर्बद्धमानो गर्भो योनेर्बहिः पतितो यथा
निर्बन्धात् मुक्तो भवति । तद्वत् तदृणत्रयात् मुक्तस्त्वं ‘सर्वान्’,
‘पथः’ पुण्यलोकमार्गान् ‘अनुष्व’ सैवस्वेत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“स प्रजानन् ० तन्तुमनुसञ्चरेम”^(५)
इति । ‘सः’ ‘प्रजापतिः’, अस्माभिर्दत्तं हविः ‘प्रतिगृभ्णीत’ प्रति-
गृह्णीत, स्वीकरोतु । कीदृशः प्रजापतिः । ‘ऋतस्य प्रथमजाः’
सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः । किं कुर्वन्, ‘प्रजानन्’ अस्मात्-

तिः प्रथमं जा चतस्य । अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्ताद-
च्छिन्नं तन्तुमनुसञ्चरेम^(६) ॥ १ ॥

(६) तत् तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति येषां दत्तं
पितृमायनवत् । अबन्ध्वेके ददत प्रयच्छाहा-

प्रार्थनां प्रकर्षेण निरूपयन् । ‘विद्वान्’ सर्वार्थसाधनाभिज्ञः,
तस्य प्रजापतेः प्रसादेन ‘जरसः परस्तात्’ वयोहानेरुर्ध्वं,
‘अच्छिन्नं’ तन्तुवच्छेदनरहितं पुत्रपौत्रादिसन्तानं, ‘अनुसञ्च-
रेम’ अनुप्रविश्य सम्यग्वर्णनिर्मुक्तो विश्रम्भेण चरेम ॥

अथ षष्ठीमाह । (६) “तत् तन्तुमन्वेके ० स्वर्ग एषां”^(६)
इति । ‘एके’ पुरुषाः केचित्, ‘तत्’ पुत्रपौत्रादिरूपेण विस्तीर्णं,
‘तन्तुमनु’ स्वकीयं सन्तानमनुप्रविश्य ‘अनुसञ्चरन्ति’ पुण्यलो-
काननुक्रमेण प्राप्नुवन्ति । द्विविधो हि पितुर्विग्रहः पुत्ररूपः
स्वात्मरूपश्चेति । तयोर्मध्ये पुत्ररूपेणैव लोके पुण्यं कुर्वन्नेवास्ते ।
पितृरूपेण लोकान्तरेषु सञ्चरति । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरी-
योपनिषद्भुक्तं । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।
अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैतीति । अत
आकारभेदेन तन्तुमनुप्रविश्येति पुण्यलोकाननुसञ्चरतीत्युभ-
यमप्युपपद्यते । ‘येषां’ पुरुषाणां, ‘पित्र्यं’, ऋणं, ‘आयनवद्दत्तं’
आयनमागमः शास्त्रं तदस्यास्तीत्यायनवत् यथा शास्त्रं दत्त-
मित्यर्थः । पित्र्यमित्येतत्, अन्वयोरपि द्वयोर्ऋणयोरुपलक्षणं

तुञ्चेच्छुवाः५सः स्वर्ग एषां^(६) । ^(७)आरभेथाम-
नुसरभेथाः५ समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वा
पूर्तं परिविष्टं यद्गौ तस्मै गोत्रायेह जायापती सः-

तत् छणत्रयं यैर्दत्तं तादृशाः केचिदनुसञ्चरन्तीति पूर्वत्रान्वयः ।
'एके' अपरे केचित् पुरुषाः, 'अवन्धु' पुत्रपौत्रादिबन्धुरहिताः
सन्तः, पित्र्यमृणमपाकर्तुमशक्ता अपि, 'ददतः' धनदायिन
उत्तमर्णस्य, 'प्रयच्छात्' प्रयच्छन्ति, तद्धनं प्रत्यर्पयन्ति । ते
पुरुषाः 'दातुं', 'शक्नुवांसः' शक्नुवन्तश्चेत्, 'एषां' पुरुषाणां,
'स स्वर्गः', भवति 'एव' । पुत्रोत्पत्तिर्दैवाधीनत्वेऽपि* गृहीतं
धनमवश्यं प्रत्यर्पणीयमेवेत्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)"आरभेथामनुसः५ ० संरभेथां"^(७)
इति । हे 'जायापती' कर्माधिकारिणौ, 'इह' जन्मनि, 'घृतेन',
द्रव्येण, 'आरभेथां' कर्मारम्भं कुरुतं, 'अनुसंरभेथां' परस्पर-
मनुकूलौ सङ्गतौ कदाचिदप्यवियुक्तावेव† भवतं । तयोर्भयोः
'समानं' साधारणं, 'पन्थां' पुण्यलोकमार्गं, 'अवथः' रक्षतं ।
'वां' युवयोः, 'यत् पूर्तं' पितृभ्यो दत्तमन्नादि, 'यद्गौ', 'परि-
विष्टं' परिप्रापितं हविः, 'तस्मै' तदविच्छेदेन यथा क्रियेते-
त्यवमर्थं, 'संरभेथां' त्वरेथां, न तु ढूष्णीमासाथां । तच्च

* पुत्रोत्पत्तित्वेऽपीति तै० पाठः ।

† सन्तो परस्परमवियुक्तौ इति तै० पाठः ।

रभेथां^(७) । ^(८)यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं
पितरं वा जिह्मि^१सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गा-
र्हपत्य उन्नो नेषदुरिता यानि चक्षम^(९) । ^(१०)भूमि-
र्मातादितिर्नो जनित्रं आतान्तरिक्षमभिज्ञस्त एनः ।

‘गोत्राय’, उपयुज्यते, गोत्रसम्भवाः पूर्वे परे च ये सन्ति तेषां
सर्वेषामिदमनुष्ठानमुपयुक्ते ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)“यदन्तरिक्षं० यानि चक्षम”^(९) इति ।
वयं ये ‘अन्तरिक्षं’, ‘जिह्मि^१सिम’ हिंसितवन्तः, इति ‘यत्’ पापं,
अस्ति तथा ‘पृथिवी’, ‘जिह्मि^१सिम’, इति ‘यत्’, अस्ति ‘उत’
अपि च, ‘द्यां’, ‘जिह्मि^१सिम’, इति ‘यत्’, अस्ति । लोकत्रयव-
र्त्तिनां प्राणिनां अपकारः हिंसा । तथा ‘मातरं पितरं वा’,
‘जिह्मि^१सिम’, इति ‘यत्’, अस्ति ‘तस्मात्’ सर्वस्मात्, ‘एनसः’,
‘नः’ अस्मान्, ‘गार्हपत्यः अग्निः’ गृहपतेर्यजमानस्य सम्बन्धी
वक्त्रः, ‘उन्नेषत्’ उन्नयतु, पापादुद्गतान् करोतु । ‘यानि’
चान्यानि, ‘दुरितानि चक्षम’, तेभ्योऽप्युन्नयतु ॥

अथ नवमीमाह । ^(१०)“भूमिर्मातादितिः ० लोकान्”^(११)
इति । येयं ‘भूमिः’, मेयं ‘नः’ अस्माकं, ‘माता’ लोकानां
सर्वेषां निर्मात्री ‘अदितिः’, देवी, ‘जनित्रं’ जननीस्थानीया,
भूमिरचेतना निवासाधिकारणभूता, तदभिमानिनो देवता

द्यानैः पिता पितृयाच्छ्रम्भवासि जामि मित्वा मा वि-
वित्ति लोकान्^(८) । ^(१०)यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते वि-
हाय रोगं तन्वाऽऽ स्वायां । अश्लोणाङ्गैरहता स्वर्गे

अदितिः । यदिदं 'अन्तरिचं' तदस्माकं 'भ्राता' भ्रातृस्थान-
नीयं, यत् 'एनः', अस्माभिः कृतं तत् 'अभिग्रस्तः' शत्रु-
स्थानीयं । येयं 'द्यौः', मेयं 'नः', 'पिता' पितृस्थानीया, यथा
परमेश्वरेण सम्पादितः सर्वसाधारणोऽयं बन्धुवर्गः, तथा हे
यजमान बन्धुवर्गसम्पादनार्थं त्वं 'पितृयात्' पितृत्वमिच्छन्,
'श्रम्भवासि' सुखं प्राप्नोषि, ऐहिकामुष्मिकसुखसिद्धये पुत्रा-
नुत्पादयेत्यर्थः । 'जामि मित्वा' आलस्येन पुत्रोत्पत्तिरहित एव
सन् मृत्वा 'लोकान्' क्षणत्रयरहितानां योग्यं लोकं, 'मावि-
वित्ति' नैव लप्स्यसि ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०)"यत्र सुहार्दः ० पितरं च
पुत्रं"^(१०) इति । 'यत्र' यस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, 'सुहार्दः'
शोभनहृदयोपेताः, 'सुकृतः' पुण्यकर्माणः, 'स्वायान्तन्वां' स्व-
कीये शरीरे, 'रोगं', 'विहाय' परित्यज्य, 'मदन्ते' हृष्यन्ति,
'अश्लोणाङ्गैः' श्लोणो रोगविशेषः तद्रहितैरङ्गैः युक्ताः, 'अह-
ताः' कौटिल्यरहिताः केनचिदप्यवञ्चिताः सर्वे वयं, 'तत्र
स्वर्गे', स्थित्वा 'पितरं पुत्रञ्च', 'पश्येम', तादृशं जन्म भूया-
दित्यर्थः ॥

तत्र पश्येम पितरं च पुत्रं^(१०) ॥ ^(११)यदन्नमद्भ्यनृतेन
 देवा दास्यन्नदास्यन्नतवा करिष्यन् । यद्देवानां च-
 क्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा त-
 स्मादनृणं कृणोतु^(११) । ^(१२)यदन्नमद्भि बहुधा विरूपं
 वासो हिरण्यमुत गामजामविं । यद्देवानां चक्षुष्यागो

अथैकादशीमाह । ^(११)“यदन्नमद्भ्यनृतेन • कृणोतु”^(११)
 इति । हे ‘देवाः’, अहं ‘दास्यन्नदास्यन्’ प्रत्यर्पणं चिकीर्षुरचीकी-
 र्षुर्वा, तत्कालिकेन सर्वथा प्रत्यर्पयिष्यामीत्येतादृशेन ‘अनृत-
 वचनेन,’ धनमादाय ‘यदन्नं’, ‘अद्भि’ भक्षयामि, अथवा कि-
 ञ्चित्कार्यं परकोयं करिष्यामीत्यनेनानृतेन वचनेन धनमा-
 दाय तत्कार्यं ‘अकरिष्यन्’, ‘यदन्नमद्भि’, ‘यत्’, अपि
 ‘देवानां’, ‘चक्षुषि’ दृष्टिविषये, मयाकृतं ‘आगः’, पापं, ‘अस्ति’,
 आदित्याभिमुख्येन मूत्रविसर्गादि । तथा च स्मर्यते, प्रत्या-
 दित्यं प्रत्यनिलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजं । मेहन्ति ये च पापिष्ठा-
 स्ते भवन्ति गतायुष इति । ‘किञ्च,’ ‘यदेव’ किञ्चिच्छूद्रादिधनं,
 ‘प्रतिजग्राह’ प्रतिगृहीतवानस्मि, ‘तस्मात्’ सर्वस्मादेनसः,
 विमुच्यायं ‘अद्भिः’, ‘अनृणं’ ऋणरहितं, करोतु ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१२)“यदन्नमद्भि • कृणोतु”^(१२) इति ।
 ‘बहुधा विरूपं’ द्रव्यदोषात् कर्तृदोषाद्देशकालदोषादिना वा

अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृ-
णोतु^(१२) । ^(१३)यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदा-
चन । सर्वस्मात् तस्मान् मेडितो मेग्धि त्वं हि वेत्य
यथातथं^(१४) ॥ २ ॥

चरेम, पुत्रं, षट् च ॥ ६ ॥

बहुप्रकारेण शास्त्रनिषिद्धं, 'यदन्नमग्नि', तथा वस्त्रादीनपि
निषिद्धान् स्वीकरोमि । यदेवानामित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । ^(१२)"यन्मया ० यथातथं"^(१३) इति ।
'मया' कर्त्ता । 'कदाचन' इह जन्मनि जन्मान्तरे वा यदा
कदाचिदपि, 'मनसा वाचा', वा 'यदेनः कृतं', हे अग्ने अस्माभिः
'ईडितः' सुतस्त्वं, मां 'तस्मात् सर्वस्मात्', एनसः 'मेग्धि'
मुञ्च, 'हि' यस्मात् कारणात्, हे अग्ने त्वं 'यथातथं', 'वेत्य'
वस्तुनस्तथात्वमनतिक्रम्य यथातथं यस्य पापस्य यः प्रतीकार-
स्तस्य तत् सर्वं जानामि, तस्मान्मां पापान्मुञ्च ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) वा॒तर॒श्ना ह॒वा ऋ॒षयः अ॒म॒णा ऊ॒र्ध्वम॒न्यि॒नो
ब॒भूवु॒स्तान् ऋ॒षयो॒ऽर्थमा॒यन् स्तेऽनि॒लाय॒मच॒रन् स्तेऽनु॒प्रवि॒-
शुः कू॒ष्माण्डा॒नि ता॒स्तेष्व॒न्विन्द॒ञ्छु॒द्वा च तप॑सा

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽनुवाके कूष्माण्डहोमाङ्गमन्त्राः समापिताः । सप्तमे स होमो विधीयते* । तदर्थमाख्यायिकामाह । (१)“वातरश्ना • तपसा च”(१) इति । पूर्वप्रपाठके ततोऽह्णाः केतवो वातरश्ना ऋषय उदतिष्ठन्निति त्रिविधा ऋषयो ये आख्याताः, तन्मध्ये ये ‘वातरश्नाख्या ऋषयः’, ‘अमणाः’ तपस्विनः, ‘ऊर्ध्वमन्यिनः’ ऊर्ध्वरेतसः, ‘बभूवुः’, ‘तान्’ वातरश्नाख्यानृषीन्, प्रत्यन्ये केचित् ‘ऋषयः’, ‘अर्थमायन्’ अर्थयितुमागताः, तं वृत्तान्तमादावेवागत्य किमशक्यमेते करिष्यन्ति इति निश्चयरहितास्ते ‘वातरश्नाः’, ‘अनिलायं’ कुत्रचिदन्तर्हिताः, ‘अचरन्’ अन्तर्द्धानस्थानं विचार्य योगसामर्थ्यात् सूक्ष्मशरीरा भूत्वा कूष्माण्डाख्यानि मन्त्रवाक्यानि अनुप्रविष्टाः, इतरे तु महर्षयः अद्वापूर्वकेन ‘तपसा’, शुद्धचित्ताः† सन्तः

* कूष्माण्डहोममन्त्राः समाप्ताः । सप्तमे होमविधिरुच्यते इति तै० पाठः ।

† युक्ताचित्ता इति तै० पाठः ।

च^(१) (२) तानृषयोऽब्रुवन् कया निलायं चरयेति त च-
षीनब्रुवन्नमो वास्तु भगवन्तोऽस्मिन्धाम्नि केन वः सप-
र्यामेति तानृषयोऽब्रुवन् पविचन्नो ब्रूत येनारेपस स्या-
मेति त एतानि सूक्तान्यपश्यन्^(१) (२) यद्देवा देव हेडनं

ध्यानेनान्वीक्ष्य ते 'तेषु' कृष्णाण्डमन्त्रेषु, अवस्थितान् वातर-
शनाख्यान 'तान्' ऋषीन्, प्रत्यक्षेण किल अपश्यन् ॥

अथ तेषामुभयेषां परस्परसंवादं दर्शयति । (१) "तानृ-
षयः • सूक्तान्यपश्यन्" (२) इति । 'तान्' वातरशनान्, 'ऋषयः',
इतरे 'अब्रुवन्', हे वातरशनाः 'कया' केन हेतुना, 'निला-
यं' निलीय, 'चरयेति', 'ते' च वातरशनाः, तैः पृष्टाः सन्त-
स्तानुपचरितुमिदं 'अब्रुवन्', हे 'भगवन्तः' ऐश्वर्यादिषड्गुण-
युक्ताः, 'वः' युष्मभ्यं, नमस्कारः 'अस्तु', महात्मानो यूयमस्मदीये
'धाम्नि' समागताः, अतोऽत्र 'केन' साधनेन, युष्मान् परिच-
रेमेति ततः 'तान्' वातरशनान्, इतरे 'अब्रुवन्', 'येन'
साधनेन, 'अरेपसः' पापरहिताः, 'स्याम', तादृशं 'पविचं'
शुद्धिकारणं, अस्मभ्यं 'ब्रूतेति', 'ते' वातरशनाः, अप्रया-
सेन सहसा शुद्धिप्रदं विचार्य 'एतानि' वक्ष्यमाणानि, 'सूक्ता-
नि' तेषां कथनयोग्यानीति निश्चितवन्तः ॥

अथ तदुक्तं प्रयोगक्रमं दर्शयति । (१) "यद्देवा • मोक्षध्व

यददीव्यन् नृणमहं बभूवायुष्टे विश्वतो दधदित्येतै-
 राज्यं जुहुत वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इत्युपतिष्ठत य-
 दर्वाचीनमेनो भूणहत्यायास्तस्मान् मोक्ष्यध्व इति^(१)
 (२)त एतैरजुह्वुस्तेऽरेपसोऽभवन्^(३) (४)कर्मादिष्वेतै-
 जुहुयात् पूतो देवलोकान्तमश्नुते^(५) ॥ ७ ॥*

इति^(१) इति । अदनुवाकत्रयेण होमः । चतुर्थानुवाकेनोप-
 स्थानं । वेदत्रयविद्वाह्मणः ‘भूणः’, तदीयहत्याया अर्वाचीनं
 यत् पापं, ‘तस्मात्’ सर्वस्मात्, मुक्ता भविष्येति ॥

इतरमहर्षिवृत्तान्तमाह । (३)“त एतैरजुह्वुस्तेऽरेपसो-
 ऽभवन्”^(३) इति । ‘अरेपसः’ पापरहिताः ॥

इदानीं विधत्ते । (४)“कर्मादिष्वेतैः समश्नुते”^(५) इति ।
 प्रारभ्यमाणकर्मप्रारम्भेषु कृष्णान्द्रहोमेन पूतस्य देवलोकप्राप्ति-
 र्भवति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* महृष्टमुक्तकत्रयेषु दशतिसङ्ख्यायिका रेखा न सन्ति । प्रतीक-
 सङ्ग्रहोऽपि नास्ति ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१)कूष्माण्डैर्जुहुयाद्यो पूत इव मन्येत^(१) (२)यथा-
स्तेनो यथा भूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः
सिञ्चति^(२) (३)यदर्वाचीनमेनो भूणहत्यायास्तस्मान्

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे कूष्माण्डहोमः कर्मादिषु विहितः । अष्टमे दीक्षा-
दिकं विधीयते । तत्रादौ कर्मादिव्यतिरिक्तस्थले होमं विध-
त्ते । (१)“कूष्माण्डैः ० इव मन्येत”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्,
सन्दिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स
पुमान् कूष्माण्डहोमेन पूतो भवति ॥

अथ महापातकसमस्य पापस्य निवृत्त्यर्थं होमं विधत्ते ।
(२)“यथास्तेनः ० रेतः सिञ्चति”^(२) इति । ‘अयोनौ’ प्रतिषि-
द्धयोनौ, ‘यो रेतः सिञ्चति’, ‘एषः’ सुवर्णस्तेयकारिणा* भू-
णहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि ‘कूष्माण्डैर्जुहुयात्’ ॥

तेनोक्तेन होमेन यथोक्तपापनिवृत्तिं दर्शयति । (३)“य-
दर्वाचीनं ० मुच्यते”^(३) इति । भूणहत्यासमस्यापि मुख्य-
भूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते ॥

मुच्यते^(१) ^(४)यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः सतति
 जुहोति^(४) ^(५)संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरा
 देवात्मानं पुनीते^(५) ^(६)मासं दीक्षितो भवति यो मासः
 स संवत्सरः* संवत्सरादेवात्मानं पुनीते चतुर्विंश-
 तिः रात्रीर्दीक्षितो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः
 संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते द्वादश रात्री-

तेन भूणहत्याया अर्वाचीनानामपि तारतम्येपेतत्वात् क-
 थमेकेन होमेन* निवृत्तिरित्याशङ्क्य दीक्षातारतम्येनेत्युत्तरं
 दर्शयति । ^(४)“यावदेनः० जुहोति”^(४) इति । अल्पं महद्वा ‘या-
 वदेनः’, भवति तदनुसारेणात्पां महतीं वा ‘दीक्षां’, कृत्वा त-
 स्मै नम उपचिते काले प्रतिदिनं ‘जुहोति’, तत्र तारतम्येन
 षड्भेदाः† ॥

तत्र प्रथमं दीक्षाभेदं दर्शयति । ^(५)“संवत्सरं ० पुनीते”
^(५) इति । न मासमश्रीयादिति नियमाचरणं दीक्षायाः,
 पापाधिक्ये सति ‘संवत्सरं दीक्षितः’, भूत्वा तस्मिन् संवत्सरे
 प्रतिदिनं जुहुयात् । तथा संवत्सरदीक्षया स्वात्मानं शोधयति ॥

पापह्रासानुसारेण दीक्षायाः पचान्तराणि विधत्ते । ^(६)“मासं
 दीक्षितः० पुनीते”^(६) इति । पापवाहुल्ये सति संवत्सरनियमेन

* कथमेकविधहोमेन इति तै० पाठः ।

† षड्विधा दीक्षाः इति तै० पाठः ।

दीक्षितो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरा-
 देवात्मानं पुनीते षड्राचीर्दीक्षितो भवति षड्वा कृत-
 वः संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते तिस्रो राची-
 दीक्षितो भवति त्रिपदा गायत्री गायत्र्या एवात्मानं
 पुनीते^(६) ^(७)नमाः समश्नीयात् स्त्रियमुपेयान्नोपयी-
 सीत् जुगुप्सेतानृतात्^(८) ^(९)पयो ब्राह्मणस्य व्रतं य-
 वागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य^(९) ^(१०)अथो सौम्ये-

या शुद्धिः पापान्पते सा शुद्धिर्मासमात्रेण समाप्यते । एव
 मुत्तरेष्वपि । अतः सर्वेषां संवत्सरसाम्यं । गायत्रीपादानां
 त्रित्वसाम्येन त्रिरात्रदीक्षाया गायत्रीत्वात् तथैव शुद्धिर्भवति ॥

अथ नियमान् विधत्ते । ^(७)“नमाः समश्नीयात् • जुगु-
 प्सेतानृतात्”^(८) इति । ‘उपरि’ खट्वादौ । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ वर्णभेदेन दीक्षादिनेषु* भोजनद्रव्यविशेषं विधत्ते ।
^(९)“पयो ब्राह्मणस्य • वैश्यस्य”^(९) इति । ‘व्रतं’ भोजनमि-
 त्यर्थः ॥

तदेतद्व्रतं प्रशंसति । ^(१०)“अथो सौम्ये • ब्रूयात्”^(१०)
 इति । अपि च न केवलं कृष्णाण्डहोमकर्मण्येवैतद्व्रतं, किन्तु

* अथ जातिभेदेन दीक्षादिवसेषु इति तै० पाठः

प्यध्वर एतद्भूतं ब्रूयात्^(८) ^(१०)यदि मन्येतोपदस्या-
मीत्यौदन् धानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो-
नुपदासाय^(१०) ॥ ८ ॥

सोमयागेऽपि 'एतत्', एव दीक्षा 'व्रतं',* कर्त्तव्यमित्येव
'ब्रूयात्' । यस्मान् महत्यपि यज्ञे व्रतमिदमपेक्षितं तस्मा-
दिदं प्रशस्तं ॥

अशक्तं प्रति कश्चिद्विशेषं विधत्ते । ^(१०)“यदि मन्येत ०
आत्मनोनुपदासाय”^(१०) इति । दीक्षितो यद्योक्तव्रतेन 'उप-
दस्यामि' उपचीणो भवामि, इति 'यदि मन्येत', तदानीं
यथोक्तदीक्षादिव्रतमनुशरीरस्थोपचयपरिहारार्थमोदनादिकं
यत्किञ्चित् 'अनुव्रतयेत्' भुञ्जीत, 'धानाः' मृष्टयवतण्डुलाः,
'सक्तवः' तत्पिष्टानि, 'इति'शब्देन ईदृशमन्यदपि विव-
क्ष्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽन्वाकः ॥ ८ ॥

* सोमयागेऽप्येतद्भूतं दीक्षान्तमिति तै० पाठः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अजान् ह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयं
स्वयम्भूभ्यानर्षत् तदृषयोऽभवन्तदृषीणामृषित्वन्तां
देवतामुपातिष्ठन्त यज्ञकामास्त एतं ब्रह्म यज्ञमपश्यन्त-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अस्य प्रपाठकस्य स्वाध्यायब्राह्मणमिति समाख्यानात् स्वा-
ध्याय एवात्र प्राधान्येन विधेयः । तस्मिंश्च शुद्धः पुमानधि-
कारी । अतः शुद्धिहेतुन् यज्ञोपवोतमन्ध्यावन्दनकूष्माण्डहो-
मानभिधाय स्वाध्यायं विधातुमुपाख्यानमाह । (१) “अजान् ।
तेनायजन्त” (१) इति । कल्पादावेव ब्रह्मणा सृष्टाः न ह्यस्म-
दादिवत् कल्पमध्ये पुनः पुनर्जायन्ते तस्मात् ‘अजाः’ । ते च
‘पृथ्वयः’ शुक्लाः, स्वरूपेणैव निर्मलाः सन्तोऽपि, पुनस्तप आ-
चरन् । तदीयेन तपसा तुष्टं ‘स्वयम्भू’, ‘ब्रह्म’ जगत्कारणत्वेन
स्वतः सिद्धं परब्रह्मवस्तु, काञ्चिन्मूर्त्तिं धृत्वा ‘तपस्यमानान्’,
तानृषीननुगृहीतुं* ‘अभ्यानर्षत्’ अभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत् ।
ततस्ते मुनयः ऋषिधात्वर्थविषयत्वात् ‘ऋषयोऽभवन्’ । तस्मा-
दन्येषामपि ‘ऋषीणां’, अनयैव व्युत्पत्त्या ‘ऋषित्वं’, सम्पन्नं ।
ततस्ते मुनयः सर्वकामप्रदं कञ्चिद्यज्ञं कामयमानाः स्वयम्भू
ब्रह्मरूपां ‘तां देवतां’, उपासितवन्तः† । तद्देवतानुग्रहान्ते

* अनुग्रहहेतोरिति तै० पाठः । † उपस्थितवन्त इति तै० पाठः ।

मा॒हर॒न्तेना॒यजन्त॑^(१) । ^(२)यदृ॒चो॒ध्यगी॒षत॒ताः प॒य आ॒
हु॒तयो॒ दे॒वाना॑म॒भव॒न्त्यद्य॒जूषि॑ घृ॒ताहु॒तयो॒ यत्सामा॑-
नि॒ सोमा॑हु॒तयो॒ यदथ॑र्वाङ्गि॒रसो॒ मध्वा॑हु॒तयो॒ यद्वा॑-
ह्म॒णानी॑तिहा॒सान् पु॒रा॒णानि॒ कल्पा॑न् गाथा॒ नारा॑-

मु॒नयः॑ ‘ए॒तं’ व॒क्ष्यमा॑णं, ‘ब्रह्म॒यज्ञं’, सर्व॑कामहेतुं ‘अ॒पश्यन्’
दृ॒ष्ट्वा च, ‘तं’ य॒ज्ञं, ‘आ॒हरन्’ अ॒नुष्ठि॑तवन्तः । ‘तेन’ य॒ज्ञेन,
दे॒वान॑पूजयन्त ॥

ब्रह्म वेदः तस्या*ध्ययनमेव सम्पादितं । न तु यज्ञत्वमिति
†मतिं वारयितुं तत्राहुतयोः सम्पादयति । ^(१)“यदृचोध्यगीषत
० सायुज्यमृषयोऽगच्छन्”^(२) इति । पादबद्धमन्त्राः ‘ऋचः’,
‘ता अध्यगीषत’ ये ते ऋषयोऽधीतवन्त इति यदस्ति ता अध्य-
यनक्रियाः, ‘देवानां’, चौरद्रव्याहुतयः ‘अभवन्’, तदाहुत्या
या तुष्टिः सा तेषामृगध्ययनेन सम्पन्ना । एतदन्यत्रापि योज्यं ।
अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च दृष्टा मन्त्राः ‘अथर्वाङ्गिरसः’ । ‘ब्राह्म-
णानि’ कर्मचोदना, वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादयः । ‘इति-
हासाः’ महाभारतादयः § । देवा सुराः संयत्ता आसन्
इत्यादयः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नैवेह किञ्चनाय

* ब्रह्मयज्ञस्या- इति तै० पाठः ।

† शङ्कानिवारयितुमिति तै० पाठः ।

‡ एवमुत्तरत्रापि योज्यमिति तै० पाठः ।

§ ब्रह्माण्डादिनियमा इति तै० पाठः ।

श॒सी॒र्मे॒दा॒हु॒तयो॑ दे॒वाना॑म॒भव॒न्ताभिः॑ सु॒धं पा॒प्मान॑-
मपा॒घ्नन्प॑हतपा॒प्मानो॑ दे॒वाः स्व॒र्गं लो॒कमा॑यन् ब्रह्म॑-
णः साय॑ज्यमृ॒पयोऽग॑च्छन्^(१) ॥ ६ ॥

इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि* 'पुराणानि' । 'कल्पाः' कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि । 'गाथाः' गायति चेदिता मन्त्रविशेषाः, योस्य कौष्ठेय्यादयः । यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात् । 'नाराशंसीः' नाराशंस्यः, होता यद्यन्न-राशंसमित्याद्याः । ब्राह्मणान्तपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थं । 'मेदाहुतयः' मंसाहुतयः, 'ताभिः' आहुतिभिः, देवाः क्षुद्रूपं 'पाप्मानं', विनाशितवन्तः । स्वाध्याय-जन्यदृष्ट्या† क्षुधं विस्मृतवन्तः ततः क्षुद्रूपपापरहिताः 'देवाः', सुखमनुभवितुं 'स्वर्गं', गताः । 'ऋषयः' च पूर्वोक्ताः‡, अध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन जगत्कारणस्य 'ब्रह्मणः',§ 'सायुज्यं', प्राप्ताः । ब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वं ब्रह्मयज्ञस्य युक्तं । अतएव ज्ञानसाधनेषु प्राथम्येन वेदानुवचने वाजसनेयिनः समामनन्ति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दा-नेन न तपसा नाशकेनेति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

* इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादिदृष्टिप्रतिपादकानि इति

† गायन्ति इति तै० पाठः ।

[तै० पाठः ।

‡ स्वाध्यायवृत्तिजन्यदृष्ट्या इति तै० पाठः ।

§ परब्रह्मण इति तै० पाठः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति
सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो
ब्रह्मयज्ञ इति^(१) । (२) यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देव

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्रह्मयज्ञविधिप्रस्तावार्थमुपाख्यानमुक्तं । इदानीं
तद्विधिप्रसङ्गेन पञ्च महायज्ञान् विधत्ते । (१) “पञ्च वा •
ब्रह्मयज्ञ इति”^(१) इति । एवं* यज्ञानां पाठतः पञ्चत्वं† । न
तु स्वरूपविस्तारेण । ‘सतति’ सततं दिने दिने, ‘प्रतायन्ते’
अनुष्ठायन्ते‡ ‘सतति’ प्रतिदिनं, ‘सन्तिष्ठन्ते’ समाप्यन्ते, यस्मिन्
दिन उपक्रमस्तस्मिन्नेव दिने तत्समाप्तिः न तु यज्ञान्तरव-
द्दिनान्तरापेक्षा । देवयज्ञ इत्यादीनि तेषां नामानि ॥

तत्र देवयज्ञस्य लक्षणमाह । (२) “यदग्नौ • सन्तिष्ठते”^(२)
इति । ‘तत्’ पुरोडाशादिहविः, § मुख्यं तदलाभे ‘समिधं’,

* एवमिति तै० पाठः ।

† यज्ञानां फलतो महत्त्वमिति तै० पाठः ।

‡ अनुतिष्ठन्ते इति तै० पाठः ।

§ एतपुरोडाशादिहविरिति तै० पाठः ।

यज्ञः सन्तिष्ठते^(२) । ^(३)यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते^(३) । ^(४)यद्भूतेभ्यो बलिः हरति
तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते^(४) । ^(५)यद्ब्राह्मणेभ्योन्नं ददाति तन्म-
नुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते^(५) । ^(६)यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं

अपि 'अग्नौ', देवानुद्दिशन् 'जुहोति', इति 'यत्', सोऽयं
'देवयज्ञः', स च सकृद्धोममात्रेण समाप्यते* ॥

पितृयज्ञस्य लक्षणमाह । ^(२)"यत् पितृभ्यो ० सन्तिष्ठते"^(२)
इति । तत्र पिण्डदानासम्भवे† जलमात्रमपि पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति स्वधाशब्देन 'यत्', ददाति सोऽयं 'पितृयज्ञः', तावतैव
समाप्यते ॥

भूतयज्ञस्य लक्षणमाह । ^(४)"यद्भूतेभ्यो ० सन्तिष्ठते"^(४)
इति । वैश्वदेवानुष्ठानादूर्ध्वं वहिर्देशे वायसादिभ्यः 'भूतेभ्यः',
'यत्', बलिप्रदानं सोऽयं 'भूतयज्ञः', तावतैव समाप्यते ॥

मनुष्ययज्ञस्य लक्षणमाह । ^(५)"यद्ब्राह्मणेभ्योन्नं ० मनुष्ययज्ञः
सन्तिष्ठते"^(५) इति । वैश्वदेवादूर्ध्वं हन्तकारार्थान्न‡ व्यतिरिक्त-
मन्नं अतिथिभ्यस्त्वरेभ्यः 'ब्राह्मणेभ्यः', 'यत्', दीयते स
'मनुष्ययज्ञः', तावतैव समाप्यते ॥

* सन्तिष्ठते इति तै० पाठः ।

† आद्रपिण्डदानाभावेऽपि इति तै० पाठः ।

‡ चतुर्थान्न इति तै० पाठः ।

यजुः सामं वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते^(६) । ^(७)यदृचोधीते
 पर्यसः कृत्वा अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति यद्य-
 जूःपि घृतस्य कृत्वा यत्सामानि सोमं एभ्यः पवते
 यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्वा यद्वाह्मणानीतिहासान्
 पुराणानि कल्पान् गाथानाराशः सीर्मदसः कृत्वा
 अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति^(७) । ^(८)यदृचोधीते

ब्रह्मयज्ञस्य लक्षणमाह । ^(६)“यत् स्वाध्यायं ० ब्रह्मयज्ञः
 सन्तिष्ठते”^(६) इति । स्वस्यसाधारणत्वेन पितृपितामहादिपर-
 मरया प्राप्ता वेदशाखा ‘स्वाध्यायः’ । तत्र विद्यमानमृगा-
 दीनामन्यतममेकमपि वाक्यमधीयीत इति ‘यत्’, सोऽयं
 ‘ब्रह्मयज्ञः’, तावतैव समाप्यते ॥

तत्र विशेषाकारेणाध्ययनं पृथक् पृथक् प्रशंसति । ^(७)“य-
 दृचोधीते ० अभिवहन्ति”^(७) इति । कूलमर्हन्तीति ‘कृत्वाः’
 महानद्यः, ऋगध्ययनेन क्षीरपूर्णा महानद्यः स्वधाकारेण
 दत्तं हविर्भूत्वा ‘पितॄन्’, अभिलक्ष्य ‘प्रवहन्ति’ । तथा यजु-
 रध्ययनेन घृतपूर्णा महानदीप्रवाहः सामाध्ययनादिभ्यः
 पितृभ्यः सोमो धारया युक्तः ‘पवते’ प्रवहति, एवमथर्वाङ्गि-
 रसामध्ययनेन मधुपूर्णा नद्यः ‘प्रवहन्ति’ ॥

ब्राह्मणाद्यध्ययनेन मांससम्बन्धि नीरसप्रवाहः पितृदृष्ट्या

पय आहुतिभिरेव तद्देवाः स्तर्पयति यद्यजूंषि घृ-
 ताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो
 मध्वाहुतिभिर्यद्वाह्यणानीतिहासान् पुराणानि क-
 ल्पान् गाथा नाराशः सोमं दाहुतिभिरेव तद्देवाः स्त-
 र्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यश-
 सा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति^(८) ॥ १० ॥

ब्रह्मयज्ञं प्रशंस्य देवदृष्ट्यापि प्रशंसति । (८) “यदृचोधीते ०
 तर्पयन्ति”^(८) इति । अगध्ययनं यदस्ति तेन क्षीराहुतिसमाना
 देवानां तृप्तिर्भवति । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । ‘ते’ देवाः,
 ‘तृप्ताः’, सन्तः ‘एनं’ यजमानं, आयुरादिभिः ‘तर्पयन्ति’
 ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘वर्चः’ बलं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदि-
दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वेदित आदित्ये दक्षिणत
उपवीथोपविश्य हस्ताववनिज्य चिराचामेद्विः परि-
मृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके ओत्रे हृदय-
मालभ्य^(१) ^(२)यच्चिराचामति तेन कचः प्रीणाति यद्विः
परिमृजति तेन यजूषि यत्सकृदुपस्पृशति तेन सा-
मानि यत्सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्चिरश्चक्षुषी ना-

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः । एकादशे तत्प्रयोगोऽभिधी-
यते । (१) “ब्रह्मयज्ञेन ० हृदयमालभ्य”^(२) इति । यः पुमान्
ब्रह्मयज्ञं करिष्यति सोऽयं ‘ग्रामात्’, प्राचीमुदीचीं ऐशानीं वा-
दिशं गच्छेत्* । गृहस्थोपरि आच्छादनार्थानि तृणकटादीनि
कुदींषि यावति दूरे तानि न दृश्यन्ते तावदूरम् ‘अच्छदिदर्शः’,
तत्र गत्वा सूर्ये अभ्युदिते सति प्रथमानुवाकोक्तप्रकारेण यज्ञो-
पवीतं कृत्वा† शुद्धप्रदेशे ‘उपविश्य’, हस्तद्वयं पूर्वं शुद्धमध्ये-
तदङ्गत्वेन पुनः प्रक्षाल्योदकं त्रिः पिबेत्‡ ‘द्विः परिमृज्य’,

* गच्छन् इति तै० पाठः । † गृहीत्वा इति तै० पाठः ।

‡ ततः व्योम्नो इत्यधिकः तै० पाठः ।

सिके ओचे हृदयमालभते तेनार्थवर्जिरसौ ब्राह्मणा-
नीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशःसीः
प्रीणाति^(१) ^(२)दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्गा-

शुद्ध्यर्थमुदकेन तदा हस्तं प्रचालयेत्, तत ओष्ठौ 'महदुपसृग्',
शिरःप्रभृतीन् हृदयपर्यन्तानवयवान् क्रमेण स्पृष्ट्वा दर्भाणां
महदित्यादिना वक्ष्यमाणेन सहान्वयः ॥

अथाचमनादीन् प्रशंसति । ^(१)“यत् त्रिराचामति ० प्री-
णाति”^(२) इति । अत्र सव्यपाणिपादयोः प्रोक्षणकथनादेव*,
प्रोक्षणविधिरुन्नेतव्यः ॥

हृदयस्पर्शनोत्तरभाविकर्तव्यं विधत्ते । ^(१)“दर्भाणां ०
कुरुते”^(२) इति । ‘दर्भाणां’, सम्बन्धि ‘महत्’ प्रभृतं, यथा
भवति तथाऽऽसनं ‘आस्तीर्य’, तस्योपरि ‘उपस्थं कृत्वा’, उपस्थ-
शब्द आसनविशेषं ब्रूते, आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि
दक्षिणपादप्रक्षेपे सति यत् सुखावस्थानं भवति तत् कृत्वा ।
प्राङ्मुखः ‘आसीनः’, स्वकीयां शाखामधीयानः† दर्भाणामपां-
रसत्वमन्यत्रास्नातं, तासां यन्नेधं यज्ञियं सदेवमासीत्, तद-
पोदक्रामत् ते दर्भा अभवन्निति । ‘आषधीनां’, मध्ये शुद्धि-
हेतुत्वात् सत्सारत्वं ततो दर्भासनत्वादधीयानं‡ ‘ब्रह्म सरसं’,
भवति ॥

* प्रशंसाबलादेवेति तै० पाठः । † शाखामधीयत इति तै० पाठः

‡ शुद्धिहेतुत्वादपारक्यं तद्दर्भासनेऽधीयमानमिति तै० पाठः ।

सीनः स्वाध्यायमधीयीतापां वा एष ओषधीनाः
रसो यद्भाः सरसमेव ब्रह्म कुरुते^(१) ^(४)दक्षिणोत्तरौ
पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत एत-

अत्रोपक्रमे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । ^(४)“दक्षिणोत्तरौ ।
परममचरं”^(४) इति । दक्षिणः पाणिरुत्तरो यथोक्तौ ‘दक्षि-
णोत्तरौ’ वामं पाणिं दक्षिणजानुन ऊर्ध्वमुत्तानं कृत्वा तस्यो-
परि दक्षिणहस्तमवाञ्चं कुर्यात्, तादृशौ च* ‘पाणी’, पवित्रयुक्तौ
कार्यौ, तथा दक्षिणपादोऽपि वामपादस्योपरिस्थापनीयः । एवं
कृत्वा ‘ओमिति’ प्रणवोच्चारणेनोपक्रमं कुर्यात्, योऽयमोमित्येवं
रूपो यजुर्मन्त्रः स ‘त्रयीं विद्यां’, ‘प्रति’ वेदत्रयस्य प्रतिनिधिरूपः
अतएव प्रणवगतानामकारोकारमकारमात्राणां[†] । वेदत्रय-
रूपेणाध्ययनं § आथर्वणिका आममन्ति, तस्य ह वै प्रणवस्य पूर्वा
मात्रा पृथिव्यकारः, स ऋग्भि ऋग्वेदोऽय द्वितीयान्तरिक्षं ॥ स
उकारः, स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः, स मकारः, स सामभिः
सामवेदैरिति । किञ्च ‘एषा’ प्रणवरूपा, सर्वा ‘वाक्’, अपि ।
अतएव छन्दोगा आमनन्ति, तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि

* तावुभौ चेति तै० पाठः ।

† ‘कृत्वा’, इति तै० पाठः ।

‡ प्रणवगताकारोकारमकारार्द्धमात्राणां इति तै० पाठः ।

§ रूपत्वेन ध्यानं इति तै० पाठः ।

॥ स ऋग्भिर्यथान्तरिक्षं इति तै० पाठः ।

द्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरं^(७)

(५) तदेतदृचाभ्युक्तं^(५) (६) ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् य-

संहणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संहणेति अश्रुत्यपत्रे दृश्य-
मानास्तन्तुसदृशावयवाः शङ्कवः, तैर्यथा कृत्त्रानि पर्णानि
व्याप्तानि, तददोङ्कारेण सर्वा अपि वाग्वाप्ता । ऐतरेयास्तु
प्रणवादेरकारस्यैव सर्ववाग्वाप्तिमामनन्ति । अकारो वै सर्वा
वाक् सैषा स्पर्शाभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति ।
अतएव मातृकामन्त्रे सर्वानपि ककारादीन् वर्णानकारशिर-
स्कानेव* पठन्ति । यस्माद्युक्तं प्रणवस्य सर्वात्मकत्वं, किञ्चित्
प्रणवस्वरूपमुत्कृष्टमक्षरमविनश्वरं सर्ववेदान्तवेद्यं परब्रह्म वस्तु ।
अतएव पिप्पलादशाखायामधीयते, एतद्वै सत्यकामं परं
चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति । कठाञ्च पठन्ति, एतदेवाक्षरं
ब्रह्म एतदेवाक्षरं परमिति । तस्मात् प्रणवैर्नैव स्वाध्यायप्रा-
प्त्यो युक्तः ॥

प्रणवं प्रशंस्यापरामृचमवतारयति । (५) “तदेतदृचाभ्युक्तं”^(५)
इति । ‘तदेतत्’ परब्रह्मस्वरूपं प्रणवाक्षरं, कयाचित् ‘ऋचा’,
स्यष्टम्, ‘उक्तं’ ॥

तामृचं दर्शयति । (६) “ऋचो अक्षरे ० समासत इति”^(६)
इति । या एताः ‘ऋचः’, ताः सर्वाः ‘परमे’ उत्कृष्टे, ‘व्योमन्’

स्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद् किमृचा
करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति^(६) ^(७)ची-

विशेषेण रचके, 'अचरे' प्रणवे, 'निषेदुः' आश्रिताः। अत एव कठशाखायामधीयते। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीम्यमित्येतदिति। न केवलमृच एव तस्मिन् प्रणवे समाश्रिताः किन्तु 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', अपि 'यस्मिन्' प्रणवाचरे, 'अधिनिषेदुः' अधिकत्वेन निषणाः। अतएवोत्तरतापनीये देवानां परमात्मध्यानार्थं प्रणवपर्यवसानमुक्तं, आत्मानमनुष्ठुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिता इति। अनेनैव प्रकारेण च्छो देवाश्च 'यस्मिन्' प्रणवे, 'निषेदुः', 'तत्' प्रणवाचरं, 'यो न वेद्' स पुमानधीयानोऽपि* 'अृचा किं करिष्यति', न खलु वृषरहितां केवलां कृषिं केचित् प्रार्थयन्ते। 'य इत्' ये पुनर्महात्मानः, 'तत्' प्रणवाचरं, 'विदुः', 'ते' महर्षयः, 'इमे' परिदृश्यमानाः परमहंसाः, 'समासते' सम्यगवतिष्ठन्ते। ऐहिकामुष्मिकविषयक्लेशरहिताः सुखिनो वर्तन्ते। तांस्तु परमहंसान् जाबालशाखाध्यायिन उदाहरन्ति। तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुण्येतकेतुदुर्वासामुनिदाद्यजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय

नेव प्रायुक्ल भूभुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः सत्यं यदेव
वाचः सत्यं यदेतत् प्रायुक्ल^(७) ^(८)अथ सावित्रीं गायत्रीं
चिरन्वाह पच्छोऽर्द्धचेशोऽनवान् सविता श्रियः प्रस-

इति । इत्याङ्गिरसमन्त्रेण प्रशस्तत्वात् प्रणवस्य वेदत्रयप्रति-
निधित्वं युक्तं ॥

तेन प्रणवेन प्रारभ्य पश्चात् पठनीयान् मन्त्रान् दर्शयति ।
(७)“त्रीणेव ० तत् प्रायुक्ल”^(७) इति । ‘भूभुवः स्वरः’ इति यद्वा-
हतित्रयं, तल्लोकत्रयात्मकब्रह्मप्रतिपादकं, तत् ‘आह’ पठेत् । तेन
त्रीणेव वेदान् प्रयुक्तवान् भवति । व्याहृतीनां वेदत्रयसारत्वेन
प्रोक्तत्वात्* । एतच्च छन्दोगा अधीयते, स एतुं[†] त्रयो विद्यां
अभ्यतपत् एतस्यास्तप्यमानाया रसान्यावृणुत भूरित्यृग्भ्यो भुव
इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्य इति वेदत्रयसारत्वेन वाचः-
सम्बन्धि सत्यस्वरूपमित्युच्यते । अतस्तत् सत्यमेव प्रयुक्तवान्
भवति ॥

व्याहृतित्रयादूर्ध्वं पठनीयं दर्शयति । ^(८)“अथ सावित्रीं
० प्रतिपद्यते”^(८) इति । इति ‘अथ’ व्याहृत्यनन्तरं, ‘सावित्रीं’
सविहदेवताकां, गायत्रीच्छन्दस्कां तत्सवितुरित्यादिकामृचं
च त्रिः पठेत् । तत्रायं प्रकारः, प्रथमं ‘पादशः’ पादे पादे

* प्रजापतिनोक्तत्वात् इति तै० पाठः

† रसान् प्राप्तवान् इति तै० पाठः ।

वि॒ता श्रि॒यमे॒वाप्नो॒त्यथो॑ पृ॒ज्ञात॑यै॒व प्र॑ति॒पदा॒ छन्दा॑-
सि॒ प्रति॑पद्यते^(८) ॥ ११ ॥

विरम्य, पठेत् । ततः 'अर्धर्चशः' एकैकस्मिन्नर्द्धे विरम्य, पठेत् ।
ततः 'अनवानं' विरामरहितं यथा भवति, तथा पठेत् ।
तस्मात्पृच्छि प्रतिपाद्यो यः 'सविता', सोऽयं 'श्रियः', 'प्रेरकः',
अतो ब्रह्मयज्ञानुष्ठायी 'श्रियं प्राप्नोति', एव । एवमेकस्मिन्न-
हनि विधानमुक्तं 'अथो' अनन्तरं, तदा दिवसेषु प्रज्ञातयैव
'प्रतिपदा' पूर्वस्मिन् दिवसे किञ्चित् पठित्वा परेद्युरनुष्ठाना-
यायमुपक्रम, इति या प्रतिपत् प्रज्ञाता यः प्रारम्भप्रदेशो
बुद्धौ स्थापितः तयैव प्रतिपदा प्रारम्भप्रदेशेन, 'छन्दांसि'
वेदावयवान्, परेद्युः 'प्रतिपद्यते' प्रारभते । पूर्वद्युर्यावद्भवसितं
तत एवारभ्योत्तरेद्युरधीयोत न तु विप्रयुक्तं कञ्चिद्देदभागं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा^(१)
(२) इति ह स्माह शौच आह्नेयः^(२) (३) उत्तराण्येऽबल

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

यत् पूर्वमुक्तं प्राच्यां दिशि ग्रामाद्वहिरित्यादि । तत्राशक्त-
स्थानुकल्पं विधत्ते । (१) “ग्रामे मनसा • नक्तं वा”^(१) इति ।
यदा बहिर्गन्तुमशक्तः ‘ग्रामे’, अधीते तदा ‘मनसा’, एव
‘अधीयीत’, उदित आदित्ये प्रारब्धमशक्तश्चेत् ‘दिवा नक्तं
अधीयीत’ ॥

कस्यचिन्महर्षेर्मते मुख्य एवायं पक्षोऽपीति दर्शयितुमे-
तमृषिमुदाहरति । (२) “इति ह स्माह • आह्नेयः”^(२) इति ।
शुचिनामकस्य महर्षेः पुत्रः ‘शौचः’, इति । अङ्गिमंजिताया
मातुः पुत्रः ‘आह्नेयः’, महर्षिः ‘इति ह स्माह’ ग्रामे मनसे-
त्यादिकमपि मुख्यपक्षमेवेत्याह ॥

नियमान्तरेष्वशक्तस्थानुकल्पान् विधत्ते । (३) “उत्तराण्ये •
स्वाध्यायमधीते”^(३) इति । ग्रामे मनसाध्ययनमुक्तं* ‘अरण्ये’,
अपि ‘अवलः’ अशक्तश्चेत्, मनसाधीयीत† । तमेवावलं प्रति
उत वाच इति पक्षान्तरमुच्यते । उत्तराण्येतुमशक्तः केवलेन
मनसा यदा निद्रालस्यचिन्तादिकं भवति तदानीं ‘वाचा’

* मनसा स्वाध्यायमुक्तमिति तै० पाठः ।

† अशक्तश्चेद्ग्रामेधीयीतेति तै० पाठः ।

उ॒त वा॒चे॒त तिष्ठ॑न्नु॒त ब्रज॑न्नु॒तासी॑न उ॒त श॒यानो॑ऽधी॒
 यी॒तै॒व स्वा॑ध्या॒यं तप॑स्वी पु॒ण्यो भ॑वति॒ य एवं॑ वि॒द्वा॒
 न्स्वा॑ध्या॒यमधी॑ते^(१) ^(२)न॒मो ब्र॑ह्म॒णे न॒मो अ॒स्त्वग्नये॑
 नमः॑ पृथि॒व्यै नम॑ ओष॒धीभ्यः॑ । न॒मो वा॒चे न॒मो वा॒
 च॒स्पत॑ये॒ नमो॑ विष्ण॒वे वृ॒हते॑ क॒रोमि^(३) ॥ १२ ॥

जिह्वास्पन्दनमात्रेण, 'अधीयीत' । दर्भेष्वासीन इति* यदुक्तं त-
 चासननिर्वन्धे शक्तिरहितस्य उत ब्रजन्नित्यादयः पक्षाः । आलस्य
 परिहारायेतस्ततः शनैः 'ब्रजन्', वा कचिदेव तिष्ठन्वा नियम-
 मन्तरेण स्वेच्छयैवोपविश्य वा 'शयानः', वा स्वशक्त्यनुसारेण
 'स्वाध्यायमधीयीतैव' । न त्वङ्गलोपानुसारेण प्रधानस्य लोपो
 न्यायः, तादृशस्वाध्याययुक्तोऽपि 'तपस्वी भवति', अध्ययनफलं
 प्राप्नोति, 'पुण्यः' पङ्क्तिपावनस्य, 'भवति' ॥

एतस्य ब्रह्मयज्ञस्याङ्गभूतं कञ्चिन् मन्त्रं प्रदर्शयति । ^(४)
 'नमो ब्रह्मणे ० वृहते करोमि'^(५) इति । ब्रह्मशब्देन वेदः
 प्रजापतिर्विच्यते । वाक्शब्देन सरस्वती, 'वाचस्पतिः', वृह-
 स्पतिः । प्रशस्तत्वात् 'विष्णुः', 'वृहत्' । अस्य मन्त्रस्य विनियोग
 उपरिष्ठाङ्गविध्यति† ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

* प्रागासीन इति तै० I च पाठः ।

† विनियोगमुपरिष्ठाङ्गव्यति इति तै० पाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) मध्यन्दिने प्रबलमधीयीतासौ खलु वा वैष आ-
दित्यो यद्वाह्मणस्तस्मात्तर्हि तेक्षिणं तपति तद्दे-
षाभ्युक्ता^(१) । (२) चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तत्रैव ब्रह्मयज्ञे कच्चिदन्यं विशेषं विधत्ते । (१) “मध्यन्दिने •
तद्देषाभ्युक्ता”^(१) इति । मध्यन्दिनकाले ‘प्रबलं’ उच्चतरं यथा
भवति तथा, ‘अधीयत’ । योयं ब्रह्मयज्ञानुष्ठाता ब्राह्मणोस्ति
मः ‘एषः’, ‘असौ’ दिवि दृश्यमानः,* ‘आदित्यः’, एव तत्प्राप्ति-
योग्यत्वात्, यस्मादादित्यरूपः ‘ब्राह्मणः’, ‘मध्यन्दिने प्रबलम-
धीयीत’, ‘तस्मात्’, तदात्मक आदित्योपि ‘तर्हि’ मध्यन्दिने
काले, ‘तेक्षिणं’ अतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति, तथा
‘तपति’ । ‘तत्’ एतदादित्यमाहात्म्यं प्रति, काचित् ऋक्
‘अभ्युक्ता’† ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (२) “चित्रं देवानामुदगादनीकं •
जगतस्तस्येषश्चेति”^(२) इति । ‘देवानां’ दीप्यमानानां रश्मीनाम्,
‘अनीकं’ समूहं नानारूपमादित्यमण्डलं, ‘चित्रं’ कालभेदेना-

* दिवि विद्यमान इति तै० पाठः ।

† काचित् ऋगप्युदीरिता इति तै० पाठः ।

आत्मा जगतः स्तस्थुषश्चेति^(२) ^(२)स वा एष यज्ञः सद्यः
 प्रतीयते सद्यः सन्तिष्ठते तस्य प्राक्सायमवभृथः^(२)
^(४)नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां चिरन्वाह^(४) ^(५)अप

रुणशुक्लादिवर्णोपेतत्वात् चित्रं, तादृशं मण्डलम् 'उदगात्'
 पूर्वस्थां दिशुदयं प्राप्नोत्, तच्च मण्डलमन्धकारनिवारणोप-
 युक्तत्वात्* मित्रादीनां चतुस्थानीयं । तदर्थमेव लोकत्रयम्
 'आप्राः' रश्मिभिरापूर्य वर्त्तते, तन्मण्डलवर्त्ती सूर्यरूपः पर-
 मात्मा 'जगतः' जङ्गमस्य, 'स्तस्थुषः' स्थावरस्य, 'आत्मा' जीवरूपेण
 शरीरेष्ववस्थितः । 'इति' अनेन मन्त्रेण, आदित्यमाहात्म्य-
 मवगन्तव्यं ॥

ब्रह्मयज्ञस्य इतरयज्ञवैलक्षण्यं दर्शयति । ^(२)"स वा एषः०
 प्राक्सायमवभृथः"^(२) इति । अयं ब्रह्मयज्ञः यस्मिन्नहनि
 प्रारभ्यानुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि समाप्यते नतु यज्ञान्तरवदित-
 रदिनेष्वनुगच्छति तस्मात् 'प्राक्' प्रातःकाले, प्रारब्धस्य तस्य
 यज्ञस्य 'सायं', 'अवभृथः' समाप्तिः ॥

समाप्तिकाले मन्त्रविशेषं विधत्ते । ^(५)"नमो ब्रह्मणे ०
 चिरन्वाह"^(५) इति । परिधीयते समाप्यते यथा सेयमृक् 'परि-

उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्च ददाति सा द-
क्षिणा^(५) ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) तस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानं विद्युदग्नि-
वर्षः हविस्तनयितुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनु-

धानीया', सा चात्र पूर्वानुवाके आह्नाता, ॐ नमो ब्रह्मण
इत्येषा, तां 'त्रिः', पठेत् ॥

तत्पाठादूर्ध्वं कर्त्तव्यतां दर्शयति । (५) "अप उपसृश्य ० सा
दक्षिणा"^(५) इति । मेघं 'दक्षिणा', गृह एव नचारण्य इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

ग्रहणाध्ययने यान्यनध्यायकारणानि* तानि ब्रह्मयज्ञाध्य-
यने स्वाध्यायं न निवारयन्तीति वक्तुन्तेषामनध्यायकारणानां
यज्ञाङ्गतामुपचरति । (१) "तस्य वा एतस्य ० स्विष्टकृत्"^(१)

* अनध्ययनकारणानि इति तै० पाठः ।

वपटकारो वायुरात्माऽमावास्यां स्विष्टकृत^(१) ^(२)य एवं
विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पव-
माने वायावमावास्यायाः स्वाध्यायमधीते* तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति^(२) ^(१)उत्तमं नाकः

इति । अनध्यायहेतूनापस्तम्बो दर्शयति । विद्युत् स्तनयितु-
र्हृष्टिश्चापत्तौ यत्र सन्नपतेयस्य ह मनध्याय इति । सोम-
मकालमेघो ग्रहणाध्ययने निषिद्धोऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययने स्वी-
कार्य एव । यथा सोमयागे 'हविर्धानं', न यागविरोधि तथा
तत्र 'मेघः', अपि । एवं विद्युदादौ द्रष्टव्यं । † अकाले महानु-
त्पातरूपो 'वायुः' । 'आत्मा' यजमानस्य नीयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अनध्यायहेतूनां‡ वर्जनीयत्वं निवार्य उपादेयत्वं दर्शयति ।
(१) "य एवं ० स्वाध्याय इति" (२) इति । मेघादयो विरोधिना
न भवन्तीति 'यो विद्वान्', सोमं सत्सपि मेघादिनिमित्तेषु
'स्वाध्यायमधीयीत', तदा 'तपः', तप्तं भवति । यस्मादयं ब्रह्मयज्ञः
'स्वाध्यायः' कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्तपोरूपः, तस्मान्न सन्यनध्या-
याः । नहि चान्द्रायणादिकं मेघादिषु वर्ज्यते ॥

कदाचिदप्यवर्जनेनानुष्ठितस्य ब्रह्मयज्ञस्य फलं दर्शयति ।
(२) "उत्तमं ० सायुज्यं गच्छति" (१) इति । अनेन ब्रह्मयज्ञेन

* स्वाध्यायमधीतेति तै० पाठः ।

† "अभिः" ग्रामग्रहादिदाहकः, इति तै० II च अधिकः पाठः ।

‡ अथ अनध्ययनहेतूना इति तै० पाठः ।

रोहत्युत्तमः समानानां भवति यावन्तः ह वा इमां
 वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं
 जयति भूयाःसं चाक्षय्यं चाप पुनर्मृत्युञ्जयति ब्रह्मणः
 सायुज्यं गच्छति^(२) ॥ १४ ॥

मरणादूर्ध्वं 'उत्तमं' स्वर्गम्, 'आरोहति', जीवनवेलायां
 पङ्क्तिपावनत्वात् 'समानानां', मध्ये 'उत्तमो भवति' । उत्तमः
 स्वर्ग एव प्रपद्यते । वित्तेन 'पूर्णां', पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः 'द-
 दत्', पुरुषः 'यावन्तं', 'स्वर्गं', अनेकभोगोपेतं प्राप्नोति, 'तावन्तं',
 अस्मै प्राप्नोति । ततो 'भूयाःसं' अधिकमपि, प्राप्नोति 'अ-
 क्षय्यं' पुनरावृत्तिरहितञ्च, 'लोकं', प्राप्नोति । तत्प्राप्तेरूर्ध्वं
 'पुनः', 'मृत्युः', न प्राप्नोति । किन्तु परब्रह्मणः 'सायुज्यं' मोक्षं,
 'गच्छति' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रणके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽ
शुचिर्यद्देशः^(१) । (२) समृद्धिर्देवतानि^(२) । (३) य एवं वि-
द्वान् महारात्र उपस्युदिते ब्रजस्तिष्ठन्नासीनः शया-
नारण्ये ग्रामे वा यावत्तरसः स्वाध्यायमधीते सर्वां

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

यद्दण्स्वाध्याये यानि कारणान्यनध्यायस्य तान्यत्रापोद्य का-
रणान्तरमनध्यायस्य दर्शयति । (१) “तस्य ० यद्देशः” (१) इति ।
उक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य ‘द्वावनध्यायौ’, विद्येते ‘आत्मा’ ब्रह्मयज्ञस्य
कर्त्ता, स्वयं ‘अशुचिः’, यदा भवति तदानीमेकोऽनध्यायः ।
‘देशः’, वा मूत्रपुरीषादिभिः ‘अशुचिः’, भवति, स द्वितीयोऽन-
ध्यायः । न तु कश्चित् तृतीयोऽध्यायहेतुरस्ति ॥

अथ तस्य यज्ञस्य सुलभत्वं दर्शयति । (२) “समृद्धिर्देव-
तानि” (२) इति । ‘समृद्धिः’ सामग्री, सा च यज्ञान्तरेषु
द्रव्यार्जनादिना सम्राद्यते । इद्वत् ‘देवतानि,’ एव सामग्री,
नतु वाह्यसाधनं किञ्चिदपेक्षितमस्ति ॥

ब्रह्मयज्ञेन तुष्टेषु देवतेषु फलं भवत्येव तस्मादेवं भूते काला-
दिवैकल्यशङ्कां* परित्यज्य यज्ञानुष्ठाने फलसिद्धिं दर्शयति ।
(३) “य एवं ० एषाभ्युक्ता” (३) इति । अस्य यज्ञनिमित्तद्वयव्यति-

* तस्मादङ्गभूतकालादिशङ्कामिति तै० पाठः ।

लोकान् जयति सर्वान् लोकाननृत्योनुसञ्चरति तदे-
षाभ्युक्ता^(१) । ^(४)अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् स्तु-
तीये लोके अनृणा स्याम । ये देवयाना उत पितृया-

रेकेणानध्यायकारणं नास्ति, सामग्रौ च न प्रयाससम्पाद्या
विद्यते इति 'एवं', 'विद्वान्', पुमान् कालविषये आसना-
दिनियमविषये देशविषये च अद्भुताज्ज्ञं परित्यज्य 'याव-
त्तरमं' यावद्वलं यथाशक्ति, 'स्वाध्यायं', अधीयानः स्वापे-
क्षितान् 'सर्वान् लोकान्', प्राप्नोति, तत्र तत्र लोके पुरु-
षान्तरवद्वृणयुक्तो न भवति । किन्तु 'अनृणः', एव 'अनु-
सञ्चरति', 'तत्' तस्मिन्ननृणस्थानुसञ्चारे, काचिदृक् च 'उक्ता',
विद्यते ॥

तामेतामृषं दर्शयति । ^(४)"अनृणा • आचीयेमेति"^(४) इति ।
'अस्मिन्' भूलोके, 'परस्मिन्' अन्तर्रीचे च, 'तृतीये' द्युलोके
च, ब्रह्मयज्ञबलात्* 'अनृणा स्याम' । ऋणोऽपाकृते सति 'देव-
यानाः' पन्थानः उत्तरमार्गविशेषाः, 'पितृयाणाः' पन्थानः
दक्षिणमार्गविशेषाः, ऋणाभावेन प्रतिबन्धाभावात् 'सर्वान्',
अपि मार्गान् सर्वतः प्राप्नुयाम । ऋषीणामृषं ब्रह्मयज्ञेनापो-
द्यत इति तावत् सर्वेषां सम्मतं । देवपितृकार्ययोरसमर्थस्य
तदुभयविषयमनृणमनेनैवापोद्यते । अत एव स्मर्यते । जघेनैव
तु संसिद्धेद्ब्राह्मणो नात्र शंसयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्

* फलात् इति तै० पाठः ।

णाः सर्वान् पथो अनृणा आक्षीयेमेति^(४) । ^(५)अग्निं
वैजातं पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतिभिः पाप्मानमपा-
घ्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां

मैत्रो ब्राह्मण* उच्यत इति । ततः सर्वान् पथो अनृणा आक्षी-
येमेत्येतदुपपन्नं ॥

तदतदनृणत्वं सम्भावयितुं पापस्पर्शराहित्येन स्वाध्यायं प्र-
शंसति । ^(५)“अग्निं वै ० तदेषाभ्युक्ता”^(५) इति । योचं ‘अग्निः’,
सृष्ट्यावुत्पन्नः तमुत्पन्नमात्रमेव सर्वः ‘पाप्मा’, ‘जग्राह’, अग्नि-
र्हि पापिनां पापशोधनाय समुत्पन्नः । अत एव स्मृतिकाराः
भाण्डादीनां पुनःपाकेन शुद्धिं ब्रुवते । यथा लोकेऽत्यन्तम-
लिनं वस्त्रं अल्पजलेन यदा प्रक्षाल्यते तदानीं वस्त्रमालिन्यं
सर्वं जले प्रविशति, तथा शोधनीयवस्तुगतः पाप्मा शोध-
केऽग्नौ प्रविष्टः ‘तं’ अग्निगतं पापं, ‘देवा आहुतिभिः’, वि-
नाशितवन्तः । तदाहुतिगतं पापं कृत्स्नं ‘यज्ञेन’, यज्ञगतञ्च पापं
‘दक्षिणाभिः’, दक्षिणागतञ्च पापं प्रतिग्रहीत्रा ‘ब्राह्मणेन’,
ब्राह्मणगतञ्च पापं तत्तन्मन्त्रगतैर्गायत्रादिकन्धोभिः, कन्धो-
गतञ्च पापं स्वकीयशाखारूपेण ‘स्वाध्यायेन’ । न चास्य
स्वाध्यायगतस्य पापनो निवर्त्तकान्तरमन्वेष्टव्यं । तस्मात् ‘अप-
हतपाप्मा स्वाध्यायः,’ न खलु कश्चिदपि पाप्मा स्वाध्यायं स्पृष्टु-

* मन्त्रब्राह्मण इति तै० पाठः । † शोधनेऽग्नौ इति तै० पाठः ।

ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य हृन्दोभिश्च हृन्दसाः स्वाध्यायेना-
 पहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् तं योऽनूत्-
 सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्ता^(५) ।
 (६) यस्तित्याज सखिविदः सखायं न तस्य वाच्यपि

मीष्टे* यस्मात् 'एतत्' स्वाध्यायस्वरूपं, देवानामपि शोधकं ।
 देवा हि पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्या भूत्वा स्वाध्यायमधीत्य तद-
 र्थञ्चानुष्ठाय शुद्धाः सन्तो देवत्वं प्राप्ताः । 'तं' ईदृशं स्वाध्यायं,
 'योऽनुत्सृजति' यः पुरुषः प्रारभ्य पश्चात् त्यजति, स पुमान्
 'अभागो वाचि भवति' वाङ्मात्रनिष्पाद्यत्वेनाप्रयाससिद्धं स्वा-
 ध्यायाध्ययनं तथाविधायां प्रयासरहितायां महाफलहेतुभू-
 तायां वाच्यपि भाग्यं तस्य परित्यक्नुनास्ति, महाप्रयासनि-
 ष्पाद्ये ज्योतिष्टोमादिसाध्ये स्वर्गे भागं नास्तीति किमु वक्तव्यं ।
 यो हि पाणिलब्ध्वातामणिमग्निमध्ये प्रक्षिपति स भाग्यहीन
 इत्यस्मिन्नर्थे न कोपि विप्रतिपद्यते । 'तत्' तस्मिन्, चिन्ताम-
 णिपरित्यागसदृशोऽयं स्वाध्यायपरित्याग इत्यस्मिन्नर्थे, काचि-
 दृक् 'अभ्युक्ता' ॥

तामेतामृचं दर्शयति । (६) "यस्तित्याज • पन्थामि-
 ति" (६) इति । 'यः' पुमान्, वेदस्य वाङ्मात्रनिष्पाद्यमध्ययनं
 करोति तं पुमांसं वेदः समस्तपापक्षयद्वारेण मोक्षपर्यन्तोः-

* द्रष्टुमीष्ट इति तै० पाठः ।

भागो अस्ति । यदीः शृणोत्यलकः शृणोति नहि

तन्मगतिप्रदानेन* प्रियं 'सखायं', इवातिस्नेहेन पालयति, तस्मादध्येतारं सखायं वेत्तीति 'सखिवित्' स्वाध्यायः, स्वयञ्च 'तस्य' पुरुषस्य, सखा अत्यन्तस्नेहेन कदाचिदप्यनपायात् । नहि निरन्तराध्यायिनं स्वाध्यायः कदाचिदपि परित्यजति, किन्तु दिने दिनेऽतिशयेन तस्याधीना भवति† । तादृशं 'सखिविदं', अपि 'सखायं', 'यस्त्वित्याज' परित्यक्तवान्, 'तस्य' परित्यक्तः, 'वाच्यपि', 'भागो नास्ति' आयासरहिते महाफले पाठेऽपि भाग्यं नास्ति, किमु वक्तव्यं महाप्रयाससाध्येऽनुष्ठाने‡ तत्फले वा । 'यदी' यद्यपि, स्वाध्यायत्यागी कदाचिद्विद्वत्सभायामुपविश्य बहूनि शास्त्राणि 'शृणोति', तदानो 'अलकं' अलीकमनृतमेव, 'शृणोति', पुरुषार्थपर्यवसानाभावात् । नहि काव्यनाटकालङ्कारादिश्रवणेन वृथायुःक्षयमन्तरेण कश्चित् पुरुषार्थं पश्यामः । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति । नानुध्यायादहञ्जब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति । वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दजालस्य कण्ठशोषमात्रपर्यवसायित्वमेव§ उपपाद्यते । यस्मादयं वेदत्यागी 'सुकृतस्य पन्थां' पुष्पानुष्ठानमार्गं, न जानाति तस्मात् कण्ठशोषमात्रपर्यवसानं ।

* मोक्षपर्यन्तोत्तरोत्तरमगतिप्रदानेनेति तै० पाठः ।

† दिने दिने अतिशयो भवति इति तै० पाठः ।

‡ महाप्रयाससाध्ये स्वर्ग इति तै० पाठः ।

§ कण्ठशोषमात्रपर्यवसानत्वमेव इति तै० पाठः ।

प्रवेदं सुकृतस्य पन्यामिति^(१) । ^(२)तस्मात् स्वाध्यायोध्येत-

द्विविधं हि पुरुषेणार्थते ऐहिकजीवनमामुष्मिकौ च भोग-
मोक्षौ । तत्र जीवनस्य कार्यादेरपि कृषिवाणिज्यादिकमेव महत्
साधनं, आमुष्मिकमार्गन्तु वेदमन्तरेण सर्वतो न जानाति, अतः
शास्त्रान्तराणि शृण्वतः कण्ठशेष एव परिशिष्यते । न केवलं
सुकृतज्ञानमात्राभावः, प्रत्युत दुरितञ्च महत् सम्पद्यते । अत
एव मनुना स्मर्यते । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते
मतिं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति ॥

इत्थं स्वाध्यायपरित्यागे बाधं दर्शयित्वा तदनुष्ठाने श्रेयो
दर्शयति । ^(३)“तस्मात् • तदेषाभ्युक्ता”^(४) इति । यस्मात्
स्वाध्यायव्यतिरेकेण सुकृतमार्गो न ज्ञायते ‘तस्मात्’, ‘स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः’, इति ग्रहणाध्ययनं ब्रह्माध्ययनञ्च* कर्त्तव्यं । एत-
च्चोभयं परमपुरुषार्थत्वेन साधनमिति उपनिषदि पुरुषोप-
निषदि ब्रह्मनाम्नषीणां मतभेदोपन्यासप्रसङ्गेन विस्पष्टमा-
ज्ञातं । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः, तद्धितपस्त-
द्धितपः इति । सत्यवदनमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति राधा-
न्तरस्य मतं । कच्छचान्द्रायणादिरूपं तप एव तत्साधनमिति
पौरिशिष्टेमतं । मौद्गल्यस्त्वत्यन्तरहस्यदर्शी रहस्यार्थत्वात् तदे-
तदुभयमुवाच । तत्र ग्रहणार्थमध्ययनं† गृहीतस्य वेदस्य

* इत्यध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनञ्चेति तै० पाठः ।

† स्वाध्यायो ग्रहणार्थमध्ययनं इति तै० पाठः

व्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वयोरार-

प्रकर्षेण प्रतिदिनं ब्रह्मयज्ञरूपेण वचनं प्रवचन । उभे एवा-
 त्तमे पुरुषार्थसाधने सत्यादीनामत्रार्थसिद्धत्वात् । यो हि नि-
 रन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्यानृतवदने कः प्रसङ्गः । तपोऽप्य-
 त्रार्थसिद्धं निषिद्धविषयप्रवणानामिन्द्रियाणां* बलव्यद्वारे-
 णोद्धतत्वं वारयितुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपं तपः
 क्रियते । स्वाध्यायपरस्य तु विषयमात्रचिन्तैव नास्ति कुतो
 दुष्टविषयेषु प्रवृत्तिः । तच्चिन्तापूर्वकत्वं प्रवृत्तेर्भगवतोक्तं ।
 ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते
 कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मो-
 हात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रण-
 श्यतीति । विषयध्याननिवृत्त्यर्थमेव चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं
 वक्तुं कृत्स्नं योगशास्त्रं प्रवृत्तं । सा च स्वविषयध्याननिवृत्तिः
 स्वाध्यायनिरतस्याप्रयासेनैव सिद्धा । तत्र किमनेन योग-
 शास्त्रेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिना तपसा वा । अत एवाभिज्ञा
 आहुः । अर्के चेन्मधु† विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । दृष्ट्या-
 र्थस्य संसिद्धौ‡ को विद्वान् यत्नमाचरेत् इति । एतत् सर्वमभि-
 प्रेत्य मौद्गल्यस्तिद्धि तपस्तिद्धितप इति प्रसिद्धिवाचकेन हिशब्देन
 वोपस्था च स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यादरं दर्शयति । न च स्वा-

* निषिद्धविषयद्रव्याणामिति तै० पाठः ।

† अत्र चेन्मधु इति तै० पाठः । ‡ संसिद्धेरिति तै० पाठः ।

दित्यस्य सायुज्यं गच्छति तदेषाभ्युक्ता^(१) । ^(८)ये अर्वा-
 ङुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव
 ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च ह॒स-

ध्यायपाठमात्रेण योगानुष्ठानाभावात्* न पुरुषार्थ इति शङ्क-
 नीयं । अयमध्येता अग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाश्वमेधादीनां
 मध्ये 'यं यं' क्रतुभागं 'अधीते', तस्याध्येतुः पुरुषस्य 'तेन
 तेन' क्रतुना, 'इष्टं भवति', । त्रिविधो हि यागः । कायिको
 वाचिको मानसिकश्चेति, तत्राध्येतुर्वाचिकस्य निष्पत्तौ नास्त्येव
 विवादः । यद्यध्येतार्यमपि जानाति तदाध्ययनकाले तदनुस-
 न्धानात् मानसोऽपि निष्पद्यते । कायिकस्य नास्ति† मास्तु
 नाम द्रव्यार्जनरहितस्याधिकाराभावात् । यस्य त्वधिकारः
 कायिकमप्यसौ करोति इतरस्य तु वाचिकेनैव तत् फलं
 लभ्यते । तस्मादयमध्येताग्यादीनां सायुज्यं गच्छति । 'तत्'
 तस्मिन् वेदविदो माहात्म्ये, काचिदृक् 'अभ्युक्ता' ॥

तामेतामृचं दर्शयति । ^(८)"ये अर्वाङुत वा ० ह॒समिति"^(८)
 इति । 'अर्वाङ्' अर्वाञ्च, इदानीन्तनमनुयं अध्येतरूपं, 'उत
 वा पुराणे' अथवा पुरातनं व्यासवशिष्ठादिरूपं, 'वेदं विद्वांसं'
 पाठादर्याञ्च वेदतत्त्वाभिज्ञं महात्मानं, 'ये' मूर्खाः, 'अभितो
 वदन्ति' तत्र तत्र निन्दन्ति, 'ते' मूर्खाः, 'सर्वे', अपि 'आदित्य-

* यच्चानुष्ठानाभावात् इति तै० पाठः ।

† कायिकस्येनास्ति इति तै० पाठः ।

मिति^(८) । (९) यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदिं ब्राह्मणे वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नास्त्रीलङ्कीर्तयेद्देता एव देवताः प्रीणाति^(९) ॥
॥ १५ ॥

मेव', निन्दन्ति । ततो 'द्वितीयमग्निं', निन्दन्ति ततः 'तृतीयं', 'इसं' गमनशीलं, 'वायुं,' निन्दन्ति । अस्य वेदविदोऽग्निवा-
ख्यादित्यसायुज्ययोग्यत्वादेतस्मिन्नेव निन्दा । तेषां निन्दा इत्य-
नेनैव मन्त्रेणादित्यादिरूपलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितं ॥

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । (९) "यावतीः ० प्रीणाति"
(९) इति । अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्युक्तत्वादग्नि-
प्रभृतयो विष्णुपर्यन्ता यावत्यो देवताः सन्ति ताः सर्वाः पाठ-
तोऽर्थतश्च वेदविदि 'ब्राह्मणे वसन्ति' एकैकस्मिन् मन्त्रे एको
देवः प्रतिपाद्यते । ते च मन्त्राः सर्वेऽध्येतुर्वाचि अध्येतुर्मनसि च
वर्त्तन्ते अतो वेदविदां ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मकत्वात् तेभ्यः
प्रतिदिनं 'नमस्कुर्यात्', 'अस्त्रीलं' तदीयमशुभं किमपि* विद्य-
मानमविद्यमानं वा न कीर्तयेत् । एतेन वेदविदः ब्राह्मणस्य
सत्कारेण सर्वा अध्येता 'देवताः' परितोषयति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति
प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्मन्तिः स्वा-
ध्यायं वेदमधीयीत^(१) । (२) चिरात्रं वा सावित्रीं गा-

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ कस्यचिदयाज्यस्य याजने तथा कस्यचिदयोग्यस्य पुरुषस्य
द्रव्यप्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तत्वेन स्वाध्यायं विधत्ते । (१) “रिच्यत
इव० वेदमधीयीत”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्, स्वयमापद्रुहितोऽपि
द्रव्यलोभादयाज्यं ‘याजयति’, निषिद्धं द्रव्यं ‘वा प्रतिगृह्णाति’,
स पुमानिह लोके ‘रिच्यत इव’ कीर्त्तिं गृह्णत्य इव भवति, अहो
दुरात्मायमेवन्धनिकोऽपि सन् द्रव्यलोभादन्यायं करोतीति
सर्वे जनास्तं निन्दन्ति तदिदमिह लोके रिक्तत्वं । तथा ‘प्रेव
रिच्यते’ परलोकेऽपि प्रकर्षेण रिक्त इव भवति, पुण्यलोकाभाव
एव रिक्तत्वं, याजनप्रतिग्रहयोजीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगत-
त्वात्, निषिद्धयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यं । अतो द्रव्य-
लोभात् ‘याजयित्वा प्रतिगृह्य वा’, ‘अनश्नन्’ भोजनरहितः,
‘स्वाध्यायं’ त्रिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं, जपेत्* ॥

तत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह । (२) “चिरात्रं वा० रेचयति

* अध्यायीतति तै० पाठः ।

यच्चीमन्वातिरेचयति^(१) । ^(१)वरो दक्षिणावरेणैव वरः
 स्पृणोत्यात्मा हि वरः^(१) ॥ १६ ॥

(१) इति । पूर्वोक्तप्रकारेण रिक्तं स्वमात्मानं अरिक्तं करोति
 अपकीर्त्तिं पुण्यचयञ्च निवर्त्तयेदित्यर्थः* ॥

पक्षद्वयेऽपि दक्षिणां विधत्ते । (१)“वरो दक्षिणा • स्पृणो-
 त्यात्मा हि वरः”(१) इति । गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोक्तत्वात्
 गौरेवां 'दक्षिणावरेण', श्रेष्ठेन गोद्रव्येण, 'वरं' श्रेष्ठं ब्राह्मणं,
 'स्पृणोति' प्रीणयति, यस्मात् 'वरः' गौरात्मैव, तस्मात् स्वेन
 समानत्वात् तथा दक्षिणया स्वात्मानमेव दत्तवानिति कृत्वा
 तत्पापनिवृत्तिर्युक्ता ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

* गायत्रीच्छन्दस्त्वां सवितृदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां ऋचं
 भोजनरक्षितो दिनत्रयं 'रेचयति', पूर्वोक्तप्रकारेणावर्त्तयेदित्यर्थः ।
 इति तै० पाठः ।

† गौरत्रेति तै० पाठः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) दुहे ह्वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन य-
ज्ञक्रतुना याजयेत् सोरण्यं परीत्य शुचौ देशे स्वाध्याय-
मेवैनमधीयन्नासीत्^(१) । (२) तस्यानशनं दीक्षा स्थानमुप-

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

पूर्वमनापदि दुष्टयाजनस्य प्रायश्चित्तमुक्तं । इदानीमा-
पदि तद्याजनस्य पूर्वस्मादल्पं प्रायश्चित्तं विधत्ते । (१) “दुहे ह्वा
• अधीयन्नासीत्”^(१) इति । ‘यः’ पुमान्, धनाभावे जीवना-
भावात् प्राणरक्षणाय* अयाज्यमपि पुरुषं ‘याजयेत्’ । एतच्च
वाजसनेयके दर्शितं, प्राणस्य वै सम्राट् कामेभ्य अयाज्यां या-
जयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णातीति । ईदृशः पुमान् ‘छन्दांसि’,
तव प्रतिग्रहे कियान् मन्त्रान् रिक्तो करोति फलरहितान्
करोति तत्परिहारार्थं ‘येन’, ‘यज्ञक्रतुना’, याजितवान् ‘एन-
मेव’ क्रतुभागं, ‘स्वाध्यायं’, स पुमानरण्ये गत्वा पठन् ‘आसीत्’,
तेन प्रायश्चित्तं सम्पाद्यते तत् सम्भावनार्थं ध्यानार्थं वा ॥

तत्र यज्ञावयवान् सम्पादयति । (२) “तस्यानशनं • समु-
द्धतरः”^(२) इति । ‘तस्य’ प्रायश्चित्तार्थं वेदभागमध्येतुः पुरुषस्य,
तावति काले यो भोजनपरित्यागः सैव ‘दीक्षा’ । यदेतच्छुद्ध-

* अन्नाभावे प्राणरक्षणाय इति F पाठः ।

† सम्राट् समायायायाज्यं इति तै० पाठः ।

सद् आस॑नं॒ स॒त्या वाग्जु॑हूर्म॑नं॒ उप॒भृ॒तधृ॑तिर्ध्रु॑वा प्रा॒-
णो॒ ह॒विः सा॒मा॒ध्व॒र्युः स वा ए॒ष य॒ज्ञः प्रा॒णद॑क्षि॒णोऽन॑-
न्तदक्षि॑णः॒ समृ॑द्धतरः^(१) ॥ १७ ॥

देशरूपं 'स्थानं', ता एव 'उपमदः', यत् तत्रोपवेशनं सैव
'सुत्या' सोमाभिषवः, येयमस्य 'वाक्', सेयं 'जुहूः', यत्
'मनः', सैव 'उपभृत्', या 'धृतिः', अनुष्ठेयार्थावधारणा, सैव
'ध्रुवा', यः 'प्राणः' तदेव 'हविः', यत् 'साम' गायनं, स एव
'अध्वर्युः', सोऽयं भावनारूपः 'यज्ञः', प्राणदक्षिणः' देहान्ते
प्राणपरित्याग एव दक्षिणास्थानीयः, अतोऽनन्तदक्षिणत्वादयं
यज्ञोऽतिशयेन समृद्धः,* उक्तयज्ञसमाप्तौ प्रभूतमन्नं देयमिति
तात्पर्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ग-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

* सेयं भावना याग एव दक्षिणास्थानीयः 'प्राणः', अतो अनन्त-
दक्षिणत्वादयं 'यज्ञः समृद्धतरः'। प्राणो ह्यनन्तः सर्वेभ्योऽपि वस्तुभ्यः
अतिशयेन प्रियत्वात् सेयं भावनारूपसम्पन्नस्य दक्षिणोक्ता। अथवा
प्रायश्चित्तार्थं पाठरूपत्वस्य 'स एष यज्ञः', 'प्राणदक्षिणः', प्राणस्थिति-
हेतुरन्नमेव तत्र दक्षिणा एतत् सर्वैरपेक्षितत्वादनन्तमित्युच्यते।
अनन्तदक्षिणत्वादेव अयमतिशयेन समृद्धः, उक्तयज्ञसमाप्तौ च प्रभूत-
मन्नं देयमिति तात्पर्यार्थः। इति तै० पाठः।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) कतिधाऽवकीर्णीं प्रविशति चतुर्थेत्याहुर्ब्रह्मवा-
दिना मरुतः प्राणैरिन्द्रबलेन बृहस्पतिं ब्रह्मवर्चसे-
नाऽग्निमेवेतरेण सर्वेण तस्यैतां प्रायश्चित्तिं विदाञ्च-
कार सुदेवः काश्यपः^(१) । (२) यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमा-

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

प्रायश्चित्तार्थस्वाध्यायप्रमङ्गादवकीर्णप्रायश्चित्तमुच्यते ।
तद्विधानार्थमादौ प्रस्तौति । (१) “कतिधावकीर्णी ० सुदेवः-
काश्यपः”^(१) इति । अवकीर्णं भग्नव्रतं ब्रह्मचारिणो रेतस्क-
न्दनादिकं तद्यस्यास्ति सः ‘अवकीर्णी’, तादृशः पुमान् स्वकी-
यैरेवावयवैर्देवान् ‘प्रविशति’ देवास्तदीयानवयवान् विना-
शयन्ति, तत्र कतिभिः प्रकारैरेवं प्रविशतोत्येवमभिज्ञस्य प्रश्नः ।
तत्राभिज्ञाः ‘ब्रह्मवादिनः’, चतुर्भिः प्रकारैरित्युत्तरमाहुः ।
त एव प्रकाराः स्पष्टीक्रियन्ते । स्वकीयैः ‘प्राणैर्मरुतः’, देवान्
‘प्रविशति’ । ‘बलेनेन्द्रं प्रविशति’, ‘ब्रह्मवर्चसेन’, ‘बृहस्पतिं’,
‘प्रविशति’ । ‘इतरेण ‘सर्वेण वागादिना ‘अग्निमेव प्रविशति’ ।
मरुदादयोऽस्य प्राणानपहरन्तीत्यर्थः । काश्यपस्य पुत्रः सुदे-
वाख्यः कश्चिद्वृषिस्तस्यैतस्य दोषस्य प्रायश्चित्तं निश्चितवान् ॥

तदिदं प्रायश्चित्तं विधत्ते । (२) “यो ब्रह्मचार्य ० आत्मन्-

वास्यायाऽरात्यामग्निं प्रणीयौपसमाधाय द्विराज्य-
 स्योपघातं जुहोति कामावकीर्णास्म्यवकीर्णास्मि काम
 कामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोस्म्यभिद्रुग्धोस्मि काम
 कामाय स्वाहेत्यमृतं वा आज्यममृतमेवात्मन्यत्ते^(१) ।
 (१) हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ग्निमभिमन्त्रयेत्^(२) ।
 (४) सं मासिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं मा-
 यमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोत

धत्ते”^(१) इति । ‘आज्यस्योपघातं’ आज्यमुपहत्योपहत्य सकृत्
 सकृदादाय ‘द्विर्जुहोति’ । तत्र प्रथममन्त्रस्यार्थः । हे ‘काम-
 देव’, ‘अवकीर्णाऽस्मि’ त्वत्प्रेरणया व्रतभंशलक्षणमवकरं
 प्राप्नोऽस्मि । पुनरुक्तिरनुतापप्रकटनार्था । अवकरपरिहारार्थं
 ‘कामाय’, देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । ‘अभिद्रुग्धः’ व्रतभंशलक्ष-
 णमभिद्रोहं कृतवान्, ‘अस्मि’, अन्यत् प्रथममन्त्रवत् । आज्य-
 प्रशंसनमत्र आज्यस्य देवप्रियत्वेन अमृतत्वात् तद्धोमेनावकर-
 परिहाररूपं ‘अमृतं’, स्वात्मनि सम्पादयति ॥

उत्तरकर्त्तव्यं विधत्ते । (१) “हुत्वा प्रयताञ्जलिः ० मन्त्र-
 येत्”^(१) इति । करयोः सम्पुटीकरणमञ्जलिः तस्य प्रयतत्वं
 निश्चिद्रत्वं ‘कवातिर्यक्’ ईषत्तिरस्त्रीनशरीरः, नात्यन्तमभि-
 मुखोनापि पराङ्मुखः अपि तु पार्श्वे स्थितः ॥

अभिमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति । (४) “सं मासिञ्चन्तु ० करोत

मेति^(४) । ^(५)प्रतिहास्यै मरुतः प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो
बलं प्रति बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरः सर्वं सर्व-
तनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति^(५) । ^(६)त्रिरभिमन्त्रयेत् त्रिषत्या
हि देवाः^(६) । ^(७)यो पूत इव मन्त्रयेत् स इत्यं जुहुयादि-
त्यभिमन्त्रयेत् पुनीत एवात्मानमायुरेवात्मन् धत्ते^(७) ।

मेति^(४) इति । ‘मरुतः’, देवाः प्राणैर्विशोणै ‘मां’, ‘आसिञ्चन्तु’,
पुनः सम्भूय सिक्तमाष्यायितं कुर्वन्तु । एवमिन्द्रादिषु योज्यं ।
किञ्च ‘आयुषा’, ‘बलेन’, वयःसंयोज्य सम्पूर्णायुक्तं कुर्वन्तु ॥

अनेनोपस्थानेन पूर्वाक्तदोषसमाधानं दर्शयति । ^(५)“प्रति-
हास्यै ० सर्वमायुरेति”^(५) इति । ‘अस्यै’ यजमानार्थं, ‘मरुतः’,
देवाः ‘प्राणान् प्रतिदधति’ प्रतिष्ठापयन्ति* एवमिन्द्रादयोऽपि ।
ततोऽयं ‘सर्वतनुः’ सम्पूर्णसर्वावयवः, ‘भूत्वा’, सम्पूर्णम् ‘आयुः’,
प्राप्नोति ॥

अभिमन्त्रणस्यावृत्तिं विधत्ते । ^(६)“त्रिरभिमन्त्रयेत् ०
त्रिषत्या हि देवाः”^(६) इति । त्रिवारानुष्ठाने सत्यमिदं न तु
कपटरूपमिति विश्वासो येषां देवानान्ते ‘त्रिषत्याः’ ॥

उक्तं प्रायश्चित्तं पापान्तरेऽप्यतिदिशति । ^(७)“यो पूतः ०
आत्मन् धत्ते”^(७) इति । निश्चितस्यावकरस्याभावे कस्यापि पा-
पस्य सम्भावनयाहं ‘अपूतः’, इति ‘यः’, शङ्कते ‘सः’, अपि पूर्वा-

(८) वरो दक्षिणा वरेणैव वरः स्पृणोत्यात्मा हि वरः^(८) ॥

॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(९) भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्ये
ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये

क्तहोमाभिमन्त्रणे कुर्यात्, स पुमान् स्वात्मानं शोधयित्वा
स्वात्मनि सर्वं 'आयुः', सम्पादयति ॥

तत्रोभयत्र दक्षिणां विधत्ते । (८) "वरो दक्षिणा • स्पृणो-
त्यात्मा हि वरः"^(८) इति । पूर्ववद्भाष्येयं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुग-
रण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

इदानीं सर्वयागारम्भेषु आयुष्करं ब्रह्मोपस्थानं विधित्-
सुस्तन्मन्त्रमाह । *अथवा सायङ्कालीनसन्ध्यावन्दनादूर्ध्वं
ध्रुवमण्डले परब्रह्मोपस्थानार्थं मन्त्रमाह । (९) "भूः प्रपद्ये •
कश्यपस्य"^(९) इति । य एते पृथिव्यादयस्तयो लोका यश्च येषां

* अथवेत्यादिपाठा तै० पुस्तके नास्ति ।

चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति तं प्रपद्ये देवान्
प्रपद्ये देवपुरं प्रपद्ये परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्म-

‘लोकानां त्रयाणां* तत् सर्वं ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि, लोकानां† सङ्घः
तत् सर्वं ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि, ‘ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्र-
पद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये’ । ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य शरीरमुच्यते तस्य
कोशः स्थानं जनलोकः, अमृतशब्देन विराट्कारणभूतं सूत्रा-
त्मरूपमुच्यते, तस्य कोशः स्थानमव्यक्तं एतच्चतुर्विधं ‘प्रपद्ये’
भजामीत्यर्थः । ‘चतुर्जालं’ चतुर्विधा अन्नमयप्राणमयमनो-
मयविज्ञानमयाः कोशाः जालवत् आवरका यस्य, पञ्चकोशं
‘यं’ आनन्दमयं, ‘मृत्युर्नावपश्यति’ नहि तस्य कारणरूपस्य
कार्यवद्विनाशोऽस्ति, तादृशं कोशमहं ‘प्रपद्ये’ । ‘देवान्’, इन्द्रा-
दीन्, तेषां पुरं ‘देवपुरं’, च ‘प्रपद्ये’, ‘अहं’, तेन ‘ब्रह्म-
णा’, ‘वर्मणा’ कवचरूपेण परमात्मना, ‘परीवृतः’ परितो
वेष्टितः, ‘वरीवृतः’ पुनः पुनर्वेष्टितः, तथा ‘कश्यपस्य तेजसा’
कश्यपस्य प्रेक्षकस्य कश्यपः को भवतीति न्यायेन सर्वसाक्षिण
ईश्वरस्य तेजसा, ‘परिवृतः’, ‘अहं’, ईदृशो रक्षकायं ब्रह्मा
तदुपस्थानेन मृत्युन्तरामीत्यर्थः‡ ॥

* F पुस्तके ‘त्रयाणां’ पदस्थाने सङ्घः इति पाठो वर्तते ।

† लोकानां त्रयाणामिति तै० पाठः ।

‡ मृत्युन्तरामीत्यभिप्रायः इति F पुस्तकपाठः ।

णाहन्तेजसा कश्यपस्य^(१) । ^(१)यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो
मूर्धानं ब्रह्मोत्तराहनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयः संवत्सरः
प्रजननमश्विनौ पूर्वपादावचिर्मध्यं मित्रावरुणावपर-
पादावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत् इन्द्रः स्ततः
प्रजापतिरभयं चतुर्थं^(२) । ^(२)स वा एष दिव्यः शा-

ब्रह्मोपस्थानकाले सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य शिशुमारा-
ख्यजलग्रहरूपत्वं ध्यानार्थं दर्शयति । ^(१)“यस्मै नमस्तच्छिरो ०
प्रजापतिरभयश्चतुर्थं”^(२) इति । ‘यस्मै’ परब्रह्मणे, ‘नमः’ सर्वैः
नमस्कारः क्रियते, ‘तत्’ परं ब्रह्म, अत्र शिशुमाराख्यधा-
तव्यस्य जलग्रहस्य ‘शिरः’ उत्तमाङ्गस्थानं, योऽयमनुष्ठेयः ‘धर्मः’,
सः ‘मूर्धानं’ मूर्द्धस्थानीयः, शिरमो मूर्धश्चैकस्मिन्नेवायतने
ऊर्ध्वाधोभागभेदेन भिदाऽयं चतुर्मुखः ‘ब्रह्मा’, सोऽयं तस्य
ग्रहस्य ‘उत्तरा हनुः’, यः ‘यज्ञः’, सः ‘अधरा हनुः’ । यः
‘विष्णुः’, सोऽयं हृदयस्थानीयः । यः ‘संवत्सरः’, तत् ‘प्रजननं’
इन्द्रियस्थानीयं,* यौ ‘अश्विनौ’, तौ तस्य ग्रहस्य ‘पूर्वपादौ’,
योऽयमत्रिमुनिः, सोऽयं मध्यशरीरं, यौ ‘मित्रावरुणौ’ देवौ
तौ ‘अपरपादौ’, शिशुमारस्य पुच्छे वहवो भागाः, तत्र ‘अग्निः
पुच्छस्य’, ‘प्रथमं काण्डं’ प्रथमो भागः, ‘ततः’ तदूर्ध्वं, ‘इन्द्रः’,

* तत्प्रजननमित्यादिस्थाने सोऽयं प्रजननेन्द्रियस्थानीयः इति F
पुस्तकपाठः ।

करः शिशुमारस्तूह^(१) । ^(४)य एवं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति
जयति स्वर्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाम्नौ प्रमीयते
नाप्सु प्रमीयते नानपत्यः प्रमीयते लब्धान्नौ भवति^(५) ।
^(५)ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितमसि त्वं भूतानामधिपतिरसि

द्वितीयो भागः, 'ततः' अपूर्व, 'प्रजापतिः', तृतीयो भागः, ततो-
ऽपि परतः 'अभयं' भयरहितं, परं ब्रह्म *चतुर्थो भागः ॥

एवं ध्यातव्यानवयवान् सम्पाद्यावयविनं सन्दर्शयति । ^(१)
“स वा ० शिशुमारस्तूह^(१)” इति । यस्मै नमस्तच्छिर इत्या-
दिना अभयं चतुर्थीमत्यन्तेन वाक्येन योऽयं निरूपितः 'एषः',
'दिव्यः' दिवि भवः, 'शाकरः' अत्यन्तशक्तिमान्, शिशून् मार-
यति मुखेन निगर्ततीति 'शिशुमारः' जलयहविशेषः, सहि ज-
लमध्येऽत्यन्तविवृतेन मुखेन मनुष्यान् गृह्णातीति ॥

यदैवं †ध्यातव्यो ग्रहो निरूपितः, तद्व्याप्तं तत्फलञ्च दर्श-
यति । ^(४)“य एवं ० लब्धान्नौ भवति”^(५) इति । 'यः' पुमान्,
दिव्यं शिशुमारं 'वेद' मनसा ध्यायति, स 'पुनः', 'अपमृत्युञ्ज-
यति' मार्गादिमरणरूप अपमृत्युविशेषश्च न भवति, दुर्मरण-
न्तस्य न भवतीत्यर्थः । 'लब्धान्नः' सर्वत्र सुलभा न्नौ भवति ॥

अथ ध्यानानन्तरमनुमन्त्रणमन्त्रमाह । ^(५)“ध्रुवस्त्वमसि ०

* चतुर्थं ब्रह्मेति तै० पाठः ।

† तदेष इति तै० पाठः ।

त्वं भूतानां५ श्रेष्ठोऽसि त्वा भूतान्युपपर्यावर्तन्ते नमस्ते
नमः सर्वन्ते नमो नमः शिशुकुमाराय* नमः^(५) ॥ १६ ॥

शिशुकुमाराय नमः^(५) इति । अनेन मन्त्रेणोद्भूतो भूत्वा
ध्रुवमण्डलं पश्यन् शिशुमाररूपेण तमुपतिष्ठेत् । हे शिशुमार
'त्वं ध्रुवोऽसि' विनाशरहितोऽसि । तथा 'ध्रुवस्य' जगत् आका-
शादेः, 'क्षितं' निवासस्थानं, 'असि' । 'भूतानां' सर्वेषां प्राणिनां,
'त्वं अधिपतिरसि', अत एव 'भूतानां', मध्ये 'श्रेष्ठोऽसि' । 'भूता-
नि', सर्वाणि त्वामुपेत्य परितः सेवन्ते, तस्मात् 'ते' तुभ्यं, 'नमः',
अस्तु, यत् 'सर्वे' जगत्, 'ते'† तव अधीनं, तथा सति 'नमः
सर्वे' त्वदीयाय सर्वस्यै नमः । तथा 'ते नमः' सर्वस्य स्वामिने
तुभ्यमपि नमः । किं वज्रना 'नमः शिशुकुमाराय नमः' शि-
शुमारस्य जलगृहविशेषस्य कुमारो बालकः तदाकारो यो ध्रुवः
तस्यै नमस्कारोऽस्तु । उभयतो नमस्कारद्वयमादरार्थं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽन्वाकः ॥ १६ ॥

* शिशुमारकुमाराय इति F पुस्तकपाठः ।

† जगत् तत् ते इति F पुस्तकपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च^(१) । (२) नमो नमः दक्षिणायै दिशे याश्च देवता
एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः प्रतीच्यै दिशे
याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नम-
उदीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च
नमो नम ऊर्ध्वायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च नमो नमोऽधरायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्र-
तिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽवान्तरायै दिशे याश्च दे-

अथ विंशोऽनुवाकः ।

सन्ध्यावन्दनाङ्गत्वेन शिशुमारोपस्थानमुक्तं अथ दिगुप-
स्थानमुच्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “(१) नमः प्राच्यै दिशे याश्च
० प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च”^(१) इति । एते मन्त्राः प्रथममन्त्रवङ्गा-
ख्येयाः ॥

अथ मुन्युपस्थानमन्त्रं दर्शयति । (१) “नमो नमो ० मुनि-
भ्यश्च नमः” इति । नमस्कारादिक एको मन्त्र उभयतो नम-
स्कारौ द्वौ मन्त्रौ । ‘गङ्गायमुनयोः’, मध्ये पुण्यप्रदेशेषु तपोऽ-

वता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमु-
नयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरञ्जीवितं
वर्द्धयन्ति नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो ग-
ङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः^(२) ॥ २० ॥

सह, रक्षासि, यद्देवाः सप्तदश, यददीव्यं पञ्चदश,
आयुष्टे चतुर्विंशत्*, वैश्वानराय षड्विंशतिः, वात-
रसना ह, कृष्माण्डैः, अजान् ह, पञ्च†, ब्रह्मयज्ञेन,
ग्रामे, मध्यन्दिने‡, तस्य वै मेघः, तस्य वै दौ§, रिच्य-
ते§, दुहे ह§, कतिधावकीर्णी§, भूः§, नमः प्राच्यै
विंशतिः§ ॥ हरिः ॐ ॥ तत् सत् ॥

धिका ये केचन 'मुनयः', वसन्ति, ते सर्वेऽपि प्रमन्नचित्ता भूत्वा
मम चिरमायुर्वृद्धिं कुर्वन्तु तेभ्यः 'नमः' । उत्तरौ दौ मन्त्रौ
भक्त्यतिशयद्योतनार्थौ । तत्रापि नमःशब्दद्वयोपेतत्वमभ्यासार्थं ।
तदेवमस्मिन् प्रपाठके स्वाध्यायविधिः प्राधान्येन प्रतिपादितः,
तत्प्रसङ्गाच्छुद्धिकारणं सन्ध्यावन्दनादिकं सर्वं प्रतिपादितं ॥

* आदर्शे दण्डपातभ्रमेण मूले त्रयस्त्रिंशत् कण्डिका दृश्यन्ते ।

† पूर्वोक्तकारणेन दशमध्ये सप्तकाण्डिका एव मूले दृश्यन्ते ।

‡ एतदशतावपि दण्डपातभ्रमो दृश्यते ।

§ एतास्वपि दण्डपातभ्रमः ।

सह, ब्रह्मयज्ञेन, विंशतिः ॥

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम
आषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो वि-
ष्णवे बृहते करोमि ॥ ॐ शान्तिः ३ ॥ ओम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

समाप्नोऽयं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं
जिगातु भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ।
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

द्वतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
स्वाध्यायब्राह्मणं प्रोक्तं द्वितीये हि प्रपाठके ।
चातुर्होत्रचितेर्मन्त्रा वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके* ॥

---

* द्वितीयके इति F पुस्तकपाठः ।

(१) चित्ति सुक् । चित्तमाज्यं । वाग्वेदिः । आधीतं
वर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता ।

ब्राह्मणग्रन्थस्य तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके ब्रह्म वै चतुर्हो-
तार इत्यस्मिन्ननुवाके चातुर्होत्रचितेर्ब्राह्मणमुक्तं नतु तन्मन्त्रा-
स्तत्रोक्ताः । तेषामरण्येऽध्येतव्यत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रपाठके
तन्मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाकोक्तमन्त्राणां विनियोगो
ब्राह्मण एवं समान्नातः, पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति
यावत्पदमिति । तत्पाठस्तु । (१) “चित्ति सुक् ० समाध्वर्युः” (१)
इति । आदौ सिद्धतुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केन विधानेन*
आध्यात्मिकेनेष्टवान् । तद्यागवर्त्तिनः सुगादयः एतेषु मन्त्रेषु
प्रतिपाद्यन्ते । अत्र ‘चित्तिचित्त’शब्दाभ्यां निर्विकल्पकसवि-
कल्पकभेदजनकावन्तःकरणवृत्तिभेदौ विवक्षितौ । ‘वाक्’,
प्रसिद्धा । ‘आधीतं’ उच्चार्यमाणं । ‘केतविज्ञात’शब्दाभ्यां नि-
र्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयेते । ‘वाक्पति’शब्देन
वाचः प्रवर्त्तकः कण्ठतात्त्वादिस्थानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते ।
‘मनः प्राणौ’ प्रसिद्धौ । ‘साम’शब्देन तद्धेतुः स्वरोच्चारण-
शक्तिरुच्यते† । एवं चित्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः
सुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादकाः । ‘अग्नि’शब्दद्वयेन
चाहवनीयगार्हपत्यौ विवक्षितौ । ‘उपवक्तृ’शब्देनानुवचनकर्त्तु-

* केनचिद्यागेनेति F पुस्तकपाठः ।

† तद्धेतुर्वर्खाच्चारणशक्तिरुच्यते इति तै० पाठः ।

मन॑ उपव॒क्ता । प्रा॒णो ह॒विः । सा॒मा॒ध्वर्युः^(१) ॥ ^(२)वाच॑-
स्यते विधे नामन् । वि॒धेम॑ ते नाम । वि॒धेस्त्वम॒स्माकं॑

ज्ञातुः* पुरा प्रैषवक्ता मैत्रावरुणो विवक्षितः । यदा प्रोच-
णादिष्वनुज्ञायां पृष्टायां ब्रह्मा समीपे स्थिते ॐ प्रोक्षेत्यादिना
तदनुज्ञां वक्ति तस्मादयमुपवक्ता । चित्यादयः शरीरगत-
पदार्थाः सुगादिरूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन् मन्त्रे सुगा-
दीनां होममाधनानां दशानामभिहितत्वादयं मन्त्रो दश-
होतेत्युच्यते । सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः, तस्य चावयवाः पृथ-
गिष्टका मन्त्राः, तत्र चित्सुक्तया देवतयाङ्गिरस्वभ्रुवासी-
देति । एवमुपधानप्रकारो द्रष्टव्यः । एता दशेष्टका उप-
धेयाः ॥

मन्त्रस्य योऽयमुत्तरो भागो ग्रहाख्यः तेन ग्रहेष्टकामुप-
दधाति । तथा च ब्राह्मणमाप्नातं । यथावकाशं ग्रहानिति ।
तच्च ग्रहभागमाह । ^(१)“वाचस्यते • नृमणन्धात् स्वाहा”^(२)
इति । हे ‘वाचस्यते’ वाचः पालक, हे ‘विधे’ जगद्विधातः,
हे ‘नामन्’ सर्वस्य वशीकर्त्तः, ‘ते’ तव, ‘नाम’, ‘विधेम’ ।
अस्मदनुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः, यदा नमनं
प्रक्षीभावं सम्पादयामः । ‘त्वं’, अपि ‘अस्माकं’, ‘नाम विधेः’,
देवेषु मध्ये यजमानोऽयं यथाशास्त्रं ऊतवानिति प्रसिद्धिं कुरु ।

नाम॑ । वा॒चस्पतिः॑ सोमं॑ पिबतु । आ॒स्मासु॑ नृ॒म्ण-
न्यात् स्वाहा^(१) ॥ १ ॥

अ॒ध्वर्युः पञ्च॑ च ॥ १ ॥

अयं 'वाचस्पतिः', मदीयेषु यागेषु 'सोम'मदृशमाज्यं 'पिबतु',
'आस्मासु' होमकर्तृषु, 'नृम्णं', अपि जितं धनं*, 'अधात्'
सम्पादयतु, इमं वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहुधोति स्वीया वागाह ।
अत्र वाचस्पत इत्यादि नृम्णन्वादित्यन्तो ग्रहभागः । एतेषां
मन्त्राणामुपधाने विनियोगः । तत्र तत्र वाचनिकाः† ते च
ब्राह्मणे‡ द्वितीयकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकयोः प्रपञ्चिताः ।
तेषु होमाहोमविषयभेदेन कश्चिद्विषय आपस्तम्बेन दर्शितः ।
यत्र होमार्थाः सङ्ग्रहाः स्वाहाकाराः, यत्राहोमार्थाः अग्र-
हाश्च अस्वाहाकारा इति । सोऽयं न्याय उत्तरेष्वपि मन्त्रे-
ष्वनुमन्थेयः । तदेवमस्मिन्ननुवाके दशहोतमन्त्रेऽभिहितः‡ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

* 'नृम्णं' अपेक्षितं धनमिति तै० पाठः ।

† मन्त्राणामुपधानब्राह्मणे विनियोगः प्रकरणसिद्धिश्चातुर्होत्रब्रा-
ह्मणे वाचनिकश्च इतरे वाचनिका इति तै० पाठः । ‡ पुस्तके तैल-
ङ्गाक्षरपुस्तकवत् पाठः केवलं वाचनिकश्चेति शब्दात् परं इतरे तु
विनियोगा इत्यधिकः ।

‡ ब्राह्मणस्येति तै० पाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्प-
तिरुपवक्ता^(१) । (२) वाचस्पते वाचो वीर्येण । सम्भृततमे-
नायक्ष्यसे । यजमानाय वार्यं । आ सुवस्करऽस्मै । वाच-

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्होतमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगो ब्राह्मणे
चाभिहितः । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारमिति । तत्पाठस्तु ।
(१) “पृथिवी होता • बृहस्पतिरुपवक्ता”^(१) इति । सोऽयं
होतृभागः, तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः, तथा होत्रादयश्च ।
उपवक्तृशब्देन समीपे स्थित्वा तत्तत्कर्माखनुजानानो ब्रह्मा
विवक्षितः ॥

अथ ग्रहभागमाह । (२) “वाचस्पते • जजनदिन्द्रमिन्द्रि-
याय स्वाहा”^(२) इति । हे ‘वाचस्पते’, अत्यन्तसम्पादितेन
मन्त्रात्मिकाया ‘वाचः’, सामर्थ्येन त्वमासमन्तात् ‘यक्ष्यसे’ ।
‘अस्मै’ यजमानाय, ‘वार्यं’ वरणीयं, ‘सुवः’ स्वर्गं, ‘आकः’ सम-
न्तात्, ‘कुरु’ । अयं ‘वाचस्पतिः’, अस्मदीयेषु यागेषु ‘सोमं
पिबति’ । ‘इन्द्र’ देवं, इन्द्रियसमृद्धयर्थं ‘जजनत्’ जनयतु,
प्रेरयत्वित्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

स्पतिः सोमं पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा^(१)

॥ २ ॥

पृथिवी होता दश ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

^(१)अग्निर्होता । अश्विनाध्वर्यू । त्वष्टामीत् । मित्र
उपवक्ता^(१) । ^(२)सोमः सोमस्य पुरोगाः । शुक्रः शुक्रस्य

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चहोतमन्त्र उच्यते । तद्विनियोगो ब्राह्मणे एवमा-
न्नातः । पञ्चादुदञ्चं पञ्चहोतारमिति । तत्पाठस्तु । ^(१)“अग्नि-
र्होता । मित्र उपवक्ता”^(२) इति । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ।
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येवमध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयं ॥

अथ यद्भागमाह । ^(१)“सोमः सोमस्य । श्रुतः स्वाहा”^(२)
इति । योऽयं देवतात्मकः ‘सोमः’, सोऽयं लतात्मकस्य याग-

पुरो॒गाः । आ॒तास्त॑ इन्द्र॒ सोमाः॑ । वा॒तापे॑र्हव॒नश्रु॒तः
स्वाहा^(१) ॥ ३ ॥

अग्नि॑र्हताष्टौ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) सूर्य॑न्ते चक्षुः । वा॒तं प्रा॒णः । द्यां पृ॒ष्ठं । अ॒न्तरि॑क्ष-

देशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । 'शुक्रः' भासको देवतादि-
प्रकाशको मन्तः, 'शुक्रस्य' गृह्यमाणतया भासमानस्य सोमस्य,
पुरतो गच्छति आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात् सोमो गृह्यते ।
हे 'इन्द्र', 'ते' त्वदर्थं, एते 'सोमाः', 'आताः' पक्वाः, आ-
श्रिता वा । कीदृशस्य ते । वायुवदाम्नातिं सहसा गच्छतीति
'वातापिः', तस्य । हवनमाह्वानं शृणोतीति हवनश्रुत्, तस्य ।
एतदर्थं जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽहमन्त्र उच्यते । द्विविधस्तन्मन्त्रः । अस्मिंश्च-

मात्मा । अर्जैर्यङ् । पृथिवोऽशरीरैः^(१) ।^(२) वाचस्पते-

तुरनुवाके प्रोक्तः सूर्यन्ते चक्षुरित्येकः । षष्ठानुवाके प्रोक्तो वाग्घोतेत्यपरः । स एव चातुर्होत्रचयने प्रयोक्तव्यः । वाग्घोता षड्दोहणमित्येवं तद्ब्राह्मणे निर्देशात् । सूर्यन्ते इत्यस्य तु पशुबन्धादौ विनियोगः । स च होतब्राह्मणकाण्डे पथ्यते । पशुबन्धेन वक्ष्यमाणः षड्दोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुहुयादिति । तन्मन्त्रपाठस्तु । ^(१)“सूर्यन्ते चक्षुः । पृथिवोऽशरीरैः”^(२) इति । हे पशो योयं ‘सूर्यः’, सः ‘ते चक्षुः’, यो वायुः सः ते ‘प्राणः’ । तथा* पशुविषये द्विगुप्रैषे समान्नायते । सूर्यञ्चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्त्रवसृजतादिति । या द्यौः सः पृष्ठभागः, उपरिवर्त्तित्वसाम्यात् । यदिदं ‘अन्तरिक्षं’, तत्त्वदीयो जीवात्मा, मथ्यवर्त्तित्वसाम्यात् । यानि हृदयादीन्यङ्गानि तैः ‘यज्ञं’, सम्यादयतीति शेषः । यान्यन्यान्यस्थ्यादीनि शरीरगतानि तैः ‘पृथिवी’, प्राप्नुहीति शेषः । सूर्यन्ते चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयं । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसम्बोधनमनूद्य ते चक्षुः सूर्यरूपं जानीयादित्येवं वाचस्पतिपरतया मन्त्रे योज्यं । होमनिष्पादकस्य पशोः चक्षुरादीनि षडङ्गान्यत्रोक्तानि इत्यस्य मन्त्रस्य षड्दोहत्वं ॥

* तथा चेति F पुस्तकपाठः ।

ऽच्छिद्रया वाचा । अच्छिद्रया जुह्वा । दिवि देवावृधः
 होत्रामेरयस्व स्वाहा^(१) ॥ १ ॥
 सूर्यन्ते नव ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा

अथ ग्रहभागमाह । (१) “वाचस्पतेऽच्छिद्रया ० होत्रामे-
 रयस्व स्वाहा” (१) इति । हे ‘वाचस्पते’, ‘अच्छिद्रया’, ‘वाचा’
 खराचरसम्पूर्णं न मन्त्रेण, ‘अच्छिद्रया जुह्वा’ घृतसम्पूर्णया सुचा,
 ‘देवावृधं’ देवानां वर्धयित्रीं, ‘होत्रां’ होमक्रियां, ‘दिवि’
 द्युलोके, ‘एरयस्व’ सर्वतः प्रेरय, एतमर्थमुद्दिश्य जुहुधीति
 स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तहोदमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगश्चातुर्होत्र-
 ब्राह्मण एवमास्तातः । उपरिष्ठात् प्राञ्चः सप्तहोतारमिति ।

अ॒ग्नोत् । अ॒च्यु॒तम॒ना उप॒व॒क्ता । अ॒ना॒धृष्य॒श्चाप्र॒तिधृ॒
ष्य॒श्च य॒ज्ञस्या॒भिग॒रौ । अ॒यास्य॑ उ॒द्गाता^(१) । ^(२)वाच॑स्प॒ते
हृदि॒धे ना॒मत् । वि॒धेम॑ ते ना॒म । वि॒धेस्त्व॒मस्मा॑कं ना॒म ।

तत्पाठस्तु । ^(१)“महाहविर्होता • अयास्य उद्गाता”^(२) इति ।
महाहविः सत्यहविः इत्याद्याः अयास्यान्ताः सप्तसङ्ख्याका
महर्षयः तन्महर्षिस्वरूपा अत्रत्या होत्रादयः ‘यज्ञस्य’ सोम
यागस्य, ‘अभिगरौ’ अभितः उद्गातुः पुरस्तात् पश्चाच्च गृहीत
प्रस्तारप्रतिहारभागौ गायेत इति प्रश्नोदप्रतिहर्तारौ अभि-
गरौ । होताध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्ताता प्रतिहर्ताद्गातेति
सप्तसङ्ख्याका होमनिष्पादका अत्रोक्ता इति अयं मन्त्रः सप्तहो-
तेत्युच्यते ॥

अथ ग्रहभागमाह । ^(१)“वाचस्पते • पृथिव्यै स्वाहा”^(२) इति ।
हे ‘वाचस्पते’, हे ‘हृदिधे’ हृदयस्य विधातः, चित्तप्रेरकेत्यर्थः ।
हे ‘नामन्’ सर्वजगत्सम्बन्धप्रमाणयुक्त* ‘ते’ तुभ्यं, ‘नाम’ नमनं
प्रणतिं, ‘विधेम’ कुर्मः । ‘त्वं’, च ‘अस्माकं’, ‘नामविधेः’ देवानां
मध्ये सम्यक् यष्टवान् इति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु । अयं
‘वाचस्पतिः’, ‘सोमं’, ‘अपात्’ पीतवान् । ‘दैव्यस्तनुः’ मद्गृहे
हविःस्वीकारार्थं आगतो देवसम्बन्धी सन्तानः, ‘माच्छेदि’ कदा-

* सर्वजगत्सम्बन्धप्रमाणहेतुयुक्त इति तै० पाठः ।

वाचस्पतिः सोममपात् ॥ मा दैव्यस्तन्तुश्छेदि मा मनु-
ष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहा^(१) ॥ १ ॥

अपात्, त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

^(१)वाग्धोता । दीक्षा पत्नी । वार्ताऽध्वर्युः । आपोऽभि-

चिदपि विच्छिन्नो माभूत् । तथा 'मनुष्यस्तन्तुः' चत्विक्प्रवा-
होपि, विच्छिन्नो माभूत् । द्यावापृथिवीभ्यां 'नमः', अस्तु ।
तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयः षष्ठोऽहमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोग-
स्तातुर्होत्रब्राह्मणे समाह्वतः । उत्तरतः प्राञ्चः षष्ठोऽतारमि-
ति । तत्पाठस्तु । ^(१)"वाग्धोता ० तपसि जुहोमि"^(२) इति ।
येयं यजमानस्य 'वाक्', सेयं होतृस्थानीया । येयं 'दीक्षा', सा

गरः । मनो हविः । तपसि जुहोमि^(१) । ^(२)भूर्भुवः सुवः ।
 ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे स्वयम्भुवे स्वाहा^(३) ॥ १ ॥
 वाग्धोता नव ॥ अनु० ६ ॥

पत्नीस्थानीया । योऽयं 'वातः', प्राणरूपः, सोऽध्वर्युस्थानीयः ।
 प्रोक्षणाद्यर्थाः 'आपः', ता 'अभिगरः' ब्रह्मस्थानीयाः, अभि-
 तो गिरति कर्त्तव्यमनुजानातीति अभिगरः । यत् 'मनः', त-
 द्भुविस्थानीयं । 'तपसि' अग्निस्थानीये, तन्मनोहविः 'जुहोमि'
 स्थापयामि । अत्र वागादीनां षष्ठां होत्रादिरूपेण होम-
 निष्पादकानां अभिधानात् षष्ठोऽहत्वं ॥

अथ ग्रहभागमाह । ^(१)"भूर्भुवः सुवः ० स्वयम्भुवे स्वाहा"
^(२) इति । य एते भूरादयोस्त्रयो लोकास्तेषां यत् कारणं
 'स्वयम्भु' स्वतःसिद्धं परं ब्रह्म, तस्मै 'स्वयम्भुवे' परब्रह्मणे, जुह-
 धीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रणके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु प्रजां
पशून् पुष्टिं यशः । यज्ञश्च मे भूयात्^(१) । (२) अग्निर्द्विहो-
ता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । भर्ता

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अनन्तरभाविनोऽनुवाकस्य चातुर्मास्येषु केशनिवर्तनेषु त-
दृतं तत् सत्यमिति जपित्वा पश्चाज्जपमापस्तम्ब आह । ब्राह्मण
एक होतेति च अनुवाकमिति तथा ब्रह्ममेधे उद्रवतोमज्ज-
नस्यानुमन्त्रणे विनियोगं भरद्वाज आह । ब्राह्मण एक हो-
तेति चेति । एतदनुवाकगतेषु दशसु पर्यायेषु प्रथमं पर्या-
यमाह । (१) “ब्राह्मणः ० मे भूयात्”^(१) इति । योयं वेदवि-
द्ब्राह्मणः सोयमेकेन स्वकीयेन तपसा जुहोति सर्वस्य जगतः
उपकरोतीति ‘एकहोता’, स एव च ज्योतिष्टोमादिनिष्पादक-
त्वात् यज्ञस्वरूपश्च । स ईदृशः ‘ब्राह्मणः’, मह्यं प्रजादिचतुष्टयं
‘ददातु’ । तत्प्रसादात् ‘यज्ञः’, अपि मे सर्वदा भूयात् ॥

अथ द्वितीयं पर्यायमाह । (१) “अग्निर्द्विहोता ० भूयात्”^(१)
द्वाभ्यां पाकद्विविधवनाभ्यां उपकरोतीति ‘द्विहोता’ । अतएव
पोषकत्वात् ‘भर्ता’ । अन्यत् पूर्ववद्भाष्येयं ॥

च मे भूयात्^(२) । ^(२)पृथिवी चिहोता । स प्रतिष्ठा ॥ १ ॥

स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भू-
यात्^(२) । ^(४)अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्ठाः । स मे ददातु
प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । विष्ठाश्च मे भूयात्^(४) । ^(५)वायुः
पञ्च होता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं
यशः । प्राणश्च मे भूयात्^(५) ॥ २ ॥

^(६)चन्द्रमाः षड्होता । स ऋतून् कल्पयाति । स

तृतीयमाह । ^(२)“पृथिवी चिहोता • प्रतिष्ठा च मे भूयात्”
^(२) इति । त्रिभिरग्न्यन्त्रयागैरुपकरोतीति चिहोदत्वं सर्व प्रा-
ण्याधारत्वेन प्रतिष्ठितं ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(४)“अन्तरिक्षं चतुर्होता • विष्ठाश्च मे
भूयात्”^(२) इति । चतुर्भिर्वा वृश्चाकाशस्थानैः* उपकाराच्च-
तुर्होदत्वं । यच्चगन्धर्वादीनां आश्रयत्वाद्विविधं स्थितिहेतुत्वञ्च ॥

अथ पञ्चममाह । ^(५)“वायुः पञ्चहोता • प्राणश्च मे भू-
यात्”^(५) इति । पञ्चभिः प्राणवृत्तिभिरुपकरोतीति पञ्चहो-
दत्वं । वायोः प्राणरूपत्वं प्रसिद्धं ॥

अथ षष्ठमाह । ^(६)“चन्द्रमाः • कल्पन्तां”^(६) इति । षष्ठा-
मृतनां निष्पादकत्वेन षड्होदत्वं । ‘चन्द्रमाः’, अपि वृद्धपक्षयक-

मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । ऋतवश्च मे कल्प-
न्तां^(६) । ^(७)अन्नं सप्त होता । स प्राणस्य प्राणः । स मे
ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो
भूयात्^(७) । ^(८)द्वौरष्ट होता । सोनाधृष्यः ॥ ३ ॥

स मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भू-
यासं^(८) । ^(९)आदित्यो नव होता । स तेजस्वी । स
मे ददातु प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासं^(९) ।

राभ्यां शुक्लकृष्णपक्षद्वारा 'ऋतुन् कल्पयाति' । अत एवान्य-
चाम्नातं । ऋतुनन्यो विदधज्जायते पुनरिति ॥

अथ सप्तममाह । ^(७)"अन्नं सप्त ० प्राणो भूयात्" इति ।
सप्तानां शीर्षणानां प्राणवृत्तीनां पोषकत्वेन सप्तहोतृत्वं । अत
एव प्राणपोषकत्वात् प्राणस्य प्राण इत्युच्यते ॥

अथाष्टममाह । ^(८)"द्वौरष्ट ० अनाधृष्यश्च भूयासं"^(८)
इति । आरोगादिभिः कश्यपान्तैरष्टभिः सूर्यैरुपकरोतीति
अष्टहोतृत्वं । द्युलोकस्य केनापि निराकर्तुमशक्यत्वादनाधृष्यत्वं ॥

अथ नवममाह । ^(९)"आदित्यो ० तेजस्वी च भूयासं"^(९)
इति । पूर्वोक्तैरष्टभिर्होतृभिस्तत्रानुगतेन सामान्यरूपेण नवधो-
पकारात् नवहोतृत्वं तेजस्वित्वं चादित्यस्य प्रसिद्धं ॥

(१०) प्रजापतिर्दशहोता । स इदं सर्वं । स मे ददातु
प्रजां पशून् पुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात्^(१०) ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठा, प्राणश्च मे भूयात्, अनाधृष्यः, सर्वं च मे
भूयात् ॥

* ब्राह्मणः, यज्ञः, अग्निः, भर्ता, पृथिवी, प्रतिष्ठा,
अन्तरिक्षं, विष्ठा, वायुः, प्राणः, चन्द्रमा, ऋतून्,
अन्नं, स प्राणस्य, प्राणः, द्यौः, अनाधृष्यः, आदित्यः,
स तेजस्वी, प्रजापतिः, स इदं सर्वं, च मे भूयात् ॥
अनु० ७ ॥

अथ दशममाह । (१०) “प्रजापतिः ० मे भूयात्”^(१०) इति ।
नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीतिश्रुतानि शरीरगतानि
दशच्छिद्राण्युत्पाद्योपकारित्वाद्दशहोतृत्वं । सर्वजगत्कारणत्वेन
सर्वात्मकत्वं प्रजापतेः प्रसिद्धं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* मृगानुक्रमशिका A चिह्नितपुस्तके वर्त्तते न त्वितरपुस्तकद्वये ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) अ॒ग्निर्य॒जुर्भिः । स॒वि॒तास्तो॒मैः । इन्द्र॑ उ॒क्थाम॒दैः ।
मि॒त्राव॑रु॒णावा॑शि॒षा । अ॒ङ्गिर॑सो धि॒ष्णि॒यैर॒ग्निभिः ।
म॒रुतः॑ स॒दो ह॒विर्धा॒नाभ्यां । आ॒पः प्रो॒क्षणी॑भिः ।
ओष॑धयो ब॒र्हिषा । अ॒दि॒तिर्वे॒द्या । सोमो॑ दी॒क्षया॑ ॥
॥ १ ॥

त्वष्ट्रे॒धेन॑ । वि॒ष्णुर्य॒ज्ञेन॑ । वस॑व॒ आज्ये॑न । आ॒-
दि॒त्या दक्षि॑णाभिः । वि॒श्वे दे॒वा ऊ॒र्जा । पू॒षा स्व॑गा-

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अथ सम्भारयजूषि उच्यन्ते । तेषां चेष्टकोपधाने विनि-
योगश्चातुर्होत्रीयब्राह्मणेऽभिहितः । हृदयं यजू५षि पत्यश्चे-
ति । तेषामेकविंशतिसङ्ख्याकानां यजुषां पाठस्तु । (१) “अग्नि-
र्यजुर्भिः ० अह५ अद्भुया” (१) इति । अत्राग्निसवित्रादयो
देवा यजुस्तोमादीनि यज्ञे संवरणीयान्यङ्गानि* एतैर्देवाः
तैः संवरणीयैः† सहास्मिन् कर्मण्यागच्छन्तीति‡ वाक्यार्थः ।
‘उक्थामदः’ शस्त्रवाचो । यज्ञशब्दे हविःप्रक्षेपवाचो । ‘स्व-

* सम्भरणीयान्यङ्गानि इति तै० पाठः ।

† सम्भरणीयैरिति तै० पाठः ।

‡ कर्मण्यागच्छन्त्विति तै० पाठः

का॒रेण॑ । बृ॒ह॒स्पतिः॑ पु॒रो॒धया॑ । प्र॒जाप॑तिरु॒न्नी॒थेन॑ ।
अ॒न्तरि॑क्षं प॒वित्रे॑ण । वा॒युः पा॒त्रैः ॥ अ॒हः अ॒द्भया॑^(१)
॥ २ ॥

दी॒क्षया॑, पा॒त्रैः, एक॑ञ्च ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) सेनेन्द्र॑स्य । धे॒ना बृ॒ह॒स्पतेः॑ । प॒थ्या पू॒ष्णः । वा॒
ग्व॒ायेः । दी॒क्षा सोम॑स्य । पृ॒थि॒व्य॒ग्नेः । व॒सूनां॑ गा॒
य॒त्री । रु॒द्राणां॑ त्रि॒ष्टुप्* । आ॒दि॒त्यानां॑ जग॑ती । वि॒
ष्णो॒रनु॒ष्टुप्* ॥ १ ॥

गाकारः' श्रुत्युवाकमन्त्रः । पुरोधायहणकाले पठनीया ऋक्
पुरोवाक् । 'पवित्र'शब्दे दशापवित्रवाचो । 'अहं' यजमानः,
'अद्भया', सहागच्छामि । स्पष्टमन्यत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा॒
रण्यके तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ देवपत्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां च विनियोगः
पूर्ववद्द्रष्टव्यः । पत्यश्चेत्येवं तत्र पत्नीष्टकानामभिधानात् । पा॒

* आदर्शपुस्तकेषु त्रिष्टुक् अनुष्टुक् इति पाठद्वयं ।

वरुणस्य विराट् । यज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुम-
 तिः । मित्रस्य अद्वा । सवितुः प्रसूतिः । सूर्यस्य मरी-
 चिः । चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषीणामरुन्धती । पर्ज-
 न्यस्य विद्युत् । चतस्रो दिशः ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशाः ।
 अहश्च रात्रिश्च । रुषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापतितिश्च ।
 आपश्चौषधयश्च । उक् च सूनृता च देवानां प-
 त्नयः^(१) ॥ २ ॥

अनुष्टुक्, दिशः, षट् च ॥ अनु० ६ ॥

ठस्तु । (१)“सेनेन्द्रस्य • देवानां पत्नयः”(१) इति । देवताः
 इन्द्रादयः तत्पत्न्यः सेनादयः पत्न्यः । दिग्विदिगादयोऽपि
 केषाञ्चिद्देवानां पत्न्यः । एताः सर्वाः आगत्य यज्ञमविकलं कुर्व-
 न्त्विति वाक्यार्थः । तत्रास्नातैः षड्विंशतिवाक्यैः षड्विंशति-
 सङ्ख्याकाः पत्नीष्टका उपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां ।
पूषो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु
देवि दक्षिणेऽग्नये हिरण्यं । तेनामृतत्वमस्यां । वयो दा-
त्रे । मयो मद्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् ।
कामः कामाय । कामो दाता ॥ १ ॥

कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन
त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षि-

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते । तैश्च प्रतिग्रहैरिष्टकोपधानं
चातुर्होत्रीयब्राह्मण एवमास्नातं । यथावकाशं प्रतिग्रहान्
लोकं पृणाञ्चेति । तत्र प्रथममाह । (१) “देवस्य ० वैश्वानराय
रथं” (१) इति । हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य ‘सवितुः देवस्य’, प्रेरणे
सति अश्विसम्बन्धिभ्यां ‘बाहुभ्यां’, पूषसम्बन्धिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’, त्वां
‘प्रतिगृह्णामि’ । हे ‘दक्षिणे देवि’, ‘वरुणो राजा’, हिरण्य-
रूपां त्वां ‘अग्नये’, प्रापयतु । ‘तेन’ अग्निप्रापणेन, प्रतिग्रह-
दोषाभावात् । अहं ‘अमृतत्वं’ नरकाभावरूपं, प्राप्नुयां, इयञ्च
दक्षिणादात्रे ‘वयः अस्तु’ पक्षिरूपिणी भूत्वा दातारं स्वर्गं

णा । उ॒त्ता॒न॒स्त्वा॒ङ्गीर॒सः प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒तु । सो॒मा॒य॒ वा॒सः ।
 रु॒द्राय॒ गां । वरु॑णा॒याश्च॑ । प्र॒जाप॑तये पु॒रुषं॑ ॥ २ ॥
 मन॑वे॒ तल्पं॑ । त्वष्ट्रे॒जां । पू॒ष्णे॒विं । नि॒र्ऋ॒त्या अ॒श्व॒तर॒ग॒-
 ह॒भौ । हि॒म॒व॒तो ह॒स्ति॒नं । ग॒न्ध॒र्वा॒स॒रा॒भ्यः स॒ग॒ल॒ङ्कर॒-
 णे । वि॒श्वे॒भ्यो दे॒वेभ्यो॑ धा॒न्यं । वा॒चेऽ॒न्नं । ब्र॒ह्म॒ण ओ॒द॒-
 नं । स॒मु॒द्रा॒यापः॑ ॥ ३ ॥

नयत्वित्यर्थः । 'प्रतिग्रहीत्रे' 'मह्यं', 'मयः' सुखं, 'अस्तु' ।
 'इदं' द्रव्यं, प्रजापतिः प्रजापतये दत्तवान् अन्तर्यामिरूपेण
 दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रेरकत्वात् । तथा 'कामः', 'कामाय', दत्त-
 वान् । यथा प्रजापतिः अदृष्टप्रेरकः तथा कामस्यदृष्टप्रेरक-
 त्वात् तस्मात् 'कामः', एव 'दाता', 'प्रतिग्रहीता', च स्वर्गा-
 दिफलविषयः कामो दाता, ऐहिकसुखविषयः कामः प्रति-
 ग्रहीता । ततो हे दक्षिणे समुद्रसमं 'कामं' प्रविश 'कामेन',
 निमित्तेन त्वां 'प्रतिगृह्णामि' । हे मद्भृदयवर्त्ति 'काम' तत्
 'एतत्' द्रव्यं, तुभ्यं भवति । हे 'काम', 'ते' त्वत्प्रीतये,
 एव 'एषा' 'दक्षिणा,' प्रवृत्ता, अङ्गिरोगोत्रे समुत्पन्न उ॒त्ता-
 नाख्यो महर्षिः 'त्वां प्रतिगृह्णातु' । अथ वत्सादिद्रव्यविषयान्
 षोडशमन्त्रानाह । एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिण इत्यन्तः
 पूर्वानुषङ्गः । तेनामृतत्वादिकमित्युत्तरानुषङ्गः* ॥

* अमृतत्वादिकमुक्तवाक्यानुषङ्गः इति तै० पाठः ।

उत्तानायाङ्गीरसायानः । वैश्वानराय रथं^(१) ।^(२) वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहत् । दिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः । स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं । समानमज्जापरियाति जागृविः^(२) ।^(३) राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वानराय रथं । तेनामृतत्वमश्नां । वयोदात्रे । मयोमह्यमस्तु प्रतिगृहीत्रे ॥ क इदं कस्मा

तस्य रथप्रतिग्रहमन्त्रस्य शेषभूतामुत्तरानुषङ्गात् पूर्वभाविनीं काञ्चिद्वृत्तमाह । (१)“वैश्वानरः ० परियाति जागृविः” (२) इति । वैश्वानराख्यो देवः । ‘प्रत्नथा’ पुरातनशरीरधारी सन्, स्वर्गमारुढवान् । स च ‘दिवः पृष्ठं’ द्युलोकस्योपरिभागं, ‘मन्मभिः’ मननविशेषैः, ‘भन्दमानः’ कल्याणं कुर्वन्वर्तते, अयं यजमानः इमां दक्षिणां दत्तवान् इत्येवं वदन् देवानामग्रे स्मारयतीत्यर्थः । ‘सः’ वैश्वानरः, ‘जन्तवे’ प्राणिरूपाय यजमानाय, ‘धनं’, पूर्ववत् ‘जनयत्’ यजमानः पूर्वं यथा दक्षिणां दत्तवान् तथैव तदनुरूपं फलं जनयति । स वैश्वानरः ‘जागृविः’ सावधानः सन्, ‘अज्जा’ स्वर्गगमनशीलः, ‘समानं’, ‘परियाति’ यावद्दक्षिणार्थं द्रव्यन्तेन सदृशं तत् योग्यं फलं परिप्रापयति ॥

अस्या ऋच उपरितनं रथप्रतिग्रहमन्त्रशेषमाह । (३)“रा-

अदात् । कामः कामाय । कामो दाता । कामः
प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रति-
गृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा । उत्ता-
नस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु^(२) ॥ ४ ॥

दाता, पुरुषम्, आपः, प्रतिग्रहीत्रे, नव च ॥

अनु० १० ॥

जात्वा ० प्रतिगृह्णातु^(२) इति । अत्र तेनामृतत्वमश्नामि-
त्यादि उत्तरानुषङ्गः सर्वत्र* साधारण इति दर्शयति । प्रथम-
मन्त्रे पठितोपि पुनरास्मात् राजा लेख्यादिः वैश्वानराय रथ-
मित्यन्तः† पूर्वाक्ता याः ऋचः उपरिरथमन्त्रे‡ पुनः पठनीयः ।
इत्येतावान् विशेषः । एतैर्मन्त्रैः प्रतिगृह्णेत्युक्ता उपदध्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

* सर्वमन्त्र इति I पुस्तकपाठः ।

† रथमन्त्रः इत्यधिकः तै० पाठः ।

‡ उपरितनमन्त्रे इति तै० पाठः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनं । इन्द्रस्यात्मानं दशधा
चरन्तं । अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तं । ब्रह्माऽन्वविन्द-

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

अथ होतृहृदयाख्या मन्त्रा अभिधीयन्ते । तेषां लिष्टको-
पधाने विनियोगश्चातुर्होत्रोयब्राह्मण एवमान्नायते । हृदयं
यजूषि पत्यस्येति । तत्र दशहोतृहृदयाख्यं मन्त्रमाह ।
(१) “सुवर्णं ० देवैः । स मानसीन आत्मा जनानां” (१) इति ।
चित्तिः सुगित्यादीनां होतृमन्त्राणां हृदयं रहस्यं तत्त्वं पर-
मात्मस्वरूपं प्रतिपादयतीत्ययमनुवाको हृदयमित्युच्यते । तत्रा-
नेन मन्त्रेण दशहोतृहृदयं परमात्मतत्त्वमुच्यते । अहं मन्त्र-
द्रष्टा ‘इन्द्रस्य’ परमेश्वरस्य, ‘आत्मानं’ निजस्वरूपं ‘परिवेद’
परितः सर्वत्रावस्थितं जानामि । कीदृशमात्मानं, ‘सुवर्णं’
सुवर्णसदृशं, यथा सुवर्णं स्वत एव प्रकाशमानं* भवति तथा
स्वयं प्रकाशं । ‘घर्मं’ अन्यस्य वस्तुनो दीपकं, तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । ‘वेनं’ कान्तं, सर्वदुःखराहित्येन
तस्य कमनीयत्वं । ‘दशधा’ चित्तिसुगित्यादिदशहोतृमन्त्रे
प्रतिपादितैराकारैः, ‘चरन्तं’ लोके व्यवहरन्तं, ‘अन्तः समुद्रे’

* स्वत एव भासमानमिति तै० पाठः ।

दशहोतारमणैः । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां । एकः
सन् बहुधा विचारः । शतः शुक्राणि यच्चैकं भवन्ति ।

ब्रह्माण्डसृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो योयं जलसङ्घः सोऽयं
समुद्रः तस्य मध्ये, 'मनसा चरन्तं' इदं सर्वं जगत् सृजेत्येवं
रूपेण मनोवृत्तिविशेषेण सह प्रवर्त्तमानं । अतएवान्यत्रोक्तं ।
आपो वा इदमासन् सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे
समभवत् । तस्यान्तर्मनसिकामः समवर्त्तत । इदं सृजेयमि-
तीति । 'ब्रह्मा' चतुर्मुखप्रजापतिः, 'अर्णे' अर्णवे यद्योक्त-
समुद्रे, 'दशहोतारं' दशहोतमन्तं तत्प्रतिपाद्यरूपेणाविर्भूतं
परमात्मानं, 'अन्वविन्दत्' सृष्टिसाधनत्वेनान्विष्य लब्धवान् ।
तथा च ब्राह्मणमाह्वानं । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति ।
स एतं दशहोतारमपश्यदिति । सोऽयमेवंविधः परमात्मा
'जनानां' सर्वेषां, 'शास्ता' अन्तर्यामिरूपेण नियामकः सन्
हृदये प्रविश्यावस्थितः । तथाच स्मर्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति ॥

सर्वान्तर्यामी* स्वकीयेनेश्वररूपेण 'एकः', एव 'सन्', पुन-
र्जीवरूपेण 'बहुधा', भूत्वा 'विचारः' विविधचरणवान् भव-
ति । अत एवान्यत्रोपनिषदि श्रूयते ।

* स चान्तर्यामीति तै० पाठः ।

सर्वे वेदा यच्चैकं भवन्ति । सर्वे होतारो यच्चैकं भवन्ति । *स मानसीन आत्मा जनानां ॥ १ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति ।

‘शतं शुक्राणि’ शतसंख्योपलक्षितान्यनन्तानि सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि ज्योतीषि, ‘यच्च’ यस्मिन् परमात्मनि, ‘एकोभवन्ति’ एकत्वं प्राप्नुवन्ति । तथा ‘सर्वे वेदाः’ ऋग्वेदप्रभृतयश्चत्वारो वेदाः नानाविधशाखोपेताः, विलीय यस्मिन् ‘एकोभवन्ति’, ‘होतारः’ च होमकर्तारः, ‘सर्वे’ यजमानाः, दशहोत्रादिमन्त्रा वा, यस्मिन् पुरमात्मनि एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यथा बुद्बुदा जलमध्ये समुत्पद्य कञ्चित् कालमवस्थाय विलीयमाना जल एवैक्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सर्वे भावाः परब्रह्मण एवोत्पद्य तत्रैव स्थित्वा विलीयमाना एकतां गच्छन्ति । अतएवोपनिषदि श्रूयते । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्यभिसंविशन्ति । तदिजिज्ञासुः । तद्ब्रह्मेति । ‘सः’ तादृश ईश्वरः, सर्वेषां ‘जनानां’, ‘आत्मा’ स्वरूपभूतः सन्,† ‘मानसीनः’ योगयुक्तेन मनसोपलभ्यो भवति । तथाच

* ‘स मानसीन’ इत्याद्यः ‘ब्रह्मेन्द्र’ इत्यन्तः पाठः B चिह्नितपुस्तके पतितः ।

† सन् इति शब्दः D, E, पुस्तकद्वये नास्ति ।

अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां५ सर्वात्मा सर्वाः
प्रजा यच्चैकं भवन्ति । चतुर्होतारो यच्च सम्पदं गच्छ-
न्ति देवैः । स मानसीन आत्मा जनानां^(१) । ^(२)ब्रह्मेन्द्र-

कठा अधीयन्ते । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चनेति ।
ततो योगिनां मानसप्रत्यक्षगम्यत्वात् । अन्तःप्रविष्टः शास्ता
जनानामिति योऽयमुक्तः सोऽयं 'सर्वात्मा' सर्वेषां प्राणिना-
मात्मा स्वरूपभूतः, तं हि जनाः* योगेन निरुद्धचित्ताः
सन्तो जगदीश्वरं स्वरूपत्वेनैव मात्मात् कुर्वन्ति न तु
भेदेन पश्यन्ति, अतः पूर्वाक्तः सर्वोप्यर्थ उपपन्न इत्युपसं-
ह्रियते । 'सर्वाः प्रजाः', देवमनुष्यादयः, 'यच्च' यस्मिन् योगि-
प्रत्यक्षगम्ये चैतन्यैकरसे परमात्मनि, 'एकीभवन्ति', चतुर्होतृ-
मन्त्राश्च सर्वे यस्मिन् स्वप्रतिपाद्यैः 'देवैः', सह यस्मिन्
ब्रह्मणि 'सम्पदं' सम्यगेकीभावं, प्राप्नुवन्ति । 'सः' तादृशो
ब्रह्मस्वरूपः, 'मानसीनः' मानसप्रत्यक्षः, सर्वेषां 'जनानामा-
त्मा' । ऋचां भेदादपुनरुक्तिर्द्रष्टव्या । द्वितीया द्विपदा, इत-
रास्तिस्वस्तुष्यदा, इत्यृचां विवेकः । अत्र चतुर्होतृशब्देन दश-
होत्रादयः सर्वेऽपि मन्त्रा विवक्ष्यन्ते । तथा च ब्राह्मणे चतु-
र्होतृदेवं प्रति प्रजापतिर्वरन्दत्तवान् । त्वं वै मे नेदिष्ठं कृतः
प्रत्यश्रौषीः । त्वयैतानाख्यातार इति । तस्मान्नु हेनांश्चतुर्हो-
तार इत्याचक्षत इति ॥

* सर्वे हि जना इति B, F, पुस्तकद्वयपाठः ।

मग्निं जगतः प्रतिष्ठां । दिव आत्मानं सवितारं बृह-
स्पतिं । चतुर्होतारं प्रदिशेनुक्लृप्तं । वाचो वीर्यं

तदेवं दशहोतृहृदयाख्यो मन्त्रोभिहितः । अथ चतुर्होतृ-
हृदयाख्यो मन्त्रोभिधीयते । तत्र तिस्रश्चक्षुस्तु प्रथमा-
माह । (१) “ब्रह्मेन्द्रमग्निं ० तपसान्वविन्दत्” (२) इति । ‘ब्रह्मा’
चतुर्मुखः, ‘इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मानं, ‘तपसा’, ‘अन्व-
विन्दत्’ अन्विष्य लब्धवान्, तद्दर्शपूर्णमासं सृष्टिसाधनं किमिति
विचार्य चतुर्होतृमन्त्ररूपेणावस्थितं परमात्मानं निश्चि-
तवान् इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मण* आह्वयते । प्रजापतिर-
कामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होतारमप-
श्यदिति । कीदृशमिन्द्रं, ‘जगतः प्रतिष्ठां’, ‘अग्निं’ सर्वस्य जगत
आधाररूपो योयं चातुर्होत्रिचचितिरूपोऽग्निः तत्स्वरूपं,
‘दिव आत्मानं सवितारं’ द्युलोकस्य प्रकाशकत्वेनात्मवदवस्थि-
तोयः सविता तद्रूपं, तथा ‘बृहस्पतिः’, योयं देवगुरुस्तद्रूपेणाव-
स्थितं, ‘प्रदिशः’ सर्वान् प्रदेशान्, ‘अनुक्लृप्तं’ सर्वेषु प्रदेशेष्वव-
स्थितं, ‘चतुर्होतारं’ पृथिवीहोतेत्यादिमन्त्रस्वरूपं, ‘वाचः’,
‘वीर्यं’ सर्वस्वं, वेदरूपायाः वाचः सारभूतं ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । (१) “अन्तः प्रविष्टः कर्त्तारमेतं ०
कवयो निचिक्षुः” (२) इति । ‘कवयः’ विद्वांसः वेदशास्त्रपारं

तपसाऽन्वविन्दत्^(१) । ^(१)अन्तः प्रविष्टं कर्त्तारमेतं । त्व-
ष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपश्चिं ॥ २ ॥

अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतं । चतुर्होतृणामात्मानं

गताः, 'चतुर्होतृणां' चतुर्होतृशब्देनाभिधीयमानानां सर्वेषां
होतृमन्त्राणां, 'आत्मानं' स्वरूपभूतं परमेश्वरं, 'निचिक्षुः' नि-
श्चितवन्तः । कीदृशमात्मानं, 'अन्तःप्रविष्टं' जीवरूपेण शरी-
रेषु प्रविष्टावस्थितं । अतएवास्माद्यते । अनेन जीवतात्मनानु-
प्रविश्येति । 'कर्त्तारमेतं' अहमित्यनेन मानसप्रत्यक्षेण प्रतीय-
मानं लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पादकं । एतच्चान्यत्रास्मात् ।
एष हि द्रष्टा श्रोता ग्रहा घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता
विज्ञानात्मा पुरुष इति । 'रूपाणि विकुर्वन्तं', विपश्चितं 'त्व-
ष्टारं' गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण 'रूपाणि', विविधं नि-
ष्पादयन्तं त्वष्टृदेवस्वरूपं । एतदप्यास्मात् । यावच्छो वै रेतसः
सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायत
इति । 'विपश्चिं' विपश्चितं, तत्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिज्ञं, 'अ-
मृतस्य प्राणं' मरणरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुभूतप्रा-
णोपाधिस्वरूपं* । एतदप्यार्थवर्णिका आमनन्ति । कस्मिन्त्व-
हमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति स प्राणमसृजतेति । यज्ञमेव सर्वैरनुष्ठेयमानत्वेन

हेतुभूतप्राणापानस्वरूपमिति तै० पाठः

कवयो निचिक्युः^(९) । ^(१०)अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं । देवानां बन्धु निहितं गुहासु । अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतं । चतुर्होतृणामात्मानं कवयो निचिक्युः^(११) । ^(१२)शतं नियुतः परिवेद विश्वा विश्ववारः । विश्वमिदं वृणाति ।

दृश्यमानमेतं दर्शपूर्णमासयज्ञस्वरूपं चतुर्होतृमन्त्रस्य तद्यज्ञ-
सृष्टिसाधनत्वात् तद्रूपत्वं युक्तं । तद्यज्ञसाधनत्वं ब्राह्मणे समा-
न्नातं । स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसानुद्रुत्याहवनीये
जुहोत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजतेति ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१३)“अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं • कवयो
निचिक्युः”^(१४) इति । योऽयं परमात्मा सोऽयं ‘देवानां’ बन्धुवत्
प्रियः । तादृशं, तेषु* पक्षपातत्वेन विजयहेतुत्वं तल्लवकाराः†
आमनन्ति । ब्रह्मा ह देवेभ्यो विजिग्ये इति । ‘गुहसु’ बुद्धिषु,
‘निहितं’ साचित्त्वेनावस्थितं, यो वेद निहितं गुहायामित्यादि-
श्रुतेः । ‘अमृतेन’ स्वर्गफलनिमित्तेन, ‘क्लृप्तं’ सम्पादितं, ‘एतं’
‘यज्ञं’ इत्यादीनामिति‡ ॥

तदेवमृक्त्रयरूपं चतुर्होतृहृदयमुक्तं । अथ पञ्चहोतृहृद-
याख्यो मन्त्रो अभिधीयते । तत्र प्रथमामाह । ^(१५)“शतं नि-

* तेषु देवेषु पक्षपातत्वेनेति तै० पाठः ।

† कठा आमनन्तीति तै० पाठः ।

‡ इत्यादि पूर्ववदिति तै० पाठः ।

इन्द्र॑स्या॒त्मा नि॒हितः पञ्च॑होता । अ॒मृतं दे॒वाना॒मायुः
प्र॒जानां^(५) ॥ ३ ॥

(६) इन्द्रः राजानः सवितारमेतं । वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । रश्मिः रश्मीनां मध्ये तपन्तः । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति^(६) । (७) य आण्डकोशे भुवनं वि-

युतः ० प्रजानां”^(५) इति । ‘पञ्चहोता’ अग्निर्होता इत्यादि पञ्चहोतृमन्त्ररूपः, आत्मा सः ‘विश्ववारः’ सर्वैर्वरणीयो वायुरूपः सन्, ‘शतं नियुतः’, शतसङ्ख्याकान् स्वकीयान् स्वान्, ‘परिवेद’ परितः सञ्चारित्वेन जानाति, अत एव ‘इदं विश्वं’ जगत्, ‘वृणाति’ व्याप्नोति, सोऽयं ‘इन्द्रस्यात्मा’ परमेश्वरस्य स्वरूपभूतः सन्, ‘निहितः’ सर्वत्रावस्थितः, स च ‘देवानाममृतं’, प्रयच्छति । ‘प्रजानां’, वा ‘आयुः’, प्रयच्छतीति शेषः ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) “इन्द्रः राजानः ० निपान्ति”^(६) इति । एवं चतुर्होतृदेवं ‘कवयः’ पण्डिताः, ‘निचिक्युः’ विनिश्चितवन्तः । कीदृशं, ‘इन्द्रं’ परमेश्वर्ययुक्तं, ‘राजानं’ दीप्यमानं, ‘सवितारं’ प्रेरकं, ‘वायोः’, ‘आत्मानं’ स्वरूपभूतं, ते कवय एतं चतुर्होतृदेवं ‘ऋतस्य पदे’ ब्रह्मणः स्थाने, ‘निपान्ति’ नितरां पालयन्ति, तद्रूपत्वेन पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशं, ‘रश्मीनां’ दृश्यमानानां किरणानां, ‘मध्ये’ स्थित्वा ‘तपन्तं’ जगत्स्थापं कुर्वन्तः, ‘रश्मिं’ प्रौढरश्मिरूपं, आदित्यमित्यर्थः ॥

भर्ति। अनिर्भिस्सः सन्नथो लोकान् विचष्टे। यस्याण्ड-
कोशः शुष्ममाहुः प्राणमुल्वं। तेन क्लृप्तेऽमृतेनाहम-
स्मि^(७)। ^(८)सुवर्णं कोशः रजसा परीवृतं। देवानां वसु-
धानीं विराजं ॥ ४ ॥

अथ तृतीयामाह। ^(७)“य आण्डकोशे० अमृतेनाहमस्मि”^(७)
इति। ‘यः’ पञ्चहोतृदेवः, ‘आण्डकोशे’ ब्रह्माण्डमध्ये, ‘अनि-
र्भिस्सः’ अभेदेनावस्थितः सन्, ‘भुवनं’ कृत्स्नं भूतजातं, ‘विभर्ति’
धारयति। ‘अथ’ ब्रह्माण्डभेदानन्तरं, तदन्तःस्थितान् भूरादि-
‘लोकान्’, ‘विचष्टे’ विशेषेण प्रख्यापयति, ‘यस्य’ चतुर्होतरूपस्य
परमात्मनः, ‘शुष्ममाण्डकोशं’ प्रवलं ब्रह्माण्डावकाशस्थं, ‘प्राणं’,
वायुविशेषं, ‘उल्वमाहुः’ गर्भवेष्टनस्थानीयमाहुः, यथा लोके
गर्भं उल्वेन वेष्ट्यते तथा सूक्ष्मशरीरेण प्राणवायुना ब्रह्माण्डं
वेष्टितं भवति। ‘तेनामृतेन’ पञ्चहोतरूपेण परमात्मना,
‘अहं’, ‘क्लृप्तः’ व्यवहारसमर्थत्वेनोत्पादितः, ‘अस्मि’* ॥

अथ षड्ढोतृहृदयमन्त्राः। तत्र प्रथमामृचमाह। ^(८)“सुवर्णं
० विविस्ते”^(८) इति। वाग्घातेति मन्त्रेऽत्र षड्ढोता, स च ब्र-
ह्माण्डकोशमध्ये चन्द्ररूपेणावस्थितः। चन्द्ररूपं षड्ढोतृदेवं वि-
राजं अभिज्ञाः † सुवर्णत्वादिगुणयुक्तमाचक्षते। ‘सुवर्णं’ शोभन-

* ‘यस्य’ पञ्चहोतृदेवस्य, ‘आण्डकोशं’ ब्रह्माण्डं, ‘शुष्ममुल्वं’ प्राण-
स्वरूपं ‘आहुः’, ‘तेन’ पञ्चहोतरूपेण परमात्मना, ‘अहं’, ‘क्लृप्तः’
व्यवहारसमर्थत्वेन उत्पादितः, ‘अस्मि’। इति तैत्तिरीयपुस्तकधृतपाठो
यस्य चतुर्होतरूपस्येत्यारभ्य अस्मीतिशेषपर्यन्तस्य विनिमये बोद्धव्यः।

† देवरहस्याभिज्ञा इति तै० पाठः।

अमृतस्य पूर्णां तामुकलां विचक्षते । पादः षड्ढा-
 तुर्न किलाविवित्से^(८) । ^(९)येनर्त्तवः पञ्चधोत क्लृप्ताः ।
 उतवा षड्ढा मनसोत क्लृप्ताः । तः षड्ढातारमृतुभिः

वर्णं, एतं चन्द्रमण्डलं हिरण्मयवर्णोपेतं, * 'कोशं' ब्रह्माण्डकोश-
 मथ्यगं, 'रजसा' रज्ज्वात्मकेनामृतेन, 'परीवृतं' सर्वतो व्याप्तं, तथा-
 विधं चन्द्रं, 'तामु कलां' तादृशीमेव भागरूपां, 'आचक्षते' । की-
 दृशीमिति तदुच्यते । 'देवानां वसुधानो' वज्रिरव्यादीनां देव-
 तानामपेक्षितं यद्वसु अमृतरूपं तस्य धारयित्री । अत एव स-
 र्यते । प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादि ।
 'विराजं' विशेषेण राजमानां, 'अमृतस्य पूर्णां' पीयूषेण पूरि-
 तां, एवं रूपं षड्ढादेवमभिज्ञा आचक्षते । प्राकृतस्तु जनः
 'षड्ढातुः', 'पादं' षड्ढादेवस्यांशभूतं चन्द्रं, 'न किलाविवि-
 त्से', नैव जानाति ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(९)"येनर्त्तवः ० कवयो निपान्ति"
^(९) इति । 'येन' चन्द्ररूपेण षड्ढादेवेन, वसन्ताद्यृतवः पञ्च-
 प्रकाराः 'क्लृप्ताः' सम्पादिताः, हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्च-
 त्वं । 'उत वा' अथवा, हेमन्तशिशिरयोर्विभागेन षट्प्रकाराः
 'क्लृप्ताः', 'उत' अपि च, 'मनसा क्लृप्ताः' सङ्कल्पमात्रेण सम्पादि-

कल्पमानं । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति^(९) । ^(१०)अन्तः
प्रविष्टं कर्तारमेतं । अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं । स

ताः, 'तं'*पञ्चषड्ढोऽदेवं, 'ऋतुभिः', 'कल्पमानं' पञ्चधा षोढा
वा भिन्नैः वसन्तादिभिः, सर्वव्यवहारसमर्थं, 'ऋतस्य पदे' सत्यस्य
परब्रह्मणः स्थाने, 'कवयः' वेदरहस्याभिज्ञाः, 'निपान्ति' नि-
तरां पालयन्ति, परब्रह्मैवायं चन्द्ररूपः षड्ढोऽतेत्येवमुपासत
इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१०)"अन्तः प्रविष्टं ० शतधा चरन्तं"^(१०)
इति । 'देवाः', सर्वे 'सहैव सन्तं' स्वकीयहृदये स्वेन जीवात्मना
सहैवावस्थितं, 'एतं' षड्ढोऽदेवं परमात्मानं, 'न विजानन्ति'
वेदान्ताभ्याममन्तरेण हृदयेऽवस्थितोऽयं परमात्मैवति विशेषेण
न जानन्ति । कीदृशं परमात्मानं । 'अन्तः प्रविष्टं' अन्तर्यामि-
रूपेण सर्वेषां पृथिव्यादिपदार्थानां मध्येऽवस्थितं । एतच्च
वाजसनेयिनोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यान्तिष्ठन्नित्यादिना
वज्रप्रपञ्चेनामनन्ति । 'कर्तारं' नियामकत्वेन सर्वस्य निष्पा-
दकं, 'अन्तश्चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये, 'मनसा' सङ्कल्पमात्रेण,
'चरन्तं', एतच्चोपलक्षणं सर्वेष्वपि वस्तुषु चरन्तमित्यर्थः । एत-

* 'तं' चन्द्ररूपं षड्ढोऽदेवं इति I पुस्तकपाठः

हैव सन्तं न विजानन्ति देवाः । इन्द्रस्यात्मानं शत-
धा चरन्तं^(१०) ॥ ५ ॥

^(११)इन्द्रो राजा जगतो य ईशे । सप्तहोता सप्तधा-
विक्रृप्तः^(१२) । ^(१२)परेण तन्तुं परिषिच्यमानं । अन्तरा-

देव स्पष्टीकर्त्तुं, शतधा चरन्तमित्युक्तं । ‘इन्द्रस्य’ परमैश्वर्ययु-
क्तस्य देवादेः, आत्मभूतं स्वरूपं* ॥

अथ सप्तहोतृहृदयाख्यो मन्त्रः । तत्र प्रथमां ऋचमाह ।
^(११)“इन्द्रो राजा • सप्तधा विक्रृप्तः”^(१२) इति । महाहविर्हो-
तेत्ययं मन्त्रः ‘सप्तहोता’ । स च ‘सप्तधा कृप्तः’ होत्रध्वर्युप्रमुखैः
सप्ताभिः प्रकारैः सम्यादितः । स किंरूप इति तदुच्यते । ‘इन्द्रः’
परमैश्वर्ययुक्तः, ‘राजा’ दीप्यमानः ‘यः’ परमात्मा, ‘जगतः’,
‘ईशः’ स्वामी भवति । स एवायं सप्तहोतरूप इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१२)“परेण तन्तुं • ब्रह्मान्वविन्दत्”^(१३)
इति । ‘ब्रह्मा’ प्रजापतिः, ‘देवानां’ इन्द्रादीनां, ‘हृदयं’ हृद-
यस्थितं परमात्मानं, ‘अन्वविन्दत्’ अन्विष्य लब्धवान्,
कीदृशं, ‘तन्तुं’, ‘परेण’ अविच्छिन्नस्य यज्ञस्य परस्तात् फल-
दशायां, ‘परिषिच्यमानं’ वृष्टिरूपेण परितः सिच्यमानं,

‘आत्मानं’ स्वरूपभूतं, इति तै० पाठः ।

दित्य मनसा चरन्तं । देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत्
 (१२) । (१२) ब्रह्मैतद्ब्रह्मण उज्जभार । अर्कः श्वातन्तः स-
 रिरस्य मध्ये (१३) । (१४) आ यस्मिन् सप्त पेरवः । मेहन्ति
 बहुलाः श्रियं । बह्वश्वामिन्द्र गोमती (१५) ॥ ६ ॥

“अन्तरादित्ये” आदित्यमण्डलमध्ये, ‘मनसा’ सङ्कल्पमात्रेण,
 ‘चरन्तं’, ॥

अथ तृतीयामाह । (१२) “ब्रह्मैतद्ब्रह्मणः ० सरिरस्य मध्ये”
 (१२) इति । ‘ब्रह्मा’ चतुर्मुखः प्रजापतिः, ‘ब्रह्मणः’, वेदस्य सका-
 शात् ‘एतत्’ सप्तहोतरूपं, ‘उज्जभार’ सारत्वेनोद्भूवान् ।
 कीदृशं, ‘अर्क’ सूर्यरूपेणावस्थितं, ‘सरिरस्य’ मेघस्यजलस्य, ‘मध्ये’,
 रश्मिद्वारा प्रविश्य, ‘श्वातन्तं’ वर्षयन्तं ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१४) “आ यस्मिन् ० बह्वश्वामिन्द्रगोम-
 ती” (१४) इति । ‘यस्मिन्’ सप्तहोतरूप आदित्ये, ‘पेरवः’ वृष्टि-
 प्रदानेन लोकस्य पातारः, सप्तसङ्ख्याका रश्मयः प्रापिताः* र-
 श्मिसप्तकञ्च, साकञ्चानां सप्तधमाज्जरेकजमित्यत्र प्रपञ्चितं ।
 ते च सप्तरश्मयो, ‘बहुलां श्रियं’ प्रभूतां धनादिसम्पदं, ‘मेह-
 न्ति’ वृष्टिमेचनद्वारेण सम्पादयन्ति । हे ‘इन्द्र’ सप्तहोतदेवरूप
 परमेश्वर, ‘बह्वश्वं’ बहुभिरश्वैरुपेतां, ‘गोमती’ बहुभिर्गोभि-
 रुपेतां, तां श्रियं प्रयच्छेति शेषः ॥

* आश्रिता इति E, F पुस्तकद्वयपाठः ।

(१५) अच्युतां बहुलाः श्रियं । स हरिर्वसुवित्तमः । पेरु-
रिन्द्राय पिन्वते^(१५) । (१६) बह्वश्वामिन्द्र गोमतीं । अच्युतां
बहुलाः श्रियं । मह्यमिन्द्रे नियच्छतु^(१६) । (१७) शतः शता
अस्य युक्ता हरीणां । अर्वाङ्गायातु वसुभी रश्मिरिन्द्रः ।

अथ पञ्चमीमाह । (१५) “अच्युतां ० पेरुरिन्द्राय पिन्वते”
(१५) इति । ‘सः’ देवः सप्तहोत्राख्यः, ‘इन्द्राय’ कर्मस्वामिने यज-
मानाय, ‘श्रियं’, ‘पिन्वते’ मिञ्चति, प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशः स
देवः, ‘हरिः’ पापहरणशीलः, ‘वसुवित्तमः’ अतिशयेन धन-
स्य लब्धा, ‘पेरुः’ पालकः । कीदृशीं श्रियं, ‘अच्युतां’ विनाश-
रहितां, ‘बहुलां’ गवाश्वादिभिः प्रभृतां ॥

अथ षष्ठीमाह । (१६) “बह्वश्वामिन्द्र गोमतीं ० नियच्छतु”
(१६) इति । ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्ययुक्तः सप्तहोत्रदेवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ सप्तमीमाह । (१७) “शतः शता ० नियच्छतु”^(१७) इति ।
‘अस्य’ आदित्यरूपस्य सप्तहोत्रदेवस्य, ‘हरीणां’ अन्धकारहर-
णशीलानां रश्मीनां, ‘शतः शता’ शतसङ्ख्याकानि शतानि, अयु-
तसङ्ख्याकानीत्यर्थः । ‘युक्ता’ युक्तानि, सम्पादितानि, ‘इन्द्रः’ पर-
मैश्वर्ययुक्तः ‘रश्मिः’ बह्विधरश्मियुक्तः आदित्यः, ‘वसुभिः’
धनैः, सह ‘आयातु’ आभिमुख्येनागच्छतु । आगतश्च सविता
‘बहुलां श्रियं’ प्रभृतां धनादिसम्पदं, ‘मे’ मह्यं, ‘नियच्छतु

प्रमः॑हमाणो बहुलाः॑ श्रियं । रश्मिरिन्द्रः॑ सविता मे
नियच्छतु^(१७) ॥ ७ ॥

^(१८)घृतन्तेजो मधुमदिन्द्रियं । मय्ययमग्निर्दधातु^(१८) ।
^(१९)हरिः पतङ्गः पटरी सुपर्णः । दिविक्षयो नभसा य
एति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु^(१९) । ^(२०)पञ्चारं चक्रं
परिवर्त्तते पृथु । हिरण्यज्योतिः सरिरस्य मध्ये । अजस्रं

नितरां ददातु । कीदृशः सविता, 'प्रमः॑हमाणः' अस्मदीयस्तु-
तिभिः प्रकर्षेण वर्द्धमानः, 'रश्मिः' वज्रविधरस्मियुक्तः, 'इन्द्रः'
परमैश्वर्ययुक्तः ॥

अथाष्टमीमाह । ^(१८)"घृतन्तेजो ० मय्ययमग्निर्दधातु"^(१८)
इति । 'अयं' सप्तहोतृदेवः, द्रव्यात्मकः सन् 'मयि' यजमाने,
'मधुघृतं' मधुररसोपेतं घृतादिद्रव्यं, 'तेजः' कान्तिं, 'दिन्द्रियं'
चक्षुरादिसामर्थ्यं च, 'दधातु' सम्पादयतु ॥

अथ नवमीमाह । ^(१९)"हरिः पतङ्गः ० ददातु"^(१९) इति ।
'हरिः' अन्धकारहरणशीलः, 'पतङ्गः' सूर्यरूपः, 'पटरी' तेजः-
पटलवान्, 'सुपर्णः' पक्षिसदृशः, 'दिविचयः' स्वर्गनिवासी, 'यः'
सप्तहोतृदेवः, 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'एति' गच्छति । 'सः'
देवः, 'नः' अस्माकं, 'कामवरं' कामानां मध्ये श्रेष्ठं, 'ददातु' ॥

अथ दशमीमाह । ^(२०)"पञ्चारं चक्रं ० कामवरं ददातु"

ज्योतिर्नभसा सर्पदेति । स न इन्द्रः कामवरं ददातु^(१०) ।

(११) सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रं ॥ ८ ॥

एको अश्वो वहति सप्तनामा । चिनाभि चक्रमजर*म-

(१०) इति । चतुषञ्चात्मका आरा यस्य कालचक्रस्य तत् 'पञ्चारं', 'पृथु' विस्तृतं, 'चक्रं' संवत्सरात्मकं कालचक्रं, 'परिवर्त्तते' परितः प्रवर्त्तते । 'सरिरस्य मध्ये' मेघवर्तिजलस्य मध्ये, 'हिरण्यज्योतिः' रश्मिसञ्चारणविद्युद्रूपपरिणामे सति सुवर्णममानं ज्योतिर्यस्य मण्डलस्य तद्विरण्यज्योतिः, तादृशं 'ज्योतिः' आदित्यमण्डलं संवत्सरचक्रनिष्पादकं, 'अजस्रं' निरन्तरं 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'सर्पदेति' शनैः सञ्चरति गच्छति । 'सः' ज्योतिर्मण्डलात्मा 'नः' अस्माकं 'कामवरं ददातु' ॥

अथ एकादशीमाह । (११) "सप्त युञ्जन्ति ० भुवनानि तस्यः" (११) इति । सप्तसङ्ख्याकाः साकञ्जानामित्यत्रोक्ताः मुख्यरश्मिविशेषाः अश्वसदृशाः 'एकचक्रं' एकप्रकारपरिवर्त्तं कालचक्रं, 'युञ्जन्ति' । प्रवर्तयन्ति । तदेव स्पष्टीक्रियते । 'सप्तनामा' सप्तसङ्ख्यानि नामानि नमनयोग्यानि कंश्यानि रश्मिरूपाणि य-

* अक्षरमिति E पुस्तकपाठः ।

† वक्ष्यामीति तै० पाठः ।

मवीं । येनेमा विश्वा भुवनानि तस्यः^(११) । ^(१२)भद्रं पश्यन्त
 उपसेदुरग्रे । तपो दीक्षामृषयः सुवर्विदः । ततः क्षत्र
 बलमोजश्च जातं । तदस्मै देवा अभिसन्नमन्तु^(१२) ।

स्यासौ सप्तनामा । ‘अश्वः’ व्यापकः ‘एकः’ सूर्यः तत्कालचक्रं
 ‘वहति’ । कीदृशं चक्रं, ‘त्रिनाभि’ तिस्रः सत्वरजसमोगुणरूपाः
 भूतभविष्यद्वर्तमानरूपा वा नाभयो यस्य तत्त्रिनाभि, ‘अजरं’
 विनाशरहितं, न हि कालः संसारमध्ये कदाचिद्विनश्यति । ‘अन-
 र्वी’ अर्वा विरोधी विनाशको भाव्यो वा अर्वेति श्रुतेः, तद्रहितं,
 न हि कालचक्रस्य कश्चिन्नाशकोऽस्ति । ‘येन’ कालचक्रेण, ‘इमा
 विश्वा भुवनानि’ दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि, तिष्ठन्ति,
 सुखेन वतन्ते तस्य कालचक्रस्य निर्वाहकोऽयं सप्तहोहदेव
 आदित्यः ॥

अथ द्वादशीमाह । ^(१२)“भद्रं पश्यन्ते० अभिसन्नमन्तु”^(१२)
 इति । ‘सुवर्विदः’ स्वर्गमार्गाभिजाः, ऋषयः ‘भद्रं’ कल्याणं सप्त-
 द्वादरूपमादित्यं, ‘पश्यन्तः’ प्राप्यत्वेन निश्चिन्तानाः, ‘तपः’ अन-
 शनादिरूपं, ‘दीक्षां’ नियमविशेषं च, ‘उपसेदुः’ अनुष्ठितवन्तः ।
 ‘ततः’ आदित्यसकाशात्, ‘क्षत्रं’ क्षतात् त्राणं अनिष्टनिवारणं ।
 ‘बलं’ शरीरशक्तिः, ‘ओजः’ कान्तिः, इत्येतत् सर्वं ‘जातं’
 सम्पन्नं । ‘तत्’ च स क्षत्रादित्रयं, ‘अस्मै’ यजमानाय, ‘देवाः’,
 अभिसन्नमन्तु । अभितः सम्पादयन्तु ॥

(१२) श्वेत॑र॒श्मिं॑ वो॒भुज्य॑मानं । अपा॒न्ने॒तारं॑ भुवनस्य
गो॒पां । इन्द्रं॑ निचि॒क्युः पर॒मे व्योमन्^(१२) ॥ ६ ॥

(१४) रोहि॑णीः पिङ्ग॒ला एकरू॑पाः । क्षर॑न्ति पिङ्ग॒ला

चय त्रयोदशीमाह । (१२) “श्वेत॑ र॒श्मिं॑ • परमे व्योमन्”
(१२) इति । ‘परमे व्योमन्’ उत्कृष्टे हृदयाकाशे, ‘इन्द्रं’ पर-
मैश्वर्ययुक्तं सप्तहोतृदेवमादित्यं, ‘निचिक्युः’ निश्चितवन्तः,
ध्यातवन्त इत्यर्थः । कोदृशमिन्द्रं, ‘श्वेतं’ प्रकाशरूपत्वेन* शुक्ल-
वर्णं । ‘रश्मिं’ रश्मियुक्तं, ‘वोभुज्यमानं’ सर्वैः प्राणिभिः वृष्टि-
द्वारेण पुनः पुनः भुज्यमानं । एतदेव स्यष्टीक्रियते, ‘अपां
नेतारं’ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्यत्या सूर्यो जलस्य
नेता तादृशं, ‘भुवनस्य गोपां’ भुवनस्य पालकं† ॥

अथ चतुर्दशीमाह । (१४) “रोहि॑णीः • नाव्यानां” (१४) इति ।
‘रोहिणीः’ रोहिणवर्णाः,‡ ‘पिङ्गलाः’ पिङ्गलवर्णाश्च, या
आपस्तत्तद्भूमिसम्बन्धेन बद्धविधा दृश्यन्ते । ताः सर्वा अपि
सप्तहोतरूपस्य आदित्यस्य रश्मिसम्बन्धे सति मेघेषु नानारू-
पत्वपरिव्यञ्जकरूपाः,§ भवन्ति । तथा ‘क्षरन्तीः’ वृष्टिरूपेण

* प्रकाशमानत्वेनात त० पाठः ।

† भूतजातपालकमिति तै० पाठः ।

‡ लोहितवर्णा इति तै० पाठः ।

§ नानारूपत्वं परित्यज्यैकरूपा इति तै० पाठः ।

एकरूपाः । शत॑सहस्राणि प्रयु॑तानि॒ नाव्यानां^(१४) ।
^(१५)अयं॑ यः श्वेतो र॒श्मिः । परि॒सर्व॑मिदं जगत् । प्र॒जां
 प॒शून् ध॑नानि । अ॒स्माकं॑ द॒दातु^(१५) । ^(१६)श्वेतो र॒श्मिः
 परि॒ सर्व॑ बभूव । सुव॒न् म॒ह्यं प॒शून् वि॒श्वरू॑पान्^(१६) ।
^(१७)प॒त॒ङ्ग॒म॒क्त॒म॒सुर॑स्य मा॒यया॑ ॥ १० ॥

भूमौ पतन्त्यः ताः पिङ्गलादिवर्णा आपः, 'एकरूपाः', भवन्ति । वृष्टिवाङ्मयेन भूमौ 'नाव्यानां' नावा तरणीयानां अपां, 'शतं सहस्राणि' प्रयुतानि शतसङ्ख्याबद्धविधसहस्रलक्ष-सङ्ख्याकाश्च सम्पद्यते । वृष्टिकाले तत्र तत्रानेकप्रवाहा भवन्ति । तदेतत् सर्वं सप्तहोदमाहात्म्यं ॥

अथ पञ्चदशीमाह । ^(१५)"अयं यः ० अस्माकं ददातु"
^(१५) इति । 'यः' आदित्यः, श्वेतवर्णो रश्मियुक्तोऽस्ति सोऽयं 'सर्वमिदं' 'जगत्', परिव्याप्य वर्तमानः 'अस्माकं', प्रजादिकं 'ददातु' ॥

अथ षोडशीमाह । ^(१६)"श्वेतो रश्मिः ० विश्वरूपान्"^(१६) इति । 'श्वेतोरश्मिः' शुक्लवर्णरश्मियुक्तः आदित्यः 'सर्वं' जगत्, 'परिबभूव' परितो व्याप्तवान्, तादृश आदित्यः 'मह्यं' 'विश्वरूपान्' गोमहिष्यादिरूपेण बद्धविधान्, 'पशून्', 'सुवत्' सौतु, प्ररचलित्यर्थः ॥

अथ सप्तदशीमाह । ^(१७)"पतङ्गमक्तं ० वेधसः"^(१७) इति ।

हृदा पश्यन्ति मनसा मनीषिणः । समुद्रं अन्तः क-
वयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः^(१७) ।
^(१८)पतङ्गो वाचं मनसा विभर्त्ति । तां गन्धर्वोवदद्भर्त्तुं अ-

असृन् प्राणान् राति ददातीति 'असुरः' परमात्मा, तस्य
'मायया' अचिन्त्यशक्त्या, 'अक्तं' अभिव्यक्तं, 'पतङ्गं' आदित्य, 'हृदा'
'मनसा' हृत्पुण्डरीकगतेन नियमितेनान्तःकरणेन, 'मनीषिणः'
वेदशास्त्राभिज्ञाः महर्षयः, 'पश्यन्ति' ध्यात्वा मात्मात् कुर्वन्ति,
'कवयः' लौकिकवार्त्ताभिज्ञाः* पुरुषाः, 'समुद्रे अन्तः' समुद्र-
समानेऽन्तरिक्षमध्ये, 'विचक्षते' विशेषेण कथयन्ति, अय-
मादित्यः उदितः मध्याह्ने ससागत इत्यादिव्यवहारं कुर्व-
न्ति । 'वेधसः' विधातारोऽनुष्ठानकुशलाः केचिद्यजमानाः,
'मरीचीनां', 'पदं' रश्मीनां स्थानमादित्यं, 'इच्छन्ति' आदि-
त्यमायुज्यप्राप्त्यर्थमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

अथाष्टादशोमाह । ^(१८)“पतङ्गो वाचं ० निपान्ति”^(१८)
इति । 'पतङ्गः' आदित्यः, 'मनसा', स्वकीयेन, प्राणिनां 'वाचं',
'विभर्त्ति' धारयति, अन्तर्यामिरूपेण वाचं प्रेरयतीत्यर्थः । त-
थाच पौराणिका आज्ञाः, योऽन्तःप्रविश्यमम वाचमिमां प्रसुप्तां

न्तः । तां द्योतमानाः स्वयं मनीषां । ऋतस्य पदे कव-
यो निपान्ति^(१८) । ^(१९)ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । वि-
रूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः । अग्निस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तु
देवः ॥ ११ ॥

सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्नेति । 'तां' आदित्यप्रेरितां
वाचं, 'गर्भे अन्तः' शरीरस्य मध्ये, गन्धर्वनग्नको वायुरवददु-
च्चारयति । गन्धान् वहतीति व्युत्पत्त्या गन्धर्वशब्दे वायुः 'अव-
दत्, उच्चारयति* । गन्धान् वहतीति व्युत्पत्त्या गन्धर्वशब्दे वायु-
माचष्टे । वायुर्हि तात्वादिस्थानेषु संयुक्तो वाचमुच्चारयति ।
'तां' वायुनोच्चारितां, 'द्योतमानां' प्रकाशमानां, स्वयं स्वर्गस्य
हेतुभूतां, 'मनीषां' मनसः ईशित्वो ज्ञाह्लादकरोमित्यर्थः । ता-
दृशींवाचं 'कवयः' शास्त्राभिज्ञाः, 'ऋतस्य पदे' सत्यस्य परब्रह्मणः
स्थाने, 'निपान्ति' नितरां पालयन्ति । परब्रह्मविषयाणि
वेदवाक्यानि सर्वदा पठन्तीत्यर्थः । तदेतत् सर्वं वाचःप्रेर-
कस्यादित्यस्य माहात्म्यं ॥

अथैकोनविंशीमाह । ^(१९)"ये ग्राम्याः ० संविदानः" ^(१९)
इति । 'ये' पशवः, 'ग्राम्याः' ग्रामे भवाः गवाश्वादयः, 'विश्वरू-
पाः' जातिभेदैः बहुविधाः, 'विरूपाः' वर्णादिभेदेन विविधा-
काराः, एवं बहुधा दृश्यमानाः 'सन्तः', अपि पुनः पशुत्वा-

प्रजापतिः प्रजया संविदानः^(२९) । ^(३०)वीतः स्तुके स्तु-
के । युवमस्मासु नियच्छतं । प्र प्रयज्ञपतिन्तिरः^(३०) ।
^(३१)ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो बहु-
धैकरूपाः । तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु । रायस्यो-

कारणैकरूपाः 'तान्' सर्वान्, अग्निरूपः सप्तहोतृदेवः, 'अग्ने
प्रमुमोक्तु' प्रथमं तत्तत्स्थानं मुञ्चतु,* प्रमुच्य अस्मभ्यं ददा-
लित्यर्थः । 'प्रजापतिः', च स्वकीयया 'प्रजया', 'संविदानः'
एकमत्यङ्गतः, अस्मभ्यं पशून् ददालिति शेषः ॥

अथ विंशीमाह । ^(३०)"वीतः स्तुके ० प्रयज्ञपतिन्तिरः"
^(३०) इति । हे अग्निप्रजापती 'युवं' उभौ युवां, 'स्तुके स्तुके' तत्त-
द्वाद्यपत्ये, 'वीतं' प्रजननमुत्पत्तिं, 'अस्मासु' 'नियच्छतं' निय-
मेन सम्यादयतं । 'यज्ञपतिं' यजमानं, 'प्रप्रतिरः' अत्यन्तं
प्रकर्षेण बर्द्धयतं ॥

अथैकविंशीमाह । ^(३१)"ये ग्राम्याः ० सुवीर्यायाय"^(३१)
इति । ग्राम्यादिशब्दाः पूर्ववद्योज्याः । 'तेषां' ग्राम्यपशूनां,
'सप्तानां' गोऽश्वजविपुरुषगर्दभोद्गरूपाणां सप्तसङ्ख्याकानां,

षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय^(११) । ^(१२)य आरण्याः
पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
वायुस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तु देवः । प्रजापतिः प्रजया
संविदानः^(१२) । ^(१३)इडायै सप्तं घृतवच्चराचरं । देवा
अन्वविन्दन् गुहाहितं^(१३) । ^(१४)य आरण्याः पशवो वि-
श्वरूपाः । विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः । तेषां स-

इह असद्गृहे, 'रन्तिः' क्रीडा, 'अस्तु' तच्च धनपुष्टिशोभनापत्य-
शोभनवीर्यार्थं सम्यच्यते ॥

अथ द्वाविंशीमाह । ^(१२)“य आरण्याः ० संविदानः”^(१२)
इति । अरण्ये भवाः आरण्याः द्विखुराः श्यापदादयः तान्,
अरण्याधिपतिर्वायुः 'प्रमुमोक्तु' । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । ^(१३)“इडायै सप्तं ० गुहाहितं”^(१३)
इति । 'इडायै' गोसम्पादनार्थं, 'सप्तं' प्राप्तं, 'घृतवत्' घृत-
युक्तं, घृताकारमित्यर्थः । तादृशं 'चराचरं' स्थावरजङ्गमरूपं
जगदनुगृहीतुं, 'गुहाहितं' प्राणिनां बुद्ध्यावस्थितं, सप्तहोतृदेव-
देवाः 'अन्वविन्दन्' अन्विष्य लब्धवन्तः ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । ^(१४)“य आरण्याः ० सुवीर्याय”^(१४)

मानामिह रन्तिरस्तु । रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सु-
वीयाय^(१४) ॥ १२ ॥

आत्माजनानां, विकुर्वन्तं विपश्चिं, प्रजानां, वसुधा-
नीं विराजं, चरन्तं, गोमतीं, मे नियच्छतु, एकं चक्रं,
व्योमन्, मायया, देव, एकरूपा, अष्टौ च ॥ अनु० ॥
॥ ११ ॥

इति । 'रुप्तानां' द्विखुरश्चापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनामधे-
यानां । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुगा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके एकादशाऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एतैरेकादशभिरनुवाकैश्चातुर्द्वौ त्रौ च यचयनमन्वा उक्ताः* ।
अथ नारायणनाम्ना पुरुषसूक्तनाम्ना च व्यवहियमाणोऽनुवाक
उच्यते । तस्य विनियोगं महाग्रावापस्तम्बआह । पुरस्तात्
प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चिनोति पुरुषशिरो भवति, सहस्रशीर्षा
पुरुष इत्युपदितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठेतेति ।
ब्रह्ममेधेऽपि प्रेतदाहोपस्थाने विनियोगं भरद्वाज आह । ना-
रायणाभ्यामुपस्थानमिति । अयं चोत्तरयेत्युभावनुवाकौ नारा-
यणमञ्जौ नारायणाख्येन केनचित् ऋषिणा दृष्टत्वात्, जगत्-
कारणस्य नारायणाख्यस्य पुरुषस्य प्रतिपादकत्वात्† । तत्रास्मिन्
द्वादशेऽनुवाके प्रथमामृचमाह । (१) “सहस्रशीर्षा • अत्यतिष्ठ-
द्दशाङ्गुलम्” (१) इति । सर्वप्राणिममष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो वि-
राडाख्यो यः ‘पुरुषः’, सोऽयं ‘सहस्रशीर्षा’, सहस्रशब्दस्यापलक्षण-
त्वात् अननैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः, यानि सर्वप्राणिनां शि-
रांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तदीयान्येवेति सह-
स्रशीर्षत्वं । एवमचिषु पादेऽपि योजनीयं । ‘सः’ पुरुषः, ‘भूमिं’

* अभिहिता इति F, G चिह्नित-पुस्तकद्वयपाठः ।

† प्रतिपादकत्वाच्चेति G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं^(१) । ^(२)पुरुष
एवेदः सर्वं । यद्भूतं यच्च भव्यं । उतामृतत्वस्येशानः ।
यदन्नेनातिरोहति^(३) । ^(४)एतावानस्य महिमा । अ-
तो ज्यायाःश्च पुरुषः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डगोलरूपां 'विश्वतो वृत्वा' सर्वतः परिवेष्ट्य, दशाङ्गुल-
परिमितं देशं 'अत्यतिष्ठत्' अतिक्रम्य स्थितः । दशाङ्गुलमित्यु-
पलक्षणं, ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"पुरुष एवेदः ० यदन्नेनातिरोह-
ति"^(२) इति । 'यद्भूतं' अतीतं जगत्, 'यच्च भव्यं' भविष्यज्जगत्,
यदपि 'इदं' वर्तमानं जगत्, तत् 'सर्वं', 'पुरुष एव' । यथाऽ-
स्मिन्* कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरु-
षस्यावयवाः, तथा एवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यं ।
'उत' अपि च, 'अमृतत्वस्य' देवत्वस्य, अयं 'दशानः' स्वामी,
यस्मात् कारणात् 'अन्नेन' प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्त-
भूतेन, 'अतिरोहति', स्वकीयकारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानं
जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय
जगदवस्थास्वीकारात् नेदन्तस्य वस्तुतत्त्वमित्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"एतावानस्य ० त्रिपादस्यामृतं दिवि"

* यदा यस्मिन्निति तै० पाठः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि^(१) ।
^(४)त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः । पादोऽस्येहाऽऽभवात् पुनः ।

(१) इति । अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति 'एतावान्' सर्वोऽपि, 'अस्य' पुरुषस्य, 'महिमा' । स्वकोयसामर्थ्यविशेषः, न तु तस्य वास्तवं स्वरूपं वास्तववस्तुपुरुषः 'अतः' महिम्नोऽपि, 'ज्यायान्' अतिशयेनाधिकः । एतच्च* स्यष्टीक्रियते । 'विश्वाभूतानि'† कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि, 'अस्य' पुरुषस्य, 'पादः' चतुर्थोऽंशः । 'अस्य', अवशिष्टं 'त्रिपात् स्वरूपं' 'अमृतं' विनाशरहितं सत्, 'दिवि' द्योतनात्मके स्वप्रकाशरूपे, अवतिष्ठते । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इतत्ताया अभावात् अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽत्यल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वापन्यासः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)"त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः० माशनानशने अभि"^(४) इति । योयं 'त्रिपात्', 'पुरुषः' संसारस्पर्शरहितबहुलस्वरूपः‡ । सोऽयं 'ऊर्ध्व उदैत्' अस्मादज्ञानकार्यात्

* एतच्चोभयमिति I', G चिह्नित-पुस्तकद्वय-पाठः ।

† सर्वाणि भूतानि इति G चिह्नित पुस्तकपाठः ।

‡ संसारस्पर्शरहितब्रह्मस्वरूप इति तल्लिङ्गाक्षरपुस्तकस्य G चिह्नित-पुस्तकस्य च पाठः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत् । साशनानशने अभि^(४) । ^(५)त-

संमाराद्विर्भूतः सन् अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थित-
वान् । तस्य योऽयं 'पादः' लेशः, सोऽयं 'इह' मायायां, 'पुनरा-
भवत्' । सृष्टिसंचाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जग-
तः, परमात्मांशत्वं* भगवताप्युक्तम्, विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां-
शेन स्थितो जगदिति । 'ततः' मायया आगत्यानन्तरं† 'विश्व-
ङ्' देवतिर्यगादिरूपो‡ विविधः सन्, 'व्यक्रामत्' व्याप्तवान् ।
किं कृत्वा । 'साशनानशने' 'अभि,' लक्ष्य साशनं भोजनादि-
व्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं अनशनं तद्रहितमचेतनं गि-
रिनद्यादिकं तदुभयं यथास्यात् तथा स्वयमेवंविधो भूत्वा
व्याप्तवानित्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“तस्माद्विराडजायत • पश्चाद्भूमि-
मयोपरः”^(५) इति । विश्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रप-
ञ्च्यते । 'तस्मात्' आदिपुरुषात्, 'विराट् अजायत' ब्रह्मा-
ण्डदेह उत्पन्नः, विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्, 'विरा-
जो अधि' विराड् देहस्योपरिस्थितमेव देहमधिकरणं कृत्वा,

* परमात्मोपदेशत्वमिति तै० पाठः

† माययागत्यानन्तरमिति तै० पाठः । मायायामागत्यानन्तरमिति
G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

‡ देवतिर्यगादिरूपेणेति तै० पाठः । G चिह्नित पुस्तकस्य च पाठः ।

स्माद्विराड्जायत । विराजो अधि पूरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत । पश्चाद्भूमिमथो पुरः^(५) ॥ २ ॥

(६) यत् पुरुषेण हविषा । देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो

‘पुरुषः’ तद्देहाभिमानो कश्चित् पुमान्, ‘अजायत’ । योऽयं
सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयया मायया विराड्-
देहं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तत्र जीवः* अभवत् । एतच्चाथर्वणिका
उत्तरतापनीये समामनन्ति† । स वा एष भूतानोद्भियाणि
विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यव-
हरन्नास्ते माययैवेति । ‘स जातः’ विराट् पुरुषः ‘अत्य-
रिच्यत’ अनिरिक्तोभूत्, विराड्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्या-
दिरूपोऽभूत् । ‘पश्चात्’ देवादिजीवभावादूर्ध्वं, ‘भूमिं’ सप्त-
र्जेति शेषः । ‘अथो’ भूमिसृष्टेरनन्तरं, तेषां जीवानां ‘पुरः’
‘सप्तर्ज’, आपूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥

अथ षष्ठीमाह । (६) “यत् पुरुषेण० गोप्त इध्मः शरद्धविः”

(६) इति । पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूपत्यन्नेषु ते ‘देवाः’, उत्तर-
सृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन ‘यज्ञमतन्वत’ कश्चिद्यज्ञमतन्वतिष्ठन् ।

* तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानो देवतात्मा जीवोभवत्
इति F पुस्तकपाठः । तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानो देव-
ताऽभवत् इति तै० पाठः । तत्र जीवरूपेण ब्रह्माण्डाभिमानो देव-
तात्मा जीवोभवत् इति G चिह्नित-पुस्तकस्य पाठः ।

† साधु समामनन्तीति F, G चिह्नित पुस्तकद्वयपाठः ।

अस्यासीदाज्यं। ग्रीष्म इध्मः शरद्विः^(६)।^(७) सप्तास्यामन्
परिधयः। त्रिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वा-

वाह्यद्रव्यस्यायनत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव
मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य तेन 'पुरुषाख्येन', 'हविषा', 'यत्' यदा,
मानसं 'यज्ञं', अकुर्वत तदानीं 'अस्य' यज्ञस्य, वसन्तर्तुरेव 'आज्यं',
अभूत्, तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्तः, एवं 'ग्रीष्मः', इध्मत्वेन स-
ङ्कल्पितः। 'शरत्', पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पिता। पूर्वं पु-
रुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः। वसन्तादीनां त्वाज्या-
दिविशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यं ॥

अथ सप्तमीमाह।^(७) "सप्तास्यामन् परिधयः ० अबध्नन् पु-
रुषं पशुं"^(७) इति। 'अस्य' साङ्कल्पिकयज्ञस्य, गायत्र्यादीनि
'सप्त', कन्दांसि 'परिधयः', 'आमन्', ऐष्टिकस्याहवनीयस्य,
त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकास्तयः, आदित्यश्च सप्तमः परि-
धिप्रतिनिधिरूपः। अत एवान्नायते, न पुरस्तात् परिदधा-
त्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रचाः स्यपहन्तीति। त एत आदि-
त्यसहिताः* सप्त परिधयोऽत्र सप्त च्छन्देरूपाः। तथा 'समिधः',
'त्रिःसप्त' त्रिगुणितसप्तमञ्ज्वाकाः एकविंशतिः, 'कृताः' द्वादश

* तेषादित्यसहिता इति G चिह्नित-पुस्तकपाठः।

नाः । अब॑भ॒न् पु॒रुषं॑ प॒शुं^(७) । ^(८)तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौ-
क्षन् । पु॒रुषं॑ जा॒तम॑ग्र॒तः ॥ ३ ॥

तेन॑ दे॒वा अ॒यज॑न्त । सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये^(८) । ^(९)त-
स्माद्य॑ज्ञात् स॒र्व्वहु॑तः । स॒म्भृतं॑ पृष॒दाज्यं॑ प॒शूस्त॑-

मासाः, पञ्च॑र्तवः, त्रय॑ इमे लोकाः, अ॒मावा॑दित्य एक॒विंश॑ इति
श्रुताः प॒दार्था॑ एक॒विंश॑तिदा॒रुयु॑क्तेभ्य॒त्वेन॑ भा॒विताः । यः
पु॒रुषो*॑ वै रा॒जोऽस्ति॑ तं 'पु॒रुषं', 'दे॒वाः' प्र॒जाप॑तिप्रा॒णैर्न्द्रि॒य-
रूपाः, 'य॒ज्ञं त॒न्वा॒नाः' मा॒नस॑य॒ज्ञं कु॑र्वाणाः, 'प॒शुम॑ब॒भ॒न्'
वि॒राट्पु॒रुष॑मे॒व प॒शुत्वे॑न भा॒वित॑वन्तः । ए॒तदे॒वाभि॑प्रेत्य॒ पूर्वं॑
पु॒रुषे॑ण ह॒विषे॑त्यु॒क्तं ॥

अथा॑ष्टमीमाह । ^(८)"तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒प्रौक्ष॑न् • सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये"^(८) इति । 'य॒ज्ञं' य॒ज्ञसा॑धनभू॒तं, 'तं' पु॒रुषं, प॒शुल॑भावनया
यूपे॑ ब॒भ॒न् 'ब॒र्हिषि॑' मा॒नसे॑ य॒ज्ञे, 'प्रौ॒क्षन्' प्रो॒क्षित॑वन्तः । की-
दृ॒शं 'अ॒ग्रतः'॑ स॒र्व्वसृ॑ष्टेः पूर्वं, 'पु॒रुषं जा॑तं' पु॒रुष॑त्वेनोत्प॒न्नं । ए॒तच्च॑
पूर्वमे॒वा॒क्तं । तस्मा॑वि॒राड्जा॑यत वि॒राजो॑ अ॒धिपू॒रुष॑ इति । 'तेन॑'
पु॒रुष॑रूपेण प॒शुना, 'दे॒वाः' 'अ॒यज॑न्त' मा॒नस॑यागं निष्पा-
दित॑वन्तः । के ते दे॒वाः इति॑ त ए॒वोच॑न्ते । 'सा॒ध्याः' सृष्टि-
सा॑धनयोग्याः, प्र॒जाप॑तिप्रा॒णरूपाः तद॑नु॒कूलाः, 'ऋष॑यः' मन्त्र-
द्र॒ष्टा॒रश्च, 'ये', स॒न्ति ते॑ स॒र्व्वेपि॑ 'अ॒यज॑न्त' ॥

अथ॑ नवमीमाह । ^(९)"तस्मा॑द्य॒ज्ञात् स॒र्व्वहु॑त • ग्रा॒म्याश्च॑ ये"

यत् यः पु॒रुष॑ इति G चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

चक्रे वायव्यान् । आरण्यान् ग्राम्याश्च ये^(९) । ^(१०)तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः । ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत^(१०) ॥ ४ ॥

^(११)तस्मादश्वा अजायन्त । ये के चौभयादतः । गा-

(९) इति । ‘सर्वहुतः’ सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे ह्वयते सोऽयं सर्वहुतः तादृशात्, पूर्वोक्तात् मानसात् ‘यज्ञात्’, ‘षषदाज्यं’, ‘संभृतं’ सम्पादितं, दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः । तथा ‘वायव्यान्’ वायुदेवताकान्, लोकप्रसिद्धान्, ‘आरण्यान्’, ‘पशून्’, ‘चक्रे’ उत्पादितवान् । आरण्याः द्विपुरादयः तथा ये ‘ग्राम्याः’ गवाश्चादयं, तानप्युत्पादितवान् । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने समाम्नातं । वायवस्येत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्थश्चाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददातीति ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०)“तस्माद्यज्ञात् ० यजुस्तस्मादजायत”^(१०) इति । ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशीमाह । ^(११)“तस्मादश्वा अजायन्त ० तस्माज्जाता अजावयः”^(११) इति । अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये

वै ह जज्ञिरे तस्मात् । तस्माज्जाता अजावयः^(११) ।^(१२)
यत् पुरुषं व्यदधुः । कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य
कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते^(१२) ।^(१३) ब्राह्मणस्य मु-
खमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः ॥ ५ ॥

केचिदूर्धाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेष्ववत् 'अजा-
यन्त' । तथा 'गावः', अजास्यावयस्य ते सर्वेऽप्युत्पन्नाः ॥

अथ द्वादशीमाह ।^(११) "यत् पुरुषं • कावूरू पादावुच्येते"
^(१२) इति । प्रश्नान्तररूपेण ब्राह्मणादिष्टुष्टिं वक्तुमत्र ब्रह्म-
वादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः 'यत्' यदा,
'पुरुषं' विराड्रूपं, 'व्यदधुः' सङ्कल्पेनोत्पादितवन्तः । तदानीं 'क-
तिधा' कतिभिः प्रकारैः, 'व्यकल्पयन्' विविधं कल्पितवन्तः ।
एष सामान्यरूपः प्रश्नः । मुखं किमित्यादयो विषेषप्रश्नाः ॥

अथ त्रयोदशीमाह ।^(१२) "ब्राह्मणस्य • अजायत"^(१३)
इति । योऽयं ब्राह्मणजातिविशिष्टः पुरुषः सोऽयं 'अस्य' प्रजा-
पतेः, 'मुखमासीत्', मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं 'राजन्यः' क्ष-
त्रियजातिः, स बाहुत्वेन निष्पादितः, बाहुभ्यामुत्पादित
इत्यर्थः । 'तत्' तदानीं, यौ प्रजापतेः 'ऊरू', तद्रूपः 'वैश्वः',
सम्पन्नः* ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथा 'पद्भ्यां शूद्रः', उत्पन्नः ।

* उत्पन्न इति तै० पाठः ।

ज॒रू तद॑स्य यद्वैश्यः । प॒द्भ्या॑ः शू॒द्रो अजा॑यत^(११) ।
^(१४)चन्द्र॒मा मन॑सो जा॒तः । चक्षोः॒ सूर्यो॑ अजा॑यत ।
 मुखादिन्द्र॑श्चाग्निश्च । प्रा॒णाद्वायु॑रजा॑यत^(१५) । ^(१५)ना॒-
 भ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं । शी॒र्ष्णो द्यौः॑ सम॑वर्त्तत । प॒द्भ्यां
 भूमि॑र्दिशः आ॒चात् । तथा॑ लो॒काः अकल्प॑यन्^(१५) ॥ ६॥

इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः सप्तमकाण्डे स
 मुखतस्त्रिवृतं निरमिमितेत्यादौ विस्पष्टमास्मात्ता । अतः प्रश्नो-
 त्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव* योजनीये ॥

अथ चतुर्दशीमाह । ^(१४)“चन्द्रमा मनसो जातः० प्राणाद्वायु-
 रजायत”^(१५) इति । यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादिपशवः
 ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादिमनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः, एवं चन्द्रा-
 दयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्नाः । ‘चक्षोः’ चक्षुषः ॥

अथ पञ्चदशीमाह । ^(१५)“नाभ्या आसीदन्तरिक्षं० अकल्प-
 यन्”^(१५) इति । यथा देवास्तस्मादुत्पन्नाः । तथा लोकानप्य-
 न्तरिक्षादीन् प्रजापतेः नाभ्याद्यवयवात्† ‘अकल्पयन्’ उत्पा-
 दितवन्तः ॥

* तत्परत्वेनैव तयोरिति F पस्तकपाठः

† नाभ्याद्यवयवेभ्य इति तै० पाठः ।

(१९) वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं । आदित्यवर्णं तमसस्तु
पारे । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः । नामानि कृ-
त्वाभिवदन् यदास्ते^(१९) । ^(१७)धाता पुरस्ताद्यमुदाज-

अथ षोडशीमाह । (१९) “वेदाहमेतं • यदास्ते”^(१९) इति ।
यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकी-
यं ध्यानानुभवं प्रकटयति । ‘यत्’ यः पुरुषः, ‘सर्वाणि रूपाणि’
देवमनुष्यशरीराणि, ‘विचिन्त्य’ विशेषेण निष्पाद्य, ‘नामानि’
च देवोऽयं पशुरयमित्यादीनि, ‘कृत्वा’, ‘अभिवदन्’ तैर्नाम-
भिरभितो व्यवहरन्, ‘आस्ते’, ‘एतं’ ‘पुरुषं’ विराजं, ‘महा-
न्तं’ सर्वगुणैरधिकं, ‘आदित्यवर्णं’ आदित्यवत् प्रकाशमानं,
‘वेद’ ‘अहं’, जानामि, ध्यानेन सर्वदा अनुभवामीत्यर्थः ।
स च पुरुषः ‘तमसः पारे’ अज्ञानात्परस्तादृक्तंते । अतो
गुरुशास्त्रोपदेशरहितैर्मूढैरनुभवितुमशक्य इत्यर्थः ॥

अथ सप्तदशीमाह । (१७) “धाता • अयनाय विद्यते”
(१७) इति । ‘धाता’ प्रजापतिः, ‘यं’ विराट्पुरुषं, ‘उदाजहार’
ध्यातृणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् । ‘चतस्रः प्रदिशः’ चतुर्दि-
क्षु वर्तिनः सर्वान् प्राणिनः, ‘प्रविद्वान्’ प्रकर्षेण जानन्, ‘शक्रः’
इन्द्रः, तदनुयक्षार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात् ‘तं’

हारः। शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः। तमेवं विद्वान्मृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते^(१७)।
^(१८)यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः। तानि धर्माणि प्रथमान्या-

विराट्पुरुषं 'एवं' उक्तप्रकारेण, 'विद्वान्' साक्षात् कुर्वन्, 'इह' अस्मिन्नेव जन्मनि, 'अमृतः' मरणरहितः, 'भवति'। यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात् करोति तदानीं वर्त्तमानदेहस्य तत्स्वरूपत्वाभावात् तन्मरणेन *अयमुपासको न स्रियते 'अयनाय' अमृतत्वप्राप्तये, 'अन्यः पन्थाः' यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गः, 'न विद्यते'। न हि कर्मसहस्रैरप्यमृतत्वं सम्पादयितुं शक्यते। न कर्मणा न प्रजया धनेनेत्यादि शास्त्रात् ॥

अथाष्टादशीमाह । ^(१८)"यज्ञेन ० सन्ति देवाः"^(१८) इति । अत्र कृत्स्नानुवाकतात्पर्यं सङ्क्षिप्योपन्यस्यति । 'देवाः' प्रजापतिप्राणरूपाः, 'यज्ञेन' यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन, 'यज्ञं' यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिं, 'अयजन्त' पूजितवन्तः, तस्मात् पूजनात् 'तानि' प्रसिद्धानि, 'धर्माणि' जगद्रूपविकाराणां धारकाणि, 'प्रथमानि' मुख्यानि भूतानि,† 'आसन्', एतावता सृष्टिप्रतिपा-

* तत्प्रत्यक्षरूपत्वाभावात् अन्यमरणेनेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मुख्यभूतानीति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सन् ॥ ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यच्च पूर्वे साध्याः
सन्ति देवाः^(१८) ॥ ७ ॥*

पूरुषः, पुरः, अग्रतः, अजायत, कृतः, अकल्पयन्,
आसन्, दे च ॥ १२ ॥

दकोनुवाकभागार्थः† सङ्गृहीतः । अथोपासनतत्फलरूपोनु-
वाकभागार्थः सङ्गृह्यते, 'यच्च' यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे, नाके,
'पूर्वे साध्याः' पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः,‡ 'देवाः', 'सन्ति'
तिष्ठन्ति । तं 'नाकं' विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं, 'ते महिमानः'
तदुपासका महात्मानः, 'सचन्ते' समयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

* एतत्पुरुषसूक्ते ऋग्वेदीयपुरुषसूक्तात् पाठभेदो दृश्यते । एत-
दीया समीचीनं ऋक् 'तथा लोकाः अकल्पयन्' इत्यतः परं पठिता ।
तथा षोडशी समदशी च दे ऋचे ऋग्वेदीयसूक्ते न दृश्येते ।

† सृष्टिप्रतिसृष्टिप्रतिपादक इति तै० पाठः ।

‡ विराड्रूपोपास्तिसाधका इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्त्तताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत् पुरुषस्य

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथोत्तरनारायणाख्यः कश्चिदनुवाकस्तस्य च विनियोगं पुरुषमेधे आपस्तम्ब आह । उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्था-
चेति । तत्र प्रथमामृचमाह । (१) “अद्भ्यः सम्भूतः • विश्वमा-
जानमग्ने” (१) इति । योयं विराड्रूपो नारायणाख्यः पुरुषः
सोऽयं ‘अद्भ्यः सम्भूतः’ सर्वत्र* व्याप्तेषु जलेषु चोरमध्ये मण्ड-
वत् ब्रह्माण्डगोलकमुत्पन्नं । न केवलमद्भ्य एव किन्तु ‘पृथिव्यै
रसाच्च’ भूम्याः समन्वी योऽयं रसः सारः तस्मादप्युत्पन्नः ।
मण्डस्य योयं घनीभावः स पार्थिवः, स च तन्मध्यद्रव्यांशाः†
ते आप्याः, यत् कठिनं सा पृथिवी, यद्रूपं तदाप इत्यादि-
श्रुतेः । ‘विश्वकर्मणः’ जगत्कर्तुः परमेश्वरात्, ‘अधिसमवर्त्तत’
आधिक्येन निष्पन्नः योयं ब्रह्माण्डाभिमानो चेतनः पुमान्
सोऽयमीश्वरांशः ‘तस्य’ विराट्पुरुषस्य, ‘रूपं’ चतुर्दशलोकरूपा-
वयवसंस्थानं ‘विदधत्’ निष्पादयन् । ‘त्वष्टा’ विश्वकर्मा जग-

* सर्वत्र इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ये च तन्मध्ये द्रवांशा इति F, G, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

विश्वमाजानमग्रे^(१) । ^(२)वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं । आ-
दित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह
भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय^(३) । ^(४)प्रजापति-
श्चरति गर्भे अन्तः । अजायमानो बहुधा विजायते ॥
॥ १ ॥

तस्य धीराः परिजानन्ति योनिं । मरीचीनां पद-

दीश्वरः, 'एति' प्रवर्तते, 'पुरुषस्य' विराडाख्यस्य, सम्बन्धि 'तत्'
विश्वं, प्रसिद्धं* देवमनुष्यादिरूपं सर्वं, जगद् 'अग्रे' सृष्ट्यादौ,
'आजानं' सर्वत उत्पन्नं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"वेदाहमेतं • विद्यतेयनाय"^(२)
इति । पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)"प्रजापतिश्चरति • पदमिच्छन्ति वेध-
सः"^(४) इति । ब्रह्माण्डरूपे 'गर्भे', 'अन्तः' मध्ये, 'प्रजापतिः', वि-
द्यहवान् भूत्वा 'चरति' । स च वास्तवेन रूपेण सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेतितादृशत्वात् 'अजायमानः', एव तथापि मायिकेन रूपेण
'बहुधा' स्थावरजङ्गमादिबहुप्रकारः, विशेषेण 'जायते' । 'तस्य'
प्रजापतेः, 'योनिं' जगत्कारणरूपं वास्तवं स्वरूपं, 'धीराः'
धैर्यवन्तो योगेन निरुद्धेन्द्रियाः महात्मानः, 'जानन्ति', 'वेध-

मिच्छन्ति वेधसः^(१) । ^(४)यो देवेभ्य आतपति । यो देवानां पुरोहितः । पूर्वा यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मणे^(४) । ^(५)रुचं ब्राह्मं जनयन्तः । देवा अग्रे त-

सः' विधातारः, सृष्टिकर्तारः* । तमेवोपास्यं 'मरीचीनां' मरीच्यत्रिप्रमुखानां महर्षीणां, 'पदं' जगदुत्पादकत्वलक्षणं, 'इच्छन्ति' ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“यो देवेभ्यः • रुचाय ब्राह्मणे” ^(४) इति । ‘यः’ परमेश्वरः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘आतपति’ सर्वत्र प्रकाशते, देवानां देवत्वसिद्धये तत्तद्गुदयेषु चैतन्यरूपेण प्रविश्याविर्भवति । ‘यः’, च देवानां ‘पुरोहितः’ वृहस्पतिः, बभूव । वृहस्पतिर्देवानां पुरोहित इति श्रुतेः । ‘यः’ च ‘देवेभ्यः’, ‘पूर्वा जातः’ प्रथमभावी हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः, हिरण्यगर्भः समवर्तताये इति श्रुतेः । तादृशाय ‘रुचाय’ रोचमानाय स्वयम्प्रकाशाय, ‘ब्राह्मणे’ परब्रह्मस्वरूपाय, ब्रह्मणा वेदेन प्रतिपाद्याय वा, ‘नमः’ नमस्कारोऽस्तु ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“रुचं ब्राह्मं • देवा असन्वजे”^(५) इति । ‘देवाः’, सर्वे ‘अग्रे’ सृष्ट्यादौ, ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तनकाले, ‘ब्राह्मं रुचं’ परब्रह्मसम्बन्धि चैतन्यं, ‘जनयन्तः’

दब्रुवन् । यत्स्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा अ-
सन् वशे^(५) ॥ ^(६) ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे ।

विद्यया प्रादुर्भावयन्तः, 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, सम्बोध्य 'अब्रुवन्' वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः । किं तदाक्यमिति तदुच्यते । हे परमात्मन् 'यः', कश्चित् 'ब्राह्मणः', पुमान् 'त्वां', 'एवं' यथोक्तप्रकारेण, 'विद्यात्', 'तस्य' ब्रह्मविदः, सर्वे 'देवाः', 'वशे असन्', अधीना भवन्ति, स्वयं हि तेषां देवानामन्त-
र्यामी परमात्मा भवति, तस्माद्देवा एतदधीना नत्वस्य देवा ईश्वराः । एतमेवार्थं वाजसनेयिनो विस्पष्टमामनन्ति । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां सभवतीति ॥

अथ यजुरात्मानं कश्चिन्नन्तमाह । ^(१) "ह्रीश्च ते ० सर्वे मनिषाण"^(२) इति । 'ह्रीः' लज्जाभिमानिनी देवता । 'लक्ष्मीः' ऐश्वर्याभिमानिनी देवता । हे परमात्मन् । 'ह्रीश्च', 'लक्ष्मीश्च' 'ते' तव, 'पत्न्यौ' भार्यास्थानीये । ये च 'अहो-
रात्रे', ते 'पार्श्वे' पार्श्वद्वयस्थानीये । 'नक्षत्राणि' आकाशे दृश्य-
मानानि, 'रूपं' तव शरीरस्थानीयं* । 'अश्विनौ', यौदेवौ तौ तव 'व्यात्तं' विवृतमुखस्थानीयं । तथाविध हे विराट्पुरुष 'इष्टं' अस्मदपेक्षितं आत्मबोधं 'मनिषाण' अनुमन्यस्व, देही-

* तवरूपस्थानीयानीति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नक्षत्राणि रूपं । अश्विनौ व्यात्तं । दृष्टं मनिषाण । अ-
मुं मनिषाण । सर्वं मनिषाण^(१) ॥ २ ॥

जायते, वशे, सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) भर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ति । एको देवो बहु-

त्यर्थः । ‘अमुं’ लोके दृश्यमानं गवाश्चादिकं, ‘मनिषाण’
प्रयच्छ, किं बहुना ‘सर्वं मनिषाण’ ऐहिकसामुष्मिकं वा सर्वं
दृष्टं देहि ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ग-
रण्यके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः

अथ भर्तृमृत्युकाख्यः कश्चिदनुवाकोऽभिधीयते । तस्य च
मृत्यवे देहतमित्यस्मिन् पशौ नागिष्टहोमानन्तरमपहा-

धा निविष्ठः । यदा भारन्तन्द्रयते स भर्तुः । निधाय

मार्थत्वेन विनियोगो द्रष्टव्यः । तथा चापस्तम्ब आह । मृच्यते
वेहतं तत्र भर्तारमुपजुहुयादिति । तत्र प्रथमामाह ।
(१) “भर्ता सन् ० पुनरस्तमेति” (२) इति । योऽयं प्राणाभिमा-
नी देवः सोऽयं ‘भर्ता’ पोषकः, ‘सन्’, ‘भ्रियमाणः’ अन्त-
र्यामिणा परमेश्वरेण स्वयं धार्यमाणः सन्, ‘विभर्त्ति’ देहान्
धारयति । स च सूत्रात्मरूपेण स्वयं ‘एकः’, एव ‘देवः’, त-
त्तच्छरीरेषु ‘बहुधा’ शरीरानुसारेण बहुप्रकारः, ‘निविष्ठः’
अवस्थितः । अतएव प्राणविद्याप्रकरणे तत्तच्छरीरानुसारेण
प्राणस्यावस्थितिं काष्ठा आमनन्ति । मनःसुषिणा* समो मश-
केन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरित्यादि । ‘सः’ प्राणः,
‘यदा’, ‘भारं’ देहरूपं, ‘भर्तुः’ धारयितुं, ‘तन्द्रयते’ तन्द्रोमा-
लस्यं,† ‘प्राप्नोति’, आद्युषोऽवसाने हि तस्यालस्यं भवति । त-
दानीं ‘भारं’ देहरूपं, ‘निधाय’ क्वचिदुत्सृज्य, ‘पुनः’, ‘अस्त-
मेति’ । अदर्शनं गच्छति । यथा देहोत्पत्तेः पूर्वमदर्शनं गतः
तथा देहपातादूर्ध्वं अतोत्याभिप्रेत्य‡ पुनरित्युक्तं ॥

* समःसुषिणा इति (G) चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† तन्द्रियमालस्यमिति ते० पाठः ।

‡ देहपातादूर्ध्वमपीत्यभिप्रेत्येति G चिह्नितपुस्तकपाठः

भारं पुनरस्तमेति^(१) । ^(२)तमेव मृत्युममृतन्तमाहुः ।
तं भर्तारं तमु गोप्तारमाहुः । स भृतो भ्रियमाणो वि-

अथ द्वितीयामाह । (१)“तमेव • वेद सत्येन भर्तुः”^(१)
वेदरहस्याभिज्ञाः पुरुषाः ‘तमेव’ प्राणं, ‘मृत्युमाहुः’, यदा
प्राणो देहात् निर्गच्छति तदैव देहो म्रियते अतो मृत्यु-
हेतुत्वात् मृत्युत्वं । तथा देहेऽवस्थिते अमृतो देह इत्यमृ-
तत्वहेतुत्वात् ‘तं’ प्राणं, ‘अमृतमाहुः’, शरीरस्थापनहेतुत्वात्
‘तं’ एव प्राणं, ‘भर्तारं’ देहस्य धारयितारमाहुः । तथा
च कौषीतकिनः समामनन्ति । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञा-
त्वेदं* शरीरं परिगृह्णेत्यापयतीति । तथा तमेव प्राणं अन्न-
पानादिस्वीकारहेतुत्वात् ‘गोप्तारं’ पोषकं, ‘आहुः’ । तथा
च क्वान्देगा अन्नपानस्वीकारसाधनत्वं प्राणस्यामनन्ति । यद्-
आति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवतीति† । ‘यः’ पुमान्,
‘एनं’ प्राणं, ‘सत्येन’ श्रुतिस्मृत्यदितेन सम्यङ्मार्गेण, ‘भर्तुः’
ध्यानकाले चित्ते धारयितुं ‘वेद’ जानाति, ‘सः’ उपामकः
पुमान्, ‘मृतः’ परमेश्वरेणादौ पोषितः भ्रियमाणः, अनेन प्रा-

* प्राजापत्येदमिति तै० पाठः ।

† अन्नपानादिस्वीकारसाधनत्वमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः

‡ प्राणानभिभवतीति तै० पाठः ।

भर्ति । य ए॒नं वे॒द स॒त्येन॒ भर्तुं^(१) । ^(२)स॒द्योजा॒तमु॒त ज॒-
हात्ये॒षः । उ॒तो जर॑न्तं न ज॒हात्ये॒कं ॥ १ ॥

उतो ब॒ह्नेक॒महर्ज॑हार । अ॒तन्द्रो दे॒वः स॒दमे॒व
प्रा॒र्थः^(३) । ^(४)यस्त॑द्दे॒द यत॑ आ॒बभू॑व । स॒न्धां च या॑स-

णवायुना धार्यमाणः सन् 'विभर्ति' स्वयमितरान् प्राणिनश्च
पोषयितुं समर्थो भवति ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“सद्योजातमुत ० सदमेव प्रार्थः”^(२)
इति । ‘एषः’ प्राणदेवः, स्वतन्त्रः सन् ‘सद्योजातमुत’ तदानीं
चोत्पन्नमपि* पुरुषमन्यायुषं, ‘जहाति’ परित्यजति । ‘एकं’
अन्यं वा कश्चित् पुरुषं, ‘उतो जरन्तं’ यतो दीर्घायुषां जरां
प्राप्तमपि, ‘न जहाति’ । ‘एकमहः’ एकस्मिन्नेव दिने, ‘उतः’,
‘बह्वन्’ लोकानपि† पुरुषान्, ‘जहार’ संहरति, सोऽयं प्राण-
देवः ‘सदमेव’ सर्वदैव ‘अतन्द्रः’ उच्छासनिश्वासमरणमरण-
वज्रमरणविषयव्यापारेषु आलस्यरहितः, अतोऽयं ‘प्रार्थः’ अ-
स्माभिः प्रार्थनीयः, उपास्य इत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(३)“यस्तद्देद यतः ० स पूर्येषु”^(४) इति ।
‘यतः’ यस्मात् कारणात्, अयं प्राणः ‘आबभूव’ आविर्बभूव ।

* तदानीमेवोत्पन्नमिति E, G चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† दीर्घेणायुषेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ अनेकानपि इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न्दधे ब्रह्मणैषः । रमते तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने । नैनं
जहात्यहस्सु पूर्वेषु^(४) । ^(५)त्वामापो अनु सर्वाश्चरन्ति
जानतोः । वत्सं पयसा पुनानाः । त्वमग्निहव्यवाहं
समिन्त्से त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानां^(५) ॥ २ ॥

‘तत्’ कारणं, यः पुमान् ‘वेद’ जानाति । तथा ‘सन्धां च’
सम्बन्धमपि, यो वेद । कीदृशी सन्धेति सैव विश्लेष्यते, ‘एषः’
प्राणः, ‘ब्रह्मणा’ आत्मना सह, ‘यां सन्धां’, ‘सन्दधे’ यं स-
म्बन्धं प्राप्तवान्, इत्यमिह देहे वस्तुयं इयन्तं कालमिह वस्तुयं
इत्येतादृशी सन्धा तां ‘यो वेद’, ‘तस्मिन्’ पुरुषे, प्राणाकारं
प्राणात्मसम्बन्धं वा अभिजानीते ‘उतजीर्णे शयाने’ तादृशे
पुरुषे जरां प्राप्य शयाने मय्यपि, तत्रायं प्राणो ‘रमते’ क्रीड-
ते । ‘पूर्वेषु’ पूर्वकृतैः कर्मभिः सम्पादितेषु, ‘अहस्सु’ वज्रस्यपि
दिवसेषु, ‘नैनं जहाति’ एनं जीर्णं पुरुषं स प्राणो न परि-
त्यजति ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“त्वामापो ० प्रजानां”^(५) इति ।
हे प्राण ‘त्वां’ वायुरूपं, ‘सर्वा आपोऽनुमञ्चरन्ति’ यत्र वायुः
प्रबलं वाति तत्रैव वाय्वधीनं सत् दृष्टिजलं प्रवर्तते । तत्र
दृष्टान्तः, यथा ‘जानतोः’ स्वस्ववत्साभिज्ञा गावः, ‘पयसा
पुनानाः’ स्वकीयेन क्षीरेण स्ववन्त्यः पोषयन्त्यः, ‘वत्समनुमञ्च-
रन्ति’ । तद्वदिति द्रष्टव्यं । हे प्राण, ‘त्वं’, ‘हव्यवाहं’ ह-

(६) त्वं यज्ञस्त्वमुवे वासि सोमः । तव देवा हवमायन्ति सर्वे । त्वमेकोसि बह्वननुप्रविष्टः । नमस्ते अस्तु सुहवो म एधि^(६) । ^(७) नमो वामस्तु शृणुतः हव मे । प्राणा-

विषां वोढारं, 'अग्निं', 'समीक्षे' सम्यग्दीपयसि । वायुना ह्यग्निर्दीप्यते तथा 'त्वं', एव 'मातरिश्वा' वायुरूपः सन्, 'प्रजानां', 'भर्ता' धारयितासि ॥

अथ षष्ठीमाह । “(६) त्वं यज्ञः ० सुहवो म एधि”^(६) इति । हे प्राण 'त्वं', यज्ञप्रवर्तकत्वेन यज्ञरूपोऽसि । प्राणस्य वायुरूपत्वाद्यज्ञप्रवर्तकत्वं । एतच्चान्यत्रास्मात् । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्त इति । 'सोमः उ' सोमयागेऽपि, तमेव सर्वक्रियाणां वायुप्रेरितत्वात् । किञ्च 'सर्वे देवाः', 'तव हव', त्वदीयमाङ्गानं प्रति, 'आयन्ति' आगच्छन्ति । वायुना यागक्रियायां प्रवर्त्तितायां हविरर्थं देवा आगच्छन्ति । किञ्च देवतारूपेण 'त्वमेकोसि', तथापि 'बह्वन्' देवान्, 'अनुप्रविष्टः' तत्तदानुकूल्येन पृथग्रूपाणि धृत्वा तत्र तत्र स्थितः, हे प्राण 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु' । 'मे', मम, 'सुहवः एधि' आङ्गातुं सुलभो भव ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७) “नमो वामस्तु ० युवाना”^(७) इति । 'अजिरं' अजरनशीलं* गमनस्वभावं शरीरं, 'सञ्चरन्तौ' सम्यक्

* अजरनशीलमिति F, G चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

पानावजिरः सच्चरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूतमे-
तं । यो मां द्वेष्टि तं जहितं युवाना^(१) । ^(२)प्राणापानौ
संविदानौ जहितं । अमुष्यासुना मा सङ्गसाथां ॥ ३ ॥

तं मे देवा ब्रह्मणा संविदानौ । बधाय दत्तन्तमहः
हनामि^(३) । ^(४)असज्जजान स त आबभूव । यं यज्ज-

प्रवर्त्तयन्तौ, हे 'प्राणापानौ' 'वां' युवाभ्यां, 'नमोस्तु' नम-
स्कारोस्तु, 'मे हवं' मदीयमाङ्गानं, 'शृणुतं' । 'ब्रह्मणा'
मन्त्रेण, 'वां ह्वयामि' युत्रामाह्वयामि । 'तृत्तं' त्वर्णं शीघ्रं,
'एतं' आगच्छतं, 'युवाना' नित्यं तरुणौ, युवां 'यः' शत्रुः,
'मां', 'द्वेष्टि', तं जहितं विनाशयतं ॥

अथाष्टमीमाह । ^(५)"प्राणापानौ ० हनामि"^(६) इति ।
हे 'प्राणापानौ' वायू, 'संविदानौ' परस्परमैकमत्यं गतौ,
'जहितं' अस्मच्छत्रुं परित्यजतं, 'अमुष्य' मदीयशत्रोः, 'असु-
ना' प्राणेन, 'मा सङ्गसाथां' सङ्गतौ माभूतां, 'मे ब्रह्मणा'
मदीयेन मन्त्रेण, 'संविदानौ' ऐकमत्यङ्गतौ, 'देवाः' प्राणा-
पानदेवौ युवां, 'तं' मदीयं शत्रुं, 'बधाय' बधार्थं, 'दत्तं'
मह्यं प्रयच्छतं 'तं' शत्रुं, 'अहं', 'हनामि' विनाशयामि ॥

अथ नवमीमाह । ^(७)"असज्जजान ० पुनरस्तमेति"^(८) इति ।
'असत्' अव्यक्तं जगत्कारणं, 'जजान' प्रथममाकाशात्मनाऽव्य-
क्तरूपेणोत्पन्नं तस्मात् सतोव्यक्तत्वेन सद्रूपादाकाशाद्वायुरूपो
'यः' प्राणः, 'आबभूव' आभिमन्थ्येनोत्पन्नः । स च वायु-

जान॒ स॒उ॒ गो॒पो अ॒स्य । य॒दा भा॒रं तद्भ॒यते॒ स भ॒र्त्तुं ।
 परा॒स्य भा॒रं पुन॒रस्त॑मेति^(९) । ^(१०)तद्वै त्वं प्रा॒णो अ॒भ॒-
 वः । म॒हान् भो॒गः प्र॒जाप॑तेः । भुजः॑ क॒रिष्य॑माणः ।
 यद्दे॒वान् प्रा॒ण्यो न॒व^(१०) ॥ ४ ॥

एकं, प्र॒जानां, ग॒साथां, न॒व ॥ अनु० १४ ॥

रूपः प्राणः, 'यं यं' देवमनुष्यादिदेहं, 'जजान' उत्पादित-
 वान्, 'सउ' सर्वोपि देहः, 'अस्य' प्राणस्य, 'गोपः' रचको-
 ऽभवत् । प्राणो हि शरीरे प्रविश्य गुप्तेवर्तते । यावदायुस्ता-
 वन्तं कालं तत्रावस्थाय 'यदा', देहरूपं 'भारं', 'भर्त्तुं' तद्भ-
 यते' धारयितुं अलसो भवति, तदानीमेव तं 'भारं',
 'परास्य' परित्यज्य, 'पुनः', अपि देहोत्पत्तेः प्रागवस्थायां
 'अस्तमेति' अदर्शनं गच्छति ॥

अथ दशमीमाह । ^(१०)"तद्वै त्वं ० प्राण्योनव"^(१०) इति ।
 'यत्' यदा, त्वं 'भुजः' भोगान्, 'करिष्यमाणः', सन् 'नव दे-
 वान्' नवच्छिद्रवर्तिनश्चक्षुरादीन् दीप्यमानान् पदार्थान्
 प्रिकर्षेण चेष्टितवानसि । 'तद्वै' तदानीमेव, 'त्वं प्राणो अभवः'
 प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्त्याय प्राणनामको अभूः ।
 कीदृशस्त्वं, 'प्रजापतेः', 'महान् भोगः' अत्यन्तभोगहेतुः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) हरिः॑ हरन्त॑मनु॒यन्ति दे॒वाः । विश्व॑स्थे॒शानं॑ वृष॒भं म॑तीनां । ब्रह्म॑ सरू॒पमनु॑ मे॒दमा॑गात् । अय॑नं॒ मा

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ मृत्युसूक्ताख्योऽनुवाकोऽभिधीयते । इत आरभ्य सप्तानामनुवाकानां ब्रह्ममेधे विनियोगं भारद्वाज आह । मृत्युसूक्तेनानुशासनं सौम्या सङ्गाहनं सौर्येणादित्योपस्थानं ही पुष्पावगाहनं* ज्योतिष्मतीभिरूपोषणं चित्तं सन्तानेनेति हविराज्जतीः प्रयासाय स्वाहेति सुवाज्जतीरिति । तत्र मृत्युसूक्ते प्रथमामृचमाह । (१) “हरिः ० विवधोर्विक्रमसु” (१) इति । ‘हरिः’ हरणशीलं प्राणापहर्तारं मृत्युदेवं, सर्वे ‘देवाः’, ‘अनुयन्ति’ आनुकूल्येन गच्छन्ति, न कोपि देवो मृत्युमुल्लङ्घयितुं क्षमते । कीदृशं हरिः, ‘हरन्तं’ आयुषोवसाने प्राणाष्टकमपहरन्तं, अत एव ‘विश्वस्थेशानं’ सर्वस्य जगतः स्वामिनं, ‘मतीनां’ मननीयानां देवानां मध्ये, ‘वृषभं’ श्रेष्ठं, अस्मिंस्तु कर्मणि ‘सरूपं’ समानरूपमनुकूलं ‘इदं ब्रह्म’ मन्त्रजातं, ‘मामनु’ यजमानमनुलक्ष्य, ‘आगात्’ आभिमुख्येन प्राप्नोत् । अतो हे मृत्यो ब्रह्मणा तुष्टः सन् ‘अयनं’, ‘मा ‘विवधीः’ म-

* मृत्युसूक्तेनानुशासनं सौर्येणादित्योपस्थानं सौम्यासङ्गाहनमीयुष्पावगाहनमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विव॑धो॒र्विक्र॑मस्व^(१) । ^(२)मा च्छि॑दो मृ॒त्यो मा व॑धोः ।
 मा मे॒ बलं॑ वि॒ष्टहो॑ मा प्र॒मोषीः॑ । प्र॒जां मा मे॑ रीरिष॒
 आयु॑रुग्र । नृ॒चक्ष॑सन्त्वा ह॒विषा॑ विधेम^(२) । ^(३)सद्य॑श्चक॒-
 मानाय॑ । प्र॒वेप॒नाय॑ मृ॒त्यवे॑ ॥ १ ॥

दीयं मागं मा विनाशय, किन्तु 'विक्रमस्व' मच्छत्रुविनाशार्थं
 पराक्रमं कुरु ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“मा च्छिदः ० हविषा विधेम”^(२)
 इति । हे 'मृत्यो', त्वं 'मा च्छिदः' मदीयस्य कस्याप्यवयवस्य
 क्खेदं मा कार्षीः, 'मा वधोः', मम किमपि* 'मा कार्षीः' ।
 'मे' मदीयं, 'बलं', 'मा विष्टहः' मा विनाशय । 'मा
 प्रमोषीः' अन्यदपि मदीयं वस्तु चौर्येण मापहर । 'मे'
 मदीयां, 'प्रजां' पुत्रपौत्रादिकां, 'मा रीरिषः' हिंसितां मा
 कुरु । हे 'उग्र', देव मदीयं 'आयुः', च 'मा रीरिषः' मा
 विनाशय । 'नृचक्षसं' मनुष्येषु प्रख्यातं, 'त्वां', 'हविषा', 'वि-
 धेम' परिचरेम ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)“सद्यश्चकमानाय ० कामेनाजन-
 यन् पुनः”^(१) इति । 'सद्यः' तस्मिन्नेव क्षणे, 'चकमानाय'
 भयहेतवे, 'प्रवेपनाय तेन भयेन प्राणिनां कम्पयित्रे, प्राणि-
 ना हि मृत्योर्नामग्रहणेनैव भीताः कम्पन्ते । 'अस्मै', ईदृशाय,
 'मृत्यवे', 'आशाः' सर्वा दिशः, 'अष्टाण्वन्' शृण्वन्ति । सर्वा

* मम बधमपि इति F, G चिह्नितपुस्तकयदपाठः ।

प्राप्ता आशा अमृत्त्वन् । कामेनाजनयन् पुनः^(१) ।
^(४)कामेन मे काम आगात् । हृदयाहृदयं मृत्योः ।
 यदमीषामदः प्रियं । तदैतूपमामभि^(४) । ^(५)परं मृत्यो
 अनुपरेहि पन्थां । यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षु

दिग्वर्त्तिनः प्राणिनो मृत्युदेवस्य महिमानं शास्तेभ्यः प्रकर्षेण
 गृह्णन्ति । 'कामेन' मृत्योरिच्छया, 'पुनरजनयन्' पुनः
 पुनरपत्यानि जनयन्ति । मृत्यौ प्रतिकूले मृत्युत्यादितान्यप-
 पत्यानि तदानीमेव म्रियन्ते अतो मृत्युमाराध्य तदिच्छानुव-
 र्त्तिनोपत्यान्यत्पादयन्ति ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४)“कामेन मे • तदैतूपमामभि”^(४)
 इति । 'कामेन' मृत्योरिच्छया, 'मे काम आगात्' मदी-
 यमभीष्टं वस्त्रागच्छत्* । मदीयं 'हृदयं', 'मृत्योः', 'हृद-
 यात्' मृत्युचित्तानुकूल्येन वर्त्ततामिति शेषः । अतः 'मृत्योः'
 अनुग्रहे सति 'अमीषां' मदीयानामिन्द्रियाणां 'यददः प्रियं'
 यदिदं वस्त्रभीष्टं तदस्तु मामभिलक्ष्य 'उप' समीपे, 'एतु'
 आगच्छतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“परं मृत्यो • प्रजाः परिरिषोमोत
 वीरान्”^(५) इति । हे 'मृत्यो', 'देवयानादितरः', 'यः' पन्थाः, 'ते
 स्वः' तव स्वभूतः, यः तं 'परं पन्थां' देवयानादितरं तं मार्गं,
 'अनुपरेहि' अनुक्रमेण प्राप्नुहि । 'चक्षुभ्यते' साधुदर्शने, 'गृह्णते'

अ॒ते ऋ॒ण्व॒ते ते॑ ब्रवी॒मि । मा॒नः प्र॒जाः री॒रिषो॑ मोत॒-
वी॒रान्^(५) ॥ ^(६)प्र पू॒र्व्यं मन॑सा॒ वन्द॑मानः । नाध॑मानो
वृष॒भं च॑र्षणी॒नां । यः प्र॒जाना॑मेक॒राण्मा॑नुषीणां । मृ॒त्युं
यजे॑ प्रथम॒जामृ॒तस्य॑ ॥ २ ॥

मृ॒त्यवे॑, वी॒रान्, च॒त्वारि॑ च ॥ अनु ०१५ ॥

अस्मद्विज्ञप्तीनां श्रोत्रे, 'ते' तुभ्यं, एकं वचनं 'ब्रवीमि', 'नः'
अस्मदीयां, 'प्रजां' पुत्रादिरूपां, 'मारोरिषः' मा विनाशय,
'उत' अपि च, 'वीरान्' शूरान् मृत्यान्पि, 'मारोरिषः' ॥

अथ षष्ठोमाह । ^(६)"प्र पू॒र्व्यं ० प्रथम॒जामृ॒तस्य॑"^(६) इति ।
यो मृत्युः 'मानुषीणां' मनुष्यजातियुक्तानां, 'प्रजानां', 'एक राट्'
एक एव राजा, तादृशं 'मृत्युं' अहं 'यजे' पूजयामि । कीदृ॒-
शोहं, 'मनसा वन्दमानः' प्रकर्षेण नमस्कुर्वाणः, 'नाधमानः'
अपेक्षितं फलं याचमानः । कीदृशं मृत्युं, 'प्रपूर्व्ये' प्राणिभ्यः
पूर्वस्मिन् कल्पे भवं । 'चर्षणीनां' मनुष्याणां, 'वृषभं' कामादि॒-
वर्षणक्षमं । 'ऋतस्य प्रथमजां' सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमोत्पन्न॒-
कार्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा॒-
रण्यके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृद्दसि सूर्य । विश्व-
माभासि रोचनं । उपयामगृहीतोसि सूर्याय त्वा
भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते^(१) ॥
अनु० १६ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह । (१) “तरणिर्वि-
श्वदर्शतो०त्वा भ्राजस्वते”^(१) इति । हे ‘सूर्य’, त्वं ‘तरणिः’ अ-
न्धकारोत्तरणहेतुः, ‘विश्वदर्शतः’ विश्वैः सर्वैः प्राणिभिः दर्श-
नीयः, ‘ज्योतिष्कृत्’ सर्वस्मिंस्तोके प्रकाशकृत्वासि । ‘विश्वं’ सर्वं
जगत्, ‘रोचनं’ दीप्यमानं यथा भवति तथा, ‘आभासि’ सर्वतः
प्रकाशयामि । अग्निष्टोमे योयमतिग्राह्यरूपो ग्रहोस्ति तादृ-
शं हे ग्रह* ‘भ्राजस्वते’ दीप्तिपुक्ताय यथोक्तमहिमोपेताय, ‘सू-
र्याय’, ‘त्वां’, गृह्णामि अतस्त्वं तदर्थं ‘उपयामगृहीतः’ उपया-
मेन पृथिवीकार्येण पात्रेण गृहीतः, ‘अभि’ । ‘एषः’ हविर्धा-
नमण्डपस्यः खरप्रदेशः ‘ते’ तव, ‘योनिः’ स्थानं, अतः ‘भ्रा-
जस्वते’ दीप्तिमते सूर्याय, ‘त्वां’, तत्र प्रदेशे सादयामि ईदृ-
शायमतिग्राह्ये यस्मै सूर्याय गृह्यते किमु वक्तव्यं तस्य मा-

* तादृशं ग्रहमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरूतिभिः ।
भवा नः सप्रथस्तमः^(१) ॥ अनु० १७ ॥

हात्समित्येवमुपस्थानकाले सुत्यर्थो ग्रहोपन्यासो लिङ्गवला-
त्तस्य अतिग्राह्यस्य ग्रहणेष्यं मन्त्रो विनियुज्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

प्रेतदाहस्थानसमीपे अवटं खात्वा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं
सङ्गाहनं तत्र विनियुक्तां सौमीमृचमाह । (१) “आप्यायस्व० स
प्रथस्तमः”^(१) इति । हे ‘मदिन्तम’ अतिशयेन हर्षयुक्तसोम,
‘विश्वाभिरूतिभिः’ सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणैः, ‘आप्यायस्व’ सर्वतो
वर्धस्व । ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘सप्रथस्तमः’ अतिशयेन प्रथा-
युक्तः, ‘भव’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) ई॒द्युष्टे ये पूर्व॑तरामप॒श्यन् व्युच्छ॑न्तीमु॒षसं म॒र्त्यासः । अ॒स्माभि॑रू॒नु प्रति॑चक्ष्याभू॒दोते य॑न्ति ये अ॒प॒रीषु प॒श्यान्^(१) ॥ अनु० १८ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

अवगाहनेष्टादशीमाह* । (१) “ई॒द्युष्टे ये ० अप॒रीषु प॒श्यान्”
(१) इति । ‘ये’, ‘मर्त्यासः’ मनुष्याः, ‘व्युच्छन्ती’ प्रभातं कुर्वन्ती,
‘उषसं’ उषःकालदेवतां, ‘पूर्वतरां’ इतरेभ्येत्यन्तं पूर्वा, ‘अपश्यन्’
पश्यन्ति, ‘ते’ मनुष्याः, ‘इयुः’ तां देवतां प्राप्नुवन्ति, ‘अस्माभिरूनु’
अस्माभिरूनुचिप्रं,† ‘प्रतिचक्ष्याभूत्’ प्रत्यक्षं दर्शनीयाभूत् । ‘ये’
अन्येपि, ‘अपरीषु’ अपररात्रिषु, रात्रीणामवसानेषु, ‘पश्यान्’
पश्यन्ति । ‘ते ओ यन्ति’ तेषां तां देवतां सर्वथा प्राप्नुवन्ति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा॒रण्यके द्वितीयप्रपाठके अथाष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

* अवगाहने विनियुक्तामौषसीं द्वितीयामृचमाहेति G चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

† अस्माभिः सा अनुक्षपमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१) ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्ललाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजसां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि^(१) ॥ अनु० १६ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथोपोषणे दाहे विनियुक्तानि यजूंष्याह । (१) “ज्योतिष्मतीं • जाग्रतीं त्वा सादयामि”^(१) इति । प्रतं दग्धं या समित् प्रक्षिप्यते तां सम्बोध्योच्यते । हे समित् त्वां अस्य प्रेतस्थापरि ‘सादयामि’ स्थापयामि । ज्योतिष्मतीमित्यादिभिर्विशेषणैस्तत् समिधनिष्ठाया ज्वालायाः उत्तरोत्तराभिवृद्ध्या अवस्थाविशेषा उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता ‘ज्योतिष्मती’ । इषदधिकप्रकाशोपेता ‘ज्योतिष्कृत’ । अतोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ‘ज्योतिर्वित्’ । एवं भास्वत्यादिषु योजनीयं । मल्ललेति दह्यमानकाष्ठध्वनेरनुकरणं । लिङ्गानुसारेणायं मन्त्र इष्टकोपधानेऽपि विनियोक्तव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा
संयासाय स्वाहाद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे
स्वाहा शेकाय स्वाहा तपत्यै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ अनु० २० ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

अथ नृवाङ्मतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादश मन्त्रानाह ।
(१) “प्रयासाय ० सर्वस्मै स्वाहा”^(१) इति । प्रेतस्य यमलोके
बाधका देवताविशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः, तन्निर्वचनानि तु
यथायोगमन्त्रेयानि । तस्यै तस्यै देवतायै सुवेण गृहीतमिद-
माज्यं स्वाङ्गतमस्तु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) चित्तं सन्तानेन भवं यक्ता रुद्रन्तनिम्ना पशुप-
तिः स्थूलहृदयेनाग्निः हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ राजगवीयो होमार्थोऽयमनुवाक उच्यते । तत्र नव-
मन्त्रानाह । (१) “चित्तं सन्तानेन ० शिङ्गीनिकोशाभ्यां” (१)
इति । अत्र द्वितीयान्ताश्चित्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः,
तृतीयान्ताः सन्तानादिशब्दाः पशोर्मांसविशेषवाचिनः, सन्ता-
नाख्येन मांसविशेषेण चित्ताख्यं देवताविशेषं परितोषयाम
इति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र योजनीयं । तदेवमस्मिन् प्रपा-
ठके ब्रह्मचितिर्ब्रह्ममेधयोरङ्गभूता मन्त्रा उक्ताः । चातुर्हो-
त्रीयचितिर्ब्रह्मचितिः । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यान्नातत्वात् ।
तस्यां ब्रह्मचितौ चित्तिसुगित्यादयः सुवर्णं घर्ममित्येवमन्त्रा
अनुवाका विनियुक्ताः । ब्रह्ममेधे तु कृत्स्नोऽपि प्रपाठको वि-
नियुक्तः । आहिताग्नेर्यो दहनादिसंस्कारः सोऽयं पितृमेधः ।
आहिताग्नित्वे सति यो ब्रह्मतत्त्वं जानाति तस्य दहनादि-
संस्कारो ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन् ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकस्य
विनियोगं भरद्वाज आह, अथात उत्तरं पितृमेधं व्याख्या-

मतस्ताभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौपिष्ठहनः शिङ्गीनि-
कोशाभ्यां^(१) ॥ १ ॥

चित्तमेकम् ॥ अनु० २१ ॥

चित्तिः, पृथिवी, अग्निः, सूर्यन्ते चक्षुः, महा-
हविर्होता, वाग्धोता, ब्राह्मण एकहोता, अग्नि-
र्यजुर्भिः, सेनेन्द्रस्य, देवस्य, सुवर्णं धर्मं, सहस्रशीर्षा,

स्थामो ब्रह्ममेध इत्याचक्षते । तथाष्टुदाहरन्ति द्विजातीनामप-
वर्गार्थः तत्त्वदर्शिभिः, ऋषिभिः तपसो योगाद्देष्टितं पुरुषो-
त्तमं । दोह्यश्च* पितृमेधञ्च संसृत्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु
समासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुरिति । तस्य सद्यश्चैर्होतृभिर्होमो
भर्तृसृक्तेन भरणं पत्नीभिरुपसादनं दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्मागै-
र्हृदयैर्हिरण्यगलाकान् सम्भारयजुर्भिः पात्रचयनं ज्योतिष्म-
तीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं ब्राह्मण एकहोतृभि-
श्चानुमन्त्रणं चित्तः सन्तानेनेति हविराहुतोः प्रयासाय
स्वाहेति स्तुवाहुतोर्मृत्युसृक्तेनानुग्रहं सौम्या सङ्गाहनं सौर्येणा-
दित्योपस्थानमीयुष्णावगाहनं† समानमत ऊर्ध्व‡ पैतृमेधिक-

* होतृश्चेति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† -मीयुष्णावगाहनमिति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ समानमेतदूर्ध्वं इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अद्भ्यः, भर्त्ता, हरिं, तरणिः, आप्यायस्व, ईयुष्टे ये,
ज्योतिष्मतीं, प्रयासाय, चित्तं, एकविंशतिः ॥ ११ ॥

चित्तिः, अग्निर्यजुर्भिः, अन्तःप्रविष्टः, प्रजापतिः
प्रजया, भर्त्ता*, प्रयासाय, द्विपञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

त्वच्छं योरावृणीमहे गातुं यज्ञय गातुं यज्ञपतये ।
दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु
भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे । ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः । हरिः ओम् ॥ तत् सत् ॥

मायवोदनप्राशनात्परं ब्रह्मेत्याचक्षते तानसाधारणे अशाने
प्रयुञ्जीत तानाचार्याय† द्विजातीनामेवं सन्निष्ठते ब्रह्ममेधः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके तृतीयप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ।

* भर्त्तेत्यादिपाठस्थाने संविदानस्तस्य धीरा ज्योतिष्मतीं त्रिपञ्चा-
शत् इति पाठः B चिह्नितपुस्तके वर्त्तते । परन्तु दशतिगणनया त्रि-
पञ्चाशत्सङ्ख्या नोपलभ्यते । दशमानुवाकस्य चतुर्थदशत्यामुद्धृतनव-
कण्डिका अपि एकदशतित्वेन याच्याः ।

† तानाचार्यो य इति G चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

चतुर्थप्रपाठकं प्रथमाऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

(१) नमो वाचे या चादिता या चानुदिता तस्यै वाचे
नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्र-

तैत्तिरीये आरण्यके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमाऽनुवाकः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तृतीये कथिता मन्त्रा ब्रह्माग्निब्रह्ममेधयोः ।

प्रवर्ग्यमन्त्राः प्रोच्यन्ते चतुर्थेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

तद्ब्राह्मणं पञ्चमे स्थात्तावन्यान्याभिकाङ्क्षिणौ ।

तेन प्रपाठकावेतौ व्याख्यास्ये सह सर्वशः ॥

तत्र चतुर्थस्य प्रथमेऽनुवाके शान्तिपाठार्थं मन्त्रोऽभिधी-
यते, तस्य च प्रवर्ग्यकर्मादौ महावीरनिष्पत्तेः पूर्वं पाठं बो-

कङ्क्षो मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रकृतौ मन्त्रपतयः
परादुर्माहृषीन् मन्त्रकृतौ मन्त्रपतीन् परादां^(१) ।

धायन आह । अथामावासेन वा हविर्ज्येष्ठानक्षत्रे वा *पूर्वां
शान्तिमुपयन्ति नमो वाच इति । आपस्तम्बस्तु प्रवर्ग्यप्रचा-
रादौ महावीरनिष्पत्तेरूर्ध्वं शान्तिपाठमाह । प्रवर्ग्येण प्रच-
रिष्यन्तः प्रवणन्ति† दाराणि परिश्रयन्ति पत्न्याः पश्चाद्धो-
तोपविशति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः प्रक्षोता
चोत्तरतः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रश्च मदन्तीरूपसृश्व प्रथमेनानु-
वाकेन शान्तिं कृतेति । तस्यानुवाकस्य प्रथमभागे स्वाभीष्टा-
नां देवतानामृषीणाञ्च नमस्कारमाह । “^(१)नमो वाचे •
परादां”^(१) इति । अनुष्ठेयस्य कर्मणो मन्त्राधीनात्वान्मन्त्राणाञ्च
वाग्देवताशरीरस्वरूपत्वात् तस्यै देवतायै प्रथमं नमस्काराः
क्रियन्ते । वाक् च द्विविधा, काचित् पूर्वमुदिता व्यवहृता का-
चित् अनुदिता व्यवहरिष्यमाणा, तयोर्मध्ये ‘या च वागुदिता’,
तस्या अपि ‘नमः’, अस्तु । ‘या च’, पूर्वं ‘अनुदिता’, तस्यै वाचे
ऽपि ‘नमः’, अस्तु । विभज्य नमस्कृत्य पुनः समुदायाकारेण
नमस्क्रियते । ‘वाचे’ भागद्वयेऽप्यनुगदितायै वाग्देवतायै ‘नमः’,
अस्तु । सेयं वाग्देवता येन बृहस्पतिरूपेण पात्यते तस्यै
‘वाचस्पतये’, ‘नमः’, अस्तु । यथा देवतानमस्कारः, तद्वत्

* अमावासेन वा हविर्ज्येष्ठानक्षत्रे वा इति E, G चिह्नितपुस्तक-
द्वयपाठः ।

† संवृण्वन्ति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) वैश्वदेवीं वाचमुद्यासः शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः^(१) ।

(२) शर्म मे द्यौः शर्म पृथिवी शर्म विश्वमिदं जगत् । शर्म

‘ऋषिभ्यः’, अपि नमस्कारोस्तु । कीदृशेभ्यः, ‘मन्त्रकृद्भ्यः’ मन्त्रं कुर्वन्तीति मन्त्रकृतः, यद्यप्यपौरुषेये वेदे कर्त्तारो न सन्ति, तथापि कल्पादावीश्वरानुग्रहेण मन्त्राणां लभ्यारो मन्त्रकृत इत्युच्यन्ते । तस्माभश्च स्मर्यते । ‘युगान्ते तर्हि तान् वेदान् सेति-
हासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवेति’ । त एव महर्षयः सम्प्रदायप्रवृत्त्या मन्त्राणां पालनात् ‘मन्त्र-
पतयः’, इत्युच्यन्ते । तथाविधा महर्षयः ‘मां’ यजमानं, ‘मा परादुः’ परादानमवज्ञां मा कुर्वन्तु, किन्त्वनुगृह्णन्तु । ‘अहं’, अपि तान् महर्षीन् ‘मा परादां’ अवज्ञां न करोमि, किञ्चादरेण भजामि ॥

द्वितीयभागेन नमस्कारप्रयोजनं दर्शयति । (१) “वैश्वदेवीं • देवेभ्यः”^(१) इति । अहं ‘वाचमुद्यासं’ तत्तत्तूपाया वाचा* वदिता भूयासं । कीदृशीं वाचं, ‘वैश्वदेवीं’ सर्वदेवविषयां, ‘शिवां’ स्तुतिरूपेण देवेभ्यः सुखप्रदां, ‘अदस्तं’ अनुपचीणां, सम्पूर्णां, ‘देवेभ्यो जुष्टां’ देवानां प्रियां ॥

तृतीयभागे देवतानुग्रहप्रार्थनारूपामृतं दर्शयति । (२) “शर्म मे द्यौः • प्रजापती”^(२) इति । द्यौर्लौकात्मको देवः ‘मे’ मम, ‘शर्म’ सुखरूपः, भवतु, अनुष्ठेये कर्मणि विघ्नपरिहारेण अनुगृह्ण-

चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती^(३)।^(४)भूतं वदिष्ये भुवनं
वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये तपो वदिष्ये ब्रह्म व-
दिष्ये सत्यं वदिष्ये^(५) ।^(५)तस्मा अहमिदमुपस्तरणमुप-
स्तृण उपस्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरणमहं

हातु इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिषु योज्यं । ‘ब्रह्म’ जगत्कारणं
वस्तु, ‘प्रजापतिः’ चतुर्मुखः ॥

यदुक्तं पूर्वत्र वैश्वदेवीं वाचमुद्याममिति तस्या वाचो वि-
षयभूतानर्थोक्तस्य चतुर्थभागे* दर्शयति ।^(५)“भूतं वदिष्ये •
सत्यं वदिष्ये”^(५) इति । ‘भूतं’ आकाशादिपञ्चमहाभूतरूपं,
‘भुवनं’ पृथिव्यादिलोकस्वरूपं, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘यशः’
कीर्तिः, ‘तपः’ व्रतादिनियमविशेषः, ‘ब्रह्म’ स्वाध्यायः, ‘सत्यं’
यथार्थकथनं, एतत् सर्वं ‘वदिष्ये’ ममानुकूलं भवत्वित्येतत्
प्रार्थयिष्ये ॥

यथाक्तं मन्त्राभिवदनमिच्छयं तदाधारभूतं कर्म पञ्चम-
भागेन प्रार्थयते† ।^(५)“तस्मा अहमिदमुपस्तरणं • पशूनां
भूयास”^(५) इति । ‘तस्मै’ पूर्वोक्तभूतादिवेदनमिच्छयं, ‘अहं’,
‘इदं’ प्रवर्ग्याख्यं कर्म, ‘उपस्तरणं’ महदाधारभूतं, ‘उपस्तृणे’

* विषयभूतानस्मिंश्चतुर्थभागे इति तै० पाठः

† पञ्चमभागेभिर्प्रार्थयते इति तै० पाठः ।

प्रजायै पशूनां भूयासं^(५) । ^(६)प्राणापानौ मृत्योर्मां पातं
प्राणापानौ मा मा हासिष्टं^(६) । ^(७)मधु मनिष्ये मधु ज-
निष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
वाचमुद्यासः शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु

सम्पादयामि । 'मे' मदीयानां प्रजानां, 'पशूनां', च 'उप-
स्तरणं' आधारभूतं वस्तु, 'भूयात्' । अन्याधारामन्मवेऽपि 'अहं',
एव प्रजानां 'पशूनां', च 'उपस्तरणं' आधारः, 'भूयासं' ॥

यथोक्तकर्मसिद्ध्यर्थं विघ्नरूपात् मृत्योः परिपालनं षष्ठ-
भागे प्रार्थयते । ^(६)“प्राणापानौ ० मा मा हासिष्टं”^(६) इति ।
हे 'प्राणापानौ' उभौ वायू, 'मृत्योः', सकाशात् 'मां', पाल-
यतं । तस्मिन् पालनेऽयमुपायः, हे 'प्राणापानौ', 'मां' यज-
मानं, 'मा हासिष्टं' मा परित्यजतं ॥

अथ मृत्युपरिहारे सति प्रयोजनं सप्तमभागे दर्शयति ।
^(७)“मधु मनिष्ये ० पितरोनुमदन्तु”^(७) इति । अपमृत्युपरि-
हारेण लब्धायुरहं 'मधु' मधुरं समीचीनफलसाधनं प्रवर्ग्याख्यं
कर्म, 'मनिष्ये' मनसि सङ्कल्पयिष्ये । सङ्कल्पादूर्ध्वं 'मधु' तन्म-
धुरं कर्म, 'जनिष्ये' प्रादुर्भावयिष्ये, अनुष्ठातुं प्रारप्ते, प्रारम्भा-
दूर्ध्वं तत् मधुरं कर्म 'वक्ष्यामि' वहनं करिष्यामि, समाप्तिपर्यन्तं
निर्वहिष्यामि । तत्सिद्ध्यर्थं 'मधु' मधुरं, मन्त्रजातं, 'वदिष्या-

शोभायै पितरोनुमदन्तु^(७) ॥ ^(८)ओम् शान्तिः शान्तिः
शान्तिः^(८) ॥ हरिः ओम् ॥ अनु० १ ॥

मि' कथयिष्यामि । न केवलं मन्त्रपाठं किन्तु 'वाचं' अपि उद्देश्यत्यागरूपां, 'उद्यामं' वाचो वदिता भूयामं । कीदृशो वाचं, 'देवेभ्यो मधुमतीं' देवानामतिप्रियां, 'मनुष्येभ्यः शुश्रूषेष्वां' मनुष्योपलक्षितानां पितृणां श्रोतुमत्यन्तमधुरां, 'तं' एतादृशं, 'मां' यजमानं, 'शोभायै' शोभनफलप्राप्त्यर्थं, 'देवाः', सर्वे 'अवन्तु' रक्षन्तु । 'पितरः', अपि 'अनुमदन्तु' अनुजानन्तु ॥

अथाष्टमभागेन स्वाभीष्टमिद्विद्भित्तुं परमात्मानं प्रणवेनानुसृत्य विघ्नत्रयपरिहारार्थन्तिः शान्तिं पठति । ^(८)"ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः" इति । आध्यात्मिकानां विघ्नानां ज्वरादिरूपाणां 'शान्तिः', अस्तु । आधिभौतिकानां रोगोपद्रवादीनां 'शान्तिः', अस्तु । आधिदैविकानां यक्षराक्षसोपद्रवादीनां 'शान्तिः', अस्तु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) युञ्जते मन उत युञ्जते धियः । विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । विहोत्रादधे वयुना विदेक इत् ।
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(१) ।—

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके शान्त्यर्थं मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयानुवाके महावीर-
निर्माणार्था मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । प्रवर्ग्यः सम्भरिष्यन्नमा-
वास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे तूष्णीं
काण्टकीं समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोत्यथ
यदिदीक्षितः काण्टकीमेवैतया समिधमादध्याद्यजुरेव वदेदि-
त्येक इति । पाठस्तु । (१) “युञ्जते मन ० परिष्टुतिः” (२) इति ।
‘विप्रस्य’ ब्राह्मणस्य यजमानस्य, सम्बन्धिनः ‘विप्राः’ ऋत्विजः,
‘मनो युञ्जते’ प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समा-
हितं कुर्वन्ति, ‘उत’ अपि च, ‘धियः’ प्रवर्ग्यविषयाणि ज्ञा-
नानि, ‘युञ्जते’ सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य, ‘बृहतः’
प्रभृताग्निचयनोद्योगेन प्रवर्ग्योद्योगेनातिवृद्धस्य, ‘विपश्चितः’
विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । कीदृशा विप्राः, ‘होत्राः’ होम-
शीलाः, कर्मणालस्यरहिता इत्यर्थः । ‘एक इत्’ एक एव सवि-

ता, 'विदधे' सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः, 'वयुनावित्'
 ऋत्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृत-
 वानिति न विस्मेतव्यं । ततः 'सवितुः', 'देवस्य', 'परिष्टुति-
 र्महो' परितः सर्वेषु वेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती ॥

अथ ब्राह्मणप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके सोऽयं मन्त्रो वि-
 नियुज्यते । तस्योपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके प्रवर्ग्यनिष्पत्तिर्नि-
 रूप्यते । तत्रादौ स्तुत्यर्थमुपाख्यानमाह । "देवा वै सत्रमामत ।
 ऋद्धिपरिमितं यशस्क्रामाः । तेऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यश
 ऋच्छात् । सर्वेषान्नस्तत्सहामदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरा-
 सीत् । तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्द्ध आसीत् । तूर्णमुत्तरार्द्धः । परी-
 णज्जघनार्द्धः । मरुव उत्करः ॥ १ ॥ तेषां मखं वैष्णवं यश
 आर्च्छत्" । (५ प्र० १ अ० १ म०) इति । पुरा कदाचित् 'देवाः',
 'यशस्क्रामाः', सन्तः 'ऋद्धिपरिमितं' साधनद्रव्यसमृद्ध्या
 परितो निर्मितं, प्रौढं 'सत्रं', अनुष्ठितवन्तः, अनुष्ठातुं प्रवर्त्त-
 मानाः 'ते' देवाः, परस्परं समयरूपमिदं वाक्यं 'अब्रुवन्' ।
 'प्रथमं' यज्ञफलस्थापक्रमे, 'यद्यशः' कीर्तिरूपं, 'नः' अस्मान्,
 'ऋच्छात्'* प्राप्नुयात् । 'तत्' यशः, 'नः' अस्माकं, 'सर्वेषां',
 'सहामत्' साधारणमेवास्तु, नत्वेकस्यैव साधारणम्, 'इति'
 एवं परस्परं भाषां कृत्वा, प्रवृत्तानां 'तेषां' देवानां, यत्
 'कुरुक्षेत्रं' पुराणप्रसिद्धं, सैव 'वेदिरासीत्' । 'तस्यै' कुरुक्षेत्र-

रूपायास्तस्या वेदेः, 'खाण्डव'तूर्णपरीणच्छब्दवाच्याः,* पुण्य-
देशविशेषाः दक्षिणदिग्भागाः अभवन्, 'मरवः' जलरहिता
भूप्रदेशाः, उत्कररूपा अभवन्। वेदेरुत्तरभागे पांशुवृणा-
दयो यत्र प्रक्षिप्यन्ते† सोऽयम् 'उत्करः', तस्यां वेद्यामुपतिष्ठतां
'तेषां' देवानां मध्ये, 'विष्णवं मखं' विष्णुस्वामिकं सत्रं, 'यशः',
प्राप्नोत्। तस्मिन् सत्रे विष्णुशब्दवाच्या यज्ञाभिमानो देवो
गृहपतित्वेन दीक्षितः, अतो विष्णुसत्रं कृतवानित्येवं विष्णु-
नाम्ना यश आसीत् ॥

तस्मिन् सत्रे विष्णुनामकस्य पुरुषस्येतरदेवैः सह ‡यशो-
निमित्तं कलहं दर्शयति। "तन्त्यकामयत। तेनापाक्रामत्।
तं देवा अन्वायन्। यशोऽवरुत्समानाः। तस्यान्वागतस्य।
सव्याद्धनुरजाजत। दक्षिणादिषवः। तस्मादिपुधन्वं पुण्यजन्म।
यज्ञजन्मा हि ॥ २ ॥ तमेकः सन्तं। बहवो नाभ्यधृणुवन्।
तस्मादेकमिपुधन्विनं। बहवोऽनिपुधन्वा नाभिधृणुवन्ति"।
(५ प्र०।१ अ०।२ म०) इति। विष्णुः सत्रं कृतवानित्येतादृशं
यद् यशस्तस्मिन् सत्र आसीत्। 'तत्' यशः, समैवास्तु ना-
न्येषामित्येवं विष्णुर्नितरां 'अकामयत'। कामयित्वा च 'तेन'
यशसा, सहेतरदेवसकाशात् स्वयं 'अपाक्रामत्', तदानीमन्ये
'देवाः', तत् 'यशः', अवरोद्धुमिच्छन्तः, 'तं' विष्णुं, अन्वग-

* तूर्णध्वपरिणच्छब्दवाच्या इति तै० पाठः।

† परित्यज्यन्ते इति तै० पाठः।

‡ यच्च निमित्तमिति तै० पाठः।

च्छन् । तैर्देवैः 'अन्वागतस्य', विष्णोः सव्यहस्तादेकं 'धन्ः' उत्पन्नं, दक्षिणहस्ताद् बहवो वाणा उत्पन्नाः, विष्णोः सङ्कल्पमात्रेण तदुत्पत्तिः । यस्मात् कारणात् 'यज्ञजन्मा' यज्ञाजन्म उत्पत्तिर्यस्येपुधन्वसमूहस्य सोऽयं यज्ञजन्मा । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः, यज्ञस्यैव विष्णुरूपत्वात् विष्णोरुत्पन्न-यज्ञादेवोत्पन्नं भवति । 'तस्मात्' यज्ञजन्मत्वात्, 'दधुधन्व'स्वरूपं 'पुण्यजन्म', इत्युच्यते यज्ञस्य पुण्यरूपत्वात् । वामहस्ते दधुद्धनुर्दक्षिणहस्ते बाणान् धृत्वावस्थितं 'तं' यज्ञपुरुषं, 'एकं', एव 'सन्तं', इतरे दधुधन्वरहिता देवाः 'बहवः', सन्तोऽपि 'नाभ्यधृष्णुवन्' अभिभवितुन्नाशक्नुवन्, यस्मादेवमत्र 'तस्मात्', लोकेपीषुभिर्धनुषा चोपेतं 'एकं' पुरुषं, तद्रहिताः 'बहवः' पुरुषाः, अभिभवितुं न शक्नुवन्ति ॥

अथ यज्ञपुरुषस्य गर्वप्रमङ्गेन दीक्षितनियमं विधत्ते । "सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति । अस्य शिञ्जियाणस्य तेजोऽपाक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै नामैते ॥ ३ ॥ तत् स्मयाका-नाः स्मयाकत्वं । तस्माद्दीक्षितेनापि गृह्य स्मेतव्यं । तेजसो धृत्यै" (५ प्र० १ अ० ३ म०) इति । 'सः' धन्वी यज्ञपुरुषः, 'अस्मयत' स्मयं हास्यं कृतवान् । हास्याभिप्रायश्च तेनैवाच्यते । अहमेक एव एते तु देवाः शतमहत्तशब्दव्याकाः तथापि मामभिभवितुं न शक्ताः, 'इति' एवं, 'शिञ्जियाणस्य' गर्वेण स्मयं कृतवतः, 'तस्य' यज्ञपुरुषस्य सकाशात्, तदीयं 'तेजोपा-

क्रामत्' गर्वेण प्रयत्ने शिथिले सति सामर्थ्यमपगतं । पुनरपि कथञ्चित् तत् स्वीकरिष्यतीति मत्वा ते 'देवाः'; 'तत्' तेजः, अन्यत्र नीत्वा तेन यथा न ज्ञायते तथा गूढं कर्तुं कासुचित् 'आषधीषु', निमृष्टवन्तः । 'ते' दौषधिविशेषाः यज्ञ-सम्बन्धिना तेजसा युक्ताः, 'श्यामाकाभिधाः' धान्यविशेषाः, 'स्मयाकाः', इत्येतादृशं 'नाम', अर्हन्ति । यस्मादेतस्य नाम्ना योग्याः 'तस्मात्', 'स्मयाकानां' स्मयादुत्पन्नानां धान्यानां 'स्मयाकलं' स्मयाकनामाभिज्ञव्यवहारेण प्रसिद्धं, यस्मादत्र स्मयं कुर्वतो यज्ञपुरुषात् तेजोपक्रान्तं 'तस्मात्' कारणात्, 'तेजसः', स्वस्मिन्नेवावधारणार्थं मुखमपिधाय दोक्षितन 'स्नेतव्यं' । यद्यपि दीक्षाप्रकरणे कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपि 'गृह्य', स्मयत इति विधिरस्ति तथापि प्रसङ्गादत्र स एवानूद्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥

अथ प्रवर्ग्यधर्ममहावीरसंस्मृष्टशब्दानां निर्वचनानि प्रस्तो-
यमाणहविःप्रशंसार्थं दर्शयति । "स धनुः प्रतिष्कभ्यातिष्ठत् ।
ता उपदीका अब्रुवन् वरं वृणामहे । अथ व दमः रन्ध्रया-
म । यत्र क्व च खनाम । तदपोऽभितण्डामेति । तस्मादुप-
दीका यत्र क्व च खनन्ति । तदपोऽभितन्दन्ति ॥ ४ ॥ वारे
वृतः ह्यासां । तस्य ज्यामयादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणः शिर
उदवर्त्तयत् । तद् द्यावापृथिवी अनुप्रावर्त्तत । यत् प्रावर्त्तत ।
तत् प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वं । यद्वा इत्यपतत् । तद्वर्मस्य धर्मत्वं ।
महतो वीर्यमपन्नमिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वं ॥ ५ ॥

यदस्याः समभरन् । तत्सम्राज्ञः सम्राट्त्वं ।” (५ प्र० । १ अ० । ४ म०) इति । ‘सः’ यज्ञपुरुषः, युयुत्सून् देवानितस्ततः प्रतीक्षमाणः ‘धनुः’ प्रविष्टभ्य स्वकीयस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिं चिबुकस्थाधस्तात् कण्ठसमीपे दृढमवष्टभ्य तथैव स्थितवान् । तदानीमेतस्य प्रतीकारमन्विष्यतः* देवान् प्रति ‘ताः’ प्रसिद्धाः, ‘उपदीकाः’ पिपीलिकाममानाः क्षुद्रजन्तवो वल्मीकस्य निर्मातारः, इदं ‘अब्रुवन्’, हे देवाः प्रथमं तावद्वयमिममेकं ‘वरं’, प्रार्थयामहे । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘वः’ युष्मदर्थं, ‘इमं’ यज्ञपुरुषं, ‘रन्ध्रयामः’ साधयामः । कोऽमौ वर इति सोऽभिधीयते । भूमौ ‘यत्र’, कापि वयं मुखेन ‘खनाम’, तत्र ‘अपः’, अभिप्राय ‘हणदाम’ द्रवीकरवाम, ‘इति’ । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘उपदीकाः’ वल्मीकनिष्पादका जीवाः† ‘यत्र’, कापि ‘खनन्ति’, ‘तत्’ क्षेत्रं, ‘अपः’, अभिप्राय ‘हन्दन्ति’ द्रवीकुर्वन्ति । ‘हि’ यस्मात् कारणात्, ‘आसां’ उपदीकानां, तद्रवीकरणसामर्थ्यं ‘वारे वृतं’ वरेण सम्पादितं, तस्मात् तद्युक्तं, ततो लब्धवरा उपदीकाः शनैर्भूमौ तत्समीपे समागत्य ‘तस्य’ धनुषः, अधः कापि लम्बां ‘ज्यामपि’ गुणञ्च, ‘अदन्’ भक्षितवत्यः‡ ततस्तद्धनुः च ‘विप्रवमाणं’ विस्तारेणोर्ध्वं प्रवर्त्तमानं, ‘धनुः’,

* अन्विच्छत इति तै० पाठः ।

† जन्तव इति तै० पाठः ।

‡ अपिशब्दे धनुषः कोटिमपि शिथिलीकृतवत्यः । तथारूपाकेतुके यस्मिन्निम्नो वम्भिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत् स्वयमित्युक्तं । तत्रोपदीकाभिः खादितत्वात् ज्यायां चुटितायां विप्रवमाणं विक्षेपेणोर्ध्वं प्रवर्त्तमानं धनुरिति तै० पाठः ।

‘तस्य’ यज्ञपुरुषस्य, ‘शिरः’, ‘उदवर्त्तयत्’ हित्वोर्ध्वं प्रावर्त्तयत् ।
‘तत्’ चापि शिरः, ऊर्ध्वं द्युलोकपर्यन्तं गत्वा ततो भारेण
भूमावधः पतितं, तस्मादिदं शिरः ‘द्यावापृथिवी’, उभे अपि
अनुक्रमेण ‘प्रावर्त्तत’ । तस्मादनयैव व्युत्पत्त्या तस्य यज्ञशिरसः
प्रवर्ग्यनाम सम्पन्नं । भूमौ पतनवेलायामुत्पन्नस्य ध्वनेरनुकरणे
यः ‘घ्रां’, इति शब्दः, तथाविधशब्दोपेतत्वात् अस्य शिरसो
घर्मनाम सम्पन्नं । ‘महतः’ यज्ञपुरुषस्य सकाशात्, ‘वीर्यमपत्यत्’
सारभूतं शिरः पतितं, ततोऽनयैव व्युत्पत्त्या ‘महावीर’नाम
सम्पन्नं । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘अस्याः’ पृथिव्याः, सकाशात्
‘समभरन्’, देवास्त्वच्छिरःसमादाय प्रेषितवन्तः तस्मात् सम्य-
द्याजमानत्वात् सम्राडिति नाम सम्पन्नम् ॥

एवं यज्ञशिरसो नामचतुष्टयनिर्वचनमुक्त्वाऽवशिष्टस्य यज्ञ-
शरीरस्य फलप्रयोजनत्वकथनेन तच्छिरः प्रशंसति । “तः
स्तृतं देवतास्तेषां व्यगृह्यत । अग्निः प्रातःसवनं । इन्द्रो माध्य-
न्दिनं सवनं । विश्वे देवास्तृतीयसवनं । तेनापशीर्णा यज्ञेन
यजमानाः । नाशिषोऽवारुन्धत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् ।”
(पृ० प्र० १२ अ० १५ म०) इति । ‘तं स्तृतं’ शिरोराहित्येन हिंसितं
तं यज्ञपुरुषदेहं, अग्न्यादयो देवाः ‘त्रेधा’, गृहीतवन्तः । तत्र
‘अग्निः’, ‘प्रातःसवनं’, जग्राह । ‘इन्द्रः’, तु ‘माध्यन्दिनं
सवनं’, गृहीतवान् । ‘विश्वे देवाः’, ‘तृतीयसवनं’, जगृहुः ।
‘अपशीर्णा’ प्रवर्ग्याख्यशिरोराहितेन पूर्वोक्तसवनत्रययुक्तेन, ‘तेन
यज्ञेन’, ‘यजमानाः’ अग्न्यादयो देवाः, ‘आशिषः’ स्वापेक्षि-

तानि कर्मफलानि, 'अवारुन्धत' 'न', प्राप्तवन्तः, 'स्वर्गलोकं', अपि 'नाभ्यजयन्' ॥

अथ प्रवर्ग्यसहितस्य यज्ञस्य फलहेतुत्वं दर्शयति । “ते देवा अश्विनावब्रुवन् ॥ ६ ॥ भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति । तावब्रूतां वरं वृणावहे । ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां” । (५प्र०।१अ०।६म०) इति । प्रवर्ग्यरहितेन यज्ञेन फलमलभमानाः ‘ते देवाः’, ‘अश्विनौ’, प्रत्येतत् ‘अब्रुवन्’, हे अश्विनौ युवामस्माकं मध्ये चिकित्सकौ ‘स्थः’, तस्मात् ‘इदं यज्ञस्य शिरः’, ‘प्रतिधत्तं’ पुनरपि यज्ञशरीरे प्रवर्त्तयत,* ‘इति’, ‘तौ’ अश्विनौ, प्रत्यर्पणार्थं ‘वरं’ उत्कोचरूपं लाभविशेषं, ‘वृणावहे’ । इत्युक्त्वा कोऽसौ वर इत्याशङ्क्य तं वरमुक्तवन्तौ । ‘अत्र’ अस्मिन् सोमयागे, ‘नावपि’ कित्सकयोरारवयोरपि, युष्मत्साम्येन ‘ग्रह एव’, ‘गृह्यतां’, न तु यत्किञ्चित्तुच्छं लेशादिकं,† ‘इति’ । ततः ‘ताभ्यां’ अश्विभ्यां, ‘एतं’ आश्विनं ग्रहं, ‘अगृह्णन्’, ‘तौ’ चाश्विनौ, चिकित्सया ‘यज्ञस्य शिरः’, प्रत्यर्पयतां‡ । प्रतिधानं नाम शरीरे पुनः सन्धानं । प्रवर्ग्य इत्येतन्नामकं यत् कर्म तदेव यज्ञशरीरे प्रतिहितं शिरः । तेन तादृशेन शीर्ष्णा प्रवर्ग्याख्यशिरोयुक्तेन यज्ञेन यजमाना देवाः स्वापेक्षितान्यन्यफलानि स्वर्गञ्च प्राप्नुवन् ॥

* प्रत्यर्पयतमिति तै० पाठः ।

† तल्लेषादिकमिति तै० पाठः ।

‡ प्रत्यधत्तामिति तै० पाठः ।

देवा वै सत्रमासतेत्यारभ्यैतावता महता प्रबन्धेन प्रव-
 र्ग्याख्यं कर्म प्रसाध्य* तदेव कर्म विधत्ते । “यत् प्रवर्ग्यः ।
 तेन स शीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः । अवाशिषो रुन्धत । अभि
 सुवर्गं लोकमभ्यजयन् ॥ यत् प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव
 तच्छिरः प्रतिदधाति । तेन स शीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः ।
 अवाशिषो रुन्धे । अभि सुवर्गं लोकं जयति । तस्मादेष आ-
 श्विनप्रवया इव । यत् प्रवर्ग्यः ॥ ७ ॥” (५ प्र०।१ अ०।७ म०)
 इति । यदि प्रवर्ग्याख्यं कर्मानुतिष्ठेत् । तत्तर्हि यज्ञस्य शिर एव
 प्रतिसमाहितवान् भवति । ततः ‘मशीर्ष्णा’ शिरःसहितेन,
 ‘यज्ञेन’, ‘यजमानः’ पुमान्, आशासनीयानि अन्यान्यफलानि
 प्राप्नोति स्वर्गं वाभिजयति । यस्मादश्विभ्यां समाधानं कृतं
 ‘तस्मात्’ कारणात्, यः प्रवर्ग्याख्यः कर्मविशेषोऽस्ति, स ‘एषः’,
 आश्विनप्रवया इति आश्विनमन्त्राः प्रवचसः प्रवृद्धा अस्मिन्
 प्रवर्ग्ये सोऽयं ‘आश्विनप्रवयाः’ । ‘इव’शब्द एवकारार्थः ॥

एतदेव ब्राह्मणरूपे प्रपाठके प्रथमानुवाके प्रवर्ग्याख्यं
 कर्म विधाय द्वितीयानुवाकादौ युञ्जते मन इत्येतन्मन्त्र-
 साध्यं होमं विधत्ते । “सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै । चतुर्गृही-
 तेन जुहोति । चतुष्पादः पशवः । पशून्नेवावरुन्धे । चतस्रो
 दिशः दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” । (५ प्र०।१ अ०।१ म०) इति । मन्त्रे
 देवस्य त्वा सवितुः परिष्टुतिरित्युक्तत्वान्मन्त्रः ‘सावित्रः,’ तद्धोमः

* प्रशंस्येति तै० पाठः ।

† यानि फलानि तानि इति तै० पाठः ।

‘प्रसृत्यै’ प्रसवाय सम्पद्यते । सुवेण जुह्वां चतुर्वारं गृहीतं यदाज्यं तेन जुहुयात् । चतुःसह्यासाम्यात् पशुप्राप्तिर्दिष्टु प्रतिष्ठा च ॥

पुनरपि चतुःसह्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “कन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् । न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै ॥ १ ॥ देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति । कन्दां-
स्येव तत् प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति ।” (पू प्र० १२ अ० १ म०) इति । नानाविधकन्दोयुक्तपुरोऽनुवाक्या-
द्यभिमानिनो देवा हविर्भाग्यो ‘देवेभ्यः’, उपरक्ताः सन्तो-
ऽन्यत्रागच्छन् । किं ब्रुवन्तो गता इति, तदुच्यते । हे देवा भागरहितानि वयं ‘कन्दांसि’, ‘वः’ युष्मदीयानि, हवींषि
‘न वक्ष्यामः’ हविर्वहनं न करिष्यामः, ‘इति’, ब्रुवन्तः
तदानीं देवा विचार्य होमकाले यत् चतुर्ग्रहणं तच्छन्दसां
प्रीतिकरं भवति इति तेषां भागमकल्पयन् । तत्र प्रथम-
ग्रहणं पुरोऽनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवताया*सृष्टिकरं । दि-
तीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायासृष्टिकरं । देवताख्या-
या जगतीदेवतायासृष्टिकरं† । चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्या-
या अनुष्टुब्देवतायासृष्टिकरं । अतश्चतुर्गृहीतेन होमे सति
कन्दोदेवताः प्रीणन्ति । तासु प्रीताः सत्यः ‘हव्यं वहन्ति’ ॥

* पुरोऽनुवाक्याख्याया देवताया इति तै० पाठः ।

† सृष्टिकरमिति तै० पाठः ।

तत्र द्वौ पक्षौ । सोमयागे सङ्कल्पादिकं कृत्वा दीक्षणीयेष्टेः प्रागेव प्रवर्ग्यसाधनं महावीरादिकं सम्पादनीयमित्येकः पक्षः । दीक्षायां समाप्तायां प्रवर्ग्यानुष्ठानकाल एव सम्पादनीयमित्यपरः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे सावित्रहोमो विहितः । द्वितीयपक्षे मीमांसया होमं निवार्य केवलमन्त्रपाठं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्य गृह्णान्न होतव्याश्मिति । हविर्वै दीक्षितः । यज्जुहुयात् । हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न जुहुयात् ॥ २॥” (पू प्र० १२ अ० १२ म०) इति । यन्न जुहुयात् पुनः* तत्र होमपक्षो न युज्यते । ‘दीक्षितः’, हविःसम्पादकत्वात् ‘हविः’, एव । तथा सति यदि ‘हविर्जुहुयात्’, तदानो हविःसम्पादकं ‘यजमानं’, एव ‘अग्नौ’, प्रक्षिपेत् ॥

अहोमपक्षे तु । “यज्ञपुरुनरियात् । यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरुनरेति” (पू प्र० १२ अ० १२ म०) इति । यज्ञस्य होमलक्षणमङ्गमन्तरितं भवेत् । ततो दोषद्वयपरिहारायाज्जतिप्रक्षेपं परित्यज्य ‘यजुरेव’, पठेत् । यद्यपि युज्यते मन इत्येषा च्छेव तथापि यजुर्वै पठितत्वात् युज्यतेऽनुष्ठान इति व्युत्पत्त्या वा यजुरित्युच्यते ।

* दीक्षिणीयेष्ट्या संस्कृते योऽयं दीक्षितः तस्य सावित्रमन्त्रेण ‘होतव्यं’, न वा इत्येवं ब्रह्मवादिनां मीमांसा विचारार्था प्रवृत्तिरिति तैलङ्गपुस्तकपाठः ।

† तदोषपरिहारायेति तै० पाठः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे^(२) ।—

अत्र होमाभावाद्यजमानस्य प्रक्षेपो न भवति । मन्त्रस्य पठित-
तत्वाद्यज्ञाङ्गमपि नान्तरितं भवति ॥

कल्पः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्त इति ।
पाठस्तु । (१) “देवस्य त्वा ० हस्ताभ्यामाददे” (२) इति । हे
अश्वे प्रेरकस्यान्तर्यामिणः ‘देवस्य’, प्रेरणे सति ‘अश्विनोः’,
सम्बन्धिभ्यां बाहुदण्डाभ्यां ‘पूष्णः’, सम्बन्धिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’,
च ‘त्वामाददे’ स्वीकरोमि ॥

तस्याग्नेः खादिरत्वं विधत्ते । “गायत्रीच्छन्दाः सत्यम-
न्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यय्य शिरोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः
परापतत् । पृथिवीमर्धः प्राविशत् । पशून्मर्धः । यः पृथिवीं
प्राविशत् ॥ ३ ॥ स खदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजां ।
यत् खादिर्यभिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः सम्भ-
रति ।” (५ प्र० । २ अ० । ३ म०) इति । गायत्रीदेवता सोमाहरण-
गर्वेणैतराणि ‘छन्दांसि’ त्रिष्टुवादीनि, अहमतिलङ्घितवतीति
‘अमन्यत’ । तदा वषट्काराभिमानो देवः क्रुद्धः सन् ‘अभ्यय्य’
आभिमुख्येन प्राप्य, तस्याः गायत्र्याः ‘शिरोऽच्छिनत्’ । तस्मा-
च्छिन्नप्रदेशान्निर्गतः ‘रसः’, ‘द्वेधा’, भूत्वा ‘पृथिवीं’, ‘पशून्’,
च ‘प्राविशत्’ । पृथिव्यां प्रविष्टः ‘सः’ भागः, खदिरवृक्षो-
ऽभूत् । पशुषु प्रवेष्टुं गतो भागः ‘अजां’, ‘प्राविशत्’ । अतो-

ऽग्निः 'खादिरी' कर्तव्या । तथा सति 'छन्दसां', सम्बन्धिना 'रसेन', 'यज्ञस्य', 'शिरः' प्रवर्ग्यरूपं, सम्पादितं भवति । गायत्र्यां हि त्रिष्टुप्सम्बद्धं जगतीसम्बद्धं चाक्षरद्वयं अन्तर्भूतमिति कद्रुस्येत्यत्र प्रतिपादितं । ततो गायत्रीरसः सर्व-छन्दसां रसो* भवति । महावीराख्यं पात्रं निष्पादयितुं मृत्खननार्थोभयतस्तीक्ष्णा व्यायाममात्री काष्ठकुटालरूपा अभिरित्युच्यते । व्यायाममात्रत्वादिलक्षणानि पञ्चमकाण्ड उखामभरणप्रस्तावे दर्शितानि । अतएव सूत्रकारेण तस्मिन् चणमतिदिश्यते । साग्निक्या व्याख्यातेति ॥

खदिरेण सह विकल्पार्थं पञ्चत्रयं विधत्ते । “यदौ-दुम्बरी । ऊर्मा उदुम्बरः । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैणवी । तेजो वै वेणुः ॥ ४ ॥ तेजसैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावरुन्धे ।” (पू प्र०।२अ०।४-५ म०) इति । औदुम्बरफलस्योपदंशरूपेण भक्ष्यत्वात् ऊर्गूपत्वं । अग्निर्देवभ्यो ऽनिलायत सवेणुं प्राविशदित्युक्तत्वात् वेणोस्तंजोरूपत्वं । अग्नेः सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्च्छदित्युक्तत्वाद्वैकङ्कतत्वेन 'भाः' दीप्तिः, प्राप्नोति ॥

अभ्यादाने मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे । “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्वाङ्मभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै ।” (पू प्र०।२अ०।५ म०) इति ।

(१) अ॒भिर॑सि ना॒रिर॑सि । अ॒ध्वर॑कृ॒द्दे॒वेभ्यः^(१) । ^(२)उ॒त्तिष्ठ॑
ब्रह्म॑णस्पते ॥ १ ॥

कल्पः । (१) “अभिरसि नारिरसि” इत्यभिमन्त्रयत इति ।
“अध्वरकृद्देवेभ्यः”^(२) इत्येतावान्मन्त्रशेषः । हे खननहेतो त्वं
केनापि न ह्रियसे* न भज्यसे इति ‘अभिः’, ‘असि’ ।
नृणां महावीरार्थिनामुपकारत्वात् ‘नारिरसि’ । ‘देवेभ्यः’
देवार्थे, ‘अध्वरकृत्’ यागनिष्पादिका, असि ॥

अस्मिन् मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वज्र इव वा
एषा । यदभिः । अभिरसि नारिरसोऽत्याह शान्त्यै ॥ ५ ॥”
इति (५ प्र० । २ अ० । ५ म०) । तीक्ष्णाग्रत्वादज्रममानत्वम् । न ह्यो-
यसे नृणामुपकर्त्री चेत्युपलालनादुग्रस्य शान्तिः । अथवा अरिः
न भवसीति ‘नारिः’ इत्युपलालनम् ॥

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह ।
यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञकृद्देवेभ्य इति वा वैतदाह” । (५ प्र० ।
२ अ० । ६ म०) इति ॥

कल्पः । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्माणमामन्त्रयत
उपोत्तिष्ठति ब्रह्मोभावुत्तरमर्द्धं चै क्रियत इति । तस्या ऋचः
पाठस्तु । ^(३) “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ० इन्द्र प्राशूर्भवा सचा”^(४)
इति । हे ‘ब्रह्मणस्पते’ मन्त्रस्य पालक, मृत्खननदेशं प्रति

* न भ्रियसे इति तै० पाठः

देवयन्तस्त्वेमहे । उपप्रयन्तु मरुतः सुदानवः । इन्द्र
प्राश्र्मवा सचा^(४) । ^(५)प्रेतु ब्रह्माणस्यतिः । प्र देव्येतु स्रु-
ता । अच्चा वीरन्नयं पङ्क्तिराधसं । देवा यज्ञं नयन्तु

गन्तुमस्मात् स्थानात् 'उत्तिष्ठ', 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः,
वयं 'त्वां' ब्रह्माणं, 'ईमहे' प्रार्थयामहे । 'सुदानवः' शोभनस्य
फलस्य दातारः, 'मरुतः' देवाः, 'उपप्रयन्तु' समीपे प्रकर्षेण
गच्छन्तु । हे 'इन्द्र', 'सचा' अस्माभिः सह, 'प्राश्रूः' प्रकर्षेण
शोधगामी, 'भव' ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । "उत्तिष्ठ ब्रह्माणस्यत इत्याह ।
ब्रह्माणैव यज्ञस्य शिरोऽर्च्छेति" इति । (पू प्र० १२ अ० १६ म०) ।
अद्विजा ब्रह्माख्येनैव सह यज्ञस्य शिरोरूपं प्रवर्ग्यपात्रं 'अच्छ'
प्राप्नुं, 'एति' गच्छति ॥

कल्पः । आददते कृष्णाजिनमनुनयन्त्यजां पुच्छगलामश्वं
वृषाणमिति प्रेतु ब्रह्माणस्यतिरिति प्राञ्चोऽश्वप्रथमामभिप्र-
ब्रजन्ति यत्र मृदं खनिथ्यन्तः स्थिरिति । पाठस्तु । ^(५)"प्रेतु ब्रह्मा-
णस्यतिः ० नयन्तु नः" ^(५) इति । 'ब्रह्माणस्यतिः' मन्त्रस्य
पालकः, अद्विक् ब्रह्मा, 'प्रेतु' प्रथमतो गच्छतु । 'स्रुता'
यज्ञसम्बन्धिनी मन्त्रगतप्रियवाक्यरूपा, 'देवी', प्रकर्षेण 'एतु'
गच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते । 'नयं' नृभ्यः यजमानेभ्यो
हितं, 'पङ्क्तिराधसं' पाङ्क्त्यस्य यज्ञस्य साधकं, 'वीर' महावीराख्यं
पात्रं, 'अच्छ' प्राप्नुं, 'देवाः', सर्वे 'नः' अस्मदीयं, यज्ञं 'नयन्तु' ॥

नः^(५) । ^(६)देवी द्यावापृथिवी अनु मेऽमःसायां^(६) ।

प्रथमपादे प्रैतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । ‘प्रैतु ब्रह्मणस्य-
तिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोच्छैति” इति । (५ प्र०।२ अ०।
७ म०) । ‘प्रेत्यैव’ प्रथमतो गत्वैव ॥

द्वितीयपादे स्रनृताशब्देन प्रियवाक्ययुक्तस्य यज्ञस्य विव-
चां दर्शयति । “प्र देव्येतु स्रनृतेत्याह । यज्ञो वै स्रनृता”
इति । (५ प्र०।२ अ०। ८ म०) ।

तृतीयपादे पङ्क्तिराधमशब्देन धानाकरम्भादिपञ्चद्विवि-
क्तस्य यज्ञस्य विवचां दर्शयति । “अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधम-
मित्याह ॥६॥ पाङ्क्तो हि यज्ञः” इति । (५ प्र०।२ अ०। ९ म०) ॥

चतुर्थपादे देवा यज्ञं नयन्वित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “देवा
यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञनियः कुरुते” इति ।
(५ प्र०।२ अ०। १० म०) । ‘यज्ञनियः’ यज्ञस्य नेहृन् प्रवर्त्तकान् ॥

कल्पः । उत्तरेण मृत्खननं कृष्णाजिनं प्राचीनयीवमुत्तर-
लोमास्तोर्यं । ^(६)“देवी द्यावापृथिवी” इति मृत्खननमभिम-
न्वयत इति । अनु मेऽमःसायां^(६) इति मन्त्रशेषः । हे ‘द्यावा-
पृथिव्यौ’, ‘मे’ मदीयं, व्यापारं ‘अन्वमःसायां’ युवयोरनु-
मतं कुरुतां ॥

मन्त्रस्य देवतयोरभ्यनुज्ञायां तात्पर्यं दर्शयति । “देवो
द्यावापृथिवी अनु मेऽमःसायामित्याह । आभ्यामेवानुमतो
यज्ञस्य शिरः सम्भरति” इति । (५ प्र०।२ अ०। ११ म०) ॥

(१) ऋद्ध्यासमद्य । मखस्य शिरः^(१) ॥ २ ॥

(८) मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे^(८) ।

कल्पः । (१) “ऋद्ध्यासमद्य” इति मृत्खनेऽभिया प्रहृत्य
“मखस्य शिरः”^(१) इत्युपादायेति । ‘अद्य’ अस्मिन् दिने, ‘ऋ-
द्ध्यासं’ कर्मणा समृद्धो भूयामं । इदं मृद्रूपं ‘मखस्य शिरः’
यज्ञस्य शिरःस्थानोयं प्रवर्ग्यपात्ररूपं ॥

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे । “ऋद्ध्यासमद्य मखस्य शिर
इत्याह । यज्ञो वै मखः । ऋद्ध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति
वा वैतदाह” इति । (५ प्र० १२ अ० १२ म०) ॥

कल्पः । (८) “मखाय त्वा” इति हरति “मखस्य त्वा शीर्ष्णे”^(८)
इति कृष्णाजिने निर्वपतीति । हे मृत्तिके, त्वां ‘मखाय’
यज्ञार्थं, हरामोति शेषः । तथा त्वां ‘मखस्य’ यज्ञस्य, ‘शीर्ष्णे’
शिरोरूपप्रवर्ग्यार्थं, निर्वपामोति शेषः ॥

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे । “मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे
इत्याह । निर्दिश्यैवैन्द्ररति ॥ ७ ॥” इति । (५ प्र० १२ अ०
१३ म०) ‘निर्दिश्यैव’ यज्ञार्थं इह हरणनिर्वपने कथयित्वैव,
‘एनत्’ मृत्स्वरूपं, ‘हरति’ निर्वपति, चेति द्रष्टव्यं ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, एवं द्वितीयं तृतीयञ्च हरति तृष्णीञ्च-
तुर्थं यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्यः आप्तां मन्यत इति । तदिदं
विधत्ते । “त्रिर्हरति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो

(९) इयत्यग्र आसीः^(९) । ^(१०) मृद्व्यासमद्य । मखस्य

यज्ञस्य शिरः सम्भरति । तृष्णीं चतुर्थं हरति । अपरिमिता-
देव यज्ञस्य शिरः सम्भरति” इति । (५ प्र० १२ अ० १४ म०) ॥

वक्ष्यमाणसम्भारेभ्यो मृदः प्राथम्यं विधत्ते । “मृत्खना-
दग्रे हरति । तस्मान् मृत्खनः करुण्यतमः” इति (५ प्र० १२
अ० १५ म०) । ये च वराहविहतादयः सम्भाराः तेभ्यः ‘अग्रे’
प्रथममेव, मृदं खाला तस्मात् ‘मृत्खनात्’ गर्त्तात्, मृदं हरेत् ।
यस्मादयं ‘मृत्खनः’, स्वकीयां वेदनामगणयित्वा यजमानोप-
कारार्थं मृदं प्रयच्छति । तस्मादयमतिशयेन ‘करुण्यः’ कृपालुः,
ततो मृत्खनादेव मृदं हरेत् । न त्वन्यतो यतः कुतश्चित्
मृदानेया ॥

कल्पः । एवमितरसम्भारानभिमन्त्रणेऽधिकारः, इयत्यग्र
आसीरिति वराहविहतमिति । येन प्रकारेण मृदो हरण-
मुक्तं । तेनैव प्रकारेणेतरे सर्वे सम्भाराः सम्पादनोपायाः । अ-
भिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविशेषोऽस्ति । ‘देवी द्यावापृथिवी’
इति पूर्वत्र मृदोऽभिमन्त्रणं । (९) “इयत्यग्र आसीः” (९) इति
मन्त्रः । वराहो दंष्ट्रया यं मृद्विशेषं सम्पादयति तन्मृत्स्वरूपं
वराहविहतं । हे वराहविहत ‘इयत्यग्रे’ एतावति पुरोदेशे
त्वं ‘आसीः’ ॥

अभिमन्त्रितस्य वराहविहतस्याहरणे मन्त्रान् दर्शयति ।

शिरः । मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे (१०) ।

(११) देवीर्वस्रीरस्य भूतस्य प्रथमजा ऋतावरीः (११) ।

(१२) ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः (१२) ॥ ३ ॥

(१०) “ऋध्यासमद्य ० त्वा शीर्ष्णे” (१०) इति । एते मन्त्राः पूर्व-
वद्वाख्येयाः ॥

एतेषां वराहविहृतसम्भारमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति ।
“इयत्यय आसीरित्याह । अस्यामेवाच्छम्बट्कारं यज्ञस्य शिरः
सम्भरति” इति । (५ प्र ० । २ अ ० । १६ म ०) । यावद्वराहविहृतमस्ति
एतावती सर्वा भूमिर्वराहेणोद्धृतत्वात् । एतच्चाधानब्राह्मणे
स वराहो रूपं कृत्वेत्यादिना विस्मृतमास्नातं । अतो वराह-
विहृतसम्भारेण ‘अस्यामेव’, सर्वस्यामपि पृथिव्यां, ‘अच्छम्बट्-
कारं’ अल्पोऽप्यंशो व्यर्थो यथा न भवति तथा कृत्वा, ‘यज्ञस्य
शिरः’, सम्पादितं भवति ॥

कल्पः । देवीर्वस्रीरिति वल्मीकवपामिति अभिमन्त्रयत
इति शेषः । पाठस्तु । (१२) “देवीर्वस्रीरस्य ० ऋतावरीः” (१२)
इति । वल्मीकस्य निष्पादिकाः चुद्रजन्तुस्वरूपाः ‘वस्यः’,
हे वस्यो देव्यो यूयं ‘अस्य’ ‘भूतस्य’ प्राणिजातस्य, ‘प्रथ-
मजाः’ प्रथमत उत्पन्नाः, ‘ऋतावरीः’ यज्ञवत्यः’ सम्भाररूपेण
यज्ञनिष्पादकत्वात् तादृशो भवयेति शेषः ॥

अनेनाभिमन्त्रितान् वल्मीकवपायाः सम्भरणमन्त्रानाह ।
(१२) “ऋध्यासमद्य ० मखस्य शिरः” (१२) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

(१२) ऋ॒ध्यास॑म॒द्य । म॒कस्य॑ शि॒रः । म॒खाय॑ त्वा ।
म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे^(१२) ।—

वल्मीकवपायाः सम्भरणं विधत्ते । “ऊर्जं वा एत५ रसं
पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति ॥८॥ यद्वल्मीकं । यद्वल्मीकवपा
सम्भारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवत्स्ये । अथो ओच-
मेव । ओच५ ह्येतत् पृथिव्याः । यद्वल्मीकः” इति । (५ प्र० १२
अ० १७ म०) । ‘वल्मीकं’, ‘यत्’, विद्यते तदेतत् ‘उपदीकाः’
पूर्वाक्ता वस्रः, ‘पृथिव्याः’, सकाशादन्नहेतुमेव ‘रसं’ मृदं, उद्धृत्य
निष्पादयन्ति । अतो वल्मीकवपायाः सम्भरणेन भूमिसारं
‘ऊर्जमेव’, प्राप्नोति । अपि च कर्णण्कुल्याकारसाम्यात्
‘वल्मीकः’, भूमेः ‘ओचमेव’, तस्माद्वल्मीकवपा प्रशस्ता* ॥

अथैनं प्रशंसति । “अवधिरो भवति । य एवं वेद”
इति । (५ प्र० १२ अ० १८ म०) ॥

कल्पः । इन्द्रस्यैजोसीति पूतीकानिति । हे पूतीकसमूह
इन्द्रस्यैजो बलमसि अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितानां पूतीकानां
सम्भरणमन्त्रानाह । (१२) “ऋ॒ध्यास॑म॒द्य त्वा शी॒र्ष्णे”^(१२)
इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

पूतीकासम्भरणं विधत्ते । “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ।
स यत्र यत्र पराक्रमत ॥९॥ तन्नाध्रियत । स पूतीकस्तम्बे परा-
क्रमत । सोऽध्रियत । ऊर्तिं वै मे धा इति । तदूतीकानामूतीकत्वं ।

* तस्माद् वल्मीकवपा प्रशस्ता, ओचत्वात् इति । तै० पाठः ।

अग्निजा असि प्रजापते रेतः ।—

यदूतीका भवन्ति । यज्ञाच्चैवोतिं दधति” इति । (५ प्र० १२ अ० १९ म०) । पुरा कदाचित् ‘इन्द्रः’, वृत्रबधार्थं ‘वज्रं’, उद्यम्य प्रेरितवान् । तदानो ‘सः’ इन्द्रः, ‘यत्र यत्र’ देशे, ‘पराक्रमत’ वज्रप्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवान्, तत्र सर्वत्र ‘नाध्रियत’ पलायनपरो वृत्रस्तेन वज्रेण धृतः प्रहृतो नासीत् । ततः ‘सः’ इन्द्रः, विचार्य ‘पूतीक*स्तम्ब’ समीपे कदाचिदवस्थितं वृत्रं प्रति ‘पराक्रमत’ वज्रप्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवान् । तदानो ‘सः’ वृत्रः, पूतीकस्तम्बेनावरुद्धमार्गः पलायितुमशक्तस्तेन वज्रेण ‘अध्रियत’ प्रहृतोऽभूत् । तदानो परितुष्टः स इन्द्रः पूतीकस्तम्बं प्रत्येवमब्रवीत् । हे पूतीकस्तम्ब ‘मे’ ‘ऊतिं’ मदीयपराक्रमरक्षां, ‘धाः’ धृतवानसि, इति ऊतीधारकत्वात् तेषां पूतीकानां ‘पूतीकः’, इति नाम सम्यन् । तेषां सम्भरणे सति यज्ञस्य रक्षां ते सम्पादयन्ति ॥

कल्पः । अजलोमानि कृष्णाजिनलोमानि च संसृज्याग्निजा असि प्रजापते रेत इति । हे द्विविधलोमसङ्घ त्वमग्निजासि आग्नेयी वा एषा यदजात्यजाया आग्नेयत्वश्रवणात् अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेति श्रवणाच्चोभयस्याग्नित्वमभिप्रेत्य तस्मान्नामग्निजत्वमुक्तं महावोरदार्ढ्यहेतुत्वात् प्राजापत्ये सृष्टौ लोम्नां सारत्वं ॥

ऋ॒ध्यास॑मद्य । म॒खस्य॑ शि॒रः ॥ ४ ॥

म॒खाय॑ त्वा । म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णः^(१४) । ^(१५)आयु॑र्धेहि

(१४) “अग्निजा असि ० मखस्य त्वा शीर्ष्णः” (१४) इति । पूर्ववद्वा-
ख्येयम् ॥

प्रजापते रेत इत्यनेन प्रजापतिसृष्ट्या गायत्र्या रसोऽजं
प्राविशत् । स एव विवक्षित इत्येतद्दर्शयति । “अग्निजा असि
प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः पशून् प्राविशत् ॥ १० ॥
तमेवावदन्त्ये,” इति । (५ प्र० १२ अ० १२० म०) ॥

पूर्वाक्तानां मृत्तिकावराहविहृतवल्मीकवपापूतीकाजह-
ष्णाजिनलोमरूपाणां सम्भाराणां पञ्चमङ्ग्यां प्रशंसति । “प-
ञ्चैते सम्भारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य
शिरः सम्भरति,” इति । (५ प्र० १२ अ० १२१ म०) । धानाक-
रम्भादिहविःपञ्चकयोगात् ‘पाङ्क्तो यज्ञो यावान्’, अस्ति ‘तस्य’;
सर्वस्य ‘शिरः’, सम्भारगतया पञ्चमङ्ग्याया सम्पादितं भवति ॥

एतेषां सम्भारद्रव्याणां कृष्णाजिने सम्भरणं विधत्ते । “य-
द्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेत् । ग्राम्यान् पशून् शुचा-
र्पयेत् । कृष्णाजिनेन सम्भरति । आरण्यानेव पशून् शुचार्य-
यति । तस्मात्समावत् पशूनां प्रजायमानानां ॥ ११ ॥ आर-
ण्याः पशवः कनीयाः सः । शुचा घृताः,” इति । (५ प्र० १-

प्राणं धेहि । अपानं धेहि व्यानं धेहि । चक्षुर्धेहि श्रोत्रं
धेहि । मनो धेहि वाचं धेहि । आत्मानं धेहि प्रति-

२ अ०।२२म) । ‘ग्राम्याणो’ गवादिपशूनां, ‘चर्मणा’, सम्भरणे
मति तान् ‘पशून्’, ‘शुचा’ शोकेन रोगादिजनितेन, यो-
जयेत् । तन्माभूदिति ‘कृष्णाजिनेन’, एव सर्वं सम्भरणीयं,
कृष्णमृगस्यारण्यजत्वात् ‘आरण्यानेव’, पशून् महावीरजनि-
तेन सन्तापेन योजयति । यस्मादारण्येणैव सम्भरणादारण्याः
पशवः शुचा योजिताः ‘तस्मात्’, ‘ममावत्प्रजायमानानां’
ग्राम्येनात्यद्यमानानामपि, द्विविधानां ‘पशूनां’, मध्ये ‘आर-
ण्याः’, एव ‘पशवः’, कनिष्ठाः । नहि जना गवाश्चादिषु या-
वन्तमादरं तावन्तं कृष्णाजिनमृगेषु कुर्वन्ति ॥

कृष्णाजिनस्य सलोमके भागे सम्भरणं विधत्ते । “लोम-
तः सम्भरति । अतो ह्यस्य मेध्यं ।” इति । (५ प्र०।२ अ०।२३म) ।
‘लोमतः’, लोमवति प्रदेशे सम्भरेत् । ‘अतः’ लोमतः प्रदेशात्,
‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य, ‘मेध्यं’ यागयोग्यं सम्भारं, सम्पद्यते ॥

कल्पः । आयुर्धेहि प्राणं धेहीत्यश्वेनावघ्रायेति । पाठस्तु ।
“(१५) आयुर्धेहि ० मां धेहि मयि धेहि” (१५) इति । हे अश्व
मृदमाप्राय यजमानस्यायुरादीन् सम्पादय । ‘मां’ यजमानं,
‘धेहि’ पोषय, अर्पेक्षितं धनादिकं ‘मयि’ यजमाने, ‘धेहि’
स्थापय ॥

छां धेहि । मां धेहि मयि धेहि^(१५) । मधु त्वा मधुला
करोतु^(१६) । ^(१७)मखस्य शिरांसि ^(१७) ॥ ५ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । बहव आर्याः परिगृह्या हरन्त्युत्तरेण
विहारमुद्धृते चोक्षिते मिकतोपोप्ते परिश्रिते निदधातीति ।
तदेतदार्थनयनमार्थाणाञ्च बल्लवं स्यापनदेशविशेषञ्च क्रमेण
विधत्ते । “परिगृह्यायन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवा हरन्ति ।
अपचितिमेवास्मिन् दधति । उद्धृते मिकतोपोप्ते परिश्रिते
निदधति शान्त्यै ।” इति । (५ प्र० । अ२० । २४ म) । ‘आयन्ति’
आगच्छेयुः, आर्याणां परिग्रहणेन रक्षांस्वपहतानि भवन्ति ।
तेषां बल्लवेनास्मिन् द्रव्ये पूजा कृता भवति । भूमेरुद्धननेन
मिकतावापेन परितस्त्रिरोधाजकरणेन च तस्मिन् देशेऽवस्था-
पितस्य द्रव्यस्योपद्रवपरिहाररूपा शान्तिर्भवति ॥

कल्पः । ^(१६)मधु त्वा मधुला करोतु^(१६) इति मदन्तोभि-
रुपमसृजतीति । हे सम्भारसमूहरूप द्रव्य ‘मधु त्वा’ पूर्वमपि
मधुरं महावीरनिष्पादनयोग्यं सृद्रूपं त्वां, अयं मदन्तोसंमर्गः
पुनरपि ‘मधुला’ माभ्युद्युक्तं, सौकार्ययुक्तं, ‘करोतु’ ॥

अनेन मन्त्रेण साध्यं मदन्तोमेलनं विधत्ते । “मदन्तोभि-
रुपसृजति ॥ १२ ॥ तेज एवास्मिन् दधति ।” इति । (५ प्र० ।
२ अ० । २५ म) । तस्मा आपो मदन्तः, तन्मेलनादस्मिन् द्रव्ये तेजः
सम्पादितं भवति ॥

यद्यपि जलमेलनादेव महावीरनिष्पादनसामर्थ्यरूपं तेजः
सम्पद्यते । तथापि मन्त्रेणैव सामर्थ्यातिशयाय मन्त्रपाठ इत्ये-
तद्दर्शयति । “मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्
तेजो दधाति ।” इति ॥

अथास्मिन् द्रव्ये मेलयितव्यं द्रव्यान्तरं विधत्ते । “यद्वा-
म्याणां पात्राणां कपालैः संऽसृजेत् । ग्राम्याणि पात्राणि शु-
चार्पयेत् । अर्मकपालैः संऽसृजति । एतानि वा अनुपजीव-
नीयानि । तान्मेव शुचार्पयति ।” इति । (पू प्र० १२ अ० १६ म) ।
गृहेषु पाकाद्यर्थानि भाण्डानि ग्राम्यपात्राणि तदीयकपालैः
संसर्गे सति तानि ‘शुचा’ शोकेन सङ्गरूपेण* योजितानि
भवन्ति । तन्माभूदिति ‘अर्मकपालैः’, मिश्रयेत् । अर्मशब्देन
चिरन्तने जीर्णग्रामदेशे अवस्थिता भाण्डांशा उच्यन्ते । तानि
प्राणिभिरुपजीवितुमयोग्यानि अतस्तेषां शुचा योजनेऽपि न
कश्चित् बाधः ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “शर्कराभिः संऽसृजति धृत्यै । अथो
शन्वाय ।” इति । (पू प्र० १२ अ० १७ म) । ‘शर्कराः’ क्षुद्रपाषा-
णाः, तत्संसर्गे सति महावीरस्य ‘धृतिः’ दाढी भवति । अपि
च शं सुखं कुर्वन्तीति शर्करानामनिरुक्ते तद्योगः ‘शन्वाय’
सुखसिद्धये, भवति । एतच्चाधानप्रकरणे समाप्तात् । शं वै ना-
ऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वमिति ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “अजलोमैः संऽसृजति । एषा वा

* सङ्गरूपेणेति तै० पाठः ।

अग्नेः प्रिया तनूः । यदजा । प्रियद्यैवेनं तनुवा स॒सृजति ।
अथो तेजसा ।” इति । (५ प्र० १२ अ० १८ म०) । अजाम्नोः प्रजा-
पतिमुखजत्वेन सोदरत्वात् प्रियत्वं । अपि चाग्नेः स्वेनैव तेजो-
रूपत्वात् ‘तेजसा’, द्रव्यं संसृष्टं भवति ॥

द्रव्यान्तरं विधत्ते । “कृष्णाजिनस्य लोमभिः स॒सृजति ।
यज्ञो वै कृष्णाजिनं । यज्ञेनैव यज्ञं स॒सृजति ।” ॥ १३ ॥ इति ।
(५ प्र० १२ अ० १८ म०) । अवघातप्रस्तावे यज्ञो देवेभ्योऽनिलायत
कृष्णारूपं कृत्वेत्युक्तत्वात् कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वं तस्मै मरूपेण
‘यज्ञेनैव’, महावीरद्रव्यरूपः ‘यज्ञः’, संसृष्टो भवति ॥

महावीरनिर्माणाय देशविशेषं ब्राह्मणगतद्वतीयानुवाके
विधत्ते । “परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृह्योऽयौ”
इति । (५ प्र० १२ अ० १९ म०) । योऽयं देशः परितः कटादि-
भिरावृतः तस्मिन् ‘परिश्रिते’, महावीरं ‘करोति’ * । तदे-
तद्ब्रह्मवर्चसपरिग्रहाय भवति ॥

तत्र नियमं कञ्चिद्विधत्ते । “न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत्
कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्कुचार्पयेत् । अपहाय प्राणिति ।
प्राणानां गोपीयाया” (५ प्र० १२ अ० २० म०) इति । सोऽयं
तदानो ‘नाभिप्राण्यात्’ तदाभिमुख्येन स्वासं न कुर्यात् ।
तत्करणे स्वकीयाः ‘प्राणाः’, दुःखेन योजिता भवन्ति । त-
स्मात् मुखं ‘अपहाय’, परतो नीत्वा स्वासं कुर्यात् । तच्च
‘प्राणानां’, रक्षणाय भवति ॥

नियमान्तरं विधत्ते । “न प्रवर्ग्यं वादित्यं चान्तरेयात् ।

यदन्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् ॥ १ ॥ तस्मात् नान्तराय्यं । आत्म-
नो गोपीथाय ।” इति । (५ प्र० ३ अ० ३ म०) । यत्र प्रवर्गपा-
त्राणि तिष्ठन्ति । तत्र सूर्यस्येत् प्राच्यां वसेत् तदानीं स्वयं प्रती-
च्यां तिष्ठेत् । सूर्यस्य प्रतीच्यामवस्थाने स्वयं प्राच्यां तिष्ठेत् ।
एवं सति प्रवर्गादित्ययोर्मध्येऽन्तरायो न भवेत् । अन्तराये
तु कुष्ठरोगी ‘स्यात्’ । अतः ‘स्वशरीररक्षार्थं ‘अन्तरायं न’,
कुर्यात् ॥

मृत्पात्रनिर्माणे साधनं विधत्ते । “वेणुना करोति । तेजो
वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति ।” इति ।
(५ प्र० ३ अ० ४ म०) । कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं
व्यापारं कुर्वन्ति तत्र ‘वेणुना’, कुर्यात् नतु दारुणा । अग्नि-
देवेभ्योऽनिस्त्रायत स वेणुं प्राविशदिति श्रुत्या वेणोस्तेजस्वं तप्त-
घृताधारत्वात् प्रवर्गपात्रमपि ‘तेजः’ । अतो वेणुरूपेण ‘तेजसा’,
प्रवर्गरूपं ‘तेजः’, समृद्धं करोति ॥

कल्पः । मस्मिष्ठ्य मृदं (१७) “मखस्य शिरोऽसीति” (१७) । पिण्डं
कृतेति । हे मृत्पिण्डं त्वं यज्ञस्य शिरःस्थानीयः ‘अभि’ ॥

प्रवर्ग्यार्थस्य द्रव्यस्य शिरस्थानीयत्वं विशदयति । “मखस्य
शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्मैतच्छिरः । यत् प्रवर्ग्यः ॥ २ ॥
तस्मादेवमाह ।” इति । (५ प्र० ३ अ० ५ म०) प्रथमानुवाके
धनुःकोव्योच्छिन्नं यज्ञपुरुषस्य शिरो द्यावापृथिव्योरनुवर्त्तनात्
प्रवर्ग्यनाम सम्यन्नमित्युक्तं । तस्मात् मखस्य शिरोऽसीति
मन्त्राक्तमुपपन्नं ॥

(१८) यज्ञस्य पदे स्थः^(१८) । (१९) गायत्रेण त्वा छन्दसा
करोमि । चैष्टुभेन त्वा छन्दसा करोमि । जागतेन त्वा

कल्पः । (१८) यज्ञस्य पदे स्थः^(१८) इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य इति ।
आर्द्रस्य पिण्डस्योपरि अङ्गुष्ठद्वयग्रहेण निष्पन्नविन्दुद्वयाकारे
हेलाञ्छने युवां 'यज्ञस्य', पादौ भवथः ॥

एतयोर्यज्ञपादत्वे शास्त्रप्रसिद्धिं दर्शयति । “यज्ञस्य पदे स्थ
इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै ।” इति । (५ प्र० ।
३ अ० । ६ म०) । समानरूपत्वेन द्वित्वेन च पादसादृश्यादित्यं
कर्त्तव्यं । अपि च पादद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थमेतद्भवति* ॥

कल्पः । महावीरं करोति । त्रिष्टुप्तिं पञ्चाङ्गिमपरिमि-
तोद्धिं प्रादेशमात्रमूर्ध्वसमानां उपरिष्टादासेचनवन्तं मध्ये सन्नतं
वायव्यप्रकारङ्गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीति प्रथमन्त्रैष्टुभेने-
ति । द्वितीयं जागर्तामिति । तृतीयं अपि वा सर्वैरेकैकमिति ।
पाठस्तु । (१९) “गायत्रेण त्वा ० छन्दसा करोमि”^(१९) इति । हे
प्रथम महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतासामर्थ्येन निष्पाद-
यामि । एवं द्वितीयतृतीययोर्महावीरयोस्त्रैष्टुभजागतमन्त्रौ
व्याख्येयौ

मन्त्रेषु गायत्रादिपदानामुपयोगं दर्शयति । “गायत्रेण
त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति” इति ।

* प्रतिष्ठार्थमेव भवतीति तै० पाठः

† मूर्ध्वसानुमिति तै० पाठः ।

हृन्दसा करोमि^(१६) । ^(१७)मुखस्य रास्त्रासि^(१७) । ^(१८)अ-

(५ प्र०।३ अ०।७ म०) । एतेषां मन्त्राणां पाठेन महावीरस्येदं हृन्दो देवतादिभिर्निष्पादितं भवति ॥

एकैकस्मिन् महावीरे कक्ष्यात्रयं विधत्ते । “त्रियुद्धिं करोति । त्रय इमे लाकाः एषां लोकानामाप्त्यै” इति । (५ प्र०।३ अ०।८ म०) । भाण्डस्योपरिभाण्डान्तरप्रक्षेपे यादृश आकारो भवति । तादृश आकार उद्भिरित्युच्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितभाण्डत्रयवत् त्रिविधा उधा यस्य* महावीरस्य सोऽयं ‘त्रियुद्धिः’ । तत्र त्रित्रिसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिः ॥

पूर्वव्याख्यातैः हृन्दःप्रतिपादकैर्मन्त्रैः तन्निष्पादनं विधत्ते । “हृन्दोभिः करोति ॥ ३ ॥ वीर्यं वै हृन्दाऽसि । वीर्यण्यैवेनं करोति ।” इति । (५ प्र०।३ अ०।९ म०) । वीर्यप्रदत्वात् गायत्र्यादिहृन्दसां वीर्यरूपत्वं ॥

कल्पः । ^(१७)“मुखस्य० रास्त्रासि”^(१७) इति । उपविलं रास्त्रां करोतीति । विलस्य समीपे वर्त्तमानं हे वलयाकारत्वं यज्ञस्य ‘रास्त्रा’ रसना, ‘असि’ । यथा काञ्चीदाम, कण्ठाभरणं वा तद्वत् ॥

कल्पः । ^(१८)“अदितेस्ते विलं गृह्णातु”^(१८) इति वेणुपर्वणा विलं करोतीति । पाङ्क्तेन हृन्दमेति मन्त्रशेषः । हे महावीर

दितिस्ते विलं गृह्णातु । पाङ्क्तैर्न हृन्दसा^(११) ।

पङ्क्तिहृन्दो देवतया सह 'अदितिः' भूमिर्देवी, 'ते' तव, 'विलं', 'गृह्णातु' स्वीकरोतु ॥

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते । "यजुषा विलं करोति व्यावृत्त्यै" इति । (५ प्र०।३अ०।१०म०) । लौकिकेषु मृत्यावेषु मन्त्र-मन्तरेणैव कुम्भकारा 'विलं' कुर्वन्ति, अत्र तु मन्त्रेणेति 'व्यावृत्तिः' ॥

महावीरस्य प्रादेशपरिमाणं हस्ताभिनयेन विधत्ते । "इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्" इति । (५ प्र०।३अ०।११म०) । यज्ञपुरुषस्य शिरस्त्रिवुक्योर्मध्यवर्त्ति 'प्रादेश-मात्रं', प्रजापतिश्च वैश्वानरविद्यायां प्राजापत्यत्वेनोपास्यः । यस्त्वितमेवं प्रादेशमात्रमिति हृन्दागैरान्नातत्वात् । अतः प्रादेशमात्रो महावीरः 'प्रजापतिना यज्ञमुखेन', च तादृशो भवति ॥

तदेवं परिमाणमनूद्य प्रशंसति । "इयन्तं करोति । यज्ञ-पुरुषा सम्मितम्" इति । (५ प्र०।३अ०।१२म०) । 'यज्ञस्य' पुरुषं ऐन्द्रवायवादिग्रहपात्रं, तेन सादृश्यं प्रादेशमात्रत्वे सम्पाद्यते ॥

पुनरप्यनूद्य प्रशंसति । "इयन्तं करोति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यमस्मितम्" इति ॥ ४ ॥ (५ प्र०।३अ०।१३म०) । पुरुषशरीरे 'वीर्यं' दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यं, प्रादेशपरिमितं मुखे विद्यते । अतो वीर्यसादृश्यमेतस्य भवति ॥

(१९)सूर्यस्य हरसा आय^(१९) । (१९)मखोसि^(१९) ॥ ५ ॥

पते, शिरः, कृतावरीकृद्ध्यसिमद्य मखस्य शिरः,
शिरः, शिरोऽसि, नव च ॥ अनु० २ ॥

यतः *परिमाणाभावरूपं पचान्तरं विधत्ते । “अपरि-
मितं करोति । अपरिमितस्यावरुध्यै” इति । (५ प्र०।३ अ०।
१४ म०) । परिमाणनियत्यभावेनापि †निमित्तत्वबहुलं फलं
सम्पद्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण उपविलं यात्स्नाङ्करोतीति तदत्र विध-
त्ते । “परिग्रीवं करोति श्रुत्यै” इति । (५ प्र०।३ अ०।१५ म०) ।
ग्रीवायाः परितः ‘परिग्रीवं’ तत्र वलयाकारो धारणयोपयु-
ज्यते ॥

कल्पः । (१९)“सूर्यस्य हरसा आय” (१९) इति । इत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठाप्येति । हे महावीर ‘सूर्यस्य हरसा’ तेजसा
आतपेन, ‘आय’ कृष्णशुक्लो भव ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “सूर्यस्य हरसा आयेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्” इति । (५ प्र०।३ अ०।१६ म०) ॥

कल्पः । “मखोसीत्यनुवीचते” इति । हे महावीर त्वं
यज्ञसाधनत्वात् ‘मखः’ यज्ञस्वरूपः, ‘असि’ ॥

* नियतपरिमाणरूपाभावरूपं तै० पाठः ।

† निमित्तेन D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इयतीर्देवीरिन्द्रस्यैजोस्यग्निजा अस्यायुर्धेहि प्राणं
पञ्च । ^(१)वृष्णो अश्वस्य निष्पदसि । वरुणस्त्वा धृतव्रत

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये महावीरनिर्माणमुक्तं द्वितीये तत्संस्कारा उच्यन्ते ।
कल्पः । वृष्णो अश्वस्येति सकृद्गार्हपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं
महावीरं शफाभ्यां परिगृह्य धूपयति । वृष्णो अश्वस्य निष्पद-
सीति । पाठस्तु । ^(१)“वृष्णो अश्वस्य ० मित्रावरुणयोर्भुवेण
धर्मणा”^(१) इति । हे महावीर, त्वं ‘वृष्णः’ सेचनसमर्थस्य
‘अश्वस्य’ सम्बन्धि ‘निष्पत्’ निःसृतं यः शकृत् तद्योगेन तद्रूपो-
ऽसि । तादृशं त्वां ‘धृतव्रतः’ स्वीकृतनियमो वरुणो देव,
‘आधूपयतु’ सर्वतो धूपितं करोतु । ‘मित्रावरुणयोः’ सम्बन्धो
भ्रुवो धर्मास्थितः* पुण्यविशेषः । तद्रूपेण द्रव्येण ‘धूपयतु’
इत्यन्वयः ॥

* धर्मास्थिरः तै० पाठः ।

आधूपयतु । मिचावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मेणा^(१) । ^(२)अर्चिषे
त्वा शोचिषे त्वा । ज्योतिषे त्वा । तपसे त्वा^(३) । ^(४)अभी-

अनेन मन्त्रेण माध्यं धूपनं विधत्ते । “अश्वशकेन धूपय-
ति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय” इति । (५ प्र० ।
३ अ० । १७ म०) । शकशब्देन शकृदुच्यते, ‘अश्वस्य’ प्राजापत्यादि-
जन्यत्वात् ‘प्राजापत्यत्वं’ । अतः अश्वसम्बन्धिधूपेन सर्वकारण-
भूतप्राजापतिसम्बन्धमिद्वेः ‘सयोनित्वं’ भवति ॥

मन्त्रोक्तमश्वं शकृच्चदित्यरूपेण कन्दोरूपेण च प्रशंसति ।
“वृष्णो अश्वस्य निष्पदसेत्याह । असौ वा आदित्यो वृषाश्वः ।
तस्य कन्दाः भीति निष्पत् ॥ ५ ॥ कन्दाभिरैवेनं धूपयति” इति ।
(५ प्र० । ३ अ० । १८ म०) ॥

कल्पः । अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा लोहितपचनीयैः
सम्भारैः अवस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति । लोहितपच-
नीयैः सम्भारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्येऽमुञ्जानादीष्य* पोषत्यर्चिषे-
त्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमपि वा सर्वैः सर्वत इति । पाठस्तु ।
(१) “अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वां तपसे त्वा” (१) इति । ‘अर्चिषे’,
अर्चिरादयः शब्दाः ज्वालाविशेषवाचिनः । हे महावीर त्वां
अर्चिरादिभ्यः समर्पयामि ॥

एतैर्मन्त्रैर्यजमानस्य शरीरकान्तिः सम्पद्यते इति दर्श-

मं म॒हि॒ना दि॒वं । मि॒त्रो ब॒भूव स॒प्रथाः । उ॒त अ॒वसा
पृथि॒वीं ॥ १ ॥

मि॒त्रस्य॑ च॒र्षणी॑ धृ॒तः । अ॒वो दे॒वस्य॑ सा॒न-

यति । “अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्
दधाति । वारुणाभीद्धः । मैत्रियोपैति शान्त्यै” इति । (५ प्र० ।
३ अ० । १६ म०) ॥

कल्पः । पच्यमानान् मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमि-
त्युत्तरया वेति* । तयोरुभयोः च्छेदोः । पाठस्तु । (१) “अभीमं
महिना दिवं ० द्युम्नं चित्रअवस्तमं” (२) इति । ‘दिवं’ दीप्य-
मानमिमं महावीरमभिलक्ष्य, ‘मित्रो’ देवः, ‘सप्रथाः’ वि-
स्तारमहितो, बभूव । स्वकीयां मैत्रीं विस्तृतवान् ‘उत’ अपि
च, ‘पृथिवीं’ अभिलक्ष्य, ‘अवसा’ कीर्त्या, ‘सप्रथा’ बभूव ।
अस्यां सर्वस्यां पृथिव्यां महावीरस्य कीर्त्तिं ‘विस्तृतवान्’
इत्यर्थः । ‘दिवं’ दिवि द्युलोके इति वा व्याख्येयं । ‘चर्षणी-
धृतः’ मनुष्यान्मैत्र्याधारयिता ‘मित्रस्य’ देवस्य ‘सानसिं’ दान-
शीलं ‘अवः’ अवणं कीर्त्तिरूपं, सर्वं वदन्तीति शेषः । ‘द्युम्नं’
मित्रेण दत्तं धनं, ‘चित्रअवस्तमं’ अतिशयेन विचित्रकीर्त्ति-
युक्तं वर्त्तते ॥†

* उत्तरया चेति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अस्यां इति पदं II पुस्तक नास्ति ।

‡ मन्त्रयोः फलं दर्शयति चारुण इति पाठः D पुस्तकेऽतिरिक्तो
वर्त्तते ।

सिं । शुभ्रं चिचश्रवस्तमं^(३) । ^(४)सिधै त्वा^(४) । ^(५)देवस्त्वा
सवितोदपतु । सुपाणि स्वङ्गुरिः । सुबाहुस्त शक्त्या^(५) ।

कल्पः । पक्षेषु ^(४)“सिधै त्वा”^(४) इति धृष्टो आदाय भस्मा-
पोह्येति । हे महावीर त्वां ‘सिधै’ समीचीनस्वरूपसिधै महा-
वीरगतभस्मापोहतसिध्यर्थं त्वां स्वीकरोमि इति शेषः ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “सिधै त्वेत्याह । यथा
यजुरेदैतत्” इति । (५ प्र०।३ अ०।२० म०) ॥

कल्पः । प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्योदासयति
देवस्त्वा सवितोदपत्विति । पाठस्तु । ^(५)“देवस्त्वा सवितोदपतु
० सुबाहुस्त शक्त्या”^(५) इति । हे महावीर त्वां ‘सविता’
देवः, स्व‘शक्त्या’ ‘उदपतु’ इतोऽवटादूर्ध्वं नयतु । कीदृशः सविता,
‘सुपाणि’ शोभनाभ्यामुद्यमनकुशलाभ्यां पाणिभ्यां युक्तः, ‘स्व-
ङ्गुरिः’ शोभनाभिरुदपनक्षमाभिरङ्गुलोभिर्युक्तः, ‘उत’ अपि च
‘सुबाहुः’ शोभनाभ्यां बाहुभ्यां युक्तः । पाणिशब्देन मणि-
बन्धादूर्ध्वं अङ्गुल्याधारभाग उच्यते । ‘बाहुशब्देन’ मणिवन्धा-
दर्वाचीनभागः ॥

सवितशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “देवस्त्वा सवितोदपत्वि-
त्याह । सवितप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिः उदपति” इति ।
५ प्र०।३ अ०।२१ म०) । सवित्राप्रेरितः सन् मन्त्रेण ‘देवता-
भिस्व’ सहोदपनं कृतवान् भवति ॥

(६) अप॑द्यमानः पृथि॒व्यां । आ॒शा दि॒श आ॒पृ॒ण । उ॒त्तिष्ठ॑
बृ॒हन्भव ॥ २ ॥
ऊ॒र्ध्वस्तिष्ठ॑ ध्रु॒वस्त्वं^(६) । ^(७)सूर्य॑स्य त्वा चक्षु॒षा-

कल्पः । उद्भास्यापद्यमानः पृथिव्यामाशादिश आपृणेत्यु-
त्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्येति । पाठस्तु । (६)“अपद्यमानः
पृथिव्यां ० ऊर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वं”(६) इति । हे महावीर त्वं
‘पृथिव्यां’ भूमौ ‘अपद्यमानः’ असि भङ्गमप्राप्नुवन्, ‘आशा
दिशः’ प्राच्याद्या मुख्यदिशः, आग्नेय्याद्या मुख्यदिशः, ‘आ-
पृण’ सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धो भव । ‘उत्तिष्ठ’ उत्सह-
स्व, ‘बृहन् भव’ स्वव्यापारेण प्रख्यातो भव, इह सिकतासु ऊर्ध्व-
मुखः स्थिरः ‘त्वं’ तिष्ठ ॥

दिश आपृणेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अपद्यमानः पृथिव्या-
माशा दिश आपृणेत्याह ॥६॥ तस्मादग्निः सर्वा दिशेनुविभाति”
(५ प्र० । ३ अ० । २२ म०) इति । यस्मात् महावीरस्य सर्वदिक्पूतिः*
प्रार्थ्यते ‘तस्मात्’ महावीरेणाभिन्नः ‘अग्निः’ स्वतेजसा ‘सर्वा
दिशः’ प्रकाशयति ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “उत्तिष्ठ बृहन् भवोर्ध्व-
स्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै” इति (५ प्र० । ३ अ० । २३ म०) ॥

कल्पः । सूर्यस्य त्वा चक्षुषा न्वीच इत्यन्वीचत इति । पा-

न्वीक्षे । ऋजवे त्वा । साधवे त्वा । सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वा^(७) ।

(८) “इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन

ठस्तु । (७) “सूर्यस्य त्वा चक्षुषान्वीक्षे ० भूत्यै त्वा”^(७) इति । हे महावीर त्वां ‘सूर्यस्य’ चक्षुषाहमनुक्रमेण ‘ईक्षे’ । ‘ऋजवे’ आर्जवयुक्तायै भूत्यै त्वामीक्षे । ‘साधवे’ समीचीनायान्तरि-
क्षाय त्वामीक्षे । ‘सुक्षित्यै’ शोभननिवासाय द्युलोकाय त्वा-
मीक्षे । ‘भूत्यै’ ऐश्वर्ययुक्ताभ्यां दिग्भ्यस्त्वामीक्षे । तद्वीक्षणेन
सर्वे लोका स्वस्वकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः ॥

सूर्यस्य चक्षुषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ईश्वरो वा एषो-
ऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्षते । सूर्यस्य त्वा चक्षुषान्वीक्ष
इत्याह । चक्षुषा गोपीयाय” इति । (५ प्र० । ३ अ० । २४ म०)
स्व‘चक्षुषा’ ‘प्रवर्ग्यं’ पश्यन् अन्धो भवितुं समर्थो भवति, अतः
स्वचक्षुषो ‘गोपीयाय’ सूर्यस्य, चक्षुषेत्युक्तं ॥

ऋज्वादिशब्दैः पृथिव्यादयो वक्ष्यन्ते इत्येतद्दर्शयति ।
“ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह । इयं
वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । अमौ सुक्षितिः ॥ ७ ॥ दिशो
भूतिः । इमानेवासौ लोकान् कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै”
इति । (५ प्र० । ३ अ० । २५ म०) ॥

कल्पः । अथैनान् प्रदक्षिणं शिकताभिः पर्यूहति ।
(८) “इदमहममुमामुष्यायणं ० पर्यूहामि”^(८) इति । राज-
न्यस्य ‘पशुभिरिति’ वैश्वस्येति, ‘अहं’ अध्वर्युः, ‘अमुष्यायणं’

पर्यूहामि^(८) । ^(९)गायत्रेण त्वा छन्दसाकृणद्भि । चैष्टु-
भेन त्वा छन्दसाकृणद्भि । जागतेन त्वा छन्द-

अमुष्य देवदत्तस्य पुत्रं, 'अमं' यज्ञदत्तनामानं महावीर-
रूपेणावस्थितं, 'विशा' प्रजया, 'पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन' च एतत्
त्रितयरूपाभिः सिकताभिः 'इदं' प्रत्यक्षं यया भवति तथा,
'पर्यूहामि' परितः स्थिरं करोमि ॥

मन्त्रपाठेन तदर्थस्तथैव फलतीत्येतद्दर्शयति । "इदमह-
ममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्याह ।
विशैवैनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति" इति । (५ प्र०।३ अ०।
२६ म०) ॥

क्षत्रियवैश्वयोर्मन्त्रप्रयोगे विशिष्टं दर्शयति । "विशेति
राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवैनं पर्यूहति । पशुभिरिति वैश्वस्य ।
पशुभिरेवैनं पर्यूहति" इति । (५ प्र०।३ अ०।२७ म०) । 'प-
शुभिर्ब्रह्मवर्चसेन' इत्येतावत् क्षत्रियं प्रति परित्यजेत् । वैश्यं प्रति
तु 'विशा' 'ब्रह्मवर्चसेन' इत्येतावत् परित्यजेदित्यर्थः ॥

कल्पः । अथैनान् प्रभूतेनाजापयमाकृणन्ति गायत्रेण
त्वा छन्दसाकृणद्भि । इत्येतैस्त्रिभिस्त्रिरकैकं अपि वा सर्वैरे-
कैकमिति । पाठस्तु । ^(९)'गायत्रेण त्वा ० कृन्धि हविः'^(९)
इति । हे महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतारूपेणाजङ्घी-
रेण 'आकृणद्भि' सर्वतः सिद्धामि । एवं त्रैष्टुभजागतमन्त्र-

साकृण्णि । कृणुतु त्वा वाक् ॥ कृणुतु त्वोर्क् ।
कृणुतु त्वा हविः । कृन्धि वाचं । कृन्धूजं । कृन्धि

योरपि योज्यं । तथा वागन्नहविरभिमानीन्योदेवतास्त्वां सि-
ञ्चन्तु, त्वमपि वागादीन् सिञ्च ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं सेचनं विधत्ते । “असुर्यं पात्रमनाच्छृणं ॥ ८ ॥
आकृणत्ति । देवत्राकः” इति । (पू प्र० १३ अ० १८ म०) ।
‘अनाच्छृणं’ चीरमेचनरहितं पात्रं, ‘असुर्यं’ उष्णत्वेनात्युद्यत्वात्
असुरेभ्यो हितं न तु देवेभ्यः, अतो देवार्थमासिञ्चेत् तेन शान्तं
शीतलं पात्रं देवेषु करोति ॥

तत्र द्रव्यं विधत्ते । “अजचीरेणाकृणत्ति । परमं वा
एतत्पयः । यदजचीरं । परमेणैवेनं पयमाकृणत्ति” इति ।
(पू प्र० १३ अ० १८ म०) । सर्व्वव्याधिहरत्वादजचीरस्य परमत्वं ॥

तत्र सेचने देवस्त्वासवितेत्यादिकं यजुर्विनियुक्ते । “यजुषा
व्यावृत्तै” इति । (पू प्र० १३ अ० ३० म०) । उष्णशान्त्यर्थं लौ-
किके सेचने मन्त्रो नास्ति । अत्र तु ‘यजुषा’ मन्त्रेण सिञ्चेदिति
तद्व्यावृत्तिः ॥

मन्त्रगतान् कन्दोवागूक्शब्दान् प्रशंसति । “कन्दोभिरा-
कृणत्ति । कन्दोभिर्वा एष क्रियते । कन्दोभिरेव कन्दा-
स्याच्छृणत्ति” इति । (पू प्र० १३ अ० ३१ म०) । पूर्वं गायत्रेण
कन्दसा करोमीत्येवं कन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरेष महावीरः कृतः,

हविः^(८) । ^(९)देव पुरश्चरसध्यासं त्वा^(१०) ॥ ३ ॥

पृथिवीं, भव, वाक्, षट् च ॥ अनु० ३ ॥

अतोऽयमेव कन्दांसि अत्रापि कन्दावागूक्शब्दयुक्तैर्मन्त्रैः
मेचने सत्यत्रत्यैश्चकन्दोभिरिव पूर्वोक्तानि कन्दांसि सिक्तानि
भवन्ति ॥

वागादिदेवता महावीरं सिञ्चन्तीत्येतद्युक्तं महावीरस्तु
वागादीन् सिञ्चतीत्यत्र प्रयोजनं दर्शयति । “कृन्धि वाचमि-
त्याह । वाचमेवावरुन्धे । कृन्ध्यूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे ।
कृन्धि हविरित्याह । हविरेवाकः” इति । (५ प्र० । ३ अ० ।
३२ म०) । ते एतैर्मन्त्रैर्वागन्नप्राप्तिर्हविश्चसिद्धिश्च भवति ॥

कल्पः । अथैनान् कृष्णाजिन उपनह्यासजतिः । ^(१०)‘देव-
पुरश्चरसध्यासन्त्वा’^(१०) इति । ‘पुरश्चरं’ पुरतोवर्त्तमान, हे
महावीर ‘देव’ द्योतनात्मक, त्वां ‘सध्यासं’ कृष्णाजिने बध्वा
क्वचिदूर्ध्वदेशे सक्तं कुर्यां ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “देवपुरश्चरसध्यासं त्वेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्” इति ॥ ८ ॥ (५ प्र० । ३ अ० । ३३ म०) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टु-
हि । अग्नी द्रौहिणौ पुरोडाशावधिअय । प्रतिप्रस्था-
तर्विहर । प्रस्तोतः सामानि गाय^(१) । यजुर्युक्तं साम-

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वितीये महावीरसंस्कारा उक्ताः । चतुर्थे प्रैषा उच्यन्ते ।
कल्पः । प्रोक्षणीनामावृत्त्या प्रोक्षणीः सःस्कृत्य ब्रह्माणमाम-
न्त्रयते । ब्रह्मन् प्रवर्ग्येणेति । पाठस्तु । (१) “ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण ०
सामानि गम्य”^(१) इति । हे ‘ब्रह्मन्’ वयं सर्वे, प्रवर्ग्याख्येन क-
र्मणा प्रचरं अनुष्ठानं सन्पादयिष्यामः । हे ‘होतः’ त्वं ‘धर्मै’
प्रवर्ग्ये ब्रह्मजज्ञानमित्यादिभिर्मन्त्रैरभिष्टुतं कुरु । हे आग्नीत्र
द्रौहिणाख्यौ, ‘पुरोडाशावधिअय’ अयणार्थं कपालस्योपरि
स्थापय । हे ‘प्रतिप्रस्थातः’ विहरणं कुरु । तच्च विहरणं बो-
धायनेन च दर्शितं । अथ प्रतिप्रस्थाता प्रवर्ग्यं विहरत्याहवनीये
*कार्श्र्यमयान् परिधीन् प्रहरतीत्यादि । हे ‘प्रस्तोतः’
प्रवर्ग्यार्थानि, सामानि गाय ॥

कल्पः । यजुर्युक्तं सामभिराक्तखमित्युपांशुक्त्रोमिन्द्रवन्तः

कार्श्र्यं इति तै० पृक्तकपाठः ।

भिराक्तखं त्वा । विश्वैर्देवैरनुमतं मरुद्भिः । दक्षि-
णाभिः प्रततं पारयिष्णुं । सुभो वहन्तु सुमनस्यमानं ।
स नो रुचं धेह्यहणीयमानः ॥ भूर्भुवः सुवः । ओ-
मिन्द्रवन्तः प्रचरत^(२) ॥ १ ॥

प्रचरतेत्युच्चैरनुजानाति इति । पाठस्तु । (१) 'यजुर्थ्युक्तं सामभि-
राक्तखं त्वा ० इन्द्रवन्तः प्रचरत'^(१) इति । हे प्रवर्ग्य त्वां 'सुभः'
सामसु प्रयुज्यमानाः स्तोभाः, 'वहन्तु' विघ्नपरिहारेण समाप्ति-
पर्यन्तं निर्वहन्तु । कोदृशं त्वां, 'यजुर्थ्युक्तं' यजुरूपलक्षितैर्मन्त्रैः
सम्बद्धं, 'सामभिराक्तखं' आक्तान्याषायितानि खानोन्द्रियाणि
अवयवा यस्य प्रवर्ग्यस्य सोऽयमाक्तखः तादृशं, सामगानेन हि
प्रवर्ग्य आषायितो भवति, तथा 'विश्वैर्देवैर्मरुद्भिः' 'अनुमतं'
अङ्गीकृतं प्रवर्ग्यमुदासयिष्यन् अजामग्रीध्रे ददातीत्यादिभिः
'दक्षिणाभिः', 'प्रततं' विस्तीर्णं, 'पारयिष्णुं' निर्विघ्नेन समाप्तिं
गन्तुं शक्तं, 'सुमनस्यमानं' यजमाने स्नेहातिशयेन सौमनस्य
युक्तं । हे प्रवर्ग्य 'स' त्वं, 'अहणीयमानः' केनाप्यहिंस्यमानः,
'नः' अस्मदर्थं, 'रुचं धेहि' महतीं ज्वालां धारय । भूरादय-
स्त्रयो लोका अनुगृह्णन्तु । प्रणवशब्दवाच्यः परमात्माप्यनुगृ-
ह्णातु । हे अतिजो यूयं 'इन्द्रवन्तः' इन्द्रदेवतासामिकाः
सन्तः, 'प्रचरत' प्रवर्ग्यमनुतिष्ठत । अयमनुवाकः स्पष्टार्थबुद्ध्या
ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

अहणीयमानो द्वे च ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टुहि^(१) ।^(१) यमाय

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रैषा उक्ताः । पञ्चमे तु खरगतेष्वाङ्गारेषु महा-
वीरस्थापनमुच्यते । तत्रादौ पूर्वाक्तप्रैषमन्त्रे पाठान्तरं दर्शयति ।
(१) “ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टुहि”^(१) इति । पूर्व-
मात्राते मन्त्रे प्रवर्ग्येणेति शब्दोऽस्ति । अस्मिन्स्वसौ ना-
स्त्येतावान् पाठविशेषः ॥

ब्रह्मन्निति सम्बोधनस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ब्रह्मन् प्रच-
रिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुहीत्याह । एष वा एतर्हि बृहस्पतिः ।
यत् ब्रह्मा । तस्मा एव प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनो नार्त्ये”
इति । (५ प्र० । ४ अ० । १ म०) । ‘एतर्हि’ कर्मकाले, यो ब्रह्मास्ति,
एष एव बृहस्पतिस्थानीयः, ‘तस्मै’ बृहस्पतये ‘कथयित्वा’ प्रचारे
यति, स्वस्मार्त्तिर्वैकल्यनिमित्ताऽपराधो न भवति ॥

त्वा मखाय त्वा । सूर्यस्य हरसे त्वा^(२)।^(३) प्राणाय स्वाहा

कल्पः । यमाय त्वा मखाय लेति सर्वे परिघर्ममभिपूर्वे
त्रिः प्रोक्षतीति । पाठस्तु । (२) “यमाय त्वा • हरसे त्वा” (२)
इति । हे घर्म पात्रममूह, ‘यमाय’ नियमार्थं त्वां प्रोक्षा-
मीति शेषः । तथा ‘मखाय’ यज्ञार्थं त्वां प्रोक्षामि । ‘सूर्यस्य
हरसे’ सूर्यसम्बन्धितेजोऽर्थे सूर्यमण्डलपर्यन्तं ज्वालाङ्गमार्थं
त्वां प्रोक्षामि ॥

यममखसूर्यशब्दैः सृचिताभिः प्रवर्ग्यदेवताभिः सर्वाभिः
सम्पादितां प्रवर्ग्यसमृद्धिं दर्शयति । “यमाय त्वा मखाय ले-
त्याह । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरेवैनं समर्द्धयति”
इति । (५ प्र०।४ अ०।२ म०) ॥

प्रोक्षणद्रव्यं विधत्ते । “मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवा-
स्मिन् दधाति” इति । १॥ (५ प्र०।४ अ०।३ म०) । तप्ता आपो
मदन्त्यः ताभिः प्रोक्षणे यजमाने कान्तिः सम्पद्यते ॥

तत्रानुक्रमं विधत्ते । “अभिपूर्वे प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवा-
स्मिन् तेजो दधाति” इति । (५ प्र०।४ अ०।४ म०) । ‘पूर्वे’
प्रथमं महावीरमभिलक्ष्य, ‘अभिपूर्वे’ तदादिकमेव प्रोक्षेत्
न तु विपर्ययेण । एवं सति यजमाने पितृपुत्रादिक्रमेणैव तेजः
सम्पद्यते ॥

आवृत्तिं विधत्ते । “त्रिः प्रोक्षति । आवृद्धिं यज्ञः ।
अथोमेध्यत्वाय” इति । (५ प्र०।४ अ०।५ म०) । अग्नित्रयसाध्य-

त्वेन सवनत्रयरूपत्वेन वा यज्ञस्यावृत्तित्रयोपेतत्वं, अपि च प्राज्ञणावृत्त्या मेध्यत्वातिशये मति* यज्ञयोग्यता सम्पद्यते ॥

होतर्धर्ममभिष्टुहोति प्रैषस्योक्तत्वाद्धोतृकृत्यमनुवचनं विधत्ते । “होतान्वाह । रक्षमासपहत्यै” इति । (५ प्र० ४ अ० १६ म०) । होतुरनुवचनं यज्ञविधातिनां रक्षमां वधाय भवति ॥

अयञ्चानुवाकप्रकारं आश्रयत्वायनेन स्पष्टमभिहितः । स्मृत्योदकं प्रवर्गेण चरिष्यन् सूत्तरुण खरं परिव्रज्य पश्चादस्यापविश्य प्रेषितोऽभिष्टुयाद्गवावानं अचमृचमन्ववानमुक्त्वा प्रणुत्यावष्टेत् ब्रह्मजज्ञानमित्यादिः तत्रैकस्या अचोमध्ये श्यामराहित्यं विधत्ते । “अनवानं । प्राणानां सन्तत्यै” इति । (५ प्र० ४ अ० १७ म०) । अवानः श्यामः तद्रहितं यथा भवति तथा पठेत् । तच्च यजमानप्राणानामविक्षेदाय भवति ॥

तास्तृचुगायत्रीधर्ममतिदिशति । “त्रिष्टुभः मतीर्गायत्रीरिवान्वाह ॥२॥ गायत्री हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति” इति । (५ प्र० ४ अ० १८ म०) । यद्यपि ब्रह्मजज्ञानमित्यादयस्तृष्टुभः तथापि गायत्रीवदनुवचनं कुर्यात् । गायत्रीरूपं ध्यात्वा पठेदित्यर्थः । प्राणस्य गायत्रीत्वात् । गायत्रीसमानानुवचनेन यजमाने प्राणं स्थैर्येण स्थापयति, गायत्र्या रक्ष्यमाणत्वात् प्राणस्य गायत्रीत्वं । तद्रक्ष्यत्वञ्च प्राणस्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । प्राणा वै गयास्तत् प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्मात् गायत्री नामेति ॥

* सिध्यतीत्याशये सात D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अनुवचनप्रकार इति तै० पुस्तकपाठः ।

व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा
श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्य

अनुवचनकाले व्यापारान्तरेण व्यवधानं निवारयति । “स-
न्ततमन्वाह । प्राणानामन्वाद्यस्यमन्तये । अथो रक्षसामप-
हत्यै” इति । (५ प्र०।४ अ०।८ म०) । एकामृचमुक्त्वा प्राणना-
वसानं कृत्वापि पुनरप्यन्यामृचमेव ब्रूयात्, न त्वन्यं वाग्-
व्यापारं कुर्यात् । तदिदं सान्तत्यं एतेन प्राणा अविच्छिन्ना
भवन्ति, अन्नञ्च न विच्छिद्यते । रक्षांसि चापहन्यन्ते ॥

ऋचां बद्धत्वं विधत्ते । “यत् परिमिता अनुब्रूयात् । परि-
मितमवरुन्धीत । अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितस्यावरुध्यै”
इति । (५ प्र०।४ अ०।१० म०) । ऋचामन्त्यत्वे फलमप्यन्त्यं स्यात् ।
अतः फलबाहुल्याय बह्वीरनुब्रूयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण अथैतं प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां
परिगृह्याविच्छिन्नाग्नेण वेदेनोपरिष्ठात्* सम्मार्ष्टीति । तत्र
वेदस्य दर्भमयत्वं वारयितुं मौञ्जत्वं विधत्ते । “शिरो वा
एतद्यज्ञस्य ॥ ३ ॥ यत् प्रवर्ग्यः । ऊङ्गुञ्जाः । यन्मौञ्जो वेदो
भवति । ऊर्जेव यज्ञस्य शिरः समर्द्धयति” इति । (५ प्र०।
४ अ०।११ म०) । प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरस्त्वं† प्रथमानुवाके प्रपञ्चितं ।
‘मुञ्जाः’ दणविशेषाः, तेषां पशुभिर्भक्ष्यत्वादृग्यूपत्वं, अतो

* वेदेनाहवनीयस्योपरिष्ठात् इति तै० पुस्तकपाठः ।

† यज्ञस्य शिरस्त्वं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स्वाहा । दक्षाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा । ओजसे स्वाहा
बलाय स्वाहा^(१) । ^(४)देवस्त्वा सवितामध्वानक्तु^(४) ॥ १ ॥

वेदस्य मौञ्जले सति ऊर्गुपेण वेदेन, 'यज्ञस्य' 'शिरः', समृद्धं करोति ॥

कल्पः । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सुवेणाहवनीये सप्तैकादश वा प्राणाज्जतीर्ज्वेति । पाठस्तु । ^(१)"प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा ० बलाय स्वाहा"^(२) इति । प्राणादिदेवेभ्यः स्वाज्जतमिदमस्तु । 'वाचे' इत्यनेन सरस्वती विशेयते, शब्दात्मिकाया वाग्देवताया इत्यर्थः । 'दक्षः' उत्साहः, 'क्रतुः' सङ्कल्पः, 'ओजः' अष्टमोधातुः, तत्-कार्यं 'बलं' ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यान् होमान् विधत्ते । "प्राणाज्जतीर्जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।१२ म०) ।

तत्र सप्तसङ्ख्यापचं विधत्ते । "सप्त जुहोति । सप्त वै शीर्ष-ण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।१३ म०) । शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्त्तिप्राणानां सप्तत्वात् सङ्ख्या तत्प्राप्तिः ॥

कल्पः । देवस्त्वा सवितामध्वानक्तिति सुवेणोपस्थाहवनीये महावीरमङ्ग्लेति । (४ मन्त्रः) । हे महावीर 'त्वां' 'सविता' 'देवः', 'मध्वा' मधुरेण घृतेन, 'अनक्तु' अन्नं करोतु ॥

(५) पृथिवीं तपसस्त्रायस्व^(५) । (६) अर्चिरसि शोचिरसि

मध्येति प्रयोगाद्यजमानस्य तेजो व्याप्तिं दर्शयति । “देव-
स्त्रा सविता मध्वानक्लित्याह ॥ ४ ॥ तेजसैवैनमनक्ति” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।१४ म०) ॥

कल्पः । पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति अपरस्मिन् खरे राजतं
रुक्मं निधायेति । (५ मन्त्रः) । हे रुक्म ‘पृथिवी’, एतां ‘तपसः’
‘त्रायस्व’ अग्निसन्तापाद्भूच ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति
हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय” इति । (५ प्र०।-
४ अ०।१५ म०) । ‘अस्याः’ पृथिव्या इत्यर्थः ॥

रुक्मस्योपरि प्रदीप्तानां मुञ्जानां प्रक्षेपं विधत्ते । “शिरो
वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः । प्रलवाना-
दीषोपास्यति । देवतास्त्रेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।१६ म०) । अग्नेः सर्वदेवतात्वं ते देवा अग्नौ तनूः
सन्न्यदधतेति श्रुतेरवगन्तव्यं । ‘प्रलवाः’ प्रकर्षेण लूनाः मुञ्जा-
मुष्टयः, तानग्नौ सर्वतः प्रदीप्य रुक्मस्योपरि निदध्यात् । एवं
सत्यग्निरूपासु ‘देवतास्त्रेव’ प्रवर्ग्यरूपं यज्ञशिरः स्थापनं भव-
ति । प्रदीपनप्रकारस्तु सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तः । इयान्मुञ्जप्रल-
वानादाय दक्षिणेषामग्रिणि गार्हपत्ये प्रदीपयाभ्यर्चिषे* त्वेति,

* प्रदीपयत्यर्चिषे इति तै० पाठः ।

ज्योतिरसि तपोऽसि^(६) । ^(७)सः सोदस्व महाः असि ।

तेषामग्रेरुत्तरेषां मूलानि शोचिषे त्वेति, तेषां मूलैर्दक्षिणेषां मूलानि ज्योतिषे त्वेति, तेषां मूलैरुत्तरेषामग्राणि तपसे त्वेति ॥
प्रदीप्तमुज्जस्थापने कच्चिद्विशेषं विधत्ते । “अप्रतिशीर्णाग्रं भवति । एतत् बर्हिर्ह्येषः” इति ॥ ५ ॥ (५ प्र० । ४ अ० । १७ म०) ।
दीप्तमुज्जानां ‘अग्रं’, ‘प्रतिशीर्णं’ इतस्ततो विप्रसृतं यथा न ‘भवति’ तथा समूह्यैव स्थापयेत् । यस्मादयं प्रवर्ग्यः, ‘एतत् बर्हिः’ मुञ्जरूपबर्हिर्युक्तः, तस्माद्देद्यास्तरणबर्हिष इवाप्रतिशीर्णत्वं* युक्तं ॥

कल्पः । तान् व्यत्यस्तानुपरि रुक्मे निदधाति । ^(६)“अर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि”^(६) इति । हे दक्षिण-मुज्जाग्रभाग त्वं ‘अर्चिः’ ज्वालारूपः ‘असि’, हे उत्तरमुज्ज-मूलभाग त्वं ‘शोचिः’ शुचिरूपः ‘असि’, हे दक्षिणमुज्जमूल-भाग त्वं ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूपः ‘असि’, हे उत्तरमुज्जाग्रभाग त्वं ‘तपः’ सन्ताप-रूपः ‘असि’ ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति” इति । (५ प्र० । ४ अ० । १८ म०) ।
शरीरकान्तिः श्रुताध्ययनसम्पत्तिश्चेत्युभयविधप्रकाशस्तेन मन्त्रेण यजमानं सम्पद्यते ॥

शीर्षाग्रत्वं इति तै० पु० पाठः ।

शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुषं मियेध्य । सृज
प्रशस्त दर्शतं^(७) । ^(८)अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः ।
वपावन्तं नाग्निना तपन्तः । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः ।
आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत्^(९) ॥ २ ॥

कल्पः । स॒सीदस्व महा॑ असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठा-
येति । पाठस्तु । ^(७)“स॒सीदस्व महा॑ अ॒सि ० प्रशस्तदर्शतम्”^(७)
इति । हे महावीर ‘स॒सीदस्व’ अत एतेषु प्रदीप्तमुञ्जेषु
सम्यगुपविश, ‘महा॑अ॒सि’ त्वं गुणैरधिकोऽसि, अतः ‘देव-
वीतमः’ अति शयेन देवैः काम्या भूत्वा, ‘शोचस्व’ दीप्यस्व ।
हे ‘मियेध्य’ मेधार्हं, ‘प्रशस्त’ उत्कृष्ट ‘अग्ने’, ‘अरुषं’ अरोषण-
मनुयं, ‘दर्शतं’ द्रष्टुं शक्यं, शान्तं ‘धूमं’ विशेषेण, ‘सृज’ ॥

प्राठस्य कर्मणो हेतुत्वान्महच्छब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति ।
“स॒सीदस्व महा॑ असीत्याह । महान् ह्येषः” इति ।
(५ प्र० । ४ अ० । १८ म०) ॥

कल्पः । अञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति सुवेण महावीरमनक्त्य-
भिपूरयति चेति । पाठस्तु । ^(८)“अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः
० आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत्”^(९) इति । ‘विप्राः’ ब्राह्मणा
ऋत्विजः, ‘वपावन्तं’ मध्ये रन्ध्रयुक्तं, ‘यं’ महावीरं, ‘प्रथयन्तः’
‘न’, प्रख्यापयन्त इव, ‘अञ्जन्ति’ घृतेनाक्तं कुर्वन्ति । कीदृशाः
‘विप्राः’ ‘अग्निना तपन्तः’ प्रज्वालयात्यन्तं दाहमकुर्वन्तः,

(९) अनाष्ट्या पुरस्तात् । अग्नेराधिपत्ये । आयुर्मे दाः ।
पुत्रवती दक्षिणतः । इन्द्रस्याधिपत्ये । प्रजां मे दाः ।
सुषदा पश्चात् । देवस्य सवितुराधिपत्ये । प्राणं मे दाः ।
आश्रुतिरुत्तरतः ॥ ३ ॥

मित्रावरुणयोरधिपत्ये । ओचं मे दाः । विधृति-
रुपरिष्ठात् । बृहस्पतेराधिपत्ये । ब्रह्म मे दाः क्षुचं मे

अञ्जनाभावे ह्यतितापेन महावीरस्य भङ्गोऽपि प्रसज्येत । स-
घर्मा, विप्रैरक्तो महावीरः 'अतथन्' अतं यज्ञं निष्पादयन्,
'अग्निं' एतं 'असादीत्' आसन्नवान् प्राप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः,
'पितुः', 'उपसि' उपान्तिके, 'प्रेष्ठः' 'पुत्रः' 'न', प्रियतमः
पुत्र इति ॥

कल्पः । अथधि महावीरमसंसृशन् यजमानः प्राञ्चं
प्रादेशं धारयमाणो जपत्यनाष्ट्या पुरस्तादित्येतैर्यथालिङ्ग-
मिति । पाठस्तु । (९) "अनाष्ट्या पुरस्तात् । मनो मे धाः" (९)
इति । 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, वर्त्तमाने हे देवते 'अनाष्ट्या'
केनाप्यतिरक्ताय्या, त्वं 'अग्नेराधिपत्ये' वर्त्तमाना सती 'आयु-
र्मे दाः' मे देहि एवं दिगन्तरेषु योज्यं । 'पुत्रवती' पुत्र-
युक्ता देवता, 'सुषदा' सुखेनोपविष्टा, 'आश्रुतिः' सर्वत्र
प्रख्याता, 'विधृतिः' सर्वस्य विधारयित्री, 'ब्रह्म' मन्त्रजातं,
'क्षुचं' बलं, तत् सर्वशः देहि । 'तेजः' शरीरकान्तिः, 'वर्चः'

दाः। तेजो मे धा वच्चा मे धाः। यशो मे धास्तपो मे धाः।

दीप्तिः, 'यशः' ख्यातिः, 'तपः' नियमविशेषः, 'मनः' चित्तदार्ढ्यं, एतत्सर्व्वे 'धाः' सम्यादय ॥

मन्त्रस्य तात्पर्य्यं दर्शयितुमादौ तावत् ब्रह्मवादिनां प्रश्नोत्तरमाह । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । एते वावत ऋत्विजः । ये दर्शपूर्णमासयोः । अथ कथा होता यजमानायाशिषो नाशास्ते इति । पुरस्तादाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्ठादाशीरन्यः” इति ॥ ६ ॥ (५ प्र०।४ अ०।२० म०) । ‘दर्शपूर्णमासयोः’ ब्रह्मा होताध्वर्युग्ग्रीदित्याह्नाता ऋत्विजः ‘ये’ सन्ति ते ‘ऋत्विजः’ सर्व्वेऽपि ‘एते’ एव अत्रापि वर्त्तन्ते । ‘अथ’ एवं सति, तत्र ‘होता’ यजमानस्यायुराद्याशिषः प्रार्थितवान्, सूक्तवाकं आशास्ते यं यजमानोऽमावित्यादिमन्त्रपाठात् अत्र तु स एव ‘होता’, ‘कथा’ कथं ‘आशिषः’, ‘नाशास्ते’, इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञस्यैतदुत्तरं द्विविधो हि यज्ञः ‘पुरस्तादाशीः’ ‘उपरिष्ठादाशीः’ चेति तथा सति यत्र प्रधानकर्म्मण ऊर्द्धमाशीराशासनोया तत्रैव होतुस्तत्कर्त्तव्यता इह तु ‘पुरस्तादाशीः’ इति क्त्वा होता नाशास्ते ॥

अथ मन्त्रतात्पर्य्यं दर्शयति । “अनाष्टव्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूंष्याह । शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवबुधे” इति । (५ प्र०।४ अ०।२१ म०) । महावीरस्योपरि प्रादेशधारणेन एतेषु यजुःषु यजमानेन पठितेषु, यज्ञशिरो-

मनो मे धाः^(९)।^(१०)मनोरश्वासि भूरिपुत्रा । विश्वाभ्यो
मानाद्वाभ्यः पाहि ॥ ४ ॥

रूपसदा मे भूया मा माहिःसीः^(१०) ।

रूपमहावीरसकाशादेव, 'यजमानः' सर्वा अपि 'आशिषः' प्राप्नोति, एतेषां च यजुषां प्रधानकर्म्मणः पुरा* पठनीयत्वात् अयं यज्ञः पुरस्तादाशीः ॥

कास्ता मन्त्रोक्ता आशिष इत्याशङ्क्य दिग्भेदेन व्यवस्थिता-
स्ता दर्शयति । "आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं
पश्चात् । ओचमुत्तरतः । विधृतिमुपरिष्ठात् । प्राणानेवास्मै
समीचोदधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०।२२ म०) । 'विधृति'
शब्देन ब्रह्मचत्रादयः सर्वेऽपि विधार्यत्वात् उपलक्ष्यन्ते । अनेन
मन्त्रपाठेनायं यजमानः, 'अस्मै' स्वदेहायै, 'प्राणान्' 'समीचः'
अनुकूलानवस्थापयति ॥

कल्पः । मनोरश्वासि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिष्टु-
तीति । पाठस्तु ।^(१०)"मनोरश्वासि ० माहिःसीः"^(१०) इति ।
हे भूमे त्वं 'मनोरश्वा', मनुष्यजातेर्व्यापिका सती, 'भूरिपुत्रा'
बहुभिः पुत्रैर्युक्तासि, ये प्राणिनो भूमेरुत्पन्नाः ते सर्वेऽपि भूमेः
पुत्राः तादृशी त्वं 'विश्वाभ्यः', 'नाद्वाभ्यः' विनाशकारणेभ्यः स-
र्वेभ्यः, मां 'पाहि', 'मे' मम 'रूपसदा' सुखेन सेवितुं योग्या
'भूयाः', 'मां' 'माहिःसीः' हिंसितं माकुरु ॥

* पुरस्तात् इति तै० पु० पाठः ।

† विधेयत्वात् इति D चिह्नित पु० पाठः ।

(११) तपोष्वग्ने अन्तराः अमित्रान् । तपा शःसमर-
रुषः परस्य । तपा वसो चिकितानो अचित्तान् । वि

अनेन मन्त्रेण साध्यं भूमिस्पर्शं विधत्ते । “ईश्वरो वा एष
दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनुव्याख्यापयन्ति ॥ ७ ॥ मनो-
रश्वासि भूरिपुत्रेतीमामभिमृशति । इयं वै मनोरश्वा भूरि-
पुत्रा । अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय” इति । (५ प्र०।४ अ०।
१३ म०) । लोके ‘यं’ पुरुषं, मनुष्याः ‘दिशः’ ‘व्याख्यापयन्ति’
ब्रह्मोर्दिशोऽनुक्रमेण विविधं सञ्चारयन्ति, ‘एषः’ सञ्चारी
पुरुषः, ‘दिशः’ ‘अनु’लक्ष्य ‘उन्मदितोः’ ‘ईश्वरः’ उन्मत्तो
भवितुं समर्थो भवति दिग्भ्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्यानेन
मन्त्रेण भूमिस्पर्शं सति उन्मादो न भवति ॥

मा हिःसीरित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सूपसदा मे भूया
मा मा हिःसीरित्याहाहिःसायै” इति । (५ प्र०।४ अ०।
१४ म०) ॥

कल्पः । तपोष्वग्ने अन्तराः अमित्रानिति गार्हपत्या-
दूदीचोऽङ्गाराञ्चिह्नं ह्येति* । पाठस्तु । (११) “तपोष्वग्ने अन्त-
राः • अजरा अयासः” (११) इति । हे ‘अग्ने’ ‘अन्त-
रान्’ देवयजनमध्ये गूढत्वेन वर्तमानान्, ‘अमित्रान्’ रक्षो-
रूपान् शत्रून्, ‘सुतपः’ सुष्ठु तपस्तप्तान् कुर्व । ‘अररुषः’

* अभ्युपोह्येति इति तै० पुस्तकपाठः ।

तेतिष्ठन्तामजरा अयासः^(११)।^(१२)चितः स्थ परि चितः।

अरुर्वै नामासुर आसीदिति अतस्त्वाररुनामकस्य, 'परस्य' शत्रोः, 'शूंसं' संस्तवं, 'तप' विनाशय । हे 'वसो' वासहेतो वक्त्रे, 'चिकितानः' अभिज्ञः, त्वं 'अचिन्तान्' अस्मासु चित्तरहितान् विरोधिनः, 'तप' 'ते' सर्व्वेऽप्यमित्राः, 'वि' 'तिष्ठन्तां' परस्परमेलनं परित्यज्य विविधं यथा भवति तथा तिष्ठन्तु । ततो वयं 'अजराः' वयोहानिरहिताः, 'अयासः' आयासरहिताश्च भूयास्मेति शेषः ॥

कल्पः । चितः स्थ परिचित इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्य्युक्षेति । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेति मन्त्रशेषः । (१२ मन्त्रः) । हे अङ्गाराः यूयं गार्हपत्यात् पृथक्कृताः सन्तः 'चितः' महावीरसमीपे सञ्चिताः, 'परि चितः स्थ' परितः समूहरूपा भवथ । हे महावीर 'मरुद्भिः' अङ्गाररूपैर्देवैः, 'स्वाहा' 'परिश्रयस्व' सुष्ठु परितो व्याप्नो भव । स्वाहाशब्दे निपातत्वाद्नेकार्थवाचो इति ॥

मन्त्रे पूर्व्वभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । "चितः स्थ परि चित इत्याह । अपचितिमेवास्मिन् दधाति" इति । (५ प्र०।४ अ०। २५ म०) । अङ्गारेषु परितः सेवकवत्स्थितेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा सम्यद्यते ॥

उत्तरभागे मरुच्छब्देन विवचितमर्थं दर्शयति । "शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रव-

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व^(१९) । ^(१९)मा असि । प्रमा
असि । प्रतिमा असि ॥ ५ ॥

ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः ॥ ८ ॥ स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वे-
त्याह । अमुमेवादित्यः रश्मिभिः पर्यूहति । तस्मादसावा-
दित्योऽमुष्मिंलोके रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विशा
पर्यूढः । तस्मात् ग्रामणीः सजातैः पर्यूढः” इति । (५ प्र० ।
४ अ० । २६ म०) । यज्ञशिरोरूपः ‘प्रवर्ग्यः’ आदित्यस्थानीयः,
देवतात्वेन भाविता अङ्गारा रश्मिस्थानीयाः अतो महावीर-
स्याङ्गारैः पर्यूहणेनात्र ‘आदित्यं’ एव ‘रश्मिभिः’ परितो व्या-
पयति, यस्मादेवं ‘तस्मात्’ स्वर्गे ‘लोके’ अपि ‘आदित्यः’ ‘रश्मि-
भिः’ व्याप्तो दृश्यते । तथा भूलोकेऽपि महावीरवन्मुख्यः ‘राजा’
अङ्गारवत् उपसर्जनभूतया प्रजया व्याप्तो भवति, एकस्मिन्
ग्रामे ‘ग्रामणीः’ मुख्यः पुरुषः, ‘सजातैः’ सहोत्पन्नैरुपसर्जनैः
पुरुषैः, परितो व्याप्तो दृश्यते ॥

कल्पः । वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तो मा अस्येति प्रा-
ञ्चावध्वर्युर्निदधातीति प्रमा अस्येत्युदञ्चै प्रति प्रस्थाता एव-
मवशिष्टानां पूर्वपूर्वेण मन्त्रेणाध्वर्युर्दत्तरेणोत्तरेण प्रति-
प्रस्थाताध्वर्युरेव दक्षिणतस्तयादशं निदधात्यन्तरिक्षस्थान्तिर्द्धि-
रसीति । प्राठस्तु । ^(१९)“मा असि ० अन्तरिक्षस्थान्तिर्द्धि-
रसि”^(१९) इति । हे परिधे प्रागयत्वेन दक्षिणदिग्बर्त्ती
उत्तरदिग्बर्त्ती वा त्वं ‘मा असि’ महावीरस्थानं मातुमि-

स॒म्मा अ॒सि । वि॒मा अ॒सि । उ॒न्मा अ॒सि । अ॒न्त-

यत्तया परिच्छेत्तुं समर्थोऽसि । तथा हे परिधे उदगयत्वेन प्राग्दिग्वर्त्ती उत्तरदिग्वर्त्ती* वा त्वं 'प्रमा असि' प्रकर्षेण मातुं समर्थोऽसि । तृतीयपञ्चममन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्वाख्येयौ । चतुर्थषष्ठमन्त्रौ द्वितीयमन्त्रवद्वाख्येयौ । एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसङ्ख्योपेतैरध्वर्युर्दिग्द्वये प्रागयान् षट्परिधीन् परिदधाति समसङ्ख्योपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता दिग्द्वये उदगयान् षट्परिधीन् परिदधाति । हे त्रयोदशपरिधे त्वं 'अन्तरिक्षस्य' लोकस्य, 'अन्तर्द्धिः' 'असि' महावीराद् व्यवधानकरः 'असि' । अनेन मन्त्रेणोर्द्धलोकदिग्व्यवधानबुद्ध्या दक्षिणभागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदध्यात् ॥

तैर्मन्त्रैः परिधेयानां परिधीनां वृत्तविशेषं विधत्ते । "अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यदैकङ्कताः परिधयो भवन्ति । भा एवावहन्धे" इति । (पू प्र० १४ अ० १७-म०) प्रजापति 'सृष्टस्य' पलायमानस्य, 'अग्नेः' तेजः, 'विकङ्कतं' वृत्तं, प्राविशत् अतो वैकङ्कतपरिधिभिस्तत्तेजः प्राप्नोति ॥

परिधीनां सङ्ख्यां विधत्ते । "द्वादशा भवन्ति ॥ ८ ॥ द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावहन्धे" इति । (पू प्र० १४ अ० १-२८ म०) ॥

* पश्चिमदिग्वर्त्ती इति तै० पुस्तकपाठः ।

रिक्षस्यान्तर्द्विरसि^(१२) । (१४) दिवं तपसस्त्रायस्व^(१४) ।

अधिकमेकं* परिधिं विधत्ते । “अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति । तेनैव त्रयोदशं मासमवहन्त्ये” इति । (५ प्र०।४ अ०।२८ म०) । ज्योतिःशास्त्र-विदः कदाचित् कदाचित् सङ्क्रान्तिरहितोऽधिकमासस्त्रयो-दशोऽस्तीत्येवमाहुः । त्रयोदशेन परिधिना तन्मासप्राप्तिर्भवति ॥

अन्तर्द्विरेवा तात्पर्यं दर्शयति । “अन्तरिक्षस्यान्तर्द्विरसी-त्याह व्यावृत्त्यै” इति । (५ प्र०।४ अ०।३० म०) । एतावती महावीरस्य सीमा इत ऊर्द्धमन्तरिक्षलोक इति विभागोऽ-व्यावृत्तिः ॥

कल्पः । दिवं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन रुक्मेण पिधा-य इति । (१४ मन्त्रः) । महावीरस्योपरि पिधानत्वेन स्थाप्य-मान हे रुक्म ‘दिवं’ द्युलोकं, ‘तपसः’ वज्रितापात्, ‘त्रायस्व’ पालय ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं रुक्मस्थापनं विधत्ते । “दिवं तपसस्त्राय-स्वेत्युपरिष्ठाद्विरण्यमधि निदधाति । अमुष्या अनतिदाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” इति । (५ प्र०।४ अ०। २१ म०) । उपरितनरुक्मव्यवधानेन द्युलोकस्थातिदाहो न

* अधिकमप्येकं इति तै० पुस्तकपाठः ।

† अन्तर्द्विशब्द इति तै० पुस्तकपाठः ।

‡ विभागा इति तै० पुस्तकपाठः ।

(१५) आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनं । आप्यायय हरिवो वर्द्ध-
मानः । यदा स्तोत्रभ्यो महिगोत्रा रुजासि । भूयिष्ठ-
भाजो अध ते स्याम^(१५) । ^(१६)शुक्रन्ते अन्यद्यजन्ते
अन्यत् ॥ ६ ॥

विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया

भवति । अपि चोद्धाधोगताभ्यां रुक्माभ्यां 'एनं' महावीरं,
'उभयतः' दृढं 'परिगृह्णाति' ॥

कल्पः । आभिर्गीर्भिरिति तिसृभिरभिमन्त्र्येति । तत्र प्रथ-
मामाह । (१५) "आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनं ० अध ते स्याम" (१५)
इति । हे 'हरिवः*' अश्वयुक्तेन्द्रत्वेन स्तूयमान महावीर
'आभिर्गीर्भिः' अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वर्द्धमानः' त्वं 'अतः' अस्मात्
कर्माणः, 'ऊनं' अङ्गं, 'नः' अस्मदर्थं, 'आप्यायय' अभिवर्द्धय ।
'यदा' यस्मिन् काले, 'स्तोत्रभ्यः' स्तोत्रानुग्रहार्थं, 'महिगोत्रा'
महतो मेघान्, 'रुजासि' भग्नान् करोषि, 'अध' तदा, वयं
'ते' तवानुग्रहात्, 'भूयिष्ठभाजः' 'स्याम' प्रभूतधनानां
लब्धारो भूयास्य

अथ द्वितीयामाह । (१६) "शुक्रन्ते ० पूषन्निह रातिर-
स्तु" (१६) इति । हे 'पूषन्' पोषक महावीर आदित्यत्वेन स्तूय-
मान, 'ते' तव, 'शुक्रं' शुद्धं स्वरूपं, 'अन्यत्' अनेकप्रकारं,

* हरिवन् इति तै० पुस्तकपाठः ।

अवसि स्वधावः । भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(१६) ।
^(१७)अहन् विभर्षि सायकानि धन्व । अहन्निष्कं यजतं
 विश्वरूपं । अहन्निदं दयसे विश्वमवभुवं । न वा

उदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत् । मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपमन्यत् ।
 इत्येवमनेकप्रकारत्वं तथा 'ते' तव, 'यजतं' पूजनमपि 'अन्यत्' ।
 प्रातःकाले मित्रस्य चर्षणी धृत इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे ।
 मध्याह्ने आसत्येनेत्यादिभिः तथाविधया निष्पादिते 'अहनी',
 अपि 'विपुरुषे' नानारूपे, अहःशब्दः कृत्रिन्यायेन रात्रिम-
 प्युपलक्षयति अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमेयुक्तेति नानारूपत्वं
 एवं विचित्रकार्यकृदपि त्वं 'द्यौरिवामि' आकाशं यथैकरूपं
 तद्वत् त्वमपि सर्वत्र पक्षपातराहित्यादेकरूपोऽसि । मोयन्ते
 प्रमीयन्ते पदार्था आभिश्चित्तवृत्तिभिस्ताश्चित्तवृत्तयः 'मायाः'
 कथ्यदानवाचिना स्वधाशब्देन कृत्स्नमप्यन्नमुपलक्ष्यते । हे
 'स्वधावः' अन्नवन्, 'विश्व' 'हि' 'मायाः' सर्वा अप्यस्मादीय-
 चित्तवृत्तीः, 'अवसि' रक्षसि, हे 'पूषन्' 'ते' तव, 'राति'
 'भद्रा' 'अस्तु' फलप्रदानं समीचीनं भवतु ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१७)"अहन् विभर्षि सायकानि धन्व ।
 आजीयो रुद्र त्वदस्ति"^(१७) इति । हे 'रुद्र' महावीर रुद्रत्वेन
 स्तूयमान, 'अहन्' योग्यः सन्, 'सायकानि' वाणान्, 'धन्व'
 धनुश्च, 'विभर्षि' हस्तयोर्धारयसि । तथैव 'अहन्' योग्यः सन्,
 'यजतं' पूजामाधनं, 'विश्वरूपं' नानाविधं, 'निष्कं' आभरणं,

ओजीयो रुद्र त्वदस्ति^(१७) । ^(१८)गायत्रमसि । चैष्टुभम-
सि । जागतमसि^(१८) ॥ ^(१९)मधु मधु मधु^(१९) ॥ ७ ॥

अनक्तु, असादीत्, उत्तरतः, पाहि, प्रतिमा, अस्ति,
यजन्ते, अन्यत्, जागतमसि, एकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

‘विभर्षि’ कर्षकण्टहस्तादौ धारयसि । तथैव ‘अर्हन्’ योग्यः
सन्, ‘अब्रुवं’ अवादिभ्यः पञ्चभूतेभ्यः उत्पन्नं, ‘इदं’ जगत्,
‘दयसे’ पालयसि, अतो हे ‘रुद्र’ ‘त्वत्’ ‘ओजीयः’ त्वत्तो
बलवद्वस्तु किमपि ‘न’ एव, ‘अस्ति’ ॥

एतन्महावीरस्य सायकादिधारणासम्भवमाशङ्क्य स्तुतित्वेन
परिहरति । “अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्वेत्याह ॥ १० ॥
स्तौत्येवैनमेतत्” इति । (५ प्र०।४ अ०।३२ म०) । अनेनैव न्यायेन
पूर्वाक्तमन्त्रद्वयार्थासम्भवशङ्कापि परिहर्त्तव्या । एवमुत्तरयो-
रपि योज्यं ॥

कल्पः । धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसीति प्रथमं चैष्टुभमसीति
द्वितीयं जागतमसीति तृतीयमिति । (१८ मन्त्रः) । वायुना
ज्वालोत्पादकं व्यजनं धवित्रं हे प्रथमधवित्रं त्वं ‘गायत्रमसि’
गायत्रीच्छन्दोदेवतारूपमसि ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यमादानं विधत्ते । “गायत्रमसि चैष्टुभमसि
जागतमसीति धवित्राण्यादत्ते । कन्दोभिरेवैनान्यादत्ते” इति ।
(५ प्र०।४ अ०।३२ म०) । गायत्र्यादिशब्दैर्महावीरस्य व्यवहार-
च्छन्दोदेवताभिरादानसिद्ध्यर्थं द्रष्टव्यः ॥

कल्पः । तैरेनं त्रिरुद्धमुपवीजयतीति मधु मध्विति तृतीयो मधुशब्दो मन्त्रशेषः । (१८ मन्त्रः) । हे धवित्रत्रय 'मधु' समो-
चीनं ज्वालोत्पादनं यथा भवति तथा वायुं कुर्विति शेषः ॥

एतन्मन्त्रमाध्यां क्रियां विधत्ते । "मधु मध्विति धूनेति । प्राणो वै मधु । प्राणमेव यजमाने दधाति" इति । (५ प्र०-
४ अ० । ३४ म०) । समोचीनवायुरूपत्वात् प्राणस्य मधुत्वं ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषामेकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छत्येकमा-
ग्नीध्रायाग्नीध्रप्रथमास्तिः प्रदक्षिणमूर्द्धं धून्वन्तः परियन्तीति ।
तदिदं विधत्ते । "त्रिः परियन्ति । त्रिवृद्धिप्राणः" इति ।
(५ प्र० । ४ अ० । ३५ म०) । प्राणापानव्यानाख्यवृत्तिभेदात् प्राणस्य
त्रैगुण्यं प्रदक्षिणत्रयेण सिध्यति ॥

तमेव विधिमनूय पुनः प्रशंसति । "त्रिः परियन्ति । आ-
वृद्धियज्ञः ॥ ११ ॥ अथो रक्षसामपहत्यै" इति । (५ प्र० । ४-
अ० । ३६ म०) । सवनत्रयानुष्ठानेन यज्ञस्यावृत्तित्रयं* । अपि
च प्रदक्षिणत्रयेण रक्षांस्यपहन्यन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तः त्रिः
परियन्तीति । तदिदं विधत्ते । "त्रिः पुनः परियन्ति । षट्-
सम्पद्यन्ते । षट् वा ऋतवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति" इति ।
(५ प्र० । ४ अ० । ३७ म०) । पूर्वोक्ताः प्रदक्षिणावृत्तयस्तिष्ठ एताश्च
विपरीतावृत्तयस्तिष्ठ इत्येवं षट्सम्पत्तिः ॥

चतुर्थावृत्तिं निषेधति । "यो वै घर्मस्य प्रियान्तन्वमा-

* त्रयत्वं इति तै० पु० पाठः ।

क्रामति । दुश्चर्मा वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियान्तनुवमा-
 क्रामति । यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति । एताः ह वा अस्योय-
 देवो राजनिराचक्राम ॥ १२ ॥ ततो वै स दुश्चर्माभवत् ।
 तस्मात् त्रिः परीत्य न चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपी-
 थाय । प्राणा वै धवित्राणि” इति । (५ प्र० ४ अ० १३ म०) ।
 ‘घर्मस्य’ महावीरस्य, प्रियशरीराक्रमणे त्वग्दोषः स्यात्, ‘यः’
 पुमान्, अपेक्षितं प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा ततश्चतुर्थं प्रदक्षिणमनपे-
 क्षितमपि कुर्यात् । ‘सः’ एव प्रियशरीरं ‘आक्रामति’ इति ।
 त्वग्दोषं ‘सः’ प्राप्नुयात् । न चैतद्वार्त्तामात्रं किन्तु कश्चित् ‘रा-
 जनि’ नामकः पुरुषः, ‘उग्रदेवः’ । उग्रानामृत्विजां शास्त्रा-
 र्थमुल्लङ्घयतां स्वामी सन् कदाचिदेतां प्रियतनूं ‘आचक्राम’ ।
 ‘ततः’ अपराधात्, कुष्ठरोगवानभूत् । अतः स्वदेहरक्षार्थां
 चतुर्थावृत्तिं न कुर्यात् । धवित्राणि प्रशंसति प्राणा इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । तमभिमुखाः पर्युपविशन्ते पुरस्ताद-
 ध्वर्युः दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातोत्तरत आग्नीध्रोऽव्यतिषङ्गमूर्द्धं
 धून्वन्त इति । तत्र धवित्रदण्डानां यः परस्परसंश्लेषाभावः
 तमिमं विधत्ते । “अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणानामव्यतिषङ्गाय
 क्लृप्त्यै” इति । (५ प्र० ४ अ० १६ म०) । प्राणादिवृत्तीनां साङ्कर्य-
 परिहारेण स्वव्यापारसामर्थ्यार्थो धवित्राणामव्यतिषङ्गः ॥

तमभिमुखाः पर्युपविशन्तीति यदुक्तं तद्विधत्ते । “विनिषद्य
 धून्वन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । (५ प्र० ४ अ० १८ म०) ।
 पुरस्तादध्वर्युरित्याद्यभिधानात् ‘दिक्षु’ प्रतिष्ठा ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणा । दश प्रतीचीर्दश

ऊर्द्धाभिमुखत्वेन वायुत्पादनं विधत्ते । “उर्द्धं धून्वन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । (५ प्र० । ४ अ० । ४१ म०) । स्वर्ग-
स्थोर्द्धवर्त्तितादूर्द्धधूननेन तत्प्राप्तिः ॥

सर्वासु दिक्षु धूननं विधत्ते । “सर्वतो धून्वन्ति । तस्मादयं सर्वतः पवते” इति ॥ १३ ॥ (५ प्र० । ४ अ० । ४२ म०) । यस्मान् महावीरस्य सर्वासु दिक्षु वायुमुत्पादयन्ति तस्मात्लोकेऽप्ययं वायुः सर्वासु दिक्षु सञ्चरति ॥ दधाति, दवान्वाह, यज्ञस्य, आह, एष, उपरिष्ठादाशीरन्यः, व्यास्थापयन्ति, रश्मयः, भवन्ति, धन्वेत्याह, यज्ञः, चक्राम, समष्टौ, द्वे च ॥ इति पञ्चम-
प्रपाठके ४ अनुवाकः ॥ ४ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महावीरस्थापनमुक्तं । षष्ठे तस्याभिमन्त्रणमुच्यते । कल्पः । अध्वर्युर्महावीरमभिमन्त्रयते । दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्यनुवाकेनेति । तत्रादावेकामृचमाह । “(१) दश प्राचीर्दश

भास्युदीचीः । दशोर्द्धाभासि सुमनस्यमानः । स नो
रुचं धेह्यहणीयमानः^(१) ।^(२) अग्निष्ठा वसुभिः पुरस्ताद्रो-
चयतु गायत्रेण छन्दसा । स मा रुचितो रोचय^(३) ।

भासि दक्षिणा ० सनो रुचं धेह्यहणीयमानः”^(१) इति । हे
महावीर, ‘प्राचीः’ प्राग्दिग्वर्त्तिन्यो ज्वालाः “दश”सङ्ख्याका
यथा भवन्ति तथा ‘भासि’ त्वं दीप्यसे । एवं दक्षिणादिषु
द्योज्यं । ताभिरेताभिः सर्वाभिः ज्वालाभिः सौमनस्यं प्राप्तं,
‘सः’ त्वं, ‘अहणीयमानः’ केनाप्यहिंस्यमानः सन्, ‘नः’ अस्म-
दर्थं, ‘रुचं’ ‘धेहि’ तेजो धारय ॥

अथ दिग्भेदेन देवताविशेषप्रतिपादकानि पञ्चयजूंषि तत्र
प्रथमं यजुराह । ^(१) “अग्निष्ठा वसुभिः ० रोचय”^(२) इति ।
हे महावीर त्वां, पूर्वस्थां दिशि ‘वसुभिः’ देवैः, गायत्रीच्छन्दो
देवतया च सह ‘अग्निः’ देवः, ‘रोचयतु’ दीपयतु, पुरंतः
‘रुचितः’ दीपितः, ‘सः’ त्वं, मां, ‘रोचय’ प्रकाशय ॥

अस्मिन् मन्त्रे यदग्नेर्दीपकत्वं तन्मुख्यमेव न तृपचरितं
इत्येवकारेण दर्शयति । “अग्निष्ठा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु
गायत्रेण छन्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति
गायत्रेण छन्दसा” इति । (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

रोचयत्वित्ययं लोट्प्रत्ययो न विध्वर्यः किन्त्वाग्निरर्थ इत्ये-
तद्दर्शयति । “स मा रुचितो रोचयेत्याह । आग्निषमेवैता-
माशास्ते” इति । (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

(१) इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु चैष्टुभेन छन्दसा ।
स मा रुचितो रोचय । वरुणस्त्वादित्यैः पश्चाद्रो-
चयतु जागतेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय ॥ १ ॥

द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानु-
ष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय । बृहस्पति-

अथ दक्षिणादिदिग्देवताविषयाणि चत्वारि यजूंष्याह ।
“(१) इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो • स मा रुचितो रोचय” (२) इति ।
पूर्वाक्ताग्निविषययजुरिवेन्द्रादिविषयाणि चत्वारि यजूंषि व्या-
ख्येयानि ॥

एतेषु चतुर्ष्वपि यजुःषूपचारव्यावृत्तिमेवकारेण लोट्-
प्रत्ययस्याशिरर्थत्वं च पूर्ववद्दर्शयति । “इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो
रोचयतु चैष्टुभेन छन्दमेत्याह । इन्द्र एवैनं रुद्रैर्दक्षिणतो
रोचयति चैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते । वरुणस्त्वादित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन
छन्दमेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छ-
न्दसा ॥ १ ॥ स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।
द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसे-
त्याह । द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टु-
भेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामा-
शास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाङ्क्तन

स्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयतु पाङ्क्तैन कन्दसा । स
मा रुचितो रोचय^(३) । ^(४)रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसि ।
रोचिषीयाहं मनुष्येषु^(५) । ^(५)सम्राट् घर्म रुचितस्त्वं
देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसि । रुचितोऽहं मनु-

कन्दसेत्याह । बृहस्पतिरेवेनं विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रोचयति पा-
ङ्क्तैन कन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैता-
माशास्ते” इति ॥ २ ॥ (५ प्र०।५ अ०।१ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(४)“रोचितस्त्वं देव घर्म० मनुष्येषु^(५)”
इति । हे ‘देव’ द्योतमान, ‘घर्म’ महावीर, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मध्ये,
‘रोचितः’ प्रकाशितः, ‘असि’ । अतस्त्वत्प्रसादात् ‘अहं’ अपि
‘मनुष्येषु’ मध्ये, ‘रोचिषीय’ प्रकाशितो भूयासं ॥

अस्मिन् मन्त्रे भागद्वयगतयोरर्थयोः प्रसिद्धिमवस्थम्भा-
वित्तञ्च द्विशब्देनैवकारेण दर्शयति । “रोचितस्त्वं देव घर्म
देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनु-
ष्येष्वित्याह । रोचत एवैष मनुष्येषु” इति । (५ प्र०।५ अ०।
४ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(५)“सम्राट् घर्म रुचितः० ब्रह्मवर्चसी
भूयासं”^(५) इति । हे ‘घर्म’ महावीर, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मध्ये,
बहुगुणयुक्तः ‘असि’, के ते गुणा इति त उच्यन्ते । ‘सम्राट्’
साम्राज्ययुक्तः, ‘रुचितः’ प्रकाशितः, ‘आयुष्मान्’ दीर्घेणायुषा

धै॒घायु॑ष्माः स्तेज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒सी भू॑यासं^(५) । ^(६)रु॒गसि॑ ।
 रुचं॑ मयि॑ धेहि ॥ मयि॑ रुक्^(६) । ^(७)द॒शं पु॒रस्ता॑द्रोचसे ।
 द॒शं द॒क्षिणा॑ । द॒शं प्र॒त्यङ् । द॒शोद॑ङ् । द॒शोऽङ्गी॑ भा॒सि

युक्तः, 'तेजस्वी' महत्या कान्त्या युक्तः, 'ब्रह्मवर्चसी' श्रुताध्य-
 यनसम्पन्नः, तत्प्रसादात् 'अहं' अपि 'मनुष्येषु' मध्ये, रुचि-
 तत्वादिगुणयुक्तो 'भूयासं' ॥

अत्रापि हिशब्देवकाराभ्यां मन्त्रभागे पूर्ववद्वाच्ये । "स-
 म्राट् घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माः स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह ।
 रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्माः स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं
 मनुष्येष्वायुष्माः स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित
 एवैष मनुष्येष्वायुष्माः स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति" इति ।
 (५ प्र० । ५ अ० । ५ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(६)"रुगसि ० मयि रुक्"^(६) इति ।
 हे महावीर 'रुगसि' त्वमेव दीप्तिरूपः असि । अतः, 'मयि'
 'रुक्' दीप्तिं, 'धेहि' सम्पादय, त्वदनुग्रहात् 'रुग्' दीप्तिः,
 'मयि' तिष्ठत्विति शेषः ॥

धेहीत्यस्य लोट्प्रत्ययस्याग्निरर्थत्वं दर्शयति । "रुगसि रुचं
 मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते" इति ।
 (५ प्र० । ५ अ० । ६ म०) ॥

अथ यजुरन्तरमाह । ^(७)"दशं पुरस्ताद्रोचसे ० रोचितो
 घर्मा रुचीय"^(७) इति । अनुवाकादौ दश प्राचीरिति योऽर्थः

सुमनस्यमानः । स नः सम्राडिषमूर्जं धेहि । वाजी
वाजिने पवस्व । रोचितो घर्मो रुचीय^(१) ॥ २ ॥

रोचय, धेहि, नव च ॥ अनु० ई ॥

उक्तः सोऽत्रोपसंह्रियते । हे महावीर 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि,
'दश' दीप्तयः, यथा भवन्ति तथा त्वं 'रोचसे' दीप्यसे, एवं
दक्षिणादिषु दिक्षु द्रष्टव्यं । अतः 'सुमनस्यमानः' सौमनस्यं
प्राप्तः, 'सम्राट्' साम्राज्यं प्राप्तः, 'सः' त्वं, 'नः' अस्माकं, 'इषं'
'ऊर्जं' च 'धेहि' सम्पादय । 'वाजी' समृद्धान्नः, त्वं 'वाजिने'
समृद्धान्नाय मत्तं, 'पवस्व' सर्वं भोग्यं शोधय । एवमनेन प्रका-
रेण 'घर्मः' महावीरः, 'रोचितः' अस्माभिः प्रकाशितः, अतः
त्वत्प्रसादादहमपि 'रुचीय' प्रकाशवान् भूयासं ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण उपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह* रुचितो घर्म
इति तदिदं कालमहितं विधत्ते । "तं यदेतैर्यजूर्भिररोचयि-
त्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात् । अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् ।
अरोचुको यजमानः । अथ यदेनमेतैर्यजूर्भी रोचयित्वा । रुचि-
तो घर्म इति प्राह । रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः"
इति ॥३॥ (पू प्र०।५ अ०।७ म०) । 'तं' महावीरं, 'यदेतैः' अनुवा-
कोक्तैः, 'यजूर्भिः' मन्त्रैः, 'अरोचयित्वा' प्रकाशितमकृत्वा, प्रथ-
मत एव 'घर्मः' महावीरः, 'रुचितः' प्रकाशितः, 'इति' 'प्रब्रूयात्' ।

* अध्वर्युं प्राह इति D चिह्नित पु० पाठः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१)अपश्यं गोपामनिपद्यमानं । आ च परा च प-

तदाध्वर्युयजमानौ दीप्तिरहितौ स्यातां यजुःपाठादूर्द्धं तु नायं दोषः, तस्मादुत्तरकाल एव 'रुचितः' 'धर्म' इति मन्त्र-मध्वर्युर्ब्रूयात् ॥ पश्चाद्राचयति जागतेन कन्दमा, स मा रुचितो रोचयेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते, शास्ते, अष्टौ च ॥ इति पञ्चमप्रपाठके ५ अनुवाकः ॥ ५ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-रण्यके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे महावीराभिमन्त्रणमुक्तं । अथ सप्तमे महावीरावेच-णमुच्यते । कल्पः । यथा लोकमवस्थाय सर्वं चत्विजो यज-मान*श्चाधीयन्तो महावीरमवेचन्ते । अपश्यं गोपामिति । एतस्यानुवाकस्यादावेकाष्टचमाह । (१)“अपश्यं गोपामनिपद्य-मानं । आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः”(२) इति । अहं महावीरं 'अपश्यं' दृष्टवानस्मि । कीदृशं 'गोपां' कर्मनिष्पादनेन रक्षकं,

* यजमानाच्चाधीयन्तो इति तै० पु० पाठः ।

थिभिश्चरन्तं । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसानः । आव-

‘अनिपद्यमानं’ विनाशरहितं, अथ वा आदित्यरूपेण पतनर-
हितं । तथा ‘पथिभिः’ नानामार्गैः, ‘आ’ ‘चरन्तं’ ‘च’ ‘परा’
‘चरन्तं’ ‘च’ आदित्यरूपः सन्नाभिमुख्येन प्रातःकाले समा-
गच्छन्तं, सायंकाले पराङ्मुख्येन गच्छन्तं । ‘सः’ महावीर
आदित्यरूपः, ‘सध्रीचीः’ एकत्र महावस्थिता अपि, ‘विषू-
चीः’ नानादेशेषु विभज्य गच्छन्तीरपि प्रजाः सर्व्वः, ‘वसा-
नः’ स्वकीयरश्मिभिराच्छादयन् इव वर्त्तते । अथ वा एक-
त्रावस्थिताः तत्र तत्र पृथगवस्थिताश्च मरीचिः स्वस्मिन्नाच्छा-
दयन् वर्त्तते । ‘सः’ च ‘भुवनेष्वन्तः’ सर्व्वेषु लोकेषु मध्ये,
‘आवरीवर्त्ति’ पुनःपुनरावर्त्तते । सोऽयं मन्त्र उपरिष्ठा-
द्वाख्यास्यते ॥

तत्र प्रथमं तावत् प्रवर्ग्यस्य कालं विधत्ते । “शिरो वा
एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः । पुस्त्यादुपसदां
प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति”
इति । (५ प्र० ६ अ० १ म०) । प्रवर्ग्यस्य यज्ञ-‘शिरो’रूपत्वात्
‘उपसदां’ च यज्ञ-‘ग्रीवा’रूपत्वात् उभयोः सामीप्याय ‘उप-
सदः’ अनुष्ठानात्, प्रागेव ‘प्रवर्ग्यं’ कर्म, अनुतिष्ठेत् । तप्ते घृते
पयःप्रक्षेपः प्रवृञ्जनं तद्यस्मिन् कर्मविशेषे विद्यते सोऽयं ‘प्र-
वर्ग्यः’, स कर्मविशेषो यथा सम्यद्यते तथा प्रवृञ्जनं कुर्यादि-
त्युत्तरार्थः । प्रवर्ग्योपसदोः सामीप्ये सति यथा लोके ग्रीवायां

‘शिरः’ प्रतिहितं भवति तथैतत् सम्पद्यते ‘ग्रीवासु’ इति वचन-
व्यत्ययः ॥

प्रवर्गस्यावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः प्रवृणक्ति । त्रय इमे लो-
काः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे” इति ।
(५ प्र०।६ अ०।१ म०) । उपमदां दिनत्रयेऽनुष्ठेयत्वात् तत्समी-
पवर्त्ती प्रवर्गोऽपि दिनत्रयेऽनुष्ठेयः तथा सति लोकत्रयार्थं
यज्ञशिरः, प्रतिहितं भवति ॥

सायं प्रातश्चेति कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति । “षट् सम्प-
द्यन्ते । षट् वा ऋतवः ॥ १ ॥ ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे”
इति । (५ प्र०।६ अ०।३ म०) । एकैकस्मिन् दिने कालभेदेन
द्विरनुष्ठानात् ‘षट्’ सङ्ख्या सम्पद्यते । तत* ऋतुभ्यः सकाशा-
द्यज्ञ-‘शिरः’ सम्पादितं भवति ॥

दिनषट्कपक्षं विधत्ते । “द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश
मासाः संवत्सरः । संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे” इति ।
(५ प्र०।६ अ०।४ म०) । षट्सु दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन द्वाद-
शत्वं ॥

द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठानविधिमभिप्रेत्य प्रशंसति । “चतुर्विंश-
श्रुतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः । अर्द्धमासेभ्य एव
यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे” इति । (५ प्र०।६ अ०।५ म०) । द्वादश-
स्यपि दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन ‘चतुर्विंशतिः’ सम्पत्तिः अग्नि-
ष्टोमे त्रिष्वेव दिनेषूपसदः अग्निचयन षट्सु दिनेषु अहीने सत्रे

* अत इति तै० पु० पाठः ।

द्वादशसु दिनेषु तदनुसारेण प्रवर्ग्यावृत्तिः । एतच्च सूत्र-
कारेण सङ्गृहीतं त्र्युपसत्के षट्कत्वः षडुपसत्के द्वादशकत्वे
द्वादशोपसत्के चतुर्विंशतिकत्वः इति ॥

विकल्पितं पचान्तरं विधत्ते । “अथो खलु । सकृदेव प्रवृ-
ज्यः । एकं हि शिरः” ॥ २ ॥ इति । (५ प्र० । ६ अ० । ६ म०) ।
पचान्तरोपन्यासाय ‘अथो’ शब्दः शिरस एकत्वात् तत्स्था-
नीयः प्रवर्गः सकृदेवानुष्ठेयो न त्वावृत्त्येति केषाञ्चित् पचः ।
एतच्च सूत्रकारेण विस्पष्टमुदाहृतं । सुत्यायां प्रवृज्जनमेके
समामनन्ति । तत्र भीमांसा यदा पुरस्तादरुणः स्यात् अथ
प्रवृज्य उपकाश उपव्युषं समयास्तमिषित उदितानुदित उदि-
ते वा प्रातःसङ्गमे मध्यन्दिने वा पवमाने स्तुत आग्नीध्रागारे
प्रवृज्यः सकृदेव प्रवृज्य इति विज्ञायत इति ॥

प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमसम्बन्धं विधत्ते । “अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति ।
एतावान् वै यज्ञः । यावानग्निष्टोमः । यावानेव यज्ञः । तस्य
शिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र० । ६ अ० । ७ म०) । यावन्तः
सोमयागाः सन्ति तेषु सर्वेषु ‘अग्निष्टोमः’ सञ्चारी अतः सर्व-
यज्ञात्मकः तत्रानुष्ठिते सति कृत्स्नेऽपि यज्ञे ‘शिरः’ प्रतिहितं
भवति । अनारभ्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्य यद्यपि पुरस्तादुपसदाभि-
तिवाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसम्बन्धः, प्राप्तः, तथापि शाखा-
न्तरगतं न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति निषेधमपोद्य प्रतिप्रस-
वार्थं पुनर्विधानं, निषेधस्वतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति
तस्यापि विकल्पितप्रथमयज्ञत्वात्, . तथा चापस्तम्ब आह ।

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्तीति ॥

पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनोक्तोऽप्युपमङ्गावात् पूर्वं प्रवर्ग्य-
स्यापि प्राप्नोति निषेधयति । “नोक्त्ये प्रवृज्यात् । प्रजा वै पशव
उक्त्यानि । यदुक्त्ये प्रवृज्यात् । प्रजां पशून्स्य निर्दहेत्”
इति । (५ प्र०।६ अ०।८ म०) । एह्येषु ब्रवाणीत्यादीतिशस्त्रा-
ण्यत्रोक्त्यशब्देनाविधीयन्ते तान्यर्हतीत्युक्त्यः क्रतुः तत्र प्रवृज्य-
नेनोक्त्यशस्त्रमाध्याः ‘प्रजाः’ ‘पशवः’ च दह्येयुः, तस्मात् तत्र,
‘न’ ‘प्रवृज्यात्’ ॥

उक्त्यविशेषे प्रतिप्रसवं विधत्ते । “विश्वजिति सर्व्वपृष्ठे प्रवृ-
णक्ति ॥ ३ ॥ पृष्ठानि वा अच्युतं च्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा
अच्युतं च्यावयित्वावरुन्धे” इति । (५ प्र०।६ अ०।८ म०) ।
रथन्तरवृहद्वैरूप्यवैराजशाक्तरैरेवतसाममाध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि
सर्व्वाण्यपि यस्मिन् विश्वजिद्यागे विद्यन्ते । सोऽयं सर्व्वपृष्ठः,
यद्यपि विश्वजिदुक्त्यसंस्थो नात्र प्रसिद्धः तथापि शाखा-
न्तरे तत्सङ्गावमभिप्रेत्य नोक्त्ये ‘प्रवृज्यादिति निषेधं वार-
यितुं पुनर्विधिः सर्व्वत्र पृष्ठस्तोत्राणि, ‘अच्युतं’ न च्युतमपि
दोषं । ‘च्यावयन्ति’ विनाशयन्ति, अत्रापि पृष्ठस्तोत्रैरेव ‘अच्युतं’
निषेधप्रयुक्तं प्रवलमपि दोषं, ‘च्यावयित्वा’ प्रवर्ग्यफलमपि
प्राप्नोति ॥

तदेवं बुद्धिस्य प्रवर्ग्यविधिविचारं परिसमाप्य प्रकृतस्यैव
मन्त्रस्य प्रथमपादे पूर्व्वभागं* व्याचष्टे । “अपश्यं गोपामित्याह ।

* पूर्व्वपादं इति तै० पु० पाठः ।

प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु विधातयति” इति । (५ प्र०।६ अ०।१० म०) । ‘प्राणः’ हि स्वावस्थानेन* शरीराणि गोपायतीति ‘गोपाः’ मन्त्रे च प्राणत्वेन स्तुतिमभिप्रेत्य महावीरे गोपाशब्दः प्रयुक्तः, अतो गोपामपश्यमित्युक्ते सति सर्व्वासु ‘प्रजासु’ ‘प्राणमेव’ प्रसारितवान् भवति ॥

आदित्यरूपेण स्तुतिमभिप्रेत्य पुनरपि व्याचष्टे । “अपश्य गोपामित्याह । अमौ वा आदित्यो गोपाः । स होमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते” इति । (५ प्र०।६ अ०।११ म०) । ‘आदित्यः’ हृदयेन प्रकाशं कृत्वा, सर्व्वाः ‘प्रजाः’ गोपायतीति ‘गोपाः’, तद्रूपत्वेन स्तुतत्वात् महावीरः ‘गोपाः’ । एतत्पाठेन यजमानमेव ‘प्रजानां’ ‘गोप्तारं’ करोति ॥

प्रथमपादस्योत्तरभागोक्तादित्यरूपेणावस्थितस्य महावीरस्य भूमौ पतनाभावः प्रसिद्ध इति दर्शयति । “अनिपद्यमानमित्याह ॥ ४ ॥ न ह्येष निपद्यते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१२ म०) ॥

द्वितीयपादोक्तं नानामार्गैरादित्यस्यागमनं परागमनञ्च प्रसिद्धमिति दर्शयति । “आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह । आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति” इति । (५ प्र०।६ अ०।१३ म०) ॥

यदायमादित्य उदयं प्राप्तः सर्व्वाः प्रजा अभितो विशेषेण

* स्वावयवस्थानि इति तै० पु० पाठः ।

रीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः^(१) । ^(२)अत्र प्रावीः । मधुमाध्वीभ्यां
मधुमाधूचीभ्यां । अनु वां देववीतये^(३) । ^(४)सम-

पश्यति । तदानीं स्वेन सह वर्त्तमाना दूरे विविधं प्रसृताश्च
मरीचोः वस्त्वद्वसानो वर्त्तत इत्येतत् प्रसिद्धमित्येतादृशं
तृतीयपादाभिप्रायं दर्शयति । “स मधीचोः स विषूचोर्वसान
इत्याह । मधीचोश्च ह्येष विषूचोश्च वसानः प्रजा अभिविप-
श्यति” इति । (५ प्र०।६ अ०।१४ म०) ॥

चतुर्थपादाक्ता भुवनमध्ये सूर्यस्यावृत्तिः प्रसिद्धेति दर्शय-
ति । “आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्याह । आह्येष वरीवर्त्ति
भुवनेष्वन्तः” इति । (५ प्र०।६ अ०।१५ म०) ॥

अथ वसन्तर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । ^(१)“अत्र प्रावीः ०
अनु वां देववीतये”^(२) इति । हे महावीर ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि,
‘मधुमाध्वीभ्यां’ सहितस्त्वं ‘प्रावीः’ अस्मान् प्रकर्षेण रक्षित-
वानसि, ‘मधु’शब्दो वसन्तावयवचैत्रमासाभिमानिदेवमाचष्टे ।
‘माध्वी’ शब्दस्तत्पत्नी । तथा द्वितीयो ‘मधु’शब्दो वसन्तावयव-
वैशाखमासाभिमानिदेवमाचष्टे, ‘माधूची’शब्दस्तत्पत्नी ताभ्यां
सहितस्त्वं प्रावीरित्यन्वयः । ‘वां’ वसन्तद्वौ युवां, ‘अनु’सृत्य,
‘देववीतये’ देवप्राप्त्यर्थं, महावीरमवेक्षते इति शेषः ॥

मन्त्रस्य वसन्तर्तुपरतां दर्शयति । “अत्र प्रावीर्मधुमाध्वी-
भ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह । वासन्तिकावेवास्मा च्छत् कल्प-

ग्निरग्निनागतः। सं देवेन सवित्रा । सःसूर्य्येण रोच-
ते^(१) ॥ १ ॥

यति” इति । (५ प्र०।६ अ०।१६ म०) । ‘असौ’ यजमानार्थं, वसन्तसम्बन्धिनावृत्ववयवौ चैत्रवैशाखमासौ स्त्रोचितभोगप्रदानसमर्थौ करोति ॥

अथ ग्रीष्मर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । (१) “समग्निरग्निना-
गत ० सःसूर्य्येण रोचते”^(१) इति । अग्निशब्दाभ्यामत्युष्णौ ग्रीष्मावयवौ ज्येष्ठाषाढमासौ विवर्चितौ । तत्रैक ‘अग्निः’ ज्येष्ठ-
मासरूपः, द्वितीयेन ‘अग्निना’ आषाढमासरूपेण, ‘सं’ ‘गतः’
अभूत्, तदुभयमासवर्त्तिनावादित्यौ सवित्सूर्य्यशब्दाभ्यां विव-
क्ष्येते । अयं महावीराख्यो देवो ज्येष्ठमासे ‘सवित्रा’ ‘सं’ ‘गतः’
आषाढमासे ‘सूर्य्येण’ ‘सं’-गत्य ‘रोचते’ ॥

अस्य मन्त्रस्य ग्रीष्मर्तुपरतां दर्शयति । “समग्निरग्निनाग-
तेत्याह ॥ ५ ॥ ग्रीष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति” इति । (५ प्र०।-
६ अ०।१७ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

तस्यैव* मन्त्रस्यार्थान्तरं दर्शयति । “समग्निरग्निनागतेत्याह ।
अग्निर्हवैषोऽग्निना सङ्गच्छते” इति । (५ प्र०।६ अ०।१८ म०) ।
‘एषः’ महावीररूपः, ‘अग्निः’ आदित्यरूपेण ‘अग्निना’ सङ्ग-
च्छते, इत्ययमर्थः प्रसिद्धः ॥

(४) स्वाहा समग्निस्तपसा गतः । सं देवेन सवित्रा । सः
 सूर्य्येणारोचिष्ट^(४) । (५) धर्त्ता दिवो विभासि रजसः ।
 पृथिव्या धर्त्ता । उरोरन्तरिक्षस्य धर्त्ता । धर्त्ता देवो दे-

पुनरपि ग्रीष्मर्तुरूपेणैव स्तावकं मन्त्रान्तरमाह । (४) “स्वाहा
 समग्निस्तपसा गतः ० सः सूर्य्येणारोचिष्ट”^(४) इति । ‘स्वाहा’
 शब्देनिपातत्वाद्नेकार्थः, अग्निवदुष्णरूपो ज्येष्ठमासः ‘तपसा’
 तापयुक्तेन आषाढमासेन, ‘स्वाहा’ सुष्ठु, समागतः ‘सं’ ‘गतः’
 अभूत्, ‘सं’ ‘देवेन’ इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्व्वमन्त्रेण सह समानार्थतां दर्शयति ।
 “स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्व्वमेवादितं । उत्तरेणा-
 भिगृणाति” इति । (५ प्र० १६ अ० १२८ म०) । ग्रीष्मविषयत्वं
 पूर्व्वस्मिन् मन्त्रेऽभिहितमेव ग्रीष्ममुत्तरमन्त्रेणापि* श्रुतिर्ब्रूते ॥

अथ वर्षर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । (५) “धर्त्ता दिवो
 विभासि रजसः ० अमर्त्यस्तपोजाः”^(५) इति । हे महावीर
 वर्षर्तुरूपेण ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘रजसः’ मेघादिरञ्जनोपेतस्य,
 ‘धर्त्ता’ धारकः, ‘विभासि’ प्रकाशसे । तथा आषधोजननेन
 ‘पृथिव्याः’ अपि ‘धर्त्ता’ स्वकीयवृष्टिप्रसारणेन, ‘उरोः’ विस्तो-
 र्णस्य, ‘अन्तरिक्षस्य’ अपि ‘धर्त्ता’ हविर्दारेणोपकारकत्वात्,
 ‘देवानां’ अपि ‘धर्त्ता’ पोषकः, ‘देवः’ अतएव ‘अमर्त्यः’

* मन्त्रेणाभिगृणातीति ब्रूते इति तै० पु० पाठः ।

वानां । अमर्त्यस्तपोजाः^(५) । ^(६)हृदे त्वा मनसे त्वा ।
दिवे त्वा सूर्याय त्वा ॥ २ ॥

ऊर्द्धमिममध्वरं दधि । दिवि देवेषु होत्रा यच्छ^(६) ।

मरणरहितः, दीक्षादिरूपेण तपसा जायते मिथ्यतीति
'तपोजाः' ॥

अस्य मन्त्रस्य वर्षत्तुपरतां दर्शयति । “धर्त्ता दिवो विभा-
सि रजसः पृथिव्या इत्याह । वार्षिकावेवास्मा ऋतु कल्पयति”
इति । (५ प्र०।६ अ०।२० म०) । वसन्तमन्त्रवद्वाख्येयं ॥

शारदन्तु^{*}रूपेण स्तावकमन्त्रमाह । ^(६)“हृदे त्वा मनसे
त्वा ० दिवि देवेषु होत्रा यच्छ”^(६) इति । हे महावीर त्वां,
'हृदे' हृदयार्थमवेक्ष इति शेषः । 'मनसे' मनोऽर्थं त्वामवेक्षे,
अत्र हन्मनःशब्दाभ्यां अनुकूलभोगार्थत्वेन चिन्त्यमानावाश्रय-
जकार्त्तिकमासावपलक्ष्येते तन्मासद्वयोचितभोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः,
तथा 'दिवे' द्युलोकप्राप्त्यर्थं, 'सूर्याय' सूर्यप्राप्त्यर्थञ्च त्वाम-
वेक्षे, 'इमं' अस्मादीयं, 'अध्वरं' यागं, 'ऊर्द्धं दधि' उन्नतं
कुरु, 'होत्राः' इमा होमक्रियाः, 'दिवि' द्युलोके, 'देवेषु'
मध्ये, 'यच्छ' देहि कथय, इत्यर्थः ॥

अस्य मन्त्रस्य शारदन्तुपरतां दर्शयति । “हृदे त्वा मन-
से त्वेत्याह । शारदावेवास्मा ऋतु कल्पयति” इति ॥ ६ ॥
(५ प्र०।६ अ०।२१ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

* शरदन्तु इति तै० पु० पाठः ।

(७) विश्वासां भुवां पते । विश्वस्य भुवनस्यते । विश्वस्य मनसस्यते । विश्वस्य वचसस्यते । विश्वस्य तपसस्यते । विश्वस्य ब्रह्मणस्यते^(७) । ^(८)देवश्रूत्वं देव घर्म देवान् पाहि^(८) । ^(९)तपोजां वाचमसो नियच्छ देवायुवं^(९) ॥ ३ ॥

मन्त्रचरमभागेन सर्वेषां लोकानां हेमक्रियाभिमन्त्र्य* दर्शयति । “दिवि देवेषु होत्रा यच्छत्याह । होत्राभिरवेमान् लोकान्त्सन्दधाति” इति । (५ प्र०।६ अ०।२२ म०) ॥

अथ हेमन्तर्त्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । ^(७)विश्वासां भुवां पते० विश्वस्य ब्रह्मणस्यते^(७) इति । जम्बूद्वीपादयो या भुवः तासां ‘भुवां’ ‘विश्वासां’ सर्वासां, हे ‘पते’ पालक, हेमन्तर्त्तुरूप महावीर त्वामवेच इति शेषः । ‘भुवनः’ भुवनस्य लोकजातस्य, ‘मनसः’ अन्तःकरणजातस्य, ‘वचसः’ वाक्यजातस्य, ‘तपसः’ तपोजातस्य, ‘ब्रह्मणः’ वेदजातस्य, ‘पते’ पालक, त्वामवेचे ॥

अस्य मन्त्रस्य हेमन्तर्त्तुपरतां दर्शयति । “विश्वासां भुवां पत इत्याह । हेमन्तिकावेवास्मा च्छत कल्पयति” इति । (५ प्र०।६ अ०।२३ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

शैशिरर्त्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह । ^(८)“देवश्रूत्वं देव घर्म देवान् पाहि”^(८) इति । हे ‘घर्म’ प्रवर्ग्य, ‘देव’ शैशिरर्त्तुरूप,

* सम्बन्धसिद्धिं इति ते० पु० पाठः

(१०) गर्भो देवानां^(१०) । (११) पिता मतीनां^(११) । (१२) पतिः

‘देवश्रूः’ देवेषु श्रूयमाणः, ‘त्वं’ ‘देवान्’, हविःप्रदानेन ‘पाहि’ रक्ष ॥

अस्य मन्त्रस्य शैशिरर्त्तुपरतां दर्शयति । “देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान् पाहीत्याह । शैशिरावेवास्मा ऋतु कल्पयति” इति । (५ प्र० ६ अ० २४ म०) । वसन्तवाक्यवद्वाख्येयं ॥

अथ बह्विनि वाक्यानि नानाविधगुणैः स्तावकान्युच्यन्ते । तत्रैक-
वाक्यमाह । (९) “तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवं”^(९) इति ।
हे महावीर ‘अस्मे’ अस्मभ्यं, ‘तपोजां’ तपम उत्पन्नां, ‘देवायुवं’
देवान् इच्छन्तीं, ‘वाचं’ मन्त्ररूपां, ‘नियच्छ’ नितरां देहि,
‘तपोजां’ इत्यनेन यज्ञयोग्या मन्त्ररूपा वाग् विवक्ष्यते ॥

तस्याऽपस्विना पुरुषेण लभ्यमानत्वादित्येतद्दर्शयति । “तपो-
जां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा
तपोजाः । तामेवावस्मे” इति ॥ ७ ॥ (५ प्र० ६ अ० २५ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । (१०) “गर्भो देवानां”^(१०) इति । अयं
महावीरः ‘देवानां’ सम्बन्धी ‘गर्भ’-रूपः देवैरपेक्षितस्य हवि-
षोऽत्र गर्भरूपेणावस्थानात् ॥

मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति । “गर्भो देवानामित्याह ।
गर्भो ह्येष देवानां” इति । (५ प्र० ६ अ० २६ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । (११) “पिता मतीनां”^(११) इति । देवैर्ह-
विःप्रदानार्थं तदा तदा मन्यन्त इति मतयः प्रजास्तासां

प्रजानां^(१२) । ^(१२)मतिः कवीनां^(१२) । ^(१४)सं देवो देवेन
सवित्रायतिष्ठ । सः सूर्य्येणारुक्त^(१४) । ^(१५)आयुर्दास्व-

प्रजानां मातुं,* महावीरः फलदानेन पालकत्वात् 'पिता' ॥

मतिशब्देन प्रजाविवक्षां दर्शयति । "पिता मतीनामित्याह ।
प्रजा तै मतयः । तासामेष एव पिता । यत् प्रवर्ग्यः । तस्मादे-
वमाह" इति । (५ प्र०।६ अ०।२७ म०) ॥•

वाक्यान्तरमाह । ^(१२)"पतिः प्रजानां"^(१२) इति । अयं
महावीरः पूर्वोक्तरीत्या पालकत्वात् 'प्रजानां' स्वामी ॥

अस्य वाक्यस्यार्थं प्रसिद्धिं दर्शयति । "पतिः प्रजानामि-
त्याह । पतिर्ह्येष प्रजानां" इति । (५ प्र०।६ अ०।२८ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१२)"मतिः कवीनां"^(१२) इति । ये
कवयः शास्त्रार्थाभिज्ञाः, तेषामभिज्ञानसाधनबुद्धिरूपोऽयं
महावीरः, अनेन कर्मण्यनुष्ठिते तेन सुहृतेन प्रज्ञोदयात् ॥

अस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति । "मतिः कवीनामित्याह ।
॥ ८ ॥ मतिर्ह्येष कवीनां" इति । (५ प्र०।६ अ०।२९ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१४)"सं देवो देवेन सवित्रायतिष्ठ । सः
सूर्य्येणारुक्त"^(१४) इति । अयं महावीरः 'देवः' 'देवेन' 'सवित्रा'
'सं'युज्य, 'अयतिष्ठ' यजमानमनुग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् । तथा
'सूर्य्येण' 'सः'युज्य, 'आरुक्त' दीप्तवान् ॥

म॒स्मभ्यं॑ घ॒र्म व॒र्चो॑ दा॒ अ॒सि^(१५) । ^(१६)पि॒ता नो॑ऽसि
पि॒ता नो॑ बो॒ध^(१६) । ^(१७)आ॒यु॒र्द्धास्त॑नू॒ धाः प॑यो॒ धाः ।
व॒र्चो॑ दा॒ वरि॑वो॒ दा द्र॑वि॒णो दाः॑ ॥ ४ ॥

• अत्र देवशब्दद्वयेन आदित्यमहावीरौ विवक्षिताविति दर्शयति । “सः देवो देवेनं सवित्रायतिष्ठ सः सूर्येणारुक्तेत्याह । अमुच्चैवादित्यं प्रवर्ग्यञ्च सः शास्ति” इति । (५ प्र० १६ अ० १३० म०) । सम्यक् कथयतीत्यर्थः ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१५)“आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्मं वर्चो दा असि”^(१५) इति । हे ‘घर्म’ महावीर, ‘त्वं’ ‘अस्मभ्यं’ ‘आयु’ स्तेजसोः* प्रदाता ‘असि’ ॥

अस्य वाक्यस्यायुःपरतां दर्शयति । “आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्मं वर्चो दा असोत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति । (५ प्र० ६ अ० १३१ म०) ॥

वाक्यान्तरमाह । ^(१६)“पिता नोऽसि पिता नो बोध”^(१६) इति । हे महावीर ‘नः’ अस्माकं, पालकत्वात् ‘पिता’ ‘असि’ । अतः ‘पिता’ जनक, एव भूत्वा ‘नः’ अस्मान्, ‘बोध’ इदं इदं कुर्विति सन्मार्गं बोधय ॥

महावीरे प्रवृत्तस्योत्तरकर्तव्यताया बुध्यमानत्वात् बोधकत्वमस्यावश्यमस्तीत्येतद्दर्शयति । “पिता नोऽसि पिता नो

अन्तरिक्षप्र उरोर्वरीयान् । अशीमहि त्वा मा मा
हिःसीः^(१७) । ^(१८)त्वमग्ने गृहपतिर्विशामसि । विश्वासां
मानुषीणां । शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यः हंसः । समेडा-
रः शतः हिमाः । तन्द्राविणः हार्दिवानं । इहैव रा-

बोधेत्याह । बोधयत्येवैनम्' इति । (५ प्र० ॥ ३० ॥ ३२ म०) ॥

वाक्यान्तराण्याह । ^(१७)“आयुर्धास्तनूधाः पयोधाः ० अशी-
महि त्वा मा मा हिःसीः”^(१७) इति । अयं महावीरो दीर्घ-
मायुः शरीरपाटवं* चीरसमृद्धिञ्च सम्पादयति । तथा कान्तिं
पूजां धनञ्च प्रयच्छति । अन्तरिक्षं स्तोत्रयन्वा ज्वालया प्रति-
पूरयतीति ‘अन्तरिक्षप्रः’ अतएव ‘उरोः’ विशालादपि वस्तु-
नः । ‘वरीयान्’ अतिशयेन विवृत्तः, तादृश हे महावीर
त्वां, ‘अशीमहि’ व्याप्नुयाम, व्याप्नुवन्तं मां, ‘मा’ ‘हिःसीः’
हिंसितं मा कुरु ॥

अथान्गिरूपेण स्तुतये काञ्चिद्देवतामाह । ^(१८)“त्वमग्ने गृह-
पतिर्विशामसि ० इहैव रातयः सन्तु^(१८) इति । हे ‘अग्ने’ ‘त्वं’
‘मानुषीणां’ मनुष्यजातियुक्तानां, ‘विश्वासां’ सर्वासां, ‘विशां’
प्रजानां, ‘गृहपतिः’ ‘असि’ गृहस्वामी, भवसि । हे ‘यविष्ठ’

* शरीरपोषणम् इति तै० पु० पाठः ।

† विस्तृतः इति तै० पु० पाठः । विवृतः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ स्तुतामेकां ऋचमाह इति तै० पु० पाठः ।

तयः सन्तु^(१८) । ^(१९)त्वष्ट्रीमती ते सपेय । सुरेता रेतो
दधाना ॥ वीरं विदेय तव सन्दृशि । माहः रायस्यो-
षेण वियोषं^(१९) ॥ ५ ॥

रोचते, स्तूय्याय त्वा, देवायुवं, द्रविणो दाः, दधा-
ना, हे च ॥ अनु० ७ ॥

युवतम, 'पूर्भिः' धनादीनां पूरणैः, 'शतं' शतसम्बत्सरमायुः,
'पाहि' रक्ष । तथा 'शतः हिमाः' शतसंवत्सरान्, 'समेद्धारं'
सम्यगभिवृद्धियुक्तं, मां, 'अहसः' 'पाहि' पापात् रक्ष । कीदृशं
मां, 'तन्द्राविणं' तत्पालनात् पूर्वं तन्द्रीयुक्तं कर्मण्यलमं,
'हार्दिवानं' तत्पालनादूर्द्ध्वं हृदयगतकर्मात्साहचर्यन्तं, 'रातयः'
तदीयानि फलदानानि, 'इहैव' अस्मिन्नेव कर्मणि, 'सन्तु' ॥

कल्पः । अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाच-
यति । त्वष्ट्रीमती ते सपेयेति । पाठस्तु । ^(१९)“त्वष्ट्रीमती ते सपेय
० माहः रायस्योषेण वियोषम्”^(१९) इति । हे महावीर, 'ते'
तव, प्रसादात् 'अहं', पत्नी 'त्वष्ट्रीमती' सिते रेतसि रूपाणां
विकर्त्ता त्वष्टृशब्देन* युक्ता सती 'सपेय' पत्या सङ्गच्छेय । ततः
सङ्गमादूर्द्ध्वं 'सुरेताः' शोभनेन पुत्रोत्पादनेन रेतसा युक्ता
सती, 'रेता दधाना' तादृशमेव पतिसम्बद्धं रेतो धारयन्ती,
'तव' 'सन्दृशि' तदीयकटाक्षे सति । 'वीरं' 'विदेय' कर्मणि

शूरं पुत्रं, लभेय । ‘अहं’ त्वत्प्रसादात् ‘रायस्योषेण’ धन-
पुत्र्या, ‘मा विद्योषं’ विद्युक्ता मा भुवं ॥

अस्मिन्ननुवाके मन्त्रसङ्ख्यां दर्शयति । “नवैतेऽवकाशा
भवन्ति । पत्नियै दशमः । ननु वै पुरुषे प्राणाः ॥८॥ नाभि-
र्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो दशाक्षरा विराट् ।
अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे” इति । (५ प्र० । ६ अ० ।
११ म०) । अवकाशयन्तेऽर्थम्प्रकाशयन्त इति ‘अवकाशाः’ मन्त्राः ।
ते चात्र ‘नव’-सङ्ख्याका* अतिजां ‘भवन्ति’ । अपश्यं गोपामि-
त्येको मन्त्रः, अत्र प्रावीरित्याद्या ऋतुविषयाः षण्मन्त्राः†,
तपोजामित्यादि मा मा हिः‡ सीरित्यन्तं वाक्यजातमेको मन्त्रः,
त्वमग्न इत्यादिको रातयः सन्वित्यन्तिको मन्त्रः॥ एकः, एवं
नवसङ्ख्याकाः । त्वष्टीमतीत्यादिकः पत्न्याः॥ ‘दशमः’ मन्त्रः ।
पुरुषशरीरेऽपि द्विद्भगताः ‘प्राणाः’ ‘नव’-सङ्ख्याकाः तदपेक्षया
‘नाभिर्दशमी’ अतो मन्त्रगतसङ्ख्यासान्ध्यात् ‘यजमाने’ ‘प्रा-
णानेव’ सुस्थिरान् ॥ करोति । अपि च ‘विराट्’ द्वारा ‘अन्नं’
अपि प्राप्नोति ॥

एतैर्मन्त्रैः साधुं महावीरावेक्षणं विधत्ते । “यज्ञस्य शिरो-
ऽच्छिद्यत । तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः । अतिजोऽवेचन्ते ।

* नवसङ्ख्याका भवन्ति इति D चिह्नितपु० पाठः ।

† परे मन्त्राः इति D चिह्नितपु० पाठः ।

‡ सन्वित्येको मन्त्रः इति तै० पु० पाठः ।

§ पत्न्यै इति D चिह्नितपु० पाठः ।

॥ सुस्थितान् इति D चिह्नितपु० पाठः ।

एता वै होत्राः । होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ॥
॥१०॥ इति । (५ प्र०।६ अ०।३४ म०) । यदा धनुःकोश्या
यज्ञपुरुषस्य, 'शिरः' किञ्च तदा 'देवाः' तत् 'शिरः' 'होत्राभिः'
यज्ञशरीरे प्रतिहितवन्तः होमनिष्पादिका ऋत्विजां याः
प्रत्यवेक्षणादि*क्रियाः, 'एताः' एव 'होत्राः' तस्मादृत्विजामवे-
क्षणेन 'होत्राभिरेव' 'यज्ञस्य शिरः' प्रतिहितं भवति ॥

अग्निष्टेत्यादिमन्त्रैरुपस्थानादूर्ध्वकालीनत्वमवेक्षणस्य विध-
न्ते । "रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजानां सृष्ट्वै" इति । (५ प्र०।६ अ०।३५ म०) । रुचिधात्वर्थ-
प्रतिपादकैः अग्निष्टेत्यादिकैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितो महावीरो रु-
चितः तादृशं पश्चादवेक्षेरन्, पुरा 'प्रजापतिः' प्रवर्ग्यात्, 'रुचि-
तात्' एव 'प्रजाः' सृष्टवान्, अतोऽत्रापि 'सृष्ट्वै' तद्भवति ॥

पूर्वोक्तमेवानूद्य पुनः प्रशंसति । "रुचितमवेक्षन्ते । रुचि-
ताद्वै पर्जन्यो वर्षति । वर्षकः पर्जन्यो भवति । सं प्रजा वर्द्धन्ते"
इति । (५ प्र०।६ अ०।३६ म०) पूर्वोक्तात् 'रुचितात्' प्रवर्ग्यादेव
कर्मानुष्ठानद्वारादित्यप्राप्या मेघः 'वर्षति' अतोऽत्रापि रुचिता-
वेक्षणे 'पर्जन्यः' वर्षणशीलः, 'भवति', 'प्रजाः' च सम्यग्वर्द्धन्ते ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ "रुचितमवेक्षन्ते । रुचि-
तं वै ब्रह्मवर्चसं । ब्रह्मवर्चसिमे भवन्ति" ॥११॥ इति । (५ प्र०।
६ अ०।३७ म०) । 'ब्रह्मवर्चसं' अत्राध्ययनसम्पत्तिः, 'रुचितं'

* अवेक्षणादि इति तै० पु० पाठः

† सृष्ट्वैतत् इति तै० पु० पाठः ।

विद्वत्सभायां सकाशितं, भवति । अतो रुचितावेक्षणं ब्रह्मव-
र्चसयुक्ताः 'भवन्ति' ॥

अवेक्षणे पूर्वोक्तमन्त्रान् विधत्ते । “अधीयन्तोऽवेक्षन्ते ।
सर्व्वमायुर्यन्ति” इति । (५ प्र०।६ अ०।३८ म०) । ‘अधीयन्तः’
अपश्यं गोपामित्यादिमन्त्रान् पठन्तः, अतिजोऽवेक्षेरन्, ततो*
मन्त्रसामर्थ्यात् सर्व्वायुःप्राप्तिः ॥

पत्याः कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “न पत्यवेक्षेत । यत् पत्य-
वेक्षेत । प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै निर्द्दहेत् । यन्नावेक्षेत । न
प्रजायेत । नास्यै प्रजां निर्द्दहेत् । तिरस्कृत्य यजुर्व्वाचयति ॥
प्रजायते । नास्यै प्रजां निर्द्दहति” इति । (५ प्र०।६ अ०।३८-
म०) । अत्रायं विचारः, किं ‘पत्यवेक्षेत’, ‘न’ वेति अवेक्षणपक्षे
प्रजोत्पत्तिलक्षणे गुणे सत्यपि तदीयां ‘प्रजां’ महावीरः ‘नि-
र्द्दहेत्’ इत्येष महान् दोषः, अतः ‘नावेक्षेत’ इत्येकः पक्षः ।
अनवेक्षणपक्षे निर्द्दाहाभावेऽपि प्रजोत्पत्तिः ‘न’ स्यादित्यन्यो
दोषः, अतो दोषद्वयनिवृत्तये पत्नीं केनचिद्भ्रवधानेन ‘तिर-
स्कृत्य’ ‘त्वष्ट्रीमती’ इति मन्त्रं पठेत् ॥

तस्मिन् मन्त्रे सपेयेत्यस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । “त्वष्ट्रीमती ते
सपेयेत्याह । सपाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते” ॥१२॥ इति । (५ प्र०।
६ अ०।४० म०) । स्त्रीपुरुषयोः समवायात् प्रजोत्पत्तिः प्रसिद्धा
तस्मात् ‘सपेय’ इत्युच्यते ॥

अतवः, हि शिरः, सर्व्वपृष्ठे प्रवृणक्ति, अनिपद्यमानमि-

* अतो इति तै० पु० पाठः ।

त्याह, गतेत्याह, शारदावेवास्मा षट् कल्पयति, हन्धे, कवी-
नामित्याह, प्राणाः, प्रतिदधाति, भवन्ति, वाचयति, चत्वारि
च ॥ इति ५ प्रपाठके ६ अनुवाकः ॥

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

न प्रवृज्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याद्ययज्ञता ॥

प्रवृणक्त्युपसङ्गः प्रागिति वाक्यात् क्रतोर्विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः कचिदेव सः ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथमयज्ञे
प्रवृज्यादिति सोऽयं निषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यो न तु
तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यज्ज्योतिष्टोम इति । तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् ।
मैवं । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति*वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य
विहितत्वात् । न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानबलत्वादयं
निर्णयः, तथा सति प्रतिषेधवाक्ये प्रथमशब्देन प्रयोगपरत्वनिर्ण-
यात् प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः तत्-
सम्बन्धाद्वस्तुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्येतव्यत्वात् प्रथमकाण्डं, तदन-
न्तरमध्येतव्यत्वाद्वितीयकाण्डं, एवमादावुत्पन्नत्वात् प्रथमः पुत्रः,
तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्वितीयः पुत्रः । तथापि प्रयोगक्रियाया

* प्रवृणक्तीति D चिह्नितपु० पाठः ।

† तथा सति इति तै० पु० पाठः ।

आवृत्तिविशेषेऽपि* प्रथमशब्दे मुख्यः तदा-† वृत्तिविशेषतया यज्ञशब्दे लाक्षणिकः, तत्पक्षे क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगो‡ लाक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाढं । तथाप्यसञ्ज्ञातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनात् कामः॥मुत्तरपदे तत्कल्पनं तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्य निषेधः । न तु सप्तमसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विधिश्च तत्र श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति । एवं तर्ह्यधिकारि॥भेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थास्तु । तथा च श्रूयते । कामन्तु योऽनूचानः स्यात् तस्य प्रवृज्ज्यादिति तस्मादनूचानव्यतिरिक्तप्रथमप्रयोगएवायं निषेधः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* आवृत्तिर्द्वितीयेऽपि इति D चिह्नितपुं पाठः ।

† तथा इति तै० पु० पाठः ।

‡ प्रयोगे इति तै० पु० पाठः ।

॥ वरं इति तै० पु० पाठः ।

॥ अधिकार इति D चिह्नितपुं पाठः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१)देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां ।
पूष्णो हस्ताभ्यामाददे^(१) । (२)अदित्यै रास्त्रासि^(२) । (३)इड-

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे महावीरावेक्षणमुक्तं । अष्टमे आज्ये महावीरे पयः-
प्रक्षेपणं विधत्ते प्रवृत्तनमुच्यते* । कल्पः । सावित्रेण रशना-
मादायेति । पाठस्तु । (१)“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ० पूष्णो-
हस्ताभ्यामाददे”^(१) इति । द्वितीयानुवाके (३८१ पृ०) व्या-
ख्यातोऽयं मन्त्रः ॥

अनेन मन्त्रेण साध्यमादानं विधत्ते । “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-
ह यत्यै” इति । (५ प्र० १७ अ० १ म०) ॥

कल्पः । अदित्यै रास्त्रासीत्यभिमन्त्र्येति । (२ मन्त्रः) हे रशने
त्वं ‘अदित्यै’ भूमिरूपायै धेत्वे, ‘रास्त्रा’ बन्धनार्था रशना,
‘असि’ ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “आददेऽदित्यै रास्त्रासीत्याह य-
जुष्कृत्यै” इति । (५ प्र० १७ अ० १ म०) । ‘आददे’ इत्येष पूर्व-

पयःप्रक्षेपणमुच्यते इति तै० पु० पाठः ।

एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि^(१) । ^(४)असावेहि ।
असावेहि । असावेहि^(४) ॥ १ ॥

मन्त्रशेषः, स्पष्टार्थत्वात् पाठ एव तस्य व्याख्यानं । यजुषा
मन्त्रेण कृतिः निष्पादनं यजुष्कृतिः तत्सिद्ध्यर्थमनेनाभि-
मन्त्रणं ॥

कल्पः । पूर्व्या द्वारोपनिष्क्रम्य त्रिरुपांशु घर्मदुघामा-
ह्वयति । (१) “इड एहि अदित एहि सरस्वत्येहि” (१) इति ।
इडादीनि गोनामधेयानि तैः सम्बोध्य ‘एहि’ इत्याह्वयति ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । “इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहो-
त्याह । एतानि वा अस्यै देवनामानि । देवनामेरेवैनामाह्वय-
ति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ३ म०) । वक्ष्यमाणाह्वानेन पुनरुक्तिं
वारयितुं ‘देवनामानि’ इति विशेष्यते । इडादीनि देवानां
प्रसिद्धानि गोनामानि मन्त्रपाठे सति तैरेवेयमाह्वता भवति ॥

कल्पः । प्रत्येत्य दोग्ध्रे निदाने इत्यादाय दक्षिण्या द्वा-
रोपनिष्क्रम्य त्रिरुक्षैः । असावेहि । असावेहि । असावेहीति
(४ मन्त्रः) । * घर्मदुघामाह्वयतीत्यनुवर्तते । मनुष्ये व्यवहारार्थं
सङ्केतितं गङ्गादिकं धेनुनाम ‘असौ’ इति शब्देन निर्दिश्यते चे
गङ्गे समागच्छ ॥

पूर्वाह्वानाद्यावृत्तिमन्त्रं दर्शयति । “असावेह्यसावेह्य-
सावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनुष्यनामानि ॥ १ ॥” मनुष्य
नामेरेवैनामाह्वयति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ४ म०) ॥

(५) अदि॒त्या उ॒ष्णीष॑म॒सि^(५) । (६) वा॒युर॑स्यै॒डः^(६) । (७) पू॒षा

द्विविधाङ्गानगतां सङ्ख्यां प्रशंसति । “षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनामाह्वयति” इति । (५ प्र०।७अ०। ५ म०) । त्रीणि देवनामानि त्रीणि मनुष्यनामानोत्येवं ‘षट्’ सम्पत्तिः ॥

कल्पः । अदि॒त्या उ॒ष्णीष॑मसीति रश्मनया घर्षद्दुष्पामभि-
ददाति इति । (५ मन्त्रः) हे रश्मने ‘अदि॒त्याः’ भूमिरूपाया
धेनोः, उ॒ष्णीष॑स्थानीया ‘अभि’ ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थं दर्शयति । “अदि॒त्या उ॒ष्णीष॑मसीत्या-
ह । यथा यजुरेवैतत् इति । (५ प्र०।७अ०।६ म०) ॥

कल्पः । वा॒युर॑स्यै॒ड इति वत्समिति । (६ मन्त्रः) अभिदधा-
तीत्यनुवर्त्तते । इडाया अपत्यं ‘ऐडः’ वत्सः, तादृशस्त्वं ‘वायु’-
स्वरूपः ‘असि’ ॥

वायुत्वमुपपादयति । “वा॒युर॑स्यै॒ड इत्याह । वायुदेवत्यो वै
वत्सः” इति । (५ प्र०।७अ०।७ म०) । वत्सापाकरणे वायवःस्ये-
त्याम्नानात्* ‘वायुदेवत्यः’ त्वं, अत एवान्यत्र ब्राह्मणे वायु-
र्वत्स इत्युक्तं ॥

कल्पः । पू॒षा त्वापाव॑सृज॒त्वित्यु॑पाव॑सृज्येति अश्विभ्यां प्रदा-
पय इति मन्त्रशेषः । (७ मन्त्रः) हे वत्स त्वां, ‘पू॒षा’-स्थो देवः
स्तनपानार्थं मुञ्चतु त्वञ्चाश्विदेवार्थं पयः ‘प्रदापय’ ॥

त्वोपावसृजतु । अश्विभ्यां प्रदापय^(७) । ^(८)यस्ते स्तनः
शशयो यो मयोभूः । येन विश्वाः पुष्यसि वार्याणि । यो

मन्त्रस्य पूर्वभागे पूषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पूषा त्वो-
पावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया पशवः ॥ २ ॥ स्वयैवैनं
देवतयोपावसृजति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ८ म०) । पोषकत्वा-
देवायं पशूनां देवः ॥

उत्तरभागेऽश्विशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “अश्विभ्यां प्रदाप-
येत्याह । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं
करोति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ८ म०) । ‘अस्मै’ वत्साय, चोरं
‘भेषजं’ इत्येतत् प्रत्यचं, ‘अश्विभ्यां’ तु हविःप्रदानद्वारा
‘भेषजं’ ॥

कल्पः । यस्ते स्तनः शशय इति घर्मदुघामभिमन्त्रयत
इति । पाठस्तु । ^(८)“यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः० सरस्वति
तमिह धातवेऽकः” ^(८) इति । हे धेनो ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘स्तनः’
‘शशयः’ शयानः स्त्रैर्येणावस्थितः, ‘यः’ च ‘स्तनः’ ‘मयोभूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘येन’ च स्तनेन, ‘विश्वाः’ सर्वाणि, ‘वार्याणि’
वरणीयानि* वत्सादिशरीराणि, ‘पुष्यसि’ पुष्टानि करोषि,
‘यः’ च ‘स्तनः’ ‘रत्नधा’ रत्नवन्महाघं चोरं धारयति । अत
एव ‘वसुवित्’ उत्तमं वस्तु लभते । ‘यः’ च स्तनः, ‘सुदचः’
शोभनदानशीलः, बज्जचोरं ददातीत्यर्थः । हे ‘सरस्वति’

* प्रेरणीयानि इति D चिह्नितपुं पाठः ।

रत्नधा वसुविद्यः सुदत्तः । सरस्वति तमिह धातवे-
ऽकः^(८) । ^(९)उस धर्मः शिषः । उस धर्मं पाहि ॥ २ ॥

एतन्नामयुक्ते धेनो, 'तं' स्तनं, 'इह' कर्मणि, 'धातवे' धातुं
देवानां चीरं पातुं*, 'अकः' योग्यं कुरु ॥

स्तनवर्णनेन धेनोरेव स्तुतिः सम्यद्यत इत्येतद्दर्शयति । "यस्ते
स्तनः शशय इत्याह । स्तोत्येवैनां" (५ प्र० । ७ अ० । १० म०) ॥

कल्पः । उस धर्मः शिष उस धर्मं पाहि धर्माय
शिषेति निदाय वत्समिति । (६ मन्त्रः) । 'निदाय' वद्धे-
त्यर्थः । हे 'उस' वत्स, 'धर्म' अरणयोग्यां चीरं, 'शिष'
अवशेषय, हे 'उस' चीराख्यं 'धर्म' 'पाहि' पालय, यथा
सुरक्षितं भवति तथा कुरु । किमर्थमिति तदुच्यते । 'धर्माय'
प्रवर्णार्थं, 'शिष' अवशेषय ॥

धर्माद्येतच्चतुर्थ्यन्तस्य तात्पर्यं दर्शयति । "उस धर्मः
शिषोस धर्मं पाहि धर्माय शिषेत्याह । यथा ब्रूयादमुष्मै
देहीति । तादृगेव तत्" इति । (५ प्र० । ७ अ० । ११ म०) । लोके
हि बालपुत्रार्थं चीरं देहीति गृहस्वामिनं बालस्य माता
याचते तद्वदिदं द्रष्टव्यं ॥

कल्पः । इहस्यतिस्त्रोपमीदत्येपमीदतीति । (१० मन्त्रः) ।

* दातुं इति तै० पु० पाठः ।

† रक्षयोग्यं इति तै० पु० पाठः ।

घर्माय शिष्य^(८) । ^(९)बृहस्पतिस्त्वोपसीदतु^(१०) ।
^(११)दानवः स्थ पेरेवः । विष्वग्वृतो लोहितेन^(१२) ।

हे घेनो 'त्वा' त्वां, दोग्धरूपः 'बृहस्पतिः' 'उपसीदतु' समीपे प्राप्नोतु ॥

बृहस्पतिशब्दतात्पर्यं दर्शयति । "बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह ॥ ३ ॥ ब्रह्मा वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसीदति" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १२ म०) । 'देवानां' मध्ये, बृहस्पतेः परब्रह्मरूपत्वात् तेनैवोपसदनं कृतं भवति ॥

कल्पः । दानवः स्थ पेरेव इति स्तनान् संवृणोति । विष्वग्वृतो लोहितेनेति मन्त्रशेषः । (११ मन्त्रः) । हे स्तनायूयं, 'दानवः' क्षीरदानकुशलाः, 'पेरेवः' वत्सेन पातुं योग्याः, 'लोहितेन' वत्सेन, 'विष्वग्वृतः' पृथग्भूत्वा वर्त्तमानाः, 'स्थ' । न हि स्तनदोहने रक्तमायाति ॥

पानयोग्यत्वकथनेन शुद्धिः सूचितेत्येतद्दर्शयति । "दानवः स्थ पेरेव इत्याह । मेधानेवैनान् करोति" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १३ म०) ॥

विष्वग्वृत इत्यनेन क्षीरस्य रक्ताद्यावृत्तिर्विवर्चितेति दर्शयति । "विष्वग्वृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्तै" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १४ म०) ॥

कल्पः । अश्विभ्यां पिबस्व सरस्वत्यै पिबस्व पूष्णे पिबस्व

(१९) अ॒श्विभ्यां॑ पि॒न्वस्व॑ । सर॑स्वत्यै पि॒न्वस्व॑ । पू॒ष्णे
पि॒न्वस्व॑ । बृ॒हस्प॑तये पि॒न्वस्व॑ । इन्द्रा॑य पि॒न्वस्व॑ । इ॒न्द्राय॑ पि॒न्वस्व॑^(१९) ॥ ३ ॥

बृहस्पतये पिन्वस्वेति वृष्णीयसि* दोग्ध्रे दोग्धोति । स्थूले
दोहनपात्रे दुह्यादित्यर्थः† । इन्द्राय पिन्वस्व इन्द्राय पिन्व-
स्वेति मन्त्रशेषः । (१९ मन्त्रः) । हे धेनो अश्विसरस्वत्यादि-
देवायै 'पिन्वस्व' हविःप्रभूतं देहि ॥

प्रभूतदाहत्वं धेनोः प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति । “अश्विभ्यां
पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वे-
त्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १५ म०) ॥

बृहस्पत्यादिवदिन्द्रस्य सम्बन्धमात्रेण परितोषो न भवति
किन्तु हविर्भागोऽप्यस्त्येतद्दर्शयति । “इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय
पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १६ म०) ॥

भागाधिक्येनेन्द्रमन्तावृत्तिं दर्शयति । “द्विरिन्द्रायेत्याह ॥
॥ ४ ॥ तस्मादिन्द्रो देवतानां भृयिष्ठ भाक्तमः” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । १७ म०) ॥

* वर्षीयसि इति तै० पु० पाठः ।

† दुह्यतीत्यर्थः इति तै० पु० पाठः ।

(१३) गायत्रोऽसि । चैष्टुभोऽसि । जागतमसि^(१३) ।
(१४) सहोर्जो भागेनोपमेहि^(१४) । (१५) इन्द्राश्विना मधुनः

कल्पः । उपोत्तिष्ठन्तावग्रीध्रे पयसो प्रदाय पूर्वावभिहृत्य* शफोपयमानादत्ते गायत्रोऽसीति प्रथमं चैष्टुभोऽसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयमित्युपयमनं प्रतिप्रस्थातेति । (१३ मन्त्रः) । तप्तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां गृहीतुमशक्यत्वात् सन्दंशवदुभयतः काष्ठद्वयमध्ये महावीरं सन्दष्टं कृत्वा काष्ठद्वयस्य मूलद्वयमगद्वयं च धृत्वा अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावानयतः तौ काष्ठविशेषौ शफावित्युच्येते । महावीरस्याधस्ताद्धार्यमाणः काष्ठविशेष उपयमा इत्युच्यते । हे प्रथमशफ त्वं गायत्री-च्छन्दःसम्बन्धी 'असि' । हे द्वितीयशफ त्वं त्रिष्टुवच्छन्दःसम्बन्धी 'असि' । हे उपयमा त्वं जगतोच्छन्दःसम्बन्धी 'असि' ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमादानं विधत्ते । "गायत्रोऽसि चैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफोपयमानादत्ते । छन्दोभिरैवैनानादत्ते" इति । (५ प्र० । ७ अ० । १८ म०) । गायत्र्यादिशब्दप्रयोगेण च्छन्दोभिरादानं सिध्यति ॥

कल्पः । सहोर्जो भागेनोपमेहीति पय आह्वीयमाणं प्रती-
क्षत इति । (१४ मन्त्रः) । आग्रीध्रेणानीयमान हे पयः 'ऊर्जः'
रसस्य, 'भागेन' 'सह' मां, 'उपेहि', मत्समीपे समागच्छ ॥

* पूर्ववदुद्रुत्य इति तै० पु० पाठः ।

† उपयमन इति तै० पु० पाठः ।

‡ उपयमन इति II चिह्नितपु० पाठः ।

सारघस्य । घर्मं पात वसवो यजतावट्^(१५) । ^(१६)स्वाहा

एतन्मन्त्रबलेनोर्ज्जा रसस्य भागः सम्पादितो भवतीति दर्शयति । “सहोर्ज्जा भागेनोपमेहीत्याह । ऊर्ज्ज एवैनं भागमकः” इति । (५ प्र० । ७ अ० । १६ म०) ॥

कल्पः । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येति महावीरे गोपयः आनयतीति । घर्मं पात वसवो यजता वडिति मन्त्रशेषः । (१५ मन्त्रः) । हे ‘इन्द्र’ हे अश्विनौ, यूयं त्रयोऽपि ‘मधुनः’ सम्बन्धिनं ‘घर्मं’ घृतसहितं चोरं, ‘पात’ पिवत । कीदृशस्य ‘मधुनः’ ‘सारघस्य’ सरघा मधुमक्षिकाः ताभिर्निष्पादितं सारघं तादृशस्य मधुनः सम्बन्धेन हविषस्तद्वन्मधुररसत्वं हे ‘वसवः’ देवाः, ‘यजत’ यागं कुरुत, ‘वट्’ इदं हविर्दत्तमस्तु ॥

अस्मिन् मन्त्रे इन्द्रशब्देन महाश्विशब्दस्य प्रयोगाभिप्रायं दर्शयति । “अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूतां । आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट् क्रियाता इति । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति” ॥५॥ इति । (५ प्र० । ७ अ० । १० म०) । धनुष ऊर्द्धकोय्या क्तिन्नं ‘एतद्यज्ञस्य शिरः’ पुनस्तद्देहे* प्रतिधत्तौ, ‘अश्विनौ’ तस्मिन् काले, इदं वचनं ‘अब्रूतां’ । पूर्वभाविभ्यां ‘आवाभ्यामेव’ ‘वषट्’-कारेण हविः-

* तद्देहे इति तै० पु० पाठः ।

प्रदातव्यमिति अतस्ताभ्यां प्रार्थितत्वात् 'अश्विनौ' इति मन्त्र उच्यते । तेनैताभ्यां प्रथमतो हविर्दत्तं भवति । अपि च पूर्वं भागरहितौ 'अश्विनौ' इदानीं भागेन समृद्धं करोति, 'शिरः' प्रतिधानवेलायामितरदेवा च प्रति 'पूर्वाभ्यां' इति वरस्य* वृत्तत्वात् देवान्तरापेक्षयाश्विनोः पूर्वत्वं अतो नान्येभ्यो देवेभ्यः घर्म्मो दीयते । किन्तु इन्द्रसहिताश्विभ्यामेव ॥

मन्त्रस्योत्तरभागे वसुशब्देन वसूनामपि भागसिद्धिं दर्शयति । "घर्म्मं पात वसवो यजता वडित्याह । वसूनेव भागधेयेन समर्द्धयति" इति । (५ प्र० ७ अ० ११ म०) ॥

अत्र मीमांसया वषट्शब्दं प्रशंसति । "यद्वषट्कुर्यात् । यातयामास्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वषट्कुर्यात् । रचांसि यज्ञं हन्युः । वडित्याह । परोक्षमेव वषट्करोति । नास्य यातयामा वषट्कारो भवति । न यज्ञं रचांसि घ्नन्ति" ॥६॥ इति । (५ प्र० ७ अ० ११ म०) । अत्रेदं विचार्यते । 'वषट्'-शब्दः प्रयोक्तव्यो न वेति तत्प्रयोगे सति इदानीमेव गतसारत्वात्† सोमयागे भविष्यति वषट्कारो निःसारो भवेत् । तदप्रयोगे वज्रो वै वषट्कार इति श्रुतस्य वज्रस्याभावात् 'रचांसि' 'यज्ञं' विनाशयेयुः, अत उभयदोषपरिहाराय द्वितीयाक्षरं परित्यज्य 'वट्' इत्येव प्रयोक्तव्यं । तथा

* पदस्य इति तै० पु० पाठः ।

† मीमांसया इति D चिह्नितपु० पाठः ।

‡ रसनामेव गतसारत्वात् इति D चिह्नितपु० पाठः

त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहामि^(१६) । ^(१७)मधु

सति सम्पूर्णत्वाभावात् प्रत्यक्षः 'वषट्कारः' । 'न' भवति अंश एव ततः सङ्गावात् परोक्षस्तिरोहितः, 'वषट्कारः' 'भवति' ततः सम्पूर्ण'वषट्कारः' 'न' गतसारः, एकदेशस्यापि विद्यमानत्वात् । वज्रसङ्गावेन 'रचांसि' अपि 'यज्ञं' 'न' विनाशयन्ति ॥

कल्पः । स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहामीत्याद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयत इति । (१६ मन्त्रः) । 'वृष्टिवनये' वृष्टिप्रदानाय, 'सूर्यस्य रश्मये' हे ऊग्नन् त्वां, 'स्वाहा' 'जुहामि' स्वाहाकारयोग्यामाहुतिं द्रव्यं कृत्वा 'जुहामि' ॥

सूर्यायेत्यनुक्ता रश्मय इत्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति । "स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहामीत्याह । यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिवनिः । तस्मा एवैनं जुहोति" इति । (५ प्र०।७ अ०।१३ म०) । सूर्यो न साक्षाद्वृष्टिं प्रयच्छति किन्तु पुण्यरश्मिद्वारा अतः साक्षात् 'रश्मये' एव वृष्टिप्रदानाय, आहुतिर्युक्ता ॥

कल्पः । मधु हविरसीत्यजापय इति । (१७ मन्त्रः) । महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते । हे अजाक्षीर, त्वं मधुरं, 'हविः' 'असि' ॥

स्वादुकर्त्तुं मधुशब्दप्रयोग इति दर्शयति । "मधु हविरसीत्याह । स्वादयत्येवैनं" इति । (५ प्र०।७ अ०।१४ म०) ॥

हविरसि^(१७) । ^(१८)सूर्यस्य तपस्तप^(१८) । ^(१९)द्यावापृथिवी-
वीभ्यां त्वा परिगृह्णामि^(१९) ॥ ^(२०)अन्तरिक्षेण त्वाप-
यच्छामि^(२०) । ^(२१)देवानां त्वा पितॄणामनुमतो भक्तुं^(२१) ॥

कल्पः । सूर्यस्य तपस्तपे*तूष्माणमिति । उद्यन्तमनुमन्त्रयत
इत्यनुवर्त्तते । (१८ मन्त्रः) । हे ऊष्मन् 'सूर्यस्य' 'तपः' सूर्य-
सम्बन्धिनं तापमपि तापत्वमतिशयेन तप्तं कुरु ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । "सूर्यस्य तपस्तपेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्" इति । (५ प्र० । ७ अ० । २५ म०) ॥

कल्पः । द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति शफाभ्यां
महावीरं परिगृह्णेति । (१९ मन्त्रः) । हे महावीर त्वां,
द्यावापृथिवीदेवतारूपाभ्यां 'शफाभ्यां' 'परिगृह्णामि' ॥

मन्त्रबलात् द्यावापृथिवीपरिग्रहः सिध्यतीति दर्शयति ।
"द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह । द्यावापृथिवीभ्या-
मेवैनं परिगृह्णाति" ॥७॥ इति । (५ प्र० । ७ अ० । २६ म०) ॥

कल्पः । प्रच्छिन्नाग्नेण वेदेन भुस्म प्रमृज्यान्तरिक्षेण त्वाप-
यच्छामीत्युपयमनेन प्रतिप्रस्थातोपयच्छतीति । (२० मन्त्रः) ।
हे महावीर, त्वां, अन्तरिक्षदेवतारूपेण उपयमनाख्यकाष्ठ-
पात्रेण, 'उपयच्छामि' शफनामकाभ्यां काष्ठाभ्यामुद्गीयमाणे
त्वयि तयोः सहायरूपेणानेनाधस्तादुपयच्छामि ॥

मन्त्रबलादन्तरिक्षदेवतासाहाय्यं सिध्यतीति दर्शयति ।

* तपेत्यूष्माणमनुमन्त्रयते इति तै० पु० पाठः ।

शकेयं^(११) । ^(१२)तेजोऽसि । तेजोऽनुप्रेहि । दिवि सृष्ट्वा
मा हिंसीः । अन्तरिक्षसृष्ट्वा मा हिंसीः । पृ-
थिविसृष्ट्वा मा हिंसीः । सुवरसि सुवर्मे यच्छ ।
दिवं यच्छ दिवो मा पाहि^(१२) ॥ ४ ॥

“अन्तरिक्षेण लोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षेणैवैनमुपयच्छति ।
न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । १७ म०) ॥

कल्पः । देवानां त्वा पित्रणामनुमतो भर्तुः शकेयमित्यादायोत्यायेति । (११ मन्त्रः) । हे महावीर, ‘देवानां’,
‘पित्रणां’ वा अनुमतिं प्राप्तोऽहं त्वां ‘भर्तुः’ धारयितुं शक्नो
भूयासं ॥

एतत्पाठेनोभयानुमतिमिद्धिं दर्शयति । “देवानां त्वा
पित्रणामनुमतो भर्तुः शकेयमित्याह । देवैरेवैनं पित्रभिरनु-
मत आदत्ते” इति । (५ प्र० । ७ अ० । १८ म०) ॥

कल्पः । तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरतीति । पाठस्तु ।
(११) “तेजोऽसि । दिवं यच्छ दिवो मा पाहि”^(१२) इति । हे
प्रवर्यं त्वं तेजोरूपः ‘असि’ । अतस्तेजोरूपमाहवनीयं ‘अनु’-
लक्ष्य,† ‘प्रेहि’ प्रकर्षेण गच्छ, अत्युष्णस्त्वं द्युलोकादोन् सृश-
न्नपि ‘मा हिंसीः’‡ तापं मा कुरु । ‘सुवरसि’ त्वमेव स्वर्ग-

* द्वारेण इति तै० पुस्तकपाठः ।

† अभिलक्ष्य इति तै० पु० पाठः ।

‡ माहिंसितं इति तै० पु० पाठः ।

एहि, पाहि, पिन्वस्व, गृह्णामि, नवच ॥ अनु० ८ ॥

सुखरूपः 'असि' । अतः स्वर्गसुखं 'मे' प्रयच्छ' । तत्-
सुखाधारं द्युलोकं 'दिवं' 'मे' प्रयच्छ' । 'दिवः' द्युलोकात्,
मां, 'पाहि' । तत्र राक्षसप्रवेशं निवार्य पालय ॥

मन्त्रस्य पूर्वभागे तेजोऽनुप्रेहीत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“विवा एनमेतदङ्गयन्ति । यत् पश्चात् प्रवृज्य पुरो जुहति ।
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह । तेज एवास्मिन् दधाति” इति ।
(५ प्र० १७ अ० १६ म०) । आहवनीयस्य पश्चिमभागे गार्हपत्य-
स्यात्तरदेशे प्रवर्ग्य कृत्वा 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि, आहवनीये
'जुहति' इति 'यत्' अस्ति एतेन 'एनं' प्रवर्ग्य समृद्धिरहितं
कुर्वन्ति, प्रवृज्जनेनैव तेजसोपगतत्वात् अतः 'तेजोऽनुप्रेहि'
इत्युक्त्वा द्रव्ये 'तेजः' सम्पादितं भवति ॥

मध्यमभागस्याहिंसापरत्वं दर्शयति । “दिविस्पृङ्गा मा
हिः सोरन्तरिचस्पृङ्गा मा हिः सोः पृथिवीस्पृङ्गा मा हिः-
सोरित्याहाहिः सायै” ॥ ८ ॥ इति । (५ प्र० १७ अ० १७ म०) ॥

तृतीयभागस्याग्निः परत्वं दर्शयति । “सुवरसि सुवर्मे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याह । आशिषमेवैतामा-
शास्ते” इति । (५ प्र० १७ अ० १९ म०) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टमाऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सलिलाय त्वा
वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाता-
य स्वाहा । दुर्वस्वते त्वा वाताय स्वाहा । शिमिद्वते
त्वा वाताय स्वाहा । अग्नये त्वा वसुमते स्वाहा ।
सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहा । वरुणाय त्वादित्यवते
स्वाहा ॥ १ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे महावीरे घृतयुक्ते क्षीरप्रक्षेपलक्षणं प्रवृञ्जनमुक्तं ।
नवमे तस्य प्रवर्ग्यद्रव्यस्याहवनीये याग उच्यते । कल्पः । प्रभ-
ञ्जनावानं पञ्चवातनामानि व्याचष्टे समुद्राय त्वा वाताय
स्वाहेत्यपि पञ्चोत्तराण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहेति । पाठस्तु ।
(१) “समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ० यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृ-
मते स्वाहा” (२) इति । अत्र ‘वाताय’ इति विशेष्य निर्देशः ।
समुद्रादिशब्दविशेषणभूता नामधेयविशेषवाचिनः । हे प्रवर्ग्य
त्वां, समुद्रनामकाय ‘वाताय’ ‘स्वाहा’ कथयामीत्यर्थः ।
निपातानामनेकार्थत्वात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं । षष्ठसप्तमौ
मन्त्रौ विकल्पार्थौ । वसुयुक्तायामग्नये अग्निनामकाय वातविशे-
षाय, त्वां, ‘स्वाहा’ कथयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । अश्वा-

दृ॒ह॒स्पत॑ये त्वा वि॒श्वदे॑व्यावते॒ स्वाहा । स॒वि॒त्रे त्व॑र्भु॒-
मते॑ वि॒भुमते॑ प्र॒भुमते॑ वा॒ज॒वते॒ स्वाहा । य॒माय॒ त्वाङ्गि॑र॒-
स्वते॑ पि॒तृमते॑ स्वाहा^(१) । ^(२)वि॒श्वा आ॒शा दक्षि॑ण॒सत्^(३) ।

दिभि॒र्यु॒क्ताय॑ स॒वि॒हना॑म॒काय॑ वा॒ताय॑ कथयामि । अ॒ङ्गि॒रोभिः॑
पि॒त॒भिश्च॑ यु॒क्ताय॑ य॒मना॑म॒काय॑ वा॒ताय॑ कथयामि । अ॒य॒-
मपि॑ म॒न्त्रो॒विकल्पा॑र्यः ॥

एतैर्मन्त्रैः साध्यवातनामकथनं* विधत्ते । “शिरो वा एत-
द्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य वातनामान्याह ।
आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र०।७अ०।
३२म०) । आहवनीयं प्रतिनेतुं प्रवर्ग्यमुद्धृत्य वातनामकथनेन
वायोरात्मत्वादात्मन्येव ‘यज्ञस्य’ अग्निः प्रतिहितो भवति ॥

तत्कथनमध्ये श्वासं वारयति । “अनवानं । प्राणानां
सन्तत्यै” इति । (५ प्र०।७अ०।३३म०) । अवानं श्वासः स यथा
न भवति तथा पठेत् । तच्च प्राणानामविच्छेदाय भवति ॥

मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते । “पञ्चाह ॥८॥ पाङ्क्ते यज्ञः । यावानेव
यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति” इति । (५ प्र०।७अ०।३४म०) ।
धानाकरभादिहविःपञ्चकयोगेन ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ स च ‘या-
वान्’ अस्ति ‘तस्य’ सर्व्वस्य, ‘शिरः’-नामपञ्चकेन प्रतिहितं भवति ॥

उत्तरपञ्चकस्य प्रथममन्त्रे अग्निशब्देनादित्यो विवक्षित

* कथनविकल्पं इति तै० पुस्तकपाठः ।

† यज्ञशिरः प्रतिहितं भवति इति तै० पुस्तकपाठः ।

इति दर्शयति । “अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । असौ वा
आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । ३५ म०) । हविःप्रक्षेपाभावेऽपि स्वाहाशब्दप्रयोगमात्रेण
जुहोतीत्युच्यते ॥

द्वितीयमन्त्रादौ सोमादिशब्दैः प्रसिद्धार्थतामेव विवचां
दर्शयति । “सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । चन्द्रमा वै
सोमो रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वादित्यवते
स्वाहेत्याह ॥१०॥ अप्सु वै वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं
जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह । ब्रह्मा वै
देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । ३६ म०) ॥

अनन्तरमन्त्रे सवितृशब्देन संवत्सरस्य विवचां दर्शयति ।
“सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह । संव-
त्सरो वै सवितर्भुमान् विभुमान् प्रभुमान् वाजवान् । तस्मा
एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ३७ म०) ॥

अनन्तरमन्त्रे यमशब्देन प्राणस्य विवचां दर्शयति । “यमाय
त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽङ्गिर-
स्वान् पितृमान् ॥११॥ तस्मा एवैनं जुहोति” इति । (५ प्र० ।
७ अ० । ३८ म०) ॥

वातानां मन्त्रानुपसंहरति । “एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जु-
होति” इति । (५ प्र० । ७ अ० । ३९ म०) । समुद्रादिभ्यो यमा-
न्तेभ्यस्त्रयोदशमन्त्रोक्ताभ्यः ‘देवताभ्यः’ होमः कृतो भवति ॥

अनुष्ठेयमन्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति । “दश सम्यद्यन्ते । दशचरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवत्स्ये” इति । (५ प्र०।७अ०।४०म०) । त्रयोदशेषु* त्रयाणां विकल्पार्थत्वेन पूर्वपञ्चकमुत्तरपञ्चकञ्चेत्येवमनुष्ठेयमन्त्राणां ‘दश’-त्वसम्पत्तिः, अतो विराड्-द्वारान्नत्वप्राप्तिः ॥

अथ रौहिणपुरोडाशौ विधत्ते । “रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो रौहिणत्वं । यद्रौहिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति” इति । (५ प्र०।७अ०।४१म०) । स्वर्गरौहत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामिति ‘रौहिणौ’ ताभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ॥

रौहिणपुरोडाशयोर्दक्षिणोत्तरयोरपि होममन्त्रावुत्तरानुवाके आन्नास्यमानावपि पुरोडाशविधिप्रशङ्गादिहैवोपहृत्य व्याख्यास्येते । “अहर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽक्तापरस्तादाधारः । रात्रिया अवस्तात् । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः” ॥ १२ ॥ इति । (५ प्र०।७अ०।४२म०) । अहर्देवता ‘केतुना’ अथ्यचरूपेणादित्यमण्डलेन सह, ‘ज्योतिः’ ‘जुषतां’ प्रकाशं सेवतां । ‘ज्योतिषां’ मध्ये, ‘सुज्योतिः’ शोभनज्योतीरूपमहरुद्दिश्य, स्वाहुतमिदमसु । एवं रात्रिदेवता-

(१) विश्वान् देवान् याडिह (१) । (४) स्वाहा कृतस्य धर्मस्य ।

मन्त्रोऽपि व्याख्येयः, तत्तेन मन्त्रद्वयेन स्वर्गलोकात्* 'परस्तात्' उपरिभागे, अहर्देवतया सहितं 'आदित्यं' धारयति । 'अवस्तात्' अधोभागे, रात्रिदेवतया सहितं 'आदित्यं' धारयति । यस्मादेवं 'तस्मात्' स्वर्गे, 'अस्मादित्यः' देवताद्वयेन 'धृतः' वर्त्तते ॥

मनुष्यनामानि, पशवः, सीदलित्याह, इन्द्रायेत्याह, अर्द्धयति, घ्नन्ति, गृह्णाति, अदिः सायै, पञ्चाह, आदित्यवते स्वाहेत्याह, पितृमान्, एति, चत्वारि च ॥

इति पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

कल्पः । अपरेणाहवनीयं दक्षिणाभिक्रामन् विश्वा आशा दक्षिणसदिति ब्राह्मणमीक्षत इति । (१ मन्त्रः) । दक्षिणदेशे सीदतीति 'दक्षिणसद्' ब्रह्मा, सोऽयं 'विश्वा आशाः' सर्वदिग्वर्त्तिनो देवान् प्रीणात्विति शेषः ॥

उक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति । "विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान् प्रीणाति । अथो दुरिक्षा एवैनं पाति" इति । (५ प्र०।८ अ०।१ म०) । अनेन मन्त्रेण देवप्रीतिर्भवति । यागे सम्भावितदोषाच्च यजमानं पालयति ॥

कल्पः । विश्वान् देवान् याडिहेति होतारमिति । ईक्षत इत्यनुवर्त्तते । (३ मन्त्रः) । 'इह' कर्मणि, होता 'विश्वान् देवान्' 'अयाट्' द्रष्टवान् ॥

स्वर्गलोके परस्तात् इति तै० मुक्तकपाठः ।

मधोः पिवतमश्विना । स्वाहाग्रये यज्ञियाय । शं यजु-
भिः^(४) । ^(५)अश्विना घर्मं पातः हार्दिवानं ॥ २ ॥

अथाट्शब्देन सर्वदेवानां भागममृद्धिं दर्शयति । “वि-
श्वान् देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान् भागधेयेन
समर्द्धयति” इति । (५ प्र०।८ अ०।२ म०) ॥

कल्पः । स्वाहाकृतस्य घर्मस्येति घर्म*मभिमन्येति । पा-
ठस्तु । ^(४)“स्वाहाकृतस्य घर्मस्य ० शं यजुभिः”^(५) इति ।
‘अश्विना’ हे अश्विनौ, ‘स्वाहाकृतस्य’ स्वाहाकारेण समर्पितस्य,
‘मधोः’ मधुरस्य, ‘घर्मस्य’ प्रवर्ग्यद्रव्यस्य, रसं ‘पिवतं’, ‘यजु-
भिः’ यजुर्देवताभिः, सहिताय ‘यज्ञियाय’ यज्ञयोग्याय,
‘अग्रये’ ‘शं’ सुखं यथा भवति तथा स्वाहकृतमस्तु ॥

मन्त्रस्य पूर्वभागेनाश्विनोर्भागममृद्धिं दर्शयति । “स्वाहा
कृतस्य घर्मस्य मधोः पिवतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भाग-
धेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र०।८ अ०।३ म०) ॥

उत्तरभागे स्वाहेत्युच्चारणेन प्रवर्ग्येऽभिधारणं हविषश्च
सम्यद्यत इति दर्शयति । “स्वाहाग्रये यज्ञियाय शं यजुभि-
रित्याह । अभ्येवैनं धारयति । अथो हविरेवाकः” ॥१॥ इति ।
(५ प्र०।८ अ०।४ म०) ॥

कल्पः । अश्विना घर्मं पातमिति वषट्कृते जूहोतीति ।

* दुघ इति D चिह्नितपु० पाठः

अहर्द्दिवाभिरूतिभिः । अनु वां द्यावापृथिवी
मःसातां । स्वाहेन्द्राय^(५) । ^(६)स्वाहेन्द्रावट्^(६) । ^(७)घर्मम-

पाठस्तु । ^(५)“अश्विना घर्मं पातः हार्द्दिवानं ० स्वाहेन्द्राय”^(५) इति । हे अश्विनौ, ‘घर्मं’ प्रवर्ग्यं हविः, ‘पातं’ पिवतं । कीदृशं ‘हार्द्दिवानं’ हृदयप्रियातिशयो हार्द्दी मोऽस्यास्तीति हार्द्दिवा तादृशं, ‘अहः’ अह्नि अस्मिन् दिने, ‘दिवाभिः’ द्योतमानाभिः, ‘ऊतिभिः’ अस्मद्विषयलक्षणक्रियाभिः निमित्तभूताभिः, ‘पातं’ इति पूर्वचान्वयः । हे अश्विनौ, ‘वां’ युवां, द्यावापृथिव्यौ देवते, ‘अनु’ ‘मःसातां’ अनुमतौ कुरुतां । ‘इन्द्राय’ इदं स्वाहुतमस्तु ॥

कल्पः । स्वाहेन्द्राय*वडित्यनुवषट्कृता इति । (६ मन्त्रः) । जुहोतीत्यनुवर्त्तते । ‘इन्द्रः’ इत्ययं शब्दः परमैश्वर्ययोगात् स्विष्टकृदग्निमाचष्टे । ‘स्वाहा’शब्द आहुतियोग्यतामाह । तादृशाय वषट् इदं हविः समर्पितं ॥

अश्विना घर्मं पातमित्युक्त्वा तयोर्भागसमृद्धिं दर्शयति । “अश्विना घर्मं पातः हार्द्दिवानमहर्द्दिवाभिरूतिभिरित्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । ५-म०) ॥

* स्वाहेन्द्रावट् H पु० पाठः ।

† वषट्कारः तै० पु० पाठः ।

पातमश्विना हार्द्दिवानं । अहर्द्दिवामिरूतिभिः । अनु
वां द्यावापृथिवी अमःसातां । तं प्रार्थ्यं यथावत् । नमो

अनुमःसातामिति पदेन द्यावापृथिव्योरनुज्ञा प्रार्थ्यत इति दर्शयति । “अनुवां द्यावापृथिवी मःसातामित्याहानुमत्यै” इति । (५ प्र०।८ अ०।६ म०) ॥

चतुर्थ्यन्तस्वेन्द्रशब्दस्य प्रथमतः प्रयोगे कारणं दर्शयति । “स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह । इन्द्राय हि पुरोह्यते” इति । (५ प्र०।८ अ०।७ म०) । यस्मात् प्रधानदेवतारूपाय ‘इन्द्राय’ प्रथमत आहुतिः पश्चात् स्विष्टकृदेवताया आहुतिर्युक्ता । तस्मादिन्द्रायेति मुख्यदेवताविवक्षया प्रथमप्रयोगः ॥

अत्रानुष्ठानक्रमं विधत्ते । “आश्राव्याह घर्मस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति । रक्षमामपहत्यै । अनुयजति स्वगाकृत्यै” इति । (५ प्र०।८ अ०।८ म०) । प्रथममाश्रावणं कृत्वा, ततः ‘घर्मस्य’ ॐ ‘यज’ इति ब्रूयात् । हे होतः, ‘घर्मस्य’ प्रवर्ग्य-स्थानुष्ठानार्थं, ‘यज’ याज्यां पठ । एवं प्रैषमुक्त्वा ततो होत्रा याज्यापाठेन ‘वषट्कृते’ सति अश्विना घर्ममित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । एतच्च ‘रक्षमां’ अपघाताय भवति । ततोऽनु वषट्कारे होत्रा प्रयुक्ते सति स्वाहेन्द्रावडिति मन्त्रेण यजेत् । तच्च ‘स्वगाकृत्यै’ स्वाधीन*करणाद्योपयुज्यते ॥

* स्वाधीनत्व इति तै० पु० पाठः ।

दिवे । नमः पृथिव्यै ॥ दिवि धा इमं यज्ञं । यज्ञमिमं
 दिवि धाः । दिवं गच्छ । अन्तरिक्षं गच्छ । पृथिवीं
 गच्छ । पञ्च प्रदिशो गच्छ । देवान् घर्मपान् गच्छ ।
 पितॄन् घर्मपान् गच्छ^(१) ॥ ३ ॥

कल्पः । घर्ममपातमश्विनेत्यानुवाकशेषेणोपस्थायेति । पा-
 ठस्तु । ^(१)“घर्ममपातमश्विना हार्दिवान् • पितॄन् घर्मपान्
 गच्छ”^(२) इति । हे अश्विनौ, अस्मिन् अहनि द्योतमान-
 रक्षणक्रियानिमित्तं हृदयप्रियातिशययुक्तं प्रवर्ग्यद्रव्यं ‘अपातं’
 युवां पीतवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ च युवयोरनुमतिं दत्तवत्यौ
 ‘प्राव्यं’* प्रकृष्टरचाहेतुं, ‘तं प्राव्यं’† ‘यथावट्’ स्त्रियृकदेवतायै
 यथावदत्तवानस्मि । द्यावापृथिव्योः प्रसादादस्य कर्मणो
 निष्पत्तेः ताभ्यां ‘नमः’ अस्तु । हे अश्वीन्द्ररूप प्रवर्ग्यदेव, अस्म-
 दीयं ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘दिवि धाः’ द्युलोके स्थापय, द्विरुक्ति-
 रादरार्था । हे प्रवर्ग्य द्युप्रभृतिकं लोकत्रयं प्राप्नुहि तथा
 ऊर्द्धदिक्सहिताः प्राच्यादिपञ्चदिग्देवताः प्राप्नुहि । प्रवर्ग्यस्य
 पातारो ये देवाः ये च पितरस्तानुभयान् प्राप्नुहि ॥

होममन्त्रेण सहोपस्थानमन्त्रस्य समानार्थतां दर्शयति ।
 “घर्ममपातमश्विनेत्याह ॥ २ ॥ पूर्वमेवादितं । उत्तरेणाभि-
 गृणाति” इति । (५ प्र०।८ अ०।८ म०) ॥

* प्राव्यं इति D चिह्नित पाठः ।

† प्रवर्ग्यं इति D चिह्नितपु०पाठः ।

आदित्यवते स्वाहा, हार्दिवानं, पृथिव्यै, अष्टौ च ॥

अनु० ६ ॥

अमृतामृत्यामीत्यस्यातीतार्थवाचिशब्दस्य सिद्धानुज्ञापरत्वं दर्शयति । “अनु वां द्यावापृथिवी अमृतामृत्याहानु-मत्ये” इति । (५ प्र०।८अ०।१०म०) ॥

अनन्तरमन्त्रभागस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “तं प्राच्यं यथावत्समो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथा यजुरेवैतत्” इति । (५ प्र०।८अ०।११म०) ॥

हविषः स्वर्गप्राप्तिपरत्वमनन्तरभागस्य दर्शयति । “दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा इत्याह । सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१२म०) ॥

दिवं गच्छेति प्रार्थनाया हविषो लोकत्रयप्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति । “दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह । एष्वेवेनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१३म०) ॥

अथोत्तरवाक्यानां सर्व्वदिक्षु देवेषु पितृषु च हविषः प्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति । “पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह ॥३॥ दिक्ष्वेवेनं प्रतिष्ठापयति । देवान् घर्म्मपान् गच्छ पितृन् घर्म्मपान् गच्छेत्याह । उभयेष्वेवेनं प्रतिष्ठापयति” इति । (५ प्र०।८अ०।१४म०) ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) इ॒षे पो॒पिहि । उ॒र्जो पो॒पिहि । ब्र॒ह्मणे पो॒पिहि ।
क्ष॒त्राय पो॒पिहि । अ॒ग्नेः पो॒पिहि । ओ॒षधी॑भ्यः पो॒पिहि ।
व॒नस्प॑तिभ्यः पो॒पिहि । द्या॒वापृ॑थि॒वीभ्यां पो॒पिहि ।
सु॒भूताय॑ पो॒पिहि । ब्र॒ह्मव॑र्च॒साय॑ पो॒पिहि ॥ १ ॥
यज॑मानाय पो॒पिहि । म॒ह्यं ज्यै॑ष्ठ्याय पो॒पिहि^(१) ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

आहवनीये प्रवर्ग्यद्रव्येण होमो नवमेऽभिहितः । दशमे तद्रव्यशेषेणाग्निहोत्रहोमोऽभिधीयते । तत्रादौ किञ्चिदनु-
मन्त्रणमुच्यते । कल्पः । उपर्याहवनीये घार्यमाणं प्रतिप्रस्था-
ता श्रुतदध्ना पूरयतीषे पोपिह्युर्जो पोपिहीति विचरन्तमनु-
मन्त्रयत इति । पाठस्तु । (१) “इषे पोपिहि ० मह्यं ज्यैष्ठ्याय
पोपिहि”^(२) इति । आहवनीयस्योपरि महावीरं घारयित्वा
तत्रत्ये तप्ते घृते तप्तस्य दध्नः प्रक्षेपे सति प्रवर्ग्या विचरन्ति
विशेषेण पात्रस्योर्ध्वं यदोद्गच्छति तदानीमुद्गच्छन्तं प्रवर्ग्यं
सम्बोध्येदमुच्यते । हे प्रवर्ग्य, ‘इषे’ अन्नार्थं, ‘पोपिहि’ त्वं प्र-
वृद्धो भव । तथा ‘उर्जो’ रसार्थं ब्राह्मणाद्यर्थञ्च, प्रवृद्धो भव ।
सुभृतं, शोभनं प्राणिजातं, ‘मह्यं ज्यैष्ठ्याय’ अध्वर्योर्मम प्रश-
स्तत्वाय, प्रवर्ग्यस्याभिवृद्ध्या सर्व्वमिदमभिवर्द्धत इत्यर्थः ॥

एतस्याभिवृद्धेर्मन्त्रोक्तायाः वृष्टिहेतुत्वं दर्शयति । “यत् पित्वते । वर्धुकः पर्जन्यो भवति । तस्मात् पित्वमानः पुण्यः” इति । (५ प्र०।८अ०।१५ म०) । ‘पित्वते’ वर्द्धते, पात्रस्थोपरि उद्गच्छतीत्यर्थः ॥

हविष उद्गमनं दिग्विशेषेण प्रशंसति । “यत् प्राङ् पित्वते । तद्देवानां । यद्दक्षिणा । तत्पितृणां ॥४॥ यत् प्रत्यक् । तन्मनुष्याणां । यदुदङ् । तद्रुद्राणां” इति । (५ प्र०।८अ०।१६ म०) ॥

इत्यभिवृद्धिं प्रशस्य आगुदग्दिशोः मन्त्रौ चरणं* विधत्ते । “प्राञ्चमुदञ्चं पित्वयति । देवत्राकः” इति । (५ प्र०।८अ०।१७ म०) । आगुदङ्गध्यवर्त्तिनमेतं प्रवर्ग्ये इष्टं ‘पित्वयति’ अभिवृद्धं कुर्यात् । महावीरमध्ये तस्मिन् प्रदेशे दधिप्रक्षेपेणाभिवर्द्धयेत् । तेन देवत्रा, देवेष्टकः एतं प्रवर्ग्यं करोति ॥

पक्षान्तरं विधत्ते । “अथो खलु । सर्वा अनु दिशः पित्वयति । सर्वा दिशः समेधन्ते” इति । (५ प्र०।८अ०।१८ म०) । पात्रमध्ये ‘सर्वा दिशः’ ‘अनु’लक्ष्य, दधिप्रक्षेपेण तद्भिरुद्गमयेत् । तेन सर्वा अपि दिशः सम्यग् वर्द्धन्ते ॥

पात्रादुद्गतस्य हविषः परिधिभ्यो बहिर्देशे पतनं वारयितुं विधत्ते । “अन्तः परिधि पित्वयति ॥५॥ तेजोऽस्कन्दाय” इति । (५ प्र०।८अ०।१९ म०) । परिधीनां ‘अन्तः’ एव यथा पतति तथा अभिवर्द्धयेत् । तथा सत्यविनाशितं तेजो भवति ॥

(१) त्विष्यै त्वा । शुक्नाय त्वा । इन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वा^(१) ।

मन्त्रेषु चतुर्थीविभक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति । “इषे पीपिहीर्जो पीपिहीत्याह । इषमेवार्जं यजमाने दधाति” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १० म०) । उत्तरमन्त्रेष्वपेतदनुसन्धेयं ॥

सर्वेषां यजमानार्थत्वे समाने सति पुनर्यजमानायेत्युक्तेस्तात्पर्यमाह । “यजमानाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिवमाशास्ते” इति । (५ प्र० । ८ अ० । ११ म०) । यजमानस्य फलान्तरानुशासनायेयमुक्तिरित्यर्थः ॥

अध्वर्युः स्वार्थं मच्चामित्युक्तिरिति दर्शयति । “मच्चं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन एवैतामाशिवमाशास्ते” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १२ म०) ॥

कल्पः । अथैनं दिशोऽनुप्रजावयति त्विष्यै त्वा शुक्नाय त्वा इन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेति । (१ मन्त्रः) । हे प्रवर्ग्य, ‘त्विष्यै’ दीप्तिमिद्धये, त्वां प्राच्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘शुक्नाय’ धनमिद्धये, त्वां दक्षिणस्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘इन्द्रियाय’ वीर्यमिद्धये त्वां प्रतीच्यां दिशि ऊतं करोमि । ‘भूत्यै’ ऐश्वर्यमिद्धये, उदीच्यां दिशि ऊतं करोमि ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “त्विष्यै त्वा शुक्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्” इति । (५ प्र० । ८ अ० । १३ म०) ॥

(१) धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे । ब्रह्माणि धारय । क्ष-
त्राणि धारय । विशं धारय । नेत्वा वातः स्कन्द-
यात्^(२) ॥ २ ॥

कल्पः । प्रत्याक्रम्योपयमने शेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं नि-
धाय पूर्वस्मिन् खरे राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन् महावीरं
प्रतिष्ठापयति धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारयेति
क्षत्राणि धारयेति राजन्यस्य विशं धारयेति वैश्यस्येति ।
(३ मन्त्रः) । (नेत्वा वातः स्कन्दयादिति मन्त्रशेषः) । हे महा-
वीर, ‘धर्मासि’ त्वं धारणशक्तियुक्तोऽसि, ‘मे’ मम, ‘सुधर्मा’
सुष्ठु धारको भवेति शेषः । ‘अस्मे’ अस्मासु, ‘ब्रह्माणि’ ब्रा-
ह्मणजात्युचितानि कर्माणि, ‘धारय’ नितरां सम्पादय,
‘क्षत्राणि’ क्षत्रियजात्युचितानि कर्माणि ‘धारय’, ‘विशं’ प्रजां,
‘धारय’ ‘वातः’ वायुः, त्वां, ‘नेत्’ ‘स्कन्दयात्’ नैव शोषयतु ॥

मन्त्रपाठेन ब्राह्मणजात्युचिते* कर्माणि यजमानस्य ग्यापनं
दर्शयति । “धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह ।
॥६॥ ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति” इति । (५ प्र० । ८ अ० २४ म०) ॥

मन्त्रशेषस्य निगदव्याख्यातत्वमभिप्रेत्य तत्स्वरूपमात्रमुपद-
र्शयति । “नेत्वा वातः स्कन्दयादिति” (५ प्र० । ८ अ० २५ म०) ।
ब्राह्मणादिविषयेषु मन्त्रचयेष्वनुषङ्गद्योतनाय पृथग्पददर्शनं ॥

* ब्राह्मणजात्युचितेन कर्मणा इति तै० पुस्तकपाठः

(४) अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि । अमुना सह निरर्थं गच्छ । योऽस्मान्देष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(४) ।
 (५) पूष्णे शरसे स्वाहा । ग्रावभ्यः स्वाहा । प्रतिरेभ्यः

कल्पः । यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदिति । पाठस्तु । (४) “अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि ० यच्च वयं द्विष्मः”^(४) इति । हे महावीर, देष्टा देव्यद्येत्युभयविधस्य, ‘अमुष्य’ शत्रोः ‘प्राणे’ त्वां, ‘सादयामि’ । ‘अमुना’ शत्रुणा, ‘सह’ त्वं ‘निरर्थं गच्छ’ प्रयोजनाभावं प्राप्नुहि, तदीयं प्रयोजनं मा कुर्वित्यर्थः ॥

अनेन मन्त्रेणाभिचारप्रयोगं विधत्ते । “यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । यमेव देष्टि । तेनैव सह निरर्थं गमयति” इति । (पू प्र ०।८ अ०।२६ म०) । ‘यं’ शत्रुं, यजमानः ‘द्विष्यात्’ शत्रुश्च ‘यमेव’ यजमानं, ‘देष्टि’ ‘एन०’ द्वेष्ट्यं देष्टारं चेत्युभयविधं शत्रुं स यजमानस्तेन महावीरेण ‘सह’ ‘निरर्थं’ पुरुषार्थाभावं प्रापयति ॥

कल्पः । अथैतान् शकलानुपयमने जुहोति । पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । पाठस्तु । (५) “पूष्णे शरसे स्वाहा ० पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहा”^(५) इति । अनिष्टस्य हिंसकः शराः तादृशाय ‘शरसे’ ‘पूष्णे’ पोषकाय देवाय, स्वाहुतमिद-

स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याः स्वाहा । पितृभ्यो घर्मा-

मस्तु । ‘यावभ्यः’ पाषाणजन्यध्वनिरूपाभ्यः वाग्देवताभ्यः,
‘प्रतिरेभ्यः’ अभिवृद्धिहेतुभ्यः प्राणदेवेभ्यः ॥

प्रथममन्त्रे षष्ठ्यशब्देन बहुदेवताविवक्षां दर्शयति । “पूषो
शरमे स्वाहेत्याह । या एव देवता ऊतभागाः । तीभ्य एवैनं
जुहोति” इति । (५ प्र०।८ अ०।२७ म०) । द्विविधा हि ‘देवताः’
ऊतभागा अऊतभागाश्चेति । तथा चान्यत्रास्मात् । ऊतादो
वा अन्ये देवा अऊतादोऽन्य इति । तासु ‘ऊतभागाः’ सर्वा
‘अप्यत्रोपलक्षिताः’ ‘ताभ्यः’ सर्वाभ्यः, ‘एनं’ उक्तं शकलं
‘जुहोति’ ॥

यावशब्देन तज्जन्यध्वनिविवक्षां दर्शयति । “यावभ्यः स्वाहे-
त्याह । या एवान्तरिक्षे वाचः ॥ ७ ॥ ताभ्य एवैनं जुहोति”
इति । (५ प्र०।८ अ०।२८ म०) ॥

प्रतिशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति । “प्रतिरेभ्यः स्वाहे-
त्याह । प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति” इति ।
(५ प्र०।८ अ०।२९ म०) ॥

द्यावापृथिवीशब्देन मुख्यार्थविवक्षां दर्शयति । “द्यावापृथि-
वीभ्याः स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति” इति ।
(५ प्र०।८ अ०।३० म०) ॥

पेभ्यः स्वाहा^(१) । (१) रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा^(१) ॥ ३ ॥

घर्मपेभ्य इति विशेष्येण* सोमयागं कृत्वा पितृलोकगतानां पितॄणां विवक्षां दर्शयति । “पितॄभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति” इति ॥८॥ (पू प्र०।८अ०।३१म०) । यज्वनां स्वकीययागकाले प्रवर्ग्यपानमस्तीति ते घर्मपाः ॥

कल्पः । षष्ठं शकलं सर्वेषु लेपेष्वङ्गानवीचमाण उदञ्चं निरस्यति रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेति । (६ मन्त्रः) । रुद्राः सहस्रसङ्ख्याका होतार आङ्गातारो यस्य मुख्यरुद्रस्य तस्मै ‘रुद्रहोत्रे’ मुख्य-‘रुद्राय’ स्वाहुतमिदं शकलमस्तु ॥

अनेन मुख्यरुद्रस्य भागसमर्द्धं दर्शयति । “रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन समर्द्धयति” इति । (पू प्र०।८अ०।३२म०) ॥

अस्य शकलस्याज्यपयः पिष्टलेपेषु सर्वेष्वङ्गानं विधत्ते । “सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं निरवदयते” इति । (पू प्र०।८अ०।३३म०) । सर्वाङ्गानेन क्रूरदेवस्य रुद्रस्य ‘सर्वतः’ अपसारणं कृतं भवति ॥

शकलपरित्यागस्य दिग्विशेषं विधत्ते । “उदञ्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते” इति । (पू प्र०।८अ०।३४म०) । ऐशान्याः समीपे वर्त्तत इति उदीच्यपि ‘रुद्रस्य दिग्’ भवति ॥

(१) अहर्ज्योतिः केतुना जुषताः । सुज्योतिर्ज्योति-
षाः स्वाहा । रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः । सुज्योति-
र्ज्योतिषाः स्वाहा^(१) । (८) अपोपरो माहो रात्रियै मा
पाहि । एषा ते अग्ने समित् । तथा समिध्यस्व । आ-

हस्तेन जलस्पर्शनं विधत्ते । “अप उपसृशति मेध्यत्वाय”
इति । (५ प्र०।८ अ०।३५ म०) । रुद्रार्थशकलस्पर्शेन यज्ञयो-
ग्यत्वं विनष्टं पुनर्जलस्पर्शेन तद्योग्यता सम्पद्यते ॥

शकलपरित्यागकाले तद्दर्शनं निषेधति । “नान्वीचेत ।
यदन्वीचेत ॥ ८ ॥ चचुरस्य प्रमायुकः स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः”
इति । (५ प्र०।८ अ०।३६ म०) । ‘प्रमायुकः’ विनश्यरं ॥

कल्पः । प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं प्रतितिष्ठन्तं जुहो-
त्यहर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहेति ।
रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्योतिषाः स्वाहेति ।
(७ मन्त्रः) । तावेतौ मन्त्रौ पूर्वस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाह-
रणप्रसङ्गेन व्याख्यातौ ॥

कल्पः । अपोपरो माहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने
समित् तथा समिध्यस्वायुर्मे दा वर्चमा माञ्जीरिति सायं
समिध*मादधत्यपोपरो मा रात्रिया अहो मा पाहीति प्रा-
तरिति । तन्मन्त्रशेषस्तु । एषा ते अग्ने समित् । तथा समि-

* समिधमभिजुहोति इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

युर्मे दाः । वर्चसा माञ्जीः । अपीपरो मा रात्रिया
अहो मा पाहि ॥ ४ ॥

एषा ते अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे
दाः । वर्चसा माञ्जीः^(८) । ^(९)अग्निर्ज्यातिर्ज्यातिरग्निः

ध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माञ्जीरिति । (८ मन्त्रः) ।
हे अग्ने मां, यजमानं 'अपीपरः' पारं नीतवानमि । तस्मात्
'अहः' रात्रेः, च सकाशान्मां 'पाहि' । हे 'अग्ने' 'ते' तव,
'एषा' समिदाधीयते 'तया' समिधा त्वं 'समिध्यस्व' मन्दोप्ता
भव, 'मे' मय्यं, 'आयुर्दाः' देहि, 'वर्चसा' तेजसा, मां, यजमानं,
'माञ्जीः' अहं कुरु संयोजयेत्यर्थः । अपीपरो मा रात्रिया
इति मन्त्रेऽपि तद्वत् व्याख्येयः । अहःशब्दस्य रात्रिशब्दस्य
च पाठपौर्वापर्यमात्रं विशेषः ॥

मन्त्रद्वयेऽपि यजमानस्यायुर्वर्चः प्राप्तिं दर्शयति । "अपी-
परो माहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समि-
ध्यस्वायुर्मे दा वर्चसा माञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन् वर्चो
दधाति । अपीपरो मा रात्रिया अहो मा पाह्येषा ते अग्ने
समित्तया समिध्यस्वायुर्मे दा वर्चसा माञ्जीरित्याह । आयु-
रेवास्मिन् वर्चो दधाति" इति । (५ प्र० । ८ अ० । ३७ म० ॥

कल्पः । अग्निर्ज्यातिर्ज्यातिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं
जुहोतीति सूर्यो ज्यातिर्ज्यातिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति ।

स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा^(९) । ^(१०)भूः
स्वाहा^(१०) । ^(११)हुतः हविः । मधु हविः । इन्द्रतमेऽग्नौ ॥

(९ मन्त्रः) । योऽयं 'अग्निः' स ज्योतिःस्वरूपः यश्च ज्योतिः-
स्वरूपः सोऽप्यग्निः अग्नेर्ज्योतिषश्चात्यन्तमभेदं द्योतयितुं व्यति-
हारेण द्विरूपन्यासः । तस्मात् अग्नये स्वाहुतमिदमस्तु । सूर्य-
मन्त्रोऽप्येवं व्याख्येयः ॥

मन्त्रद्वयस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिःसूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवै-
तत्” इति । (५ प्र० । ८ अ० । ३८ म०) ॥

कल्पः । अथाप उपसृष्ट्य तूष्णो काण्टको समिधमाधायै-
तस्मादेव शेषादुपयमेनाग्निहोत्रं जुहोतीति भूः स्वाहेति ।
(१० मन्त्रः) । ‘भूः’ सत्तास्वभावः, सदेव सौम्येदमय आसी-
दित्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य परमात्मनः स्वरूपभूतो योऽग्निः
तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु ॥

अत्र मीमांसया भूः स्वाहेति मन्त्रं प्रथमप्रवर्ग्यकालीनाग्नि-
होत्रविषयत्वेन व्यवस्थापयति* । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । हो-
तव्यमग्निहोत्राश्च होतव्याश्मिति ॥१०॥ यद्यजुषा जुहुयात् ।
अथवा पूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभ-
वेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यं । यथा पूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः

* व्यवस्थां दर्शयति इति तै० पुस्तकपाठः ।

पिता नोऽसि मा मा हिंसीः । अश्याम ते देवघर्म ।
मधुमतो वाजवतः पितुमतः । अङ्गिरस्वतः स्वधावि-
नः । अशीमहि त्वा मा मा हिंसीः^(११) । ^(१२)स्वाहा

पराभवति” इति । (५ प्र०।८ अ० १६ म०) । अत्र प्रथमप्रवर्ग्ये प्रातःकालीने तदीयद्रव्येणाग्निहोत्रं जुहुयात् न वेति विचारः होमपक्षे प्रथमाह्नातेनाग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रेण होतव्यं, स च मन्त्रो नित्याग्निहोत्रे सायङ्कालीनः अतो यथा पूर्वमनुष्ठानं न स्यात् । अहोमपक्षे त्वाहुत्यभावादग्निः क्षुधया पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयपरिहाराय भूः स्वाहेति मन्त्रेण प्रथमप्रवर्ग्यकाले जुहुयात् । ततः सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रः परेद्युः प्रातःसूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः एवं सति यथा पूर्वं नित्याग्निहोत्रवदेवेमा आहुतीर्जुहोति । अग्निश्चाहुति-सङ्गावान्न पराभवति ॥

कल्पः । ऊतं हविर्माधुहविरिति भक्षयित्वेति । पाठस्तु ।
(११) “ऊतं हविः ० अशीमहि त्वा मा मा हिंसीः” (११)
इति । इदं प्रवर्ग्याख्यं ‘हविः’ उत्तराग्नौ ‘ऊतं’ तच्च ‘हवि-
र्मधु’ स्वादुभूतं, कुत्र ऊतमिति तदुच्यते । ‘इन्द्रतमेऽग्नौ’ अति-
शयेन परमैश्वर्ययुक्ते जाठरे प्राणरूपेऽग्नौ, हे प्रवर्ग्य त्वं ‘नः’
अस्माकं, ‘पिता’ पालकः ‘असि’ अतो मां, ‘मा हिंसीः’ हे
‘घर्म’ प्रवर्ग्यदेव, ‘मधुमतः’ माधुर्ययुक्तस्य, ‘वाजवतः’ शरीर-

व्यापित्वेन गतियुक्तस्य, 'पितुमतः' अन्नसाधनत्वेनान्नयुक्तस्य, 'अङ्गिरस्वतः' अङ्गसौष्ठवहेतोः, 'स्वधाविनः' अमृतयुक्तस्य, 'ते' तव सारं, 'अश्याम' भक्षयेम । अथवा 'स्वधाविनः' इत्युत्तर-
चान्वेत्यं । यस्मात् स्वधाविनोऽमृतत्वार्थिनो वयं त्वां 'अशो-
महि' तस्मान्मां 'मा हिःसीः' ॥

मधुशब्देन स्वादुः विवक्षितमिति दर्शयति । "ऊतः
हविर्मधुहविरित्याह । स्वदयत्येवैनं" इति । (५ प्र०।८ अ०।
४० म०) ॥

अग्निशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति । "इन्द्रतमेऽग्रावित्याह ॥११॥
प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः । प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति" ।
(५ प्र०।८ अ०।४१ म०) ॥

मा हिःसीरिति प्रार्थनाया अक्षरणादिहिंसापरिहा-
रार्थत्वं दर्शयति । "पिता नोऽसि मा मा हिःसीरित्याहा-
हिःसायै" इति । (५ प्र०।८ अ०।४२ म०) ॥

अश्यामेत्यस्य लिङ्प्रत्ययस्याग्निरर्थविवक्षां दर्शयति । "अ-
श्याम ते देवघर्म्मं मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । आ-
ग्निषमेवैतामाशास्ते" इति । (५ प्र०।८ अ०।४३ म०) ॥

मा हिःसीरित्यनेन देवताशरीरभक्षणप्रयुक्तहिंसानिवा-
रणविवक्षां दर्शयति । "स्वधाविनोऽशोमहि त्वा मा मा
हिःसीरित्याहाहिःसायै" इति । (५ प्र०।८ अ०।४४ म०) ॥

उक्तमन्त्रसाध्यं भक्षणं विधत्ते । "तेजसा वा एते व्यृथन्ते ।
ये प्रवर्गेण चरन्ति । प्राअन्ति । तेज एवात्मन् दधते" इति ॥१२॥

(५ प्र०।८ अ०।४५ म०) । प्रवर्ग्यप्रचरणप्रयासेन क्षीणा शक्ति-
र्हविर्भक्षणेन समाहिता भवति ॥

नियमान् विधत्ते । “संवत्सरं न मा१समश्रीयात् । न
रामामुपेयात् । न मृण्मयेन पिवेत् । नास्य राम उच्छिष्टं
पिवेत् । तेज एव तत् स१श्यति” इति । (५ प्र०।८ अ०।४६ म०)
प्रवर्ग्यानुष्ठाद्यो ‘संवत्सर’-मात्रं ‘मा१सं’ ‘न’ भक्षयेत् । स्त्रियं
‘न’ ‘उपेयात्’ ‘मृण्मयेन’ करकादिना, जलं ‘न’ ‘पिवेत्’ ।
‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उच्छिष्टं’ ‘रामः’ रमणीयः पुत्रः, ‘न’
‘पिवेत्’ । ‘तत्’ तेन नियमेन, स्वकीयं ‘तेज एव’ सम्यक् तीक्ष्णो
करोति ॥

यद्योक्तं संवत्सरमा१सवर्जनादिव्रतं प्रशंसति । “देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । विभ्राजि
सौर्यं ब्रह्म सन्नादधत । यत्किञ्च दिवाकीर्त्यं । तदेतेनैव व्रते-
नागोपायत् ॥ तस्मादेतत् व्रतं चार्थं । तेजसो गोपीयाय ।
तस्मादेतानि यजू१षि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः” इति । (५ प्र०।
८ अ०।४७ अ०) । देवाश्चासुराश्च यदा परस्परं योद्धुं मन्त्रद्वाराः
‘आसन्’ तदानीं ‘ते’ ‘देवाः’ ‘विजयं’ प्राप्तुमिच्छन्तः, सूर्यस्य
पुत्रे विभ्राट्नामके देवे ‘ब्रह्म’ वेदजातं, सम्यग्निहितवन्तः ।
स च विभ्राड्देवो वेदे ‘यत्किञ्चित्’* ‘दिवाकीर्त्यं’ अहन्येव
पठनीयमनुवाकजातं अस्ति । ‘तत्’ सर्व्वं ‘एतेन’ पूर्व्वोक्तनि-
रूपणेन† ‘एव’ ‘व्रतेन’ यत्नो रचितवान्, ‘तस्मात्’ कारणात्,

* किमपि इति D चिह्नितपु० पाठः ।

† नियमेन इति D चिह्नितपु० पाठः

त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्यः । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्यः^(१९) ॥ ५ ॥

ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि, स्कन्दयात्, रुद्राय रुद्रहोत्रे
स्वाहा, अहो मा पाहि, अग्नौ, सप्त च ॥ अनु० १० ॥

दिवाकीर्त्येन प्रवर्ग्याध्यायेनानुष्ठानं कुर्वता पुरुषेण पूर्वोक्तं
'एतद्ब्रतं' चरणीयं । यस्मात् विभ्राट्नामको देवो दिवाकी-
र्त्यानि नमो वाचे या चेदितेत्यादोनि यजूंषि रचितवान् ।
'तस्मादेतानि यजूंषि' सूर्यपुत्रस्य विभ्राड्देवस्य, सम्बन्धीनो-
त्येवमभिज्ञाः कथयन्ति । तदीयानुष्ठाने तेजो रचणार्थं ब्रत
चरणं ॥

कल्पः । अग्नेणाहवनीयं पर्याहृत्य साय~~न्ना~~सङ्गां* सम्याद-
यति स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स्वाहा त्वा
नक्षत्रेभ्य इति सायमिति । (१९ मन्त्रः) । हे घर्मा पात्रसमूह
त्वां, 'सूर्यस्य' 'रश्मिभ्यः' 'स्वाहा' समर्पयामि, ततस्त्वां 'नक्ष-
त्रेभ्यः' समर्पयामि ॥

एतन्मन्त्रद्वयमाध्यं घर्मापात्रसादनं विधत्ते । "स्वाहा त्वा
सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स५सादयति । स्वाहा त्वा नक्ष-
त्रेभ्य इति सायं । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरेवैन५
समर्द्धयति" इति ॥ १३ ॥ (५ प्र०।८५०।४८८०) । सूर्यो नक्ष-
त्राणि चेति 'एताः' प्रवर्ग्यपात्रसमूहस्य, स्वामिभूताः, अतः
'ताभिरेव' देवताभिः, 'एन५' पात्रसमूहं, समृद्धं करोतीति ॥

* सन्द्या इति D चिह्नितपु० पाठः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

(१) घ॒र्म॒ या ते॑ दि॒वि शुक् । या गा॒य॒त्रे छन्द॑सि । या
ब्रा॒ह्म॒णे । या ह॒वि॒र्द्धाने॑ । तां त॑ ए॒तेना॑वयजे॒ स्वाहा॑^(१) ।

अकः, अश्विनेत्याह, प्रदिशो गच्छेत्याह, पिहणां, अन्तः-
परिधि पित्वयति, धारयेत्याह, वाचः, घर्मपाः तेभ्य एवैनं
जुहोति, अन्वीचेत, होतव्याश्मिति, अग्नावित्याह, दधते,
अगोपायत्, सप्त च ॥

इति पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे प्रवर्ग्यशेषेणाग्निहोत्रहोम उक्तः, एकादशे प्रवर्ग्या-
द्वासनमुच्यते । कल्पः । प्रवर्ग्यमुद्वासयिष्यन्नजमग्नीध्रे ददात्यष्टौ
हि ब्रह्मणे धेनुं होत्रे रुक्ममध्वर्यवे षट् अपरं खरं पूर्व-
स्मिन् खरे न्यस्यो*च्छिष्टखरं सङ्कथ्योत्तरेणाहवनीयं सम्राडा-
सन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां सर्वं परिघर्मं समाधाद्यौ†दुम्बर्यां सुवि

* न्यस्योपोच्छिष्ट इति तै० पु० पाठः

† समवधाद्यौ इति तै० पु० पाठः ।

(१) घर्म्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् । या चैष्टुभे छन्दसि । या राजन्ये । याग्नीध्रे । तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥ १ ॥

घर्म्म या ते पृथिव्याः शुक् । या जागते छन्दसि । या वैश्ये । या सदसि । तां त एतेनावयजे स्वाहा^(१) ।

चतुर्गृहीतं गृहीत्वा घर्म्म या ते दिवि शुगित्येतैर्यथा लिङ्गं जुहोत्यपि वा प्रतिप्रस्थाता त्रीन् सन्नखान् शलाकान् मुष्टीना-
दाय तेषामेकमाहवनीये प्रदीप्यास्यदग्ने धारयति तमध्व-
र्युरभिजुहोति घर्म्म या ते दिवि शुगिति । पाठस्तु । (१) ‘घर्म्म
या ते दिवि शुक् । तां त एतेनावयजे स्वाहा’^(१) इति । हे
‘घर्म्म’ प्रवर्ग्य, ‘ते’ तव सम्बन्धिनी, ‘शुक्’ सन्तापः, ‘या’
‘दिवि’ द्युलोके, ‘गायत्रे’ ‘छन्दसि’ ‘या’ ‘ब्राह्मणे’ पुरुषे, ‘या’
‘हविर्द्धाने’ मण्डपे च विद्यते । ‘तां’ सर्वां, ‘ते’ त्वदीयां,
शुचं, ‘एतेन’ होमेन, अहं ‘अवयजे’ नाशयामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभि-
दग्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म्म या तेऽन्तरिक्षे
शुगिति । तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य जानुदग्ने
धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म्म या ते पृथिव्याः शुगि-
ति । पाठस्तु । (१) ‘घर्म्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् । तां त एते-
नावयजे स्वाहा’^(१) इति । एतौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवज्राख्येयौ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते । “घर्म्म या ते दिवि शुगिति

(१) अनुनोऽद्यानुमतिः । अन्विदनुमते त्वं^(१) । (४) दिव-

तिस्त्र आहुतीर्जुहोति । कन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचम-
वयजते” इति । (५ प्र०।८ अ०।१ म०) । ‘अस्य’ घर्म्मस्य, सम्ब-
न्धिनीं ‘शुचं’ कन्दोदेवताभिरेव सहायभूताभिः लोकत्रया-
दपनयति ॥

प्रदीप्यमानस्य शलाकामुष्टेर्द्वारणे क्रमेण मुखनाभिजानु-
प्रमाणानि हस्तेनाभिनीय विधत्ते । “इयत्यग्रे जुहोति । अथे-
यत्ययेयति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यः शुच-
मवयजते” इति । (५ प्र०।८ अ०।२ म०) । ‘अग्रे’ प्रथमं, ‘इयति’
आस्यदग्ने देशे ‘जुहोति’ । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘इयति’ नाभिदग्ने
देशे धारयित्वा ‘जुहोति’ । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘इयति’ जानुदग्ने
देशे धारयित्वा ‘जुहोति’ । एते च ‘त्रयः’ देशा लोकत्रय-
रूपाः, अतो ‘लोकेभ्यः’ ‘शुचं’ निराकरोति ॥

कल्पः । आहवनीय एवैनमनुप्रहरति अनुनोऽद्यानुम-
तिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्यन्विदनुमत
इति । (३ मन्तः) । अनुनोऽद्यानुमतिरित्येकस्या ऋचः प्रतीकं,
अन्विदनुमते त्वमित्यपरस्या ऋचः प्रतीकं, एते ऋचाविदं
वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्यास्येते ॥

अनयोर्देवतानुरूपतां* दर्शयति । “अनुनोऽद्यानुमतिरि-
त्याद्यानुमत्यै” इति । (५ प्र०।८ अ०।३ म०) ॥

* क्षानार्थतां इति तै० पु० पाठः ।

स्त्वा परस्यायाः । अन्तरिक्षस्य तनुवः पाहि । पृथिव्यास्त्वा धर्मणा ॥ २ ॥

वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(४) । ^(५)ब्रह्मणस्त्वा

कल्पः । दिवस्त्वा परस्याया* इति प्रथमेऽभिप्रव्रजन्ति । पाठस्तु । ^(४)“दिवस्त्वा परस्यायाः ० वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे”^(४) इति । सर्वे मिलित्वा प्रवर्ग्यादामनदेशं प्रति यदा गच्छन्ति तदा† मार्गं चेधा विभज्य प्रथमे भागे मन्त्रेणानेन प्रव्रजन्ति । हे प्रवर्ग्य, ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘परस्यायाः’ अतिशयेन पालननिमित्तं तां, ‘वयमनुक्रामाम’, त्वं च ‘अन्तरिक्षस्य’ सम्बन्धिनीः, ‘तनुवः’ प्राणिशरीराणि, ‘पाहि’ रक्ष । तथा ‘पृथिव्या धर्मणा’ धारणनिमित्तं तां, ‘वयमनुक्रामाम’ एतदनुक्रमग्रहणं, ‘नव्यसे’ नूतनाय, ‘सुविताय’ शोभनगमनाय, सम्यद्यतां ॥

अस्य मन्त्रस्य लोकत्रयधारणे तात्पर्यं दर्शयति । “दिवस्त्वा परस्याया इत्याह । दिव एवेमाँल्लोकान्दाधार” इति । (पू प्र०।८ अ०।४ म०) । ‘दिवः’ द्युलोकदेवतायाः, रक्षणेन लोकत्रयं धृतं भवतोत्यर्थः ॥

कल्पः । ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इति द्वितीय इति । अनेन

* परस्त्रूया इति तै० पु० पाठः ।

† यथा इति तै० पु० पाठः ।

‡ तथा इति तै० पु० पाठः ।

परस्यायाः । अत्रस्य तनुवः पाहि । विशस्त्वा धर्मेणा ।
 वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(५) । ^(६)प्राणस्य त्वा
 परस्यायै । चक्षुषस्तनुवः पाहि । ओत्रस्य त्वा धर्मे-
 णा । वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे^(६) । ^(७)वल्गु-
 रसि शंयुधायाः ॥ ३ ॥

मन्त्रेण द्वितीयमार्गभागे प्रब्रजेयुरित्यर्थः । पाठस्तु । ^(५)“ब्र-
 ह्मणस्त्वा परस्यायाः ० वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे”^(५)
 इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

लोकविषयमन्त्रानन्तरं ब्राह्मणादिजातिविषयमन्त्रेण लो-
 केषु प्रजानां धारणं सिद्धतीति दर्शयति । “ब्रह्मणस्त्वा पर-
 स्याया इत्याह ॥ १ ॥ एवमेव लोकेषु प्रजा दाधार” इति ।
 (५ प्र० ८ अ० १ प्र० म०) ॥

कल्पः । प्राणस्य त्वा परस्याया इति तृतीय इति । अनेन
 मन्त्रेण मार्गस्य तृतीयभागे प्रब्रजेयुः । पाठस्तु । ^(६)“प्राणस्य
 त्वा परस्यायै ० वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे”^(६) इति ।
 ‘चक्षुषस्तनुवः’ इत्यनेन चक्षुःशक्तिं शरीराणीत्यर्थो विवक्षितः ।
 अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

ब्रह्मचत्रादिप्रजाविषयानन्तरं* प्राणचक्षुरादिविषयमन्त्रेण

* विषयमन्त्रानन्तरं इति तै० पु० पाठः ।

प्रजासु प्राणधारणसिद्धिं दर्शयति । “प्राणस्य त्वा परस्याया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान्दाधारः ।” इति । (५. प्र०।८ अ०। ६ म०) ॥

प्रवर्ग्यस्य पूर्वदिशुद्वासनं विधत्ते । “शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः । तं यद्वक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुदासयेत् । जिह्वां यज्ञस्य शिरः हरेत् । प्राञ्चमुदासयति । पुरस्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ९ ॥ प्राञ्चमुदासयति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति ।” इति । (५. प्र०।८ अ०। ७ म०) । प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरोरूपस्य दक्षिणादिषु तिसृषु दिक्षुद्वासने सति ‘शिरः’, ‘जिह्वां’ कुटिलं यथा भवति तथा, हतं स्यात् । अतः ‘पुरस्तादेव’ आर्जवेन यज्ञशिरः-प्रतिधानाय प्रवर्ग्यं प्राङ्मुखमेव, ‘उदासयेत्’ । किञ्च प्रवर्ग्यस्यादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य च पुरस्तात् एवादयात् प्रागुद्वासनं युक्तं ॥

शफादीनां तत्रानयनं विधत्ते । “शफोपयमान्धवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति । सात्मानमेवैनं सतनुं करोति ।” इति । (५. प्र०।८ अ०। ८ म०) । तप्तस्य महावीरस्य हस्तेन स्पृष्टुमशक्यत्वात् तद्धारणार्थं काष्ठविशेषो सफो । उपयमः पात्रविशेषः धृष्टी अङ्गारनिर्हणाद्यर्थं साधनविशेषो । साधनान्तराणामप्युपदर्शनार्थः ‘इति’शब्दः । एतानि सर्वाण्यपि महावीरमनुप्रवर्ग्याद्वासनदेशे हरेयुः । तेन ‘एनं’ प्रवर्ग्यं, आत्मसहितं शरीरसहितं ‘करोति’ ॥

एतद्देदनं प्रशंसति । “सात्तामुर्ध्वलोके भवति । य एवं वेद ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।६ म०) ॥

साधनानां कारणं वृत्तिविशेषं विधत्ते । “औदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्जमेवावस्थे ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।१० म०) । उदुम्बरफलस्य भक्ष्यत्वेनोर्ध्वत्वात् तद्वृत्तेणोर्ध्वप्राप्तिः* ॥

गमनकाले साधनीभूतं सामगानं विधत्ते । “वर्त्मना वा अन्वित्य ॥ ३ ॥ यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति । साम्ना प्रस्तोतान्वेति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहत्यै ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।११ म०) ॥ गमनवेलायां प्रस्तोतुं सामगानेन सहितः† ‘प्रस्तोता’, तान् सर्वाननुगच्छेत् । साम्ना रक्षोघ्नत्वात् तद्गानं रक्षोऽपघाताय भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, सर्वे सहपत्नीकाः त्रिः साम्ना निधनमुपयन्ति । अर्द्धाद्ये द्वितीयं प्राण्यापरेणोत्तरवेदिं द्वितीयमिति ॥ तदिदमुत्तरं विधास्यन्नादौ प्रस्तोतुर्निधनावृत्तिं विधत्ते । “त्रिर्निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षांस्यपहन्ति ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।१२ म०) । पञ्चभागयुक्तस्य सामस्यरमो भागो ‘निधनं’, तत्त्रिवारं पठेत् । तेन लोकत्रयाद्रक्षसामपहतिर्भवति ॥

पत्नीसहितानां सर्वेषां प्रस्तोतुर्निधनभागाच्चारणं विधत्ते ।

* ऊर्ध्वत्प्राप्तिः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† रक्षांसि चेत्तद्वन्मागयेव पृष्ठत आगत्य यज्ञं हन्तुं गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सामगानेन सहित इति तै० पुस्तकपाठः ।

‡ प्रस्तोतवत् इति तै० पुस्तकपाठः ।

शिशुर्जनधायाः^(७) । ^(८)शं च वक्षि परि च वक्षि^(८) ।

“पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्त्री । रक्षसामपहत्यै ॥ ४ ॥” इति । (५ प्र० ८ अ० १२ म०) । सर्व्वेष्वपि पुरुषेषु बाधकानि रक्षांस्यनुगच्छन्ति अतः सर्व्वेऽपि ‘पुरुषः’, ‘रक्षस्त्री’ । निधनपाठेन तानि रक्षांस्यपहन्यन्ते ॥

उद्दामनदेशे हिरण्यस्थापनं विधत्ते । “यत् पृथिव्यामुद्दामयेत् । पृथिवीः शुचार्पयेत् । यदप्सु । अपः शुचार्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शुचार्पयेत् । यदनस्यतिषु । वनस्यती-
च्छुचार्पयेत् । हिरण्यं निधायोद्दामयति । अमृतं वै हिरण्यं ॥ ५ ॥ अमृत एवैनं प्रतिष्ठापयति ।” इति । (५ प्र० ८ अ० १४ म०) । प्रवर्गस्य दाहकत्वात् पृथिव्यादीनां दाहो माभूदिति हिरण्ये तदुद्दामनं अग्निसंयोगेऽपि विनाशाभावात् ‘हिरण्यं’, ‘अमृतं’ । अतस्तत्रैव प्रवर्ग्यं ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

कल्पः । उदकुम्भमादायाध्वर्युर्बल्लुरसि शंयुधाया इति त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिषिञ्चन् पर्थ्येतीति । पाठस्तु । ^(७)“बल्लुरसि शंयुधायाः ॥ ३ ॥ शिशुर्जनधायाः”^(७) इति । हे परिषेक, त्वं ‘शंयुधायाः’ सुखप्राप्तेः, दुःखवियोगस्य धारकः,* ‘बल्लुः’ सुन्दरः, ‘असि’ । ‘जनधायाः’ जनस्य धारकः, ‘शिशुः’ बालवदुपलालनीयः, ‘असि’ । उत्तरवेदिपरत्वेन व्याख्येयं ॥

* भावकः इति तै० मुक्तकपाठः ।

(९) चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्य^(९) । (१०) सदे विश्वायुः शर्म^१

एतन्मन्त्रसाध्यं परिषेचनं विधत्ते । “बल्लुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति । त्रिवृदा अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुचः शमयति ।” इति । (५ प्र०।८ अ०।१५ म०) । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वात् त्रिवारपरिषेचनेन सर्व-स्याग्नेः शोकः शाम्यति ॥

कल्पः । निधाय कुम्भं शं च वह्निं परि च वचीति त्रिः परिषिञ्चन् प्रतिपर्येतीति । (८ मन्त्रः) । हे उत्तरवेदि, ‘शं च वह्निं’ सुखमपि वहसि, ‘परि च वह्निं’ दुःखपरिहारमपि वहसि ॥

एतन्मन्त्रसाध्यां प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पुनः पर्येति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवास्य शुचः शमयति ।” इति । (५ प्र०।८ अ०।१६ म०) । चीणि प्रदक्षिणानि चीणप्रदक्षिणानोति ‘षट्’-सम्पत्तिः ॥

कल्पः । चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेदिमभिमृशेति । (८ मन्त्रः) । ‘चतुःसक्तिः’ कोणचतुष्टयोपेतोत्तरवेदिः, इयं ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, नाभिस्थानीया । यद्वा ‘ऋतस्य’ सत्यभूतायाः भूमेर्नाभिस्थानीया ॥

मन्त्रस्य भूमिनाभिपरत्वं दर्शयति । “चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह ॥६॥ इयं वा ऋतं । तस्या एष एव नाभिः । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह ।” इति । (५ प्र०।८ अ०।१७ म०) । प्रवर्ग्य-होमाधारत्वादुत्तरवेदिः ‘प्रवर्ग्यः’, इत्युच्यते ॥

सप्रथाः^(१०) । ^(११)अप द्वेषो अप ऋरः । अन्यद् व्रतस्य
सश्विमः^(११) । ^(१२)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषं । तेन वड्मस्व

कल्पः । सदो विश्वायुरित्युत्तरेणोत्तरवेदिं खरौ न्युष्या-
नुव्यूहतीति । शर्म सप्रथा इति मन्त्रशेषः । (१० मन्त्रः) । ‘सदः’
भूप्रदेशविशेषः †उत्तरवेद्युत्तरदेशरूपः, ‘विश्वायुः’ कृत्स्नायु-
र्हेतुः, अतएव ‘सप्रथाः’ ख्यातियुक्तः, ‘शर्म’ सुखहेतुः ॥

‡शर्मशब्देन भूमिविवक्षां दर्शयति । “सदो विश्वायुरि-
त्याह । सदो हीयं ।” इति । (५ प्र० १८ अ० १८ म०) ॥

कल्पः । अप द्वेषो अप ऋर इति मार्जारीयदेशे उच्छिष्ट-
खरमिति न्युष्यानुव्यूहतीत्यनुवर्त्तते । अन्यद् व्रतस्य सश्विमेति
मन्त्रशेषः । (११ मन्त्रः) । ‘द्वेषः’ द्वेष्टा शत्रुः, अपनीतः, ‘ऋरः’
कौटिल्यकारी चापनीतः । ‘व्रतस्य’ अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः,
‘अन्यत् सश्विमः’ पूर्वोक्तद्वेषकौटिल्याभ्यामतिरिक्तं क्षेमेणानु-
ष्ठानं वयं सम्पादितवन्तः ॥

अनेन मन्त्रेण शत्रुनिराकरणं दर्शयति । “अप द्वेषो अप
ऋर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्यै ।” इति । (५ प्र० १८ अ० १८ म०) ॥

कल्पः । घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण
पात्राणि पूरयतीति । पाठस्तु । ^(१२)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषं । ०

* नाभिं खरावनुष्य्या इति तै० मुक्तकपाठः ।

† उत्तरनाभ्युत्तरदेशः इति तै० मुक्तकपाठः ।

‡ सदःशब्देन इति तै० पु० पाठः ।

आच॑ष्यायस्व । वर्द्धि॑षीमहि॑ च व॒यं । आच॑ष्यासिषी-
महि॑^(१२) ॥ ४ ॥

(१२) रन्ति॒र्नामा॑सि दि॒व्यो गन्ध॑र्व्वः । तस्य॑ ते य॒द्व-
द्धि॑वि॒र्द्धानं॑ । अ॒ग्निर॑ध्यक्षाः । रु॒द्रोऽधि॑पतिः^(१३) । ^(१४)स-

आचष्यामिषीमहि ।”^(१२) इति । हे ‘घर्म’, ‘एतत्’ मधुमिश्रं
दधि, ‘ते’ तव, ‘अन्नं’, ‘एतत्’, च ‘पुरीषं’ सम्पूर्णं, ‘तेन’ मधु-
मिश्रेण दध्ना, त्वं ‘वर्द्धस्व’ ‘आष्यायस्व च’, अभिवृद्धिस्वरूप-
बाहुल्यं आष्यायनं मानसः परितोषः, तत्प्रसादात् ‘वयं’, अपि
वृद्धिमाष्यायनञ्च प्राप्नुवाम ॥

एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते । “घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीष-
मिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति । ऊर्वा अन्नाद्यं दधि ।
ऊर्ज्ज्वेनैमन्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ७ ॥” इति । (५ प्र०।६ अ०।
१० म०) । ऊर्क्शब्देन स्वादुलमुच्यते ॥

अन्नाद्यशब्देनोदरपृत्तिहेतुत्वं वेदनं प्रशंसति । “अनश्ना-
द्युको भवति । य एवं वेद ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।११ म०) ।
अश्नन्च्छाशीलः अश्नायुको दरिद्रः ‘अनश्नायुकः’ तप्तः ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व्वः
इति । रन्तिरित्यादयः परिजानादहीनमित्यन्ता बहवो मन्त्राः ।
तेषु प्रथमं मन्त्रमाह । पाठस्तु । (१२) “रन्तिर्नामासि ० रुद्रो-
ऽधिपतिः”^(१३) इति । रन्तिनामको द्यूलोकवर्त्ती यः ‘गन्धर्व्वः’,

महमायुषा । सं प्राणेन । सं वर्चसा । सं पयसा । सं
गौपत्येन । सः रायस्योषेण^(१४) ॥ ५ ॥

अस्ति, हे प्रवर्ग्य, तद्रूपस्त्वं 'अग्निः', 'तस्य ते' तादृशस्य गन्धर्व-
रूपस्य तव, 'हविर्द्धानं', 'यद्वत्' हविर्द्धानाख्यमण्डपादिसदृशं*
उत्तरवेद्यां प्राक् शिरस्त्वेनावस्थितस्य तवाधोभागवर्त्तित्वात्,
योऽयं 'अग्निः', उत्तरवेदिं गतः, सोऽयं 'अध्यक्षाः' तव स्वामी,
योऽयं 'रुद्रः' क्रूरो देवः, सोऽयं 'अधिपतिः' अनिष्टनिवार-
णेनाधिकपालकः ॥

मन्त्राक्षरैः प्रवर्ग्यमहिम्नः स्रष्टुप्रतिभानां दर्शयति । "रन्ति-
नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानः
रन्ति बन्धुतां व्याचष्टे ।" इति । (५ प्र० १६ अ० १२२ म०) । 'रन्तिः'
बन्धुत्वं, रमणहेतुत्वात्, मन्त्रस्य यत् स्वरूपमस्ति रन्त्यादि-
शब्दोपेतं एतदेव प्रवर्ग्यस्य बन्धुत्वलक्षणं महिमानं प्रका-
शयति ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । (१४) "समहमायुषा ० सः रायस्यो-
षेण"^(१४) इति । 'अहं', अस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादादायुरादिना
रायस्योषान्तेन फलषट्केन सङ्गतो भूयामं ॥

मन्त्रस्याशीरर्थतां दर्शयति । "समहमायुषा सं प्राणेने-

* मण्डपं पादसदृशमिति तै० पुस्तकपाठः

† स्वस्य महिमानमिति तै० पुस्तकपाठः ।

(१५) व्यसौ । योऽस्मान् द्वेष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(१५) ।
 (१६) अचिक्रद्वृषा हरिः । महान्मित्रो न दर्शतः । सः
 सूर्येण रोचते^(१६) । (१७) चिदसि समुद्रयौनिः । इन्दु-

त्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।२१ म०) ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । (१५) “व्यसौ • यच्च वयं द्विष्मः”^(१५)
 इति । ‘यः’, अस्माकं द्वेष्टा, यश्चास्माभिर्द्वेष्टः, उभयविधः
 ‘असौ’ शत्रुः, प्रवर्ग्येण विनाशितः ॥

मन्त्रस्य परविनाशपरत्वेनाभिचाररूपतां दर्शयति । “व्यसौ
 योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इत्याह । अभिचार एवा-
 स्तौषः ।” इति । (५ प्र०।६ अ०।२४ म०) । ‘अस्य’ शत्रोः, ‘एषः’
 मन्त्रपाठः यजमानेन कृतोऽभिचारः, तेनासौ विनश्यतीत्यर्थः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । (१६) “अचिक्रद्वृषा हरिः • सः
 सूर्येण रोचते”^(१६) इति । अयं प्रवर्ग्यः ‘वृषा’ कामानां
 वर्षयिता, ‘हरिः’ पापस्य हर्त्ता, तादृशः सन् ‘अचिक्रदत्’
 *क्रन्दनमुत्साहेनास्फोटनं कृतवान् । स च प्रवर्ग्यः ‘महान्’
 गुणैरधिकः, ‘मित्रो न’ मित्र इव, ‘दर्शतः’ दर्शनोद्यः, तादृशः
 ‘सूर्येण’ सः भूय ‘रोचते’ प्रकाशयति ॥

प्रथमपादे विशेषणयोः प्रसिद्धिं दर्शयति । “अचिक्रद्वृ-

* क्रन्दनमुत्साहेनास्फोटनं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः । क्रन्दनमु-
 त्साहोद्घाटनं इति तै० पुस्तकपाठः ।

दर्शः श्येन चतवा* । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।
 महान्तस्रधस्थे ध्रुव आनिषत्तः ॥ ६ ॥
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः^(१०) । ^(१८)विश्वावसुः

वृषा हरिरित्याह । वृषा ह्येषः ॥ ८ ॥ वृषा हरिः” । इति ।
 (५ प्र० । ८ अ० । २५ म०) । यथा वृषत्वं प्रसिद्धं तथा हरि
 त्वमपीति वक्तुं ‘वृषः’ इति पुनरुक्तिः ॥

द्वितीयपादस्य स्तुतिपरतां दर्शयति । “महान्मित्रो न
 दर्शत इत्याह । सौत्येवैनमेतत्” । इति । (५ प्र० । ८ अ० । २६ म०) ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । ^(१०)“चिदसि समुद्रयोनिः ० नमस्ते
 अस्तु मा मा हिंसीः”^(१०) इति । हे प्रवर्ग्य, त्वं चिदादि-
 विशेषणविशिष्टः, ‘असि’ । ‘चिद्’ अभिज्ञः, ‘समुद्रयोनिः’ याग-
 द्वारा समुद्रस्यापि कारणभूतः, ‘इन्दुः’ चन्द्रवदाह्लादकारो,
 ‘देवः’ उत्साहवान्, ‘श्येनः’ श्येनवद्देगवान्, ‘चतवा’ कर्मफल-
 युक्तः, ‘हिरण्यपक्षः’ चित्याग्नावनुष्ठीयमानः सन् सुवर्णसमान-
 पक्षोपेतः, ‘शकुनः’ पक्ष्याकारः, ‘भुरण्युः’ जगद्भरणसमर्थः,
 ‘महान्’ गुणैरधिकः, ‘स्रधस्थे’ कर्मकर्तृभिः सहावस्थानप्रदेशे,
 ‘ध्रुवः’ स्थिरः, ‘आनिषत्तः’ आभिमुख्येनोपविष्टः । हे प्रवर्ग्य,
 ‘ते नमः’, मां ‘मा हिंसीः’ ॥

समुद्रयोनिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “चिदसि समुद्र-

* चतवा इति A, B, C, D, E, G, चिह्नितपुस्तकषट्कपाठः ।

सोमगन्धर्व्वं । आपो ददृशुषीः । तद्वतेनाव्यायन् ।
तदन्ववैत् । इन्द्रो रारहाण आसां । परि सूर्य्यस्य*

योनिरित्याह । स्वामेवेनं योनिं गमयति ।” इति । (५ प्र० ।
६ अ० । १७ म०) । समुद्रादिकं जगत्कर्माहूपां, स्वकीयां ‘योनिं’,
प्रापयति । यद्वा समुद्रो योनिर्यस्य प्रवर्ग्यस्येति वज्रब्रीहिः,
समुद्रसदृशः परमात्मा तस्य कारणं, ततो मन्त्रपाठेन स्व-
कीययोनिप्राप्तिः ॥

वैकल्यप्रयुक्तद्विसापरिहारार्थतां नमस्कारस्य दर्शयति ।
“नमस्ते अस्तु मा मा हिंसोरित्याहाहिंसायै” । इति ।
(५ प्र० । ६ अ० । १८ अ०) ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । (१८) “विश्वावसुः सोमगन्धर्व्वं ० परिसूर्य्यस्य
परिधीः रपश्यत्” (१८) इति । सोमस्य परिमोषको गन्धर्व्वः ‘सोम-
गन्धर्व्वः’ । स च ‘विश्वावसु’ नामकः, अतएव सोमप्रकरणे श्रूय-
ते, तः सोममाह्वयमाणं गन्धर्व्वो विश्वावसुः पर्य्यमुष्णादिति ।
सोमस्यापहर्त्तारं तं, ‘विश्वावसुः’, ‘आपो ददृशुषीः’ अब्दे-
वता दृष्टवत्यः, तांश्चाब्देवताः ‘ऋतेन’ यज्ञेन निमित्तेन, ‘तत्’
तदा, ‘अव्यायन्’ विशेषेण गन्धर्व्वसमीपं प्रत्यागच्छन्, ‘इन्द्रः’,
देवः, ‘तत्’ अपां गमनं, ‘अन्ववैत्’ अनुक्रमेण ज्ञातवान्, स च
इन्द्रः, ‘आसां’ अपां समीपे, ‘रारहाणः’ शृशं गच्छन्, ‘सूर्य्यस्य’,

* B चिह्नितपुस्तके परिसूर्य्यस्य इति पाठो नास्ति ।

परिधी॒र्रपश्यत्^(१८) । ^(१९)विश्वावसुरभि तन्नो गृणा-
तु । दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः । यद्वाद्य सत्य-
मुत यन्न विद्म ॥ ७ ॥

‘परिधीन्’ परिधिसदृशान्, दम्भभिमानिनो देवान्, ‘पर्य-
पश्यत्’ परितो वेष्टयित्वन् अवलोकितवान् । यदा गन्धर्वः
भोमं मुष्णाति तदानोमापो दृष्ट्वा तत्र गताः, इन्द्रश्च तद-
भिज्ञाय अपां सहायार्थं गन्धर्वमवरोद्धुं सूर्यरश्मिन् प्रेषित-
वानित्यर्थः ॥

विश्वावसुवृत्तान्तस्मरणस्य विकलाङ्गसमाधानार्थत्वं दर्श-
यति । “विश्वावसुः सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रिय-
माणस्थान्तर्यान्ति । तदेवास्यैतेनाप्याययति* ।” इति । (५ प्र० ।
अ० १९६ म०) । अनुष्ठेयमानस्य प्रवर्गस्य ‘यत्’ अङ्गम्, चत्विजः
अन्तर्हितं कुर्वन्ति, ‘तत्’ अङ्गं, ‘एतेन’ वृत्तान्तस्मरणेन, समृद्धं
करोति । गन्धर्वेणापादितस्य वैकल्यस्याङ्गिरिन्द्रेण च समा-
हितत्वात्तदनुस्मरणस्य समाधानार्थत्वं युक्तं ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । ^(१९)“विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु । ० धियो
दिव्या नो धिय इन्नो अव्यात् ।” ^(१९) इति । अस्मिन् कर्मणि ‘यद्वाद्य’
यदेव किञ्चिदङ्गं यथाशास्त्रं अनुष्ठितं, ‘उत’ अपि च, ‘यत्’
अङ्गम्, ‘न विद्म’ वयं विस्मृतवन्तः, ‘तत्’-सर्वं, ‘नः’ अस्माभ्यं,

* आप्यायति इति F, H, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यात्^(१६) । ^(१०)स-
स्त्रिमविन्द्चरणे नदीनां । अपावृणोद् दुरो अश्र-

‘विश्रावसुः’, ‘गृणातु’ कथयतु । कीदृशः, ‘दिव्यो गन्धर्वः’
दिवि भवो गन्धर्वजातिः, अतः सर्वज्ञ इत्यर्थः । ‘रजसो वि-
मानः’ रञ्जकस्य गीतस्य विशेषेण निर्माता, ‘धियो हिन्वानः’
बुद्धेः प्रीणयिता, स गन्धर्वः ‘नः’ अस्मदीयाः, ‘धिय इत्’
बुद्धीः सर्वा अपि, ‘अव्यात्’ रचतु ॥

पूर्वमन्त्रे* यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुत्वं, तद्वदस्यापि वैकल्य-
समाधानहेतुतां दर्शयति । “विश्रावसुरभितन्नो गृणात्वि-
त्याह ॥ ८ ॥ पूर्वमेवादितं । उत्तरेणाभिगृणातु” । इति ।
(पू प्र० ८ अ० १३ म०) ॥

चतुर्थपादे धीरक्षणेन चतुसमृद्धिर्विवक्षितेति दर्शयति ।
“धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यादित्याह । चतूनेवास्मै
कल्पयति” । इति । (पू प्र० ८ अ० ११ म०) । चतवो यदा
स्वस्वकार्यकराः तदा प्राणिनां बुद्धयः स्वस्था भवन्ति । अतो
धीरक्षणं चतुषु प्रवाहरूपेण प्रवर्तते ॥

अष्टममन्त्रमाह । ^(११)“सस्त्रिमविन्द्चरणे नदीनां । ० इन्द्रो
दधं परिजानादहीनं”^(११) इति । यः पूर्वा गन्धर्वः अस्ति सः

* पूर्वमन्त्रो यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुः । इति F, H, चिह्नितम्,
स्तकद्वयपाठः ।

व्रजानां । प्रासां गन्धर्व्या अमृतानि वोचत् । इन्द्रो
दक्षं परिजानाद्हीनं^(१०)।^(११) एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवा-

अयं 'नदीनां' गङ्गायमुनादीनां, 'चरणे' प्रवाहरूपे प्रवर्त्तके,
'मस्त्रिमविन्दत्' शुद्धिं लब्धवान्, नदीप्रवहणेन पङ्कादि-
प्रचालनात् शुद्धिं दृष्टवान् । अश्वसु पाषाणेषु व्रजन्ति
प्रवहन्ति इति, 'अश्वव्रजाः' नद्यः, तासां, 'दुरः' दाराणि,
'अपावृणोत्' अपनीतवान्, नदीषु प्रवेष्टुं द्वारस्थानीया-
स्तीर्थभूताः मार्गाः अश्वभिर्ये अवरुद्धाः, तत्र पाषाणान्
अपनीय नदीः मेवितुं योग्याः कृतवान् । ततः 'आसां'
नदीनां, 'अमृतानि' शुद्धिकारणानि जलानि, सः 'गन्धर्व्यः',
'प्रवोचत्' प्राणिनामग्रे कथितवान् । ततः 'इन्द्रः', 'दक्षं' कुशलं
गन्धर्व्यै, 'अहीनं' कापि वैकल्यरहितं, 'परिजानात्' परितो
ज्ञातवान् ॥

अत्र जलवाचिना अमृतशब्देन मरणरहितानां प्राणाना-
मपि सूचनं दर्शयति । "प्रासां गन्धर्व्या अमृतानि वोचदि-
त्याह । प्राणा वा अमृताः । प्राणानेवास्मै कल्पयति" । इति ।
(५ प्र० । ८ अ० । ३१ म०) । अमृतशब्दपाठेन यजमानस्य प्राणान्
सुस्थितान् करोति ॥

कल्पः । एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इति अभि-
मन्येति । (११ मन्त्रः) । हे 'घर्म्म देव', 'त्वं', 'देवः' देवतारूपः

नुपागाः^(१९) । ^(१९)इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपी-

सन्, 'एतत्' अस्माकं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'देवान्',
'उपागाः' प्राप्तवानसि ॥

अत्र प्रवर्ग्यस्य देवत्वं सर्वदेवप्रापणञ्च* प्रसिद्धमित्येतद्दर्श-
यति । “एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इत्याह । देवो
ह्येष सन् देवानुपैति” । इति । (५ प्र०।८ अ०।३३ म०) ॥

कल्पः । इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्त्येति ।
पाठस्तु । ^(१९)“इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । ० सह रायस्यो-
षेण”^(१९) इति । ‘अहं’ यजमानः, ‘मनुष्यः’, सन् ‘इदं’ प्रत्यक्षं
यथा भवति तथा, ‘मनुष्यान्’, प्राप्नोमीति शेषः । हे ‘सोमपीथ’
सोमपान, ‘मां’, आभिमुख्येन ‘अन्विहि’ प्राप्नुहि, न केवलं
त्वमेव, किन्तु ‘प्रजया रायस्योषेण’, च ‘सह’, तदुभयमपि मां
प्राप्नोतु ॥

यजमानस्य मनुष्यत्वं मनुष्यत्वप्राप्तिश्च प्रसिद्धा इत्येतद्दर्शयति ।
“इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह ॥१०॥ मनुष्यो हि । एष सन्
मनुष्यानुपैति” । इति । (५ प्र०।८ अ०।३४ म०) ॥

सोमपानप्रार्थनायां कारणं दर्शयति । “ईश्वरो वै प्रव-
र्ग्यमुदासयन् । प्रजां पशून्त्सोमपीथमनूदासः सोमपीथानु-
मेहि । सह प्रजया सह रायस्योषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्-
त्सोमपीथमात्मन्वत्ते” । इति । (५ प्र०।८ अ०।३५ म०) । यः

* अत्र प्रवर्ग्यस्य देवप्रापणमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

थाऽऽनु मेहि । सह प्रजया सह रायस्पोषेण^{(१९)*} ।
^(१९)सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु ॥ दुर्मित्रास्तस्मै
 भूयासुः । योऽस्मान् द्वेष्टि । यच्च वयं द्विष्मः^(१९) ।

प्रवर्ग्य उदासयति असौ तदानीं तं 'प्रवर्ग्यम्', 'अनु', स्वकीयां
 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'पशून्' गवादीन्, 'सोमपीथं' करिष्यमाणं
 सोमपानञ्च, 'उदासः' 'ईश्वरः' उदासयितुं समर्था भवति ।
 प्रवर्ग्योदासनमनु सर्व्वमिदं नश्यतीत्यर्थः† । अतः सोमपीथे-
 त्यादिमन्त्रपाठेन प्रजादिकं स्वात्मनि संपादयति ॥

कल्पः । सुमित्रा न आप ओषधयः इति मार्ज्जालीयदेशे
 उच्छिष्टखरे मार्ज्जयित्वेति । पाठस्तु । ^(१९)"सुमित्रा न आपः
 ओषधयः सन्तु • यच्च वयं द्विष्मः"^(१९) इति । एताः
 'आपः', तत्कार्याः 'ओषधयः', च 'नः' अस्माकं, 'सुमित्राः'
 सुस्निग्धाः, 'सन्तु' । 'यः' द्वेष्टा, यश्च द्वेष्ट्यः, 'तस्मै' उभयस्मै,
 'दुर्मित्राः' शत्रवः, 'सन्तु' ॥

प्रथमपादस्याग्नीः परतां दर्शयति । "सुमित्रा न आप
 ओषधयः सन्तुत्याहु । आग्निषमेवैतामाशास्ते" । इति । (५ प्र० ।
 ८ अ० । ३६ म०) ॥

उत्तरभागस्य शत्रुविषयाभिचारत्वं दर्शयति । "दुर्मित्रा-

* B चिह्नितपुस्तके सह प्रजयेति पाठो नास्ति । G, B, चिह्नित-
 पुस्तकयोः 'सो'कार उदात्तो अन्यत्र 'धे'कारः ।

† न पश्यतीत्यर्थः इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१४) उदयं तमसस्परि । उदु त्यं चित्रं^(१४) । (१५) इममेषु

स्तस्यै भूयासुर्योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं दिश इत्याह । अभि-
चार एवास्तैषः” ॥ इति । (५ प्र०।८ अ०।३७ म०) ॥

कल्पः । उदयं तमसस्परित्यादित्यमुपस्थायेदु त्यं चित्र-
मिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्युपतिष्ठते इति । उदयमिति
मन्त्रः, समास्त्राग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्यं जातवेदसं
चित्रं देवानामिति मन्त्रद्वयं उदु त्यमित्यनुवाके व्याख्यातं ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यहोमं विधत्ते । “प्र वा एषोऽस्माँल्लोका-
च्यवते । यः प्रवर्ग्यमुद्वासयति । उदु त्यं चित्रमिति सौरो-
भ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको
गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आ-
दित्यः सुवर्गो लोकः । यत् सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गाँल्लोका-
न्नैति”* ॥११॥ इति । (५ प्र०।८ अ०।३८ म०) । प्रवर्ग्यस्याद्वासनेन
स्वयमेव ‘अस्माँल्लोकात्’, अष्टौ भवति । गार्हपत्यस्यैतल्लोकरूप-
त्वेन तत्र होमे सति स्वयं ‘अस्मिन्’, लोके, प्रतितिष्ठितो भवति ।
आदित्यस्य स्वर्गलोकरूपत्वात् सौरमन्त्रेण स्वर्गादपि अंशे
न भवति ।

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह, दधाति, अन्वित्य, रचस्वी
रचसामपहत्यै, वै हिरण्यं, आह, अर्द्धयति, ह्येष, गृणात्वित्याह,
मनुष्यानित्याह, अस्तैषः, अष्टौ च ॥

इति माधवोये पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

* लोकान्नैति इति H, F, चिह्नितपुस्तकद्वयात् ।

दर्शः श्येन चतवा* । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः ।
महान्तस्रधस्ये भ्रुव आनिषत्तः ॥ ६ ॥

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः^(१७) । ^(१८)विश्वावसुः

वृषा हरिरित्याह । वृषा ह्येषः ॥ ८ ॥ वृषा हरिः” । इति ।
(५ प्र० । ८ अ० । २५ म०) । यथा वृषत्वं प्रसिद्धं तथा हरि
त्वमपीति वक्तुं ‘वृषः’ इति पुनरुक्तिः ॥

द्वितीयपादस्य स्तुतिपरतां दर्शयति । “महान्मित्रो न
दर्शत इत्याह । स्तोत्रेवैनमेतत्” । इति । (५ प्र० । ८ अ० । २६ म०) ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । ^(१७)“चिदसि समुद्रयोनिः • नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः”^(१७) इति । हे प्रवर्ग्य, त्वं चिदादि-
विशेषणविशिष्टः, ‘असि’ । ‘चिद्’ अभिज्ञः, ‘समुद्रयोनिः’ याग-
द्वारा समुद्रस्यापि कारणभूतः, ‘इन्दुः’ चन्द्रवदाह्लादकारी,
‘दक्षः’ उत्साहवान्, ‘श्येनः’ श्येनवद्देवान्, ‘चतवा’ कर्मफल-
युक्तः, ‘हिरण्यपक्षः’ चित्ताग्रावनुष्ठायमानः सन् सुवर्णसमान-
पक्षोपेतः, ‘शकुनः’ पक्ष्याकारः, ‘भुरण्युः’ जगद्भरणसमर्थः,
‘महान्’ गुणैरधिकः, ‘स्रधस्ये’ कर्मकर्तृभिः सहावस्थानप्रदेशे,
‘भ्रुवः’ स्थिरः, ‘आनिषत्तः’ अभिमुख्येनोपविष्टः । हे प्रवर्ग्य,
‘ते नमः’, मां ‘मा हिंसीः’ ॥

समुद्रयोनिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “चिदसि समुद्र-

* चतवा इति A, B, C, D, E, G, चिह्नितपुस्तकघट्कपाठः ।

सोमगन्धर्व्वं । आपो ददृशुषीः । तद्वतेनाव्यायन् ।
तदन्ववैत् । इन्द्रो रारहाण आसां । परि सूर्य्यस्य*

योनिरित्याह । स्वामेवैनं योनिं गमयति ।” इति । (५ प्र० ।
६ अ० । १७ म०) । समुद्रादिकं जगत्कर्मरूपां, स्वकीयां ‘योनिं’,
प्रापयति । यद्वा समुद्रो योनिर्यस्य प्रवर्ग्यस्येति ब्रह्मब्रूहिः,
समुद्रसदृशः परमात्मा तस्य कारणं, ततो मन्त्रपाठेन स्व-
कीययोनिप्राप्तिः ॥

वैकल्यप्रयुक्तद्विंशपरिहारार्थतां नमस्कारस्य दर्शयति ।
“नमस्ते असु मा मा हिः सीरित्याहाहिः सायै” । इति ।
(५ प्र० । ६ अ० । १८ अ०) ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । (१८) “विश्वावसुः सोमगन्धर्व्वं ० परिसूर्य्यस्य
परिधीः रपश्यत्” (१९) इति । सोमस्य परिमोषको गन्धर्व्वः ‘सोम-
गन्धर्व्वः’ । स च ‘विश्वावसु’नामकः, अतएव सोमप्रकरणे श्रूय-
ते, तः सोममाद्वियमाणं गन्धर्व्वो विश्वावसुः पर्य्यमुष्णादिति ।
सोमस्यापहर्त्तारं तं, ‘विश्वावसुः’, ‘आपो ददृशुषीः’ अन्वे-
वता दृष्टवत्यः, तास्याद्देवताः ‘अतेन’ यज्ञेन निमित्तेन, ‘तत्’
तदा, ‘अव्यायन्’ विशेषेण गन्धर्व्वसमीपं प्रत्यागच्छन्, ‘इन्द्रः’,
देवः, ‘तत्’ अपां गमनं, ‘अन्ववैत्’ अनुक्रमेण ज्ञातवान्, स च
इन्द्रः, ‘आसां’ अपां समीपे, ‘रारहाणः’ मृशं गच्छन्, ‘सूर्य्यस्य’,

* B चिह्नितपुस्तके परिसूर्य्यस्य इति पाठो नास्ति ।

परिधीरपश्यत्^(१८) । ^(१९)विश्वावसुरभि तन्नो गृणा-
तु । दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः । यद्वाद्य सत्य-
मुत यन्न विद्म ॥ ७ ॥

‘परिधीन्’ परिधिसदृशान्, दम्बभिमानिनो देवान्, ‘पर्य-
पश्यत्’ परितो वेष्टयित्वन् अवलोकितवान् । यदा गन्धर्वः
सोमं मुष्णाति तदानोमापो दृष्ट्वा तत्र गताः, इन्द्रश्च तद-
भिज्ञाय अपां सहायार्थं गन्धर्वमवरोद्धुं सूर्यरश्मिन् प्रेषित-
वानित्यर्थः ॥

विश्वावसुवृत्तान्तस्मरणस्य विकलाङ्गसमाधानार्थत्वं दर्श-
यति । “विश्वावसुः सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रिय-
माणस्यान्तर्यान्ति । तदेवास्यैतेनाप्याययति* ।” इति । (५ प्र० ।
८ अ० । १८ म०) । अनुष्ठेयमानस्य प्रवर्ग्यस्य ‘यत्’ अङ्गम्, अत्विजः
अन्तर्हितं कुर्वन्ति, ‘तत्’ अङ्गं, ‘एतेन’ वृत्तान्तस्मरणेन, समृद्धं
करोति । गन्धर्वेणापादितस्य वैकल्यस्याङ्गिरिन्द्रेण च समा-
हितत्वात्तदनुस्मरणस्य समाधानार्थत्वं युक्तं ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । ^(१९)“विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु । ० धियो
द्विन्वानो धिय इन्नो अव्यात् ।” ^(१९) इति । अस्मिन् कर्मणि ‘यद्वाद्य’
यदेव किञ्चिदङ्गं यथाशास्त्रं अनुष्ठितं, ‘उत’ अपि च, ‘यत्’
अङ्गम्, ‘न विद्म’ वयं विस्मृतवन्तः, ‘तत्-सर्वं’, ‘नः’ अस्मभ्यं,

* आप्यायति इति F, H, चिह्नितमुक्तकद्वयपाठः ।

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यात्^(१६) । (१०)स-
स्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनां । अपावृणोद् दुरो अश-
-

‘विश्वावसुः’, ‘गृणातु’ कथयतु । कीदृशः, ‘दिव्यो गन्धर्वः’
दिवि भवो गन्धर्वजातिः, अतः सर्वज्ञ इत्यर्थः । ‘रजसो वि-
मानः’ रज्जुकस्य गीतस्य विशेषेण निर्माता, ‘धियो हिन्वानः’
बुद्धेः प्रीणयिता, स गन्धर्वः ‘नः’ अस्मदीयाः, ‘धिय इत्’
बुद्धीः सर्वा अपि, ‘अव्यात्’ रचतु ॥

पूर्वमन्त्रे* यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुत्वं, तद्वदस्यापि वैकल्य-
समाधानहेतुतां दर्शयति । “विश्वावसुरभितन्नो गृणात्वि-
त्याह ॥ ८ ॥ पूर्वमेवादितं । उत्तरेणाभिगृणातु” । इति ।
(पू प्र०।८ अ०।३० म०) ॥

चतुर्थपादे धीरक्षणेन चतुस्रमृद्धिर्विवक्षितेति दर्शयति ।
“धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यादित्याह । चतुर्नेवास्मै
कल्पयति” । इति । (पू प्र०।८ अ०।३१ म०) । चतुर्वो यदा
स्वस्वकार्यकराः तदा प्राणिनां बुद्धयः स्वस्या भवन्ति । अतो
धीरक्षणं चतुषु प्रवाहरूपेण प्रवर्तते ॥

अष्टममन्त्रमाह । (११) “सस्त्रिमविन्दच्चरणे नदीनां । ० इन्द्रो
दक्षं परिजानादहीनं” (११) इति । यः पूर्वा गन्धर्वः अस्ति सः

* पूर्वमन्त्रो यथाङ्गवैकल्यसमाधानहेतुः । इति F, H, चिह्नितम्,
स्तकद्वयपाठः ।

व्रजानां । प्रासां गन्धर्व्वी अमृतानि वोचत् । इन्द्रो
दक्षं परिजानाद्हीनं^(२०)।^(२१) एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवा-

अयं 'नदीनां' गङ्गायमुनादीनां, 'चरणे' प्रवाहरूपे प्रवर्त्तके,
'सत्तिमविन्दत्' शुद्धिं लब्धवान्, नदीप्रवहणेन पङ्कादि-
प्रचालनात् शुद्धिं दृष्टवान् । अश्वसु पाषाणेषु व्रजन्ति
प्रवहन्ति इति, 'अश्वव्रजाः' नद्यः, तासां, 'दुरः' द्वाराणि,
'अपावृणोत्' अपनीतवान्, नदीषु प्रवेष्टुं द्वारस्थानीया-
स्तीर्थभूताः मार्गाः अश्वभिर्र्थे अवरूढाः, तत्र पाषाणान्
अपनीय नदीः सेवितुं योग्याः कृतवान् । ततः 'आसां'
नदीनां, 'अमृतघ्नि' शुद्धिकारणानि जलानि, सः 'गन्धर्व्वः',
'प्रवोचत्' प्राणिनामग्रे कथितवान् । ततः 'इन्द्रः', 'दक्षं' कुशलं
गन्धर्व्वं, 'अहीनं' कापि वैकल्यरहितं, 'परिजानात्' परितो
ज्ञातवान् ॥

अत्र जलवाचिना अमृतशब्देन मरणरहितानां प्राणाना-
मपि सूचनं दर्शयति । "प्रासां गन्धर्व्वी अमृतानि वोचदि-
त्याह प्राणा वा अमृताः । प्राणानेवासौ कल्पयति" । इति ।
(५ प्र० । ८ अ० । ३२ म०) । अमृतशब्दपाठेन यजमानस्य प्राणान्
सुस्थितान् करोति ॥

कल्पः । एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इति अभि-
मन्येति । (११ मन्त्रः) । हे 'घर्म्म देव', 'लं', 'देवः' देवतारूपः

नुपागाः^(११) । ^(१२)इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपी-

सन्, 'एतत्' अस्माकं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'देवान्',
'उपागाः' प्राप्तवानसि ॥

अत्र प्रवर्ग्यस्य देवत्वं सर्वदेवप्रापणञ्च* प्रसिद्धमित्येतद्दर्श-
यति । "एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इत्याह । देवो
ह्येष सन् देवानुपैति" । इति । (५ प्र० १८ अ० १३३ म०) ॥

कल्पः । इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्निति प्रदक्षिणमावृत्त्येति ।
पाठस्तु । (१२) "इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । ० सह रायस्यो-
षेण"^(१२) इति । 'अहं' यजमानः, 'मनुष्यः', सन् 'इदं' प्रत्यक्षं
यथा भवति तथा, 'मनुष्यान्', प्राप्नोमीति शेषः । हे 'सोमपीय'
सोमपान, 'मां', आभिमुख्येन 'अन्विहि' प्राप्नुहि, न केवलं
त्वमेव, किन्तु 'प्रजया रायस्योषेण', च 'सह', तदुभयमपि मां
प्राप्नोतु ॥

यजमानस्य मनुष्यत्वं मनुष्यत्वप्राप्तिश्च प्रसिद्धा इत्येतद्दर्शयति ।
"इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्नित्याह ॥ १० ॥ मनुष्यो हि । एष सन्
मनुष्यानुपैति" । इति । (५ प्र० १८ अ० १३४ म०) ॥

सोमपानप्रार्थनायां कारणं दर्शयति । "ईश्वरो वै प्रव-
र्ग्यमुदासयन् । प्रजां पशून्त्सोमपीयमनूदासः सोमपीथानु-
मेहि । सह प्रजया सह रायस्योषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्-
त्सोमपीथमात्मन्वत्ते" । इति । (५ प्र० १८ अ० १३५ म०) । यः

* अत्र प्रवर्ग्यस्य देवप्रापणमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

थाऽऽनु मेहि' । सह प्रजया सह रायस्पोषेण^{(११)*} ।
^(११)सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु ॥ दुर्मित्रास्तस्मै
 भूयासुः । योऽस्मान् द्वेष्टि' । यच्च वयं द्विष्मः^(११) ।

प्रवर्ग्यं उद्दासयति असौ तदानीं तं 'प्रवर्ग्यम्', 'अनु', स्वकीयां
 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'पशून्' गवादीन्, 'सोमपीथं' करिष्यमाणं
 सोमपानञ्च, 'उद्दासः' 'ईश्वरः' उद्दासयितुं समर्थो भवति ।
 प्रवर्ग्योद्दासनमनु सर्व्वमिदं नश्यतीत्यर्थः† । अतः सोमपीथे-
 त्यादिमन्त्रपाठेन प्रजादिकं स्वात्मनि सम्पादयति ॥

कल्पः । सुमित्रा न आप ओषधयः इति मार्ज्जालीयदेशे
 उच्छिष्टखरे मार्ज्जयित्वेति । पाठस्तु । ^(११)"सुमित्रा न आपः
 ओषधयः सन्तु • यच्च वयं द्विष्मः"^(११) इति । एताः
 'आपः', तत्कार्याः 'ओषधयः', च 'नः' अस्माकं, 'सुमित्राः'
 सुस्निग्धाः, 'सन्तु' । 'यः' द्वेष्टा, यश्च द्वेष्ट्यः, 'तस्मै' उभयस्मै,
 'दुर्मित्राः' शत्रवः, 'सन्तु' ॥

प्रथमपादस्याग्नीः परतां दर्शयति । "सुमित्रा न आप
 ओषधयः सन्त्वित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते" । इति । (५ प्र० ।
 ८ अ० । ३६ म०) ॥

उत्तरभागस्य शत्रुविषयाभिचारत्वं दर्शयति । "दुर्मित्रा-

* B चिह्नितपुस्तके सह प्रजयेति पाठो नास्ति । G, B, चिह्नित-
 पुस्तकयोः 'सो'कार उदात्तो अन्यत्र 'घे'कारः ।

† न नश्यतीत्यर्थः इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१४) उद्वयं तमसस्परि । उदु त्यं चित्रं^(१४) । (१५) इममूषु

सुखै भूयासुर्योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विष इत्याह । अभि-
चार एवास्तेषः” ॥ इति । (५ प्र०।८ अ०।३७ म०) ॥

कल्पः । उद्वयं तमसस्परित्यादित्यमुपस्थायेदु त्यं चित्र-
मिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्युपतिष्ठते इति । उद्वयमिति
मन्त्रः, समाख्याग्र इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्यं जातवेदसं
चित्रं देवानामिति मन्त्रद्वयं उदु त्यमित्यनुवाके व्याख्यातं ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यहोमं विधत्ते । “प्र वा एषोऽस्माँल्लोका-
च्छवते । यः प्रवर्ग्यमुदासयति । उदु त्यं चित्रमिति सौरि-
भ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको
गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । अमौ खलु वा आ-
दित्यः सुवर्गो लोकः । यत् सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गाँल्लोका-
न्नैति”* ॥११॥ इति । (५ प्र०।८ अ०।३८ म०) । प्रवर्ग्यमुदासनेन
स्वयमेव ‘अस्माँल्लोकात्’, भ्रष्टो भवति । गार्हपत्यस्यैतल्लोकरूप-
त्वेन तत्र होमे सति स्वयं ‘अस्मिन्’, लोके, प्रतितिष्ठितो भवति ।
आदित्यस्य स्वर्गलोकरूपत्वात् सौरमन्त्रेण स्वर्गादपि भ्रंशो
न भवति ।

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह, दधाति, अन्वित्य, रचस्वी
रचसामपहत्यै, वै हिरण्यं, आह, अर्द्धयति, ह्येष, गृणात्वित्याह,
मनुष्यानित्याह, अस्यैषः, अष्टौ च ॥

इति माधवोये पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

* लाकात्रवैति इति H, F, चि० तपुस्तकद्वयपाठः ।

त्यमस्मभ्यः^१ सनिं* । गायत्रं नवीयाः^२सं । अग्ने देवेषु
प्रवोचः^(१५) ॥ ८ ॥

याम्नीध्रे तां त एतेनावयजे स्वाहा, धर्म्मणा, शं-
युधायाः, प्यासिषीमहि, पोषेण, निषत्तः, विद्म, सन्तु,
अष्टौ च ॥ अनु० ११ ॥

कल्पः । इममूषु त्यमस्मभ्यमित्याहवनीये जुहोतीत्युपति-
ष्ठन्ता इत्येक इति । पाठस्तु । (१५) “इममूषु त्यमस्मभ्यः सनिं ।
० अग्ने देवेषु प्रवोचः^(१५) इति । हे ‘अग्ने’, ‘देवेषु’, मध्ये
‘अस्मभ्यं’, ‘सनिं’ फलदानं, ‘प्रवोचः’ प्रकर्षेण कथय । न केवलं
फलदानं, किन्तु ‘त्यमिममूषु’ तं शास्त्रप्रसिद्धमिममस्माभि-
रिदानीं अनुष्ठितं प्रवर्ग्यमपि सुष्ठु देवेषु, चपय । कीदृशं
प्रवर्ग्यं, ‘गायत्रं’ गायत्र्यादिकन्देयुक्तं । अतएव पूर्व्वान्नातं,
‘कन्देभिर्वा एषक्रियत इति’ । ‘नवीयाःसं’ अतिशयेन नूतनं,
सर्वाङ्गसम्पूर्णमित्यर्थः ॥

शाखान्तरे यानि प्रवर्ग्यसामानि, तेषामाधारभूता ये
मन्त्रास्तान् विधत्ते । “प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन् ।
तदेभ्यो न व्यभवत् । तदग्निर्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामा-
न्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूंश्चभवन् ।

* G, I, चिह्नितपुस्तकद्वये “भ्य”कार उदात्तः ।

† उपतिष्ठत इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयो-
 रन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद् गोः पयः ॥१॥ तस्मान्नः पयः ।
 षडजायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यच्चैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति ।
 तत्पयसा चरन्ति । प्रजापतिमेव तद्देवान् पयसान्नाद्येन सम-
 र्द्धयन्ति ।” इति । (५ प्र०।१० अ०।१ म०) । पुरा कदाचित्
 ‘देवाः’, सर्वे ‘प्रजापति’, कामधेनुं कृत्वा ‘शुक्रं पयः’ प्रवर्ग्यरूपं
 चोरं, दुग्धवन्तः । ‘तत्’ एकमेव, भूत्वा देवेभ्यः ‘न व्यभवत्’ बहूनां
 देवानामर्थे विविधं नाभूत् । अतः सर्वेषां भोगाय न पर्याप्तं,
 तदानीं ‘अग्निः’, ‘तत्’ एकं पयः, विविधं ‘अकरोत्’ । ‘तानि’
 विविधानि पयांसि, ‘शुक्रियाणि’ प्रवर्ग्यसम्बन्धीनि, ‘सामा-
 न्यभवन्’ । ‘तेषां’ च पयोरूपाणां साम्नां, ‘यो रसः’, ‘अत्यचरत्’
 तेभ्यः अस्रवत्, ‘तानि’ सामभ्यः स्तुतानि साराणि, ‘शुक्रयजूंषि’
 प्रवर्ग्यसम्बन्धिनो मन्त्राः, आसन्* । ‘शुक्रियाणां’ प्रवर्ग्यसम्बन्धिनां
 साम्नां, सम्बन्धीनि प्रवर्ग्ययोग्यानि ‘एतानि’ यजूंषि । इत्थं प्रव-
 र्ग्याङ्गमन्त्रोत्पत्तिरुक्ता, अथ द्रव्यमुच्यते, ‘एतयोः’ वक्ष्यमाणयोः
 द्वयोः पयसोर्मध्ये, ‘अन्यत्’ एकं, ‘सामपयसं’ साम्नां प्रियं चोरं,
 ‘अन्यत्’, ‘यत्’, ‘देवानां’, प्रियं । तदुभयं विभज्य प्रदर्शते । तत्र
 गव्यं सामदेवतायाः प्रियं, अजाचीरं देवानां प्रियं, यस्मादेवं
 मन्त्रोत्पत्तिः, चीरद्वयञ्च एतादृशं, ‘तस्मात्’, ‘यत्र’ कर्मणि,
 ‘एतैः’ ‘यजुर्भिः’ प्रवर्ग्यमन्त्रैः, ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति । ‘तत्’ तत्र
 कर्मणि, द्विविधेन ‘पयसा’, ‘चरन्ति’ । शुक्रियमन्त्रैः चीरद्वयं

* व्यभवन् इति E, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

जुहुयात्, इति मन्त्रद्रव्यविशिष्टकर्मविधिरयं द्रष्टव्यः । तेन कर्मणा 'प्रजापतिं', 'देवान्', च अन्नसमृद्ध्यान् कुर्वन्ति ॥

तत्तद्देदनं प्रशंसति । “एष हलै साक्षात् प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते” । इति । (५ प्र०।१० अ०। २ म०) । ‘एवं विदुषः’ प्रवर्ग्यमाहात्म्यविदः, ‘यस्य’, ‘प्रवर्ग्यं’, अनुष्ठीयते, सः ‘एषः’ ‘साक्षात्’ मुख्यं, प्रवर्ग्यफलमनुभवति ॥

तस्य प्रवर्ग्यस्य काम्यमुद्दासनदेशं विधत्ते । “उत्तरवेद्यामुद्दासयेत् तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः ॥ २ ॥ तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति” । इति । (५ प्र०।१० अ०। ३ म०) । उत्तरवेदेरग्न्याधारत्वात् प्रवर्ग्यहविषश्च तत्स्वरूपत्वात् उभयोस्तेजस्त्वम् ॥

तमेव देशं फलान्तराय विधत्ते । “उत्तरवेद्यामुद्दासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखं सन्ध्यात्यन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति” । इति । (५ प्र०।१० अ०। ४ म०) । प्रवर्ग्यस्य शिरोरूपत्वादुत्तरवेदेः मुखत्वात्तत्रास्योद्दासने* सत्यन्नं भोक्तुं शिरसा मुखस्य साधनं कृतं भवति । ततोऽयं ‘अन्नादो भवत्येव’ ॥

उत्तरवेद्यामुद्दासनं प्रशंसति । “यत्र खलु वा एतमुद्दासितं वयाऽसि पर्यासते । परि वै ताऽसमां प्रजा वयाऽस्यासते ॥ ३ ॥ तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्दासयेत् । प्रजानां गोपी-

* मुखत्वात् तत्र तस्योद्दासने इति F, H, चिह्नितपुरुषकृदयप) टः ।

† सन्धानमिति F, चिह्नितपुरुषकृपाठः ।

थाय” । इति । (५ प्र०।१० अ०।५ म०) । ‘यत्र’ यस्मिन् संवत्सरे, क्वचिद्देशविशेषे, ‘उद्दासितं’, ‘एतं’ प्रवर्ग्यं, ‘वयाऽसि’ पक्षिणः, ‘पर्यासते’ परित आगत्योपविशन्ति, ‘ताऽ समां’ तं संवत्सरं सर्व्वमपि, पक्षिणः, ‘प्रजाः’ पुत्रादीन्, ‘पर्यासते’ पुत्रादिशवदेहेषु प्रविशन्ति, प्रजा म्रियन्त इत्यर्थः । अतस्तेजोऽन्नकामराहित्येऽपि प्रजारक्षणार्थं, ‘उत्तरवेद्यामेवोद्दासयेत्’ ॥

तत्रापि देशविशेषं विकल्पितं विधत्ते । “पुरो वा पश्चाद्दासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति । तत्पश्चान्निमोचति । स्वामेवैनं योनिमनूद्दासयति” । इति ॥ (५ प्र०।१० अ०। ६ म०) । उत्तरवेदेः पूर्व्वभागे पश्चिमभागे वा प्रवर्ग्यं ‘उद्दासयेत्’ । प्रवर्ग्यस्वरूपं इदं आदित्य‘ज्योतिः’, ‘पुरस्तात्’, ‘उदेति’, ‘पश्चात्’, अस्तमेति । ततस्तथोरुभयोरपि तदीयस्थानत्वात् स्वकीयमेव स्थानं ‘अनु’सृत्य ‘उद्दासयति’ ॥

अन्यं देशविशेषं विधत्ते । “अपां मध्य उद्दासयेत् । अपां वा एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” इति ॥ ४ ॥ (५ प्र०।१० अ०। ७ म०) । ‘एतत्’ और्व्वविद्युत्स्वरूपं,* ‘ज्योतिः’, ‘अपां मध्यादजायत’ । ‘प्रवर्ग्यः’, च ‘ज्योतिः’स्वरूपः । तस्मात् ‘एनं’ प्रवर्ग्यं, स्वकोय एव स्थाने ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

देशान्तरं विधत्ते । “यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां

* ‘एतत्’ वैद्युतरूपमिति E, चिह्नितपुस्तकपाठः । ‘एतत्’ और्व्व-वैद्युतरूपमिति H, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दिशुद्वासयेत् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निनैवेनं
वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति*” । इति । (५ प्र०।१० अ०।८ म०) ।
यजमानः ‘यं’† पुरुषं, ‘द्विष्यात्’, ‘सः’ द्वेष्टः, यस्यां दिशि
तिष्ठति, ‘तस्यां दिशि’, प्रवर्ग्यं ‘उद्वासयेत्’ । प्रवर्ग्यस्य वैश्वान-
नराग्निरूपत्वात् ‘एनं’ द्वेष्ट्यं, ‘अभि’लक्ष्य वैश्वानराग्निनैव ‘प्रव-
र्त्तयति’ । तेनाग्निना तमभितो दहतीत्यर्थः‡ ॥

तत्रैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “आदुम्बर्याः शाखायामु-
द्वासयेत् । ऊर्ग्वो उदुम्बरः । अन्नं प्राणः । शुष् घर्म्मः ॥ ५ ॥
इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपि दहामोत्याह ।
शुचैवास्य प्राणमपि दहति । ता जगार्त्तिमार्च्छति” । इति ।
(५ प्र०।१० अ०।८ म०) । उदुम्बरवृक्षस्य येयं शाखा तस्यां
प्रवर्ग्यं ‘उद्वासयेत्’ । उदुम्बरस्यान्नरूपत्वात्, अन्नस्य प्राणस्थिति-
हेतुत्वात्, घर्म्मस्य च सन्तापरूपत्वात्, तदनुसारेणाद्वासनकाले
इदमित्यादिमन्त्रं पठेत् । ‘अमुष्यायणस्य’ देवदत्तपुत्रस्य, ‘अ-
मुष्य’ यज्ञदत्तस्य, ‘प्राणं’ ‘इदं’ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा,
‘शुचा’ सन्तापेन, ‘अपि’, ‘दहामि’ सर्व्वतो दग्धं करोमि । एत-
न्मन्त्रपाठेन ‘अस्य’ द्वेष्ट्यस्य, ‘प्राणं’, सन्तापेन ‘दहति’, एव ।
तदानीमेवासौ ‘आर्त्तिं’, प्राप्नोति ॥

देशान्तरं विधत्ते । “यत्र दर्भा उपदीकसन्तताः सुः । त-

* वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति इति F, H, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† वक्ष्यमाणोऽयमिति D, F, H चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

‡ हरतीत्यर्थः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दुदामयेद् वृष्टिकामस्य । एता वा अपामनुज्जावर्यो* नाम ।
 बहर्भाः । असौ खलु वा आदित्य इतो वृष्टिमुदीरयति ।
 अमावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नियच्छति । ता आपो नियता
 धन्वना यन्ति” इति ॥ ६ ॥ (५ प्र० १२ ० अ० १२ ० म०) । यस्मि-
 न्देशे ‘दर्भाः’, ‘उपदीकमन्ताः’ स्तम्बरविच्छिन्नाः,† भवन्ति ।
 वृष्टिकामः तत्र ‘उदामयेत्’ । य एते दर्भाः ‘एताः’, एव ‘अपां’,
 ‘अनुज्जावर्यः’ इत्येतन्नामभाजो भवन्ति, ‘अनुज्जाः’ अनुक्रम-
 गताः प्रवाहाः, तद्युक्ता नद्यः ‘अनुज्जावर्यः’ । आपो वै दर्भा
 इति श्रुत्यन्तरात् दर्भाणामविच्छिन्नप्रवाहोपेतनदीरूपत्वं । प्रव-
 र्गस्यादित्यरूपत्वादादित्यवद् वृष्टिप्रदः । अतो दर्भेषु तदु-
 दामने सति ‘आदित्यः’, द्युलोकाद् ‘वृष्टिः’, प्रेरयति । ‘ताः’
 च ‘आपः’, ‘धन्वना’ मरुदशेन सह, ‘नियताः’, प्रवर्तन्ते ॥

गोः पयः, उत्तरवेदिः, आसते, स्थापयति, घर्माः, यन्ति ॥

इति पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

* अपामनूम्भावर्य इति B, E, G, I, चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।
 अपामनूम्स्यावर्य इति J, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† स्तम्ब एव विच्छिन्ना इति D चिह्नितपुस्तकपाठः । स्तम्बरवि-
 च्छिन्ना इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) म॒हीनां प॒योऽसि वि॒हितं दे॒व॒त्रा^(१) । (२) ज्यो॒ति॒र्भा
अ॒सि वन॒स्पती॑नामोष॒धीनां॑ रसः^(२) । (३) वा॒जिनं॑ त्वा
वा॒जिनोऽवन॑यामः । ऊ॒र्द्धं मनः॑ सुव॒र्गं^(३) ॥ अनु० १२ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रवर्गोद्वासनमुक्तं । तत्र महावीरे द्रव्यपूरणावसरे* घर्मेतत्तेऽन्नमिति मन्त्रात् पूर्वं त्रयो मन्त्रा अपेक्षिताः, ते अत्र द्वादशे अभिधीयन्ते । कल्पः । महीनां पयोऽसीति महावीरे गोपय आनयतीति विहितं, देवत्रेति मन्त्रशेषः । (१ मन्त्रः) । हे द्रव्य 'देवत्रा' देवनिमित्तं,† 'विहितं' सम्पादितं, 'महीनां' गवां, 'पयः', 'असि' ॥

कल्पः । ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मध्विति महावीर आनयतीत्यनुवर्तते । (२ मन्त्रः) । हे मधुद्रव्य 'वनस्पतीनां', 'ओषधीनां', च 'रस'भूतत्वं 'ज्योतिर्भाः' ज्योतिषां प्रकाशकः, 'असि' ॥

कल्पः । वाजिनं त्वा वाजिनो वनयाम इति दधीनि महावीर आनयतीत्यनुवर्तते । ऊर्द्धं मनः सुवर्गमिति मन्त्रशेषः । (३ मन्त्रः) । 'ऊर्द्धं' उपरिवर्त्तमानं, 'मनः' मननीयं,

* निरूपणावसरे इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ५०७ एछे द्रव्यम् ।

‡ देवेषु देवनिमित्तमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) अस्कान् द्यौः पृथिवीं । अस्कान्दृषभो युवा गाः ।
स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु^(१) ।
(२) अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा ।
स्कन्नात् प्रजनिषीमहि^(२) ॥ अनु० १३ ॥

स्वर्गं प्राप्तुम्, हे दधिद्रव्य, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, त्वं 'वाजिनः'
अन्नवन्तो वयं, 'अवनयामः' महावीरे प्रक्षिपामः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशमारभ्य प्राचेण घर्माप्रायश्चित्ताः * उच्यन्ते । कल्पः ।
यदि घर्मा स्कन्देत्, अस्कान् द्यौः पृथिवीमिति द्वाभ्यामभि-
मन्त्रयते इति । तत्र प्रथमामाह । (१) "अस्कान् द्यौः पृथिवीं ।
० स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु" (२) इति । 'द्यौः' द्युलोकाख्यो देवः,
'पृथिवीं', देवतां प्रति 'अस्कान्' स्ववीर्यं स्कन्दितवान् । तथा
'युवा' यौवनोपेतः, 'दृषभः', 'गाः', बङ्गोः† प्रति 'अस्कान्'
स्वकीयं वीर्यं स्कन्दितवान् । 'इमा विश्वा भुवना' एतानि

* त्रयोदशमारभ्य त्रयो घर्माप्रायश्चित्ता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† बर्हीः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

या पुरस्ताद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वा-

सर्वाणि भूतजातानि, 'स्कन्ना' स्कन्नवीर्यरूपाणि । अतोऽत्रापि 'स्कन्नः' द्रव्यस्कन्दनयुक्तः,* 'यज्ञः', 'प्रजनयतु' प्रजामुत्पादयतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (९) "अस्कानजनि प्राजनि । • स्कन्नात् प्रजनिषीमहि" (१०) इति । 'अस्कान्' द्रव्यं स्कन्नमभूत्, तेन 'अजनि' किञ्चिदपत्यमुत्पन्नं । 'प्राजनि' प्रकर्षेणापत्यस्य अपत्यमुत्पन्नं । 'स्कन्नात्', द्रव्यात् 'वृषा' सेचनसमर्थः पुत्रः, 'आजायते' । अतो वयं 'स्कन्नात्' द्रव्यात्, 'प्रजनिषीमहि' प्रकर्षेणापत्यमुत्पादयामः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मेण चरत्सु विद्युदापतेत् या पुरस्ताद्विद्युदापतदिति । एतैर्यथालिङ्गं जुहुयादिति । पाठस्तु । "याः पुरस्ताद्विद्युदापतत् । • तां त एतेनावयजे स्वाहा" इति । 'या' 'विद्युत्' अग्निरूपा, 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'आपतत्' पतितवती, इति 'तां' विद्युतं, 'ते' तव, सम्बन्धिना

* स्कन्नद्रव्ययुक्त इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हा । या दक्षिणतः । या पश्चात् । योत्तरतः । योपरि-
 ष्टाद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥
 अनु० १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा ।
 चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा
 वाचे सरस्वत्यै स्वाहा ॥ अनु० १५ ॥

‘एतेन’ होमेन, ‘अवयजे’ नाशयाम* । अत्र त इत्यभिधाना-
 द्वर्गः सम्बोधनीयः । या दक्षिणत इत्यादिषु त्रिषु विद्युदि-
 त्यादिकमनुषञ्जनीयं । अनुषङ्गद्योतनायैवोत्तमे मन्त्रे पुनः
 पद्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्म्म
 प्रायश्चित्तानीति घर्म्मविषये यद्वैकल्पं तद्वारयितुमनुवाकद्वय-
 होमः । तत्रैकमनुवाकमाह । “प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा

* नाशयामि इति D चिह्नितमुक्तकपाठः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पू॒ष्णे स्वा॑हा पू॒ष्णे शर॑से स्वा॑हा । पू॒ष्णे प्र॑प॒थ्याय॑
स्वा॑हा पू॒ष्णे न॒रन्धि॑षाय स्वा॑हा । पू॒ष्णेऽङ्घ्रि॑ण्ये स्वा॑हा
पू॒ष्णे न॒रुणाय॑ स्वा॑हा । पू॒ष्णे सा॑के॒ताय॑ स्वा॑हा ॥
अनु० १६ ॥

• वाचे सरस्वत्यै स्वाहा” इति । ‘वाक्’शब्देन वक्तव्यशब्दमात्रवशङ्कां वारयितुं देवतावाचकस्य सरस्वतीशब्दस्य प्रयोगः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अनुवाकान्तरमाह । “पू॒ष्णे स्वा॑हा पू॒ष्णे शर॑से स्वा॑हा ।
• पू॒ष्णे सा॑के॒ताय॑ स्वा॑हा” इति । षोषको देवः ‘पूषा’, स एव विशेषणभेदाद्भिद्यते । ‘शरसे’ शत्रूणां हिंसकाय, ‘प्रपथ्याय’ प्रकृष्टस्वर्गमार्गहिताय, नरान् मनुष्यान्, धिनेति प्रीणयतीति ‘नरन्धिषः’, तस्मै । ‘अङ्घ्रिणिः’ रञ्जनेन दीप्यमानः, तस्मै । नृनय इति धातोर्नरुणशब्दः प्राणिनां स्वस्वमार्गेषु नेता ‘नरुणः’, तस्मै । आसमन्तात् ज्ञानमाकेतः तेन सह वर्त्तत इति ‘साकेतः’, तस्मै ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

उदस्य शुभाङ्गानुर्नार्त्तं बिभर्त्ति । भारं पृथिवी
न* भूमि । प्र शुक्रैतु देवी मनीषा । अस्मत् सुतेष्टो
रथो न वाजी । अर्चन्त एके महि साम मन्वत† । तेन

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । घर्मेष्टकामुपदधात्युदस्य शुभाङ्गानुरित्यनुवाके-
नेति । एतच्च महाग्निचयने द्रष्टव्यं । तथा च तत्र सूत्रका-
रेणोक्तं । घर्मेष्टकामुपधाय कुलायिनी तयोः प्रवर्ग्ये मन्त्रा-
विति । पाठस्तु । “उदस्य शुभाङ्गानुर्नार्त्तं बिभर्त्ति । ० तथा
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सोद” इति । ‘भानुः’ सूर्यः, ‘अस्य’ अग्नेः,
‘शुभात्’ बलात्, ‘उत्’ एति, उच्छब्देनाकाङ्क्षितत्वात् एतीत्य-
ध्याहर्त्तव्यः । स च भानुः ‘नार्त्तं’ आर्त्तिं न प्राप्तः, पुनः
पुनः उदयङ्गच्छतोऽप्यग्निबलसाहाय्यादार्त्तिंस्तस्य न विद्यते ।
‘पृथिवी न’ भूमिरिव, भूमिप्रयातं ‘भारं’, ‘बिभर्त्ति’ । यथा
पृथिवी प्राणिनां भारं सहते तथा अयं रश्मिभारं सहते ।
तस्य अग्नेः प्रसादात् ‘शुक्रा’ निर्मला, ‘मनीषा’ ‘देवी’ कर्मणि
मनः प्रेरयन्ती देवता, प्रकर्षेण ‘एतु’ प्राप्नोतु । किन्निमित्तमिति
एतदुच्यते, ‘अस्मत्’ निमित्तार्थे, पञ्चमी, अस्माननुयद्दीतु-

* एधिन् इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्मती इति D, F चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सू॒र्य्यम॒धारयन् । तेन॒ सू॒र्य्यम॒रोचयन् । घ॒र्मः शि॒र-
स्तद॒यम॒ग्निः । पु॒रोष॑म॒सि सम्प्रि॑यं प्र॒जया॑ प॒शुभिर्भु॑-
वत् । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु । तया॑ दे॒वत॑या॒ङ्गिर॑-
स्व॒ध्रुवा॑ सीद ॥ अनु० १७ ॥

मित्यर्थः । बुद्धिप्राप्तौ दृष्टान्तः । ‘सुतष्टः’ वर्धकिना सुष्टु-
तक्षणेन निष्पादितः, ‘वाजी’ वेगवान्, ‘रथो न’ रथ इव,
‘एके’ महात्मानः, तं अग्निं ‘अर्चन्तः’ । ‘महि’ पूजार्हे, ‘साम’
सर्वेषु समं, ‘मन्वत’ मनसि निश्चितवन्तः । ‘तेन’ अग्नि-
तेजसा, ‘सूर्य्य’, ‘अधारयन्’ पोषितवन्तः । उद्यन्तं वावादि-
त्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतं, ‘तेन’ अग्नितेजसा, ‘सूर्य्य’,
‘अरोचयन्’ आदीप्तियुक्तमकुर्वन् । ‘घर्मः शिरः’ यदिदं प्रवर्ग्य-
रूपं यज्ञस्य शिरोऽस्ति, ‘तदयं’ चीयमानः, ‘अग्निः’, एव ।
अतो हे अग्ने, त्वं ‘पुरोष’ इष्टकोपादान* मृत्स्वरूपं, ‘असि’ ।
तच्च स्वरूपं ‘प्रजया पशुभिः’, ‘सम्’, एत्य ‘प्रियं भवत्’ यजमा-
नानां प्रियं भवति । तथाविधाग्निरूपे हे घर्मैष्टके ‘प्रजापतिः’,
त्वां अत्र क्षेत्रे ‘सादयतु’ स्थापयतु । ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरो-
भिरिव, ‘तया’ प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती ‘ध्रुवा सीद’
स्थिरा भूत्वा तिष्ठ ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः । ये
ते अग्न इन्द्रो या उर्णुनाभयः* । यास्ते अग्ने तनुव
ऊर्जो नाम । ताभिस्त्वमुभयोभिः संविदानः । प्रजा-
भिरग्ने द्रविणेह सीद । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ अनु० १८ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः । कुलायिनीं यास्ते आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेनेति,
उपदधातीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु । “यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो
याः कुलायिनीः । ० तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘ते’ लदीया, ‘आर्द्राः योनयः’ अश्वत्थवृक्षादि-
रूपाः, ‘आर्द्राः’ कारणविशेषाः, सन्ति । अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्वि-
जातामग्नेस्तनुं यज्ञियाः सम्भरामीति श्रुतेः । ‘याः’ च ‘कुला-
यिनीः’ आहवनीयादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’
लदीयाः, ‘इन्द्रवः’ चन्द्रप्रभृतयः स्थानविशेषाः, ‘ये’, सन्ति ।
‘या उर्णुनाभयः’ याश्चोर्णुनाभ्यादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे
‘अग्ने’, ‘ते’ लदीया, ‘याः’ च अन्याः, ‘तनुवः’, ‘ऊर्जो नाम’
आषध्यादिपाचकत्वेनोर्ङ्नामधारिण्यः सन्ति । ‘ताभिः’ स-

* या उनाभय इति A, B, G, I, J, चिह्नितपुस्तकपञ्चकपाठः ।

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर॑सि वै॒श्वान॑रोऽसि । सं॒वत्स॑रोऽसि परि॒-
वत्स॑रोऽसि । इ॒दा॒वत्स॑रोऽसीदुवत्स॑रोऽसि । इ॒द्वत्स॑-
रोऽसि वत्स॑रोऽसि । तस्य॑ ते वस॒न्तः शिरः॑ । ग्री॒ष्मो
दक्षि॑णः प॒क्षः । वर्षाः॑ पु॒च्छं । शर॑दुत्तरः प॒क्षः । हे॒मन्तो
मध्यं॑ । पूर्॒वप॒क्षाश्चित॑यः । अ॒पर॒पक्षाः॑ पुरी॑षं । अ॒हे-

र्वाभिः, युक्तः 'त्वं', 'उभयोभिः' दैवीभिर्मानुषोभिश्च, 'प्रजा-
भिः', 'संविदानः' ऐकमत्यं गतः त्वं* 'इह' क्षेत्रे, 'द्रविण'
अस्माकं धनमिमित्तं, हे 'अग्ने', 'सीद' तिष्ठ, प्रजापतिरि-
त्यादि पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । अध्वर्युरग्निमभिमृशति अ॒ग्निर॑सि वै॒श्वान॑रोऽसी-
त्यनुवाकेनेति । पाठस्तु । “अ॒ग्निर॑सि वै॒श्वान॑रोऽसि । • तथा
देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद” इति । इष्टकाभिर्निष्पन्न हे देव
त्वं 'अ॒ग्निर॑सि', अ॒ङ्गारै॑र्विना इष्टकाशरीरमात्रेणैव अ॒ग्नित्वं॑ ।

गतः सन् इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रा॒त्राणीष्ट॑काः । तस्य॑ ते॒ मासा॑श्चा॒र्द्धमा॑साश्च॑ कल्पन्तां ।
 ऋ॒तव॑स्ते कल्पन्तां । सं॒वत्स॑रस्ते॒ कल्प॑तां । अ॒ग्नि॒हो॒
 रा॒त्राणि॑ ते कल्पन्तां । एति॑ प्रेति॒ वीति॑ समित्युदिति॑ ।
 प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु । तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्व॒ध्रुवः॑
 सीद ॥ अनु० १६ ॥

‘वैश्वानरः’ विशेषां नराणां उपकारकः, ‘अग्नि’ । प्रभवादी-
 नामेकैकपञ्चके वर्त्तमानाः शब्दाः* संवत्सरादयः, सर्वेष्वनुगतो
 वत्सरः, त्वमेवं षड्विधः ‘अग्नि’ । ‘तस्य’ तथाविधस्य, ‘ते’
 ऊर्जरूपस्य, वसन्ताद्यृतवः ‘शिरः’ आद्यवयवाः, चैत्रादिमा-
 सेषु ये शुक्लपक्षाः ते चित्तिरूपाः । ये च कृष्णपक्षाः ते
 पुरीषरूपाः । यान्यहोरात्राणि तानीष्टकारूपाणि । ‘तस्य ते’
 तादृशस्य तव, मासादयः स्वस्वकार्यचमा भवन्तु । इतिशब्द-
 शिरस्काः आ, प्र, वि, सम्, उदः, उपसर्गाः अत्र निर्दिष्टाः, तैरु-
 चितक्रियां संयोज्य अग्निहोत्रं स्तोतव्यं† इति तात्पर्यार्थः ।
 उचितक्रियाणां च बहूनां सम्भवात् महती स्तुतिः सम्पद्यते ।
 प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् । अग्निविशेषणत्वाद् ध्रुव इति लिङ्ग-
 निर्देशः ॥●

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

* अब्दा इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अग्निस्तोतव्य इति D, E चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भुवः सुवः^(१) । (२) ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाह्य-
हसः^(२) । (३) विधुन्दद्राणः समने बहूनां । युवा-
नः सन्तम्पलितो जगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वा-

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) “भूर्भुवः सुवः” (२) इति सर्वप्रायश्चित्तानीति । त्रयो लोकाः
सुखप्रदा भवन्त्विति मन्त्रत्रयस्यार्थः ॥

कल्पः । यदि महावीरः पद्येत ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये इति
द्वाभ्यामिति । पाठस्तु । “(१) ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये, ऊर्ध्वो नः पाह्य-
हसः,” (२) इति । एतच्च मन्त्रयोः प्रतीकद्वयं । तौ च मन्त्रावञ्जन्ति
त्वांमध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः । यदि भिद्येत विधुन्दद्राणमिति सन्दृष्ट्वादिति* ।
पाठस्तु । (१) “विधुन्दद्राणः समने बहूनां । ० स ह्यः समानः” (२)
इति । ‘बहूनां’ कर्मणां, ‘समने’ समीचीनचेष्टारूपे अनुष्ठाने,
‘द्राणं’ भूयःप्रवर्त्तमानं, ‘विधुं’ अनुष्ठानस्य विधातारं महावीरं,
‘युवानं’ यौवनोपेतपुरुषवद्दृढं, एवं ‘सन्तः,’ ‘पलितः’ वयोहीन-
सदृशः† शैथिल्यविशेषः, ‘जगार’ निगोर्णवान् ‘देवस्य’ जग-
दिधातुः परमेश्वरस्य, ‘काव्यं’ ‡ अभिज्ञानरूपं, ‘महित्वा’ महिमानं,
‘सः’ महावीरः, ‘ह्यः’ पूर्वद्युः, ‘समान’ सम्यक् चेष्टितवान् । ‘अद्य’

* सन्दृष्ट्वादिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† वयोहानिसदृश इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ काव्यं इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ऽद्या ममार। स ह्यः समान^(९) । ^(४)यदृते चिदभिः।
पुरा जर्तभ्य आतृदः। सन्धाता सन्धिं मघवा पुरो-
वसुः ॥१॥

निष्कर्त्ता विहृतं पुनः^(४) । ^(५)पुनरूर्जा सह रय्या^(५) ।

‘पश्य’ हे जनसमूह अवलोकय । किन्तुन्माहात्म्यमिति तदुच्यते ।
अस्मिन् दिने, ‘ममार’ भगोभूत्,* ईदृशं खल्वोश्वरस्य माहात्म्यं ॥

कल्पः । ततो यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युः तैरेनमभि-
सन्दृष्ट्वात् यदन्यन्मासान्माषेभ्यश्च । यदृते चिदभिः इति
भिन्नं महावीरं विधुन्दद्राणमिति मन्त्रेण सन्धाय यदृते
चिदिति मन्त्रेण संश्लेषणसाधनैरुपलिप्स्येत् । पाठस्तु । ^(४)“य-
दृते चिदभिः । • निष्कर्त्ता विहृतं पुनः” ^(५)इति ।
‘यत्’ महावीरस्वरूपं, ‘जर्तभ्यः पुरा’ कपालजरणेभ्यः† कपा-
लानाञ्चूर्णाभावेभ्यः पूर्वं, ‘अभिः चृते’ अभितः संश्लेषणसाध-
नानि द्रव्याणि विना, ‘आतृदः‡ तर्दनभङ्गं प्राप्नोत् । तस्य
महावीरस्य ‘मघवा’ इन्द्रः, ‘सन्धिं’ सन्धानं, करिष्यति ।
कीदृशो मघवा, ‘पुरोवसुः’ पुरतोऽवस्थितानि वसूनि संश्लेषणसा-
धनानि द्रव्याणि यस्यामौ पुरोवसुः, इत्थं स इन्द्रः ‘विहृतं’ वि-
शेषेण भग्नं महावीरं, ‘पुनर्निष्कर्त्ता’ पुनरपि सम्पादयिष्यति ॥

* महावीरो भगो भूदिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कपालक्षरणेभ्य इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ आतृद इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

(१) मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । मा नः परमधरं मा
रजोऽनैः । मा स्वस्मास्तमस्यन्तराधाः । मा रुद्रियासो
अभिगुर्वृधानः^(१) । (२) मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान् ।

कल्पः । यदि घर्म प्रतिपरोयुः, न वा प्रतिपरोयुः, पुनरूर्जा-
सह रयेति" (५) मन्त्रः । एताभ्यासेन प्रतिपरोयुरिति त्रिः परिषि-
ञ्चन् पर्येतीति यदुक्तं, तत्राधिकपर्यावर्त्तने त्रिः पुनः परियन्तीति
विपरीतावर्त्तनं यदुक्तं, तदकरणेयेतत् प्रायश्चित्तं । तत्र मन्त्रयो-
र्यदिदं* प्रतीकद्वयं, पुनरूर्जा निवर्त्तस्वेत्येको मन्त्रः, सह रय्या नि-
वर्त्तस्व इत्यपरो मन्त्रः, एतावुभावपि भूमिभृन्नेत्यत्रा व्याख्याता ॥

कल्पः । मा नो घर्म व्यथित इत्यष्टौ घर्मे व्यथिते प्रायश्चित्ता-
नीति । घर्मस्याज्यपयोरूपद्रव्यस्य व्यथनं चलनं सन्तापाधिक्येन
पात्रस्थोपरि उद्गमने सति एतत्प्रायश्चित्तं । तत्र प्रथमाष्टचमाह ।
(१) "मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । ० मा रुद्रियासो अभि-
गुर्वृधानः" (१) इति । 'नः' अस्मदीय, हे 'घर्म' हविर्द्रव्य, त्वं 'व्यथि-
तः' चलितो भूत्वा, 'नः' अस्मान्, 'मा विव्यथः' स्वस्थानान्मा वि-
चालय । 'नः' अस्माकं, 'परं' उत्कृष्टं कर्म, 'अधरं' निःकृष्टं,
'मा', कुरु । 'रजो मा अनैः' अस्मान् रजोगुणं मा प्रापय, । तथा
'तमस्यन्तः' तमोगुणमध्ये, 'अस्मान्', सुष्टु 'मा आधाः' मा
स्थापय । 'वृधानः' वर्धमाना उद्धानाः, 'रुद्रियासः' रुद्रसम्बन्धिनः
क्रूरदेवाः, 'मा अभिगुः' अस्मिन् कर्मणाभिमुख्येन मा आगच्छन्तु ।

* मन्त्रयोदितमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

+ भूमिभृन्नेत्यनुवाके इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्विषा सुनीते मा परादाः। मा नो रुद्रो निर्वृ-
तिर्मा नो अस्ता। मा द्यावापृथिवी हीडिषातां^(७) ॥ २ ॥

(८) उप नो मित्रावरुणाविहावतं। अन्वादीध्याथा-
मिह नः सखाया। आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः।
उग्रा शता पाष्ठाऽद्य विषा परि णो वृणक्तु^(८)।

अथ द्वितीयामाह । “(७) मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान् । •
मा द्यावापृथिवी हीडिषातां” (७) इति । हे घर्म ‘हीडितेभिः’ अप-
राधयुक्तैः, ‘नः’ अस्मादीयैः, ‘क्रतुभिः,’ कुपितस्त्वं ‘अस्मान्’ यजमा-
नान्, ‘द्विषा’ द्वेषेण, ‘सुनीते’ सुष्टु सम्पादिते फले, ‘मा परादाः’
निराकरणं मा कुरु, । एतावन्तङ्कालं महता स्वक्लेशेन सम्पादितङ्क-
र्मफलमोषदपराधद्वेषेण मा विनाशयेत्यर्थः । तथा ‘रुद्रः’ क्रूरो
देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘मा अस्ता’ मैव अस्यतु, मा निराकरोतु ।
‘निर्वृतिः’ अपि राक्षसदेवता, ‘नः’ अस्मान्, ‘मा अस्ता’ मा अ-
स्यतु, मा निराकरोतु । ‘द्यावापृथिव्यावपि देवते’ ‘मा हीडि-
षातां’ अस्मद्विषये क्रोधम्माकुरुतां ॥

अथ तृतीयामाह । (८) “उप नो मित्रावरुणाविहावतं । • पा-
ष्ठाऽद्य विषा परिणो वृणक्तु” (८) इति । हे ‘मित्रावरुणौ,’ ‘नः’
अस्मान्, घर्मापराधरक्षितान्, ‘इह’ कर्मणि, ‘उपावतं’ उपेत्य रक्षतं ।
हे ‘सखाया’ सखिवदत्यन्तस्निग्धौ युवां, ‘इह’ कर्मणि, ‘नः’ अस्मान्,

(६) इ॒मं मे॑ वरु॒ण तच्चा॑यामि । त्वन्नोऽग्ने॑ स त्वन्नोऽग्ने॑ । त्व-
मग्ने॑ अया॒सि^(६) । ^(१०)उद॒यन्त॑म॒सस्परि॑ । उदु॒त्यच्चि॒त्रं ।
वयः॑ सु॒पर्णाः^(१०) ॥ ३ ॥

पु॒रोव॒सुः, हो॑डिषाताः, सु॒पर्णाः ॥ अनु० २० ॥

‘अन्वादीध्याथां’ अनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान् कुरुतं । ‘आदित्यानां,’
सम्बन्धिनी ‘हेतिः’ पापिषु हिंसाकारणमायुधं, ‘नः’ अस्मान्,
‘परिवृणक्तु’ सर्वतो वर्जयतु । कीदृशी हेतिः, ‘प्रसितिः’
प्रकृष्टबन्धा,* ‘उया’ तीक्ष्णघाता, ‘पाष्ठा’ बद्धस्पर्शा, बद्धभिरव-
यवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः† । ‘विषा’ व्यापिनी, ‘अद्य’शब्दो यथो-
क्तविशेषणसमुच्चयार्थः ॥

चतुर्थादीनामष्टमान्तानाम्पञ्चानाम्प्रतीकानि दर्शयति । “(६)
इ॒मं मे॑ वरु॒ण तच्चा॑ यामि । ० त्वमग्ने॑ अया॒सि^(६)” । तत्राद्यं मन्त्रद्वयं
इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्नर इत्यत्र व्याख्यातं । अनन्तरन्तु मन्त्रद्व-
यमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यत्र व्याख्यातं । अन्तिमो जुष्टो दमूना
इत्यत्र व्याख्यातः ॥

कल्पः । यदि घर्मेण चरंस्त्वादित्योऽस्त्वमियात् । अपरस्या-
न्दारि दर्भेण हिरण्यं प्रवध्य उदयन्तमसस्परितुपस्थाय उदुत्यं
चित्रमिति दाभ्याङ्गार्हपत्ये जुत्वा प्रवृज्य श्वेभृते वयःसुपर्णा इत्या-

* प्रकृष्टबन्धना इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । प्रकृष्टसम्ब-
न्धना इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रहरणसमर्थेत्यर्थ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) भूर्भवः सुवः । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो
मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यं । त्रिशुग्धर्मा विभातु मे ।

दित्यमुपतिष्ठत इति । चतसृणामेतासामत्र प्रतीकान्यान्वातानि ।
(१) प्रतीकः) उदयमिति मन्त्रः समास्वाग्र इत्यनुवाके व्याख्यातः ।
उदृत्यं चित्रमिति द्वयं उदृत्यं जातवेदसे इत्यनुवाके व्याख्यातं ।
वयः सुपर्णा इति मन्त्रः स ईर्षाहि इत्यनुवाके व्याख्यातः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

यदि घर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु ।
(१) “भूर्भवः सुवः । ० उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि” (१) इति । भू-
रादिलोकदेवता अनुगृह्णन्त्विति शेषः । ‘त्यत्’ प्रसिद्धं, ‘महत्’
इन्द्रियसामर्थ्यं, ‘मयि’, ‘धायि’ धीयतां, स्थाप्यतां । तथा ‘दक्षः’
उत्साहः, ‘क्रतुः’ अनुष्ठानं, ‘सुवीर्यं’ सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यं,
तत्सर्वं ‘मयि,’ स्थाप्यतां । ‘त्रिशुक्’ अग्निविद्युदात्मनः त्रेधा-
भिन्नदोषि, ‘घर्मः,’ मर्दर्थं आकृत्यादिभिः ‘सह’, ‘विभातु’
विविधन्दीयतां । ‘आकृतिः’ सङ्कल्पः, ‘मनः’ सङ्कल्पसाधनं,
‘विराट्’ अन्नं, ‘ज्योतिः’ तेजः, ‘यज्ञः’ क्रतुः, ‘पयः’ क्षीरं,

आकू॒त्या मन॑सा सह । वि॒राजा ज्योति॑षा सह । यज्ञे॒न
 पय॑सा सह । ब्रह्म॑णा तेज॑सा सह । क्ष॒त्रेण॑ यश॑सा सह ॥
 सत्ये॒न तप॑सा सह । तस्य॑ दो॒हम॑शीमहि । तस्य॑ सु॒म्न-
 म॑शीमहि । तस्य॑ भ॒क्षम॑शीमहि । तस्य॑ त॒ इन्द्रे॑ण
 पी॒तस्य॑ मधु॒मतः । उप॑हृत॒स्योप॑हृतो भक्षयामि^(१) ॥ १ ॥
 यश॑सा सह, षट् च ॥ अनु० २१ ॥

‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः,
 ‘यशः’ कीर्तिः, ‘सत्यं’ अनृतवर्जितं,* ‘तपः’ कच्छचान्द्रायणादिकं,
 ‘तस्य’ तैराकूत्यादिभिर्युक्तस्य घर्मस्य, ‘दोहं’ वृश्चादिसमृद्धिं, वयं
 ‘अशीमहि’ । ‘तस्य सुम्नं’ तन्निमित्तं सुखञ्च, ‘अशीमहि’ । ‘तस्य’
 प्रवर्गस्य, प्रसादात् ‘भक्षं’ च ‘आशीमहि’ व्याप्नुयाम । हे घर्म
 ‘तस्य’ तादृशस्य, ‘ते’ तव, ‘रसं’ ‘उपहृतः’ अनुज्ञातः, अहं भक्ष-
 यामि । कीदृशस्य तव, ‘इन्द्रेण’, प्रथमं ‘पीतस्य,’ ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुज्ञातस्य ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

* अन्तवर्जनमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । स्रुच्च तृष्णा च । अस्रुक्
चानाहुतिश्च । अश्नया च पिपासा च । सेदिश्वा-

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । व्याख्याता घोरास्तन्वेरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानु-
वाकाविति । घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ तत्रोक्तास्तन्व
आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति
हि तत्र सूत्रेऽभिहितं । तथा द्योरेणुवाकयोर्मरुद्गण उक्तः ; स
च विकल्पितः ; तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणभि-
हितः ; मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ; वैश्वदेवीमामिचान्तस्या-
रण्येऽनुवाक्यैर्गणैः * कपालानुपदधातीति । ब्राह्मणञ्चाम्नातं, योऽरण्ये-
नुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधातीति । तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथ-
ममनुवाकमाह । (१) “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ० यच्च वयं द्विभ्यः”
(१) इति । हे ‘अग्ने,’ ‘ते’ तव सम्बन्धिन्यः, ‘घोराः,’ अत्युयाः, ‘तनुवः,’
‘याः,’ सन्ति, कास्ता इति चेत् चुदादिभिरमत्यन्तैरष्टाभिः शब्दैः
प्रतिपादिताः । हे ‘अग्ने,’ ‘ते’ तव सम्बन्धिन्यः, ‘एताः’ उक्ताः,

* अनुवाक्यस्तुतायिगेणारति E चाङ्गतपुस्तकपाठः ।

म॑तिश्च । ए॒तास्ते॑ अ॒ग्ने घो॒रास्त॒नुवः॑ । ताभि॑र॒मुङ्ग॑च्छ ।
यो॑ऽस्मान्देष्टि । यच्च॑ वय॒न्दि॒ष्मः^(१) ॥ अनु० २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) स्त्रिक् च स्त्रीहितिश्च स्त्रिहितिश्च* । उ॒ष्णा च॑ शी॒ता च॑ ।
उ॒ग्रा च॑ भी॒मा च॑ । स॒दाम्नी॑ से॒दिर॒निरा॑ । ए॒तास्ते॑
अ॒ग्ने घो॒रास्त॒नुवः॑ । ताभि॑र॒मुङ्ग॑च्छ । यो॑ऽस्मान्देष्टि ।
यच्च॑ वय॒न्दि॒ष्मः^(१) ॥ अनु० २३ ॥

‘तनुवः,’ ‘ताभिः’ तनुभिः सह, ‘यः’ अस्माकन्देष्टा, यश्च द्वेष्ट्यः
‘अमुं’ द्विविधम्पुरुषं, ‘गच्छ’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथ घोरतनूप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह । (१) “स्त्रिक् च
स्त्रीहितिश्च ० यच्च वयं दिष्मः”^(१) इति । स्त्रिगादीन्यनिरान्तानि
तनुनामानि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

* स्त्रीहितिश्चेति J चिह्नितपुस्तकपाठः । स्त्रिहितिश्चेति G, चिह्नित-
तपुस्तकपाठः ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च । निलिम्पश्च
विलिम्पश्च विक्षिपः^(१) ॥ अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) उग्रश्च धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयश्च ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह । (१) “धुनिश्च ध्वान्त-
श्च ० विलिम्पश्च विक्षिपः”^(१) इति । धुन्यादीनि सप्त पदानि
गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । एतद्रूपेण कपाला-
न्यवतिष्ठामित्यर्थः* ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकमनुवाकान्तरमाह । (१) “उग्रश्च धुनिश्च
एत्य प्रेत्य विक्षिपः”^(१) इति । उग्रादीनि सहमानान्तानि सप्त

* कपालान्यवतिष्ठन्तामित्यर्थः इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सहस्र॑ह्वाः॒श्च सह॑मानश्च सह॑स्वाः॒श्च सहो॑याः॒श्च ।
ए॒त्य प्रे॒त्य विक्षि॑पः^(१) ॥ अनु० २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

^(१)अ॒हो॒रा॒त्रे त्वोदी॑रयतां । अ॒र्ध॒मा॒सास्त्वोदी॑ञ्जयन्तु ।

पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । सहस्वादीनि विक्षिप इत्यन्तानि षलामानि विकल्पितानि । अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं कपालोपधाने विकल्पितं । उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रराण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मदुघं वा महावीरं वास्तेनोपहरेत्,
गार्हपत्ये सुवाहुतिं जुहुयात्, अहोरात्रे त्वोदीरयतामिति । पा-
ठस्तु । ^(१)“अ॒हो॒रा॒त्रे त्वोदी॑रयतां ० संवत्सरस्त्वाहन्वसौ”^(१)
इति । चोरस्य नामनिर्देशार्थः ‘असौ,’ इति शब्दः । हे देवदत्त-
नामक चोर त्वामहोरात्रदेवते ‘उदीरयतां’ उद्गमयतां । अर्धमा-
सदेवतास्त्वां ‘उदीञ्जयन्तु’ उत्कर्षणैव जयन्तु । मासदेवतास्त्वां

मासास्त्वा अपयन्तु । ऋतवस्त्वा पचन्तु । संवत्सर-
स्त्वा हन्त्वसौ^(१) ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) खट् फट् जहि । छिन्धी भिन्धी हन्धी कट् । इति
वाचः क्रूराणि^(१) ॥ अनु० २७ ॥

‘अपयन्तु’ वक्त्रौ पक्तुं प्रवर्तन्तां । ऋतुदेवतास्त्वां सम्यक् पक्वं कुर्वन्तु ।
संवत्सरदेवस्त्वां ‘हन्तु’ मारयतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

आभिचारप्रकरणे ब्राह्मणे यदुक्तं, यदाचः क्रूरन्तेन वषट्
करोति इति । तदेतत्क्रूरमाह । (१) “खट् फट् जहि ० इति
वाचः क्रूराणि”^(१) इति । भर्त्सनद्योतकाः खडादयस्त्रयोऽनु-
करणशब्दाः । हननच्छेदनभेदनवाचकानि* तु क्रियापदानि ।
‘इति’ एतानि षड्विधानि, ‘वाचः,’ ‘क्रूराणि’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

* च्छेदनभेदनहननवाचकानि इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१) विगा इन्द्र विचरन्त्याशयस्व । स्वपन्तमिन्द्र
पशुमन्तमिच्छ । वज्रेणामुन्मोदय दुर्विदत्रं । स्वपतोऽस्य
प्रहर भोजनेभ्यः^(१) । ^(२)अग्ने अग्निना संवदस्व । मृत्यो

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि धर्मेण चरत्स्वेकवृक उत्तिष्ठेत् । विगा इन्द्र
विचरन्त्याशयस्वेति एनमभिमन्त्रयत इति । पाठस्तु । (१) “विगा
इन्द्र विचरन्त्याशयस्व ० स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः”^(१) इति ।
एकाकित्वेनारण्ये सञ्चरन् वत्सान्मारयति यः अरण्यस्था सोऽयं
एकवृकः, तद्वाधनमत्र प्रार्थते* । हे ‘इन्द्र,’ ‘विगाः’ वत्सानेक-
वृकादियोज्य, तद्रक्षार्थं ‘विशेषेण ‘चरन्,’ ‘स्याशयस्व’ तमे-
कवृकं बाधितङ्कुरु । हे ‘इन्द्र,’ ‘पशुमन्तं’ वत्सान् भक्षयि-
तुमायातैः पशुभिर्द्युतं तमेकवृकं, ‘स्वपन्तं’ निद्राणं, गच्छ ।
गत्वा च ‘दुर्विदत्रं’ दुर्बुद्धिशीलं, ‘अमुं’ एकवृकं, ‘वज्रेण’ आयुधेन,
बोधय । यथा स्वपन्तं सुप्तं प्रहारेण[†] बोधयन्ति, तथा वज्र-
प्रहारेण बोधय । बोधयेत्यस्यैवार्थः स्पष्टमुच्यते । ‘स्वपन्तं एनमे-
कवृकं, ‘भोजनेभ्यः’ वत्सभक्षणेभ्यः, निवारयितुं ‘प्रहर’ मारय,
इत्यर्थः ॥

कल्पः । उभयत आदीष्योक्तकमस्मै प्रत्यखेत् । अग्ने अग्नि-

* प्रार्थयते इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† हस्तप्रहारेण इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मृत्युना संवदस्व । नमस्ते अस्तु भगवः^(१) । ^(२)सकृत्ते
 अग्ने नमः । द्विस्ते नमः । त्रिस्ते नमः ॥ चतुस्ते नमः ।
 पञ्चकृत्वस्ते नमः । दशकृत्वस्ते नमः । शतकृत्व-
 स्ते नमः । आसहस्रकृत्वस्ते नमः । अपरिमितकृ-
 त्वस्ते नमः । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः^(३) ॥ १ ॥
 त्रिस्ते नमः, सप्त च ॥ अनु० २८ ॥

ना संवदस्वेति । पाठस्तु । ^(१)“अग्ने अग्निना संवदस्व
 नमस्ते अस्तु भगवः”^(२) इति । हे ‘अग्ने,’ उल्लुकाग्रमूल-
 भागवर्त्तिना ‘अग्निना,’ उल्लुकाग्रभागवर्त्तिना सह, ‘संवदस्व’ एक-
 वृत्तं हन्तुमैकमयं प्राप्नुहि । हे ‘मृत्यो,’ मूलभागस्थिताग्निप्रेरित,
 ‘मृत्युना’ अग्रभागस्थिताग्निप्रेरितेन सह, ‘संवदस्व’ एकवृत्तं हन्तुं
 संवादमनुमतिं कुरु । हे ‘भगवः’ ऐश्वर्यादिगुणयुक्त अग्ने, ‘ते’
 तुभ्यं, ‘नमोस्तु’ ॥

कल्पः । अथैनमनुतिष्ठन्ते सकृत्ते अग्ने नम इत्यनुवाक-
 शेषेणेति । पाठस्तु । ^(२)“सकृत्ते अग्ने नमः ० नमस्ते अस्तु
 मा मा हिंसीः”^(३) इति । वृत्तदर्शनावृत्त्यनुसारेण नमस्कारावृ-
 त्तिवाक्यानि योजनीयानि । यद्वा सकृद्दर्शनेपि कृत्स्नो मन्त्रः
 प्रयोक्तव्यः । नमस्कारावृत्त्युक्तिरादरार्था ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ एकोनचिंशोऽनुवाकः ।

(१) अस्ङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः । यमस्य दूतः श्वपाद्वि-
धावसि । गृध्रः सुपर्णः कुणपन्निषेवसे । यमस्य दतः

अथ एकोनचिंशोऽनुवाकः ॥

कल्पः । अथ यदि गृध्रः शालावृको भयेडको दीर्घमुखलूको
भूतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेत्, “अस्ङ्मुखः” “यदेतत्” “दीपितः”
“दीर्घमुखि” “इत्यादलूकः” “यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य” “प्रसार्य
सक्थौ” इत्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्त्र्योल्मुकप्रत्यसनादि समानमि-
ति । तत्र गृध्रविषयमनुवाकमाह । “अस्ङ्मुखो रुधिरेणाव्य-
क्तः ० प्रहितो भवस्य चोभयोः”(१) इति । ‘गृध्रः’ पक्षिवि-
शेषः । हे गृध्र त्वं ‘विधावसि’ विविधन्धावनङ्करोषि, श्वम-
न्विच्छन् सर्वत्र सञ्चरसि । कीदृशः, ‘अस्ङ्मुखः’ अस्क् रक्तं
मुखे यस्यासौ तादृशः, पातुं स्वीकृतेन ‘रुधिरेण,’ मुखस्य
सर्वस्य लेपित्वात् ‘अव्यक्तः,’ ईदृग्जातिरिति निश्चेतुमशक्यः,
‘यमस्य,’ ‘दूतः,’ यमो हि मारयितुं गृध्रं प्रेषयति ।
श्ववत् पश्यते शीघ्रङ्गच्छति इति ‘श्वपात्’ । त्वं रक्तमां-
सयोर्गन्धेन दृषया युक्तत्वात् ‘गृध्रः,’ शोभनौ पर्णे शीघ्रपत-
नक्षमौ यस्यासौ ‘सुपर्णः,’ । तादृशस्त्वं ‘कुणपं’ शवं, ‘निषेवसे’
नितरां सेवसे । सोऽयं गृध्रः ‘यमस्य’ प्रेताधिपतिदेवस्य, ‘भवस्य’
परमेश्वरस्यान्तर्यामिणः, ‘उभयोः’ एतयोः, ‘दूतः,’ । भवो हि यमं

प्रहितो भवस्य चोभयौः^(१) ॥ अनु० २९ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) यदेतद्वृकसो भूत्वा । वाग्देव्यभिरायसि । द्विषन्तं मेऽभिराय । तं मृत्यो मृत्यवे नय । स आर्त्याऽऽर्त्तिमार्च्छतु^(१) ॥ अनु० ३० ॥

प्रेषयति, यमश्च गृध्रं । अतः साक्षात्परम्परया चोभयोर्दूतः सन् इह 'प्रहितः' प्रेषितः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ शालावृकविषयमनुवाकमाह । (१) "यदेतद्वृकसो भूत्वा ० स आर्त्यार्त्तिमार्च्छतु"^(१) इति । वृकः क्रोष्टा, हे 'वाग्देवि' ध्वनि-
देवते, 'वृकसो भूत्वा' वृकादुत्पद्य, 'अभिरायसि' अभिमुख्येन
शब्दं करोषि, इति 'यत्,' तत् 'एतत्,' 'मे,' द्विषन्तं, 'अभि-
लक्ष्य' 'राय' शब्दं कुरु । हे 'मृत्यो' । वृकरूपं 'तं' 'द्विषन्तं,
'मृत्यवे' मारकाय देवाय, 'नय' प्रापय । 'सः' द्विषन्, 'आर्त्या'
रोगेण, 'आर्त्ति' दुःखं, 'आर्च्छतु' प्राप्नोतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) यदीषितो यदि वा स्वकामी । भयेडको वदति
वाचमेतां । तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा संविदानौ । शिवाम-
स्मभ्यं कृणुतं गृहेषु^(१) ॥ अनु० ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) दीर्घमुखि दुह्णु । मास्म दक्षिणतो वदः । यदि

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

भयेडकविषयमनुवाकमाह । (१) “यदीषितो यदि वा ०
कृणुतं गृहेषु”^(१) इति । एडको* मेषः, स च युद्धव्यसनयुक्तः
‘भयेडकः,’ तन्दृष्ट्वैव भीत्या मनुष्याः पलायन्ते । स च ‘यदि,’ केनचित्
‘ईषितः’† प्रवर्तितः, ‘यदि वा,’ ‘स्वकामी’ स्वेच्छावर्त्तो सन्, ‘एतां’
श्रूयमाणां, ‘वाचं वदति’ ध्वनिं करोति । हे ‘इन्द्राग्नी,’ ‘ब्रह्मणा’
परमेश्वरेण सह, ‘संविदानौ’ ऐकमत्यङ्गतौ, ‘अस्मभ्यं’ अस्मदर्थं, ‘गृहे-
षु,’ अस्मदीयेषु, ‘तां’ वाचं, ‘शिवाम्’ सुखकरीं, ‘कृणुतं’ कुरुतं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

दीर्घमुखीविषयमनुवाकमाह । (१) “दीर्घमुखि दुह्णु ० द्विष-
न्तं मेऽवबाधस्व”^(१) इति । ‘दीर्घमुखी’ काकस्त्री, गर्दभी वा, ‘दुष्टा

* एलक इति D I चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† एषित इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दक्षिणतो वदाद्विषन्तं मेऽवबाधस्व^(१) ॥ अनु० ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) इत्यादुलूक आप्तत् । हिरण्याक्षो अयोमुखः ।
रक्षसान्द्रूत आगतः । तमितो नाशयाऽग्ने^(१) ॥
अनु० ३३ ॥

हनुः यस्याः सा दुर्हणूः । हे 'दुर्हणू,' 'दीर्घमुखि,' 'दक्षिणतः'
दक्षिणभागे, 'मास्र वदः' ध्वनिम्मा कार्षीः, 'यदि,' दक्षिणभागे,
'वदात्' शब्दङ्कुर्याः, तदा 'मे,' 'द्विषन्तं,' 'अवबाधस्व' विनाशय ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

उलूकविषयमनुवाकमाह । (१) "इत्यादुलूकः ० तमितो ना-
शयाऽग्ने"^(१) इति । उलूकः, काकविरोधी घूकः, सोयं 'उलूकः,'
'इत्यात्' अनेन प्रकारेण, 'आपप्तत्' प्राप्नोत् । कीदृशः, हिरण्यव-
द्रक्ते अक्षिणी यस्यासौ 'हिरण्याक्षः,' अयोवत् कृष्णवर्णमुखं य-
स्यासौ 'अयोमुखः,' स च यज्ञविघातिनां 'रक्षसां,' 'दूतः,'
सन्, इह समागतः । हे 'अग्ने,' 'तं' उलूकं, 'इतः' स्थानात्,
'नाशय' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्तिशोऽनुवाकः ।

(१) यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य । दैवीं वाचं वदसि । द्वि-
षतो नः परावद । तान्मृत्यो मृत्यवे नय । त आर्त्याऽऽ-
र्त्तिमाच्छन्तु । अग्निनाऽग्निः संवदतां^(१) ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्तिशोऽनुवाकः ।

अथ भूतोपसृष्टविषयमनुवाकमाह । (१) “यदेतद्भूतान्यन्वा-
विश्य ० अग्निनाऽग्निः संवदतां”^(१) इति । यत्तराक्षसग्रहाविष्टो
मनुष्यो यद्वदति तद्विषयमिदमुच्यते । यक्षादिभूतानि प्राणिनः
मनुष्यान् अनुप्रविश्य ‘दैवीं वाचं’ मनुष्याणामयोग्यां काञ्चिद्वाचं,
‘वदसि,’ इति ‘यत्,’ ‘एतत्’ एतेन वचनेन, ‘नः’ अस्माकं,
‘द्विषतः’ शत्रून्, ‘परावद’ पराभूतां यथा भवन्ति तथा वद । हे
‘मृत्यो,’ यक्षादिरूप‘मृत्यवे’ परममृत्युरूपाय* देवाय, ‘तान्’
द्विषतः, ‘नय’ प्रापय । ‘ते’ द्विषन्तः, ‘आर्त्या’ रोगेण, ‘आर्त्ति’
दुःखं, ‘आच्छन्तु’ प्राप्तुवन्तु । अस्मिन्नर्थे ‘अग्निना’ उल्लुकमूलभा-
गवर्त्तिना, ‘अग्निः’ उल्लुकाग्रवर्त्ती, ‘संवदतां’ संवादमनुमतिं
करोतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुस्तिशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

परममृत्युरूपाय इति D चिह्नितपुस्तकपाठः

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) प्रसार्य सक्थ्यौ पतसि । सव्यमक्षि निपेपि च ।
मेह कस्य च नाऽममत्^(१) ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि । कखेन जमदग्निना ।
विश्वावसोर्ब्रह्मणा हतः । क्रिमीणां राजा । अध्येषां

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ शकुनिविषयमनुवाकमाह । (१) “प्रसार्य सक्थ्यौ ०
मेह कस्य च नाऽममत्”^(१) इति । ग्रामगमनादौ शुभाशुभसूचकः
पक्षी शकुनिः, हे शकुने ‘सक्थ्यौ प्रसार्य’ ऊरू प्रसृतौ कृत्वा, इह
‘पतसि’ । ‘सव्यमक्षि’ वामञ्चक्षुः, ‘निपेपि च’ पुनः पुनर्निमी-
लयसि च । तेन दोषेण ‘इह’ अस्मिन् देशे, ‘कस्य च न’ कस्यापि
पुरुषस्य, ‘माऽममत्’ रोगो मा भवतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि धर्मधुक् क्रिमीणा स्यात्, अत्रिणा त्वा क्रिमे ह-
न्मीत्यनुवाकेनास्याः क्रिमोन् हन्यात् । अपि वा सार्वत्रिकमेतत् प्रा-
यश्चित्तं क्रियेत इति । पाठस्तु । (१) “अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि ०

स्थपतिर्हृतः । अथो माताऽथो पिता । अथो स्यूरा
 अथो क्षुद्राः । अथो कृष्णा अथो श्वेताः । अथो आ-
 शातिका हताः । श्वेताभिः सह सर्वे हताः^(१) ॥
 अनु० ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

^(१)आहरावद्य । शृतस्य हविषो यथा । तत्सत्यं यद्मं

श्वेताभिः सह सर्वे हताः”^(१) इति । हे ‘क्रिमे,’ घर्मधुगादिवर्त्तिन्,
 ‘अत्रिणा,’ ‘कण्ठेन,’ ‘जमदग्निना,’ च महर्षिणा अनुगृहीतः अहं
 त्वां ‘हन्मि’ । ‘विश्वावसोर्ब्रह्मणा’ विश्वावसुसंज्ञकस्य गन्धर्वस्य मन्त्रे-
 ण, ‘क्रिमोणां,’ ‘राजा’ स्वामी, ‘हतः’ । ‘अपि,’ च ‘एषां’ क्रिमोणां,
 ‘स्थपतिः’ अन्योपि राजव्यतिरिक्तः प्रभुः, ‘हतः’ । अपि च तव
 ‘माता,’ हता, तथा तव ‘पिता’ । अन्येपि क्रिमयः ‘स्यूनाः,’ ‘क्षुद्राः,’
 ‘कृष्णाः,’ ‘श्वेताः,’ च नानाविधा ‘हताः’ । अपि च ‘आशातिकाः’
 आगत्य शान्त्यमानाः अस्माभिरेव बाध्यमानाः गवाश्वादिशरीरेषु
 वर्त्तमाना दंशयूकादयः सर्वेपि, ‘श्वेताभिः’ क्रिमिजातिभिः, ‘सह,’
 मारिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
 रारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वा आहरावद्य

यमस्य जम्भयोः । आदधामि तथाहि तत् । खण् फण्
मसि^(१) ॥ अनु० ३७ ॥

यत्र अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मणा त्वा शपामि । ब्रह्मणस्त्वा शपथेन शपा-

श्रुतस्येत्यनुवाकेन जुञ्जयात् इति । पाठस्तु । (१) “आहरावद्य
० खण् फण् मसि”^(१) इति । ‘यथा’ यागकाले, ‘श्रुतस्य’ ‘हविषः’
पक्वं हविः, ‘अवद्य’ अवदाद्य, जुञ्ज इति । तथा हे शत्रो लोहितं
द्वितीयं ‘आहर’ आनय । ‘अमुं’ शत्रुं, ‘यमस्य,’ ‘जम्भयोः’
दन्तयोर्मध्ये, ‘आदधामि’ स्थापयामि इति ‘यत्,’ ‘तत् सत्यं’ ।
‘तत्’ कार्यम्, ‘तथाहि’ तथैव अस्तु । दंशनध्वनेरनुकरणरूपौ
‘खण्फण्’ शब्दौ,* तौ यथा भवतस्तथा शत्रो मारितोसि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यमभिव्याहरिष्यन् स्यात् त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं
चरित्वा आगत्य एनमभिव्याहरेत्, ब्रह्मणा त्वा शपामीत्य-
नुवाकेनेति । पाठस्तु । (१) “ब्रह्मणा त्वा शपामि ० अधरो मत्पद्य-
स्वामौ”^(१) इति । हे शत्रो त्वां देवदत्तनामानं ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण,
‘शपामि’ शापयुक्तं करोमि । ‘ब्रह्मणः’ परमात्मवस्तुनः, ‘शपथेन’ शा-

* खट्फट्शब्दौ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मि । घो॒रेण॑ त्वा भृ॒गूणां॑ चक्षु॒षा प्रेक्षे॑ । रौ॒द्रेण॑ त्वाऽङ्गि॒-
रसां॑ मन॒सा ध्या॒यामि॑ । अ॒घस्य॑ त्वा धा॒रया॑ वि॒ध्यामि॑ ।
अ॒धरो॑ मत्प॒द्यस्वा॑सौ^(१) ॥ अनु० ३८ ॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तु॑द शि॒मिजा॑वरि । तल्पे॑जे तल्प॒ उत्तु॑द । गि-

पसामर्थेन, तां 'शपामि' । 'भृगूणां' महर्षीणां, सम्बन्धिना 'घो-
रेण' उग्रेण, 'चक्षुषा,' तां 'प्रेक्षे' । 'अङ्गिरसां' महर्षीणां, सम्बन्धिना
'रौद्रेण' उग्रेण, 'मनसा,' 'तां,' 'ध्यायामि' । 'अघस्य' पापरूपस्य
क्रूरस्यायुधस्य खड्गरूपस्य, 'धारया,' तां 'विध्यामि' । 'असौ' हे दे-
वदत्तरूप, त्वं 'मत्' अभिचरितुः* पुरुषात्, 'अधरः,' 'पद्यस्व'
अर्वाचीनः पतितो भव ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यं दिव्यान्तस्य गोष्ठेव्यक्तमोषधीन्निखनेत्, उत्तुद
शि॒मिजा॑वरीत्यनुवाकेन । अपि वा गोष्ठस्यैवादक्षिणं द्वा॒र्वाङ्गमे॒-
तेनै॒व वि॒चाल॑येदिति । पाठस्तु । (१) "उत्तु॑द शि॒मिजा॑वरि ०

* अभिवदत इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

री॒रुन॑प्रवे॒शय॑ । मरी॒चीरु॑प॒ सन्नु॑द । याव॑दि॒तः प॒र-
स्ता॑दु॒दया॑ति॒ सूर्यः॑ । ताव॑दि॒तोऽमु॑न्नाशय । योऽस्मान्द्वे-
ष्टि॑ । यच्च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः^(१) ॥ अनु० ३६ ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

^(१)भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवः । भुवो-

यच्च वयं द्विष्मः”^(१) इति । कृषिमन्त्रेण स्वयमेवोत्पन्ना ‘शिमि-
जावरी,’ हे तथाविधौषधे, ‘उत्तुद’ शत्रुमुक्त्य व्यथितं कुरु । हे-
‘तल्पेजे’ तस्य शयनस्थाने समुत्पन्ने औषधे, तदीये ‘तल्पे,’ प्रविश्य तं
‘उत्तुद’ । ततो गृहात् भ्रष्टं कृत्वा ‘गिरीननुप्रवेशय’ । ततः ‘मरीचाः’
दावाग्निरस्मोन्, ‘उप’ प्रापय्य, ‘सन्नुद’ सम्यक् निराकुरु । ‘सूर्यः,’
यावता कालेन ‘इतः’ देशात्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यान्दिशि, उदेति,
‘तावता, कालेन, ‘इतः’ देशात्, ‘अमुं’ द्वेष्टारं, द्वेष्ट्यच्च ‘नाशय’ ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यद्युद्गाता पुरुषः साम गायेत्, अध्वर्युरेवैतेन सामो-
द्गायेत् । भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु । ^(१)“भूर्भुवः सुवो

ऽधायि* भुवोऽधायि भुवोऽधायि । नृम्णायि नृम्णं नृ-
म्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णं । निधाय्योऽवापि नि-
धाय्योऽवापि निधाय्योऽवापि । ए अस्मे अस्मे । सु-
वर्णज्योतिः^(१) ॥ अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निः स-

भूर्भुवः सुवः ० सुवर्णज्योतिः^(१) इति । एते सर्वे स्तोभविशेषाः ।
ऋचमन्तरेण स्तोभैरेव स्वरविशिष्टैः साम आगायेत् । गानार्था
तत्र तत्रावृत्तिः । भूरादयस्त्रयो लोका इष्टार्थप्रदाः सन्तु, विशेषतः
'भुवः,' सकाशात् 'अधायि' सर्वमिष्टं सम्पादितं । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते,
अभीष्टत्वेन स्मर्यते इति 'नृम्णं' सुखं, नृम्णे सुखे सत्यपि पुनः 'नृम्णं'
सुखं, अस्तु । 'निधाय्यः' नितरां सम्पादनीयो भागः, 'अवापि'
प्राप्तं । गत्यर्थो वातिधातुः । 'ए'कारो देवतासम्बोधनार्थः । हे
देवते 'अस्मे' अस्मासु, 'सुवर्णज्योतिः' सुवर्णसमानं ज्योतिः सम्पद्यतां ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

सूत्रे अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्याभिहितं, चतस्र

* भुवोऽधायि इति वाक्यं G, I, J चिह्नितपुस्तकानां मूलपाठे वर्तते,
भाष्ये तु "भुवोऽधायि" इति पाठ एव दृश्यते ।

मिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(१)अन्तरिक्षः समित् ॥ १ ॥

तां वायुः समिन्धे । सा वायुः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(१)द्यौः समित् । तामादित्यः समिन्धे ॥ २ ॥

औदुम्बरीः समिधो घृतान्वक्ता अभ्यादधाति, पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैरिति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१)“पृथिवी समित् ० अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा”^(१) इति । ‘पृथिवी,’ देवता, सम्यग्दीप्यमानत्वात् ‘समित्,’ इत्युच्यते । ‘तां’ पृथिव्याख्यां समिधं, ‘अग्निः,’ देवः, ‘समिन्धे’ सम्यग्दीपितवान् । ‘सा’ च पृथिव्याख्या समित्, ‘अग्निः,’ देवं, ‘समिन्धे’ सम्यग्दीपयति । ‘तां’ पृथिवीरूपां समिधं, ‘अहं,’ ‘समिन्धे’ सम्यक् प्रकाशयामि । ‘सा’ च देवता, मया ‘समिद्धा,’ सती, मां आयुरादिभिः ‘समिन्तां’* सम्यक् प्रकाशयतु । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘वर्चः’ बाह्यदीप्तिः ॥

अथ द्वितीयतृतीयमन्त्रावाह । ^(१)“अन्तरिक्षः समित् ० अन्ना-

साऽऽदित्यः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा स-
मिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा
ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(४)प्राजा-
पत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी । भ्रातृव्यहा मेऽसि
स्वाहा^(४) । ^(५)अग्ने व्रतपते व्रतच्चरिष्यामि ॥ ३ ॥

तच्छकेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य
व्रतपते । व्रतानां व्रतपते व्रतच्चरिष्यामि । तच्छकेयं

द्येन समिन्ताः स्वाहा^(१) । ^(२)“द्यौः समित् ० अन्नाद्येन समिन्ताः
स्वाहा^(२) इति पूर्ववद्वाख्येयौ ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४)“प्राजापत्या मे ० भ्रातृव्यहा मेऽसि
स्वाहा^(४) इति । हे समित्, त्वं ‘प्राजापत्या’ प्रजापतिसम्बन्धिनी,
‘सपत्नक्षयणी’ वैरिविनाशनी, ‘मे’ ‘समिदसि’ सम्यग्दीपिकाऽसि ।
तस्मात् ‘मे’ मम, ‘भ्रातृव्यहा अमि’ शत्रुघातिनी भवसि । स्वाङ्ग-
तमिदमस्तु ॥

कल्पः । अथ देवता उपतिष्ठते, अग्ने व्रतपते व्रतं च-
रिष्यामीति । पाठस्तु । ^(५)“अग्ने व्रतपते ० तन्मे राध्यतां”^(५)
इति । हे ‘व्रतपते’ अवान्तरदीक्षारूपस्य व्रतस्य पालक अग्ने,
‘व्रतं,’ इदमहं ‘चरिष्यामि’ । त्वत्प्रसादात् ‘तत्’ व्रतं, कर्तुं ‘शकेयं’
शक्नो भूयासं । ‘मे’ मदीयं, ‘तत्’ व्रतं, ‘राध्यतां’ समृद्धिं
गच्छतु । वायो व्रतपत इत्येतस्मिन् उत्तरस्मिन् च व्रतं चरिष्या-

तन्मे राध्यतां^(५) । ^(६)द्यौः समित् । तामादित्यः स-
मिन्धे । साऽऽदित्यः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा
मा समिद्धा । आयुषा तेजसा ॥ ४ ॥

वर्चसा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन
समिन्ताः स्वाहा । अन्तरिक्षः समित् । तां वायुः स-
मिन्धे । सा वायुः समिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा
समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा अत्रिया ॥ ५ ॥

यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताः स्वाहा ।
पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निः स-
मिन्धे । तामहः समिन्धे । सा मा समिद्धा । आ-
युषा तेजसा । वर्चसा अत्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥

मोत्यादिकमनुष्यते । एतदर्थमेव चतुर्थमन्त्रे पुनरान्नातं । व्रतपत
इत्युक्तस्य पुनरपि व्रतानामित्युक्तिः कृत्स्नव्रतस्वीकारार्था ॥

कल्पः । आवृत्तैर्मन्त्रैः समिध आधाय आवृत्तैर्देवता उपस्था-
येति । पाठस्तु । ^(६)“द्यौः समित् ० तदशकं तन्मे राधि”^(६) इति ।
व्रतावसाने कर्त्तव्यत्वात् ‘अचारिषं’, इत्यादिभूतार्थवाचिशब्दप्रयोगः ।
तद्धि चतुर्षु वेदव्रतेषु सौम्यव्रतमित्यभिधीयते । एतस्य प्रवर्ग्याङ्ग-
त्वाभावेपि शुक्रियकाण्डोक्तमन्त्रसापेक्षत्वात् अत्रान्नातं । एतच्च

अ॒न्नाद्ये॑न॒ समि॑न्ताः॒ स्वाहा॑ । प्रा॒जाप॑त्या मे॒ स-
मि॑द॒सि स॑प॒त्नक्ष॑यणी । आ॒तृ॒व्य॒हा मे॑ऽसि॒ स्वाहा॑ ।
आदि॑त्य॒ व्रत॑पते॒ व्रत॑म॒चारि॑षं । तद॑श॒कं तन्मे॑
राधि॑ । वा॒यो व्रत॑पतेऽग्ने॑ व्रत॑पते । व्र॒तानां॑ व्र॒तपते॑
व्र॒तम॑चा॒रिषं॑ । तद॑श॒कं तन्मे॑ राधि॑^(१) ॥ ६ ॥

स॒मित्, स॒मि॒न्धे, व्र॒तं च॑रिष्यामि, तेज॑सा, श्रि॒या,
यश॑सा ब्रह्म॒वर्च॑सेन, अष्टौ च ॥ अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) श॒न्नो वा॒तः प॑वतां मा॒तरि॒श्वा श॑न्नस्तपतु॒ सूर्यः॑ ।

सूत्रकारेण दर्शितं, अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहार-
यति, प्रथमोत्तमयोर्वोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वेति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । गामवसृज्य मदन्तीरूपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं
कुर्वन्ति, एवं सायं प्रातः प्रवर्ग्योपसङ्गां चरन्तीति । तस्मिन्ननु-
वाके प्रथमं मन्त्रमाह । (१) “श॒न्नो वा॒तः ० प्रतिधीयतां”^(१) इति ।

अ॒हानि॑ श॒म्भ॒वन्तु॑ नः॒ शः॑ रा॒त्रिः प्र॒ति॒धी॒यतां^(१) । ^(२)श॒-
मु॒षा नो॒ व्यु॒च्छ॒तु श॒मा॑दि॒त्य उ॒दे॒तु नः॑ । शि॒वा नः॒ श॒-
न्त॒मा भ॒व सु॒मृ॒डो॒का सर॑स्वति । मा ते॒ व्यो॒म सं॒दृशि^(३) ।
^(४)इ॒डा॒यै वा॒स्त्व॒सि वा॒स्तु॒म॒द्वा॒स्तु॒मन्तो॑ भू॒यास्म॒ मा वा॒-
स्तो॑ऽश्चि॒त्स ह्य॒वा॒स्तुः स भू॒याद्यो॑ऽस्मान्दे॒ष्टि यच्च॑ व॒यं

‘मातरिश्वा’ अन्तरिक्षनिवासी, ‘वातः,’ ‘नः’ अस्माकं, ‘शं’ सुखं, यथा भवति, तथा, ‘पवतां’ । ‘सूर्यः,’ अपि तथैव ‘तपतु’ । ‘अहानि,’ अपि ‘नः’ अस्माकं, सुखकराणि ‘भवन्तु’ । ‘रात्रिः,’ च सुखकरी सम्पद्यतां ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(१)“शमुषा नो व्युच्छतु ० मा ते व्योम संदृशि” ^(२) इति । ‘उषा,’ देवी, ‘नः’ अस्माकं, सुखकरी प्रभातं करोतु । ‘आदित्यः,’ चास्माकं सुखकरः ‘उदेतु’ । हे ‘सरस्वति,’ त्वं ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘शिवा’ अनुकूला, ‘शन्तमा’ अतिशयेन सर्वोपद्रवशमनी, ‘सुमृडोका’ सुष्ठु सुखकरी, च ‘भव’ । ‘ते संदृशि’ तव कटाक्षे सति, ‘व्योम’ सुखशून्यत्वं, ‘मा,’ भूत् ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । ^(३)“इडायै वास्तु ० यं च वयन्दिशः” ^(४) इति । हे भूमे त्वं ‘इडायै’ धेनुरूपाया इडादेव्याः, ‘वास्तु अ-
सि’ निवासस्थानमसि । सर्वं जगत् त्वत्प्रसादात् ‘वास्तुमत्’ निवास-
स्थानयुक्तं भवतु । वयमपि त्वत्प्रसादात् ‘वास्तुमन्तः’ निवासस्थानयु-
क्ताः, ‘भूयास्म’ । ‘वास्तोः,’ निवासस्थानात् ‘माक्षित्स’ विक्रिन्वा मा-

द्विष्मः^(३) । ^(४)प्रतिष्ठाऽसि' प्रतिष्ठावन्तो भूयास्मा मा प्र-
तिष्ठा याश्चित्स ह्यप्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान्देष्टि यं
च वयं द्विष्मः^(४) । ^(५)आ वात वाहि भेषजं वि वात
वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईय-
से^(५) । ^(६)द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः ॥१॥

भूयास्मा । 'हि' यस्मात्, 'वयमेवंविधाः तस्मादस्माकं विपरीतः 'यः'
देष्टा, यश्च देव्यः, सोयं 'अवास्तुः' निवासस्थानरहितो भूयात् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४)"प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तः ० देष्टि'
यं च वयं द्विष्मः"^(४) इति । 'प्रतिष्ठा' आधारः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । ^(५)"आ वात वाहि भेषजं ० दे-
वानां दूत ईयसे"^(५) इति । हे 'वात' वायो, मे 'भेषजं', यथा
भवति तथा, 'आवाहि' अस्मान् प्रति सर्वतो वातङ्कुरु । हे 'वातः',
'यद्रपः' पापमस्ति, तत् 'विवाहि' विक्षेप्य गच्छ । यस्मात् 'त्वं',
'विश्वभेषजः' इति विश्वस्य चिकित्सकः, 'देवानां दूतः', च सन्
'ईयसे' गच्छसि ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । ^(६)"द्वाविमौ वातौ ० परान्यो
वातु यद्रपः"^(६) इति । 'इमौ' लोके दृश्यमानौ, 'द्वा वातौ',
'आसिन्धोः' समुद्रसहिते प्रदेशे, 'आपरावतः' दूरवर्त्तिलोक-

दक्षं मे अन्य आ वातु पराऽन्यो वातु यद्रपः^(६) ।
 (७)यद्दे वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो
 देहि जीवसे ततो नो देहि भेषजं । ततो नो मह
 आवह^(७) (८)वात आ वातु भेषजं शंभूर्मयोभूना
 हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत्^(८) । (९)इन्द्रस्य गृहे-

युक्ते देशे, 'वातः' सञ्चरतः । शान्तो वायुरेकः, तीव्रोऽपरः,
 तयोर्मध्ये 'अन्यः' एकः शान्तः, 'मे' मम, 'दक्षं आवातु' सुखं
 सम्पादयतु । 'अन्यः' तीव्रो वायुः, 'यद्रपः' मम यत्पापमस्ति,
 तत् 'परा वातु' विनाशयतु ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमाह । (७)"यद्दे वात ० ततो नो मह आ-
 वह"^(७) इति । हे 'वातः,' 'ते गृहे,' 'यद्देः' यः अस्मै, 'अमृतस्य
 निधिः,' 'हितः' स्थापितः, 'ततः' निधेः सकाशात्, 'नः' अस्माकं,
 'जीवसे' जीवनाय, 'देहि' कियदप्यमृतं प्रयच्छ । 'ततः' अमृतात्,
 'नः' अस्माकं, 'भेषजं देहि' औषधं सम्पादय । 'ततः' तस्मात्, 'नः'
 अस्माकं, 'मह आवह' तेजः सम्पादय ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह । (८)"वात आवातु भेषजं ० प्र ण
 आयूषि तारिषत्"^(८) इति । अयं 'वातः' 'भेषजं,' यथा भवति
 तथा, 'आवातु' । 'नः' अस्माकं, 'हृदे' मनसे, 'शंभूः' अनिष्टशान्तिं
 भावयन्, 'मयोभूः' सुखं च भावयन्, वर्त्ततां । 'नः' अस्माकं,
 'आयूषि' चिरकालजीवनानि, 'प्रतारिषत्' प्रकर्षेण वर्धयतु ॥

ऽसि तं त्वा प्रपद्ये सगुः साश्वः । सह यन्मे अस्ति
 तेन^(९) । ^(१०)भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः प्रपद्ये भू-
 भुवः सुवः प्रपद्ये वायुं प्रपद्येऽनार्तां देवतां प्रपद्येऽ-
 श्मानमाखणं प्रपद्ये प्रजापतेर्ब्रह्मकोशं ब्रह्म प्रपद्ये ॐ
 प्रपद्ये^(१०) । ^(११)अन्तरिक्षं म उर्वेन्तरं बृहद्गयः पर्वताश्च

अथ नवमं मन्त्रमाह । ^(९)“इन्द्रस्य गृहोऽसि ० सह यन्मे
 अस्ति तेन”^(९) इति । अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगादादित्य
 उच्यते । तथा च ब्राह्मणं । अमौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजा-
 पतिरिति । हे आदित्यमण्डल त्वं ‘इन्द्रस्य गृहोऽसि’ आदित्यस्य
 निवासस्थानमसि । ‘तं’ तादृशमादित्यगृहं, त्वां ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि ।
 कीदृशोऽहं, ‘सगुः’ गोमहितः, ‘साश्वः’ अश्वमहितः, अन्यदपि ‘मे’,
 ‘यत्’ वस्तु, विद्यते ‘तेन सह’, त्वां प्रविशामि ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । ^(१०)“भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये ०
 ब्रह्म प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये”^(१०) इति । ‘भूः प्रपद्ये’ भूर्लोकदेवतां
 प्रपन्नोऽस्मि । एवमुत्तरत्रापि यथाव्यस्तानां प्रपत्तिस्तथा समस्ता-
 नामपि प्रपत्तिः । ‘अनार्तां’ इत्यनेन आरोग्यकरी देवतेऽच्यते ।
 ‘आखणं’ खनितुमशक्यं, ‘अश्मानं’ दृढं पाषाणं, ‘प्रपद्ये’ । पाषाण-
 वद्दार्ढ्यमयास्त्वित्यर्थः । ‘प्रजापते’, सम्बन्धि ‘ब्रह्मकोशं’ सर्वमन्ता-
 धारभूतं, ‘ब्रह्म’ वेदस्वरूपं, प्रपद्ये । ‘ॐ’कारेण परमात्मा उच्यते,
 तमपि ‘प्रपद्ये’ ॥

यया वातः स्वस्था स्वस्ति मां तथा स्वस्था स्वस्ति मानसानि^(११) । ^(१२)प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा माहासिष्टं^(१२) ^(१३)मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं

अथैकादशमन्त्रमाह । ^(११)“अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं • स्वस्ति मानसानि”^(११) इति । यदिदं ‘अन्तरिक्षं’, अस्ति तत् ‘मे’ मर्दयं, ‘उर्वन्तरं’ विस्तीर्णवकाशः, भूयात् । तस्मिन्नन्तरिक्षे ‘अग्नयः’ गार्हपत्यादयः, ‘पर्वताः’ मेर्वादयश्च, ‘वृहत्’ अधिकं सुखं यथा भवति तथा, वर्त्ततामिति शेषः । अत्रान्तरिक्षे सञ्चरन् ‘वातः’, ‘यया स्वस्था’ चेमहेतुभूतया क्रियया, ‘मां’, प्रति ‘स्वस्ति’ चेमं, प्रापयत्विति शेषः । ‘तथा स्वस्था’ चेमहेतुभूतया क्रियया, ‘मानसानि’ अस्मदोयान्यन्तःकरणानि, ‘स्वस्ति’ चेमं, प्रापयत्विति शेषः ॥

अथ द्वादशं मन्त्रमाह । ^(१२)“प्राणापानौ • मा माहासिष्टं”^(१२) इति । हे प्राणापानदेवौ ‘मृत्योः’, सकाशात् मां ‘पातं’ रक्षतं । हे ‘प्राणापानौ’, युवां मां कदाचिदपि ‘माहासिष्टं’ मापरित्यक्तं ॥

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह । ^(१३)“मयि मेधां मयि प्रजां • सूर्यो भ्राजो दधातु”^(१३) इति । इन्द्रतदर्थधारणशक्तिः ‘मेधा’, ‘प्रजा’ पुत्रादिः, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, तत्सर्वं ‘अग्निर्मयि’, सम्पा-

दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो
दधातु^(१२) ॥ २ ॥

(१४)द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना
सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः^(१४) ।^(१५)कया नश्चिच्च आभुव-
दूतो सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता^(१५) ।

दयतु । 'इन्द्रियं' चक्षुरादिपाटवं, 'भ्राजः' दीप्तिजालं,* अन्यत्
पूर्ववत्

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह । (१४)"द्युभिरक्तुभिः परिपातं ।
पृथिवी उत द्यौः"^(१४) इति । हे 'अश्विनौ', 'सुभगेभिः' सौभाग्यैः
सूक्तैः, 'अस्मान् पातं', कीदृशैः, 'द्युभिः' द्योतमानैः, 'अक्तुभिः'
रञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैः, च 'अरिष्टेभिः' विनाशरहितैः । 'नः'
अस्माकं, 'तत्' अश्विनोः पालनं, मित्रादयो 'मामहन्तां'
अतिशयेन पूजयन्तु । 'सिन्धुः' समुद्रः ॥

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । (१५)"कया नश्चिच्च । शचिष्ठया-
वृता"^(१५) इति । कस्य प्रजापतेः सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे 'का' इति
शब्दः स्त्रीलिङ्गे वर्तते । 'ऊति'शब्दो रक्षावाची, 'कया' ऊत्या'
प्रजापतिसम्बन्धिना रक्षणेन, 'चिच्च आभुवत्' चिचोऽयं यज्ञः 'नः'

(१६) कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्यसः । दृ-
ढाचिदारुजे* वसु^(१६) । (१७) अभीषु णः सखीनामविता
जरितृणां । शतमूतिभिः^(१७) । (१८) वयः सुपर्णा

अस्मान् प्रति, आगतः । कीदृशो यज्ञः, 'सदावृधः' सर्वदा वर्धमानः,
'सखा' सखिवत् प्रियतमः, स च यज्ञः 'कया' प्रजापतिसम्बन्धिन्या,
'शचिष्ठया' अतिशयितया शक्त्या, 'वृता' वर्तते ॥

अथ षोडशं मन्त्रमाह । (१६) "कस्त्वा सत्यः ० आरुजे
वसु"^(१६) इति । हे प्रवर्य त्वां 'कः' प्रजापतिः, 'मत्सु'
मदयतु† हर्षयतु । कीदृशः प्रजापतिः, 'सत्यः' परमार्थभूतः,
'मदानां' हर्षकारणानामायुरादीनां, 'अन्यसः' अन्यस्य च, 'मं-
हिष्ठः' अतिशयेन वर्धयिता, 'आचृजे' सर्वतोऽनिष्टभङ्गार्थं, 'वसु'
अपेक्षितं धनं, 'दृढाचित्' दृढमेव, करोत्विति शेषः ॥

अथ सप्तदशं मन्त्रमाह । (१७) "अभीषु णः ० ऊतिभिः"^(१७)
इति । हे प्रजापते 'जरितृणां' जरणशीलानां, 'सखीनां'
सखिवन्प्रियाणां, 'नः' अस्माकं, 'शतमूतिभिः' शतमष्ट्याकैः रक्षणैः,
'अभीषु' सर्वतः, सुष्ठु 'अविता भवामि' रक्षिता भव ॥

अथाष्टादशं मन्त्रमाह । (१८) "वयः सुपर्णा ० निधयेव ब-
द्धान्"^(१८) इति । केचित् 'चषयः', 'इन्द्रमुपसेदुः', कार्यार्थपा-

* आचृजे इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मोदयतु इति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपसेदरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप-
 ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्^(१८) ॥
 ॥ ३ ॥

(१८) शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयो-
 रभिस्त्वन्तु नः^(१९) । (१९) ईशाना वार्याणां क्षयन्ती-

तिरूपमतिः । कीदृशा ऋषयः, 'वयः' पक्षिमूर्त्तिधारिणः, अतएव
 'सुपर्णाः' शोभनपक्षोपेताः, 'प्रियमेधाः' अधीतस्य श्रुतस्य धा-
 रणशक्तिर्मेधाः तस्यां प्रीतियुक्ताः । 'नाधमानाः' किञ्चित्कार्थं
 याचमानाः । स एव याज्याप्रकारः स्थीक्रियते । हे इन्द्र 'ध्वान्तं'
 अज्ञानलक्षणमन्धकारं, 'अपोर्णुहि' अपसारय । 'चक्षुः' ज्ञानलक्षणां
 दृष्टिं, 'पूरि' पूरय । 'निधयेव' गृह्णन्त्येव, अज्ञानेन, 'बद्धान्',
 'अस्मान्', 'सुमुग्धि' तस्मादज्ञानात् बन्धनान्मोचय ॥

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह । (१८) "शन्नो देवीरभिष्टय • शंयो-
 रभिस्त्वन्तु नः"^(१९) इति । 'आपः', देव्यः, 'नः' अस्माकं,
 'अभिष्टये पीतये' अभीष्टाय पानाय, 'शं' सुखहेतवः, 'भवन्तु' ।
 किञ्च 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखं, यथा भवति तथा, 'शंयोः'
 दुःखवियोगः, यथा भवति तथा, 'अभिस्त्वन्तु' सर्वतः
 प्रवहन्तु ॥

अथ विंशं मन्त्रमाह । (१९) "ईशाना वार्याणां • याचामि
 भेषजं"^(२०) इति । अहं 'अपः', देवोः प्रति, 'भेषजं' पापविनाश-

अर्घणीनां । आपो याचामि भेषजं^(१०) । ^(११)सुमित्रा न
 आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्
 द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मः^(११) । ^(१२)आपो हि ष्ठा मयोभुव-
 स्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^(१२) । ^(१३)यो

कारणमौषधं, 'याचामि', इति । कोट्टशीरपः, 'वार्याणां' वर-
 णोयानां कामानां, 'ईशानाः' दातुं समर्थाः, 'चर्षणीनां' मनु-
 ष्याणां, 'क्षयन्तोः' निवासहेतुभूताः ॥

अथैकविंशं मन्त्रमाह । ^(११)'सुमित्रा न आपः ० यच्च वयं
 द्विष्मः'^(११) इति । 'आपः', 'ओषधयः', च इत्येता द्विविधा देव-
 ताः, 'नः' अस्मान् प्रति, 'सुमित्राः' सुष्ठु स्निग्धाः, 'सन्तु' । 'यः'
 अस्मदीयः शत्रुः, 'तस्मै', 'दुर्मित्राः' दुर्हृदया विरोधिनः, 'सन्तु' ॥

अथ द्वाविंशं मन्त्रमाह । ^(१२)'आपो हि ष्ठा मयोभुवः ०
 महे रणाय चक्षसे'^(१२) इति । 'हि'शब्द एवकारार्थः प्रसिद्धर्थो वा ।
 हे 'आपः', यूयमेव 'मयोभुवः स्थ' सुखस्य भावयित्रो भवत । स्नान-
 पानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धं । 'ताः' तादृश्यो यूयं, 'नः'
 अस्मान्, 'ऊर्जे' रसाय, भवदीयरसानुभवार्थं, 'दधातन' स्थापयत ।
 किञ्च, 'महे' महते, 'रणाय' रमणीयाय, 'चक्षसे' दर्शनीयाय,
 'दधातन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह । ^(१३)'यो वः शिवतमो रसः ०
 उग्रतीरिव मातरः'^(१३) इति । 'वः' यन्माकं, 'शिवतमः' शान्त-

वः शिव॑त॒मो र॒सस्त॑स्य॒ भाज॑यते॒ह नः॑ । उ॒श॒तीरि॑व
मा॒तरः^(९३) । ^(९४)तस्मा॑ अ॒रङ्ग॑माम॒ वो यस्य॑ क्षया॒य जि॒
न्व॒थ ॥ ४ ॥

आपो॑ ज॒नय॑था च नः^(९४) । ^(९५)पृथि॒वी शान्ता॑
सा॒ग्निना॑ शान्ता सा मे॑ शान्ता शुचं॑ शमयतु^(९५) ।

तमः सुखैकहेतुः, यो 'रसः', अस्ति । 'इह', अस्मिन् कर्मणि,
'नः' अस्मान्, 'तस्य', 'भाजयत' रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः,
'उशतीरिव मातरः' इति, कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा
स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वत् ॥

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह । ^(९४)"तस्मा अरङ्गमाम • जनयथा
च नः"^(९४) इति । 'यस्य' रसस्य, 'क्षयाय' क्षयेण निवासेन, 'जि-
न्वथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय, 'वः' युष्मान्, 'अरङ्गमाम'
अलं भृशं प्राप्नुमः । किञ्च, हे 'आपः', यूयं 'नः' अस्मान्, 'जनयथ'
प्रजोत्पादकान् कुरुत ॥

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह । ^(९५)"पृथिवी शान्ता • शुचं
शमयतु"^(९५) इति । येयं 'पृथिवी', देवता, 'सा', इयं 'शान्ता'
सर्वोपद्रवशमनयुक्ता, न केवलं स्वयमेव किन्तु 'अग्निना', देवेन
सह, 'शान्ता' । तादृशी 'शान्ता', देवता, 'मे' मम, 'शुचं' शोकं,
'शमयतु' शान्तं करोतु ॥

(२६) अन्तरिक्षः शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे शान्तः
 शुचः समयतु^(२६) । (२७) द्यौः शान्ता सादित्येन शान्ता
 सा मे शान्ता शुचः समयतु^(२७) । (२८) पृथिवी
 शान्तिरन्तरिक्षः शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्ति-
 रवान्तरदिशः शान्तिरग्निः शान्तिर्वायुः शान्तिरा-
 दित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि शान्तिरापः
 शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्गैः शान्ति-
 रजा शान्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्ति-
 ब्राह्मणः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु
 शान्तिः^(२८) । (२९) तयाऽहः शान्त्या सर्वशान्त्या मच्चं द्विपदे

अथ षड्विंशसप्तविंशौ मन्त्रावाह । (२६) “अन्तरिक्षः ० शुचः
 समयतु”^(२६) । (२७) “द्यौः शान्ता ० शुचः समयतु”^(२७) इति ।
 ‘अन्त’ ‘द्यौः शान्ता’ मन्त्रद्वयं पृथिवीमन्त्रवद्वाख्येयं ॥

अथाष्टाविंशं मन्त्रमाह । (२८) “पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षः
 शान्तिः ० शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः”^(२८) इति । पृथिव्यादयः सर्व-
 देवता अस्मदनिष्टमनहेतुत्वात् शान्तिदेवतारूपाः । ‘ब्रह्म’ वेदः,
 पृथिव्यादीनामुपचरितं शान्तिदेवतारूपत्वं । या तु शान्त्यभिमा-
 निनो देवता सा ‘शान्तिरेव’ मुख्यमेव तस्याः शान्तित्वं, अतः सा
 शान्तिदेवता ‘मे’, ‘शान्तिरस्तु’ सार्धानिष्टमनहेतुरस्तु ॥

चतुष्पदे च शान्तिं कुरोमि शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः^(१८) ।
^(१९) एह ओश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा अद्वा
 सत्यं धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु मा मा^५* श्रीश्च
 ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा अद्वा सत्यं धर्मश्चै-
 तानि मा मा हासिषुः^(२०) । ^(२१) उदायुषा स्वायुषोदाय-
 धीना^५ रसेनात्यर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृता^५ अनु^(२१) ।

अथैकोनत्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१८) “तथाह^५ शान्त्या ० अस्तु
 शान्तिः”^(१८) इति । ‘अहं’ यजमानः, ‘सर्वशान्त्या’ सर्वा-
 निष्टशमनहेतुतया, पूर्वाक्तगुणविशिष्टया, ‘शान्त्या’ शान्तिदेवतया,
 ‘मह्यं’ मच्छरीरार्थं, ‘द्विपदे’ मदीयाय मनुष्यार्थं, ‘चतुष्पदे’
 मदीयाय पश्वर्थं ‘च’, ‘शान्तिं’ सर्वानिष्टशमनं, ‘कुरोमि’ । अतः
 शान्तिदेवता ‘मे’ मदर्थं, ‘शान्तिः’ सर्वानिष्टशमनहेतुः, ‘अस्तु’ ॥

अथ त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१९) “एह ओश्च ह्रीश्च ० मा मा
 हासिषुः”^(१९) इति । श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता या देवताः सन्ति,
 ‘एतानि’ देवशरीराणि, इह कर्मसमाप्तौ ‘उत्तिष्ठन्तं’, ‘माम्’, ‘अनु’
 आसमन्तात्, ‘उत्तिष्ठन्तु’ । यानि श्रीप्रभृतीनां स्वरूपाणि ‘एतानि’,
 ‘मा’, ‘मा हासिषुः’ मा परित्यजन्तु । पुनरपि ‘मा मा हासिषुः’,
 द्विरुक्तिरादरार्था ॥

अथैकत्रिंशं मन्त्रमाह । ^(२१) “उदायुषा स्वायुषा ० अमृता^५

* मामित्यस्य स्थाने मा हासिषुः इति पाठः भायस मतः । परन्तु
 आदर्शपुस्तकेषु तथा नास्ति ।

(१२) तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः
 शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम
 शरदः शतं भवाम शरदः शतः शृण्वाम शरदः शतं
 प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च
 सूर्यं दृशे^(१२) ॥ ^(१३) य उदगान्महतोऽर्णवादिभ्राजमानः

अनु^(११) इति । अहं 'अमृतान्' देवान्, 'अनु'लक्ष्य, आयुरादि-
 विशेषणविशिष्टेन सोमेन सह 'उदस्थां' उत्तिष्ठामि । चिरजीवनं
 'आयुः', तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं 'स्वायुः', तदुभयप्रदत्ताद्रसस्य
 तद्रूपत्वं । 'ओषधीनां', 'पर्जन्यस्य', च 'रसः' सारं । चतुर्भिर्विशे-
 षणैः पृथक् क्रियापदमन्वेतुं चत्वारः 'उत्'शब्दाः ॥

अथ द्वात्रिंशं मन्त्रमाह । (१२) "तच्चक्षुर्देवहितं • सूर्यं
 दृशे"^(१२) इति । 'पुरस्तात्' पूर्वस्यान्दिशि, 'उच्चरत्' उदयं
 गच्छ । 'शुक्रं' ज्योतिःस्वरूपं, 'देवहितं' सर्वेभ्यो देवेभ्यो हित-
 कारि, 'चक्षुः' दृष्टेरनुग्राहकं, 'तत्' आदित्यमण्डलं, 'शरदः शतं'
 शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, सर्वदा 'पश्येम' । तत्प्रसादाज्जीवनादि-
 व्यापारांश्च प्राप्नुवाम । 'नन्दाम' द्रव्यैः समृद्धा भूयासः । 'मो-
 दाम' तद्ज्ञेगेन हृष्टाः स्म । 'भवाम' स्वस्थाने निवसाम । 'शृण्वाम'
 वेदशास्त्ररहस्यं गुरुमुखादवगच्छेम । 'प्रब्रवाम' शिष्येभ्यः प्रकर्षेण
 कथयाम । 'अजीताः' शत्रुणा केनाप्यजिताः, किञ्च 'ज्योक्' दीर्घं
 कालं, 'सूर्यं', 'दृशे' द्रष्टुं समर्था भूयासः ॥

सरिरस्य मध्यात्स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विप-
 श्चिन्मनसा पुनातु^(२२) । ^(२४) ब्रह्मण ओतन्यसि ब्रह्मण
 आणी स्थो ब्रह्मण आवपनमसि धारितेयं पृथिवी ब्र-
 ह्मणा मही धारितमेनेन महदन्तरिक्षं दिवं दाधार

अथ त्रयस्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(२२) “य उदगात् । मनसा
 पुनातु”^(२२) इति । ‘यः’ सूर्यः, ‘महतः’ प्रौढात्, ‘अर्णवात्’
 पूर्वसमुद्रात्, तत्रापि विशेषतः ‘सरिरस्य’* जलस्य, ‘मध्यात्’,
 ‘विभ्राजमानः’ विशेषेण दीप्यमानः, ‘उदगात्’ उदयङ्गच्छति ।
 ‘सः सूर्यः’, ‘मनसा’, मां ‘पुनातु’ शोधयतु । कीदृशः सूर्यः,
 ‘वृषभः’ कामानां वर्षयिता, ‘लोहिताक्षः’ रक्तवर्णाक्षियुक्तः,
 ‘विपश्चित्’ सर्वज्ञः ॥

अथ चतुस्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(२४) “ब्रह्मण ओतन्यसि । अधि-
 विश्वसत्”^(२४) इति । अत्र वेदः सम्बोध्यते । हे श्रुते त्वं ‘ब्र-
 ह्मणः’ परमात्मवस्तुनः, ‘ओतनी’ श्रवणहेतुभूता, ‘असि’, ब्रह्म-
 तत्त्वं बोधयसीत्यर्थः । हे मदीये ओत्रे, युवां ‘ब्रह्मणः’ वेदस्य,
 ‘आणी स्थः’ नेहणी भवथः, वेदं शृणुय इत्यर्थः । हे मनः,
 ‘ब्रह्मणः’ वेदस्य, ‘आवपनं’ धारणस्थानं, ‘असि’ । ‘इयं’, ‘मही’
 महती, ‘पृथिवी’, ‘ब्रह्मणा’ वेदप्रतिपाद्येन परमात्मना, ‘धारिता’ ।
 ‘महत’ प्रौढं, ‘अन्तरिक्षं’, ‘एनेन’† परमात्मना, धारितं । ‘पृथिवी’

* सलिलस्येति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† एतेनेति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पृथिवीः सदेवां यदहं वेद तदहं धारयाणि मा म-
 द्वेदोऽधि विस्तसत्^(१४) । ^(१५) मेधामनीषे माऽऽविशताः
 समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्धौ सर्वमायुरयाणि सर्वमा-
 युरयाणि^(१५) । ^(१६) आभिर्गीर्भिर्यदतो न जनमाप्याय-
 य हरिवो वर्द्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा

विस्तीर्णां, 'सदेवां' देवसहितां, 'दिवं', 'दाधार' परमात्मा धृत-
 वान् । 'यत्' परमात्मतत्त्वं, तत्प्रतिपादकं वेदवाक्यं वा, 'अहं'
 यजमानः, 'वेद' जानामि । 'तत्' उभयं, 'अहं', सर्वदा मनसि
 'धारयाणि' । स वेदः, 'मत्' मत्तः सकाशात्, 'अधि' आधि-
 क्येन, 'मा विस्तसत्' विस्तस्तो माभूत् ॥

अथ पञ्चत्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१५) "मेधामनीषे ० सर्वमायु-
 रयाणि"^(१५) इति । 'मेधा' धारणशक्तिः, 'मनीषा' ग्रहणशक्तिः,
 ते उभे 'समीची' अनुकूले सत्यौ, 'मां' यजमानं, 'आविशतां'
 सर्वतः प्रविशतां । किमर्थं, 'भूतस्य' पूर्वमधीतस्य, 'भव्यस्य' अध्ये-
 यमाणस्य, च 'अवरुद्धौ' स्वीकारार्थं, एतत्सिद्ध्यर्थमेव 'सर्वमायुः',
 'अयाणि' प्राप्तवानि । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

अथ षट्त्रिंशं मन्त्रमाह । ^(१६) "आभिर्गीर्भिर्यदतः ० अध ते
 स्याम"^(१६) इति । हे 'हरिवः' अश्वयुक्तेन्द्र, 'आभिर्गीर्भिः'
 अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वर्द्धमानः', त्वं 'अतः' अस्मात्कर्मणः, 'जनं',

रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम^(३६) । ^(३७)ब्रह्म प्रा-
वादिष्म तन्नो मा हासीत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शा-
न्तिः^(३७) ॥ ५ ॥

परावतः, दधातु, ब्रह्मान्, जिन्वथ, दृशे, सप्त च ॥
अनु० ॥ ४२ ॥

^(१)नमः, ^(२)युञ्जते, ^(३)दृष्णो अश्वस्य, ^(४)ब्रह्मान् प्र-
वर्गेण, ^(५)ब्रह्मान् प्रचरिष्यामः, ^(६)दश प्राचीः, ^(७)अ-

अङ्गं, 'नः' अस्मदर्थं, 'आप्यायय' अभिवर्द्धय । 'यदा' यस्मिन्
काले, 'स्तोत्रभ्यः' स्तोत्रनुग्रहार्थं, 'महि गोचा' महतो मेघान्,
'रुजासि' भग्नान् करोषि । 'अध' तदा, वयं 'ते' तव, अनुग्रहात्,
'भूयिष्ठभाजः' 'स्याम' प्रभृतधनानां लब्धारो भूयासम ॥

अथ सप्तत्रिंशं मन्त्रमाह । ^(३७)"ब्रह्म प्रावादिष्म ० शान्तिः
शान्तिः"^(३७) इति । एवमुक्तेन प्रकारेण 'ब्रह्म' परमात्मप्रतिपादक
मन्त्रजातं, 'प्रावादिष्म' प्रकर्षेण वयं कथितवन्तः । 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं,
तस्य प्रतिपादकं वाक्यञ्च, 'नः' अस्मान्, 'मा हासीत्' कदाचि-
दपि मा परित्यजतु । हे प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मन्, आध्यात्मिकानां
ज्वरशिरोव्यथादिदुःखानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु । आधि-
भौतिकानां चोरव्याघ्रादिदुःखानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु । आ-
धिदैविकानां यक्षराक्षसादिदुःखानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु ॥

पश्यं गोपां, ^(८)देवस्य, ^(९)समुद्राय, ^(१०)इषे पीपिहि,
^(११)धर्म या ते, ^(१२)महीनां चत्वारि, ^(१३)अस्कान्,
^(१४)या पुरस्तात् सप्त सप्त, ^(१५)प्राणाय चीणि, ^(१६)पूष्णे
चत्वारि, ^(१७)उदस्य एकादश, ^(१८)यास्ते सप्त, ^(१९)अग्नि-
र्भुवः सीद एकोनविंशतिः, ^(२०)भूः ऊर्ध्वः त्रिंशत्,
^(२१)भूः मयि षोडश, ^(२२)यास्ते घोराः नव, ^(२३)सिक्
च अष्टौ, ^(२४)धुनिश्च द्वे, ^(२५)उग्रश्च चीणि, ^(२६)अहोरात्रे
पञ्च, ^(२७)खट् चीणि, ^(२८)विगाः सप्तदश, ^(२९)असृ-
ङ्मुखः चत्वारि, ^(३०)यदेतद्वृकसः पञ्च, ^(३१)यदीषितः
चत्वारि, ^(३२)दीर्घमुखि चीणि, ^(३३)इत्या चत्वारि,
^(३४)यदेतद्भूतानि षट्, ^(३५)प्रसार्य चीणि, ^(३६)अत्रिणा
दश, ^(३७)आहरावद्य ^(३८)ब्रह्मणा षट् षट्, ^(३९)उत्तुद्
अष्टौ, ^(४०)भूः षट्, ^(४१)पृथिवी अष्टषष्टिः, ^(४२)शन्नः
सप्तपञ्चाशत् ॥ द्विचत्वारिंशत् ॥

अथ नमो वाच इत्यारभ्य शन्नो वातः पवतामित्यन्तेरनु-
वाकैः सम्पाद्यं प्रवर्ग्यं स्तोतुं तस्य प्रवर्ग्यस्य नामानि दर्शयति ।
“प्रजापतिः सन्धियमाणः । सघाट् सम्भृतः । धर्मः प्रवृक्तः । महा-
वीर उद्भासितः । अमौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स

युञ्जते,* ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपां, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, धुनिश्च, यदेतद्भूतानि,
तच्छकेयं अष्टाशीतिः* ॥ ८८ ॥ नमः, अनुमदन्तु ॥

॥*॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥०॥ हरिः ओम् ॥*॥

एतानि नामान्यकुर्वन्त' इति । (५ प्र० १११ अ० १२ म०) । अस्य प्रवर्ग्यस्य तत्तदवस्थाभेदेन प्रजापत्यादीनि नामानि सम्पद्यन्ते । यदा मृद्वराहविहृतवल्मीकवपादिसम्भारैः 'सम्भ्रियमाण'त्व-दशपन्नो भव-

* एतत्परिसङ्ख्याने प्रथमोऽनुवाको न गणितः । युञ्जत इत्यारभ्य दशदशतिपरिगणनया द्वितीयानुवाकस्य पञ्चदशत्या अतिरिक्त-नवकगिडिकाः दशतित्वेन परिगणिताः । ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः इत्यारभ्य दशदशतौ षष्ठानुवाकस्य अतिरिक्तनवकगिडिका दशतित्वेन परिसङ्ख्याताः । अपश्यं गोपा इत्यारभ्य दशदशत्या अष्टमानुवाकस्य अतिरिक्तनवकगिडिका दशतित्वेन परिगृहीताः । B, G चिह्नितपुस्तकद्वये दशत्याः समष्टिर्ह्यशीतिरेव निर्णीता । J चिह्नितपुस्तकेऽपि तथैव । परन्तु उभयत्र प्रतीकाः विभिन्नाः वर्तन्ते । B, G चिह्नितपुस्तकद्वयस्य दशदशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते, ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपाः, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, अहोरात्रे, अत्रिणा त्वा, आपो जनयथाचन, ह्यशीतिः ॥ ८२ ॥

J चिह्नितपुस्तकस्य दशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते, ब्रह्मणा षट् षट्, उत्तुदाष्टौ, भूः षट्, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, अहोरात्रे, अत्रिणा त्वा, आपो जनयथाचन, ह्यशीतिः ॥ ८२ ॥

अत्र उभयत्र पाठे दशदशगणनया दशतीनां क्रमेण परिसङ्ख्यानं न कृतं । कुत्रचित् दशदशतिसङ्ख्याया न्यूनाधिकं दृश्यते । अतएव तदुभयविधपाठेऽशुद्ध इति अनुमीयते ।

ति. तदा 'प्रजापतिः', इत्येवास्य नाम । सर्वात्मना सम्भृतत्वदशापन्नस्य 'सम्राट्', इति नाम । प्रवृञ्जनदशापन्नस्य 'धर्मः', इति नाम । उद्दामनदशापन्नस्य 'महावीरः', इति नाम । एताभिर्दशाभिः अवस्थावत् 'यत्' स्वरूपं, तेन रूपेण 'आदित्यः', इति नाम । सः 'प्रवर्ग्यः', एवं 'एतानि' 'नामानि', 'अकुरुत', सम्पादितवान् ॥

नामवेदनं प्रशंसति । "य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना" इति । (५ प्र०।११ अ०।२म०) । देवदत्तोपाध्याय इत्येवं तदीयं नाम सर्वैः ज्ञातं भवति ॥

अथ नामविशेषव्यवहारप्रदर्शनेन प्रशंसति । "ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥१॥ यो वै वसीयाऽसं यथानाममुपचरति । पुण्यार्त्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्त्तिमस्मै कामयन्ते । यः एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् । धर्म इति दिवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तं । एते वा एतस्य प्रिये तदुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रिय-यैवैनं तनुवा ॥२॥ प्रियेण नाम्ना समर्द्धयति । कीर्त्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः" इति । (५ प्र०।११ अ०।३म०) । 'यो वै' यः कोऽपि पुमान् मृत्युः, 'वसीयाऽसं' अतिशयेन वसुमन्तं धनिकं राजानममात्यादिकं वा, 'यथानामं' तदीयं नामानतिक्रम्य नाम-करणकाले सम्पादितेनैव नाम्ना, 'उपचरति' अधिपते स्वाभिनि-त्यादिशब्दैर्विना भो देवदत्तेत्यादिकेनैव मुखेन नाम्ना तमाह्वयति, 'सः' मृत्युः, 'तस्मै' धनिकाय, 'पुण्यार्त्तिं वै' भाग्यहानिमेव, 'कामयते', उत्तमोपचारयोग्ये नीचव्यवहारात् । अथवा 'सः' धनिको राजादिः, 'तस्मै' स्वाभाविकनाम्ना व्यवहरते मृत्याय,

‘पुण्यार्त्ति’ धनादिहानिं, ‘कामयते’ दण्डयितुमिच्छति । न केवलं राजादिरेव किन्तु ‘यः’ मूढः, ‘एवं वेद’ स्वाभाविकनाम्नैव व्यवहारं निश्चिनोति, ‘अस्मै’ मूढाय, राजादिप्रभुपरिसरवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुरुषाः ‘पुण्यार्त्ति’ ताडनधनहान्यादिकं, ‘कामयन्ते’, एवं ‘ब्रह्मवादिनः’, आहुः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, ‘एवं विद्वान्’ नामान्तरेणैव प्रभुर्व्यवहरणीय इत्येवं जानन् पुरुषः, प्रवर्ग्यं प्रत्यहनि ‘घर्म इति’, नाम्ना व्यवहरेत्, रात्रौ तु ‘सम्राट्’, ‘इति’, नाम्ना । तत्र घर्मशब्देनोच्यमाना दीप्यमाना या तनूः, सम्राट्शब्देनोच्यमाना सम्यग्वाजमाना या तनूः, ‘एते’ उभे अपि, ‘एतस्य’ प्रवर्ग्यस्य, ‘प्रिये’, शरीरे, ‘एते’ घर्मसम्राट्शब्दरूपे, ‘अस्य’ प्रवर्ग्यस्य, ‘प्रिये’, ‘नामनी’ । तस्मादेताभ्यां शब्दाभ्यां व्यवहरन् पुरुषः ‘प्रिययैव’, ‘तनुवा’ देवादिरूपेण, ‘प्रियेण’, च ‘नाम्ना’, तच्छरीरोचितेनैव, प्रवर्ग्यं समृद्धं करोति । तथा सति ‘जनतामायतः’ जनसमूहं सभां प्रति आगच्छतः, ‘अस्य’ घर्मादिनामभिव्यवहारिणः पुरुषस्य, ‘कीर्त्तिः’, ‘पूर्वा’ अस्मादपि पुरुषात् पूर्वभाविनी, ‘गच्छति’ । अस्य पुरुषस्यागमनात्प्रागेव सर्वेऽपि सभानिष्ठा जना रुचिताभिज्ञोऽयं महात्मेत्येवं ‘एनं’,* प्रशंसन्ति ॥

घर्मादिनामविशेषद्वारा प्रवर्ग्यस्य प्रशंसां कृत्वा गायत्री-च्छन्दोगतसङ्ख्यासाम्येनापि प्रशंसति । “गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्यभवन् । प्रवर्ग्येणाब्रुवन् । यच्चतुर्विंशतिः कृत्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव तदनु विभवति । गायत्रीमा-

* महात्मेत्येवमेवमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः

प्राप्ति । पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्त्तिर्गच्छति” इति । (५ प्र० ११ अ० ४ म०) । पुरा कदाचिदपरक्ता सती ‘गायत्री’, देवी, ‘देवेभ्यः’, सकाशात्, ‘अपाक्रामत्’ । तदा ‘देवाः’, प्रवर्ग्यमनुष्ठाय तेन ‘एव’, ‘प्रवर्ग्येण’, ‘तां’ गायत्रीं, ‘अनुव्यभवन्’ अन्वेष्टुं विभवः समर्थः अभवन् । अन्विष्य च तेन ‘प्रवर्ग्येण’, ‘तां’ गायत्रीं, ‘प्राप्नुवन्’ । अतो यदि द्वादशसु दिनेष्वेकैकस्मिन् दिने द्विर्द्विरित्येवं ‘चतुर्विंशतिक्रतः’, ‘प्रवर्ग्ये’, अनुतिष्ठेत्, ‘तत्’ तदा, ‘गायत्रीमेव’, ‘अनु’गन्तुं समर्थो भवति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याया गायत्र्यक्षरनिष्ठत्वात् । अतः सङ्ख्या-सामान्यात् ‘गायत्रीं’, ‘प्राप्नोति’ । ‘जनं यतः’ सभां गच्छतः, ‘अस्य’ चतुर्विंशतिवारं प्रवर्ग्यानुष्ठायिनः पुरुषस्य, ‘कीर्त्तिः’, तस्मादपि पूर्वभाविनी सती सभां प्राप्नोति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणावस्थाविशेषगतैर्नामभिः प्रशंसति । “वैश्वदेवः संसन्नः ॥३॥ वसवः प्रवृत्तः । सोमोऽभिकीर्यमाणः । आश्विनः पयस्यानीयमाने । मारुतः कथन् । पौष्ण उदन्तः । सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः शरो गृहीतः । तेज उद्यतो वायुः । ह्वयमाणः प्रजापतिः । ह्वयमानो वाग्धुतः ॥४॥ असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत” इति । (५ प्र० ११ अ० ५ म०) । ‘संसन्नः’ सस्यणासादनदर्शां प्राप्तो यः प्रवर्ग्यः, तस्य ‘वैश्वदेवः’, इति नाम, तेन हि विश्वेदेवास्तुष्यन्ति । प्रवृत्तश्च दशापन्नस्य ‘वसवः’, इति नाम, वसूनां प्रीतिहेतुत्वात् । प्रवृत्तश्चने सति पात्रस्यान्तरे इतस्ततश्चलनमभिकीर्यमाणत्वं तद्दशापन्नस्य ‘सोमः’, इति नाम, तन्प्रीतिहेतुत्वात् । आनीयमान-

क्षीरदशापन्नस्य 'आश्विनः', इति नाम, तेन हि अश्विनौ दृश्यतः ।
 पयसा सह कथनदशापन्नस्य 'मारुतः', इति नाम । पात्रस्थान्त-
 पर्यन्तमुद्गमनं 'उदन्तः', तदवस्थापन्नस्य 'पौष्णः', इति नाम ।
 पात्रादप्युन्नतत्वं 'विष्पन्दनं',* तद्दशापन्नस्य 'सारस्वतः', इति नाम ।
 पचनवाज्जल्येन घनीभाववत् प्रतीयमानः 'शरः', शराकारग्रहण-
 दशापन्नस्य 'मैत्रः', इति नाम । शफाभ्यां खरादुद्यमनदशापन्नस्य
 'तेजः', इति नाम । आहवनीयं प्रति ह्रियमाणत्वदशापन्नस्य
 'वायुः', इति नाम । आहवनीये ह्रियमानत्वदशापन्नस्य 'प्रजा-
 पतिः', इति नाम । ऊतत्वदशापन्नस्य 'वाक्', इति नाम । एता-
 भिर्दशाभिरवस्थावान् यः 'प्रवर्ग्यः', तस्य 'आदित्यः', इति नाम ।
 'सः', प्रवर्ग्यः, एवं तत्तद्देवताप्रीतिहेतुत्वात् स्वस्य 'एतानि', 'ना-
 मानि', 'अकुरुत' सम्पादितवान् ॥

नामवेदनं प्रशंसति । “य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना” इति ।
 (५ प्र०।११ अ०।६ म०) ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां मृण्मयस्य महावीरस्य होमसाधनत्वमुपपा-
 दयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृण्मयमाहुतिं नाश्रुतेऽथ ।
 कस्मादेषोऽश्रुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं
 दधाति ॥५॥ तस्मादश्रुते” इति । (५ प्र०।११ अ०।७ म०) ।
 दारुमयस्य होमसाधनत्वं सर्वत्र दृष्टं नतु कचिदपि मृण्मयस्य ।
 अतएव साकम्प्रस्थायीयप्रकरणे समान्नायते । दारुपात्रेण जृहोति

* निष्यन्दनमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः । परिष्यन्दनमिति E चि-
 ह्नितपुस्तकपाठः ।

नहि मृण्मयमाहुतिमानश इति । एवं सत्यत्र कस्मात्कारणादेव महावीर आहुतिसाधनत्वं प्राप्नोतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः पुरुषो 'वागेषः', 'इति', उत्तरं 'ब्रूयात्' । 'एषः' महावीरः, मन्त्रैर्निष्पादितत्वात् वागात्मकः । अतोऽनेन होमे सति वाचो मन्त्रनिष्पन्ने महावीरे 'एव', 'वाचं' मन्त्रनिष्पादितामाहुतिं, सम्पादयति । 'तस्मात्' कारणात्, मृण्मयोऽप्ययं महावीर आहुतिमर्हति ॥

प्रकारान्तरेण द्वादशधाविभागमुपजोय प्रशंसति । "प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रागवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृज । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः ॥ ६ ॥" इति । (५ प्र०।११ अ०।७ म०) । यः अयं 'प्रवर्ग्यः', सः 'एषः', 'द्वादशधा', विभक्तः, 'प्रजापतिः' एव । तत्कथमिति तदुच्यते । अवकाशमन्त्रेभ्यः प्राचीनो यो भागः 'तेन' भागेन, प्रजापतिः 'प्रजाः', सृष्टवान् । अप्रशंसं गोपामित्यनुवाके समाम्नाता दश मन्त्रा अवकाशनामकाः । एतच्च* तद्वाह्ये समाम्नातं । नवैतेऽवकाशा भवन्ति, पन्निचै दशम इति । नमो युञ्जत इत्यादिभिः षड्भिरनुवाकैरुक्तो मन्त्रसमूहः अवकाशेभ्यः प्राचीनो भागः तेन प्रजासृष्टिः । 'अवकाशाख्यैस्तु दशभिर्मन्त्रैः 'देवासुरान्', 'असृजत' । देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यादिकः 'अवकाशेभ्यः', 'ऊर्ध्वः', मन्त्रभागः, 'तेन', प्रजापतिः 'अन्नं', 'असृजत' । एवं पूर्वोत्तरभागौ द्वौ, मध्यदेशः अवकाशः,

* ततश्च इति D {चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इतिद्वादशप्रकारे मन्त्रसङ्ग्रहः प्रजापतिस्वरूपः । ‘अन्नं’, च प्रजा-
पतिसृष्टत्वात् प्रजापतिरूपम् । तादृशः ‘प्रजापतिः’, एव ‘एषः’
प्रवर्ग्यरूपः । एवमस्य प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यं ॥

वदन्ति, तनुवा, सः सन्नः, ह्यमानो वाग्धुतः, दधाति,
एषः, ॥ अनु० ॥ ११ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ दिनविशेषेषु फलविशेषकथनेन प्रवर्ग्यं प्रशंसति ।
“सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन कामाः एति । यद्
द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृ-
ज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो
भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्ष-
त्राण्येति ॥ १ ॥ यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति ।
यत्सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्करीमेति । यदष्टमेऽहन्
प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यत्नवमेऽहन् प्रवृज्यते ।
मित्रो भूत्वा चित्रत इमांलोकानेति । यद्दशमेऽहन् प्रवृज्यते ।
वरुणो भूत्वा विराजमेति ॥ २ ॥ यदेकादशेऽहन् प्रवृज्यते । इन्द्रो
भूत्वा त्रिभुमेति । यद् द्वादशेऽहन् प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्या-
मेति” इति । (५ प्र० । १२ अ० । १ म०) । प्रथमे दिवसे ‘प्रवृज्यते’,
इति यत् ‘तेन’, अनुष्ठानेन, अयं ‘सवितृदेवः ‘भूत्वा’, ‘कामान्’,
प्राप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु योजनीयं ॥

द्वादशदिनानुष्ठानं प्रशस्य उपसद्भ्यः प्राचीनप्रतीचीनकालानु-
ष्ठाने* प्रशंसति । “यत् पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादितः पराङ्-
मूलोकाः स्तपन्नेति । यदुपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादमुतोऽ-
र्वाङ्मूलोकाः स्तपन्नेति” इति । (५ प्र० । १२ अ० । २ म०) । प्रवर्ग्यः
आदित्यस्वरूपः, उपसदः लोकस्वरूपाः, तथा सति प्रतिदिनं प्रव-
र्ग्यानुष्ठानाय पश्चादुपसदानुष्ठानादादित्योऽधोभागवर्त्ती ‘पराङ्’
ऊर्ध्वाभिमुखः सन्, ‘इतः’, अपि उपरितनान् ‘अमून्’ स्व-
र्गादिलोकान्, ‘तपन्नेति’ प्रकाशयन् सञ्चरति । तथा पूर्वपूर्व-
दिनगतेभ्यः उपसद्भ्यः उत्तरोत्तरदिनगतः प्रवर्ग्यः ‘उपरिष्ठात्’,
वर्त्तते । ‘तस्मात्’, असावादित्य ऊर्ध्वलोकवर्त्ती सन् ‘अमुतोऽर्वाङ्’
स्वर्गलोकादधोमुखो भूत्वा, ‘इमान्’ भूरादीन् लोकान्, प्रकाशयन्
सञ्चरति ॥

वेदनं प्रशंसति । “य एवं वेद । एव तपति ॥ ३ ॥” इति । (५ प्र० ।
१२ अ० । ३ म०) । ‘यः’ पुमान्, ‘एवं’ उक्तेन प्रकारेण, प्रवर्ग्यस्या-
धस्तादुपरिष्ठाच्चावस्थानं जानाति सोऽयं सर्वतः प्रकाशितः ‘एव’ ।
तदेवं ब्राह्मणगताभ्यां एकादशद्वादशानुवाकगताभ्यां त्विचत्वारिंश-
दनुवाकोक्तमन्त्रैरनुष्ठेयः प्रवर्ग्यः प्रशस्तः ॥

नक्षत्राण्येति, विराजसेति, तपति ॥ अनु० ॥ १२ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

* प्राचीनकालानुष्ठानमिति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रपाठकाभ्यां प्रपञ्चितः ।

मन्त्रब्राह्मणरूपाभ्यां प्रवर्ग्येयमशेषतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

समाप्तश्चतुर्थप्रपाठकः ॥

तद्वाख्यानरूपेण पञ्चमप्रपाठकोऽपि समाप्तः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

शन्नस्तन्नो माहासीत् । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः । ओम् ।

(१) देवा वै सचमासत । ऋद्धिपरिमितं यशस्का-
माः । तेऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यशं ऋच्छात् । सर्वेषा-
न्नस्तत्सहासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै
खाण्डवो दक्षिणार्ध आसीत् । तूर्ध्वमुत्तरार्धः । परोण-
ज्जघनार्धः । मरुव उत्तरः ॥ १ ॥

तेषां मुखं वैष्णवं यशं आर्द्धत्^(१) । ^(२)तन् न्यकाम-
यत । तेनापाक्रामत् । तं देवा अन्वायन् । यशोऽव-
रुहत्समानाः । तस्यान्वागतस्य । सव्याङ्घ्रनुरजायत ।
दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म । यन्न-
जन्मा हि ॥ २ ॥

तमेकं सन्तं । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् । तस्मादेक-
मिषुधन्विनं । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति^(२) ।
^(३)सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति ।

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२   "   ३७२   "
३   "   ३७३   "

तस्य सिषियाणस्य तेजोऽपाक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु
न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै नामै-
ते ॥ ३ ॥

तत् स्मयाकानां स्मयाकत्वं । तस्माद्दोक्षितेनापि
गृह्य स्मेतव्यं । तेजसो धृत्यै^(१) ।^(४) स धनुः प्रतिष्कभ्याऽ-
तिष्ठत् । ता उपदीका अब्रुवन् वरं वृणामहे । अथ व
इमं रन्धयाम । यच्च क्व च खनाम । तदपोऽभितृण-
दामेति । तस्मादुपदीका यच्च क्व च खनन्ति । तदपो-
ऽभितृन्दन्ति ॥ ४ ॥

वारं वृतं ह्यासां । तस्य ज्यामण्यादन् । तस्य धनु-
र्विप्रवमाणं शिर उदवर्त्तयत् । तद् द्यावापृथिवी अनु-
प्रावर्त्तत । यत् प्रावर्त्तत । तत् प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वं । यद्वा^३
इत्यपतत् । तद्धर्मस्य घर्मत्वं । महतो वोर्यमपत्तदि-
ति । तन्महावीरस्य महावीरत्वं ॥ ५ ॥

यदस्याः समभरन् । तत् सम्राज्ञः सम्राट्त्वं^(४) ।
^(५) तं स्तुतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसव-
नं । इन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं । विश्वे देवास्तृतीय-

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७३ पृष्ठ द्रष्टव्यं ।

४	”	३७४	”
५	”	३७६	”

सव॒नं । तेनाप॑शी॒र्ष्णा य॒ज्ञेन॑ यज॑मानाः । नाशिषो॒-
ऽवा॒रु॒न्धत । न सु॒वर्गं॑ लो॒कम॒भ्यज॑यन्^(५) । ^(६)ते दे॒वा
अ॒श्विना॑वब्रुवन् ॥ ६ ॥

भिष॒जौ वै स्थः॑ । इ॒दं य॒ज्ञस्य॑ शि॒रः प्र॑ति॒धत्त॑मिति ।
ताव॑ब्रूतां वरं॑ दृ॒णाव॑है । ग्र॒ह ए॒व ना॒वचा॑पि गृ॒ह्यता॑-
मिति । ताभ्यामे॒तमा॑श्वि॒नम॑गृह्णन् । तावे॒तद्य॒ज्ञस्य॑
शि॒रः प्र॑त्य॒धत्तां^(६) । ^(७)यत् प्र॑व॒र्ग्यः । तेन॑ सशी॒-
र्ष्णा य॒ज्ञेन॑ यज॑मानाः । अवा॒शिषो॑ऽरु॒न्धत । अ॒भि सु॒-
व॒र्गं लो॒कम॒भ्यज॑यन्* ॥ यत् प्र॑व॒र्ग्यं प्र॑वृण॒क्ति । य॒-
ज्ञस्यै॒व तच्छि॑रः प्र॑ति॒दधा॑ति । तेन॑ सशी॒र्ष्णा य॒ज्ञेन॑
यज॑मानः । अवा॒शिषो॑ रु॒न्धे । अ॒भि सु॒व॒र्गं लो॒कं ज॑-
यति । तस्मा॑दे॒ष आ॑श्वि॒नप्र॑वया इ॒व । यत् प्र॑व॒र्ग्यः^(७)
॥ ७ ॥

उ॒त्करः॑(१), हि(२), ए॒ते(३), तृ॒न्दन्ति॑(४), महा॒-
वी॒र॒त्वम॑(५), अ॒ब्रुवन्(६), अ॒जयन्, स॒प्त च॑(७) ॥

अनु० १ ॥

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

७ ,, ३७८ ,,

* अभ्यजयन्निति Δ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै । चतुर्गृहीतेन जुहोति ।
चतुष्पादः पशवः । पशून्नेवावरुन्धे । चतस्रो दिशः ।
दिव्येव प्रतितिष्ठति^(१) । ^(२) छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् ।
न वै भागानि हव्यं वक्ष्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीत-
मधारयन् । पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै ॥ १ ॥

देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।
छन्दांस्येव तत् प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो
हव्यं वहन्ति^(१) । ^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दी-
क्षितस्य गृहाइ इन होतव्याइमिति । हविर्वै दीक्षितः ।
यज्जुहुयात् । हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न
जुहुयात्^(३) ॥ २ ॥

^(४) यज्ञपरुरन्तरियात् । यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं
यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरुरन्तरेति^(४) । ^(५) गा-

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७८ पृष्ठे द्रष्टव्यं

२	”	३७६	”
३	”	३८०	”
४	”	३८०	”
५	”	३८१	”

यन्त्री च्छन्दाःस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यय्य शि-
रोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परोपतत् । पृथिवीमर्धः
प्राविशत् । पशूनर्द्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् ॥ ३ ॥

स खदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजां । यत्
खादिर्यभिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः
सम्भरति ^(५) । ^(६)यदौदुम्बरी । ऊर्ग्व उदुम्बरः । ऊर्जैव
यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैण्वी । तेजो वै वेणुः ॥ ४ ॥

तेजसैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैकङ्कती ।
भा एवावरुन्धे ^(६) । ^(७)देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यग्नि-
मादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूषणो हस्ताभ्यामित्याह
यत्यै ^(७) । ^(८)वज्र इव वा एषा । यदग्निः । अग्निरसि
नारिरसीत्याह शान्त्यै ^(८) ॥ ५ ॥

^(९)अध्वरुह्वेवेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञ-
रुह्वेवेभ्य इति वावैतदाह ^(९) । ^(१०)उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८२ एष्टे द्रष्टव्यं ।

७	”	३८२	”
८	”	३८३	”
९	”	३८३	”
१०	”	३८४	”

इत्याह । ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽर्च्येति^(१०) । ^(११) प्रैतु ब्रह्म-
णस्पतिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽर्च्येति^(११) । ^(१२) प्र-
देव्येतु स्रुतेत्याह । यज्ञो वै स्रुता^(१२) । ^(१३) अर्च्छा
वीरन्नयं पङ्क्तिराधसमित्याह ॥ ६ ॥

पाङ्क्तो हि यज्ञः^(१३) । ^(१४) देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह ।
देवानेव यज्ञनियः कुरुते^(१४) । ^(१५) देवी द्यावापृथिवी अनु-
मेमः सायामित्याह । आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः
सम्भरति^(१५) । ^(१६) ऋद्ध्यासमद्य मुखस्य शिर इत्याह ।
यज्ञो वै मुखः । ऋद्ध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैत-
दाह^(१६) । ^(१७) मखाय त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्याह ।
निर्दिश्यैवै नद्धरति^(१७) ॥ ७ ॥

^(१८) चिह्नरति । चय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
यज्ञस्य शिरः सम्भरति । तृष्णीं चतुर्थः हरति । अप-
रिमितादेव यज्ञस्य शिरः सम्भरति^(१८) । ^(१९) मृत्खनाद-

• ११ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८५ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१२	„	३८५	„
१३	„	३८५	„
१४	„	३८५	„
१५	„	३८५	„
१६	„	३८६	„
१७	„	३८६	„
१८	„	३८६	„

ये हरति । तस्मान् मृत्खनः करुण्यतमः^(१९) ।^(२०) इयत्यग्र
आसीरित्याह । अस्यामेवाच्छंवट्कारं* यज्ञस्य शिरः
सम्भरति^(२०) ।^(२१) ऊर्जं वा एतः रसं पृथिव्या उपदी-
का उद्दिहन्ति ॥ ८ ॥

यद्वल्मीकं । यद्वल्मीकवपासम्भारो भवति । ऊर्ज-
मेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओत्रमेव । ओत्रः
ह्येतत् पृथिव्याः । यद्वल्मीकः^(२१) ।^(२२) अबधिरो भवति ।
य एवं वेद^(२२) ।^(२३) इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स
यत्र यत्र पराक्रमत ॥ ९ ॥

तन्नाधियत । स पूतीकस्तम्बे पराक्रमत । सोऽधि-
यत । सोऽब्रवीत् । ऊतिं वै मेधा इति । तदूतीकानामूती-
कत्वं । यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवातिं दधति^(२३) ।^(२४)
अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः
पशून् प्राविशत् ॥ १० ॥

१९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२०   "   ३८८   "

२१   "   ३८९   "

२२   "   ३८९   "

२३   "   ३८९   "

२४   "   ३९१   "

* अच्छंवट्कारमिति J चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तमेवावरुन्धे^(२४) । ^(२५)पञ्चैते सम्भारा भवन्ति । पाङ्क्तो
यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः सम्भरति^(२५) ।
^(२६)यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेत् ।
ग्राम्यान् पशूञ्चुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन सम्भरति ।
आरण्यानेव पशूञ्चुचाऽर्पयति । तस्मात् समावत् पशूनां
प्रजायमानानां ॥ ११ ॥

आरण्याः पशवः कनीयाः सः । शुचा ह्यृताः^(२६) ।
^(२७)लोमतः सम्भरति । अतो ह्यस्य मेध्यं^(२७) । ^(२८)परिगृ-
ह्वायन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपचिति-
मेवास्मिन्दधति । उद्धते सिकतोपोप्ते परिश्रिते
निदधति शान्त्यै^(२८) । ^(२९)मदन्तीभिरुपसृजति ॥ १२ ॥

तेज एवास्मिन्दधाति^(२९) । ^(३०)मधु त्वा मधुला करो-
त्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन् तेजो दधाति^(३०) । ^(३१)य-
ज्ञाम्याणां पात्राणां कपालैः सः सृजेत् । ग्राम्याणि

२५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२६	„	३६१	„
२७	„	३६२	„
२८	„	३६३	„
२९	„	३६४	„
३०	„	३६४	„
३१	„	३६४	„

पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालः सः सृजति । ए-
 तानि वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति^(३१) ।
 (३१) शर्कराभिः सः सृजति धृत्यै । अथो शन्वाय^(३२) ॥
 (३२) अजलोमैः सः सृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया
 तनूः । यदजा । प्रिययैवैनन्तनुवा सः सृजति । अथो
 तेजसा^(३३) । (३४) कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः सृजति ।
 यज्ञो वै कृष्णाजिनं । यज्ञेनैव यज्ञः सः सृजति^(३४) ॥
 ॥ १३ ॥

याज्यायै(१), न जुहुयात्(२), आविशत्(३),
 वेणुः(४), शान्त्यै(५), पक्षिराधसमित्याह(६), हर-
 ति(७), दिहन्ति(८), पुराक्रमत(९), आविशत्(१०),
 प्रजायमानानां(११), सृजति(१२), शन्वाय, अष्टौ
 च १३ ॥ अनु० २ ॥

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३३   "   ३६४   "
 ३४   "   ३६५   "

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(१) ।
(२) न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत् कुर्वन्नभिप्राण्यात् ।
प्राणाञ्छुचार्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गो-
पीथाय^(२) । (३) न प्रवर्ग्यं चादित्यं चान्तरेयात् । यद-
न्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् ॥ १ ॥

तस्मान् नान्तरायं । आत्मनो गोपीथाय^(३) । (४) वे-
णुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेज-
सैव तेजः समर्द्धयति^(४) । (५) मुखस्य शिरोऽसीत्याह ।
यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः । यत् प्रवर्ग्यः ॥ २ ॥

तस्मादेवमाह^(५) । (६) यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञ-
स्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै^(६) । (७) गायत्रेण त्वा
छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति^(७) ।

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६५ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	„	३६५	„
३	„	३६५	„
४	„	३६६	„
५	„	३६६	„
६	„	३६७	„
७	„	३६७	„

(८) व्युद्धिं करोति । चय इमे लोकाः । एषां लोकानामाद्यैः^(८) । (९) छन्दाभिः करोति ॥ ३ ॥

वीर्यं वै छन्दांसि । वीर्यैर्गैर्वैनं करोति^(९) । (१०) यजुषा विलं करोति व्यावृत्त्यै^(१०) । (११) इयन्तं करोति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्^(११) । (१२) इयन्तं करोति । यज्ञपुरुषा सम्मितम्^(१२) । (१३) इयन्तं करोति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यं । वीर्यसम्मितम्^(१३) ॥ ४ ॥

(१४) अपरिमितं करोति । अपरिमितस्यावरुध्यै^(१४) । (१५) परिग्रीवं करोति धृत्यै^(१५) । (१६) सूर्यस्य हरसा आयेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(१६) । (१७) अश्वशकेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय^(१७) । (१८) वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा आदित्यो वृषाश्वः । तस्य छन्दांसि निष्पत् ॥ ५ ॥

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३६८ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

८	”	३६८	”
१०	”	३६९	”
११	”	३६९	”
१२	”	३६९	”
१३	”	३६९	”
१४	”	४००	”
१५	”	४००	”
१६	”	४००	”
१७	”	४०२	”
१८	”	४०२	”

छन्दोभिरेवैनं धूपयति^(१८) । ^(१९)अचिषे त्वा शे-
चिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन् दधाति । वारुणोभी-
द्वः । मैत्रियोपैति शान्त्यै^(१९) । ^(२०)सिध्यै त्वेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्^(२०) । ^(२१)देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्या-
ह । सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरुद्वप-
ति^(२१) । ^(२२)अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृ-
णेत्याह ॥ ६ ॥

तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति^(२२) । ^(२३)उत्तिष्ठ
वृहन् भवोर्द्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै^(२३) ।
^(२४)ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्ष-
ते । स्वयंस्य त्वा चक्षुषान्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो गो-
पीथाय^(२४) । ^(२५)ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा
भूत्यै त्वेत्याह । इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु ।
असौ सुक्षितिः ॥ ७ ॥

१९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४०३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२०	„	४०४	„
२१	„	४०४	„
२२	„	४०५	„
२३	„	४०५	„
२४	„	४०६	„
२५	„	४०६	„

दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान् कल्पयति ।
 अथो प्रतिष्ठित्यै^(२५) । ^(२६)इदमहममुमामुधायणं विशा
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्याह । विशैवैनं पशु-
 भिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति^(२७) । ^(२७)विशेति राजन्त्यस्य
 ब्रूयात् । विशैवैनं पर्यूहति । पशुभिरिति वैश्यस्य ।
 पशुभिरेवैनं पर्यूहति^(२७) । ^(२८)असूयं पात्रमना-
 च्छृणं ॥ ८ ॥

आच्छृणति । देवचाकः^(२८) । ^(२९)अजक्षीरेणाच्छृण-
 त्ति । परमं वा एतत्पयः । यदजक्षीरं । परमेणैवैनं
 पयसाच्छृणति^(२९) । ^(३०)यजुषा व्यावृत्त्यै^(३०) । ^(३१)छ-
 न्दोभिराच्छृणति । छन्दोभिर्वा एष क्रियते । छन्दो-
 भिरेव छन्दास्याच्छृणति^(३१) ॥ ^(३२)छृन्धि वाचमित्याह ।
 वाचमेवावरुन्धे । छृन्ध्यूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे ।
 छृन्धि हविरित्याह । हविरेवाकः^(३२) । ^(३३)देवपुरश्चरस-
 ध्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(३३) ॥ ९ ॥

२६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४०७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२७	”	४०७	”
२८	”	४०८	”
२९	”	४०८	”
३०	”	४०८	”
३१	”	४०८	”
३२	”	४०९	”
३३	”	४०९	”

स्यात्(१), यत् प्रवर्ग्यः(२), छन्दोभिः करोति(३),
वीर्यसम्मितं(४), छन्दांसि निष्पत्(५), पृणेत्याह(६),
सुक्षितिः(७), अनाच्छृणं(८), छन्दां स्याच्छृणन्ति(९),
अष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्मन् प्रचरिष्यामे होतर्धर्ममभिष्टुहीत्याह ।
एष वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद् ब्रह्मा । तस्मा एव
प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनो नात्यै(१) । (२) यमाय
त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य देवताः । ता-
भिरेवैनं समर्हयति(२) । (३) मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज
एवास्मिन् दधाति(३) ॥ १ ॥

(४) अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो
दधाति(४) । (५) त्रिः प्रोक्षति । त्यावृद्धि यज्ञः । अथौ

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	”	४१३	”
३	”	४१३	”
४	”	४१३	”
५	”	४१३	”

मेध्यत्वाय^(५) । ^(६)होताऽन्वाह । रक्षसामपहृत्यै^(६) ।
^(७)अनवानं । प्राणानां सन्तत्यै^(७) । ^(८)त्रिष्टुभः सती-
 गीयचीरिवान्वाह ॥ २ ॥

गायत्रो हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति^(८) ।
^(९)सन्ततमन्वाह । प्राणानामन्नाद्यस्य सन्तत्यै । अथो
 रक्षसामपहृत्यै^(९) । ^(१०)यत् तरिमिता अनुब्रूयात् ।
 परिमितमवरुन्धोत । अपरिमिता अन्वाह । अपरि-
 मितस्यावरुध्यै^(१०) । ^(११)शिरो वा एतद्यज्ञस्य ॥ ३ ॥

यत् प्रवर्ग्यः । ऊर्ध्वज्जाः । यन्मौज्जो वेदो भवति ।
 ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्द्धयति^(११) । ^(१२)प्राणाहुती-
 र्जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति^(१२) । ^(१३)सप्त जु-
 होति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्
 दधाति^(१३) । ^(१४)देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह ॥ ४ ॥

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

७	„	४१४	„
८	„	४१४	„
९	„	४१५	„
१०	„	४१५	„
११	„	४१५	„
१२	„	४१६	„
१३	„	४१६	„
१४	„	४१७	„

तेजसैवैनमनक्ति^(१४) । ^(१५)पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति
 हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय^(१५) । ^(१६)शि-
 रो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः ।
 प्रलवानादीषोपास्यति । देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः
 प्रतिदधाति^(१६) । ^(१७)अप्रतीशीर्णाग्रं भवति । एतद्
 बर्हिर्ह्येषः^(१७) ॥ ५ ॥

^(१८)अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्
 ब्रह्मवर्चसं दधाति^(१८) । ^(१९)सःसीदस्व महाः असी-
 त्याह । महान् ह्येषः^(१९) । ^(२०)ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
 एते वाव तच्छ्रुत्वजः । ये दर्शपूर्णमासयोः । अथ
 कथा होता यजमानायाशिषो नाशास्त इति । पु-
 रस्तादाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्ठादाशी-
 रन्यः^(२०) ॥ ६ ॥

^(२१)अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूंष्याह ।

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१६	”	४१७	”
१७	”	४१८	”
१८	”	४१८	”
१९	”	४१९	”
२०	”	४२१	”
२१	”	४२१	”

शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे^(२१) । ^(२२)-
 आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं पश्चात् ।
 ओत्रमुत्तरतः । विष्टतिमुपरिष्ठात् । प्राणानेवास्मै
 समीचो दधाति^(२२) । ^(२३)ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्म-
 दितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति ॥ ७ ॥

मनोरश्वासि भूरिपुत्रेतीमामभिमृशति । इयं वै
 मनोरश्वा भूरिपुत्रा । अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मा-
 दाय^(२३) । ^(२४)सूपसदा मे भूया मा मा हिः सोरित्या-
 हाहिः सायै^(२४) । ^(२५)चितः स्थ परिचित इत्याह ।
 अपचितिमेवास्मिन् दधाति^(२५) । ^(२६)शिरो वा एत-
 द्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः
 प्रवर्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः ॥ ८ ॥

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेत्याह । अमुमेवादित्यः
 रश्मिभिः पर्यूहति । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिंस्लोके
 रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विशा पर्यूढः । तस्माद्

२२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२३	„	४२३	„
२४	„	४२३	„
२५	„	४२४	„
२६	„	४२४	„

ग्रामणीः सजातैः पर्य्यूढः^(२६) । ^(२७)अग्नेः सृष्टस्य यतः ।
विकङ्कतं भा आर्च्यत् । यद्वैकङ्कताः परिधयो भवन्ति ।
भा एवावरुन्धे^(२७) । ^(२८)द्वादश भवन्ति ॥ ९ ॥

द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे^(२८) ।
^(२९)अस्ति चयोद्देशो मास इत्याहुः । यत् चयोद्देशः
परिधिर्भवति । तेनैव चयोद्देशं मासमवरुन्धे^(२९) । ^(३०)
अन्तरिक्षस्यान्तर्द्विरसीत्याह व्यावृत्त्यै^(३०) । ^(३१)दिवं तप-
सस्त्रायस्वेत्युपरिष्ठाद्विरण्यमधिनिदधाति । अमुष्या
अनतिदाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृ-
ह्णाति^(३१) । ^(३२)अह्निं विभर्षि सायकानि धन्वे-
त्याह ॥ १० ॥

स्तौत्येवैनमेतत्^(३२) । ^(३३)गायत्रमसि चैष्टुभमसि
जागतमसीति धवित्राण्यादत्ते । छन्दोभिरेवैनान्या-

२७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२८	„	४२६	„
२९	„	४२७	„
३०	„	४२७	„
३१	„	४२७	„
३२	„	४३०	„
३३	„	४३०	„

दत्ते^(३९) । ^(३४)मधु मध्विति धूनाति । प्राणा व मधु ।
 प्राणमेव यजमाने दधाति^(३४) । ^(३५)त्रिः परियन्ति ।
 चिष्टि प्राणः^(३५) । ^(३६)त्रिः परियन्ति । त्यावृष्टि य-
 ज्ञः ॥ ११ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै^(३६) । ^(३७)त्रिः पुनः परियन्ति ।
 षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा चतवः । चतुष्टेव प्रतितिष्ठ-
 न्ति^(३७) । ^(३८)यो वै घर्मस्य प्रियान्तनुवमाक्रामेति ।
 दुश्चर्मा वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियान्तनुव-
 माक्रामेति । यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति । ए-
 ताः ह वा अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम ॥ १२ ॥

ततो वै स दुश्चर्माऽभवत् । तस्मात् त्रिः परीत्य न
 चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपोथाय । प्राणा वै
 धवित्राणि^(३८) । ^(३९)अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणाना-
 मव्यतिषङ्गाय क्लृप्त्यै^(३९) । ^(४०)विनिषद्य धून्वन्ति ।

३४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३५	„	४३१	„
३६	„	४३१	„
३७	„	४३१	„
३८	„	४३१	„
३९	„	४३२	„
४०	„	४३२	„

द्वि॒त्वे॒व प्र॒ति॒ति॒ष्ठन्ति^(४०) । ^(४१)ऊ॒र्द्धं धू॒न्वन्ति । सु॒व॒र्गस्य॑
लो॒कस्य॑ स॒म॒ष्ट्यै^(४१) ॥ ^(४२)स॒र्वतो॑ धू॒न्वन्ति । तस्मा॑द॒यः
स॒र्वतः॑ प॒वते^(४२) ॥ १३ ॥

द॒धा॒ति^(१), इ॒वा॒न्वा॒ह^(२), य॒ज्ञस्य॑^(३), आ॒ह^(४),
ए॒षः^(५), उ॒परि॑ष्टादाशीर॒न्यः^(६), व्या॒स्था॒पय॑न्ति^(७),
र॒श्मयः॑^(८), भ॒वन्ति॑^(९), ध॒न्वे॒त्या॒ह^(१०), य॒ज्ञः^(११),
च॒क्राम॑^(१२), स॒म॒ष्ट्यै, द्वे च॑^(१३), ॥ अ॒नु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

^(१)अ॒ग्नि॒ष्ट्वा व॒सुभिः॑ प॒रस्ता॑द्रोचयतु गाय॒त्रेण॑ छ॒-
न्द॒से॒त्या॒ह । अ॒ग्नि॒रे॒वैनं॑ व॒सुभिः॑ प॒रस्ता॑द्रोचयति गा॒-
य॒त्रेण॑ छ॒न्द॒सा^(१) । ^(२)स मा॑ रुचि॒तो रो॑चये॒त्या॒ह ।
आ॒शि॒षमे॑वैतामाशास्ते^(२) । ^(३)इ॒न्द्र॒स्त्वा रु॒द्रैर्दक्षि॑णतो
रोचयतु चैष्टु॒भेन॑ छ॒न्द॒से॒त्या॒ह । इ॒न्द्र ए॒वैनं॑ रु॒द्रै-
र्दक्षि॑णतो रो॑चयति चैष्टु॒भेन॑ छ॒न्द॒सा । स मा॑ रुचि॒तो
रो॑चये॒त्या॒ह । आ॒शि॒षमे॑वैतामाशास्ते । व॒रु॒णस्त्वादि॒त्यैः

४१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४२	„	४३३	„
१	„	४३४	„
२	„	४३४	„
३	„	४३५	„

पश्चाद्रौचयतु जागतेन छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमा-
दित्यैः पश्चाद्रौचयति जागतेन छन्दसा ॥ १ ॥

स मा रुचितो रौचयेत्याह । आशिषमेवैतामा-
शास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रौचय-
त्वाऽनुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो म-
रुद्भिरुत्तरतो रौचयत्यानुष्टुभेन छन्दसा । स मा
रुचितो रौचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वृ-
हस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रौचयतु पाङ्क्तेन छ-
न्दसेत्याह । वृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्ठाद्रौच-
यति पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रौचयेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते^(१) ॥ २ ॥

^(१)रौचितस्त्वं देव धर्मं देवेष्वसीत्याह । रौचितो
ह्येष देवेषु । रौचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रौचित
एवैष मनुष्येषु^(२) । ^(३)सम्राट् धर्मं रुचितस्त्वं देवेष्वा-
युष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष
देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्ये-
ष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित

ए॒वैष॑ म॒नुष्ये॑ष्वायु॒ष्माः स्तेज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒सी भ॑वति^(५) ।
 (६)रु॒ग॑सि रु॒चं मयि॑ धेहि॒ मयि॑ रु॒गित्या॑ह । आ॒शि॒षमे॒वैता॑मा॒शास्ते॑^(६) ॥ ^(७)तं यदे॒तैर्य॑जु॒र्भिर॑रोचयि॒-
 त्वा । रु॒चि॒तो घ॒र्म इति॑ प्रब्रूयात् । अ॒रोचु॑कोऽध्व॒र्युः
 स्यात् । अ॒रोचु॑को यज॑मानः । अथ॒ यदे॒नमे॒तैर्य॑जु॒र्भो
 रोचयि॒त्वा । रु॒चि॒तो घ॒र्म इति॑ प्रा॒ह । रोचु॑कोऽध्व॒र्यु-
 र्भ॑वति । रोचु॑को यज॑मानः^(७) ॥ ३ ॥

प॒श्चाद्रो॑चयति॒ जाते॑ग॒न छन्द॑सा^(१), स मा रुचि॒तो
 रो॒चये॑त्या॒हाशि॒षमे॒वैता॑मा॒शास्ते॑^(२), शास्ते, अष्टौ
 च^(३) ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१)शि॒रो वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ । यत् प्र॒वर्ग्यः॑ । ग्री॒वा
 उ॒पस॑दः । पुर॒स्तादु॒पस॑दा प्र॒वर्ग्यं॑ प्र॒वृण॑क्ति । ग्री॒वा-
 स्वेव॑ य॒ज्ञस्य॑ शि॒रः प्र॑ति॒दधा॑ति^(१) । ^(१)चिः प्र॒वृण॑-

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

७	”	४३८	”
९	”	४४०	”
२	”	४४१	”

क्ति । चयं इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य
शिरोऽवरुन्धे^(२) । ^(३)षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः ॥ १ ॥

ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(३) । ^(४)द्वादश-
ह्रत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संव-
त्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(४) । ^(५)चतुर्विंशतिः
सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः । अर्द्धमासेभ्य एव
यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे^(५) । ^(६)अथो खलु । सऋदेव प्र-
वृज्यः । एकः हि शिरः^(६) ॥ २ ॥

^(७)अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति । एतावान् वै यज्ञः । यावा-
नग्निष्टोमः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधा-
ति^(७) । ^(८)नोक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजा वै पशव उक्थानि ।
यदुक्थ्ये प्रवृज्यात् । प्रजां पशूनस्य निर्देहेत्^(८) ।
^(९)विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति ॥ ३ ॥

पृष्ठानि वा अच्युतं चावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा अ-
च्युतं चावयित्वाऽवरुन्धे^(९) । ^(१०)अपश्यं गोपामित्या-

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४	”	४४१	”
५	”	४४१	”
६	”	४४२	”
७	”	४४२	”
८	”	४४३	”
९	”	४४३	”
१०	”	४४३	”

ह । प्रा॒णो वै गो॒पाः । प्रा॒णमे॒व प्र॒जासु॑ वि॒यात॑-
यति^(१०) । ^(११)अप॑श्यं गो॒पामि॒त्याह॑ । अ॒सौ वा अ॒-
दि॒त्यो गो॒पाः । स ही॒माः प्र॒जा गो॒पाय॑ति । तमे॒व
प्र॒जानां॑ गो॒प्तारं॑ कुरु॑ते^(१२) । ^(१२)अ॒निप॑द्यमान॒मि-
त्याह॑ ॥ ४ ॥

न ह्ये॒ष नि॒पद्य॑ते^(१२) । ^(१२)आ च॒ परा॑ च प॒थि-
भि॒श्चर॑न्तमि॒त्याह॑ । आ च॒ ह्ये॒ष परा॑ च प॒थिभि॑-
श्चर॑ति^(१३) । ^(१४)स स॒ध्रीचीः॑ स वि॒षूची॑र्व॒सान इ॒-
त्याह॑ । स॒ध्रीची॑श्च ह्ये॒ष वि॒षूची॑श्च व॒सानः॑ प्र॒जा
अ॒भिवि॑पश्यति^(१४) । ^(१५)आ॒व॒रीव॑र्त्ति॒ भुव॑ने॒ष्टन्त॑रि॒त्या-
ह॑ । आ ह्ये॒ष व॒रीव॑र्त्ति॒ भुव॑ने॒ष्टन्तः॑^(१५) । ^(१६)अ॒च प्रा॒-
वी॒र्मधु॑मा॒ध्वीभ्यां॑ मधु॑मा॒धूची॑भ्यामि॒त्याह॑ । वास॑न्ति-
का॒वेवा॒स्मा अ॒तृ क॑ल्पयति^(१६) । ^(१७)सम॒ग्निर॒ग्निना॑
ग॒तेत्याह॑ ॥ ५ ॥

११ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४४ एष्टे द्रष्टव्यं ।

१२	„	४४४	„
१३	„	४४४	„
१४	„	४४५	„
१५	„	४४५	„
१६	„	४४५	„
१७	„	४४६	„

ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति^(१७) । ^(१८)समग्निरग्नि-
ना गतेत्याह । अग्निर्ह्यवैषोऽग्निना सङ्गच्छते^(१८) ।
^(१९)स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह । पूर्वमेवेदितं ।
उत्तरेणाभिष्टुणाति^(१९) । ^(२०)धत्ते दिवो विभासि रजसः
पृथिव्या इत्याह । वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति
^(२०) । ^(२१)हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह । शारदावेवास्मा
ऋतू कल्पयति^(२१) ॥ ६ ॥

^(२२)दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह । होत्राभिरेवे-
मान् लोकान्त्सन्दधाति^(२२) । ^(२३)विश्वासां भुवां पत-
इत्याह । हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति^(२३) ।
^(२४)देवश्रूस्त्वं देव धर्मं देवान् पाहीत्याह । शैशिरावे-
वास्मा ऋतू कल्पयति^(२४) । ^(२५)तपोजां वाचमस्मे नि-
यच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा
तपोजा । तामेवावरुन्धे^(२५) ॥ ७ ॥

१८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१६	”	४४७	”
२०	”	४४८	”
२१	”	४४८	”
२२	”	४४६	”
२३	”	४४६	”
२४	”	४५०	”
२५	”	४५०	”

(२६) गर्भा देवानामित्याह । गर्भा ह्येष देवानां^(२६) ।
 (२७) पिता मतीनामित्याह । प्रजा वै मतयः । तासां-
 मेष एव पिता । यत् प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह^(२७) ।
 (२८) पतिः प्रजानामित्याह । पतिर्ह्येष प्रजानां^(२८) ।
 (२९) मतिः कवीनामित्याह ॥ ८ ॥

मतिर्ह्येष कवीनां^(२९) । (३०) सं देवो देवेन सवि-
 चाऽयतिष्ठ सः सूर्येणारुक्तेत्याह । अमुञ्चैवादित्यं
 प्रवर्ग्यञ्च सः शास्ति^(३०) । (३१) आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं धर्मं
 वर्चोदा असित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(३१) ।
 (३२) पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह । बोधयत्येवै-
 नम्^(३२) । (३३) नवैतेऽवकाशा भवन्ति । पत्नियै दशमः ।
 नव वै पुरुषे प्राणाः ॥ ९ ॥

नाभिर्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो
 दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्य-

२६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४५० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२७	„	४५१	„
२८	„	४५१	„
२९	„	४५१	„
३०	„	४५२	„
३१	„	४५२	„
३२	„	४५२	„
३३	„	४५५	„

मव॑रुन्धे^(३३) । ^(३४)य॒ज्ञस्य॒ शिरो॑ऽच्छिद्यत । तद्दे॒वा हो॒-
चा॒भिः प्रत्य॑दधुः । ऋ॒त्विजो॑ऽवेक्षन्ते । ए॒ता वै हो॒त्राः ।
हो॒त्राभिरे॒व य॒ज्ञस्य॒ शिरः॒ प्रति॑दधाति^(३४) ॥ १० ॥

^(३५)रु॒चि॒तम॑वेक्षन्ते । रु॒चि॒ताद्वै प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा
अ॒सृज॑त । प्र॒जाना॑ऽसृ॒ष्ट्यै^(३५) । ^(३६)रु॒चि॒तम॑वेक्षन्ते ।
रु॒चि॒ताद्वै पर्ज॑न्यो वर्षति । वर्षु॑कः पर्ज॑न्यो भवति ।
सं प्र॒जा ए॒धन्ते^(३६) । ^(३७)रु॒चि॒तम॑वेक्षन्ते । रु॒चि॒तं वै
ब्र॒ह्मव॑र्चसं । ब्र॒ह्मव॑र्चसिनो भवन्ति^(३७) ॥ ११ ॥

^(३८)अ॒धी॒यन्तो॑ऽवेक्षन्ते । सर्व॑मायु॒र्यन्ति^(३८) । ^(३९)न
प॒त्यवे॑क्षेत । यत् प॒त्यवे॑क्षेत । प्र॒जाये॑त । प्र॒जां त्वस्यै॑
निर्द॑हेत् । यन्नावे॑क्षेत । न प्र॒जाये॑त । नास्यै॑ प्र॒जां
निर्द॑हेत् । ति॒रस्कृ॑त्य यजु॑र्वाचयति ॥ प्र॒जाय॑ते । ना॒-
स्यै॑ प्र॒जां निर्द॑हति^(३९) । ^(४०)त्व॒ष्ठीम॑ती ते सपे॒येत्या॒-
ह । स॒पा॒द्भि प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते^(४०) ॥ १२ ॥

३४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४५५ एषे द्रष्टव्यं ।

३५	॥	४५६	॥
३६	॥	४५६	॥
३७	॥	४५६	॥
३८	॥	४५७	॥
३९	॥	४५७	॥
४०	॥	४५७	॥

कृतवः(१), हि शिरः(२), सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति(३),
अनिपद्यमानमित्याह(४), गतेत्याह(५), शारदावे-
वास्मा कृतू कल्पयति(६), रुन्धे(७), कवीनामि-
त्याह(८), प्राणाः(९), प्रतिदधाति(१०), भवन्ति(११),
वाचयति, चत्वारि च(१२), ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्नामादत्ते
प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि दे-
वानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै^(१) ।
(२) आददेऽदित्यै रास्नासीत्याह यजुष्कृत्यै^(२) । (३) इड
एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अ-
स्यै देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति^(३) । (४) अ-
सावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनु-
ष्यनामानि ॥ १ ॥

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	”	४६०	”
३	”	४६१	”
४	”	४६१	”

मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति^(४) । ^(५)षट् सम्पद्यन्ते ।
 षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनामाह्वयति^(५) । ^(६)अ-
 दित्या उष्णीषमसीत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(६) । ^(७)
 वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै वत्सः^(७) । ^(८)पू-
 षा त्वोपावस्तृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया प-
 शवः ॥ २ ॥

स्वयैवैनं देवतयोपावस्तृजति^(८) । ^(९)अश्विभ्यां प्र-
 दापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्या-
 मेवासमै भेषजं करोति^(९) । ^(१०)यस्ते स्तनः शशय इ-
 त्याह । स्तौत्येवैनं^(१०) । ^(११)उस्रं घर्म्मं शिष्पोस्रं
 घर्म्मं पाहि घर्म्माय शिष्पेत्याह । यथा ब्रूयाद्मुष्मै
 देहीति । तादृगेव तत्^(११) । ^(१२)वृहस्पतिस्त्वोपावस्तृज-
 त्वित्याह ॥ ३ ॥

ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसी-

५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

६	„	४६२	„
७	„	४६२	„
८	„	४६३	„
९	„	४६३	„
१०	„	४६४	„
११	„	४६४	„
१२	„	४६५	„

दति^(१२) । ^(१३)दानव स्थ पेरेव इत्याह । मेध्याने-
 वैनान् करोति^(१२) । ^(१४)विष्वग्वृता लोहितेनेत्याह
 व्यावृत्त्यै^(१४) । ^(१५)अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पि-
 न्वस्व पूष्णे पिन्वस्व वृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह । एता-
 भ्यां ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते^(१५) । ^(१६)इन्द्राय पि-
 न्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन सम-
 र्द्धयति^(१६) । ^(१७)द्विरिन्द्रायेत्याह ॥ ४ ॥

तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठं भाक्तमः^(१७) ।
^(१८)गायत्रोऽसि चैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफोपय-
 मानादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते^(१८) । ^(१९)सहोर्जो
 भागेनोपमेहीत्याह । ऊर्जं एवैनं भागमकः^(१९) ।
^(२०)अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूतां ।
 आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट् क्रियाता इति । इन्द्रा-
 श्विना मधुनः सारधस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वा-

१३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६५ एछे द्रष्टव्यं ।

१३	„	४६५	„
१४	„	४६६	„
१६	„	४६६	„
१७	„	४६६	„
१८	„	४६७	„
१९	„	४६८	„
२०	„	४६८	„

भ्यां वषट् करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन
समर्धयति^(२०) ॥ ५ ॥

(२१) घर्म्मं पात वसवो यजता वडित्याह । वसूनेव
भागधेयेन समर्धयति^(२१) । (२२) यद्वषट् कुर्यात् । या-
तयामास्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वषट् कुर्यात् ।
रक्षांसि यज्ञं हन्त्युः । वडित्याह । परोक्षमेव व-
षट् करोति । नास्य यातयामा वषट्कारो भवति ।
न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति^(२२) ॥ ६ ॥

(२३) स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये दृष्टिवनये जुहो-
मीत्याह । यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स दृष्टिव-
निः । तस्मा एवैनं जुहोति^(२३) । (२४) मधु हविरसी-
त्याह । स्वदयत्येवैनं^(२४) । (२५) सूर्यस्य तपस्तपेत्याह ।
यथा यजुरेवैतत्^(२५) । (२६) द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि-
गृह्णामीत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णा-
ति^(२६) ॥ ७ ॥

२१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६६ पृष्ठे द्रष्टव्यं

२२ „ ४६९ „

२३ „ ४७० „

२४ „ ४७० „

२५ „ ४७१ „

२६ „ ४७१ „

(१७) अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षे-
णैवैनमुपयच्छत । न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति^(१७) ।
(१८) देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुः शक्यमित्या-
ह । देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते^(१८) । (१९) वि वा
एनमेतदर्धयन्ति । यत् पश्चात् प्रवृज्य पुरो जुह्वति ।
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहोत्याह । तेज एवास्मिन् दधा-
ति^(१९) । (२०) दिविस्पृङ्मा मा हिःसीरन्तरिक्षस्पृङ्मा
मा हिःसीः पृथिविस्पृङ्मा मा हिःसीरित्याहाहिः-
सायै^(२०) ॥ ८ ॥

(२१) सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पा-
हीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२१) । (२२) शिरो वा
एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य-
वातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिद-
धाति^(२२) । (२३) अनवानं । प्राणानाः सन्तत्यै^(२३) ।
(२४) पञ्चाह ॥ ९ ॥

२७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७२ एतं द्रष्टव्यं ।

२८	”	४७२	”
२९	”	४७३	”
३०	”	४७३	”
३१	”	४७३	”
३२	”	४७५	”
३३	”	४७५	”
३४	”	४७५	”

पा॒क्षे॑ य॒ज्ञः । या॒वा॒ने॒व य॒ज्ञः । तस्य॒ शिरः॑ प्र॒ति-
 द॒धाति^(३४) । ^(३५)अ॒ग्नये॑ त्वा वसु॒मते॑ स्वाहेत्याह ।
 अ॒सौ वा आ॒दि॒त्योऽग्नि॑र्वसु॒मान् । तस्मा॑ ए॒वैनं॑ जु-
 होति^(३५) । ^(३६)सो॒माय॑ त्वा रु॒द्रव॑ते स्वाहेत्याह ।
 च॒न्द्रमा॑ वै सो॒मो रु॒द्रवा॑न् । तस्मा॑ ए॒वैनं॑ जुहोति ।
 वरु॑णाय त्वाऽऽदि॒त्यव॑ते स्वाहेत्याह ॥ १० ॥

अ॒सु वै वरु॑ण आ॒दि॒त्यवा॑न् । तस्मा॑ ए॒वैनं॑ जुहोति ।
 वृ॒ह॒स्प॒तये॑ त्वा वि॒श्वदे॑व्यावते स्वाहेत्याह । ब्र॒ह्म वै दे॒-
 वानां॑ वृ॒ह॒स्प॒तिः । ब्र॒ह्म॒ण ए॒वैनं॑ जुहोति^(३६) । ^(३७)स-
 वि॒त्रे त्व॑र्भु॒मते॑ वि॒भुम॑ते प्र॒भुम॑ते वाज॑वते स्वाहेत्या-
 ह । सं॒व॒त्स॒रो वै स॑वि॒तर्भु॑मान् वि॒भुमा॑न् प्र॒भुमा॑न्
 वाज॑वान् । तस्मा॑ ए॒वैनं॑ जुहोति^(३७) । ^(३८)य॒माय॑
 त्वाङ्गि॑र॒स्वते॑ पि॒तृम॑ते स्वाहेत्याह । प्रा॒णो वै य॒मोऽ-
 ङ्गि॑र॒स्वान् पि॒तृमा॑न् ॥ ११ ॥

३५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३६   "   ४७६   "

३७   "   ४७६   "

३८   "   ४७६   "

तस्मा ए॒वैनं जु॒होति^(३८) । ^(३९)ए॒ताभ्य ए॒वैनं दे॒व-
ता॒भ्यो जु॒होति^(३९) । ^(४०)द॒श स॒म्य॒द्यन्ते । द॒शा॒क्षरा
वि॒राट् । अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॒मव॑रुन्धे^(४०) ।
^(४१)रौ॒हि॒णाभ्यां॒ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॒ लो॒कमा॑यन् । तद्रौ॒हि॒ण्यो
रौ॒हि॒ण्यत्वं । यद्रौ॒हि॒णौ भ॑वतः । रौ॒हि॒णा-
भ्यामे॒व तद्य॑जमानः सु॒वर्गं॒ लो॒कमे॑ति^(४१) ॥ ^(४२)अ॒ह-
ज्योतिः॒ के॒तुना॑ जुषताः सु॒ज्यो॒तिर्ज्योति॑षाः स्वा॒हा
रा॒त्रिर्ज्योतिः॒ के॒तुना॑ जुषताः सु॒ज्यो॒तिर्ज्योति॑षाः
स्वा॒हेत्या॑ह । आ॒दि॒त्यमे॒व तद्मु॒ष्मि॒ल्लो॒केऽह्ना॑ प॒रस्ता॑-
दाधार । रा॒त्रिया॑ अ॒वस्ता॑त् । तस्मा॑द॒सावा॑दि॒त्यो-
ऽमु॒ष्मि॒ल्लो॒केऽहो॑रा॒त्राभ्यां॑ धृतः^(४२) ॥ १२ ॥

म॒नु॒ष्य॒ना॒मानि॑(१), प॒शवः॑(२), सी॒द॒त्वि॒त्याह॑(३),
इन्द्रा॒येत्या॑ह(४), अ॒र्द्धय॑ति(५), घ॒न्ति॑(६), य॒ज्ज्ञा॑ति(७),
अ॒हिःसा॑यै(८), प॒च्चाह॑(९), आ॒दि॒त्यव॑ते स्वा॒हेत्या॑-
ह(१०), पि॒तृमा॑न्(११), ए॒ति, च॒त्वारि॑ च(१२) ॥
अनु० ७ ॥

३८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४०	„	४७७	„
४१	„	४७७	„
४२	„	४७७	„

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव दे-
वान् प्रीणाति । अथो दुरिध्या एवैनं पाति^(१) । (२) वि-
श्वान् देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान् भाग-
धेयेन समर्द्धयति^(२) । (३) स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः
पिवतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्ध-
यति^(३) । (४) स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह ।
अभ्येवैनं धारयति । अथो हविरेवाकः^(४) ॥ १ ॥

(५) अश्विना घर्मं पातः हार्दिवानमहर्दिवाभिरू-
तिभिरित्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति^(५) ।
(६) अनुवां द्यावापृथिवी मः सातामित्याहानुमत्यै^(६) ।
(७) स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह । इन्द्राय हि पुरो-
हूयते^(७) । (८) आश्राव्याह घर्मस्य यजेति । वर्षट्कृते

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७८ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	„	४७९	„
३	„	४७९	„
४	„	४७९	„
५	„	४८०	„
६	„	४८१	„
७	„	४८१	„
८	„	४८१	„

जुहोति । रक्षसामपहत्यै । अनुयजति स्वगाक्त्यै^(८) ।

(८) घर्म्ममपातमश्विनेत्याह ॥ २ ॥

पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभियुगताति^(९) । ^(१०)अनु वां
द्यावापृथिवी अमसातामित्याहानुमत्यै^(११) । ^(१२)तं
प्राथ्यं यथावसमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथा
यजुरेवैतत्^(१३) । ^(१४)दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि
धा इत्याह । सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१५) । ^(१६)दिवं
गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह । एषेवैनं लो-
केषु प्रतिष्ठापयति^(१७) । ^(१८)पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह ॥
॥ ३ ॥

दित्वेवैनं प्रतिष्ठापयति । देवान् घर्म्मपान् गच्छ
पितॄन् घर्म्मपान् गच्छेत्याह । उभयेष्टेवैनं प्रतिष्ठाप-
यति^(१९) । ^(२०)यत् पिबते । वर्षकः पर्जन्यो भवति ।

९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८२ एष्टे द्रष्टव्यं ।

०	॥	४८३	॥
११	॥	४८३	॥
१२	॥	४८३	॥
१३	॥	४८३	॥
१४	॥	४८३	॥
१५	॥	४८५	॥

तस्मात् पिन्वमानः पुण्यः^(१५) । ^(१६)यत् प्राङ् पिन्वते ।
तद्देवानां । यदक्षिणा । तत् पितॄणां ॥ ४ ॥

यत् प्रत्यक् । तन्मनुष्याणां । यदुदङ् । तद्रुद्रा-
णां^(१६) । ^(१७)प्राञ्चमुदञ्चं पिन्वयति । देवचाकः^(१७) ।
^(१८)अथो खलु । सर्वा अनु दिशः पिन्वयति । सर्वा
दिशः समेधन्ते^(१८) । ^(१९)अन्तः परिधि पिन्वयति ॥ ५ ॥

तेजसोऽस्कन्दाय^(१९) । ^(२०)इषे पीपिहूर्जो पीपिही-
त्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति^(२०) । ^(२१)यजमा-
नाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिषमाशा-
स्ते^(२१) । ^(२२)मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन
एवैतामाशिषमाशास्ते^(२२) । ^(२३)त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वे-
न्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(२३) ।
^(२४)धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह ॥
॥ ६ ॥

१६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८५ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१७	”	४८५	”
१८	”	४८५	”
१९	”	४८६	”
२०	”	४८६	”
२१	”	४८६	”
२२	”	४८६	”
२३	”	४८६	”
२४	”	४८७	”

ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति^(२४) । ^(२५)नेत्वा वातः स्क-
न्दयादिति^(२५) ^(२६)यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे
सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ।
यमेव द्वेष्टि । तेनैनं सह निरर्थं गमयति^(२६) ।
^(२७)पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः ।
ताभ्य एवैनं जुहोति^(२७) । ^(२८)ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह ।
या एवान्तरिक्षे वाचः ॥ ७ ॥

ताभ्य एवैनं जुहोति^(२८) । ^(२९)प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह ।
प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति^(२९) ।
^(३०)द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्या-
मेवैनं जुहोति^(३०) । ^(३१)पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह ।
ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं
जुहोति^(३१) ॥ ८ ॥

२५ एतच्चान्यस्य भाष्यं ४८७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२६	„	४८८	„
२७	„	४८९	„
२८	„	४८९	„
२९	„	४८९	„
३०	„	४८९	„
३१	„	४९०	„

(१२) रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन
समर्हयति^(१२) । (१३) सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं
निरवदयते^(१३) । (१४) उदञ्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य
दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते^(१४) । (१५) अप
उपस्पृशति मेध्यत्वाय^(१५) । (१६) नान्वीक्षेत । यदन्वी-
क्षेत ॥ ६ ॥

चक्षुरस्य प्रमायुकः स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः^(१६) ।
(१७) अपीपरो माहो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने स-
मित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माज्जीरित्याह ।
आयुरेवास्मिन् वर्चा दधाति । अपीपरो मा रात्रिया
अहो मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे
दा वर्चसा माज्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन् वर्चा द-
धाति^(१७) । (१८) अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा स्रूया
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवैतत्^(१८) ।

६२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३३	„	४६०	„
३३	„	४६०	„
३५	„	४६१	„
३६	„	४६१	„
३७	„	४६२	„
३८	„	४६३	„

(१९) ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रांश्च न होतव्या इति ॥ १० ॥

यद्यजुषा जुहुयात् । अथवा पूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः परा भवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यं । यथा पूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः परा भवति (३९) । (४०) हुतः हविर्मधुहविरित्याह । स्वदयत्येवैनं (४०) । (४१) इन्द्रतमेऽग्निः ॥ ११ ॥

प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः । प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति (४१) । (४२) पिता नोऽसि मा मा हिः सीरित्याहा हिः सायै (४२) । (४३) अश्याम ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (४३) । (४४) स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिः सीरित्याहा हिः सायै (४४) । (४५) तेजसा वा एते व्यृद्धान्ते । ये प्रवर्ग्येण चरन्ति । प्राप्नन्ति । तेज एवात्मन्दधते (४५) ॥ १२ ॥

३९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४९३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४०	„	४९५	„
४१	„	४९५	„
४२	„	४९५	„
४३	„	४९५	„
४४	„	४९५	„
४५	„	४९५	„

(४६) संवत्सरं न मा॒सम॑श्नीयात् । न रा॒मामु॑पेयात् ।
 न मृ॒ण्मये॑न पिबेत् । नाऽस्य॑ रा॒म उ॒च्छिष्टं॑ पिबेत् ।
 तेज॑ ए॒व तत् स॒ंश्रय॑ति^(४६) । (४७) दे॒वा॒सुराः॑ संय॑त्ता आ॒-
 सन् । ते दे॒वा वि॑ज॒यमु॑प॒यन्तः॑ । वि॒भ्राजि॑ सौ॒र्ये ब्र॒ह्म
 सन्त्य॑ दधत । यत्किञ्च॑ दि॒वाकी॒र्त्यं । तदे॒तेनै॒व व्र॑तेनाऽ-
 गोपायत् ॥ तस्मा॑दे॒तद् व्र॑तं चा॒र्यं । तेज॑सो गोपीथा-
 य । तस्मा॑दे॒तानि॒ यजू॑षि वि॒भ्राजः॑ सौ॒र्यस्ये॒त्याहुः^(४७) ।
 (४८) स्वा॒हा त्वा॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभ्य॑ इति प्रा॒तः स॒ंसाद॑-
 यति । स्वा॒हा त्वा॒ नक्ष॑त्रेभ्य इति सा॒यं । ए॒ता वा
 ए॒तस्य॑ दे॒वताः॑ । ताभि॑रे॒वैन॑ स॒मर्द्ध॑यति^(४८) ॥ १३ ॥

अ॒कः(१), अ॒श्विने॒त्याह॑(२), प्र॒दिशो॑ ग॒च्छेत्या॑ह(३),
 पि॒तृणां॑(४), अ॒न्तःप॒रिधि॑ पि॒न्वय॑ति(५), धा॒रये॒त्या-
 ह॑(६), वा॒चः(७), घ॒र्मपा॒स्तेभ्य॑ ए॒वैनं॑ जु॒होति॑(८),
 अ॒न्वीक्षे॑त(९), हो॒त॒व्या॒श्मिति॑(१०), अ॒मावि॒त्याह॑(११),
 दध॑ते(१२), अ॒गोपा॑यत्, स॒प्त च॑(१३) ॥ अनु० ८ ॥

४६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

४७	”	४६६	”
४८	”	४६७	”

• अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) घर्म्म या ते दिवि शुगिति तिस्र आहुतीर्जुहेति ।
छन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते^(१) । (२) इय-
त्यग्रे जुहेति । अथेयत्यथेयति । चय इमे लोकाः ।
एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते^(२) । (३) अनु नोऽद्यानु-
मतिरित्याहानुमत्यै^(३) । (४) दिवस्त्वा परस्याया इत्याह ।
दिव एवेमाँल्लोकान् दाधार^(४) । (५) ब्रह्मणस्त्वा पर-
स्याया इत्याह ॥ १ ॥

एष्वेव लोकेषु प्रजा दाधार^(५) । (६) प्राणस्य त्वा पर-
स्याया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान् दाधार^(६) । (७) शिरो
वा एतच्चक्षस्य । यत् प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आ-
दित्यः प्रवर्ग्यः । तं यदक्षिणा प्रत्यच्चमुदच्चमुदासयेत् ।
जिह्वं यज्ञस्य शिरो हरेत् । प्राच्चमुदासयति । पुर-
स्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २ ॥

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२	”	५००	”
३	”	५००	”
४	”	५०१	”
५	”	५०२	”
६	”	५०३	”
७	”	५०३	”

प्राञ्चमुद्वासयति । तस्माद्सावादित्यः पुरस्तादुदे-
ति^(७) । ^(८)शफोपयमान् धविचाणि धृष्टी इत्यन्ववह-
रन्ति । सात्मानमेवैनः सतनुं करोति^(९) । ^(९)सात्माऽ-
मुष्मिल्लोके भवति । य एवं वेद^(९) । ^(१०)औदुम्बराणि
भवन्ति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्जमेवावरुन्धे^(१०) । ^(११)व-
र्त्मना वा अन्वित्य ॥ ३ ॥

यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति । साम्ना प्रस्तोताऽ-
न्ववैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहृत्यै^(११) । ^(१२)त्रि-
निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो
रक्षांस्यपहन्ति^(१२) । ^(१२)पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ।
पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी । रक्षसामपहृत्यै^(१२) ॥ ४ ॥

^(१४)यत् पृथिव्यामुद्वासयेत् । पृथिवीः शुचार्पयेत् ।
यदप्सु । अपः शुचार्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शु-
चार्पयेत् । यद्वनस्पतिषु । वनस्पतीञ्चुचार्पयेत् । हि-
रण्यं निधायोद्वासयति । अमृतं वै हिरण्यं ॥ ५ ॥

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

६	॥	५०४	॥
१०	॥	५०४	॥
११	॥	५०४	॥
१२	॥	५०४	॥
१३	॥	५०५	॥
१४	॥	५०५	॥

अमृत एवैनं प्रतिष्ठापयति^(१४) । ^(१५)वल्गुरसि शं-
युधाया इति चिः परिषिञ्चन् पर्येति । चिदृद्वा अग्निः ।
यावानेवाग्निः । तस्य शुचः^५ शमयति^(१५) । ^(१६)चिः
पुनः पर्येति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतु-
भिरेवास्य शुचः^५ शमयति^(१६) । ^(१७)चतुःसक्तिर्नाभि-
र्ऋतस्येत्याह ॥ ६ ॥

इयं वा ऋतं । तस्या एष एव नाभिः । यत् प्रवर्ग्यः ।
तस्मादेवमाह^(१७) । ^(१८)सदे विश्वायुरित्याह । सदे
हीयं^(१८) । ^(१९)अप द्वेषो अप ह्वर इत्याह । आर्तव्याप-
नुत्यै^(१९) । ^(२०)घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषमिति दध्ना म-
धुमिश्रेण पूरयति । ऊर्वा अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैर्वैन-
मन्नाद्येन समर्द्धयति^(२०) ॥ ७ ॥

^(२१)अनशनायुको भवति । य एवं वेद^(२१) । ^(२२)र-
न्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैत-

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१६	”	५०६	”
१७	”	५०६	”
१८	”	५०७	”
१९	”	५०७	”
२०	”	५०८	”
२१	”	५०८	”
२२	”	५०८	”

नहिमान् रन्ति बन्धतां व्याचष्टे^(२२) । ^(२३)समहमा-
युषा सं प्राणेनेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते^(२३) ।
^(२४)व्यसौ योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विषा इत्याह । अ-
भिचार एवास्यैषः^(२४) । ^(२५)अचिक्रद्द् वृषा हरिरि-
त्याह । वृषा ह्येषः ॥ ८ ॥

वृषा हरिः^(२५) । ^(२६)महान्मित्रो न दर्शत इत्याह ।
स्तौत्येवैनमेतत्^(२६) । ^(२७)चिदसि समुद्रयोनिरित्याह ।
स्वामेवैनां योनिं गमयति^(२७) । ^(२८)नमस्ते अस्तु मा
मा हिःसीरित्याहाहिःसायै^(२८) । ^(२९)विश्वावसुः सो-
मगन्धर्व्वमित्याह । यदेवास्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति ।
तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति^(२९) । ^(३०)विश्वावसुरभि तन्नो
गृणात्वित्याह ॥ ९ ॥

पूर्व्वमेवोदितं । उत्तरेणाभिगृणाति^(३०) । ^(३१)धियो

२३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२४	„	५१०	„
२५	„	५१०	„
२६	„	५११	„
२७	„	५११	„
२८	„	५१२	„
२९	„	५१३	„
३०	„	५१४	„
३१	„	५१४	„

हिन्वा॒नो धि॒य इ॒न्नो अ॒व्यादि॒त्याह । ऋ॒तूने॒वास॑मै क॒-
ल॒पय॑ति^(३१) । ^(३२)प्रा॒सां गन्ध॒र्वो अ॒मृता॑नि वोच॒दि॒-
त्या॑ह । प्रा॒णा वा अ॒मृताः । प्रा॒णाने॒वास॑मै कल॒पय॑ति^(३२) ।
^(३३)ए॒तत्त्वं दे॒व घ॒र्म दे॒वो दे॒वानु॑पा॒गा इ॒त्याह । दे॒वो
ह्येष॑ सन् दे॒वानु॑पै॒ति^(३३) । ^(३४)इ॒दम॒हं म॑नु॒ष्यो म॑नु॒-
ष्या॑नित्याह ॥ १० ॥

म॑नु॒ष्यो हि । ए॒ष सन् म॑नु॒ष्यानु॑पै॒ति^(३४) । ^(३५)ई॒श्वरो
वै प्र॑व॒र्ग्यमु॒द्दास॑यन् । प्र॒जां प॒शून्त्सो॑मपी॒थम॑नू॒द्दासः
सो॑मपी॒थानु॑मेहि । स॒ह प्र॒जया॑ स॒ह रा॒यस्यो॑पे॒षेत्या॑ह ।
प्र॒जामे॒व प॒शून्त्सो॑मपी॒थमा॑त्म॒न्यत्ते^(३५) । ^(३६)सु॒मि॒चा न
आ॒प ओ॒षध॑यः स॒न्वित्या॑ह । आ॒शि॒षमे॒वैता॑मा॒शा-
स्ते^(३६) । ^(३७)दु॒र्मि॒त्रास्त॑सै॒ भूया॑सु॒र्योऽस्मान् दे॒ष्टि य॒च्च
व॒यं द्वि॒ष इ॒त्याह । अ॒भि॒चा॒र ए॒वास्यै॑षः^(३७) ॥
^(३८)प्र॒ वा ए॒षोऽस्मा॑ल्लो॒काच्च॑वते । यः प्र॑व॒र्ग्यमु॒द्दास॑-

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५१५ एके द्रष्टव्यं ।

३३	,	५१६	"
३४	"	५१६	"
३५	"	६१६	"
३६	"	५१७	"
३७	"	५१७	"
३८	"	५१८	"

यति । उदु त्यं चिचमिति सैरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य-
गाहपत्ये जुहेति । अयं वै लोको गाहपत्यः । अस्मि-
न्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सु-
वर्गो लोकः । यत् सैरी भवतः । तेनैव सुवर्गा-
ल्लोकान्नैति^(३८) ॥ ११ ॥

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह(१), दधाति(२),
अन्वित्य(३), रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै(४), व हिर-
ण्यं(५), आह(६), अर्द्धयति(७), ह्येषः(८), गृणात्व-
त्याह(९), मनुष्यानित्याह(१०), अस्यैषः(११), अष्टौ
च ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयौऽदुहन् । तदेभ्यो न
व्यभवत् । तदग्निर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामा-
न्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजू-
ष्यभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । साम-
पयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत् पयः । यद्
गोः पयः ॥ १ ॥

तत्साम्नः पयः । यद्जायै पयः । तद्देवानां पयः । त-
स्माद्यचैतैर्यजुर्युभिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति । प्रजा-
पतिमेव तद्देवान् पयसान्नाद्येन समर्द्धयन्ति^(१) । ^(२)एष
ह वै साक्षात् प्रवर्ग्य भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रव-
र्ग्यः प्रवृज्यते^(२) । ^(२)उत्तरवेद्यामुद्दासयेत् तेजस्कामस्य ।
तेजो वा उत्तरवेदिः ॥ २ ॥

तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति^(२) । ^(४)उ-
त्तरवेद्यामुद्दासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
यत् प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखं सन्द-
धात्यन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति^(४) । ^(५)यच्च खलु
वा एतमुद्दासितं वयांसि पृथ्यासते । परि वै तां
समां प्रजा वयांस्यासते ॥ ३ ॥

तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्दासयेत् । प्रजानां गोपीथा-
य^(५) । ^(६)पुरो वा पश्चादोद्दासयेत् । पुरस्ताद्वा एत-
ज्योतिरुदेति । तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनां योनि-

२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५२१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

३	”	५२१	”
४	”	५२१	”
५	”	५२१	”
६	”	५२२	”

मनूद्वासयति^(१) । ^(१)अपां मध्य उद्वासयेत् । अपां वा
एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं
यो नौ प्रतिष्ठापयति^(१) ॥ ४ ॥

^(८)यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां दिश्युद्वासयेत् ।
एष वा अग्निवैश्वानरः । यत् प्रवर्ग्यः । अग्निनैवैनं
वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति^(८) । ^(९)औदुम्बर्याः शाखाया-
मुद्वासयेत् । ऊर्ग्व उदुम्बरः । अन्नं प्राणः । शुघ घर्म्मः ॥
॥ ५ ॥

इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपि दहा-
मीत्याह । शुचैवास्य प्राणमपि दहति । ताजगार्त्ति-
मार्च्छति^(९) । ^(१०)यत्र दर्भा उपदीकसन्तताः स्युः । त-
दुद्वासयेद् दृष्टिकामस्य । एता वा अपामनूज्जावर्य्या
नाम । यद्दर्भाः । असौ खलु वा आदित्य इतो
दृष्टिमुदोरयति । असावेवास्मा आदित्यो दृष्टिं नि-
यच्छति । ता आपो नियता धन्वना यन्ति^(१०) ॥ ६ ॥

गोः पयः(१), उत्तरवेदिः(२), आसते(३), स्थापय-
ति(४), घर्म्मः(५), यन्ति(६) ॥ अनु० १० ॥

७ एतन्मन्त्रस्य भार्ग्य ५२२ एष्टे द्रष्टव्यं ।

८	”	५२२	”
९	”	५२३	”
१०	”	५२३	”

अथैकादशोऽनुवाकः ।

(१) प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः । सम्राट् समभृतः
धर्मः प्रवृत्तः । महावीर उद्भासितः । असौ खलु
वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्य-
कुरुत^(१) । (२) य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना^(२) । (३) ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति ॥ १ ॥

यो वै वसीयांसं यथानाममुपचरति । पुण्या-
र्त्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्त्तिमस्मै कामयन्ते ।
य एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् । धर्म इति दिवा-
ऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तं । एते वा एतस्य प्रिये
तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रिययैवेनं
तनुवा ॥ २ ॥

प्रियेण नाम्ना समर्धयति । कीर्त्तिरस्य पूर्वा गच्छ-
ति जनतामायतः^(१) । (४) गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् ।
तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्यभवन् । प्रवर्ग्येणामुवन् । यच्च-

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२   "   ५८२   "

३   "   ५८२   "

४   "   ५८३   "

तुर्विंशतिः कृत्वः प्रवर्ग्य^(१) प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव
तदनु विभवति । गायत्रीमाप्नोति । पूर्वाऽस्य जनं
यतः कीर्त्तिर्गच्छति^(४) । ^(५)वैश्वदेवः सःसन्नः ॥ ३ ॥

वसवः प्रवृक्तः । सोमोऽभिकीर्यमाणः । आश्विनः
पयस्यानीयमाने । मारुतः कथन् । पौष्ण उदन्तः ।
सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः शरो गृहीतः । तेज
उद्यतो वायुः । ह्यिमाणः प्रजापतिः । ह्यमानो
वाग्धुतः ॥ ४ ॥

असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स
एतानि नामान्यकुरुत^(५) । ^(६)य एवं वेद । विदुरेनं
नाम्ना^(६) । ^(७)ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृण्मयमा-
हुतिं नाश्रुतेऽथ । कस्मादेवोऽश्रुत इति । वागेष
इति ब्रूयात् । वाच्यैव वाचं दधाति ॥ ५ ॥

तस्मादश्रुत^(७) । ^(८)प्रजापतिर्वी एष द्वादशधा वि-
हितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रागवकाशेभ्यः । तेन प्रजा

५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

६	”	५८५	”
७	”	५८५	”
८	”	५८६	”

असृजत । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमव-
काशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्र-
जापतिर्वावैषः^(८) ॥ ६ ॥

वदन्ति(१), तनुवा(२), सःसन्नः(३), ह्यमानो
वाग्धुतः(४), दधाति(५), एषः(६), ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन का-
मा एति । यद् द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा
देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्रा-
णानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा
रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा
नक्षत्राण्येति ॥ १ ॥

यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति ।
यत् सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्नोतीति ।
यदष्टमेऽहन् प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गाय-
त्रीमेति । यन्नवमेऽहन् प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा

चि॒ष्टत॑ इ॒मां॒ल्लो॒काने॑ति । यद्द॑श॒मेऽह॑न् प्रवृ॒ज्यते॑ ।
व॒ह॒णो भू॒त्वा वि॒राज॑मेति ॥ २ ॥

यदे॑काद॒शेऽह॑न् प्रवृ॒ज्यते॑ । इन्द्रो॑ भू॒त्वा चि॒ष्टुभ॑-
मेति । यद् द्वा॒द॒शेऽह॑न् प्रवृ॒ज्यते॑ । सोमो॑ भू॒त्वा
सू॒त्यामे॑ति^(१) । ^(२)यत् पु॒रस्ता॑दु॒पसदां॑ प्रवृ॒ज्यते॑ ।
तस्मा॑दितः परा॒ङ्मं॒ल्लो॒काः स्त॑प॒न्नेति॑ । यदु॒पि॒र॒ष्टा-
दु॒पसदां॑ प्रवृ॒ज्यते॑ । तस्मा॑द॒मुतो॑ऽर्वा॒ङ्मं॒ल्लो॒काः स्त॑-
प॒न्नेति॑^(३) । ^(४)य एवं वेद॑ । एव त॑पति^(५) ॥ ३ ॥

नक्ष॑चाण्येति(१), वि॒राज॑मेति(२), तपति(३), ॥

अनु० ॥ १२ ॥

^(१)दे॒वा वै स॒त्रः(१), सा॒वि॒त्रं(२), परि॑श्रिते(३),
ब्र॒ह्मन् प्र॑चरिष्यामः(४), अ॒ग्नि॒ष्टा(५), शिरो॑ऽग्रि॒वा(६),
दे॒वस्य॑ र॒श्नां(७), वि॒श्व आ॒शा(८), घ॒र्म या ते॑(९),
प्र॒जाप॑तिः शु॒क्रं(१०), प्र॒जाप॑तिः स॒न्मि॒त्रमा॑णः(११),
स॒वि॒ता(१२), द्वा॒द॒श ॥ १२ ॥

दे॒वा वै स॒त्रः, स ख॑दि॒रः, परि॑श्रिते, अ॒भिपूर्व॑म्,
अ॒थो रक्ष॑सा॒म्, ग्रैष्मा॑वे॒व, ब्र॒ह्म वै दे॒वानां॑, अ॒श्विना॑

घर्मं पातं, प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः, वृषा हरिः,
यो वै वसीयांसं यथानामम्, अष्टोत्तरशतम् ॥ १०८ ॥

शन्नस्तन्नो मा हासीत् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः* । हरिः ओम् ॥

* ऊर्गभिरसौ ग्रीवा आत्मा पुनरसौ तं यन्मुखं तेनाप्रतिशी-
र्षायं त्रिर्नाक्ये रचितमनवानम् । इति A चिह्नितपुस्तकपाठः ।
ऊर्गभिरसौ ग्रीवा आत्मापुनरसौ तं यन्मुखमिति i चिह्नितपुस्त-
कपाठः ।

समाप्तोऽयं पञ्चमः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनञ्च ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रवर्ग्यत्राह्वणं प्रोक्तं पञ्चमे हि प्रपाठके ।

पितृमेधस्य मन्त्रास्तु दृश्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

तेषाञ्च पितृमेधमन्त्राणां विनियोगो भरद्वाजकल्पे बौधायन-
कल्पे चाभिहितः । तत्राहिताग्नेर्मरणमंशये दहनदेशञ्जोषयते
दक्षिणा प्रत्यक्प्रवर्णमित्यारभ्य भरद्वाज आह, अन्वारब्धे मृत
आहवनीये खुगाङ्गति* जुहोति, परे युवा॑समिति ॥ बौधाय-
नोष्येवमेवाह, अथ गार्हपत्य आज्यं विलाष्योत्पूय खुचि चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य जुहोति, परे युवा॑समिति ।

* खुगाङ्गतिमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१)परे युवाःसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्यामनप-
स्पशान् । वैवस्वतः सङ्गमनं जनानां यमः राजा-
नः हविषा दुवस्यत^(१) । (२)इदन्त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वाग-

पाठस्तु । (१)“परेयुवाःसं हविषा दुवस्यत”^(१) इति । हे पितृमेध-
कर्तारः पितृणां ‘राजानं’, ‘यमं’, ‘हविषा’, ‘दुवस्यत’ प्रीणयत ।
कीदृशं, ‘प्रवतः’ प्रकृष्टकर्मवतः, भूलोकवर्त्तिभोगसाधनं पुण्यमनु-
ष्ठितवतः पुरुषान्, ‘महीः’ तत्तद्भोगोचित*भूप्रदेशविशेषान्, ‘अनु’,
‘परे युवाःसं’ क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं, तथा ‘बहुभ्यः’
स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः, पुण्यकृतामर्थे, ‘पन्यां’ स्वर्गस्थोचितं मार्गं,
‘अनपस्पशानं’ अबाधमानं, पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन
नरकं प्रापयति नतु पुण्यकृत इत्यर्थः । ‘वैवस्वतं’ विवस्वतः रुर्यस्य
पुत्रं, ‘जनानां सङ्गमनं’ पापिनां गन्तव्यस्थानरूपं ॥

कल्पः । औदुम्बर्यामामन्द्यां कृष्णाजिनं दक्षिणायामधर-
लोम आस्तीर्य तस्मिन् एनमुत्तानं निपात्योपान्तदशेनाहतेन
वाससा प्रोक्षति, इदन्त्वा वस्त्रमिति । पाठस्तु । (२)“इदन्त्वा वस्त्रं
प्रथमं न्वागन्”^(२) इति । हे प्रेत त्वां ‘इदं’, ‘वस्त्रं’, ‘प्रथमं नु’
प्रथममेव, ‘आगन्’ आगच्छतु ॥

कल्पः । अथास्येतरदपादत्ते, अपैतदुहेति, तत्पुत्रो भ्राता वा

* तत्तद्भोगोचितेति E, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

न्^(१) ^(२)अपैतदूह यदिहाविभः पुरा । इष्टापूतेमनुस-
म्यश्य दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा वि बन्धुषु^(३) ।
^(४)इमौ युनज्मि ते वज्री असुनीथाय वोढवे । याभ्यां
यमस्य सादनं सुकृताञ्चापि गच्छतात्^(५) । ^(६)पूषा

अन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः प्रतीतः परिधायेति । पाठस्तु । ^(१)“अ-
पैतदूह ० बहुधा वि बन्धुषु”^(२) इति । हे प्रेत ‘यत्’ वस्त्रं,
‘पुरा’, त्वं ‘अविभः’ धारितवानसि, ‘एतत्’, ‘अपोह’ अप-
सारय, ‘इष्टापूते’ त्वया अनुष्ठितं श्रौतं स्मार्त्तञ्च यत् कर्म तत्,
‘अनुसम्यश्य’ अनुक्रमेण स्मर, ‘दक्षिणां’, च ब्राह्मणेभ्यो दत्तां ‘अ-
नुसम्यश्य’, ‘ते’ त्वदीयन्धनं, ‘बन्धुषु’, प्रीतिदानरूपेण ‘बहुधा’,
‘यथा’ विशेषेण, ‘दत्तं’, तमपि प्रकारं ‘अनुसम्यश्य’, तत्तत्सदनरूपं
पुण्यलोकं गच्छेत्यभिप्रायः ।

कल्पः । अथैनमेतया आसन्त्या सह तत्तल्पेन कटेन वा संवेद्य
दासाः प्रवयसो वहेयुः ; अथैनं अनसा वहन्तीत्येकेषां अनस्येद्युञ्ज्यात्,
इमौ युनज्मि ते वज्री असुनीथाय वोढवे । याभ्यां यमस्य
सादनं सुकृताञ्चापि गच्छतात् इति । (४ मन्त्रः ।) हे प्रेत ‘ते’
तव, ‘असुनीथाय’ प्राणसदृशस्य शरीरस्य नयनाय, ‘वोढवे’ शकटं
वोढुं, ‘वज्री’ वोढारौ, ‘इमौ’ बलीवर्दौ, ‘युनज्मि’ शकटे योज-
यामि । ‘याभ्यां’ बलीवर्दाभ्यां, ‘यमस्य’, ‘सादनं’ स्थानं, ‘सुकृता-
ञ्चापि’ पुण्यकृतां पुरुषाणामपि, स्थानं ‘गच्छतात्’ गमिष्यमि,
तादृशौ ‘युनज्मि’, इत्यन्वयः ।

त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स
त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्यः^(५) ।
(१) पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्माः अभयत-

कल्पः । अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषा
त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः प-
रिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्य इति, तृतीयमेतस्याध्वनो
गत्वा निदधाति इति । (५ मन्त्रः।) हे प्रेत 'पूषा' योयं पोषको देवः,
सोयं त्वां 'इतः' देशात्, 'प्रच्यावयतु' प्रचालयतु । कीदृशः, 'विद्वान्'
गन्तव्यमार्गाभिज्ञः, 'अनष्टपशुः' वाहकाः मनुष्याः द्विपात्यश्वः,
अनङ्घ्रिश्चो चतुष्पात्यशू, अनष्टा अनुपद्रुताः पशवो यस्यासौ 'अन-
ष्टपशुः', वाहकोपद्रवराहित्येन नेतुं समर्थः । 'भुवनस्य गोपाः'
सर्वस्य लोकस्य रक्षकः, 'सः' तादृशः पूषा, त्वां 'एतेभ्यः' पूर्वसिद्धेभ्यः,
'पितृभ्यः', 'परिददात्' प्रयच्छतु । यः अग्निः तव दाहं करिष्यति
सः 'अग्निः', 'सुविदत्रेभ्यः' सुष्ठु त्वदनुष्ठितं कर्म जानङ्गः,
'देवेभ्यः', त्वां प्रयच्छतु ।

कल्पः । अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषेमा
आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्माः अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा
अघृणिः शर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रविद्वान् इति, अर्द्धम-
स्याध्वनो गत्वा निदधाति इति । (६ मन्त्रः।) योयं 'पूषा', देवः,

मेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर
एतु प्रविद्वान्^(१) ॥ १ ॥

(१) आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्र-
पथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा

सोयं 'दूमाः' सर्वाः, 'आशाः' दिशः, 'अनुवेद' इयमनुकूला दिगिति
जानाति, 'सः' देवः, 'अस्मान्', अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण
'नेषत्' नयतु । 'कीदृशः पूषा, 'स्वस्तिदाः' चेमप्रदः, 'अघृणिः'
अदीप्तः, अस्मास्वनुग्राही,* 'सर्ववीरः' सर्वेभ्यः प्रतिकूलेभ्यः अत्यन्तं
शूद्रः, सः तादृशः अस्मै 'अप्रयुच्छन्' प्रमादमकुर्वन्, 'प्रविद्वान्'
मार्गं प्रकर्षेण जानन्, अस्माकं पुरतः 'एतु' गच्छतु ।

कल्पः । अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, आयुर्विश्वा-
युः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सु-
कृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु इति, समस्तमेत-
स्याध्वनो गत्वा निदधाति इति । (७मन्त्रः) । विश्वस्मिन्
कर्मण्यागच्छति इति 'विश्वायुः' अग्निः, स च 'आयुः' आयुष्मन्तं, आ-
गतवन्तं, त्वां प्रेतं 'परिपासति' परिपालयितुमिच्छति, दह-
नार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतोक्षते इत्यर्थः । अयं 'पूषा', 'प्रपथे'
प्रकृष्टे मार्गे, त्वां 'पुरस्तात् पातु' पुरतो गच्छन् प्रतिबन्धकेभ्यो

* अस्मास्वनुग्राह्युक्त इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देवः सविता दधातु^(७) । ^(८)भुवनस्य पते इदं हविः^(८) ।
^(९)अग्नये रयिमते स्वाहा^(९) । ^(१०)पुरुषस्य सयावर्यपेद-
 घानि मृज्महे । यथा नो अत्र नापरः पुरा जरस

रक्षोभ्यः पालयतु । 'यत्र' यस्मिन् उत्तमलोके, 'सुकृतः' पूर्वं पुण्यकृतः, 'आसते', 'यत्र' च मार्गे, 'ते' पुण्यकृतः, 'ययुः', 'सविता', 'देवः', 'तत्र', त्वां 'दधातु' स्थापयतु ॥

कल्पः । अत्र राजगवीमुपाकरोति, भुवनस्य पते इति जरतीं मुख्यां, तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णाक्षीं कृष्णबालां कृष्णखुरामपि वा अजां, बालखुरमेव कृष्णं, एवं स्यादिति । पाठस्तु । ^(८)"भुवनस्य पते इदं हविः"^(८) इति । हे 'भुवनस्य', 'पते' पालक देव, तव 'इदं' राजगवीरूपं, 'हविः', उपाकरोमीति शेषः ॥

अथास्य हविषः स्वकाले प्राप्नो होमः कर्त्तव्यः । तद्धोममन्त्रोऽत्रैव प्रसङ्गादान्वातः । कल्पः । तत्रैतद्धविरिडापात्रा चमसेन वा जुहोति, अग्नये रयिमते स्वाहा इति । (६ मन्त्र) । 'रयिमते' धनवते, 'अग्नये', स्वाहुतमिदमम्नु ॥

कल्पः । तां घ्नन्ति उत्सृजन्ति वा, यदि विघ्नन्ति तस्यां निहन्यमानायां सव्यानि जानून्त्यनुनिघ्नन्तः पांसूनवमृजन्ते, पुरुषस्येति । पाठस्तु । ^(१०)"पुरुषस्य सयावरि० जरस आयति"^(१०) इति । सह यातुं गन्तुं शीलं यस्याः राजगव्याः सा सयावरी, "पुरुषस्य"

आयति^(१०)।^(११)पुरुषस्य सयावरि वि ते प्राणमसिस्त्रसं।
शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितृनुप प्रजयाऽस्मानि-
हावह^(११)।^(१२)मैवं माऽस्ता प्रियेऽहं देवी सती पितृ-

मृतस्य सम्बन्धिनि हे 'सयावरि', 'अघानि' पापानि, 'अपेत्' अपनोयैव, 'मृज्महे' अस्मान् शोधयामः, "नः" अस्माकं, 'जरसः' वयोहानेः, 'पुरा', 'अपरः' पाप्मा कश्चिदपि, 'यथा', 'नायति' नागच्छति, तथा मृज्महे इति पूर्वत्रान्वयः ।

कल्पः । अथास्याः प्राणान्विस्त्रंसमानाननुमन्त्रयते, पुरुषस्य स-
यावरि वि ते प्राणमसिस्त्रसं । शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितृनुप
प्रजयाऽस्मानिहावह इति । (११मन्त्रः) । हे 'पुरुषस्य', 'सयावरि'
राजगवि, 'ते' तव, 'प्राणं', 'व्यसिस्त्रसं' विस्त्रस्तं शिथिलं हत-
वानस्मि । त्वं 'शरीरेण', 'मही' भूमिं, 'इहि' प्राप्नुहि । 'स्वधया'
अन्नेन हविःस्वरूपेण, यद्वा अमृतवाची स्वधाशब्दः, अमृतेन
जीवरूपेण, 'पितृन्', 'उपेहि' । 'इह' अस्मिन् लोके, 'प्रजया'
पुत्रादिकया सह, 'अस्मान्', 'आवह' क्षेमं प्रापय ॥

कल्पः । उपोत्थाय* पाऽस्त्रनवमृशन्ते, मैवं माऽस्ता प्रियेऽहं
देवो सती पितृलोकं यदेषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो
लोकौ पयसाऽभ्याववृत्स्व इति । (१२मन्त्रः ।) हे 'प्रिये' राजगवि,
'अहं', 'एवं' इतास्मीति, 'मा माऽस्ता' मनसि मननं मा कार्षीः,

लोकं यदेषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो
लोकौ पयसाऽभ्यावृत्स्व^(१२) ॥ २ ॥

(१२) इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा

‘यत्’ यस्मात्कारणात्, त्वं ‘देवो’ देवतात्मिका, ‘सती’, ‘पितृलोकं’,
प्रति ‘एषि’ आगच्छसि । ‘विश्ववारा’ सर्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया,
‘नभसा’ आकाशमार्गेण, ‘संव्ययन्ती’ द्युलोकं संवृण्वती । हे
राजगवि तथाविधा त्वं ‘न.’ अस्माकं, ‘उभौ’ ‘लोकौ’ एतल्लोकप-
रलोकौ, ‘पयसा’ क्षीरेण, ‘अभ्यावृत्स्व’ अभित आवृत्तौ
कुरु, क्षीरपूर्णं कुरु इत्यर्थः ॥

कल्पः । अथास्य भार्यामुपसंवेशयति, इयं नारी पतिलोकं
वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्यं प्रेतं । विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै
प्रजां द्रविणं चेह धेहि इति । (१३मन्त्रः) हे ‘मर्त्य’ मनुष्य, या
‘नारी’ मृतस्यैव भार्या, सा ‘पतिलोकं’, ‘वृणाना’ कामयमाना,
‘प्रेतं’ मृतं त्वां, ‘उपनिपद्यते’ समीपे नितरां प्राप्नोति । कोदृशो,
‘पुराणं विश्वं’ अनादिकालप्रवृत्तं कृत्स्नं स्तोधर्मं, ‘अनुक्रमेण,
‘पालयन्ती’, पतिव्रतानां स्तोत्रां पत्या सहैव वासः परमो धर्मः ।
‘तस्यै’ धर्मपत्न्यै, त्वं ‘इह’ लोके, निवासार्थमनुज्ञां दत्वा ‘प्रजां’
पूर्वं विद्यमानां पुत्रादिकां, ‘द्रविणं’ धनं, ‘च’, ‘धेहि’ सम्पादय,
अनुजानोहीत्यर्थः ॥

मर्त्यं प्रेतं । विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां
 द्रविणञ्चेह धेहि^(१३) । ^(१४)उदीर्घं नार्यभि जीवलोकमि-
 तासुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वमेत-
 त्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव^(१४) । ^(१५)सुवर्णं हस्तादाद-
 दाना मृतस्य अत्रै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अत्रैव त्व-
 मिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधा अभिमातीर्जयेम^(१५) ।

कल्पः । तां प्रति गतः सव्ये पाणावभिपाद्योत्थापयति, उदीर्घं
 नार्यभि जीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधि-
 षोस्त्वमेतत्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव इति । (१४ मन्त्रः) । हे 'नारि',
 त्वं 'इतासु' गतप्राणं, 'एतं' पतिं, 'उपशेषे' उपेत्य शयनं करोषि,
 'उदीर्घं' अस्मात्पतिसमोपादुत्तिष्ठ, 'जीवलोकमभि' जीवन्तं
 प्राणिसमूहमभिलक्ष्य, 'एहि' आगच्छ । 'त्वं', 'हस्तग्राभस्य' पाणि-
 ग्राहवतः, 'दिधिषोः' पुनर्विवाहेच्छोः, 'पत्युः', 'एतत्', 'जनित्वं'
 जायात्वं, 'अभिसम्बभूव' अभिमुख्येन सम्यक् प्राप्नुहि ॥

कल्पः । सुवर्णेन हस्तौ समार्ष्टि, सुवर्णं हस्तादाददाना
 मृतस्य अत्रै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा
 विश्वा स्पृधा अभिमातीर्जयेम इति । (१५ मन्त्रः) । हे नारि त्वं 'अत्रै'
 सम्यदर्शं, 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजात्यर्थं, 'तेजसे' कान्त्यर्थं, 'बलाय'
 शरीरबलार्थं, 'मृतस्य' पुरुषस्य, 'हस्तात्', 'सुवर्णे', 'आददाना',
 सती 'अत्रैव' लोके, तिष्ठ । 'वयं', अपि 'इह' लोके, 'सुशेवाः' सुखं

(१६) धनुर्हस्तादाददना मृतस्य अयै क्षत्रायौजसे
बलाय । अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अ-
भिमातीर्जयेम^(१६) । (१७) मणिः हस्तादाददना मृतस्य
अयै विशे पुष्ट्यै बलाय । अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा
विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम^(१७) ॥ ३ ॥

(१८) इममग्ने चमसं मा विजोह्वरः प्रियो देवाना-
सेवमानाः सन्तः, 'स्पृधः' अस्माभिः सह स्पृद्धमानाः, 'विश्वाः' 'अ-
भिमातोः' सर्वान् शत्रून्, 'जयेम' ॥

कल्पः । धनुर्हस्तादाददना मृतस्य अयै क्षत्रायौजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति राज-
न्यस्य । मणिः हस्तादाददना मृतस्य अयै विशे पुष्ट्यै बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयः सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति वै-
श्यस्य इति । (१६, १७ मन्त्रौ) । एतौ मन्त्रौ पूर्वाक्तब्राह्मणमन्त्रवत्
व्याख्येयौ ॥

कल्पः । अथ मुखादिष्वस्य पात्राणि नियुञ्ज्यादिति दध्ना सर्पि-
र्मिश्रेण पूरयित्वा मुखे अग्निहोत्रहवर्णो, नासिकयोः स्रुवौ, अक्षो-
र्हिरण्यशकलौ, आज्यस्रुवौ वा, प्रत्यस्य कर्णयोः प्राशित्रहरणं, भि-
त्वा शिरसि कपालानि, ललाट एककपालं, शिरस्तः प्रणीता-
प्रणयनं, चमसन्निदधाति इति, इममग्ने चमसं मा विजोह्वरः
प्रियो देवानामुत सोम्यानां । एष यश्चमसो देवयपानस्तस्मिन् देवा
अमृता मादयन्तामिति । (१८ मन्त्रः) हे 'अग्ने', 'इमं चमसं',

मु॒त से॒म्यानां॑ । ए॒ष यश्च॑म॒सो दे॒वपा॒नस्तस्मिन् दे॒वा
अमृ॑ता मा॒दयन्तां^(१८) । ^(१९)अग्ने॑र्व॒र्म परि॒ गोभि॑र्व्य॒यस्व
स्योर्णु॑ष्व॒मेद॑सा॒ पीव॑सा च । नेत् त्वा॒धृष्णु॑र्हर॑सा॒ जर्ह॑षा-

‘मा विजोक्तरः’ कुटिलं मा कुरु, मा विनाशयेत्यर्थः । ‘एषः’ चम-
सः, ‘देवानां प्रियः’, देवाश्चमसेन सोमरसम्यातुं वाञ्छन्ति । ‘उत’
अपि च, ‘सोम्यानां’ सोमयोग्यानामृत्विग्यजमानानां, ‘प्रियः’,
‘यश्चमसः’, ‘देवपानः’ देवानां पानहेतुः, ‘तस्मिन्’ चमसे, ‘अ-
मृताः’, ‘देवाः’, ‘मादयन्तां’ यजमानं हर्षयन्तां ॥

कल्पः । अथैनं चर्मणा सशोर्षबालपादेन उत्तरलोम्ना प्रोर्षेति,
अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सस्योर्णुष्व मेदसा पीवसा च । नेत् त्वा
धृष्णुर्हरसा जर्हषाणो दधद्विधक्ष्यन् पर्यङ्क्ष्याते इति । (१९ मन्त्रः)
हे ‘वर्म’ कवचस्थानीय चर्मविशेष, ‘अग्नेः’, ‘गोभिः’ रश्मिभिः, परितः
‘व्ययस्व’ एनं प्रेतं संवृतङ्कुरु, । ‘पीवसा’ स्थूलेन, ‘मेदसा’ ‘च’, त्वदो-
यावयवेन मेदोभिधेन, ‘स्योर्णुष्व’ सम्यगाच्छादय । ‘धृष्णुः’ धार्ष्णेनो-
पेतः, अयमग्निः ‘त्वा दधत्’ हे चर्म त्वां धारयन्, ‘हरसा’ स्वकीयेन
तेजसा, ‘जर्हषाणः’ हर्तुमिच्छन्, ‘विधक्ष्यन्’ विशेषेण दग्धुमि-
च्छन्, उद्युक्तः, ‘नेत् पर्यङ्क्ष्याते’ परितो नैव चालयतु, तवाप-
सारणं मा करोतु ।

शो दधद्विधक्ष्यन् पर्यङ्ख्यातैः^(१८) । ^(१०)मैनमग्ने विदहो
माऽभिषोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो* मा शरीरं । यदा
शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः^(१०) ।
^(११)शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽथेमेनं परिदत्तात्
पितृभ्यः । यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां

कल्पः । अथैनमादीपयति आदीप्यमानमनुमन्त्रयते, मैनमग्ने
विदहो माऽभिषोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरं । यदा
शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः इति ।
१० मन्त्रः ।) हे 'अग्ने', 'एनं' प्रेतं, 'मा विदहः' विशेषेण
(दग्धं मघोरूपं मा कुरु, 'मा अभिषोचः' अभितः शोकेन सन्तापेन
युक्तं मा कुरु, 'अस्य', 'त्वचं', 'मा चिक्षिपः' इतस्ततो विक्षिप्तां
मा कुरु, 'शरीरं', अपि विक्षिप्तं 'मा', कुरु । हे 'जातवेदः',
'यदा', शरीरं 'शृतं' पक्वं, 'करवः', 'अथेमेनं' अनन्तरमेवैनं
प्रेतं पुरुषं, 'पितृभ्यः' 'प्रहिणुतात्' पितृसमीपे प्रेरय ॥

कल्पः । प्रज्वलितमनुमन्त्रयते, शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽ-
थेमेनं परिदत्तात् पितृभ्यः । यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा दे-
वानां वशनीर्भवाति इति । (११ मन्त्रः ।) हे 'जातवेदः', 'यदा',
तच्छरीरं 'शृतं' पक्वं, 'अकः' कृतवान्, 'असि', तदानीमेव 'एनं',
'पितृभ्यः', 'परिदत्तात्' प्रयच्छ । 'यदा', अयं प्रेतः 'एतां' अग्निना
त्वया कृतां, 'असुनीतिं' प्राणस्य नयनं, प्राणप्रेरणं, 'गच्छाति'

* विक्षिप इति L' चिह्नितपुस्तकपाठः ।

व॒शनी॑र्भ॒वाति^(१९) । ^(१९)सूर्य॑ ते चक्षु॑र्गच्छतु वा॒तमा॒त्मा
द्या॒ञ्च गच्छ॑ पृथि॒वीं च॒ धर्म॑णा । अ॒पो वा गच्छ॑ यदि
तत्र॑ ते ह॒ितमोष॑धीषु प्र॒ति॒ति॒ष्ठा शरी॑रैः^(१९) । ^(१९)अ॒जोऽ-

प्राप्नोति, 'अथा' अनन्तरं, 'देवानां', 'वशनीर्भवाति' वशं प्राप्नो भवति ॥

कल्पः । अत्र षष्ठोतारं व्याचष्टे, सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वात-
मात्मा द्याञ्च गच्छ पृथिवीञ्च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि
तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति । (१२ मन्त्रः ।) सूर्यन्ते
इत्यादिमन्त्रस्य षष्ठोता इति नामधेयं । हे प्रेत 'ते' त्वदीयं,
'चक्षुः', इन्द्रियं 'सूर्यं', 'गच्छतु' । 'आत्मा' प्राणः, बाह्यवायुं
'गच्छतु' । त्वमपि 'धर्मणा' सुकृतेन, तत्फलं भोक्तुं द्युलोकं
भूलोकं च 'गच्छ', 'वा', जलं 'गच्छ'* । चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यं
पुनर्देहग्रहणपर्यन्तं, तत्तदधिष्ठातृदेवता त्वया द्युलोकादिषु शरीरे
स्वीकृते पश्चात् त्वामेव प्राप्स्यति । यत्र यस्मिन्लोके 'ते' तव,
'हितं' सुखमस्ति, 'तत्र', गत्वा 'ओषधीषु', प्रविश्य तद्वारा पि-
तृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तै-
'शरीरैः', प्रतिष्ठितो भव ।

कल्पः । अत्र एतं अजं चित्यन्ते अबलेन शुल्बेन बध्नाति,
अजोऽभागस्तपसा तन्तपस्व । तन्ते शोचिस्तपतु तन्ते अर्चिः । यास्ते
शिवास्तनुवो जातवेदस्ताभिर्वहेमः सुकृतां यत्र लोकाः इति ।
(१३ मन्त्रः ।) यत्र चितेः पश्चिमभागे समीपे केनचित् अबलेन

* 'अपो वा गच्छ', इति K चिह्नितपुस्तकपाठः

भा॒गस्त॑प॒सा तन्त॑प॒स्व तं ते॑ शे॒चिस्त॑पतु॒ तन्ते॑ अ॒र्चिः
यास्ते॑ शि॒वास्त॑नुवो॒ जात॑वेद॒स्ताभिर्व॑हेमः॒ सु॒कृतां॑
यत्र॑ लो॒काः^(२३) । ^(२४)अ॒यं वै त्वम॑स्मादधि॒ त्वमे॒तद॒यं वै

शुल्बेन अजं बध्नीयात्, ज्वालया सन्तप्तः सः तेजसा सह शुल्बः यथा द्रवति तथा बध्नीयात्, तदानीं अजोऽभाग इत्येतं मन्त्रं पठेत् । हे अग्ने अयं 'अजः', भागरहितः । 'तं' अजं, 'तपसा' त्वदीयेन तापेन, 'तपस्व' तप्तं कुरु । तथा 'ते', 'शोचिः' शोकहेतुज्वालाविशेषः, 'तं तपतु' । तथा 'अर्चिः' भासको ज्वालाविशेषः, 'तं' अजं, 'तपतु' । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां सन्तापतारतम्येन भेदः । हे 'जातवेदः', 'ते' तव, 'याः तनुवः', 'शिवाः' सुखहेतवः नतु तापप्रदाः, 'ताभिः', 'इमं' प्रेतं, 'वह', 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः', सन्ति तत्र प्रापय ॥

कल्पः । अथाऽन्यां जुहोति, अयं वै त्वमस्मादधि त्वमेतदयं वै तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वह्नेमः सुकृतां यत्र लोकाः इति । उपरितनानुवाकोक्तैः नवभिर्मन्त्रैः नव ऊत्वा अथ अनन्तरं अन्यां एतामृचं जुहुयात् । (२४ मन्त्रः ।) हे 'जातवेदः', 'अयं' एव प्रेतः पुरुषः, 'त्वं', नतु अस्य तव च भेदोऽस्ति । 'अस्मादधि' अस्य प्रेतस्य शरीरस्योपरि, 'त्वं' अग्निः, 'एतत्', प्रत्यक्षं यथा भवति तथा वर्त्तसे । 'तत्' तस्मात् अत्यन्त-

तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृत्-
तवेदो वह्मं सुकृतां यत्र लोकाः^(९४) ॥ ४ ॥

विद्वान्, अभ्यावदृत्स्व, अभिमातीर्जयेम्, शरीरैः,
च त्वारि च ॥ १ ॥

भेदाभावात् कारणात्, 'अस्य' प्रेतस्य, 'अयं' एव 'वैश्वानरः', त्वं
'योनिरसि' स्थानप्रदोऽसि । सर्वत्र हि 'पुत्रः', 'पित्रे', 'लोककृत्',
भवति, पुत्राद्धो नरकात्तायत इति व्युत्पत्तेः । अयञ्च पुरा यज-
मानत्तदशायां नानाविधैः कर्मभिरग्नेः पालनात्तत्र पिता । ततः
हे 'जातवेदः', 'यत्र', 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः' स्थानानि सन्ति,
तत्र 'हम्' प्रेतं पुरुषं, 'वह्' प्रापय ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) य एतस्य पथो गोप्तास्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथो रक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथोऽभिरक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा ख्यात्रे स्वाहाऽपाख्यात्रे स्वाहाऽभिलालपते स्वाहाऽपलालपते स्वाहाऽमये कर्मकृते स्वाहा

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

कल्पः । पर्णमयेन सुवेणोपघातं जुहोति, य एतस्य पथो गोप्ताः तेभ्यः स्वाहेति नव सुवाङ्मतीरिति । उपघातं उपहत्योपहत्य सकृत् सकृदवदायेत्यर्थः । पाठस्तु । (१) “य एतस्य पथो गोप्तास्तेभ्यः स्वाहा ० यमत्र नाधीमस्तस्मै स्वाहा” (१) इति । ‘एतस्य पथः’ मृतेन गन्तव्यस्य स्वर्गमार्गविषयस्य मार्गस्य, रक्षकाः देवाः त्रिविधाः, गोपतृरक्षित्रभिरक्षित्वनामकाः, ते च क्रमेण त्रिषु स्थानेषु तिष्ठन्ति, तादृशाः ये सन्ति ‘तेभ्यः’, स्वाङ्गतमिदमस्तु । यजमानकीर्त्तेः प्रकटयिता कश्चिद्देवः ‘ख्याता’, तस्मै स्वाङ्गतमिदमस्तु । सः हि तुष्टः सन् देवलोके ख्यातिं करिष्यति । अपकीर्त्तेः प्रकटयिता कश्चित् ‘अपाख्याता’, तस्मै स्वाङ्गतमिदमस्तु । स च तुष्टः अपकीर्त्तिं वर्जयति । देवानामग्रे सुकृतं साकल्येन यः कथयति सः ‘अभिलालपन्’, तत् यः अपलपति सः ‘अपलालपन्’, ताभ्यां स्वाङ्ग

यमच॒ नाधी॒मस्तस्मै॒ स्वाहा॑^(१) । ^(२)यस्त॑ इ॒ध्मञ्ज॒भर॑त्सि-
ष्विदा॒नो मूर्धा॑नं वा त॒तप॑ते त्वा॒या । दि॒वो वि॒श्वस्मात्
सीम॑घायत उ॒रुथ्यः^(३) । ^(४)अस्मात् त्वमधि॑ जा॒तोऽसि॒ त्व-

तमिदमस्तु । पूर्ववदिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौ योजनीयौ । पूर्वानुष्ठि-
तकर्मणामेतस्य च कर्मणो निष्पादको यः 'अग्निः,' तस्मै 'कर्मकृते',
स्वाङ्गतमिदमस्तु । 'यं' वा अन्यदेवं, 'अत्र', उपयुक्तं वयं 'नाधीमः'
न स्मरामः, 'तस्मै', स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

अनन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगो भरद्वाजबौधायनाभ्यां अ-
नुक्तात्वाद् ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यः । प्रकरणबलान्तु हेमार्थता प्रतीयते* ।
तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१)"यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानो०
सीमघायत उरुथ्यः"^(२) इति । हे अग्ने 'यः' राक्षसादिः, 'ते' तव,
'इध्मं,' 'जभरत्' अपहरति, अथवा 'त्वाया' त्वदीयस्य दग्धव्यस्य
प्रेतस्य, 'मूर्द्धानं', स्वयं 'सिष्विदान' ? खेदं प्राप्तः सन्, 'ततपते'
अतिशयेन तापं करोति; शास्त्रीयदहनसाधनस्य इध्मस्य अपहारेण
वा, स्वकीयखेदेन मूर्द्धानं द्रवीकुर्वन् वा, शास्त्रीयदाहं विनाश्य
स्वर्गं विहन्ति । 'दिवः' स्वर्गस्य, 'अघायतः' अघं पापं विघ्नं य इच्छति
तस्मात्, 'विश्वस्मात्सी' सर्वस्मादपि राक्षसादेः, 'उरुथ्यः' अयं प्रेतो
रक्षणीयः ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । ^(३)"अस्मात् त्वमधि जातोऽसि० लोकाय

द्यं जायतां पुनः । अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लो-
काय स्वाहा^(१) ॥ १ ॥

य एतस्य त्वत् पञ्च ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्र केतुना बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि दृषभो

स्वाहा^(१) इति । हे अग्ने 'अस्मात्' यजमानात्, प्रेतत्वं 'अ-
धिजातोऽसि' । अयं हि कर्मानुष्ठानेन त्वां स्वामिनं सम्यादितवान् ।
अतः फलदशायां 'अयं', 'पुनः', तत्तः 'अधिजायतां' त्वमेव स्वर्ग-
लोके यजमानमुत्पादय, तस्मिद्धर्थं 'वैश्वानराय' सर्वपुरुषहिताय,
'अग्नये' तुभ्यं, इदं स्वाहुतमस्तु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

कल्पः । अथैनं नवर्चेन याम्येन सूक्तेनोपतिष्ठते, प्रकेतुनेति । तत्र
प्रथमामाह । (१) "प्र केतुना बृहता ० महिषो ववर्ध" (१) इति । अयं

रोरवी। दिवश्चिदन्तादुप मामुदानडपामुपस्थे म-
हिषो ववर्ध^(१) । ^(२)इदन्त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन
ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो
देवानां परमे सधस्थे^(३) । ^(४)नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तः

‘अग्निः’, ‘वृहता’ प्रौढेन, ‘केतुना’ ध्वजस्थानीयेन, ज्वालाविशेषेण,
‘प्रभाति’ प्रकर्षेण भासते । स च ‘आविर्भूतः’, ‘वृषभः’ कामानां
वर्षकः सन्, ‘विश्वानि’, फलान्युद्दिश्य, ‘रोरवीति’ अतिशयेन ध्वनिं
करोति । ‘दिवः अन्तात् चित्’ स्वर्गस्यावसानदेशादपि, ‘उपेत्य ‘मां’
मदीयं यजमानं प्रेतं, ‘उदानट्’ उत्कर्षेण व्याप्तवान्, स्वर्गस्योपरि
स्वयं पूर्वमवस्थितोऽपि मदीयं प्रेतमनुगृहीतुमेवात्रागतवानित्यर्थः ।
सचाग्निः ‘अपां’ प्राप्तव्यानां फलानां, ‘उपस्थे’ समीपे, ‘महिषो
ववर्द्ध’ अत्यधिको यथा भवति तथा वृद्धिं प्राप्तवान् ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“इदन्त एकं पर ऊत एकं ० परमे
सधस्थे”^(२) इति । हे अग्ने तव स्वाभाविकं ‘इदमेकं’ ज्योतिः, ‘उत’
अपिच, ‘परः’ परस्तात् प्रेतशरीरे स्थितं, ‘ते’ त्वदीयं, ‘एकं’ ज्योतिः,
तदुभयमपि ‘तृतीयेन’ ‘ज्योतिषा’ परमात्मरूपेण ‘संविशस्व’ सं-
योजयस्व । ‘तनुवै’ स्वकीयस्य शरीरस्य, ‘संवेशनः’ परमात्मज्योतिषा
संयोजयिता, ‘देवानां प्रियः’, त्वं ‘चारुरेधि’ रमणीयो भव । कुत्रेति
तदुच्यते, ‘परमे’ उत्कृष्टे, ‘सधस्थे’ सहोपवेशनस्थाने ॥

अथ तृतीयामाह । ^(३)“नाके सुपर्णमुपयत् पतन्तः ०

हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य
 दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युं^(१) ।^(४) अतिद्रव सारमे-
 यौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा । अथा
 पितृन्त् सुविदचाः अपीहि यमेन ये सधमादं मद-

शकुनं भुरण्युं^(१) इति । हे अग्ने त्वामृविजः 'हृदा' स्वकीयेन
 मनसा, 'वेनन्तः' कामयमानाः, 'यत्' यदा, 'अभ्यचक्षत' अभितः
 स्थापितवन्तः, तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः । कीदृशं त्वां, 'नाके' स्वर्गे,
 'उपपतन्तं' समीपे प्रतिगच्छन्तं, अतएव 'सुपर्णं' शोभनपक्षोपेतं,
 'हिरण्यपक्षं' सुवर्णमयपक्षोपेतं, 'वरुणस्य दूतं' वरुणेन प्रेर्यमाणं,
 'यमस्य', 'योनौ' स्थानविशेषे, 'भुरण्युं' भरणशीलं, भोगसम्पाद-
 कमित्यर्थः । 'शकुनं' पक्ष्याकारं ॥

अथ चतुर्थीमाह ।^(४) "अतिद्रव सारमेयौ श्वानौ ० सधमादं
 मदन्ति,"^(४) इति । हे अग्ने 'साधुना पथा' समीचीनेन मार्गेण,
 'श्वानौ', उभौ 'अतिद्रव' अतिक्रम्य गच्छ, यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ
 प्रेतस्य बाधकौ, तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः ।
 कीदृशौ श्वानौ, 'सारमेयौ' सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा गृध्रौ,
 तस्याः पुत्रौ, 'चतुरक्षौ' उपरिमार्गे पुनरप्यक्षिद्वयं यथोक्तादृशौ,
 'अथ' शोभनमार्गेण गमनान्तरं, 'ये' पितरः, 'यमेन', 'सधमादं'
 सहर्षं, 'मदन्ति' प्राप्नुवन्ति, तान् 'सुविदचान्' सुष्ठु अभिज्ञान, 'पि-
 तृन्', 'अपीहि' प्राप्नुहि ॥

न्ति^(४) । ^(५)यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिर-
क्षौ नृचक्षसा । ताभ्यां राजन् परिदेह्येन स्वस्ति
चास्मा अनमोवच्च धेहि^(५) १ ॥

(६) उरुणसावसुतृपावुलुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोऽ-
वशां अन । तावसभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दत्तावसु-

अथ पञ्चमीमाह । ^(५)“यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ ० अ-
नमोवच्च धेहि”^(५) इति । हे ‘यम’, ‘ते’ तदीयौ, ‘श्वानौ’, ‘यौ’,
विद्येते, ‘ताभ्यां’ श्वभ्यां, हे ‘राजन्’ यम, ‘एनं’ प्रेतं, ‘परिदेहि’
प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ, ‘रक्षितारौ’ यमगृहस्य रक्षकौ, ‘चतुरक्षौ’
अक्षिचतुष्टययुक्तौ, ‘पथिरक्षौ’ मार्गस्य रक्षकौ, ‘नृचक्षसा’ मनुष्यैः
ख्याप्यमानौ, श्रुतिसूतिपुराणभिज्ञाः पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति ।
ताभ्यां श्वभ्यां दत्वा ‘अस्मै’ प्रेताय, ‘स्वस्ति च’ क्षेममपि, ‘अनमो-
वच्च’ रोगाभावमपि, ‘धेहि’ सम्पादय ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(६)“उरुणसावसुतृपा ० वसुमद्येह भद्रं”^(६)
इति । हे यमसम्बन्धिनौ ‘दूतौ’, ‘अवशान्’ अस्वाधीनान्
प्राणिनः, ‘अनु’ लक्ष्य, सर्वत्र ‘चरतः’ । कीदृशौ, ‘उरुणसौ’ दीर्घ-
नासिकायुक्तौ, ‘असुतृपा’ स्वीकृतान् प्राणान् स्वीकृत्य तैः दण्ड्यन्तौ,
‘उलुम्बलौ’ प्रभृतबलयुक्तौ, ‘तौ’ उभौ दूतौ, ‘सूर्याय दृश्ये’

मद्येह भद्रं^(६) । ^(७)सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।
येभ्यो मधु प्रधावति ताःश्चिदेवापि गच्छतात्^(७) । ^(८)ये
युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्रद-

सूर्यस्य दर्शनार्थं, 'अद्य' दिने, 'इह' कर्मणि, 'भद्रं असुं' समी-
चीनं प्राणं, 'पुनः', अपि 'अस्मभ्यं', 'दत्तौ' प्रयच्छतां ॥

अथ सप्तमीमाह । ^(७)“सोम एकेभ्यः पवते ० ताःश्चिदेवापि
गच्छतात्”^(७) इति । 'एकेभ्यः' केषाञ्चित् यजमानानामर्थे, 'सोमः',
'पवते' वस्त्रेण शोधितः पूतो भवति । 'एके' अन्ये कोचिद्यजमानाः,
'घृतमुपासते' घृतद्रव्योपलक्षितं हविर्यज्ञमनुतिष्ठन्ति । 'येभ्यः'
येषामर्थे, 'मधु प्रधावति' असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिका
मधुविद्या प्रवर्तते, यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्वा इत्यादि मधु-
प्राप्तिफलको ब्राह्मणश्च* येषामर्थे प्रवर्तते, 'ताःश्चित्' सर्वानपि,
अयं प्रेतः 'अपिगच्छतादेव' सर्वथा प्राप्नोत्वेव, सोमयाजिनां दर्श-
पूर्णमासादियाजिनां ब्रह्मयज्ञमधुविद्याद्यनुष्ठाहणां यः पुण्यलोकः
सोऽयमस्य भवत्वित्यर्थः ॥

अथाष्टमीमाह । ^(८)“ये युध्यन्ते प्रधनेषु ० ताःश्चिदेवापि गच्छ-
तात्”^(८) इति । 'ये' क्षत्रियाः, 'प्रधनेषु' प्रकृष्टधननिमित्तेषु सङ्ग्रामेषु,
'युध्यन्ते' युद्धं कुर्वन्ति । तत्रापि 'ये' 'शूरासः' शूराः भटाः, 'तनु-

* ब्रह्मयज्ञश्च इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

क्षिणास्ताःश्चिदेवापि गच्छतात्^(८) । ^(९)तपसा ये अना-
धृष्यास्तपसा ये सुवर्गताः । तपो ये चक्रिरे महत् ताः-
श्चिदेवापि गच्छतात्^(९) । ^(१०)अश्वत्थी रेवतीः सःर-
भध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहाम ये
असन्नशेवाः शिवान् वयमभि वाजानुत्तरेम^(१०) ।

त्यजः' युद्धाभिमुख्येन शरीरन्त्यजन्ति । अथवा 'ये' पुरुषाः, 'महस्र-
दक्षिणाः' विश्वजिदादिकृतुषु महस्रदक्षिणायुक्ताः । तांश्चिदित्यादि
पूर्ववत् । युद्धाभिमुख्येन मृतस्योत्तमलोकः स्मर्यते, द्वाविमौ पुरुषौ
लोके स्मर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे
हत इति । धर्म्याद्धि युद्धाच्छेद्योन्यत् चित्रियस्य न विद्यते इति च ॥

अथ नवमीमाह । ^(९)"तपसा ये अनाधृष्याः ० ताःश्चिदेवापि
गच्छतात्"^(९) इति । 'ये' पुरुषाः, अस्मिन् लोके 'तपसा', युक्ताः
सन्तः 'अनाधृष्याः' केनाप्यतिरस्कार्याः* वर्तन्ते । 'ये' च अन्ये,
स्नानुष्ठितेन 'तपसा', स्वर्गं 'गताः' । 'ये' च अन्ये, 'महत् तपः
चक्रिरे' । अनेन तपस्वित्वमात्रमुक्तं, अनाधृष्या इत्यनेन अणिमा-
दिषिद्धिपर्यन्तं तपो विवक्षितं । ताःश्चिदित्यादि पूर्ववत् ॥

कल्पः । जघनेन दहनदेशमुदोचीस्तिस्रः कर्षूः खाला अश्वभिः
सिकताभिश्च प्रकोर्य अयुग्मैरुदकुम्भैरपः परिस्नाय्य तासु ज्ञातयः
सङ्गाहन्ते, अश्वत्थी रेवतीरिति । पाठस्तु । ^(१०)"अश्वत्थी

* देवैरप्यतिरस्कार्या इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(११) यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं सहस्रधारं विततमन्तरिक्षे । येनापुनादिन्द्रमनार्त्तमार्त्यै तेनाहं माः स-

रेवन्तीः सूरभध्वं वाजानुत्तरेम^(१०) इति । कर्षूः, कुल्याः, तत्र-
त्यासु असु अवगाहनाय ज्ञातयः परस्परं सम्बोध्यन्ते । हे 'सखायः',
'अश्वन्वतीः' पाषाणयुक्ताः, * 'रेवतीः' धनहेतुभूताः आपः 'सूरभध्वं'
प्रविशत,† 'उत्तिष्ठत' उत्साहवन्तः सन्तः प्रत्युद्गच्छत । अनेन
क्रमेण 'प्रतरत' कुल्यात्रयं प्रकर्षेण तरत । 'अत्र' अस्मिन् दहनदेशे,
'अश्वेवाः' सेवितुमशक्याः दुःखविशेषाः, 'ये' केचित्, 'असन्' पूर्व-
मासन्, तान् सर्वान् 'जहाम' परित्यजाम । 'शिवान्' सुखहेतून्,
'वाजान्' गतिविशेषान् अन्नविशेषान् वा, 'अभिलक्ष्य' 'वयं', 'उ-
त्तरेम' उत्तीर्णा भवाम ॥

• कल्पः । जघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्य अबलेन शुल्बेन बध्वा
विनिःसर्पन्ति, यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं सहस्रधारं विततमन्त-
रिक्षे । ये नापुनादिन्द्रमनार्त्तमार्त्यै तेनाहं माः सर्वतनुं पुनामि
इति । (११ मन्त्रः ।) 'सवितुः' प्रेरकस्य सूर्यस्य, 'देवस्य', सम्बन्धि
'पवित्रं' शुद्धिकारणं, 'यद्वै' यदेव शुल्बं, 'सहस्रधारं' बहुस-
न्धिकं, 'अन्तरिक्षे', 'विततं' प्रसृतं, 'येन' सूर्यरूपेण, शुल्बेन, पुरा
'आर्त्यै' आर्त्तैः सकाशात्, 'इन्द्रं', 'अनार्त्तं अपनात्' आर्त्तो यथा

* पूषायुक्ता इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

† निविशतेति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

वर्तनुं पुनामि^(११) । ^(१२)या रा॒ष्ट्रात् प॒न्नाद॒पय॑न्ति शाखा
अ॒भि॒मृ॒ता नृ॒पति॑मिच्छ॒मानाः । धा॒तु॒स्ताः सर्वाः प॒वने॑-
न पू॒ताः प्र॒जया॒ऽस्मान् र॒य्या वर्च॑सा स॒सृ॒जाथ^(१२) ।
^(१३)उ॒द्वय॑न्तम॒सस्य॑रि॒पश्य॑न्तो ज्योति॒रुत्तरं॑ । दे॒वं दे॒व॒चा

न भवति तथा शोधितवान् । 'तेन' शुल्बेन, 'अहं', प्रेतस्य ज्ञातिं
'मां' मद्रूपां, 'सर्वतनुं' कृत्स्नशरीरं, 'पुनामि' शोधयामि ॥

कल्पः । जघन्यो व्युदस्यति, या राष्ट्रात् पन्नादपयन्ति शाखा
अभिमृता नृपतिमिच्छमानाः । धातुस्ताः सर्वाः पवनेन पूताः प्रज-
याऽस्मान् रय्या वर्चसा ससृजाथेति । (१२ मन्तः ।) शुल्बस्याधस्तात्
ये ज्ञातयो निर्गच्छन्ति तेषां मध्ये पश्चात् निर्गच्छन् दहनकर्त्ता
पुरुषः शाखाद्वयमनेन मन्त्रेण व्युदस्येत् । 'अभिमृताः' अनुक्रमेण
पूर्वं मृताः पुरुषाः, 'नृपतिमिच्छमानाः' मनुष्याणां पालकं स्वा-
मिनमिच्छन्तः, 'पन्नात्' प्राप्तात्, 'राष्ट्रात्', 'याः' शाखाः, 'अप-
यन्ति' अपसारयन्ति, 'ताः' सर्वाः शाखाः, 'धातुः', सम्बन्धिना
'पवनेन' शुद्धिहेतुना, 'पूताः' शोधिताः । तादृश्यः हे शाखाः,
'अस्मान्', प्रजादिभिः संयोजयत ॥

कल्पः । उद्वयन्तमसस्यरीत्यादित्यमुपस्थायेति । पाठस्तु ।
(१३) "उद्वयन्तमसस्यरि । ज्योतिरुत्तमं" ^(१३) इति । 'वयं', 'तमसः
उत्तरं ज्योतिः' तमसो विनाशकत्वेन उत्कृष्टं सूर्यसम्बद्धं ज्योतिः,

सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं^(१९) । ^(१४)धाता पुनातु सविता
पुनातु । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसा^(१४) ॥ २ ॥
धेहि, उत्तरेम, अष्टौ च ॥ ३ ॥

‘उत्परिपश्यन्तः’ उत्कर्षेण सर्वतः अवलोकयन्तः, ‘देवत्रा’ देवेषु मध्ये, ‘सूर्य’, देवं, ‘उत्तमं’, ‘ज्योतिरूपं’, ‘अगन्म’ प्राप्ताः स्म ॥

कल्पः । अनवेक्षमाणाः अपोऽवगाहन्ते, धाता पुनातु सविता पुनात्विति । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चमेति मन्त्रशेषः । (१४ मन्त्रः ।) ‘धाता’ जगतः स्रष्टा प्रजापतिः, अग्निसम्बन्धेन ‘तेजसा’, ‘पुनातु’ शोधयतु । ‘सविता’ प्रेरको देवः, सूर्यसम्बन्धिना ‘तेजसा’, ‘पुनातु’ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) यन्ते अग्निममन्याम वृषभायेव पक्त्वे । इमन्तः श-
मयामसि क्षीरेण चोदकेन च^(१) । ^(२)यं त्वमग्ने समदह-
स्त्वमु निर्वापया पुनः । क्याम्बूरच जायतां पाकदूर्वा
व्यल्कशा^(२) । ^(३)शीतिके शीतिकावति रुहादुके रुहादु-

कल्पः । अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्यां सप्तम्यां वा अस्थोनि
सञ्चिन्वन्ति, क्षीरोत्क्षितेन उदकेन उदुम्बरशाखया प्रकाथयन् श-
रीराणि अवोक्षति, यन्ते अग्निममन्यामेति पञ्चभिरिति । तत्र
प्रथमामाह । (१) “यन्ते अग्निममन्याम ० क्षीरेण चोदकेन च” (१)
इति । हे प्रेतशरीर ‘ते’ तव, ‘पक्त्वे’ पाकार्थं, ‘वृषभायेव’ यथा
पशवे, तथा यं ‘अग्निं अमन्याम’ । पशुबन्धेषु हि पशोः पाका-
र्थमग्निर्मथ्यते, निर्मथ्यं वा कुर्यादिति श्रुतेः । ‘तमिमं’ अग्निं,
अनेन ‘क्षीरेण चोदकेन च’, ‘शमयामसि’ शान्तं कुर्मः ॥

अथ द्वितीयामाह । (१) “यं त्वमग्ने समदहः ० पाकदूर्वा व्यल्क-
शा” (१) इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, ‘यं’ प्रेतदेहं, ‘समदहः’ सम्यग्द-
ग्धवानसि । ‘त्वमु’ तादृशस्त्वमेव, ‘पुनर्निर्वापय’ इतः स्थानात्
पुनरपि निःसारय । ‘अत्र’ देशे, ‘क्याम्बूः’ कियताप्यम्बुना युक्ता
काचिदोषधिः, ‘पाकदूर्वा’ अल्पया दूर्वया युक्ता, ‘व्यल्कशा’ विवि-
धशाखायुक्ता, ‘जायतां’ उत्पद्यतां ॥

अथ तृतीयामाह । (२) “शीतिके शीतिकावति ० स्वग्निः

कावति । मण्डूक्यासु सङ्गमयेमः स्वग्निः शमय^(१) । ^(४)
 शन्ते धन्वन्या आपः शमु ते सन्तु नूक्याः । शन्ते समुद्रि-
 या आपः शमु ते सन्तु वर्षाः^(४) । ^(५) शन्ते स्रवन्तीस्तनु-
 वे शमु ते सन्तु कूप्याः । शन्ते नीहारो कर्षतु शमु पृ-
 ष्ठाऽवशीयतां^(५) ॥ १ ॥

शमय^(१) इति । शीतेन जलेन युक्ता भूमिः, शीतिका, ल्हादका-
 रिणा चीरेण युक्ता भूमिः, ल्हादुका । हे 'शीतिके' भूमे, 'शीति-
 कावति' शीतिकाभूमियुक्ते स्थाने, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकस्रवनयोग्यासु
 अप्सु, 'सङ्गमय' प्रापय । हे 'ल्हादुके', 'ल्हादुकावति' ल्हादुकायुक्ते
 स्थानविशेषे, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकस्रवनयोग्यासु अप्सु, 'सङ्गमय' 'दमं'
 प्रेतदेहं, प्रापय, 'अग्निं', च 'सुष्टु' 'शमय' ॥

अथ चतुर्थीमाह । ^(४) "शन्ते धन्वन्या आपः ० सन्तु वर्षाः"^(४)
 इति । धन्वनि मरुदेशे भवाः 'धन्वन्याः', तादृशः 'आपः', हे
 प्रेतदेह 'ते' तव, 'शं' 'सन्तु' सुखहेतवो भवन्तु । अनूपदेशे भवाः
 'अनूक्याः', आपः, 'शं सन्तु' सुखहेतव एव भवन्तु । तथा समुद्रे भवाः
 'समुद्रियाः', वर्षे भवाः 'वर्षाः', ताः सर्वा अपि 'ते', सुखहेतवो
 भवन्तु ।

अथ पञ्चमीमाह । ^(५) "शन्ते स्रवन्तीस्तनुवे ० शमु पृष्ठाऽवशी-
 यतां"^(५) इति । 'स्रवन्तीः' नदीगता आपः हे प्रेत 'ते', 'तनुवे',

(१) अवसृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्व-
धाभिः । आयुर्वसान उपयातु शेषं सङ्गच्छतां तनुवा
जातवेदः^(१) । ^(२)सङ्गच्छस्व पितृभिः सः स्वधाभिः स-

‘श’ सुखहेतवः भवन्तु । कूपे भवाः ‘कूपाः’, ताश्च ‘ते’, सुखहेतवः
भवन्तु । ‘नीहारः’ हिमरूपः, ‘ते’, सुखार्थं ‘वर्षतु’ वृष्टिवत्
स्ववतु । ‘पृष्ठा’ जलविन्दुः, ‘शमु’ सुखार्थमेव, ‘अवशोयतां’
अधःपततु ।

कल्पः । अतएवाङ्गारान् दक्षिणान् निर्वर्त्य तिस्रः सुवाहुती-
र्जुहेति, अवसृजेति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथमामाह । (१) “अवसृज
पुनरग्ने ० तनुवा जातवेदः”^(१) इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रेतः पुमान्,
‘आहुतः’ चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन्, ‘स्वधाभिः’ स्वधाकारसमर्पि-
तैरुदकादिभिः* सह, ‘चरति’ । तं प्रेतं ‘पितृभ्यः’ पितृप्राप्त्यर्थं,
‘पुनरवसृज’ भूयः प्रेरय । अयं प्रेतः, ‘आयुर्वसानः’ आच्छादयन्
आयुषा युक्त इत्यर्थः । ‘शेषं’ भागं, ‘उपयातु’ प्राप्नोतु । हे ‘जात-
वेदः’, सोऽयं प्रेतः ‘तनुवा सङ्गच्छतां’ शरीरेण सङ्गतो भवतु ॥

अथ द्वितीयामाह । (२) “सङ्गच्छस्व पितृभिः ० सविता
दधातु”^(२) इति । हे प्रेत त्वं ‘पितृभिः’, ‘सङ्गच्छ’ सङ्गतो भव ।
‘स्वधाभिः’ स्वधाकारसमर्पितैर्द्रव्यैः, सङ्गतो भव । ‘परमे व्योमन्,

* उदकाङ्गलिभिरिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मिष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन् । यत्र भूमौ वृणसे तत्र गच्छ
तत्र त्वा देवः सविता दधातु^(७) । ^(८)यत्ते कृष्णः शकुन
आतुतोदपिपीलः सर्प उतवा श्वापदः । अग्निष्टद्विश्वा-

उत्कृष्टे स्वर्गे, 'इष्टापूर्त्तेन' औतस्मार्त्तकर्मफलेन, सङ्गतो भव
'भूमौ' भूम्यां, 'यत्र' यस्मिन् देशविशेषे, 'वृणसे' जन्म प्रार्थयसे,
'तत्र', 'गच्छ' । 'सविता देवः', त्वां 'तत्र', 'दधातु' स्थापयतु ॥

अथ तृतीयामाह । ^(८)"यत्ते कृष्णः शकुनः ० ब्राह्मण-
माविषेश"^(८) इति । हे प्रेत तव देहे 'कृष्णः', 'शकुनः' पक्षिविशेषः,
'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद' ईषद्वायितमकरोत् । 'पिपीलः' पिपोलिका
वा, 'सर्पः', वा 'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद' । 'उतवा' अथवा, 'श्वापदः'*
अन्येपि जीवः, व्यापत्तिहेतुः, 'आतुतोद' । अयं 'अग्निः',
देवः 'तत्' अङ्गं, 'विश्वात्' सर्वस्मादुपद्रवात्, 'अनृणं' ऋणरहितं,
उपद्रवरहितं, 'कृणोतु' करोतु । 'यस्य सोमः', 'ब्राह्मणे' एतदीये
ब्राह्मणशरीरे, 'आविवेश' यागकाले प्रविष्टवान्, सोऽपि 'अनृणं',
करोतु ॥

कल्पः । अथैनत् आदग्धं उदकुम्भैः खवोक्षितमवोक्ष्य या अस्य
स्त्रीणां मुख्या सा सव्ये पाणौ नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां विग्रथ्य

* श्रवत्पादा यस्य व्याघ्रादेः सः, अपि वा तुतोद इति E चिह्नितपु-
स्तकपाठः ।

दनृणं कृणोतु सोमंश्च यो ब्राह्मणमाविविशेष^(८) । (१) उ-
त्तिष्ठाऽतस्तनुवः सम्भरस्व मेह गात्रमवहा मा शरीरं ।
यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधा-
तु । इदन्त एकम्यर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं-

अश्मानमन्वास्थाय अपामार्गेण सकृदपमृज्य दत्तः शिरस्तो वा
अस्थि गृह्णाति, उत्तिष्ठाऽतस्तनुवः सम्भरस्व मेह गात्रमवहा
मा शरीरं । यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधा-
त्विति, इदन्त एकमिति द्वितीयं, पर ऊत एकमिति तृतीयं,
तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेति चतुर्थं, संवेशनस्तनुवै चारुरेधीति
पञ्चमं, प्रियो देवानां परमे सधस्थे इति षष्ठं इति । (८ मन्त्रः ।) हे
प्रेत 'अतः' अस्मात् दहनदेशात्, 'उत्तिष्ठ' । 'तनुवं' शरीरं, 'सम्भ-
रस्व' सम्पादय, 'इह' दहनदेशे, 'गात्रं' अङ्गं, एकमपि 'मा अवहाः'
मा परित्यज । 'शरीरं', अपि 'मा अवहाः', मा परित्यज । यत्रेत्यादि
पूर्ववत् । हे प्रेत 'ते' तव सम्बन्धि, 'इदमेकं' अस्थि, 'उत' अपिच,
'परः' परस्तात्, 'ते' तव सम्बन्धि, 'एकं' अस्थि, हे प्रेत एतदस्थिरूपेण
पूर्वद्वयापेक्षया 'तृतीयेन', 'ज्योतिषा' प्रकाशेन, 'संविशस्व' मंयुक्तो
भव । 'तनुवै' शरीरसिद्ध्यर्थं, 'संवेशनः' सर्वेषामभ्यां योजयिता,
'चारुरेधि' रमणीयो भव । 'परमे सधस्थे' उत्कृष्टे सद्वापवेशनस्थाने,
'देवानां', 'प्रियः', भव ॥

विशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो देवानां परमे
सधस्थे^(९) । ^(१०)उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः कृणुष्व परमे
व्योमन् । यमेन त्वं यस्यां संविदानोत्तमन्नाकमधिरोहे-
मं^(१०) । ^(११)अशमन्वती रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं

कल्पः । अथैतान्यस्थीनि अङ्गिः प्रक्षाल्य कुम्भे वासते वा कृत्वा
आदाय उपोत्तिष्ठति, उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः कृणुष्व परमे व्योमन् ।
यमेन त्वं यस्यां संविदानोत्तमं नाकमधिरोहेममिति । (१० मन्त्रः ।)
हे प्रेत अस्मात् स्थानात् 'उत्तिष्ठ' । उत्थाय च 'प्रेहि' प्रकर्षण
गच्छ । गमनकालेऽपि 'प्रद्रव' शीघ्रं गच्छ । गत्वा च 'परमे व्योमन्'
उत्कृष्टे स्वर्गे, 'ओकः' 'कृणुष्व' स्थानं कुरु । कृत्वा च 'त्वं', 'यमेन'
'यस्या' च स्त्रीपुरुषाभ्यामुभाभ्यां सह, 'संविदाना' संविदानः, ऐक-
मत्यं प्राप्तः सन्, 'इदमुत्तमं नाकं' स्वर्गभोगं, 'अधिरोह' प्राप्नुहि ॥

कल्पः । शम्यां पलाशे वा कुम्भं निधाय जघनेन कुम्भं कर्ष्या-
दिसमानमास्त्रानात् मृदा स्नातीत्येके इति । तत्र पूर्वोक्तानां मन्त्राणां
प्रतीकानि दर्शयति, अशमन्वती रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं
या राष्ट्रादुद्वयन्तमस्यरि धाता पुनात्विति । (११ मन्त्रः ।) ॥

सोमयाजिनस्तु पुनर्दहनं कर्तव्यं, पुनर्दहनान्तं सोमयाजिन इति
सूत्रेऽभिहितत्वात् । तत्प्रकारस्तु कल्पे दर्शितः, अथ यदि पुनर्धक्ष्यन्तः
स्युः, अतएवागारान् दक्षिणान् निर्वर्त्य तिस्रो रात्रोरिध्वा दहन-

या रा॒ष्ट्रा॒त्यन्नादु॒द्वयं॑ तम॑स॒स्परि॑ धा॒ता पु॑नातु^(१९) ।
 (१९) अ॒स्मात् त्वमधि॑जा॒तोऽस्य॑ त्वदधि॑जायतां* । अ॒ग्नये॑
 वैश्वान॑राय सु॒वर्गाय॑ लो॒काय॑ स्वाहा^(१९) ॥ २ ॥
 अव॑शीयता॒ः, स॒धस्ये॒, प॒ञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

वदवकाशं जोषयित्वा अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तोर्यं अपरेणाग्निं
 दर्भान् संस्तोर्यं तेषु कृष्णाजिने शम्भ्यायां दृषदुपलाभ्यामेवाञ्जनं
 शरीराणि सुसम्पिष्टानि पेषयित्वा आज्यकुम्भे समुदायुत्य* अग्नि-
 होत्रहवण्या जुहोति, अस्मात् त्वमधिजातोऽसीति । पाठस्तु । (१९)
 “अस्मात् त्वमधिजातोऽस्यं • लोकाय स्वाहा”^(१९) इति । द्विती-
 यानुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके षष्ठप्रपाठके चतुर्थ्यानुवाकः ॥ ४ ॥

* “अस्यं त्वदधिजायतां” इत्यस्य स्थाने द्वितीयानुवाके “त्वदयं जा-
 यतां पुनः” इति पाठः ।

समवधाय इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रय-
ताभिरक्ता । आसीदताः सुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जा-
त्यै मम शत्रुहृत्यै^(१) । (२) यमे इव यतमाने यदेतं प्र वां

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमयज्ञोऽभिधीयते, च स कल्पसूत्रे एवमुपक्रा-
न्तः, यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवचे बलिमुत्तमं । मासि मासि तु कर्त्त-
व्योऽन्तकाय तु बलिस्तथेति । तत्र मन्त्रविनियोग एवमभिहितः,
“आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता ।
आसीदताः सुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जात्यै मम शत्रुहृत्योमिति, य-
ममावाहयति । तत्र आवाहनार्थः प्रणवः अध्याहृतः । (१ मन्त्रः ।)
मन्त्रे ‘ह’शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः, ‘वा’शब्दः समुच्चये । प्रसिद्धः ‘यमः’,
‘देवः’, ‘सुमनाभिः’ सौमनस्ययुक्तैः, ‘ऊतिभिः’ अस्मदीयरक्षणैः, सहि-
तः, ‘इह’ यमयज्ञाख्ये कर्मणि, ‘आयातु’ । तथा ‘प्रयताभिः’ निय-
ताभिः, ‘ऊतिभिः’, ‘अक्ता’ सम्बद्धा, यमो च ‘आयातु’ । ‘मम’
यजमानस्य, ‘ऊर्जाय’ अन्नसिद्धये, ‘जात्यै’ उत्तमजातिसिद्धये, ‘शत्रु-
हृत्यै’ शत्रुबधाय च, ‘सुप्रयते’ सुष्ठुनियते, ‘बर्हिषि’, ‘ह’ प्रसिद्धौ
एतौ दम्पती, ‘आसीदतां’ उपविशतां ॥

कल्पः । यमे इव यतमाने यदैतमिति च इति । आवाहयती-
त्यनुवर्त्तते । पाठस्तु । (१) “यमे इव यतमाने ० भवतमिन्दवे

भरन्मानुषा देवयन्तः । आसीदत्स्वमुलोकं विदाने
 स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः^(१) । ^(१)यमाय सोमस्सुनुत
 यमाय जुहुता हविः । यमस् ह यज्ञो गच्छत्वग्निदूतो

नः”^(१) इति । ‘इव’शब्दः एवकारार्थः । ‘यत्’ यदा, ‘यतमाने’
 प्रयत्नं कुर्वाणे, ‘यमे इव’ यमो यमो चेत्येते एव, युवां, ‘एतं’ अ-
 स्मिन्कर्मण्यागच्छतं, । तदानां ‘देवयन्तः’ देवानात्मन इच्छन्तः,
 ‘मानुषाः’ यजमानाः, ‘वां’ युवां, ‘प्रभरन्’ प्रकर्षेण भरन्तु, पोष-
 यन्तु । ‘स्वमु लोकं’ स्वीचितमेव स्थानं, ‘विदाने’ जानन्तौ, युवां,
 ‘आसीदत्’ उपविशतं, ‘नः’ अस्माकं, ‘इन्दवे’ आल्दादाय, ‘स्वा-
 सस्थे’ सुखासनस्थाने, ‘भवतं’ तिष्ठतं ॥

कल्पः । मध्यमस्यामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते, यमा-
 य सोमस्सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमस् ह यज्ञो गच्छत्वग्नि-
 दूतो अरङ्कृत इति । (३मन्त्रः ।) हे ऋत्विजः यमदेवार्थं ‘सोमं
 सुनुत’ लतात्मकं सोममभिषुणुत, तथा यमार्थं ‘हविः’, ‘जुहुत’ ।
 अग्निदूतो यस्मिन् यज्ञे सोयं ‘अग्निदूतः’ । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्रास्मात्,
 अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । ‘अरङ्कृतः’ बद्धभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
 रूपैर्युक्तः, तादृशः ‘यज्ञः’, ‘यमं ह’यममेव, ‘गच्छतु’ । ओङ्कार-
 स्वध्याहतः ॥

अर॑ङ्कतः^(२) । ^(३)यमाय॑ घृतव॑द्धविर्जु॒होत॒ प्र च॑ तिष्ठत ।
स नो॑ दे॒वेष्वाय॑मदी॒र्घमायुः॑ प्रजी॒वसे^(३) । ^(५)यमाय॑
मधु॑मत्तम॒ राज्ञे॑ ह॒व्यं जु॑होतन । इ॒दन्नम॑ ऋ॒षिभ्यः॑
पूर्व॑जेभ्यः पूर्व॑भ्यः पथि॒कृद्वाः^(५) ॥ १ ॥

(६)योऽस्य॑ कौ॒ष्ठ्य जग॑तः पार्थि॒वस्यै॑क इ॒दृशी॑ । य॒मं

कल्पः । प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत । स नो देवेष्वायमदीर्घमायुः प्रजीवसे, ओमिति । (४मन्त्रः।) हे ऋत्विजः यमार्थं घृतयुक्तं 'हविर्जुहोत' । यूयं 'च', प्रकर्षेण 'तिष्ठत' । 'देवेषु', मध्ये यः यमो देवः 'सः', 'प्रजीवसे' प्रकृष्टजीवनार्थं, 'नः' अस्माकं, 'दीर्घमायुः', 'आयमत्' प्रयच्छतु ॥

कल्पः । प्राच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन । इदन्नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वभ्यः पथिकृद्वाः, ओमिति । (५मन्त्रः।) हे ऋत्विजः 'यमाय राज्ञे', 'मधुमत्तमं' अतिशयेन मधुरं, 'हव्यं', 'जुहोतन' जुहुत । 'पूर्वजेभ्यः' सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः, अतएव 'पूर्वभ्यः' अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः, 'पथिकृद्वाः' शोभनमार्गकारिभ्यः, 'ऋषिभ्यः', 'इदं' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'नमः', अस्तु ॥

कल्पः । योऽस्य कौष्ठ्येति तिसृभिर्यमगाथाभिस्त्रिः प्रदक्षिणं परिगायन्ति, इति । तत्र प्रथमामाह । (६)"योऽस्य कौष्ठ्य जगतः ० राजाऽनपरोध्यः"(६) इति । कौष्ठं सम्पूर्णं धनमर्हति इति 'कौष्ठ्यः', तादृशः 'यः' यमः, 'एक इत् एक एव, 'पार्थिवस्य' पृथिव्यां भवस्य,

भङ्ग्यश्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः^(६) । ^(७)यमं गाय
भङ्ग्यश्रवो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो नद्यो ध-
न्वानि येन द्यौः पृथिवी दृढा^(८) । ^(९)हिरण्यकक्ष्यान्त्सुधु-
रान् हिरण्याक्षानयःशफान् । अश्वाननश्शतो दानं

‘अस्य’ सर्वस्य, ‘जगतः’, ‘वशी’ वशेन युक्तः, सर्वं जगत् तदधी-
नमित्यर्थः । ‘यः’ च यमः, ‘राजा’, ‘अनपरोध्यः’ केनाप्यपरो-
द्धुमशक्यः, तं ‘यमं’, प्रति ‘भङ्ग्यश्रवः’ एतन्नामकं गौतं, हे पुरुष
‘गाय’, भङ्गीरितिसङ्गीतशास्त्रोक्तां भङ्गीमर्हतीति भङ्ग्यं, श्रवणोचं
श्रवः, भङ्ग्यञ्च तच्छ्रवश्चेति ‘भङ्ग्यश्रवः’, शास्त्रीयलक्षणोपेतत्वाच्छ्रो-
त्रसुखकरोयमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)“यमं गाय भङ्ग्यश्रवः ० येन
द्यौः पृथिवी दृढा”^(११) इति । ‘यः’ यमः, ‘राजा’, केनाप्यप-
रोद्धुमशक्यः, ‘येन’ यमेन, ‘आपः’, धृता इति शेषः । तथा
‘नद्यः’, येन, धृताः, ‘धन्वानि’ मरुत्सलानि, येन, धृतानि,
‘द्यौः’, ‘येन’, धृता, ‘दृढा’, ‘पृथिवी’, च येन, धृता । तादृशं
‘यमं’, प्रति, पूर्वाक्तं ‘भङ्ग्यश्रवः’, ‘गाय’ ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१२)“हिरण्यकक्ष्यान् ० यमो राजाऽभिति-
ष्ठति”^(१३) इति । अनसां सकटानां रथानां शतं यस्य यमस्य
सोयं ‘अनश्शतः’, तादृशः ‘यमः’, ‘राजा’, ‘दानं’ फलप्रदानं
उद्दिश्य, अत्र समागच्छतु । ‘अश्वान्’, ‘अभितिष्ठति’ रथेषु योजयति ।
कोदृशानश्वान्, ‘हिरण्यकक्ष्यान्’ सौवर्णाभरणैः युक्ताः कक्ष्याः

य॒मो रा॒जाऽभि॒तिष्ठ॑ति^(८)* । ^(९)य॒मो दा॒धार पृथि॒वीं
य॒मो विश्व॑मिदं जगत् । य॒माय॒ सर्व॑मित्तस्थे यत्प्राणद्वायु-
र॒क्षितं^(९) । ^(१०)यथा॒ पञ्च॒ यथा॒ षड् यथा॒ पञ्च॑दश॒र्षयः॑ ।
य॒मं यो वि॒द्यात्स ब्रू॑याद्यथैकं ऋषिर्विजानते^(१०) ॥ २ ॥

प्रदेशाः येषां ते 'हिरण्यकक्ष्याः', तान्, शोभनं धुरं रथवहनस्थानं
येषां ते 'सुधुराः', तान्, शृङ्गारार्थं हिरण्यनिर्मिते अक्षिणी येषां ते
'हिरण्याक्षाः', तान्, पाषाणयुक्तमार्गेषु रक्षार्थं निर्मितैः अयोमयैः
बलैः युक्ताः शफाः येषां ते 'अयशफाः', तान्, 'अनशतः', इति
पाठे नाशरहितान्, अश्वान्, इति व्याख्येयं ॥

कल्पः । यमो दाधारेत्यनुवाकशेषेण हविरुद्धरन्ति, इति । तत्र
प्रथमामाह । ^(९)"यमो दाधार ० प्राणद्वायुरक्षितं"^(९) इति ।
'पृथिवीं', सर्वां 'यमः', 'दाधार' धृतवान् । तथा 'विश्वं' सर्वं, 'इदं'
'जगत्', 'यमः', धृतवान् । 'यत्प्राणत्' अस्मिन् जगति श्वासयुक्तं
यत् अस्ति, यदप्यन्यत् 'वायुना रक्षितं', वस्तु अस्ति, 'सर्वमित्'
सर्वमेव, 'यमाय' यमार्थं, 'तस्थे' तस्थौ, अवस्थितं ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)"यथा पञ्च यथा षड् ० ऋषि-
र्विजानते"^(१०) इति । 'पञ्च' भूतानि, 'यथा', वर्तन्ते, 'षट्'
ऋतवः, 'यथा', वर्तन्ते, 'पञ्चदश' तिथयः, 'यथा', वर्तन्ते, 'ऋषयः'

* अधितिष्ठति B, k, चिह्नितपुस्तकद्वयभाष्यसम्मतः, F, चिह्नित-
तपुस्तकधृतमूलसम्मतश्चायं पाठः ।

(११) त्रिकद्रुकेभिः पतति षडूर्वोरेकमिदृहत् । गाय-
त्री विष्टुप् छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता^(११) । (१२) अ-
हरहर्नयमानो गामश्च पुरुषं जगत् । वैवस्वतो न तृ-

च वसिष्ठादयः, यथा वर्तन्ते, तं प्रकारं सर्वं 'सः' पुमान्, 'ब्रूयात्' वक्तुं शक्तः । कः पुमानिति स उच्यते, 'यो यमं', वेद सः पुमान् 'ब्रूयात्,' इत्यन्वयः । यमो हि नियन्तृत्वेन भूतर्तुतिथ्यादिकं सर्वं जगत् यथायथं प्रवर्त्तयति । अतो यमस्य माहात्म्यं विद्वान् इदमित्यमिति सर्वं वक्तुं शक्नोति । 'यथा', 'एकः ऋषिः' एक एव सर्वज्ञः परमेश्वरः, 'विजानते' विशेषेण जगत् जानाति, तमपि प्रकारान्तरं यममाहात्म्याभिज्ञ एव वक्तुमुत्सहते ॥

अथ तृतीयोऽयमाह । (११) "त्रिकद्रुकेभिः पतति ० यम आहिता"^(११) इति । त्रिकद्रुकेभिर्ज्योतिर्गारायुरिति त्रिकद्रुका इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । ते त्रयो यागाः 'त्रिकद्रुकाः', तैर्यागैः 'षट्', 'ऊर्वोः' भूमीः, 'पतति' प्राप्नोति । ताश्च ऊर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समान्नाताः, षण्मोर्वीरहसस्यान्तु द्यौश्च, पृथिवी च 'आपश्च, ओषधयश्च, ऊर्क् सृनृता च इति । 'वृहत्' परं ब्रह्म, 'एकमित्' एकमेव । 'गायत्र्यादीनि तु 'छन्दांसि' छन्दोरूपेण व्यवस्थितानि । एवं नानाविधं यज्जगदस्ति 'सर्वा ता' तत् सर्वं जगत्, 'यम आहिता' यमे प्रतिष्ठितं, नियामकत्वादेव जगद्यवस्थाहेतुत्वं यमस्य युक्तमित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थोऽयमाह । (१२) "अहरहर्नयमानः ० मानवैर्यमः"^(१२)

प्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः^(१९) । ^(१९)वैवस्वते विविच्यन्ते यमे
राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवा-
दिनः^(१९) । ^(१९)ते राजन्निह विविच्यन्तेऽथा यन्ति त्वा-
मुप । देवाःश्च ये नमस्यन्ति ब्राह्मणाःश्चापचित्यति^(१९) ।

इति । अयं 'वैवस्वतः' सूर्यस्य पुत्रः, 'यमः', 'पञ्चभिर्मानवैः' पञ्च-
सङ्ख्याकैः मुखैः दूतविशेषैः सहितः सन्, 'अहरहः' प्रतिदिनं,
गवादीन् 'नयमानः' यमलोके प्रापयन्, 'न त्वप्यति' अलमेतावता
इत्येवं त्वप्तिं न प्राप्नोति, प्राणिनो नेतुं आलस्यरहितः इत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । ^(१९)"वैवस्वते विविच्यन्ते ० य उ चानृत-
वादिनः"^(१९) इति । 'इह' लोके, 'ये च' पुरुषाः, 'सत्येन', वर्त्तितुं
'इच्छन्ति', 'ये' अपि 'च', अन्ये पुरुषाः, 'अनृतवादिनः', 'ते' द्वि-
विधा अपि, 'जनाः', 'वैवस्वते' सूर्यस्य पुत्रे, 'यमे', 'राजनि', स्थिते
सति, तद्भृत्यैः 'विविच्यन्ते' । तत्र सत्यवादिनः स्वर्गं गच्छन्ति, अनृत-
वादिनो नरकं गच्छन्ति, इत्येवं तद्विवेकः ॥

अथ षष्ठीमाह । ^(१९)"ते राजन्निह विविच्यन्ते ० ब्राह्मणाः-
श्चापचित्यति"^(१९) इति । 'ये' च पुरुषाः, इह लोके 'देवान्',
'नमस्यन्ति' उपासते, येऽपि 'च', अन्ये 'ब्राह्मणान्', 'अपचित्यति'
सुवर्णदानान्नदानादिना पूजयन्ति, 'ते' द्विविधा अपि, हे 'राजन्',
'इह' त्वदीये लोके, 'विविच्यन्ते', तत्र उपासका ब्रह्मलोके नी-

(१५) यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः । अत्रा
 नो विश्वपतिः पिता पुराणा अनुवेनति^(१५) ॥ ३ ॥
 पथिक्कद्भ्यः, विजानते, अनुवेनति ॥ अनु० ५ ॥

यन्ते दानादिकर्मनिष्ठास्तु स्वर्गलोके नोयन्ते इति तद्विवेकः । ‘अथ’
 यस्मादेवं तस्मात्, सर्वेऽपि हे यम ‘तामपयन्ति’ ॥

अथ सप्तमीमाह । (१५) ‘यस्मिन् वृक्षे ० अनुवेनति’^(१५)
 इति । ‘यमः’, राजा, ‘देवैः’, अन्यैः सह, ‘सुपलाशे’ शोभन-
 पर्णोपेते, ‘यस्मिन् वृक्षे’ सोमसवननामके, तदश्वत्थः सोमसवन
 इति श्रुत्यन्तरात् । ‘सम्पिबते’ सम्भूय सोमपानं करोति । ‘अत्र’
 अस्मिन् वृक्षे, ‘विश्वपतिः’ प्रजानां स्वामी, ‘नः’ अस्माकं, ‘पिता’,
 ‘पुराणाः’ पुरातनान् देवान्, ‘अनुवेनति’ अनुगच्छति । त एते
 शप्तापि मन्वा यममाहात्म्यप्रतिपादकाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१)वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधार-
मेतं । तस्मिन्नेष पितरं पितामहं प्रपितामहं विभरत्यि-
न्वमाने^(१) । ^(२)द्रुषश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च यो-

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके पितृमेधगतयमविशेषमन्त्रप्रसङ्गात् बुद्धिस्थो यम-
यज्ञोऽभिहितः । स च स्वतन्त्रपुरुषार्थो नतु पितृमेधाङ्गभूतः ।
अथ प्रासङ्गिकम्परिसमाप्य प्रकृतः पितृमेधशेष एवोच्यते । च-
यनान्तमग्निचित इति सूत्रेऽभिहितत्वात् अग्निचिद्विषयं लोष्टचयन-
मुच्यते । कल्पः । अग्निमुपसमाधाय जघनेन अग्निं तिस्रः पालाशो
मेधो निहत्य तासामन्तरेण अस्थितुभं निधाय तदुपरिष्ठात् कदं
दृष्ट्वा मध्यवृत्त्य दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति, वैश्वानरे हविरिदं जु-
होमीति । पाठस्तु । ^(१)“वैश्वानरे हविरिदं । विभरत्यिन्वमाने”^(१)
इति । ‘वैश्वानरे’ अग्निसदृशे कुम्भे, ‘इदं’ वाजिनमिश्रदधिरूपं,
‘हविः’, ‘जुहोमि’ । कीदृशं हविः, ‘साहस्रं’ सहस्रशङ्खोपेतं,
‘उत्सं’ प्रवाहरूपं, ‘शतधारं’ शतच्छिद्रेषु पतन्तोभिर्धाराभिर्युक्तं,
‘एषः’ वैश्वानरो देवः, ‘पिन्वमाने, वर्धमाने, पूर्यमाणे कुम्भे, ‘एतं’
अस्मदीयं, ‘पितरं’, ‘पितामहं’, ‘प्रपितामहं’, च ‘विभरत्’ विभर्तु ॥

कल्पः । विचरन्तं अभिमन्त्रयते, द्रुषश्चस्कन्दे, इमं समुद्रमिति
दाभ्यामिति । तत्र प्रथमामाह । ^(१)“द्रुषश्चस्कन्दं । सप्तहोत्राः”^(१)

निमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रुषं जु-
होम्यनुसप्तहोत्राः^(१) । ^(२)इमं समुद्रं शतधारमुत्सं
व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतन्दुहानामदिति जना-

इति । 'द्रुषः' विन्दुः, सः 'पृथिवीमनु चस्कन्द', पृथिव्यां पतित
इत्यर्थः । स च द्रुषो ऊतः सन् स्थानत्रयेऽनुसञ्चरति, द्युलोके, अ-
न्तरिक्षलोके, भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते, अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नन्ततः प्रजा
इति । सोऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । 'द्यामिमद्य योनिमनु'
अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुसञ्चरति, 'यश्च पूर्व' योपि पूर्वः* पृथि-
वीमनुचस्कन्देतिपूर्वाक्तस्थानविशेषः, तमप्यनुसञ्चरति । 'तृतीयं
योनिं' द्युलोकरूपमादित्यस्थानं, 'अनु', सञ्चरति । तमिमन्त्रिषु
स्थानेषु 'अनुसञ्चरन्तं', 'द्रुषं', 'जुहोमि' मनसा ऊतमिव भावयामि ।
कुत्र होम इति तदुच्यते, 'अनुसप्तहोत्राः', इति । यस्यान्दिशि द्रुषः
पतितः तद्वतिरिक्ता होमयोग्याः, सप्त दिशो याः सन्ति, तास्वनु-
क्रमेण जुहोमि । यथा अयं द्रुषः ऊतः आदित्यादिस्थानत्रयेषु
सञ्चरन् उपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)“इमं समुद्रं ० परमे व्योमन्”^(२)
इति । हे 'अग्ने', 'इमं' कुम्भं, 'जनाय' प्रेतपुरुषार्थं, 'मा हिंसीः'

याऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्^(२) । ^(४)अपेतं वीतं वि च
सर्पताऽतो येऽवस्थ पुराणा ये च नूतनाः । अहोभिर्-
द्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै^(५) । ^(५)सवितै-

द्विसितं मा कुरु, किन्तु 'परमे व्योमन्' उत्तमे विविधरक्षणे, स्थित-
ङ्कुरु । कीदृशमिमं, 'समुद्रं' समुद्रवत् प्रभूतं, 'शतधारं' शतसङ्ख्या-
कधारोपेतं, 'उत्सं' प्रस्त्रवणयुक्तं, 'भुवनस्य मध्ये', 'व्यच्यमानं'
सेव्यमानं, 'अभिव्यज्यमानं' वा, 'घृतं दुहानां' घृतकारणं दधि
दुहानं, 'अदितिं' अखण्डनीयं ॥

कल्पः । व्यष्टायां हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया वा श-
शानायतनं समार्ष्टि, अपेत वीतेति । पाठस्तु । ^(४)"अपेत वीत
वि च ० ददात्ववसानमस्मै"^(५) इति । यमेन नियुक्ताः पुरुषाः
पुरातना नूतनाश्च सर्वस्याम्भूमौ व्याप्य वर्तन्ते, तान् सम्बोध्य इदमु-
च्यते, हे यमदूताः यूयं 'पुराणाः', 'अत्र' अग्निक्षेत्रे, 'स्य' पूर्वं
स्थिताः । 'ये च नूतनाः', यूयं अत्र स्य, ते सर्व यूयं 'अपेत'
अस्मात् स्थानात् अपगच्छत, 'वीत' परस्परं विद्युज्य गच्छत, 'अतो
विसर्पतः' अस्मात् स्थानाद्विदूरं गच्छत, 'अहोभिः' दिवमैः, 'अक्तुभिः'
रात्रिभिश्च, 'अद्भिः' जलैश्च, 'व्यक्तं' विशेषेण सम्बद्धं, 'अवसानं' इदं
स्थानं, 'अस्मै' यजमानाय, 'यमो ददातु' ॥

कल्पः । सवितैतानि शरीराणि इति सीरं युनक्ति, षड्गवं द्वा-
दशगवं चतुर्विंशतगवं वेति । पाठस्तु । ^(५)"सवितैतानि शरीराणि

तानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ आदधे । तेभि-
र्युज्यन्तामघ्नियाः^(५) ॥ १ ॥

(१) शुनं वाहाः शुनन्नाराः शुनं कृषतु लाङ्गलं ।

• तेऽभियुज्यन्तामघ्नियाः”^(५) इति । ‘सविता’ प्रेरकः परमेश्वरः, ‘मातुः’ मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः, ‘उपस्थे’ उत्सङ्गे, ‘एतानि’ ‘शरीराणि’ शरीरावयवस्वरूपाण्यस्थीनि, ‘आदधे’ स्थापितवान्, ‘तेभिः’, तैर्निमित्तभूतैः, ‘अघ्नियाः’ गावः, बलीवर्दाः, ‘युज्यन्तां’ लाङ्गलेन सम्बद्धान्तां ॥

कल्पः । शुनं वाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराचीः सीताः कृषति । तत्र प्रथमामाह । (१) “शुनं वाहाः शुनन्नाराः • शुनमस्मासु धत्तं”^(१) इति । लाङ्गलं वहन्ति इति ‘वाहाः’ बलीवर्दाः, ते ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, वहन्त्विति शेषः । बलीवर्दानां प्रेरका मनुष्याः ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, प्रेरयन्त्विति शेषः । ‘लाङ्गलं’, च ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, ‘कृषतु’ । ‘वरत्राः’ चर्ममयौ रज्जवोपि, ‘शुनं’ सुखं यथा भवति तथा, ‘बध्यन्तां’ । ‘अघ्नां’ आरां, तीक्ष्णग्लोहयुक्तं बलीवर्दप्रेरकं दण्डञ्च, ‘उदिङ्गय’ हे कीनाश, बलीवर्दप्रेरणार्थमुद्यताङ्गुरु, ‘शुनासीरा’ हे वाय्वादित्यौ, ‘शुनं’ सुखं, ‘अस्मासु’, ‘धत्तं’ सम्पादयतं ॥

शुनं वरत्रा बध्यन्ताः शुनमध्नामुदिङ्गय शुनासीरा शु-
नमस्मासु धत्तं^(६) । ^(७)शुनासीराविमां वाचं यद्विवि च-
क्रथुः पयः । तेनेमामुपसिञ्चतं^(७) । ^(८)सीते वन्दामहे
त्वाऽर्वाची सुभग भव । यथा नः सुभगा ससि यथा नः
सुफला ससि^(८) । ^(९)सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मा-

अथ द्वितीयामाह । ^(७)“शुनासीराविमां वाचं ० तेनेमामु-
पसिञ्चतं”^(७) इति । शुनः वायुः, सीरः, आदित्यः, हे ‘शुनासीरौ’
वाय्वादित्यौ, ‘इमां’ पूर्वाक्षां शुनमस्मासु धत्तमित्येतादृशौ, ‘वाचं’,
श्रुत्वा ‘दिवि’ अन्तरिक्षे, ‘यत्’ ‘पयः’ उदकं, ‘चक्रथुः’ सम्पादितव-
न्तौ, ‘तेन’ उदकेन, ‘इमां’ भूमिं, ‘उपसिञ्चतं’ सिक्तां, कुरुतं ॥

कल्पः । उद्यम्य लाङ्गलं, सीते वन्दामहे इति सीताः प्रत्यवेक्ष्यते,
इति । पाठस्तु । ^(८)“सीते वन्दामहे त्वाऽर्वाची ० यथा नः शुफ-
ला ससि”^(८) इति । लाङ्गलपद्धतिः सीता, हे ‘सीते’, त्वां ‘वन्दामहे’
नमस्कुर्मः । हे ‘सुभगे’ सौभाग्ययुक्ते सीते, ‘अर्वाची’ अधः प्रसृता,*
‘भव’ । ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘शुभगा’ सौभाग्य-
युक्ता, ‘ससि’ भवसि, ‘यथा’, च ‘सुफला ससि’ शोभनफलोपेता
भवसि । तथा अर्वाची भवेति पूर्वचान्वयः ॥

कल्पः । सवितैतानि शरीराणि इति मध्ये कष्टस्य अस्थिकुम्भनि-
दधाति, इति । पाठस्तु । ^(९)“सवितैतानि शरीराणि ० तेभिरदिते

* अधःप्रगता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तुरुपस्थ आदधे । तेभिरदिते शम्भव^(९) । ^(१०)विमुच्य-
ध्वमग्निया देवयाना अतारिष्म तमसस्यारमस्य । ज्यो-
तिरापाम सुवरगन्म^(१०) ॥ ^(११)प्र वाता वान्ति पत-
यन्ति विद्युत उदोषधीर्जिह्वते पिन्वते सुवः । इरा
विश्वस्मै भुवनाय जायते यत् पर्जन्यः पृथिवीः

शम्भव^(९) इति । सवितेत्यादिः पूर्ववत् । 'तेभिः' अस्थिभिः निमि-
त्तभूतैः, हे 'अदिते' भूमे, 'शं' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः । विमुच्यध्वमग्निया देवयाना इति दक्षिणे अंसे बली-
वर्दान्विमुच्य, इति । पाठस्तु । ^(१०)"विमुच्यध्वमग्नियाः ० ज्योति-
रापाम सुवरगन्म"^(१०) इति । हे 'अग्नियाः' बलीवर्दाः, 'विमुच्यध्वं'
विमुक्ता भवत । 'देवयानाः' देवान् प्रति गमनवन्तः,* वयं, 'अस्य'
मनुष्यजन्मरूपस्य, 'तमसः' अन्धकारस्य, 'पारं' परभागं प्रति, 'अ-
तारिष्म' तारितवन्तः । 'ज्योतिः' स्वर्गमार्गप्रकाशकं सुकृतरूपं साधनं,
'आपाम' प्राप्नुवाम, 'सुवः' स्वर्गं, 'अगन्म' वयं प्राप्तवन्तः ॥

कल्पः । उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वा उक्षति, प्र वाता वान्ति
इति । पाठस्तु । ^(११)"प्र वाता वान्ति पतयन्ति ० पृथिवीः रेतसाऽ-
वति"^(११) इति । 'वाताः' पुरोवायवः, 'प्रवान्ति' प्रकर्षेण गच्छन्ति,
तेन वायवः 'विद्युतः', 'पतयन्ति' पतिताः कुर्वन्ति । 'ओषधीः'

रेतसाऽवति^(११) ।^(१२) यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च मानवाः । एवं वपामि हार्म्यं यथाऽसाम जीवलोके भूरयः^(१२) ।^(१३) चित् स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः अयध्वं पितरो

शोषधयश्च, 'उज्जिहते' उद्गच्छन्ति । 'सुवः' तन्निमित्तं सुखं, 'पिन्वते' वर्धते । 'विश्वस्मै भुवनाय' सर्वप्राण्युपकारार्थं, 'इरा' अन्नं, 'जायते' । 'यत्' यस्मात्कारणात्, 'पर्जन्यः' मेघः, 'पृथिवी', 'रेतसा' स्वकीयेनोदकेन, 'अवति' रक्षति । तस्मात् पूर्वाक्तमन्नादिकमुपपन्नं ॥

कल्पः । पात्र्यां सर्वाषधीः संयुत्य आवपति, यथा यमायेति । पाठस्तु ।^(१२) "यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च जीवलोके भूरयः"^(१२) इति । 'यथा', यमलोके 'पञ्च मानवाः' पञ्चमङ्गलाकाः मनुष्यरूपाः मुख्या यमदूताः, 'हार्म्यं' हर्म्यस्य योग्यं गृहोपकरणजातं, 'अवपन्' सम्पादितवन्तः । 'एवं', अहमपि 'हार्म्यं' हर्म्यस्य गृहस्य योग्यं गृहोपकरणभूतमोषधिजातं, 'वपामि' प्रक्षिपामि । 'यथा' येन प्रकारेण, 'जीवलोके' जनसमूहे, 'भूरयः' प्रभृता, वयं 'असाम' अभवाम, तथा कुर्म इति शेषः ॥

कल्पः । चित् स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्य, इति । पाठस्तु ।^(१३) "चित् स्थ परिचितः ० तथा देवतया"^(१३) इति । हे शर्कराः यूयं 'चितः' सम्पादिता भवथ, 'परिचितः' स्थ' परितः स्थापिताः भवथ, 'ऊर्ध्वचितः' सर्वाभ्य इष्टकाभ्य

दे॒वता । प्र॒जाप॑तिर्वः सादयतु तया दे॒वत॑या^(१९) ।

^(१४, १५)आ॒प्याय॑स्व, सन्ते^(१४, १५) ॥ २ ॥

अ॒ग्नि॒याः, अ॒ग्नम्, स॒प्त च ॥ अ॒नु० ई ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

^(१)उत्ते त॒भोमि पृ॒थि॒वीं त्वत्प॒रीमं लो॒कं नि॒दध॒न्मो
अ॒हः॑ रि॒षं । ए॒ताः॑ स्थू॒णां पि॒तरो॑ धारयन्तु तेऽत्रा य॒मः

ऊर्ध्वं सम्पादिताः स्य, तादृशीनां युष्माकं 'पितरो देवता' पितृदे॒व॒त्या यू॒यं, 'प्रजापतिः', देवः, तादृशीः 'वः' युष्मान्, 'सादयतु' अत्र स्थापयतु । 'तया' प्रजापतिरूपया, 'देवतया', अङ्गिरस्वभ्रु॒वासी॑देति शेषः । अङ्गिरोभिः स्थापिताः यथा भ्रुवास्तथात्रापि भ्रुवाः सत्यस्तिष्ठत ॥

कल्पः । आप्यायस्व समेतु त इति सिकता व्यूहति, उत्तरया त्रिष्टुभा राजान्यस्येति । उभयोः प्रतीके दर्शयति । आप्यायस्व, सन्ते इति । आप्यायस्व समेतु ते, सन्ते पयाः॑सि समुयन्तु वाजा इति मन्त्र॒द्वयं, (१४, १५ मन्त्रौ ।) मा नो ह्यी॑सीर्जनितेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार॒ण्यके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

कल्पः । लोष्टान् प्रतिदिशमन्वीचमाण उपदधाति, उत्ते त॒भोमि इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथमामाह । ^(१)"उत्ते त॒भोमि

सादनात्ते मिनेतु^(१) । ^(२)उपसर्प मातरं भूमिमेतामु-
रुच्यचसं पृथिवीं सुशेवां । ऊर्णम्रदा युवतिर्द-
क्षिणावत्येषा त्वा पातु निर्वृत्या उपस्थे^(२) । ^(१)उद्धम-

पृथिवीं • सादनात्ते मिनेतु^(१) इति । हे लोष्ट 'ते' त्वर्थं,
'पृथिवीं', 'उत्तमोमि' उत्कर्षेण स्तम्भां करोमि । हे पृथिवि
'त्वपरि' तवोपरि, 'इमं' 'लोकं' लोक्यते दृश्यते इति
लोकः लोष्टः, तं, 'निदधन्' स्थापयन्, 'अहं', 'मो रिषं' तव हिंसां
मा करोमि, 'एतां' लोष्टरूपां, 'स्थूणां' स्तम्भं, 'ते' तव, भारो
यथा न भवति तथा 'पितरो धारयन्तु' । 'अत्र' अस्मिन् देशे,
'यमः', 'देवः', हे लोष्ट 'ते' तव, 'सादनात्' स्थापननिमित्तं, 'मि-
नेतु' स्थानं करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१)"उपसर्प मातरं • निर्वृत्या
उपस्थे^(२) इति । हे लोष्ट 'एतां' 'भूमिं', 'उपसर्प' प्राप्नुहि ।
कीदृशीं, 'मातरं' मातृस्थानीयां, 'उरुच्यचसं' बज्रविस्तारां, 'पृ-
थिवीं' प्रथितां प्रसिद्धां, 'सुशेवां' सुष्ठुसेवितुं योग्यां । 'ऊर्णम्रदा'
कम्बलवत् मृदुभृता, 'युवतिः' नित्यतरुणी, 'दक्षिणावती'
कौशल्ययुक्ता, सा 'एषा' पृथिवी, 'उपस्थे' स्तोत्रज्ञे, 'निर्वृत्या'
पाददेवतायाः सकाशात्, हे लोष्ट त्वां 'पातु' ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)"उद्धमञ्चस्व पृथिवि मा •

अस्व पृथिवि मा विबाधियाः स्रूपायनाऽस्मै भव स्रूप-
वञ्चना । माता पुत्रं यथा सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु^(१) ।
(४) उक्मञ्चमाना पृथिवी हि तिष्ठसि सहस्रं मित उप हि
अयन्तां । ते गृहासौ मधुश्रुतो विश्वाऽहाऽस्मै शरणाः

सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु^(१) इति । 'हे 'पृथिवि', लोष्टमेनं
'उक्मञ्चस्व' उत्कर्षेण सुखयुक्तङ्कुर । 'मा विबाधियाः'
अस्य बाधां माकार्षीः, । 'अस्मै' लोष्टाय, स्रूपायनं निवासस्थानं,
भोग्यद्रव्यं वा, यस्याः सा 'स्रूपायना', । सुष्ठु उपवञ्चनं, स्वेच्छा-
गमनं, यस्याः सा 'स्रूपवञ्चना', । तादृशो भव । 'यथा', लोके
'माता', 'पुत्रं', 'सिच' वस्त्रेण प्रावृणोति, तथा 'एनं' लोष्टं,
'अभिवृणु' अस्य प्रावरणं कुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४) "उक्मञ्चमाना पृथिवी हि, शरणाः
सन्त्वत्र"^(४) इति । हे 'पृथिवि', 'हि' यस्मात्, 'उक्मञ्चमाना'
उत्कर्षेण सुखं कुर्वाणा, 'तिष्ठसि' । तस्मात् कारणात् 'मितः'
मोयमानाः, 'सहस्रं' लोष्टाः, 'उपअयन्तां' त्वामाश्रयन्तु, एतं
वा मुख्यं लोष्टमाश्रयन्तु । 'ते' सर्वे लोष्टाः, 'मधुश्रुतः' माधुर्य-
सञ्चाविणः, 'गृहाः', भूत्वा 'विश्वाहा' सर्वेष्वप्यहःसु, 'अस्मै' स्था-
प्यमानलोष्टाय, 'शरणाः', 'अत्र', रक्षितारः, 'सन्तु' ॥

कल्पः । तिलमिश्राभिर्धानाभिः त्रिरपसव्यं परिकिरति, एणी-

सन्त्वच^(४) । ^(५)एणी^१र्धा^२ना हरि^३णी^४रज्जु^५नीः सन्तु धे-
नवः । तिलवत्सा ऊज^६मसै^७ दुहाना^८ विश्वाहा^९ सन्वन-
पस्फुरन्तीः^(५) ॥ १ ॥

• ^(६)एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहे । अ-
क्षितिर्नाम ते असौ^(६) । ^(७)इदं पितृभ्यः प्रभरेम बर्हि-

र्धाना इति । पाठस्तु । ^(५)“एणीर्धाना हरिणीरज्जुनीः ० सन्वन-
पस्फुरन्तीः”^(५) इति । याः ‘धानाः’, सन्ति ताः ‘एणीः’ मिश्र-
वर्णाः, ‘हरिणीः’ हरितवर्णाः, ‘अज्जुनीः’ श्वेतवर्णाश्च, ‘धेनवः’, सन्तु ।
तिलाः वत्सस्थानीया यासान्ताः ‘तिलवत्साः’, तादृश्ये धानाः
‘असौ’ प्रेताय, ‘ऊज’ अन्नरसं, ‘दुहानाः’, ‘विश्वाहा’ सर्वेष्वहःसु,
‘अनपस्फुरन्तीः’ अपस्फुरणेन प्रातिकूल्यप्रतिभासेन रहिताः, ‘सन्तु’ ॥

कल्पः । अभिवान्यायै दग्धस्थार्धशरावे मन्यः त्रिरपसव्योपम-
थितः* आमपात्रस्यः तं दक्षिणत उपदधाति, एषा ते यमसादने
इति । पाठस्तु । ^(६)‘एषा ते यमसादने ० नाम ते असौ’^(६) इति ।
हे प्रेत ‘ते’ तव, ‘यमसादने’ यमस्य स्थाने ‘गृहे’, ‘एषा’ मन्यरूपा,
‘स्वधा’ अन्नात्मिका, ‘निधीयते’ स्थाप्यते । ‘असौ’, हे देवदत्त-
नामक प्रेत ‘ते’ तव, ‘अक्षितिर्नाम’ क्षयरहिता खलु ॥

कल्पः । समूलं बर्हिर्दक्षिणा स्तृणाति, इदं पितृभ्यः प्रभरे-
म बर्हिः इति । पाठस्तु । ^(७)“इदं पितृभ्यः ० यस्या संविदानः”^(७)

* त्रिः प्रसव्योपमथित इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

दे॒वेभ्यो जी॒वन्त॒ उत्त॑र॒म्भरे॑म । तत्त्व॑मा॒रोहा॒सो मे॒ध्यो
भव॑ य॒मेन॒ त्वं य॒स्या सं॒विदा॒नः^(७) । ^(८)मा त्वा वृ॒क्षौ स॒-
म्बा॒धिष्ठां॑ मा मा॒ता पृथि॑वि॒ त्वं । पि॒तृन् ह्य॒त्र ग॒च्छा-
स्ये॒धासं॑ यम॒राज्ये^(९) । ^(१०)मा त्वा वृ॒क्षौ स॒म्बाधे॑यां मा

इति । ‘इदं’ ‘वर्हिः’, ‘पितृभ्यः’ पित्रर्थं, ‘प्रभरेम’ प्रकर्षेण स्तृणीम ।
वयन्तु ‘जीवन्तः’, एव ‘तत्त्वमारोहासः’ परमार्थतत्त्वमारोहकामाः,
‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘उत्तरं’ उद्गततरं, अतिशयेनात्कृष्टतरं, वर्हिः
‘भरेम’ सम्पादयाम । हे प्रेत ‘त्वं’, ‘यमेन’, ‘यस्या’, च ‘संविदानः’
एकमत्यङ्गतः, ‘मेध्यो भव’ अमृतसेवनयोग्यो भव ॥

कल्पः । पालाशान् परिधीन् परिदधाति, मा त्वा वृक्षाविति,
पूर्वापरवुत्तरया दक्षिणोत्तराविति । तत्र प्रथमामाह । ^(८)“मा
त्वा वृक्षौ सम्बाधिष्ठां • गच्छास्येधासं यमराज्ये” ^(९) इति । हे प्रेत
त्वां ‘वृक्षौ’ पूर्वापरपरिधिरूपावेतौ, ‘मा सम्बाधिष्ठां’ बाधितं मा
कुरुतं । हे ‘पृथिवि’, ‘त्वं’, अपि ‘माता’ मातृस्थानीया सती, मा
बाधिष्ठाः । ‘हि’ प्रसिद्धान्, ‘पितृन्’, ‘अत्र’ स्थाने, ‘गच्छासि’ हे
प्रेत प्राप्नुहि । ‘यमराज्ये’ यमस्य देशे, ‘एधासं’ एधस्व, वर्धस्व ॥

अथ द्वितीयामाह । ^(१०)“मा त्वा वृक्षौ सम्बाधेयां •
यमराज्ये विराजसि” ^(११) इति । हे प्रेत त्वां ‘वृक्षौ’ दक्षिणोत्तर-

माता पृथिवी मही । वैवस्वतः हि गच्छासि यमराज्ये
विराजसि^(९) । ^(१०)नलं स्रवमारोहैतन्नलेन पथोऽन्विहि ।
स त्वं नलस्रवो भूत्वा सन्तर प्रतरोत्तर^(१०) ॥ २ ॥

^(११)सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ-

परिधिरूपावेतौ, 'मा' सम्बाधेयां' सम्बाधितं मा कुरुतां । 'माता'
मातृस्थानीया, 'मही' महती, 'पृथिवी', मा बाधिष्ट । 'हि'
प्रसिद्धं, 'वैवस्वतं' सूर्यपुत्रं यमं, 'गच्छासि' प्राप्नुहि । 'यमराज्ये'
यमस्य देशे, 'विराजसि' विशेषेण राजमानो भव ॥

कल्पः । मध्ये नलेषीकान् निदधाति, नलं स्रवमिति । पाठस्तु ।
^(१०)"नलं स्रवमारोह ० सन्तर प्रतरोत्तर"^(१०) इति । नल-
शब्देन जलमध्ये समुत्पन्नः त्वणविशेष उच्यते । हे प्रेत त्वं 'नलं'
'स्रवं' त्वणविशेषरूपं स्रवनहेतुं, 'एतं' 'आरोह' । तेन 'नलेन',
'पथः' मार्गान्, 'अन्विहि' त्वं अनुक्रमेण प्राप्नुहि, । 'सः' तादृशः,
'त्वं', 'लनस्रवः' नलरूपेण स्रवेन युक्तः, 'भूत्वा', 'सन्तर' पितृलोक-
मार्गरूपं समुद्रं सम्यक् तर, 'प्रतर' प्रकर्षेण तर, 'उत्तर' उत्कर्षेण
तर । मार्गे नानाविधोपद्रवपरिहाराभिप्रायेण नानाविधन्तरण-
मुच्यते ॥

कल्पः । पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसन्तृप्तानि सन्तर्प्य उत्त-
रत आसीनः अनन्वीक्षमाणो दर्भेषु निवपति, सवितैतानि शरीराणि
इति । पाठस्तु । ^(११)"सवितैतानि शरीराणि ० तेभ्यः पृथिवि

आदधे । तेभ्यः पृथिवि शम्भव^(११) । ^(१२)षड्रोता सूर्यन्ते
चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्याञ्च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा
शरीरैः^(१२) । ^(१३)परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व-

शम्भव^(११) इति । 'एतानि' 'शरीराणि' शरीरावयवरूपाणि
अस्थोनि, मातृस्थानोयायाः पृथिव्याः 'उपस्थे' उत्सङ्गे, 'सविता'
प्रेरको देवः, 'आदधे' सर्वतः स्थापयति । हे 'पृथिवि', 'तेभ्यः'
अस्थिभ्यः, 'शं' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठन्ते, षड्रोता सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वात-
मात्मा द्यां च गच्छ पृथ्वीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तत्र
ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति । (१२मन्त्रः ।) यः षड्रो-
तसञ्ज्ञको मन्त्राभिमानो देवः अस्ति तदनुग्रहेण हे प्रेत त्वदीयं
'चक्षुः', 'सूर्यङ्गच्छतु', इति योजनोयं । अयञ्च मन्त्रः प्रथमानुवाके
व्याख्यातः ॥

कल्पः । भुक्तभोगेन वाससा अस्थिकुम्भान्निमृज्योपर्युपरि शिरो
दक्षिणा व्युदस्यति, परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थामिति, अथास्य
कपालानि सुसम्भिन्नानि सम्भिन्नन्ति यथा एषु उदकन्न तिष्ठेत्, इति ।
पाठस्तु । ^(१२)'परमृत्यो अनुपरेहि शरीरिषो मोत वीरान्'^(१३)
इति । हे 'मृत्यो', 'देवयानादितर', 'यः' पन्थाः, 'ते स्वः' तव

इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः
प्रजाः रोरिषो मोत वीरान्^(१२) । ^(१४)शं वातः शः हि
ते घृणिः शम् ते सन्त्वोषधीः । कल्पन्तां मे दिशः

स्वभृतः, तं, 'परं पन्थां' देवयानात् इतरं तं मार्गं, 'अनुपरेहि' अनुक्रमेण प्राप्नुहि । 'चक्षुष्मते' साधुदर्शने, 'शृण्वते' अस्मद्विज्ञप्तीनां श्रोत्रे, 'ते' तुभ्यं, एकं वचनं 'ब्रवीमि' । 'नः' अस्मदीयां, 'प्रजां' पुत्रादिरूपां, 'मा रोरिषः' मा विनाशय, 'उत' अपिच, 'वीरान्' शूरान् मृत्यान्पि, मा रोरिषः, ॥

कल्पः । भुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्य उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वोक्षति, शं वात इति । पाठस्तु । ^(१४)“शं वातः शः हि ते घृणिः कल्पन्ताम्मे दिशः शग्माः”^(१४) इति । 'वातः' वायुः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु । 'घृणिः' दीप्यमानः आदित्यः, 'हि' प्रसिद्धः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु । ओषध्यश्च 'ते' तव, शं, सुखं प्रति हेतवः, 'सन्तु' । 'दिशः', सर्वाः, 'मे' मम, 'शग्माः' सुखप्रापिकाः,* 'कल्पन्तां' समर्था भवन्तु ॥

कल्पः । इष्टकाः प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा उपदधाति, पृथिव्यास्त्वा

* सुखदगयिका इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणा इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

शर्माः^(१४) । ^(१५)पृथिव्यास्त्वा लोके सादयाम्यमुष्य
 शर्माऽसि पितरो देवत । प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
 देवतया^(१५) ॥ ^(१६, १०)अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा दिशं त्वा
 नाकस्य त्वा पृष्ठे ब्रध्नस्य त्वा विष्टपे सादयाम्यमुष्य शर्मा-

लोके सादयामि इत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं मध्ये पञ्चमोन्तां द-
 क्षिणेन षष्ठीमिति । तत्र प्रथममन्त्रमाह । ^(१५)“पृथिव्या-
 स्त्वा लोके ० तथा देवतया”^(१५) इति । हे इष्टके तां ‘पृथिव्याः’,
 ‘लोके’ स्थाने, ‘सादयामि’ स्थापयामि । ‘अमुष्य’ प्रेतस्य, ‘शर्मा-
 सि’ सुखहेतुरसि । ‘पितरः’, तव ‘देवताः’ स्वामिभूताः, ‘प्रजा-
 पतिः’, देवः, तां अत्र ‘सादयतु’ स्थापयतु । ‘तथा’ प्रजापतिदेव-
 तथा’ स्थापिता सतो, ध्रुवा सोद, यथाङ्गिरोभिः स्थापिता, तदत् ।
 अत्राङ्गिरस्वध्रुवा सोदेत्येतावदध्याहर्त्तव्यं ॥

अथ द्वितीयादीन् षष्ठ्यन्तान् पञ्चमन्त्रानाह । ^(१६, १०)
 “अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा ० प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
 देवतया”^(१६, १०) इति । हे द्वितीयेष्टके तां ‘अन्तरिक्ष-
 स्य’, लोके सादयामीत्यनुषज्य पूर्ववद्वाक्येयं । हे तृतीयेष्टके
 तां ‘दिवः’, लोके सादयामि । हे चतुर्थेष्टके तां ‘दिशं’, लोके
 सादयामि । हे पञ्चमेष्टके तां ‘नाकस्य पृष्ठे’ स्वर्गस्थोपरि, साद-

ऽसि पि॒त॒रो दे॒वता । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सा॒दय॑तु तया
दे॒वत॑या^(१६, १०) ॥ ३ ॥

अन॑पस्फुरन्तीः, उत्तर, दे॒वत॑या, द्वे च ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) अप॒प॒वान् घृ॒तवा॑ः श्व॒रुरे॒ह सी॑द॒तूत्त॒भुव॑न् पृ॒थि-

यामि । हे षष्ठेष्टके त्वां 'ब्रध्नस्य' आदित्यस्य, 'विष्टपे' स्थाने, 'साद-
यामि' । सर्वत्रानुषङ्गद्योतनाय सादयामीत्यादेः पुनः पाठः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

कल्पः । एवं चरुन्, अपूपवानिति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र
प्रथममन्त्रमाह । (१, ४) "अपूपवान् घृतवाः श्वरुरेह सीदतूत्तभुवन्०
प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया^(१, ४) । पक्वा भक्ष्याः पिष्टविका-
राः अपूपाः, ते यस्य चरोः सन्ति सः अयं 'अपूपवान्' । तथा
'घृतवान्' प्रभृतघृतयुक्तः, तादृशः 'चरुः', 'इह' अस्मिन् स्थाने,
पूर्वस्थां दिशि 'आसीदतु' उपविशतु, । किं कुर्वन्, 'पृथिवी', एतां

वीं द्यामुतोपरि । योनि॒कृतः पथि॒कृतः सपर्य॑त॒ ये दे॒-
वानां॑ घृ॒तभा॑गा इ॒ह स्थ । ए॒षा ते॑ यम॒साद॑ने स्व॒धा
निधी॑यते गृ॒हेऽसौ । द॒शाक्ष॑रा तां॒ रक्ष॑स्व तां गोपाय॒-
स्व तां ते॒ परि॑द॒दामि॒ तस्यां॑ त्वा मा द॒भन् पि॒तरो॑ दे॒-
वता । प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु॒ तया॑ दे॒वत॑या^(१) । ^(१, ५)

‘उत्तभ्रुवन्’ ऊर्ध्वं स्तब्धां कुर्वन्, ‘उत अपि च, ‘द्यां’ द्युलोकं,
‘उपरि’ ऊर्ध्वभागे, उत्तभ्रुवन् । ‘देवानां’, मध्ये ये देवविशेषा
यूयं ‘इह’ अस्मिन् उपधाने, ‘घृतभागाः स्थः’ घृतसेविनो भवथ ।
ये यूयं ‘योनिकृतः’ स्थानकारिणः, ‘पथिकृतः’ मार्गकारिणश्च,
सन्तः ‘सपर्यत’ परिचरत । ‘असौ’ देवदत्तादिनामक हे प्रेत, ‘ते’
तव, ‘यमसादने’ यमस्य स्थाने, ‘गृहे’, ‘एषा स्वधा’ एतच्चरूपमन्त्रं,
‘निधीयते’ नितरां स्थाप्यते । दशसङ्ख्याकानि अक्षराणि मन्त्रविशे-
षरूपेण प्रतिपादकानि यस्याश्चरूपायाः स्वधायाः सन्ति,
सा इयं ‘दशाक्षरा’, तादृशी या स्वधा विद्यते, ‘तां’ स्वधां, हे
प्रेत ‘रक्षस्व’ । ‘तां गोपायस्व’ । स्वरूपस्थोपद्रवाभावः, रक्षणं ।
भोगदशायामपि उपद्रवाभावः, गोपायेत्यनेनोच्यते । ‘तां’ तादृशीं
स्वधां, ‘ते’ तुभ्यं, ‘परिददामि’ । अत्र देवतारूपा ये पितरः ते सर्वे
‘तस्यां’ स्वधायां, त्वां प्रेतं, ‘मा दभन्’ हिंसितं मा कुर्वन्तु ।
प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् ॥

अ॒पू॒षवाञ्छृ॒तवान् क्षी॒रवान् दधि॑वान् मधु॑माञ्च॒रु॒रेह॑ सी॒दतू॑त्त॒भुवन् पृ॒थि॒वीं द्या॑मु॒तोपरि॑ । द्यो॒नि॒कृतः प॒थि॒कृतः स॒पर्य॑त । ये दे॒वानां॑ शृ॒तभा॑गाः क्षी॒रभा॑गा दधि॑भागा मधु॑भागा इ॒ह स्य॑ । ए॒षा ते॑ यम॒साद॑ने स्व॒धा निधी॑यते गृ॒हैःसौ । श॒ताक्ष॑रा स॒हस्राक्ष॑राऽयु॒ताक्ष॑राऽच्यु॒ताक्ष॑रा तां॑ रक्ष॒स्व तां॑ गो॒पाय॑स्व तां॑ ते परि॒द॒दामि॑ तस्यां॑ त्वा॒माद॑भन् पि॒तरो॑ दे॒वता॑ । प्र॒जाप॑ति॒त्त्वांसा॑दयत् तया॑ दे॒वत॑या^(१, ५) ॥ १ ॥

अ॒पू॒षवान॑सौ, द॒श* ॥ अ॒नु० ८ ॥

अथ दक्षिणादिमध्यान्तचतुर्दिक्षु चरूपधानविषयान् मन्त्रानाह । (१, ५) “अपूपवान् शृतवान् क्षीरवान् ० सादयतु तथा देवतया” (१, ५) इति । अत्र शृतवानित्यादिपदचतुष्टयेन मन्त्रभेदो द्रष्टव्यः । शृतभागा इत्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, शताक्षरेत्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु विभज्य योजनीयानि । ‘शृतं’ सम्यक् पक्वं पयः, ‘क्षीरं’ पयोमात्रं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोपे वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

* अपूपवान् दश इति J चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि यास्ते धानाः परिकिराम्यच्च । तास्ते यमः पितृभिः संविदानोऽत्र धेनूः कामदुघाः करोतु^(१) । (२) त्वामर्जुनौषधीनां पयो ब्रह्माण इद्विदुः । तासां त्वा मध्यादाद्धे चरुभ्यो अपिधातवे^(२) ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

कल्पः । तिलाभिमिश्राभिधानाभिस्तिः प्रसव्यं परिकिरति, एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि इति । पाठस्तु । (१) “एतास्ते स्वधा अमृताः ० कामदुघाः करोतु”^(१) इति । हे प्रेत ‘ते’ त्वर्थं, ‘अत्र’ अस्यां चितौ, ‘या धानाः’ मृष्टतण्डुलरूपाः, ‘परिकिरामि’ परितो विक्षिपामि । ‘एताः’ धानाः, ‘ते’ त्वर्थं, ‘अमृताः’ विनाशरहिताः, ‘स्वधाः’ अन्नरूपाः, ‘करोमि’ । ‘यमः’, देव, ‘ते’ त्वर्थं, ‘पितृभिः’, ‘संविदानः’ ऐकमत्यङ्गतः सन्, ‘ताः’ धानाः, ‘अत्र’ स्थाने, ‘कामदुघाः’ कामप्रापिकाः, ‘धेनूः’ धेनुरूपाः, ‘करोतु’ ॥

कल्पः । ओषधिस्तम्बान् प्रतिदिशमन्वोचमाण उपदधाति, त्वामर्जुनेति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथमामाह । (१) “त्वामर्जुनौषधीनां ० चरुभ्यो अपिधातवे”^(२) इति । तेषु मन्त्रेषु अर्जुनदूर्वाकाशदर्भशब्दाः दणविशेषवाचिनः, प्रसिद्धाः । हे ‘अर्जुना’ ख्यतण,

* आददे इति A, B, G, J, I, चिह्नितपुस्तकपञ्चकपाठः ।

(१)दूर्वाणां स्तम्बमाहरैतां प्रियतमां मम । इमां दिशं मनुष्याणां भूयिष्ठाऽनु विरोहतु^(१) । ^(२)काशानां स्तम्बमाहर रक्षसामपहत्यै । य एतस्यै दिशः पराभ-
वन्नघायवो यथा ते नाभवन् पुनः^(३) । ^(४)दर्भाणां स्त-

,त्वां,' 'ब्रह्माणः' अभिज्ञा विप्राः, 'ओषधीनां पय इत्' सर्वासा-
मोषधीनां सारमेव, 'विदुः' जानन्ति । 'तासां' ओषधीनां, 'मध्यात्'
सकाशात्, त्वां 'आदधे' आनीय स्थापयामि । किमर्थं, 'चरुभ्यः'
'अपिधातवे' चरुणामपिधानार्थं ॥

अथ द्वितीयामाह । (१)"दूर्वाणां स्तम्बमाहर ० भूयिष्ठाऽनु
विरोहतु"^(१) इति । हे प्रेत 'दूर्वाणां', सम्बन्धिनं 'स्तम्बं', 'आहर'
स्वीकुरु । 'एतां' दूर्वां, 'मम' स्वस्य, 'प्रियतमां', विद्वोति शेषः ।
'मनुष्याणां', सम्बन्धिनीं 'इमां' दक्षिणां, 'दिशं', 'अनु', सा दूर्वा
'भूयिष्ठा' प्रभृता, 'विरोहतु' विविधमङ्कुरमुत्पादयतु ॥

अथ तृतीयामाह । (२)"काशानां स्तम्बमाहर ० यथा ते
नाभवन् पुनः"^(२) इति । हे प्रेत 'काशा'ख्यानां तृणानां 'स्तम्बं',
'आहर' स्वीकुरु । किमर्थं, 'रक्षसामहत्यै' । 'एतस्यै' पश्चिमायाः,
'दिशः', 'अघायवः' अघं पापमुपद्रवमिच्छन्तः, 'ये' वैरिणः,
'पराभवन्' पराकर्तारः आसन् । 'ते' वैरिणः, 'यथा', 'पुनः',
'नाभवन्' न भविष्यन्ति, तथा काशस्तम्बं स्वीकुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह । (३)"दर्भाणां स्तम्बमाहर ० काण्ड-

स्वमाहर पितृणामोषधीं प्रियां । अन्वस्यै मूलं जीवा-
दनु काण्डमथो फलं^(५) ॥ १ ॥

(१, ७)लोकं पृणता अस्य सूददोहसः^(१, ७) । (८)शं वातः
शः हिते घृणिः शमुते सन्वोषधोः कल्पन्तां ते दिशः
सर्वाः^(८) । (९)इदमेव मेतोऽपरामार्तिमाराम काञ्चन

मथो फलं^(५) इति । हे प्रेत दर्भसम्बन्धिनं 'सम्बं', स्त्रोक्तुम् ।
इमां 'ओषधीं', 'पितृणां', 'प्रियां', विद्मोति शेषः । 'अस्यै' दर्भ-
रूपाया ओषध्याः, 'मूलं', 'अनुजीवात्' अनुक्रमेण जीवतु । तथा
'काण्डं', 'फलं', च 'अनु' क्रमेण, जीवतु, वर्धतामित्यर्थः ॥

कल्पः । लोकं पृणति लोकमृणा उपदधाति, उत्तरया पुरीषेणा-
नुविकिरति इति । तयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । (१, ७)“लोकं पृण-
ता अस्य सूददोहसः”^(१, ७) इति । लोकं पृण च्छिद्रं पृणेत्येको मन्त्रः ।
ता अस्येति द्वितीयः । एतौ चोभौ अपेत वीत इत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः । उदपात्रेण उदम्बरशाखया वा उल्लति, शं वात इति ।
पाठस्तु । (८)“शं वातः शः हि० ते दिशः सर्वाः”^(८) इति । अयं
मन्त्रः सप्तमानुवाके व्याख्यातः । ते सर्वा इत्येतावानेव विशेषः ॥

कल्पः । उपतिष्ठते, इदमेवेति । पाठस्तु । (९)“इदमेव मेतोप-
रां ० मित्रेण वरुणेन च”^(९) इति । इदानीं वर्त्तमानं 'इदमेव'
एकं राष्ट्रं सम्यन्नं, 'इतः', 'अपरां', 'कां', चिदपि 'आर्त्तिं', 'माराम'

तथा तदश्विभ्यां कृतं मित्रेण वरुणेन च^(९) । ^(१०)वरुणो
वारयादिदं देवो वनस्पतिः । आत्य निर्ऋत्यै द्वेषाच्च
वनस्पतिः^(१०) । ^(११)विधतिरसि विधारयास्मदघा द्वे-
षांसि^(११) । ^(१२)शमि शमायस्मदघा द्वेषांसि^(१२) ।

मा प्राप्नुवाम । 'तत्' अस्मदभीष्टं, 'अश्विभ्यां', देवाभ्यां, 'मित्रेण',
'वरुणेन', 'च', 'तथा कृतं' सम्पादितं ॥

कल्पः । वारुणशाखां पुरस्तान्निदधाति, वरुणो वारयादि-
ति । पाठस्तु । ^(१०)"वरुणो वारयादिदं ० द्वेषाच्च वनस्पतिः"^(१०)
इति । अयं 'वरुण'स्यः 'वनस्पतिर्देवः', 'इदं' कथं, 'वारयात्'
निवारयतु । तथा सः 'वनस्पतिः', 'आत्यै' अन्यस्या अपि वाधायाः,
'निर्ऋत्यै' पापदेवतायः, 'द्वेषाच्च', वैरिहतात्, पालयत्विति शेषः ॥

कल्पः । विधृतिर्लोष्टमुत्तरतः, विधतिरसि इति । पाठस्तु ।
^(११)"विधतिरसि ० द्वेषांसि"^(११) इति । हे लोष्ट त्वं 'विधतिः'
विधारकः, 'असि' । अतः 'अस्मत्तः सकाशात्, 'अघा' पापानि,
'द्वेषांसि' वैराणि च, 'विधारय' वियुज्यान्वत्र स्थापय ॥

कल्पः । शमीशाखां पश्चात्, शमि शमयेति । पाठस्तु ।
^(१२)"शमि शमय ० द्वेषांसि"^(१२) इति । हे 'शमि' एत-
न्नामकवृक्ष, 'अस्मत्' अस्मत्तः, 'अघा' पापानि, 'द्वेषांसि' वैराणि
च, 'शमय' ॥

(१२) यव यवयास्मदधा द्वेषांसि^(१२) । (१४) पृथिवीं गच्छा-
न्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्ग-
च्छ सुवर्गच्छ दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृ-
थिवीं गच्छापो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु
प्रतितिष्ठा शरीरैः^(१४) । (१५, १६) अश्वन्वती रेवतीर्यद्वे
देवस्य सवितुः पवित्रं या राष्ट्रात्पन्नादुद्वयन्तमसस्परि
धाता पुनातु^(१५, १६) ॥ २ ॥

अथो फलं, धाता पुनातु ॥ अनु० ६ ॥

कल्पः । यवं दक्षिणतः, यव यवयेति । पाठस्तु । (१२) “यव
यवय ० द्वेषांसि”^(१२) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठते, पृथिवीमिति । पाठस्तु । (१४) “पृथिवीं
गच्छान्तरिक्षं ० प्रतितिष्ठा शरीरैः”^(१४) इति । आरोहावरोहाभ्यां
पृथिव्यादिस्वर्गपर्यन्तप्राप्तिवाक्यानि स्पष्टानि । अपोवेत्यादिस्तु प्रथ-
मानुवाके व्याख्यातः ॥

कल्पः । जघनेन चितिं कर्ष्यादि समानमिति । तन्मन्त्राणां प्रती-
कानि दर्शयति । अश्वन्वतीरेवतीः, यद्वे देवस्य सवितुः पवित्रं, या
राष्ट्रात्पन्नात्, उद्वयन्तमसस्परि, धाता पुनात्विति । (१५, १६-
मन्त्राः ।) एते च मन्त्रास्तृतीयानुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) आ॒रो॒ह॒तायु॑र्जर॒सं गृ॒णा॒ना अ॒नुपूर्वं॑ य॒त॒मा॒ना
यति॑ष्ट । इ॒ह त्व॑ष्टा सु॒जनि॑मा सु॒रत्नो॑ दी॒र्घमायुः॑ कर॒
तु जी॒वसे॑ वः^(१) । (२) यथाऽहान्य॑नुपूर्वं॑ भव॑न्ति यथ॑र्त॒व

अथ दशमोऽनुवाकः ।

कल्पः । नवस्यां व्युष्टायां यज्ञोपवीतो अन्तरा ग्रामं श्मशान-
श्चाग्निमुपसमाधाय सम्यरिस्तीर्य अपरेणाग्निं लोहितं चर्म आनडुहं
प्राचीनधीवमुत्तरलोमास्तीर्य तद्वेतसमालिनो ज्ञातो नारोहयति,
आरोहत इति । पाठस्तु । (१) “आ॒रो॒ह॒तायु॑र्जर॒सं गृ॒णा॒नाः ० कर॑तु
जी॒वसे॑ वः”^(१) इति । हे ज्ञातयः यूयं ‘जरसं गृणानाः’ जराव-
स्थां प्रार्थयमानाः, ‘आयुः’ आयुषो हेतुभूतं चर्म, ‘आरोहत’ ।
‘अनुपूर्वं’ ज्येष्ठमनु कनिष्ठो यथा भवति तथा, ‘यतमानाः’ प्रयत्नं
कुर्वन्तः, ‘यतिष्ट’ आरोहणप्रयत्नं कुरुत, ‘इह’ कर्मणि, ‘त्वष्टा’
हविषां पापानां तनूकर्त्ता, अयमाग्निः, ‘सुजनिमा’ शोभ-
नजन्मा, ‘सुरत्नः’ भक्तेभ्यो देयैः शोभनैरत्नैरूपेतः, ‘वः’ युष्मभ्यं,
‘दीर्घमायुः,’ करोतु । ‘जीवसे’ जीवनाय*॥

कल्पः । अथैताननुपूर्वान् प्रकल्पयति, यथाऽहानि इति ।
पाठस्तु । (२) “यथाहान्य॑नुपूर्वं ० आयू॑षि कल्प॑द्यैषां”^(२) इति ।

* ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि, ‘वः’ युष्माकं, जीवनाय, ‘सुजनिमा’ शो-
भनजनेपेतः, ‘सुरत्नः’ शोभनाभरणोपेतः, ‘त्वष्टा’ प्रजापतिः, ‘दीर्घमा-
युः,’ ‘करतु’ कृणोतु, ‘जीवसे’ जीवनाय । इति १ चिह्नितमुक्तपाठः ।

च॒तुभि॑र्यन्ति क्लृप्ताः । यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धा-
त॒रायू॑षि कल्पयैषां^(१) । ^(२)न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं च-
कार॒मर्त्यः॑ । क॒पिर्ब॑भस्ति तेज॒नं पुन॑र्जरायुगैरिव ।
अप॑ नः शोशुचदधमग्ने शुशुध्या रयिं । अप॑ नः शोशुच-

‘यथा’, लोके ‘अहानि’ दिनानि, ‘अनुपूर्व’ ‘भवन्ति’ प्रतिपत् द्वि-
तीयाद्वतीया चेत्येवमनुक्रमेणैव वर्तन्ते । ‘यथा’, च वसन्ता‘द्युत-
वः’, ‘चतुभिः’, उत्तरोत्तरैः, ‘क्लृप्ताः’ सम्बद्धाः, ‘यन्ति’ गच्छन्ति,
वर्तन्ते । ‘यथा’, च ‘पूर्व’ पितरं, ज्येष्ठं वा, ‘अपरः’ पुत्रः, कनिष्ठा
वा, ‘न जहाति’ न परित्यजति । हे ‘धातः’ प्रजापते, ‘एव’
एवं, अनेनैव प्रकारेण, ‘एषां’ ज्ञातीनां, ‘आयूषि’, ‘कल्पय’
सम्पादय ॥

कल्पः । अथ वारुणेन श्रुवेण वारुण्यां सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा जुहोति । न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकार मर्त्यः । कपि-
र्बभस्ति तेजनं पुनर्जरायु गैरिव । अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुध्या
रयिं । अप नः शोशुचदधं मृत्यवे स्वाहेति । (३मन्त्रः ।) हे
‘अग्ने’, ‘ते’ तव, ‘तनुवै’ शरीरार्थं, ‘मर्त्यः’ मनुष्यः, ‘क्रूरं’ उग्रं व्यापारं,
‘न हि चकार’ । ‘कपिः’ ‘कपित्रच्छेष्टाकारी मनुष्यः’, ‘पुनः’, ‘ते-
जनं’ उत्तेजनं यथा भवति तथा, ‘बभस्ति’ दीपयति । तत्र दृ-
ष्टान्तः, ‘गैरिव जरायुः’ यथा गौः स्वगर्भस्य रक्षार्थं जरायुपटं
सम्पादयति, नतु क्रूरं करोति, तद्वत् । ‘नः’ अस्मदोयं, ‘अघं’

दधं मृत्यवे स्वाहा^(१) । ^(२)अनद्वाहमन्वारभामहे स्वस्तये । स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निःसम्पारणोभव^(३) ॥१॥

^(५)इमे जीवा वि मृतैराववर्तिन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्ना
अद्य । प्राञ्जोऽगामा नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्र-

पापं, 'अपशोऽुचत्' अपगतं यथा भवति तथा दोषतां, दह्यतां । हे 'अग्ने', 'रयिं' धनं, 'ऽुऽुध' अतिशयेन ऽुद्धं कुरु । पुनरपि 'नः' अस्माकं, पापं अपगतं यथा भवति तथा दह्यतां । तदर्थं 'मृत्यवे', देवाय, स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

कल्पः । उत्तरेणाग्निं रोहितोऽनङ्गान् प्राङ्मुखोऽवस्थितो भवति तं ज्ञातयोऽन्वाभरन्ते, अनद्वाहमिति । पाठस्तु । ^(४)"अनद्वाहमन्वारभामहे ० सम्पारणो भव"^(५) इति । 'स्वस्तये' चेमाय, एतं 'अनद्वाहं', वयं 'अन्वारभामहे' हस्तेन स्पृशामहे । हे अनङ्गन् 'सः' त्वं, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'इन्द्र इव', 'नः' अस्मदर्थं, 'वह्निः' दाहकः,* 'सम्पारणः' सम्यक् पारं प्रति नेता च, 'भव' ॥

कल्पः । प्राञ्जो गच्छन्ति, इमे जीवा इति । पाठस्तु । ^(५)इमे जीवाः ० प्रतरान्दधानाः"^(५) इति । 'इमं जीवाः' ज्ञातयः, 'मृतैः', वियुज्य 'आववर्तिन्' आवृत्ताः । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'नः' अस्माकं, 'भद्रा' कल्याणरूपा, 'देव-

* वाहक इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तरां दधानाः^(५) । ^(६)मृत्योः पदं योपयन्तो यदैम द्रा-
घीय आयुः प्रतरां दधानाः । आप्यायमानाः प्रजया
धनेन शुद्धाः पूता भवथ यज्ञियासः^(६) । ^(७)इमं जीवेभ्यः
परिधिं दधामि मा नोऽनुगादपरो अर्द्धमेतं । शतं

हतिः' देवानामाकानक्रिया, 'अभृत्' भवति । 'नृतये' * मनुष्यजय-
निमित्तं, 'हमाय' हास्यार्थं, हर्षार्थमित्यर्थः । 'प्राञ्जः' प्राञ्जः,
प्राङ्मुखाः सन्तः, 'अगाम' वयं गच्छामः । कीदृशा वयं, 'द्राघीय
आयुः' अत्यन्तं दीर्घमायुः, 'प्रतरां' इति, प्रकर्षेण, 'दधानाः'
धारयन्तः ॥

कल्पः । जघन्यः शमीशाखया पदानि लोपयते,† मृत्योः पद-
मिति । पाठस्तु । ^(६)"मृत्योः पदं योपयन्तः ० भवथ यज्ञियासः"^(६)
इति । 'मृत्योः' मृत्युरूपस्य अनडुहः, 'पदं'‡ स्थानं, 'यो लोपयन्तः'
रजसा प्रच्छाद्यमानाः सन्तः, 'यदा', 'एम' गच्छामः, तदा वयं
पूर्ववत् 'द्राघीय आयुः', 'प्रतरां' प्रकर्षेण, 'दधानाः', 'प्रजया ध-
नेन', च 'आप्यायमानाः' वर्द्धमानाः सन्तः, 'यज्ञियासः' यज्ञयोग्याः,
'शुद्धाः' शरीरशुद्धियुक्ताः, 'पूताः' द्रव्यशुद्धियुक्ताः, च 'भवथ' । हे
ज्ञातय इति द्रष्टव्यं ॥

कल्पः । अथ एभ्यः अध्वर्युर्दक्षिणतो अस्मानं परिधिं दधाति,
इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इति । पाठस्तु । ^(७)"इमं जीवेभ्यः ०

* नृजये मनुष्यजयनिमित्तं इति । चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† शमीशाखया अनडुत्पदानि संलोपयन्नेति इति । चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ भूरूपमिति । चिह्नितपुस्तकपाठः ।

जीवन्तु शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दद्महे पर्वतेन^(७) ।
^(८)इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा स-
 म्मृशन्तां । अनश्रवा अनमीवाः सुशेवा आरोहन्तु
 जनयो योनिमग्रे^(९) । ^(१०)यदाञ्जनन्त्रैककुदञ्जातः हिम-

दद्महे पर्वतेन”^(७) इति । ‘इमं’ अश्मानं, ‘जीवेभ्यः’ जीवानामर्थे,
 ‘परिधिं’ परिधानहेतुं, ‘दधामि’ स्थापयामि । ‘नः’ अस्माकं मध्ये,
 ‘अपरः’ यः कोपि, ‘एतं’ ‘अर्द्धं’ आयुषो भागं, ‘माऽनुगात्’
 माऽनुगच्छतु । किन्तु ‘पुरूचीः’ विस्तृतिं गताः, ‘शरदः’ संवत्सरान्,
 ‘शतं जीवन्तु’ । ‘पर्वतेन’ पर्वतसदृशेन पाषाणेन, ‘मृत्युं’, ‘तिरोदद्म-
 हे’ तिरोभूतं कुर्मः ॥

कल्पः । अथैताः पत्नयो नयने सर्पिषा सम्मृशन्ति, इमा नारी-
 रिति । पाठस्तु । ^(८)“इमा नारीः ० योनिमग्रे”^(९) इति । ‘इमा
 नारीः’ एतास्त्रियः, ‘अविधवाः’ वैधव्यरहिताः, ‘सुपत्नीः’ शोभनप-
 तियुक्ताः सत्यः, ‘आञ्जनेन’ अञ्जनहेतुना, ‘सर्पिषा’, ‘सम्मृशन्तां’
 चक्षुषी संस्पृशन्तु । ‘अनश्रवः’ अश्रुरहिताः, ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः,
 ‘सुशेवाः’ सुष्ठु सेवितुं योग्याः, ‘जनयः’ जायाः, ‘अग्रे’ इतः परं,
 ‘योनिं’ स्वस्थानं, ‘आरोहन्तु’ प्राप्नुवन्तु ॥

कल्पः । कुशतरुणकैस्त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते, यदाञ्जनमिति ।
 पाठस्तु । ^(१०)“यदाञ्जनं त्रैककुदं ० अरातीर्जम्भयामसि”^(११) इति ।

वतस्परि । तेनामृतस्य मूलेनारातीर्जम्भयामसि^(९) ॥
^(१०)यथा त्वमुद्गिनत्स्योषधे पृथिव्या अधि एवमिमं
 उद्गिन्दन्तु कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन^(१०) । ^(११)अजोऽ-

‘हिमवतस्परि’ हिमवत्पर्वतस्योपरि, ‘जातं’ उत्पन्नं, ‘त्रैककुदं’
 त्रिककुत्पर्वतसम्बन्धि, ‘यत्’ ‘आञ्जनं’, विद्यते । ‘अमृतस्य मूलेन’
 सुखस्य कारणेन, ‘तेन’ अञ्जनेन, ‘अरातीर्जम्भयामसि’ शत्रून्वि-
 नाशयामः ॥

कल्पः । अथैतानि कुशतरुणकानि समुच्छ्रित्य दर्भस्तम्बे निद-
 धाति, यथा त्वमिति । पाठस्तु । ^(१०)यथा त्वमुद्गिनत्स्योषधे ०
 यशसा ब्रह्मवर्चसेन^(१०) इति । हे ‘ओषधे’ दर्भस्तम्ब, ‘पृथिव्याः’,
 उपरि ‘यथा त्वं’, ‘उद्गिनत्सि’ उत्पद्यसे, ‘एवं’, ‘इमे’ कुशाः,
 ‘कीर्त्यादिभिः सह ‘उद्गिन्दन्तु’ उत्पद्यन्तां । कीर्त्तियशसाः,
 लोकद्वयगतत्वेन भेदः ॥

कल्पः । अजञ्चैतदहः पचते यवोदनञ्च, अजोसीत्यजस्य
 प्राश्नीयात् इति । पाठस्तु । ^(११)“अजोसि ० द्वेषांसि”^(११) इति ।
 हे ‘पक्वद्रव्य, त्वं ‘अजोसि’ अजसम्बन्ध्यसि, अतः ‘अस्मत्’, सकाशात्,
 ‘अघा’ पापानि, ‘द्वेषांसि’ वैराणि च, ‘अज’ अपगमय ॥

कल्पः । यवोदनस्य च प्राश्नाति, यवोसि इति । पाठस्तु ।

स्यजाऽस्मद्घा द्वेषाऽसि^(११) । ^(१२)यवोऽसि यवयाऽस्मद्-
घा द्वेषाऽसि^(१२) ॥ २ ॥

सम्यारणो भव, जम्भयामसि, चीणि च ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

^(१)अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुध्या रयिं । अप नः

^(१२)“यवोसि ० द्वेषाऽसि^(१२) इति । हे ओदन त्वं ‘यवोसि’
यवसम्बन्धसि, अतः ‘अस्मत्तः सकाशात्, अघा’ पापानि, ‘द्वेषा-
सि’ वैराणि च, ‘यवय’ पृथक् कुरु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके मृत्यवे स्वाहेति यो होम उक्तः, तदनन्तरमेवैतर्मन्त्रै-
र्द्वादश सुवाङ्मतीर्जुङ्गयात् । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । ^(१)“अप नः
शोशुचत् ० शोशुचदधं”^(१) इति । पूर्वानुवाके व्याख्यातो
मन्त्रः ॥

शोशुचदधं^(१) । ^(२)सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदधं^(२) । ^(३)प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः । अप नः शोशुचदधं^(३) । ^(४)प्र यदग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति सूरयः । अप नः शोशुचदधं^(४) । ^(५)प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अप नः शोशुचदधं^(५) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमाह । ^(१)“सुक्षेत्रिया सुगातुया ० शोशुचदधं”^(१) इति । ‘सुक्षेत्रिया’ शोभनक्षेत्रयोग्यया, ‘सुगातुया’ शोभनगति-योग्यया, ‘वसूया च’ धनप्राप्तिहेतुभूतयापि, अनया आज्ञत्या ‘यजामहे’ पूजयामः । अप न इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमाह । ^(२)“प्र यद्भन्दिष्ठ ० शोशुचदधं”^(२) इति । ‘यत्’ यदा, ‘एषां’ ज्ञातीनां, ‘भन्दिष्ठः’ अतिशयेन भद्रः पुरुषार्थः, प्राप्यते, तदानीं ‘आस्माकासः’ अस्मात्सम्बन्धिनः, ‘सूरयश्च’ विद्वांसोऽपि, पुत्रपौत्रादयः, प्राप्यन्तां ॥

अथ चतुर्थमाह । ^(३)“प्र यदग्नेः ० शोशुचदधं”^(३) इति । यच्छब्दः प्रसिद्धिवाची । ‘यत्’ प्रसिद्धाः, ‘सूरयः’ विद्वांसः, ‘सहस्रतः’ बलवतः, ‘अग्नेः’, सकाशात्, ‘प्रयन्ति’ प्रकर्षणं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ पञ्चममाह । ^(४)“प्र यत्ते अग्ने ० शोशुचदधं”^(४) इति । हे ‘अग्ने’, वयं ‘ते’ तव, ‘यत्’ प्रसिद्धाः, ‘सूरयः’, ‘ते’ त्वदीयाः,

(६) त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अ-
प नः शोशुचदघं^(६) । (७) द्विषो नो विश्वतो मुखाऽति ना-
वेव पारय । अप नः शोशुचदघं^(७) । (८) स नः सिन्धुमि-
व नावयाऽतिपर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदघं^(८) ।

प्राप्ताः, अतः, 'वयं', अपि, 'ते' त्वदोयाः, 'प्रजायेमहि' 'प्रक-
र्षेण भूयासः' ॥

अथ षष्ठमाह । (६) "त्वं हि विश्वतोमुख ० शोशुचदघं"^(६)
इति । हे 'विश्वतोमुख' सर्वतो ज्वालायुक्त अग्ने, 'त्वं', 'विश्वतः'
सर्वत्र, 'परिभूरसि' वैरिणां परिभवसि ॥

अथ सप्तममाह । (७) "द्विषो नो विश्वतोमुख ० शोशुचदघं"^(७)
इति । हे अग्ने 'नः' अस्माकं, 'द्विषः' द्वेषिणः, 'मुखा' मुखानि, 'वि-
श्वतः' सर्वस्माद्देशात्, 'अतिपारय' अतोत्य परतो नय । तत्र दृष्टान्तः ।
'नावेव' यथा नावा परतस्तारयन्ति तद्वत् । यद्वा हे 'विश्वतोमुख'
अग्ने, 'द्विषः' शत्रून्, 'अतिपारय', इति व्याख्येयं ॥

अथाष्टममाह । (८) "स नः सिन्धुमिव ० शोशुचदघं"^(८) इति ।
हे अग्ने 'सः' त्वं, 'नः' अस्माकं, 'स्वस्तये' चेमाय, 'अतिपर्षा' दुः-
खजातमतोत्य परतः प्रापय । तत्र दृष्टान्तः, 'नावया सिन्धुमिव'
यथा लोके नावा समुद्रन्तारयन्ति तद्वत् ॥

* हे ऋषे ये वयं ते तव सूरय स्तोत्रनामैतत् प्रकर्षेण स्तोतारः ।
यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ते वयं प्रजायेमहि प्रजां प्राप्नुयाम, तव
प्रसादेन तव स्वभूता इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(६) आपः प्रवणादिव यतीरपाऽस्मत्स्यन्दतामघं । अप-
नः शोशुचदघं^(६) । ^(१०)उद्वनादुदकानीवाऽपाऽस्मत्स्य-
न्दतामघं । अपनः शोशुचदघं^(१०) ॥ ^(११)आनन्दाय
प्रमोदाय पुनरागाः स्वान् गृहान् । अपनः शोशु-
चदघं^(११) । ^(१२)न वै तत्र प्रमीयते गौरश्वः पुरुषः पशुः ।

अथ नवममाह । (६)“आपः प्रवणादिव० शोशुचदघं”^(६) इति ।
‘प्रवणात्’ निम्नदेशात् निमित्तभूतात्, ‘यतीः’ गच्छन्त्यः,* ‘आप-
दिव’, ‘अस्मत्तः सकाशात्, ‘अघं’ पापं, ‘अपेत्य’ ‘स्यन्दन्तां’ प्रवा-
हरूपेण गच्छतु ॥

अथ दशममाह । ^(१०)“उद्वनादुदकानीव० शोशुचदघं”^(१०)
इति । ‘उद्वनात्’ उन्नतप्रदेशस्याद्वनात् सकाशात्, अधः कुल्यया
समागतानि ‘उदकानि’, यथा निम्नदेशं प्रति स्यन्दन्ते । तथा
अस्मत्तः सकाशात्, ‘अघं’ अपेत्य ‘स्यन्दन्तां’ ॥

अथैकादशमाह । ^(११)“आनन्दाय० शोशुचदघं”^(११) इति ।
‘आनन्दाय’ मरणाभावनिमित्तसन्तोषाय, ‘प्रमोदाय’ विषय-
भोगनिमित्तप्रकृष्टहर्षाय, ‘पुनः’, अपि स्वकीयान् ‘गृहान्’,
प्रति ‘आगां’ आगतोऽस्मि ॥

अथ द्वादशमाह । ^(१२)“न वै तत्र प्रमीयते० शोशुचदघं”
^(१२)इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे, ‘इदं ब्रह्म’ पूर्वाक्तं होममन्त्रजातं,

यच्चेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कमप नः
शोशुचदधं^(१९) ॥ २ ॥

अधं, अधं, चत्वारि च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) अपश्याम युवतिमाचरन्तीं मृताय जीवां परिणी-

‘जीवनाय’ जीवनार्थं, ‘कं’ सुखं, यथा भवति तथा, ‘परिधिः’
परिधानं क्रियते। ‘तत्र’ देशे, ‘गौः’, ‘अश्वः’, वा ‘पुरुषः’,
अन्यो वा ‘पशुः’, ‘न’ एव ‘प्रमोचते’ सर्वथा न म्रियते। अत-
स्तदर्थं ‘नः’ अस्मदीयं, ‘अधं’, ‘अपशोशुचत्’ अपेत्य दग्धं भवतु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

राजगव्या हननमुत्सर्गश्चेति द्वौ पक्षौ, तत्र हननपक्षे मन्त्राः
पूर्वमेवोक्ताः, अथोत्सर्गपक्षे मन्त्रा उच्यन्ते। कल्पः। यद्यु-
त्सृजन्ति, अपश्याम युवतिमाचरन्तीं, सचस्वा नः स्वस्तये
इत्यन्ताभिः तिसृभिः प्रसव्यं राजगवोमग्नीन् प्रेतं दारुचितिं च
परिणीयेति। तत्र प्रथमामाह । (१) “अपश्याम युवतिमाचरन्तीं०

यम॑नां । अ॒न्धेन॒ या तम॑सा प्रा॒वृताऽसि॒ प्राची॑मवा॒-
चीम॑वयन्नरि॒ष्ट्यै^(१) ।^(२)मयै॑तां मा॒स्तां भ्रिय॑माणा दे॒वी
स॒ती पि॒तृलो॒कं यदै॑षि । वि॒श्ववा॑रा नभ॑सा सं॒व्यय॑न्त्यु-

अवाचीमवयन्नरिष्ट्यै^(१) इति । 'मृताय' मृतपुरुषार्थं, 'परिणीय-
मानां', 'जीवां' जीवन्तीं, 'युवतीं' यौवनवत्पुष्टाङ्गीं, युवतित्वेन
भावितां वा वृद्धां, 'आचरन्तीं' आगच्छन्तीं, राजगवीं वयं 'अ-
पश्याम' । 'या' राजगवी त्वं, 'अन्धेन तमसा' जरातिशयेन*
मरणभीत्या वा दृष्टिप्रसारणाभावेन अत्यन्तनिविडेन तमसा, 'प्रा-
वृता', भवसि । 'अरिष्ट्यै' अहिंसार्थं, 'प्राचीं' प्राङ्मुखीं, 'अवाचीं'
अवाङ्मुखीं, तां राजगवीं, 'अवयन्' वयं अवैमः, जानोमः ॥

अथ द्वितीयामाह ।^(२) "मयैतां मास्तां पयसा वृणीहि"^(३)
इति । 'मया', 'भ्रियमाणा' प्रपोष्यमाणा, राजगवी, 'एतां' रक्षितां
त्वां, 'मास्तां' मन्यतां, अहमनेन रक्षिता नतु मरिष्यामि इ-
त्येवं निश्चिनोत्वित्यर्थः । हे राजगवि 'यत्' यस्मात्कारणात्,
अनेनोपाकरणमात्रेण 'देवी' देवतात्मिका, 'सती', 'पितृलोकं', प्रति
'ऐषि' आगच्छसि । 'विश्ववारा' सर्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया, 'नभ-
सा' आकाशमार्गेण, 'संव्ययन्ती' द्युलोकं संवृण्वती, हे राजगवि
तथाविधा त्वं 'नः' अस्माकं, 'उभौ लोकौ' एतल्लोकपरलोकौ,

* अन्धकारातिशयेनेति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भौ नो लो॒कौ प॒यसा वृ॒णीहि^(१) । ^(२)रयि॑ष्ठाम॒ग्निं मधु॑म-
न्तमूर्मि॑ण॒मूर्ज॑स्वन्तं त्वा प॒यसो॒पस॑स॒देम । स॑
र॒य्या समु॑ व॒र्चसा॒ सच॑स्वा नः स्व॒स्तये^(३) । ^(४)ये जी॒वा
ये च॑ मृ॒ता ये जा॒ता ये च॑ जन्त्याः । तेभ्यो॑ घ॒तस्य॑ धार-

‘पयसा’ क्षीरेण, अभ्या‘वृणीहि’ आवृतौ कुरु, क्षीरपूर्णौ कुरु इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । ^(१)“रयिष्ठामग्निं ० सचस्वा नः स्वस्तये”^(२) इति । हे अग्ने, वयं त्वां ‘अग्निं’, ‘पयसा’ पयोमुख्यभोग्यद्रव्यनिमित्तं, ‘उपस॑स॒देम’ समीपे सम्यक् प्राप्नुयाम । कीदृशमग्निं, ‘रयिष्ठां’ धने अवस्थितं, धनप्रदमित्यर्थः । ‘मधुमन्तं’ मधुरद्रव्ययुक्तं, ‘ऊर्मिणं’ उत्कर्षयुक्तं, ‘ऊर्जस्वन्तं’ बलवन्तं । हे अग्ने ‘स्वस्तये’ चेमार्थं, ‘नः’ ‘अस्मान्,’ ‘रय्या’ धनेन, ‘संसृजस्व’ सम्यग्योजय, ‘वर्चसा’ कान्थापि, स॒सच॑स्व ॥

कल्पः । ये जीवा इत्यभिमन्त्र्य, इति । पाठस्तु । ^(३)“ये जीवा ये च ० मधुधारा व्युन्दतो”^(४) इति । ‘ये जीवाः’ अस्मात्कुले जीवन्तो ये पुरुषाः सन्ति, ‘ये च मृताः’, सन्ति, ‘ये’, अपि इदानीं ‘जाताः’ उत्पन्नाः, ‘ये च जन्त्याः’ इतः परं जनयितव्याः, ‘तेभ्यो धारयितुं’ तान् सर्वान् पोषयितुं, ‘घृतस्य’, सम्बन्धिनी ‘मधुधारा’

प्रव॒णात्, उ॒दनात्, आ॒न॒न्दा॒य, न व तच्च, चतु॑र्विंश-
तिः(११) ॥ अप॑श्याम, वृ॒णीहि, द्वा॒द॒श । द्वा॒द॒श (१२) ॥

प॒रे यु॒वा॒सं, आ॒या॒तुः ए॒तास्ते स॒प्तविं॑शतिः (२७) ॥

ॐ तत्सत् । सन्त्वा॑ सि॒ञ्चामि॑ यजुषा॒ प्र॒जामा॑यु॒र्धनं॑ च ।

ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ । हरिः ॐ ॥

भक्षयतु । 'ओम्' वयमङ्गीकुर्मः । 'उत्सजत' हे जनः बद्धामेनां
राजगवीं परित्यजत ॥

यो दर्शपूर्णमासादिपितृमेधान्त ईरितः ।

कर्मकाण्डः समग्रायं व्याखातो बालबुद्धये ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समाप्तश्च षष्ठप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय आरण्यके

सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

हरिः ॐ ।

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं ना भवत्वय्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्र-
ह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । अतं वदि-
ष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु । तद्वक्तारम-
वतु । अवतु मां । अवतु वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ १ ॥

सत्यं वदिष्यामि, पञ्च च ॥ अनु० १* ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा
बलं । सामं सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

* पूर्वपठितानुवाकेषु शान्तिमन्त्रा अनुवाकेषु न गणिताः । अत्र तु तद्विपर्ययम् ॥

शीक्षां, पञ्च ॥ अनु० २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसं । अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिष*मधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं । ता महासंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकं । पृथिवी पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

वायुः सन्धानं । इत्यधिलोकं । अथाधिज्योतिष* । अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानं । इत्यधिज्योतिष* । अथाधिविद्यं । आचार्यः पूर्वरूपं ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपं । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानं । इत्यधिविद्यं । अथाधिप्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानं । इत्यधिप्रजं ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मं । अधरा हनुः पूर्वरूपं । उत्तरा हनुरुत्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानं । इत्यध्या-

* अधिज्योतिषमिति सर्वत्र B, J, चिह्नितपुरुषकद्वयपाठः ।

त्वं । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥

सन्धिः, आचार्यः पूर्व्वरूपं, इत्यधिप्रजं, लोकेन, ॥
अनु० ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्भूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासं । शरीरं मे विचर्षणं । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवं । ब्रह्मणः कोशेऽसि मेधयाऽपिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशं पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । द मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । श मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । अयेान् वस्यसोऽसानि
 स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग
 प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशखे । नि भगाऽहं
 त्वयि नृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा
 मासा अहर्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातराय-
 न्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र
 मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

वितन्वाना, शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा, धा-
 तरायन्तु सर्वतः स्वाहा, एकञ्च ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः । ता-
 सामु ह स्मैतां चतुर्थी । माहाचमस्यः प्रवेदयते ।
 मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः ।
 भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षं । सुव-
 रित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
 महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
 सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा

वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । भूरिति वा
च्यचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूंषि ॥ २ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्व्वे वेदा महीयन्ते ।
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः ।
मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्व्वे प्राणा महीयन्ते । ता
वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता
यो वेद ॥ स वेद ब्रह्म । सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमाव-
हन्ति ॥ ३ ॥

असौ लोकः, यजूंषि, वेद, द्वे च ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके ।
य एष स्तन इवावलम्बते । सन्द्रयोनिः । यत्राऽसौ
केशान्तो विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यमौ
प्रति तिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति
स्वाराज्यं । आप्नोति मनसस्पतिं । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ।
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत् ततो भवति । आकाश-

शरीरं ब्रह्म । सात्मा प्राणारामं मन आनन्दं ।
 शान्तिसमृद्धममृतं ॥ इति प्राचीनयोग्योपास्य ॥ २ ॥
 वायौ, अमृतं, एकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः* । अग्निर्वा-
 युरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वन-
 स्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतं । अथाध्यात्मं ।
 प्राणोऽपानौ व्यान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं
 मनो वाक् । चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा । एत-
 दधिविधाय ऋषिरवाचत् । पाङ्क्तं वा इदं सर्वं ॥ पाङ्-
 क्तैर्नैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥ १ ॥

सर्वं, एकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वं । ओमित्येतद-
 नुक्तीह स्म वा अयोऽश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति
 सामानि गायन्ति । ओंशोमिति शस्त्राणि शंस-

* अवान्तरदिशा इति B, J, चिह्नितमुक्तकद्वयपाठः ।

न्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति
ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओ-
मिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्मवानीति । ब्रह्मै
वोपाप्मोति ॥ १ ॥

ओं, दश ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्र-
वचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वा-
ध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्न-
यश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मा-
नुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रव-
चने च ॥ प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः ।
तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने
एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च, षट् च ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अ॒हं वृ॒क्षस्य॑ रे॒रि॒वा । की॒र्त्तिः पृ॒ष्ठं गि॒रेरि॑व । ऊ॒र्ध्व-
प॑वि॒त्रो वा॒जिनी॑व स्व॒मृत॑मस्मि । द्र॒वि॒णः सु॒वर्च॑सं ।
सुमे॒धा अ॒मृतो॑क्षितः । इति चि॒शङ्को॑र्वे॒दानु॒वच॑नं ॥ १ ॥
अ॒हः, षट् ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

वे॒दम॑नू॒च्याचा॑र्योऽन्ते॒वासि॑नमनु॒शास्ति॑ । सत्यं॒ वद॑ ।
ध॒र्म॒ञ्चर॑ । स्वा॒ध्यायान्मा॑ प्र॒मदः॑ । आ॒चा॒र्याय॑ प्रि॒यं ध-
न॑मा॒हृत्य॑ प्र॒जात॑न्तुं मा व्य॒वच्छे॑त्सीः । सत्या॒न्न प्र॑म॒दित॑
व्यं । ध॒र्मान्न॑ प्र॒म॒दित॑व्यं । कु॒शलान्न॑ प्र॒म॒दित॑व्यं ।
भू॒त्यै न॑ प्र॒म॒दित॑व्यं । स्वा॒ध्याय॑प्र॒वच॑नाभ्यां न प्र॒म॒-
दि॒तव्यं॑ ॥ १ ॥

दे॒वपि॑तृका॒र्याभ्यां॑ न प्र॒म॒दित॑व्यं । मा॒तृदे॒वो भव॑ ।
पि॒तृदे॒वो भव॑ । आ॒चा॒र्यदे॒वो भव॑ । अ॒तिथि॑दे॒वो
भव॑ । या॒न्यन॑व॒द्यानि॑ क॒र्माणि॑ । तानि॑ से॒वित॑व्या॒-
नि । नो इ॒तरा॑णि । या॒न्यस्मा॑कः सु॒च॒रि॒तानि॑ ।
तानि॑ त्वयौपा॒स्यानि॑ ॥ २ ॥

नो इतराणि । एके चास्मच्छेयाः सो ब्राह्मणाः ।
तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं । अङ्घ्र्या देयं ।
अङ्घ्र्याऽदेयं । श्रिया देयं । ह्रिया देयं । भिया
देयं । संविदा देयं । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा
वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा
तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्म-
र्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा
ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष
उपदेशः । एषा वैदोपनिषत् । एतदनुशासनं । एव-
मुपासितव्यं । एवमु चैतदुपास्यं ॥ ४ ॥

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं, तानि त्वयौ-
पास्यानि, स्यात्, तेषु वर्तेरन्, सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वयमा । शन्न
इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुक्मः । नमो ब्र-
ह्मणे । नमस्ते वाया । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वा-

मेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽवादिषं । ऋतमवादिषं । सत्यम-
वादिषं ॥ तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवी-
न्मां । आवीद्वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

सत्यमवादिषं, पञ्च च ॥ अनु० १२ ॥

शन्नः, (१) ॥ शीक्षाः, (२) ॥ सह नौ, (३) ॥ यच्छन्दसां,
(४) ॥ भूः, (५) ॥ स यः, (६) ॥ पृथिवी, (७) ॥ ओमिति,
(८) ॥ ऋतञ्च, (९) ॥ अहं, (१०) ॥ वेदमनूच्य, (११) ॥
शन्नः, द्वादश ॥ १२ ॥

शन्नः, मह इत्यादित्यः, नो इतराणि, त्रयोविं-
शतिः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

अष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदामोति परं । तदेपाभ्युक्ता । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद् निहितं गुहायां परमे व्यो-
मन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आ-
काशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ।
पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नाद्देतः । रे-
तसः पुरुषः* । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव

* अन्नाद्देतः । रेतसः पुरुष इति परिवर्त्ते अन्नात्पुरुष इति
B. J चिह्नितपुस्तकद्वये पाठः ।

शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः ।
अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
भवति ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीः
अग्निताः । अथो अन्नैर्नैव जीवन्ति । अथैनदपि य-
न्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमु-
च्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अ-
न्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अ-
न्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यते-
ऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा-
एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ।
तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरु-
षविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः ।
व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
भवति ॥ अनु० २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । स-
र्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो
हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यै-
ष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मा-
त्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष
पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य* पुरुषवि-
धतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋ-
ग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भव-
ति ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ।
तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्मा-
द्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा वि-

* एतस्येति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
 तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य अद्वै-
 व शिरः । अतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः ।
 योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
 भवति ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च ।
 विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं
 ब्रह्म चेदेदं । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो
 हित्वा । सर्वान् कामान्त्समश्नुत इति । तस्यैष एव
 शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्वि-
 ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष
 पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो
 दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आ-
 त्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भ-
 वति ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

असन्नेव संभवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष
एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।
उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च न गच्छतीह ।
आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताइउ । सो-
ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च ।
तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च-
त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चा-
निलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च
सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ई ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ।
तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सृक्ततमुच्यते इति ।
यद्वै तत्सृक्तं । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽन-

न्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आ-
 काश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ।
 यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽ-
 भयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा
 ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं
 भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदैति सूर्यः । भीषाऽ-
 स्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽन-
 न्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽ-
 ध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथि-
 वी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आ-
 नन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥ १ ॥

स एको मनुष्यगन्धर्व्वीणामानन्दः । ओत्रियस्य
 चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्व्वीणामान-
 न्दाः । स एको देवगन्धर्व्वीणामानन्दः । ओत्रियस्य

चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥ २ ॥

ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥ ३ ॥

ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको वृहस्पतैरानन्दः । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं वृहस्पतैरानन्दाः । स एकः प्रजापतैरानन्दः । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य । ते ये शतं प्रजापतैरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । ओचियस्य चाकाम॑हतस्य ॥ ४ ॥

स यश्चायं परुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।

स य एवंवित् । आस्मांस्त्रैलोक्यात्प्रेत्य । एतमन्नमयमा-
 त्मानमुपसङ्कामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्काम-
 मति । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्कामति । एतं
 विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्कामति । एतमानन्दमय-
 मात्मानमुपसङ्कामति । तदप्येष स्त्रैलोक्यो भवति ॥
 अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति ।
 एतः ह वाव न तपति । किमहः साधु नाकरवं ।
 किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेत आ-
 त्मानः स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानः स्पृणुते ।
 य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ अनु० ९ ॥

ब्रह्मवित्, इदं, अयं, इदं, एकविंशतिः(१) । अ-
 न्नात्, अन्नरसमयात्, प्राणः, व्यानः, अपानः,
 आकाशः, पृथिवी पुच्छः, षड्विंशतिः(२) । प्राणं, यजुः,
 ऋक्, साम, आदेशः, अथर्वान्निरसः पुच्छं, द्वाविंशतिः(३) ।
 यतः, अद्वा, ऋतः, सत्यं, यौगः, महः, अष्टादश(४) ।

विज्ञानं, प्रियं मोदः, प्रमोदः, आनन्दः, ब्रह्म पुच्छं, द्वा-
विंशतिः(५) । असन्नेव, अष्टाविंशतिः,(६) । असत्,
षोडश(७) । भीषास्मात्, मानुषः, मनुष्यगन्धर्वाणां,
देवगन्धर्वाणां, पितृणां, चिरलोकलोकानां, आज्ञा-
नजानां, कर्मदेवानां देवानां, इन्द्रस्य, बृहस्पतेः,
प्रजापतेः, ब्रह्मणः, स यश्च, सङ्ग्रामति, एकपञ्चा-
शत्(८) । यतः, कुतश्चन, एकादश(९) ॥

ब्रह्मवित्, य एवं वेद, इत्युपनिषत्* ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

समाप्नोऽष्टमः प्रपाठकः ।

* B, J सञ्ज्ञकपुत्रद्वये ब्रह्मविदित्यादिपाठो नास्ति ।

तैत्तिरीये आरण्यके

नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

स॒ह ना॒ववतु । स॒ह नौ॑ भुन॒क्तु । स॒ह वो॒र्य्यं क॒-
रवा॒वहै । तेज॒स्वि ना॒वधी॑तमस्तु॒ मा वि॒दिषा॒वहै ।
ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ ॥

भृ॒गुर्वै वा॒रुणिः । वरु॑णं पि॒तर॒मुप॑ससार । अधी॑-
हि भग॒वो ब्र॒ह्मेति॑ । तस्मा॑ ए॒तत्प्रो॑वाच । अन्नं॑ प्रा॒णं
चक्षुः॑ श्रो॒त्रं म॒नो वा॒चमि॑ति । त॒ ह्ये॒वाच । यतो॑
वा इ॒मानि॑ भू॒तानि॑ जायन्ते । येन॑ जा॒तानि॑ जीव॒-
न्ति । यत्प्र॑य॒न्त्यभि॑संवि॒शन्ति । तदि॒जिज्ञा॑सस्व । त-
द्ब्र॒ह्मेति॑ । स तपो॑ऽतप्यत । स तप॑स्त॒प्त्वा ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नं॑ ब्र॒ह्मेति॑ व्य॒जाना॑त् । अ॒न्नाहो॑व खल्वि॒मा-
नि॑ भू॒तानि॑ जायन्ते । अ॒न्नेन॑ जा॒तानि॑ जीव॒न्ति ।

अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्र-
ह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्देव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तः
होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति ।
मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।

तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधोहि भगवो ब्रह्मेति । तः होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवो वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद् प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति ।

म॒हान् भ॑वति प्र॒जया॑ प॒शुभिर्ब्र॑ह्मवर्च॒सेन॑ । म॒हान्
की॒र्त्या ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अन्नं॑ न नि॒न्द्यात् । तद्भू॑तं । प्रा॒णो वा अन्नं॑ ।
शरी॑रमन्नादं । प्रा॒णो शरी॑रं प्रति॒ष्ठितं॑ । शरी॑रे प्रा॒णः
प्रति॑ष्ठितः । तदे॒तदन्न॑मन्ने॒ प्रति॑ष्ठितं । स य एतद॒न्नमन्ने॒
प्रति॑ष्ठितं वेद् प्रति॒तिष्ठति॑ । अन्न॑वानन्नादो भ॑वति ।
म॒हान् भ॑वति । प्र॒जया॑ प॒शुभिर्ब्र॑ह्मवर्च॒सेन॑ । म॒-
हान् की॒र्त्या ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अन्नं॑ न परि॒चक्षी॑त । तद्भू॑तं । आ॒पो वा अन्नं॑ ।
ज्योति॑रन्नादं । अ॒सु ज्योतिः॑ प्रति॒ष्ठितं॑ । ज्योति॑-
ष्यापः॑ प्रति॒ष्ठिताः॑ । तदे॒तदन्न॑मन्ने॒ प्रति॑ष्ठितं । स
य एतद॒न्नमन्ने॒ प्रति॑ष्ठितं वेद् प्रति॒तिष्ठति॑ । अन्न॑-
वानन्नादो भ॑वति । म॒हान् भ॑वति प्र॒जया॑ प॒शुभिर्ब्र॑ह्मवर्च॒सेन॑ । म॒हान् की॒र्त्या ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतं । पृथिवी वा अन्नं । आ-
काशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आ-
काशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं ।
स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अ-
न्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशु-
भिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतं । तस्मा-
द्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा
अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राड् । मुख-
तोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राड् ।
मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं
राड् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ १ ॥

य एवं वेद । श्लेम इति वाचि । योऽगश्लेम इति
प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पाद-

योः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।
अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजा-
तिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रति-
ष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपा-
सीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मा-
नवान् भवति ॥ ३ ॥

तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मे-
त्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर-
इत्युपासीत । पर्य्येण म्रियन्ते द्विपन्तः सपत्नाः । परि-
येऽग्रिया आतृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासा-
वादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय-
मात्मानमुपसङ्गम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्गम्य । एतं विज्ञानमय-
मात्मानमुपसङ्गम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्ग-
म्य । इमाल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ।
एतत्साम गायन्नास्ते । हा३ वु हा३ वु हा३ वु ॥ ५ ॥

अ॒हम॒न्न^{(१)*} म॒हम॒न्न^{(१)*} म॒हम॒न्नं^{(१)*} । अ॒हम॒न्ना-
 दो^{(२)*} अ॒हम॒न्नादो^{(२)*} अ॒हम॒न्नादः । अ॒हः॑ श्लो^{(१)*} क-
 क॒दहः॑ श्लो^{(१)*} क॒कद॒हः॑ श्लो^{(१)*} क॒कत् । अ॒हम॒स्मि
 प्रथ॒मजा॑ ऋ॒ता॒स्य । पू॒र्वं दे॒वेभ्योऽमृत॑स्य ना॒श्भा-
 यि॒ । यो मा द॑दाति स इ॒देव॑ मा॒ऽऽवाः । अ॒हम॒न्न-
 म॒न्नम॑दन्त मा॒ऽऽद्मि॒ । अ॒हं वि॒श्वं भु॒वन्म॑भ्य॒भवां॑ ।
 सु॒वर्न॑ ज्योतीः† । य ए॒वं वेद॑ । इत्यु॒पनि॑षत् ॥ ६ ॥
 अनु० १० ॥

राध्यते, विद्युति, मानवान् भवति, एकः, हाश्वु,
 य एवं वेद, एकञ्च‡ ॥

भृ॒गुः, तस्मै॒, यतो॑ वै, वि॒शन्ति॒ तद्वि॒ज्ञास॒स्व तत्,
 चयो॑द॒श(१) । अ॒न्नं,(२) । प्रा॒णः,(३) । म॒नः,(४) ।
 वि॒ज्ञानं॒, तद्वि॒ज्ञाय॒, तं, तप॑सा, द्वा॒द॒श, द्वा॒द॒श,(५) ।
 आ॒न॒न्दः, इति॒, सैषा॒, द॒श,(६) । अ॒न्नं न नि॑न्दात्,
 प्रा॒णः, शरी॑रं,(७) । अ॒न्नं न परि॑चक्षीत्, आपः,

* एते अङ्काः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये न सन्ति ।

† ज्योतिरिति ऋखेकारान्तः पाठो भाष्यसम्मतः ।

‡ राध्यते इत्याद्यनुवाकसङ्ग्रहः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

ज्योतिः, (८) । अन्नं बहु कुर्वीत, पृथिव्यामाकाशः,
एकादशैकादश (९) । न कश्चनैकषष्टिः, दश* ॥ १० ॥

सह नाववतु । सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ भृगुरित्युपनिषत् ।
शन्नो मित्रः ॥ अविद्वक्तारं ॥ ॐ शान्तिः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

समाप्तो नवमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

* न कश्चनैकषष्टिरैकान्नविंशतिरैकान्नविंशतिः । इति B चि-
ह्नितस्य मुद्रितस्य च पुस्तकस्य पाठः ।

† भृगुरित्युपनिषदित्यादिपाठः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।
मुद्रितपुस्तके तु वर्तते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तुः । सह वीर्यं क-
रवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ।

(१) अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे म-

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

वारुण्यपनिषद्युक्ता ब्रह्मविद्या समाधना ।

याज्ञिक्यां खिलरूपायां सर्वशेषोऽभिधीयते ॥

यथा बृहदारण्यके सप्तमाष्टमाध्यायौ खिलकाण्डत्वेनाचार्य-

हतो महीयान् । शक्रेण ज्योतींषि समनुप्रविष्टः

रूढादृतौ, तथेयं नारायणीया व्याख्या याज्ञिक्युपनिषदपि खिल-
काण्डरूपा तल्लक्षणेपेतत्वात् । कर्मापासनब्रह्मकाण्डेषु त्रिष्वपि यद्य-
द्वक्तव्यमवशिष्टं तस्य सर्वस्याभिधानेन प्रकीर्णकरूपं खिलत्वं । बृह-
दारण्यके सप्तमाध्याये पूर्णमदः पूर्णमित्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं ।
ॐ खं ब्रह्मेत्यादिभिरष्टमाध्यायगतैश्च यो हवै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
वेदेत्यादिभिर्वाक्यैर्नानाविधान्युपासनान्यभिहितानि । स यः का-
मयेत महान् प्राप्नुयामित्यादिना मन्याख्यं कर्माभिहितं । तथा
पुत्रविशेषादिकामनायुक्तानां तत्कर्माण्यभिहितानि । एवमत्रायम्भस्य
पार इत्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं । आदित्यो वा एष एतन्मण्डल-
मित्यादिनोपासनमभिहितं । भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिना
कर्माण्यभिहितानि । तत्र कर्मणां वाङ्मन्यायाज्ञिकीत्युच्यते । उप-
क्रमे ब्रह्मतत्त्वाभिधानादुपसंहारे च ब्रह्मज्ञानसाधनानां सत्यादी-
नां सन्यासान्तानामभिधानादुपनिषदित्युच्यते । तदीयपाठसम्प्र-
दायस्तु देशविशेषेषु बहुविध उपलभ्यते । तत्र यद्यपि शाखाभेदः
कारणं, तथापि तैत्तिरीयशाखाध्यापकैस्तत्तद्देशनिवासिभिः शिष्टै-
रादृतत्वात् सर्वाऽपि पाठ उपादेय एव । तत्र द्रविडानां चतुः-
षष्ट्यनुवाकपाठः । आन्ध्राणामशीत्यनुवाकपाठः । कर्णाटकेषु केषा-
ञ्चिच्चतुःसप्ततिपाठः । अपरेषां नवाशीतिपाठः । तत्र वयं पाठा-
न्तराणि यथासम्भवं सूचयन्तोऽशीतिपाठं प्राधान्येन व्याख्या-
स्यामः । तत्र प्रथमानुवाकस्यादौ काश्चिदृचो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-

पृ॒जाप॑तिश्चरति॒ गर्भे॑ अ॒न्तः^(१) । ^(२)यस्मि॑न्नि॒दः सञ्च॒
वि चै॑ति॒ सर्वं॑ यस्मि॑न् दे॒वा अधि॒ विश्वे॑ निषे॒दुः । तदे॒व

यन्ति । तासु प्रथमामृचमाह । ^(१)“अम्भस्य पारे ० चरति गर्भे अन्तः”^(२) इति । ‘अम्भस्य’ वज्रविधममुद्रमध्यवर्त्तिजलस्य, ‘पारे’ परतोरे, यः ‘महान्’ प्रौढः, लोकालोकपर्वतादिः, ततः अपि ‘महोयान्’ महत्तरः, अयं परमेश्वरः, ‘भुवनस्य’ पृथिव्यादिलोकस्य, ‘मध्ये’, यः ‘महान्’ मेवादिः, ततोपि महत्तरः, ‘नाकस्य पृष्ठे’ स्वर्गस्थोपरि, यः ‘महान्’ ब्रह्मलोकादिः, ततोपि महत्तरः । तथा कन्दोगा आमनन्ति । ‘ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ इति ; ‘स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदः सर्व’ इति च । स परमेश्वरः । ‘शुक्लेण’ भासकेन जीवचैतन्यरूपेण, ‘ज्योतीषि’ निर्मलत्वेन भासकानि अन्तःकरणानि सम्यक् ‘अनुप्रविष्टः’ । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । ‘गर्भे’ ब्रह्माण्डरूपे, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘प्रजापतिः’ विराड्रूपो भूत्वा, ‘चरति’ वर्त्तते । विराड्रूपमाथर्वणिका आमनन्ति । ‘अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या दिशः ओत्रे वाग्विहृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी’ इत्यादि । अग्निः, प्रकाशयुक्तो द्युलोकः, सर्वव्यापी परमेश्वरः । वस्तुतः तथाविध एव सन् मायावशाद् देहेषु जीवरूपेण ब्रह्माण्डे च विराड्रूपेणावस्थित इत्यर्थः ॥

द्वितीयामृचमाह । ^(१)“यस्मिन्निदः ० परमे व्योमन्”^(२)

भूतं तद् भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्^(१) । ^(२)ये-
नावृतं खञ्च दिवं महीञ्च येनादित्यस्तपति तेजसा

इति । 'इदं' सर्वं जगद्, 'यस्मिन्' अव्याकृते मूलकारणे, 'समेति
च येति च' सृष्टिकाले समुत्पन्नं सत् सङ्गतमपि भवति । शं चेति
पाठे सुखमपि प्राप्नोतीति व्याख्येयं । व्यत्ययेन वा गतमिति द्रष्टव्यं ।
संहारकाले विलीनं सत् विगतमपि भवति । 'अधि' अधिका हि-
रण्यगर्भविराडादयोऽग्नीन्द्रादयश्च । 'विश्वे' सर्वे 'देवाः', 'यस्मिन्'
अव्यक्ते, मूलकारणे 'निषेदुः' नितरामाश्रित्यावस्थिताः । 'तदेव'
सृष्टिसंहारयोर्देवानाञ्च आधारभूतं अव्याकृतमेव । 'भूतं' अतीतं
जगत्, 'भव्यं' भविष्यज्जगत्, 'इदं' वर्तमानमपि जगत्, 'तद्'
तदेवाव्याकृतं । 'आ' इत्याश्चर्यं, आसीदिति प्रसिद्धिर्वा । तस्या-
न्तर्गतं तादृशमव्याकृतं, 'अक्षरे' विनाशरहिते, 'परमे' उत्कृष्टे,
'व्योमन्' आकाशवदमूर्त्ते परमात्मनि, वर्तते इति शेषः ॥

तृतीयामृचमाह । ^(१)"येनावृतं ० परमे प्रजाः"^(२) इति ।
वाजसनेयिनो गार्ग्यब्राह्मणे परमात्मन्याश्रिते यदव्याकृतमभिधी-
यते, एतस्मिन्नेव खल्वक्षरे गार्ग्य आकाश ओतश्च ओतश्चेति तत्पूर्व-
स्यामृच्यभिहितं, अस्यां तु तेनाव्याकृतेनोपहितं, तेन कारणेन
व्याप्ता अत एवाक्ताः, सर्वेऽपि सद्रूपतया भासन्ते । 'येन' परमेश्व-
रेण, अनुगृहीतः, 'आदित्यः', 'तेजसा' खकीयं मण्डलया भास्वरू-
पेण* 'भ्राजसा च' प्रसारितरश्मिरूपया दीप्या च, 'तपति' सर्वमिदं

* भास्वरूपेण इति P चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भ्राजसा च । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे*
परमे पजाः^(३) । ^(४)यतः प्रसूता जगतः प्रसूतो तो-
येन जीवान् व्य च सर्ज भूम्यां । यदोषधीभिः पुरुषान्

जगदभितप्तं प्रकाशितञ्च करोति । ‘कवयः’ तत्त्वविदः, ‘यं’ परमा-
त्मानं, ‘समुद्रे अन्तः’ समुद्रोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य जगतो मध्ये, तन्नूनिव
‘वयन्ति’ । यथा पटस्वरूपे तन्त्रोऽनुवताः तथा जगति ब्रह्मतत्त्वम-
नुगतं पश्यन्ति । तच्च ब्रह्मतत्त्वं ‘अक्षरे’ विनाशरहिते, ‘परमे’ उत्कृष्टे
निजस्वरूपे अवस्थाय ‘प्रजाः’, उत्पादयन्तीति शेषः । स्वरूपे-
ऽवस्थानं कुन्दोद्गाः प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति । “स भगवः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः” इति “स्वे महिम्नोति” आधारात्तरराहित्यमेव,
स्वस्मिन्नेव अवस्थानं । “यदक्षर” इति पाठेऽपि तच्छब्देऽर्थत्वेन
व्याख्येयः ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह । ^(४)“यतः प्रसूता जगतः ० भूतानि चरा-
चराणि”^(४) इति । पूर्वमन्त्रे जगत्कारणमव्याकृतोपहितं यच्चैतन्य-
मुक्तं तस्यात्र जगदुत्पादनञ्च प्रपञ्च्यते । “आत्मन आकाशः सम्भूतः”
इत्यारभ्य “अन्नात् पुरुषः” इत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वमभिहिता ‘जगतः
प्रसूतिः’ । ‘प्रसूतिः’ सृतिः उत्पत्तिः, यस्मादव्याकृतोपहिताच्चैतन्यात्,
‘प्रसूता’ प्रवृत्ता, तच्चैतन्यं कारणभूतं ‘तोयेन’ जलोपलक्षितेन
भूपञ्चकेन, ‘जीवान्’ मनुष्यगवादीन् जीवदेहान्, ‘व्यससर्ज’ ‘भूम्यां’

* यदक्षरे इति J, M, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः

प॒शूःश्च॑ वि॒वेश॑ भू॒तानि॑ च॒राच॒राणि॑^(४) । ^(५)अ॒तः परं॑
ना॒न्यद॒णीय॑सः॒ हि परा॑त्प॒रं यन्म॑ह॒तो म॒हान्तं॑ । य-
दे॒कम॒व्यक्त॑म॒नन्तरूपं॑ वि॒श्वं पु॒राणं॑ तम॑सः॒ पर॑स्तात्^(५) ॥

॥ १ ॥

^(६)तदे॒वर्त्तं॑ तदु॒ सत्य॑माहुस्तदे॒व ब्रह्म॑ पर॒मं क॒वीनां॑ ।

जगत्यां विशेषेणोत्सृजत् । व्यचसर्जति पाठेऽपि तथैव व्याख्येयं । तथा
यच्चैतन्यरूपं मायाविशिष्टं कारणं 'ओषधीभिः' ब्रौह्म्यवादिभि-
रुपलक्षितमन्नं भूत्वा, मनुष्यान्, 'पशून्श्च', तदुपलक्षितस्यावर-
जङ्गमशरीराणि सर्वाण्यपि प्र'विवेश' वृक्षादिषु स्थावरेषु वृष्टि-
जलरूपेण प्रवेशः । तेन चैतन्येन सर्वं जगत् परिदलितमिति
शेषः ॥

पञ्चमीमृचमाह । ^(५)"अतः परं ० तमसः परस्तात्"^(५)इति ।
पूर्ववाक्योक्तेन जगत्कारणत्वाकारणोपलक्षितं शुद्धं वस्तु अत्र नि-
रूप्यते । यत् वस्तु, 'परात्' उत्कृष्टात् हिरण्यगर्भादेरपि, 'परं'
अत्यन्तमुत्कृष्टं, 'यत्', च 'महतः' आकाशादेः, 'महान्तं', 'यत्',
अपि 'एकं' सजातीयविजातीयरहितं, 'अव्यक्तं' इन्द्रियागम्यं,
'अनन्तरूपं' देशकालवस्तुपरिच्छेदरूपं, 'विश्वं' जगदात्मकं, 'पुराणं'
अनादिसिद्धं, 'तमसः परस्तात्' अज्ञानात् पृथग् वर्तते । 'अतः'
वस्तुनः, 'अन्यत्' वस्तु, 'अणीयसं' अत्यन्तदुर्लभ्यं, 'परं' उत्कृष्टं
'न', अस्ति ॥

इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्त्ति भुवनस्य नाभिः^(६)।^(७) तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तद् चन्द्रमाः। तदेव शुक्रममृतं तद् ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः^(७)।

विश्वविशेषणेन यत्सर्वं जगदात्मकत्वमुक्तं तदेतत् षष्ठीसप्तमीभ्यां चरभ्यां प्रपञ्चयति । ^(६)“तदेवर्त्तं ० भुवनस्य नाभिः^(६) । ^(७)तदेवाग्निस्तद्वायुः ० स प्रजापतिः”^(७) इति । मनसा यथा वस्तुचिन्तनमृते वा तदुच्चारणं ‘सत्यं’, एतदुभयमपि ‘तदेव’ अधिष्ठानरूपं ब्रह्मैव, ‘कवीनां’ वेदशास्त्रपारङ्गतानां, परमुत्कृष्टं प्रमाणत्वेनादरणीयं यद् ‘ब्रह्म’ वेदरूपं वस्तु, तदपि स्वाधिष्ठानभूतपरब्रह्मात्मकमेव । ‘दृष्टं’ दर्शपूर्णमासादि श्रौतं कर्म । ‘पूर्त्तं’ वापीकृपादिस्नानं कर्म, तदुभयमपि ‘तदेव ब्रह्म’ । तथा ‘बहुधा जातं’ पूर्वकल्पतत्पूर्वकल्पादिरूपेण ब्रह्मप्रकारमुत्पन्नं, इदानीमपि तथा ‘जायमानं’, ‘विश्वं’ सर्वं जगत्, ‘भुवनस्य नाभिः’ चक्रनाभिवत् सर्वस्य लोकस्याधारभूतः परमात्मा, ‘विभर्त्ति’ । अत आधेयं सर्वमधिष्ठानस्वरूपमेव । अग्निवायुसूर्यचन्द्रमसोऽपि ‘तदेव’ । तथा ‘शुक्रं’ दीप्यमानं नक्षत्रादिकं, ‘अमृतं’ देवैः सेव्यं पीयूषं, एतदुभयमपि ‘तदेव’ अधिष्ठानरूपमेव, यद् ‘ब्रह्म’ हिरण्यगर्भरूपं, ‘तत्’, अपि तदधिष्ठानात्मकमेव, याः ‘आपः’ जलोपलक्षितानि पञ्चभूतानि, यश्च प्रजापतिर्विराड्रूपः, तदुभयमधिष्ठानरूपमेव । यद्यत् जगत् अविद्यादृष्ट्या नानाविधं प्रतीयते, तत्सर्वं विद्यादृष्ट्या अखण्डैकरसं

(८) सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः^(८) ।^(९) अर्द्धमासा मासा

ब्रह्मैव । अतएव दृष्टिद्वयमभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति इत्यविद्यादृष्टिः, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इति विद्यादृष्टिः । ननु 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमः' इति विष्णुपुराणे कालस्य नित्यत्वाभिधानात्, विद्यादृष्ट्यापि ब्रह्मरूपत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह । पुराणस्याविद्यादृष्टिविषयत्वमभिप्रेत्य विद्यादृष्ट्याकालस्य ब्रह्मत्वविवक्षया ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिः ॥

अष्टमीनवमीभ्यां दर्शयति । (८) "सर्वे निमेषाः ० अहोरात्राश्च सर्वशः" (८) । (९) "अर्द्धमासा मासाः ० अन्तरिक्षमयो सुवः" (९) इति । निमिर्नाम जनकस्य पूर्वज आद्यो मिथिलेश्वर आसीदिति उपनिषदि वर्त्तते, देववरप्रसादात् येषु अक्षिपक्षपातेषु ते निमिषाः, त एव 'निमेषाः', इत्युच्यन्ते, पक्षपातपरिमिताः सूक्ष्मकालविशेषा इत्यर्थः । ते 'सर्वे', अपि 'विद्युतः' स्वयम्प्रकाशमानात्, 'पुरुषात्' परिपूर्णत् परमेश्वरात्, 'अधिजज्ञिरे' आधिक्येनात्पन्नाः । निमेषेभ्योऽपि अधिकाः कालविशेषाः 'काष्ठाः' । ताभ्योऽप्यधिकाः 'कलाः', । ताभ्योऽधिकाः 'मुहूर्त्ताः' । तेभ्योऽप्यधिकाः 'अहोरात्राः' । तथाच पूर्वग्रन्थकारैरुक्तं ।

‘अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः ।

च॒त॒वः॑ सं॒वत्स॒रश्च॑ क॒ल्पन्तां* । स आपः॑ प्र॒दु॒धे उ॒भे इ॒मे
अ॒न्तरि॑क्ष॒मथो॒ सुवः॑^(८) । ^(१०)नैन॑मू॒र्द्धं न ति॒र्यच्च॑ न

तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु मुहूर्त्ता द्वादशास्तियां ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च' ।

'च'कारावनुक्तसमुच्चयार्था । तदेव 'सर्वशः', इत्यनेन स्पष्टीक्रियते ।
लवत्रुत्यादिकाः सर्वे कालविशेषाः समुत्पन्ना इत्यर्थः । लवत्रुत्याः
स्वरूपं पूर्वाचार्यैरुक्तं ।

'नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्याऽभिभेदने ।

दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ॥

लवैस्तुटिः स्यात् त्रिंशद्भिः' इति ।

'अर्द्धमासाः' शुक्लक्षणापक्षरूपाः । 'मासाः', चैत्रवैशाखाद्याः ।
'च॒त॒वः' वसन्तयोश्चाद्याः । ते सर्वेऽपि परमेश्वरात् 'अधिजज्ञिरे' ।
तथा 'संवत्सरश्च', प्रभवति, भवादिरूपः । 'कल्पतां' परमेश्वरादु-
त्पन्नाः । अत एव स्वप्रयोजनसमर्था भवति । कल्पन्तामिति बह्व-
वचनपाठे सर्वेऽपि कालविशेषाः स्वस्वप्रयोजनसमर्था इति योज्यं ।
'सः' परमेश्वरः, स्वनिर्मितेन कालविशेषेणोपहितः सन्, तत्तत्काल-
लौचित्येन 'आपः प्रदुधे' जलोपलक्षितां पृथिवीं दुग्धवान्, प्रा-
णिनामपेक्षितं भोग्यजातं पृथिव्यां सम्पादितवानित्यर्थः । तथैव
'अन्तरिक्षं', एकं स्थानं, 'अथो' अपि च, 'सुवः' स्वर्गः अपरं स्थानं,

* घट्सु द्वादशपुस्तकेषु "कल्पन्तां" इति पाठो दृश्यते; केवलं
I' चिह्नितपुस्तके "कल्पतां" इति पाठो वर्तते ।

मध्ये परिजग्रभत् । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम मह-
द्यशः^(१०) ॥ २ ॥

^(११)न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति क-

‘इमे उभे’ स्थाने, ‘प्रदुघे’, तयोरपि स्थानयोर्भाग्यवस्तुनि सम्पा-
दितवानित्यर्थः ॥

ननु काललोकादिसर्वकारणस्य सर्वत्रानुगतत्वात् कुतः प्राणि-
भिरमौ न गृह्यत इत्याशङ्क्य तस्य परमात्मन ऊर्द्धत्वाद्याकार-
विशेषाभावात् रूपाद्यभावाच्च, इति मन्त्रद्वयेन दर्शयति । ^(१०)“नैन-
मूर्द्धं ० नाम महद्यशः”^(१०) । ^(११)“न सन्दृशे तिष्ठति ० अमृतास्ते
भवन्ति”^(११) इति । कश्चिदपि पुरुषः, ‘एनं’ परमात्मानं, स्तम्भ-
वदूर्द्धाकारं, उपरिस्थितशालीवंशवन्तिर्यगाकारं वा, गृहान्तर्वर्त्ति-
देवदत्तवत् क्वचित् ‘मध्ये’, अवस्थितं वा । ‘न परिजग्रभत्’
नैव परिगृह्णाति । ऊर्द्धाद्याकाराणां तस्मिन्नभावात् । किञ्च
‘तस्य’ परमात्मनः, ‘कश्चन’ कोऽपि पुरुषः, ‘नेशे’ नेष्टे, मम
ग्रहणसौकर्यार्थमीदृगूपो भवेति नियन्तुं न समर्थः । अत एव
‘तस्य’ परमात्मनः, ‘महद्यशः’, इति ‘नाम’, सम्पन्नं, अत्यन्त-
स्वतन्त्रत्वेन तदीययशसोऽभ्यधिकत्वात् । किञ्च ‘अस्य’ परमात्मनः,
‘रूपं’ नीलपीतादिकं, ‘न सन्दृशे’ प्राणिनां दृष्टिविषये, न सं-‘ति-
ष्ठति’ । अशब्दमसृग्शमरूपमित्यादिश्रुतेः । अतः ‘कश्चन’ कुश-
लोऽपि पुमान्, अत्यन्तपटुना ‘चक्षुषा’, तं ‘न पश्यति’ । कथं तर्हि
गुरुशास्त्रोपदेशयुक्तो गृह्णातीति चेत् उच्यते, ‘हृदा’ हृदयपुण्डरीक-

अनैनं । हृदा मनोषा मनसाऽभिक्रमो य एनं विदु-
रमृतास्ते भवन्ति^(११) । ^(१२)अज्ञः सम्भूतो हिरण्यगर्भ

मध्यवर्तिना, 'मनोषा' भौतिक*वस्तुगोचराणि मनसा ईष्टे इति मनोऽन्तःकरणेन, 'मनसा' अन्तःकरणेन, 'अभिक्रमः' सर्वतो निश्चितो भवति । योगयुक्तं हि मनः लौकिकोर्मनोवृत्तीर्नियमयति, तेन च अन्तर्मुखेनैकाग्रेण मनसा परमात्मा अनुभवितुं शक्यते । दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः । 'ये' पुरुषाः, 'एनं' परमात्मानं, एकाग्रेण मनसा 'विदुः' साक्षात् कुर्वन्ति, 'ते' पुरुषाः, 'अमृताः' मरणरहिताः, 'भवन्ति' । देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिः, मरणं, तच्च तत्त्वविदां नास्ति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतेः ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय प्रदेशान्तरपठितत्वात् मन्वानुदाहरति । "अज्ञः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति । (१२ मन्त्रः) । अज्ञः सम्भूतः पृथिव्यैरसाचेत्ययमनुवाकश्चातुर्होत्रीयचयनमन्त्रप्रकरणे समान्नातः । तस्यानुवाकस्य प्रदर्शनार्थमज्ञः सम्भूत इति प्रतीकमिदं पठितं । तस्मिन्ननुवाके तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति परमात्म-तत्त्वविदो मरणरहित्यमुक्तं । हिरण्यगर्भः समवर्तताये इत्याद्यष्टा-वृचः संहितायाश्चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके समान्नाताः । ता अपि वेदितव्यस्य परमात्मन उपलक्षकत्वेन हिरण्यगर्भाद्यभिधानादत्रोप-युक्ताः ॥

इत्यष्टौ^(१२) । ^(१३)एष हि देवः 'प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वा
हि जातः स उ गर्भे अन्तः । स विजायमानः स जनि-
ष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्ति'ति विश्वतोमुखः^(१३) । ^(१४)वि-
श्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतः

यथा हिरण्यगर्भादयः परमात्मोपलक्षकाः, तथा परमात्मना
सृष्टं दिगादिकं जगद्भिरण्यमूर्तिश्च परमात्मानमुपलक्षयतीति मन्त्र-
द्वयेन दर्शयति । ^(१२)“एष हि देवः ० तिष्ठति विश्वतोमुखः”^(१३) ।
^(१४)“विश्वतश्चक्षुरुत ० देव एकः”^(१४) इति । विद्वद्भिरनुभूयमानः
'देवः' स्वप्रकाशः परमात्मा, 'प्रदिशः' प्रकृष्टाः प्राच्याद्याः, आग्ने-
य्याद्याश्च विदिशः 'सर्वाः', 'अनु', प्रविश्यावस्थितः । प्रवेशस्य श्रुत्य-
न्तरप्रसिद्ध्यर्थः 'हि'शब्दः । तथा 'पूर्वा जातः' हिरण्यगर्भस्वरूपत्वे-
नायमेव प्रथममुत्पन्नः, 'हि'शब्देन हिरण्यगर्भः समवर्ततेति मन्त्र-
प्रसिद्धिः सूच्यते । 'स उ' स एव परमेश्वरः, 'गर्भे अन्तः' ब्रह्माण्ड-
रूपस्य गर्भस्य मध्ये, वर्तते । 'सः', एव 'विजायमानः' देवतिर्य-
गादिरूपेण इदानीं जायते, इतः परमपि 'जनिष्यमाणः', 'सः',
एव । स च 'प्रत्यङ्' अन्नमयादिकोशेभ्यः आन्तरः, 'मुखाः'
देहेन्द्रियाध्यक्षत्वेन मुख्यः, 'विश्वतः', सर्वतः, मुखानि, रूपाद्युपलब्धि-
द्वाराणि चक्षुरादीनि, यस्यासौ 'विश्वतोमुखः', तादृशोऽयं जगद-
धिष्ठानत्वेन 'तिष्ठति' । स च ब्रह्माण्डरूपं देहं धृत्वा सर्वप्राणिदेह-
स्वरूपत्वात् तदीयैः सर्वैश्चक्षुरादिभिर्युक्त इति 'विश्वतश्चक्षुः', इत्यादि-

स्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैद्यावापृथिवी जन-
यन् देव एकः^(१४) । ^(१५)वेनस्तत् पश्यन् विश्वा भुव-
नानि विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीडं । यस्मिन्निदं
सञ्च विचैकं स ओतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु^(१५) । ^(१६)प्र

पदैरभिधीयते । तत्तल्लोकनिवासिनां प्राणिनां चक्षूषि तत्र तत्र
स्थितानि एव एतदीयानि भवन्ति । अतोऽस्य सर्वत्र चाक्षुष्यत्वं ।
एवं विश्वतोमुखत्वादिकमपि द्रष्टव्यं । स च परमेश्वरः, 'बाहुभ्यां
'सन्नमति' बाहुसदृशाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सर्वं
जगद्वशीकरोति । तथा 'पतत्रैः' पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहा-
भृतैः, 'सन्नमति' सर्वं जगदुत्पादयति । एवमयं 'देवः', द्यावा-
पृथिव्यादिकं कृत्स्नं जगत् उत्पादयन् 'एकः', एव अवतिष्ठते ॥

उक्तार्थे अद्वातिशय्यमुत्पादयितुं मन्त्रद्वयेन गन्धर्ववृत्तान्तं
दर्शयति । ^(१५)"वेनस्तत्पश्यन् • विभुः प्रजासु^(१५) । ^(१६)प्र त-
द्वोचे • सवितुः पिता सत्"^(१६) इति । 'वेनो नाम गन्धर्वः',
सर्वप्राणिनां 'गुहासु' बुद्धिषु, 'निहितं', 'अमृतं' विनाश-
रहितं, 'तत्' वस्तु, स्वानुभवेन 'विद्वान्', 'प्रवोचे नु' शिष्येभ्यः
प्रोवाच खलु । कीदृशो वेनः, 'यत्र' यस्मिन् परमात्मवस्तुनि,
'विश्वं' सर्वं जगत्, 'एकनीडं भवति' एकत्वेन विश्वमवस्थितं सत्
तादात्म्यं प्राप्नोति । 'तत्' वस्तु, गुरुशास्त्रप्रसादेन 'पश्यन्' साक्षात्
कुर्वन्, 'विश्वा भुवनानि' सर्वानपि लोकान्, 'विद्वान्' जानन्

तद्वाचे अमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहा-
सु ॥ ३ ॥

त्रोणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद सवितुः पिता
सत्^(११) । ^(१०)स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि

वर्तते । आत्मसाक्षात्कारे हि सर्वं जगत् तदात्मकमित्यवगति-
र्भवति । किञ्च तेन दृष्टे 'यस्मिन्' वस्तुनि परमात्मनि, 'इदं' जगत्,
'सञ्च वि च' समुत्पद्यते विलीनञ्च भवति । 'एकं' अद्वितीयतत्त्वरूपः,
'सः' परमात्मा, 'विभुः' व्यापी सन्, 'प्रजासु', सर्वासु, दीर्घतन्तुवत्
'ओतः', तिर्यक्तन्तुवत् 'प्रोतश्च', अवतिष्ठते । 'गुहासु' प्राणिनां
बुद्धिषु, 'त्रोणि पदा' जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपाणि त्रोणि स्थानानि,
'निहिता' अवस्थितानि । 'यः' अयं गन्धर्वः, 'तत्' जागराद्यधि-
ष्ठानं, 'वेद' । स गन्धर्वः 'सवितुः' उत्पादकस्य, स्वकीयजनकस्यापि,
'पिता सत्' जनको भवति । लोकप्रसिद्धः पिता पुत्रस्य देहमात्रं
जनयति । ब्रह्मतत्त्वाभिज्ञस्तु परमात्मरूपेण सर्वजगदुत्पादकत्वा-
ल्लोकप्रसिद्धस्य स्वजनकस्यापि समुत्पादको भवति । यस्ता विजा-
नात् सवितुः पिता सदिति श्रुत्यन्तरात् ॥

तस्य परमेश्वरस्य व्यवहारकाले सर्वप्राण्युपकारकत्वं परमार्थ-
दर्शिना मुक्तिप्रदत्वञ्च मन्त्रद्वयेन दर्शयति । ^(१०)"स नो बन्धुः ०
धामान्यभ्यैरयन्त^(११) । ^(१२)परि द्यावापृथिवी ० भवत् प्रजा-
सु"^(१३) इति । 'सः' परमेश्वरः, 'नः' अस्माकं सर्वेषां, 'बन्धुः',

वेद॑ भुव॒नानि॑ वि॒श्वा । यत्र॑ दे॒वा अ॒मृत॑मान॒शानास्तृ॒-
तीये॑ धा॒मान्य॒भ्यैर॑यन्त^(१७) । ^(१८)परि॑ द्यावा॒पृथि॒वी य॑न्ति
सद्यः॑ परि॑ लो॒कान् परि॑ दि॒शः परि॑ सु॒वः । ऋ॒तस्य॑
तन्तुं॑ वि॒ततं॑ वि॒वृत्य॑ तद॑पश्य॒त्तद॑भवत् पू॒जासु॑^(१८) ।

अस्मदनुष्ठितसुष्ठतानुसारेण हितकारित्वात् । 'जनिता' उत्पादकः, सर्वसृष्टत्वात् । 'सः', च 'विधाता' जगतो निर्माता सन्, 'विश्वा भुवनानि' सर्वानुत्तमाधमलोकान्, 'धामानि' तेषु लोकेषु देवादीनां योग्यानि स्थानानि च, 'वेद' जानाति । 'यत्र तृतीये' लोके स्वर्गस्थे, 'देवाः' इन्द्रादयः, 'अमृतमानशानाः' सुधां पिवन्तः, 'धामानि' स्वकीयस्थानानि, 'अभ्यैरयन्त' सर्वतः प्राप्तवन्तः, ततः सर्वं विदित्वा तत्तदनुष्ठितकाम्यकर्मानुसारेण फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । ये तु मुमुक्षवः ते सर्वे विदिततत्त्वाः सन्तः 'द्यावापृथिवी' लोकद्वयं, 'सद्यः परियन्ति' बोधक्षणे एव सर्वतो व्याप्नुवन्ति, तथा 'लोकान्' अर्वाग्रिष्टानन्तरिक्षादीन्, 'परियन्ति' । 'दिशः' प्राच्याद्याः, 'परियन्ति' । 'सुवः' स्वर्गलोकभोगं परियन्ति । सर्वात्मकत्वेन सर्वव्याप्तिरुक्ता । 'ऋतस्य' तस्य परब्रह्मणः, 'तन्तुं' अवच्छेदेनावस्थानं, 'विततं' विस्तीर्णं यथा भवति तथा, 'विवृत्य' गुरुशास्त्रमुखात् निश्चित्य, 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अपश्यत्' यः साक्षात्कृतवान्, स एव 'प्रजासु', मध्ये 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अभवत्' । तथा च श्रुत्यन्तरं, 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इति ॥

(१९)परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः
प्रदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्म-
नात्मानमभिसम्बभूव^(१९) । (२०)सदसस्पतिमद्भुतं प्रिय-

अम्भस्य पार इत्यादिना तदभवत् प्रजास्वित्यन्तेन ग्रन्थेन
प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामुपसंहरति, (१९)“परीत्य लोकान्
आत्मानमभिसम्बभूव”(१९) इति । ‘ऋतस्य’ सत्यस्य ब्रह्मणः,
‘प्रथमजाः’ प्रथमकार्यभूतः, ‘प्रजापतिः’ हिरण्यगर्भः, ‘लोकान्’
भूरादीन्, ‘भूतानि’ देवमनुष्यादिप्राणिदेहान्, ‘प्रदिशः’
आग्नेय्याद्याः, ‘दिशश्च’ प्राच्याद्याः, ‘परीत्य’ सर्वतो व्याप्य,
सृष्टिकाले सृष्ट्वा पुनरपि ‘परीत्य’ स्थितिकाले रक्षित्वा, ‘आत्माना’
स्वस्वरूपेण, तदिषयकतत्त्वज्ञानेन इत्यर्थः । ‘आत्मानं’ सत्य-
ज्ञानादिलक्षणं, ‘अभिसम्बभूव’ सर्वतः सम्यक् प्राप्तवान् ॥

तदेवं ब्रह्मविद्यां प्रतिपादिता, अथ तत्प्राप्तिसाधनभूताः
सोपाधिकब्रह्मध्यानजपस्नानादिकर्माङ्गभूताः मन्त्राः कर्मकाण्डे
पूर्वमनुक्ता अस्मिन् खिलकाण्डे अभिधीयन्ते ते । तत्र एकेन
मन्त्रेण ब्रह्मप्राप्त्यर्थमन्तर्यामिणं प्रार्थयते । (२०)“सदसस्पति-
मद्भुतं ० सनिं मेधामयाशिषम्”(२०) इति । सीदत्यस्मिन्
अव्याकृते कारणे सर्वं जगत् इति, ‘सदः’, तस्य, ‘पतिं’ पालक-
मन्तर्यामिणं, ‘अयाशिषं’ अहं प्राप्तवान् अस्मि, शीघ्रं प्राप्तवान्,
इत्यनया विवक्षया भूतार्थनिर्देशः । कीदृशं सदसस्पतिं, ‘अद्भुतं’
आश्चर्य्यरूपं, मनसाप्यचिन्त्यरूपस्य जगतोऽनायासेन निर्मा-

मिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं^(१०) । ^(११)उद्दीप्यस्व
जातवेदोऽपघ्ननिर्ऋतिं मम ॥ ४ ॥

पशूँश्च मद्यामावह जीवनं च दिशो दिशं^(११) ।
^(१२)मा नो हिःसीज्जातवेदो गामश्च पुरुषं जगत् ।

तत्त्वं, 'इन्द्रस्य' देवराजस्य, अपि 'प्रियं', मोष्यन्तर्यामिणं कदा
प्राप्त्यामीत्येवमाशास्ते । अत एव सर्वैरन्यैः 'काम्यं' अपेक्षणीयं,
'सनिं' कर्मफलस्य दातारं, 'मेधां' श्रुताधीतग्रन्थधारणशक्तिं,
प्रयच्छन्तमिति शेषः ॥

अथ वन्ध्यपाधिकं परमेश्वरं प्रति इष्टप्राप्तिं प्रार्थयते ।
^(१२)"उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नं • जीवनं च दिशो दिशं"^(१३)
इति । जाते प्राणिशरीरे जाठराग्निस्वरूपेण विद्यते अवतिष्ठते
इति जातवेदाः । अथवा जातानुत्पन्नान् यजमानान् तत्तत्-
फलदानाय वेत्ति स्वचित्ते निश्चिनोतीति जातवेदाः । हे 'जात-
वेदः', मदनुग्रहार्थम् उत्कर्षेण 'दीप्यस्व' । किं कुर्वन्, 'मम',
अनिष्टकारिणीं 'निर्ऋतिं' पापदेवतां, 'अपघ्नन्' विनाशयन् । तां
विनाश्य ततो मदर्थं 'पशून्' गवाश्चादीन्, 'जीवनं' दीर्घायुष्यं,
'च'काराभ्यामन्यदपि सर्वं भोग्यजातं 'आवह' सम्पादय । ततः
सुखनिवासार्थं 'दिशः' प्राच्याद्याः, निवासयोग्यानि तत्तद्दिगन्त-
स्थानानि, 'दिशं' देहि ॥

सम्पादितानां गवाश्चादीनामविनाशं प्रार्थयते । ^(१४)"मा नो
हिःसीज्जातवेदः • श्रिया मा परिपातय"^(१५) इति । हे 'जात-

अविभ्रद्म आगहि अत्रिया मा परिपातय^(१९) ।
^(१९)पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि* ।
 तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्^(१९) । ^(१९)तत्पुरुषाय विद्महे

देवः, लक्ष्मसादात् मदोयं गवादिकं निर्वर्तति: 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । 'जगच्छब्देन गवादिव्यतिरिक्तं गृहक्षेत्रादिकं विवर्त्तितं । हे 'अग्ने', त्वं 'अविभ्रत्' आधारयन्, अस्मदपराधं मनस्यधारयित्वा 'आगहि' अस्मदनुग्रहार्थमागच्छ, ततो मा 'अत्रिया' धनधान्यादिसम्पदां, 'परिपातय' सर्वतः प्रापय ॥

इत ऊर्ध्वं तेषु तेषु देशेषु श्रुतिपाठा अन्यन्तविलक्षणाः, तत्र विज्ञानात्मप्रभृतिभिः पूर्वैर्निबन्धनकारैर्द्राविडपाठस्यादृतत्वात् वयमपि तमेवादृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र षड्भिर्गायत्रीभिरात्मप्राप्तिद्वारभृता देवताविशेषाः प्रार्थ्यन्ते । तत्र आदौ विश्वरूपधरं प्रार्थयते । ^(१९)"पुरुषस्य विद्म ० तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्"^(१९) इति । विश्वतश्चतुरित्यादिमन्त्रोक्तो विराट् पुरुषः 'सहस्राक्षः', तस्य, 'पुरुषस्य', स्वरूपं 'विद्म' जानीमहि, लभेमहि वा । तदर्थं तस्य विराड्रूपस्य 'महादेवस्य', स्वरूपं 'धीमहि' ध्यायेमः । तत्र ध्याने 'नः' अस्मान्, 'रुद्रः' विराड्रूपः महादेवः, 'प्रचोदयात्' प्रचोदयतु प्रेरयतु ॥

अथ विभ्रद्मोर्भिः कुठारे मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेश-

* तत्पुरुषाय विद्महे सहस्राक्षस्य धीमहोतिपाठे गायत्रीवृद्धः प्रतितिष्ठति, परन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वत्र मूलवृत्तपाठो दृश्यते ।

महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्^(१४) ।
^(१५)तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो
 दन्तिः प्रचोदयात्^(१५) । ^(१६)तत्पुरुषाय विद्महे चक्र-
 तुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥

तन्नो नन्दिः प्रचोदयात्^{(१६)*} । ^(१७)तत्पुरुषाय विद्महे
 महासेनाय धीमहि । तन्नः षण्मुखः प्रचोदयात्^(१७) ।
^(१८)तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि । तन्नो
 गरुडः प्रचोदयात्^(१८) । ^(१९)वेदात्मनाय विद्महे हिरण्य-
 गर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात्^(१९) । ^(२०)नारा-

इत्याद्यागमप्रसिद्धमूर्तिधरं रुद्रं प्रार्थयते । ^(१४)“तत्पुरुषाय
 विद्महे ० रुद्रः प्रचोदयात्”^(१४) इति । ‘तं’ आगमप्रसिद्धं
 पुरुषाकारं महादेवं, जानोमो ध्यायेमस्व । तस्मिन् ध्याने
 अस्मान् ‘रुद्रः’, प्रेरयतु ॥

बीजापूरगदेशुकामुकेत्यागमप्रसिद्धमूर्तिधरं विनायकं प्रार्थ-
 यते । ^(१५)“तत्पुरुषाय विद्महे ० दन्तिः प्रचोदयात्”^(१५) इति ।
 गजसमानवक्रत्वेन दीर्घस्य तुण्डस्य रत्नकलशादिधारणार्थं वक्रत्वं ।
 ‘दन्तिः’ महादन्तः ॥

पुराणादिषु प्रसिद्धपक्षिराजमूर्तिधरं देवं प्रार्थयते । ^(१८)“तत्-
 पुरुषाय विद्महे ० तन्नो गरुडः प्रचोदयात्”^(१८) इति । शोभन-
 पतनसाधनपक्षोपेतः ‘सुवर्णपक्षः’ ॥

य॒णाय॑ वि॒द्महे॑ वा॒सुदे॒वाय॑ धीमहि । तन्नो॑ वि॒ष्णुः
प्रचो॑दयात्^(१०) । ^(११)व॒ज्रन॒खाय॑ वि॒द्महे॑ ती॒क्ष्णद॒ध्राय॑
धीमहि ॥ ६ ॥

तन्नो॑ ना॒रसि॒ंहः प्रचो॑दयात्^{(११)*} । ^(१२)भा॒स्करा॒य
वि॒द्महे॑ म॒हाद्यु॒तिक॒राय॑ धीमहि । तन्नो॑ आ॒दित्यः
प्रचो॑दयात्^(१२) । ^(१३)वैश्वान॒राय॑ वि॒द्महे॑ ला॒लीला॒य
धीमहि । तन्नो॑ अ॒ग्निः प्रचो॑दयात्^(१३) । ^(१४)का॒त्याय॒नाय॑

अकौघाभं किरीटाश्वितमकरलसत्कुण्डलमित्याद्यागमप्रसिद्ध-
मूर्त्तिधरं देवं प्रार्थयते । ^(१०)“नारायणाय विद्महे • विष्णुः
प्रचोदयात्”^(१०) इति । नरशरीराणामुपादानरूपाण्यन्नादिपञ्च-
भूतानि नारशब्देन उच्यन्ते, तेषु भूतेषु या आपो मुख्याः ता
अयनमाधारो यस्य विष्णोः सोयं ‘नारायणः’, समुद्रजलशायी-
त्यर्थः । तथा च स्मर्यते । ‘आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै
नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृत इति ।
स च कृष्णावतारे वसुदेवस्य पुत्रत्वात् ‘वासुदेवः’, स च स्वकीयेन
वास्तवेन परब्रह्मरूपेण व्यापित्वात् ‘विष्णुः’ । ता एता गायत्र्य-
स्थित्तुष्ट्यर्थं ध्यानपुरःसरं जपितव्याः ॥

हेमप्रख्यामिन्दुखण्डान्तमौलिमित्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरीं दुर्गां

* ११, १२, १३, १६, १७, एतेषां मन्त्राणां व्याख्या असंस्तव्यपुस्तक-
जयेषु न दृश्यते ।

विद्महे कन्यकुमारी धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचो-
दयात्^(१४) । ^(१५)सहस्रपरमा देवी शतमूला शता-
ङ्कुरा । सर्वं हरतु मे पापं दूर्वा दुःस्वप्ननाशिनी^(१५) ।
^(१६)काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ॥ ७ ॥

एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च^(१६) । ^(१७)या
शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके
विधेम हविषा वयं^(१७) । ^(१८)“अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते

प्रार्थयते । ^(१४)“कात्यायनाय विद्महे • दुर्गिः प्रचोदयात्”^(१४)
इति । कृत्तिं वस्त इति कार्त्त्या रुद्रः, स एव अयनं, अधिष्ठानम्
उत्पादको यस्या दुर्गायाः सा ‘कात्यायनी’ । कुत्सितमनिष्टं
निवारयति इति कुमारी, कन्या चासौ कुमारी च इति
‘कन्यकुमारी’, ‘दुर्गिः’ दुर्गा, लिङ्गादिव्यत्ययः सर्वत्र कान्दसो
द्रष्टव्यः ॥

अथ स्नानाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र शिरसि मृत्तिकया
सह दूर्वां धारयितुं दूर्वाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । ^(१५)“सहस्रपरमा
देवी • दूर्वा दुःस्वप्ननाशिनी”^(१५) इति । येयं दूर्वाभिमानीनी
देवता सा ‘मे पापं हरतु’ । कीदृशी, ‘सहस्रसङ्ख्याकेभ्यः पावन-
हेतुभ्यो द्रव्येभ्यः ‘परमा’ उत्कृष्टा, सा च ‘देवी’ द्योतनात्मिका
शतसङ्ख्याकानि मूलानि यस्याः सा ‘शतमूला’ । तथा ‘शताङ्कुरा’ ।
शतशब्देन वज्रत्वमात्रमत्र उपलक्ष्यते । दुःस्वप्नकृतमनिष्टफलं,
नाशयति इति ‘दुःस्वप्ननाशिनी’ ॥

विष्णुक्रान्ते वसुन्धरा । शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व
मां पदे पदे”^(३८) । ^(३९)“भूमिर्धेनुधरणी लोकधारिणी* ।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना”^(४०) । ^(४०)“मृ-

अथ मृत्तिकाभिमन्त्रणमन्त्राः, तत्र प्रथममन्त्रमाह । ^(१८)“अश्व-
क्रान्ते रथक्रान्ते ० रक्षस्व मां पदे पदे”^(१८) इति । येयं भूमिः
तामश्याः शुद्धिहेतवः स्वपदैराक्रामन्ति तादृशी भूमिः ‘अश्व-
क्रान्ता’ । अग्निचयन उखानिर्माणार्थं भूखननां प्रदेशस्य अश्वक्रामण-
विधानादश्वपादानां मृच्छुद्धिहेतुत्वं गम्यते । तथा ‘रथक्रान्ता’
रथसञ्चरणेन क्षुणा सती शुद्धा भवति । तथा त्रिविक्रमावतारे
विष्णुः स्वयं पदेन भूमिमाक्रामति, ततोऽपि शुद्धत्वं । अश्वरथ-
विष्णुभिराक्रान्ते शुद्धे हे भूमे ‘वसुन्धरा’ सर्व्वाणि वस्तूनि धार-
यन्ती सती स्नानकर्मण्येतस्मिन् मदोय‘शिरसा’ धारिता देवी
द्योतमाना त्वं ‘मां’, स्नानार्थं जलमध्ये गच्छन्तं ‘पदे पदे’,
‘रक्षस्व’ ॥

द्वितीयमन्त्रमाह । ^(१९)“उद्धृतासि वराहेण ० धरणी लोक-
धारिणी”^(१९) इति । हे मृत्तिके, त्वं भूमिरूपा सती कृष्ण-
वर्णेन शतसङ्ख्याकबाहुयुक्तेन वराहावतारेण पूर्वं ‘उद्धृतासि’ ।
कीदृशी भूमिः, ‘धेनुः’ कामधेनुवत् प्रीणयित्री, ‘धरणी’ सत्यानां
धारयित्री, ‘लोकधारिणी’ प्राणिनामपि धारयित्री ॥

एष मूलपुस्तकसम्मतः पाठः । अत्रतु पदच्युतिरस्ति । तथा-
सङ्ख्यभाष्यपुस्तकेषु एतद्वलमुद्धृतासीत्यादिदलस्य परस्मिन् वतते ।

† मृत्खननेति तै० पाठः ।

त्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतकृतं । त्वया हतेन
पापेन जीवामि शरदः शतं^(४०) । ^(४१)मृत्तिके देहि मे
पुष्टिं त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं^(४१) ॥ ८ ॥

^(४२)मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्व्वं तन्मे निर्गुद मृत्तिके ।
तया हतेन पापेन गच्छामि परमाङ्गतिं । यत् इन्द्र
भयामहे ततो नो अभयं क्वधि । मघवञ्छग्धि तव
तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि । स्वस्तिदा विशस्प-
तिर्दृष्ट्वा विमृधो वशी । वषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा
अभयङ्कुरः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । आपान्तमन्युस्तृपलप्रभ-
र्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाः कृजीषी । सोमो विश्वा-
न्यत्सावनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥

तृतीयमन्त्रमाह । ^(४०)“मृत्तिके हन मे ० जीवामि शरदः
शतं”^(४०) इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

पादद्वयात्मकं चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(४१)“मृत्तिके देहि
सर्व्वं प्रतिष्ठितं”^(४१) इति । यद्यत् पुष्टिसाधनं यवगोधूमादिद्रव्यं
तत्सर्व्वं हे ‘मृत्तिके त्वयि प्रतिष्ठितं’ । तस्मात् मङ्गं ‘पुष्टिं’ ‘देहि’ ॥

* मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमतन्वितेति A, B, D, N, O.
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन
 आवः । सवुभिया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च येनि-
 मसतश्च विवः । स्योनापृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी ।
 यच्छा नः शर्म सप्रथाः^(४२) । ^(४३)गन्धद्वारां दुराधर्षां
 नित्यपुष्टां करीषिणीं । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामि-
 होपह्वये श्रियं^(४४) । ^(४५)श्रीर्मे भजतु । अलक्ष्मीर्मे
 नश्यतु । विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमां लोकान-
 नपजय्यमभ्यजयन् । महा इन्द्रे वज्रबाहुः षोडशी
 शर्म यच्छतु ॥ १० ॥

पञ्चममन्त्रमाह । ^(४२)“गन्धद्वारां दुराधर्षां • तामि-
 होपह्वये श्रियं”^(४३) इति । ‘तां’ मृत्तिकाभिमानिनीं देवतां,
 ‘इह’ अस्मिन् स्थानकर्मणि, ‘उपह्वये’ सामीप्येनाह्वयामि ।
 कीदृशी, ‘गन्धद्वारां’ घ्राणपाद्मो गन्ध उपलब्धिद्वारं यस्याः
 सा गन्धद्वारा । अत एव गन्धवती पृथिवी इति तार्किका
 खल्लणमाहुः । ‘दुराधर्षां’ प्रतिकूलैः पुरुषैः असुरादिभि-
 राधर्षितुं तिरस्कृतुमशक्यां । ‘नित्यपुष्टां’ सर्वदा व्रीहिधान्यैः
 परिपूर्णा, ‘करीषिणी’ बज्जलेन गोमयेन युक्ता, गोमहिषादि-
 पशुयुक्ता इत्यर्थः । ‘सर्वभूतानां’ देवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणां प्राणि-
 देहानां, ‘ईश्वरीं’ उत्पादकत्वेन नियन्त्री, ‘श्रियं’ सर्वैः सेव्या ॥

स्वस्ति नो मधवा करोतु हन्तु पाप्मानं योस्मान्देष्टि । सोमान् स्वराणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षी-
वन्तं यश्चाशिजं । शरीरं यज्ञशमलं कुसीदु तस्मिन्त्सी-
दतु योस्मान्देष्टि । चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन
पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता
अतिपाप्मानमरातिन्तरेम । सजोषा इन्द्र सगणो
मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहन्कूर विद्वान् । जहि शत्रु-
रपमृधो नुद स्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः^(४४) । ^(४५)* सु-
मित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूया-
सुय्योस्मान्देष्टि यच्च वयं द्विष्मः^(४५) । ^(४६) आपो हि ष्ठा
मयोभुवस्तान ऊर्जो दधातन ॥ ११ ॥

नाभिदग्ने जले प्रविश्य जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । ^(४५)“सु-
मित्रा न आपः ० यं च वयं द्विष्मः”^(४५)* इति । या एताः
‘आपः’, ता एताः, तज्जन्या ब्रीहियवाद्योषधयः, च ‘नः’ अस्मान्
प्रति, ‘सुमित्राः’ स्नानपानभोजनादावनुकूलाः, ‘सन्तु’ । ‘यः’ शत्रुः,

* अक्षल्लव्यचतुर्षु मूलपुस्तकेषु अङ्गानुक्रमेण मन्त्रा लिखिताः ।
परन्तु भाष्यकारः प्रथमं ४७ मन्त्रं व्याख्याय ततः ४५ मन्त्रं व्याख्यातवान् ।
अत एवात्र मन्त्रक्रमस्थापनाय भाष्यपाठव्यतिक्रमः कृतोऽस्माभिः ।

महेरणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य
 भाजयतेह नः । उ॒श॒तीरि॒व मा॒तरः । तस्मा अर॑ङ्ग-
 मामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च
 नः^(४९) । ^(४७)हिर॑ण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि
 याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रति-
 ग्रहः^(४७) । ^(४८)यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं
 कृतं । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु

अस्मासु द्वेषं करोति यस्मिंश्च 'वयं', द्वेषं कुर्मः, उभयविधाय
 'तस्मै' शत्रवे, मे 'दुर्मित्राः' प्रतिकूलाः, 'भूयासुः' ज्ञान-
 भोजनादौ ज्वराजीर्णादिमुत्पादयन्तु ॥

एतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितां मृत्तिकामनुलिप्य नद्यादिजलप्रदेशे
 जलाधिपतिप्रार्थनार्थं मन्त्रद्वयमाह । ^(४७)"हिरण्यशृङ्गं वरुणं ।
 पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः"^(४७) । ^(४८)"यन्मे मनसा वाचा । पुनन्तु
 पुनः पुनः"^(४८) इति । सुवर्णमयं शृङ्गवत् उपर्यवस्थितं मुकुटं
 यस्य अस्मै 'हिरण्यशृङ्गः', तादृशं । 'वरुणं' जलाधिपतिं, 'प्रपद्ये'
 अनुग्रहार्थं प्राप्नोमि । तादृशो वरुणस्त्वं मया 'याचितः'
 प्रार्थितः सन्, 'तीर्थं' अवतरणस्थानं, 'देहि' । किञ्च, 'अ-
 साधूनां' पापिनां, गृहे 'मया यद्भुक्तं', तथा 'पापेभ्यः'
 पापिनां सकाशात्, 'प्रतिग्रहः', 'च', यः कृतः ॥ अन्यदपि

पुनः पुनः^(४८) । ^(४९)नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो
वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः^(४९) ॥ १२ ॥

^(५०)यदपाङ् क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छ-
तात्^(५०) । ^(५१)अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्र-

‘यत्’ ‘दुष्कृतं’, मानसं वाचिकं कायिकं वा अनुष्ठितं ‘मे’
मदीयं, तत् सर्व्व इन्द्रादयो देवाः तदा तदा ‘पुनन्तु’
शाधयन्तु ॥

जलावस्थितदेवान् प्रति नमस्कारमन्त्रं दर्शयति । “^(४९)नमो-
अग्नयेऽप्सुमते • वारुण्यै नमोऽद्भ्यः”^(४९) इति । आपो यस्याग्नेः
सन्ति सोयं ‘अप्सुमान्’ जलमध्ये निगूढ इत्यर्थः । तथाविधाय,
‘अग्नये’, ‘इन्द्राय वरुणाय’, वरुणपत्न्यै, जलाभिमानिदेवताभ्यश्च
‘नमस्करोस्तु ॥

निमज्जनप्रदेशे दृष्टजलापनयनमन्त्रमाह । ^(५०)“यदपाङ् क्रूरं
तदपगच्छतात्”^(५०) इति । ‘अपां’, सम्बन्धि ‘यत्’ ‘क्रूरं’ रूपं,
मरणकारणम् आवर्त्तादिकं, ‘यत्’, च ‘अमेध्यं’ निष्ठीवनादिदुष्टं,
‘यत्’ अपि ‘अशान्तं’ वातस्त्रेष्वादिजनकं, ‘तत्’ सर्व्व, अस्मान्नि-
मज्जनप्रदेशात् अपगच्छतु ॥

निमज्जनमन्त्रावाह । ^(५१)“अत्याशनादतीपानाद्यच्च • पाणि-
ना ह्यवमर्शतु”^(५१) । ^(५१)“सोहमपापो विरजः • गच्छेद् ब्रह्मस-

हात् । तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु^(५१) ।
^(५२)सोहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः । ना-
 कस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकतां^(५२) । ^(५२)यश्चासु
 वरुणः स पुनात्वधमर्षणः^(५२) । ^(५४)इमं मे गङ्गे यमुने

लोकतां'^(५२)इति । देवपितृमनुष्यादियज्ञमतीत्य भुक्तं 'अत्याशनं' ।
 देवर्षिपितृवर्षणमतीत्य पीतमुदकं 'अतीपानं' । उच्छास्त्रवर्त्ती
 यः पुमान् तस्मात्, यो 'धनप्रतिग्रहः' । एतैरत्यशनातिशान-
 दुष्प्रतिग्रहैः सम्पादितं यत् पापं मे मदीयं, 'तत्' सर्व्वं,
 'वरुणो राजा' जलस्वामी, स्वकीयेन 'पाणिना', अपनयतु ॥
 ततः पापरहितः 'सोहं', रजोगुणरहितः, संसारकारणरागद्वेषादि
 दोषात् 'निर्मुक्तः' । अत एव अनुष्ठास्यमानः पापरहितः स्वर्ग-
 स्थोपरिभागं, 'आरुह्य', ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण समानभोक्तृत्वं*
 'गच्छेत्' गच्छेयं ॥

तीर्थभृतानां गङ्गादिनदीनामावाहनमन्त्रमाह । ^(५४)"इमं
 मे गङ्गे यमुने ० शृणुह्या सुषोमया"^(५४) इति । हे गङ्गाद्या
 नद्यः, यूयं, परुष्ण्यादिभिर्नदीभिः सह 'मे' मदीयं, 'इमं'
 'स्तोमं' स्तोत्रं, 'शृणुहि' शृणुत । श्रुत्वा तत्र 'आसचत' आगत्य
 जले तद्द्वारेण मयि च समवेता भवत । 'गङ्गायमुनासरस्वत्यः',
 प्रसिद्धाः । 'शुतुद्रि', इति नद्यन्तरस्य सम्बोधनं । 'मरुदृधे',

सरस्वति शुतुद्रि स्तोमः सचता परुष्ण्या । असिक्लि-
या मरुद्वृधे वितस्तयाजीकीये शृणुह्या सुषोमया^(५४) । ^(५५)
चतं च सत्यं चाभीङ्गात्तपसोऽध्यायत । ततो रात्रिर-
जायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १३ ॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्यं मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत् । दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्ष-

‘आजीकीये’, इत्यन्ययोर्नद्याः सम्बोधनद्वयं । “परुष्ण्या असि-
क्लिया वितस्तया सुषोमया” इति पदचतुष्टयं हतोयान्तं
नदीचतुष्टयवाचकं ॥

जले निमग्नस्य प्राणायामार्धमघमर्षणसूक्तमाह । ^(५५) “चतं च
सत्यं चाभीङ्गात्तपसः ० दिवश्च पृथिवीं चान्तरोक्षमथो
सुवः” ^(५५) इति । ‘चतं’ मानसं यथार्थसङ्कल्पनं । ‘सत्यं’
वाचिकं यथार्थभाषणं । ‘च’काराभ्यामन्यदपि शास्त्रोक्तं धर्मजातं
समुच्चीयते । तत् सर्व्वं ‘अभीङ्गात्’ अभितः प्रकाशमानात्
परमात्मनः, उत्पन्नं । कदा समुत्पन्नं, इति उच्यते । ‘तपसोधि’
स्वष्टव्यपर्यालोचनचणात् तपसः ऊर्द्धं । स तपस्तप्त्वा इदं
सर्व्वमसृजत इति श्रुत्यन्तरात् । यस्य ज्ञानमयन्तप इति श्रुत्य-
न्तराच्च । ‘ततः’ स्वप्रकाशात् परमेश्वरात्, ‘रात्रिः’, उत्पन्ना ।

मथो सुवः^(५५) । ^(५६)यत् पृथिव्याः रजः स्वमान्तरिक्षे
 विरोदसी । इमाः स्तदापो वरुणः पुनात्वधमर्षणः^(५६) ।
^(५७)पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वधमर्षणः^(५७) ।
^(५८)एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता । एष पूण्यकृतान्

अक्रोषेतदपलक्षणं । 'ततः' तस्मात् परमेश्वरात्, 'समुद्रः',
 उत्पन्नः । सामान्योक्तस्य* लवणोदतीरोददध्यादिविशेषमभि-
 प्रेत्यार्णवशब्देन पुनर्विशेष्यते । अवान्तरभेदयुक्तात् 'समुद्रात्',
 'अधि' ऊर्ध्वं, समुद्रोपलक्षितः कृत्स्नः कालः समुत्पन्नः । स
 च उत्पादकः परमेश्वरः, अक्षरात्रोपलक्षितान् सर्वान् काल-
 विशेषान् 'विदधत्' सृजन्, 'मिषतः' निमेषादियुक्तस्य, 'वि-
 श्वस्य' सर्वस्य प्राणिजातस्य, 'वशी' स्वामी भूत्वा, वर्त्तते ।
 स तादृशः, 'धाता' परमेश्वरः, सूर्यादिदेवान्, 'पृथिव्यादि
 लोकांश्च 'यथापूर्वं' अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशम-
 नतिक्रम्य, 'अकल्पयत्' सङ्कल्पमात्रेण सम्पादितवान् । दिवस्त्रे-
 त्युपात्तत्वात् 'सुवः'शब्देन भोगविशेषो विवक्षितः ॥

अधमर्षणं कृत्वा तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्रश्चक्षो दर्शय-
 ति । ^(५६)"यत् पृथिव्याः ० पुनात्वधमर्षणः"^(५६) । ^(५७)"एष
 भूतस्य मध्ये ० मृत्योर्हिणस्य"^(५७) । ^(५८)"द्यावापृथिव्योः ०

लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयं^(५८) । ^(५९)द्यावापृथिव्योर्हिर-
ण्मयः सःश्रितः सुवः ॥ १४ ॥

सुवः सःश्रिताधि^(५८) । इति 'पृथिव्यां', वर्त्तमानानां अस्माकं
'स्वं रजः' स्वकीयं पापं, 'यत्', अस्ति । 'आन्तरीक्षे' सर्वतो-
न्तरिक्षलोके, 'विरोदसी' विशेषेण रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः, य-
त्पापमस्ति । अत्र रोदस्योः पृथक् उक्तत्वात् पृथिव्यां इतिपदेन
भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानः पाताललोको विवक्षितः । सर्वेष्वपि
लोकेषु तत्तज्जन्मान्यनुभवताम् अस्माकं यत् पापम् आसीत्, 'तत्'
सर्वं पापं, तदनुष्ठातृन् 'इमान्' अस्मांसु, 'वरुणः', 'पुनातु'
शोधयतु, पापं विनाशय शुद्धान् अस्मान् करोतु । कीदृशो
वरुणः, 'आपः' जलस्वामित्वेन तद्रूपः । अधानि मर्षयति
विनाशयति इति 'अघमर्षणः' ॥ तादृशः, 'एषः' वरुणः, 'भूतस्य'
अतीतस्य, 'भुवनस्य' प्राणिजातस्य, 'गोप्ता' रक्षिता । तथा
भाव्यस्य, भविष्यतोपि अग्रतः 'गोप्ता' । 'एषः' वरुणः, 'पुण्य-
कृतां' जीतिष्ठामादिकारिणां, 'लोकान्', प्रयच्छति इति
शेषः । 'एषः' वरुणः, 'मृत्योः' सर्वप्राणिमारकस्य यमस्य, सम्ब-
न्धिनं 'हिरण्मयं' लोकविशेषं, पापिनां प्रयच्छतीति शेषः ॥
यत्र 'हिरण्मयं' ब्रह्माण्डरूपं, 'सुवः' स्वर्गशब्दोऽभिधेयं, 'द्यावा-
पृथिव्योः' द्युलोकभूलोकयोः, 'संश्रितं' प्रवर्त्तते । हे वरुण,

स नः सुवः सः शिशाधि^{५९} । (६०) आर्द्रं ज्वलति ज्यो-
तिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि । योहमस्मि
ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहं

‘सः’, त्वं ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘सुवः’ तादृशं स्वर्गलोकं,
‘शिशाधि’ मम्यक् अनुगृहाण ॥

इति तिसृभिः ऋग्भिः स्नातवतः पुरुषस्य आचमनार्थं
मन्त्रमाह । (६०) “आर्द्रं ज्वलति • मां जुहोमि स्वाहा” (६०)
इति । यत् एतत् उदकरूपं ‘आर्द्रं’, तदेतत् स्वाधि-
ष्ठानचैतन्येन ‘ज्वलति’ प्रकाशते । तच्च अधिष्ठानरूपं ‘ज्योतिः’,
‘अहमस्मि’ । देहेन्द्रियादिभ्यो विवेचितस्य मम तदेवाधिष्ठान-
चैतन्यं स्वरूपं इत्यर्थः । तदेव उपपाद्यते, ‘ज्योतिर्ज्वलति’,
इत्युक्तं तत् ‘ज्योतिः’, ब्रह्मैव । अतो ‘ज्योतिरहमस्मि’, इति वाक्येन
‘ब्रह्माहमस्मि’, इत्युक्तं भवति, नच पूर्वमिद्धं* जीवात्मनः
स्वरूपं विनाशरूपान्तरस्य ब्रह्मत्वलक्षणस्य प्राप्तिर्भवति । किन्तु
‘योहं’ पुरा जीवः, ‘अस्मि’, स एव इदानीं ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ।
वस्तुतो ब्रह्मण्येव मयि पूर्वमज्ञानाज्जीवत्वमारोपितमासीत् ।
तस्मिन् अज्ञाने विवेकेनापनीते सति वस्तुतः पूर्वमिद्धमेव ‘ब्रह्म-
स्वरूपं’ इदानीं अनुभविता ‘अस्मि,’ नतु नूतनं किञ्चित्

* पूर्वमिदं E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मां जुहोमि स्वाहा^(६०)।^(६१) अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो
भूणहा गुरुतल्पगः । वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्
प्रमुच्यते^(६२)।^(६३) रजोभूमिस्त्वं माः रोदयस्व प्रवदन्ति

ब्रह्मत्वमागतं । तस्मात् 'अहमेव,' अहंब्रह्मभावानुभववेलाया-
मपि* पूर्वसिद्धोऽहमेव न तु येषित्यग्निध्यानवदुपचरितं ब्रह्मत्वं ।
तादृशः 'अहं,' जलरूपं 'मां,' 'जुहोमि' उदराग्नौ प्रक्षिपामि ।
हविःप्रदानवाची 'स्वाहा'शब्दः । मद्देहवर्त्तिभ्यो देवेभ्यो जल-
रूपं हविर्दत्तम् इत्यर्थः ॥

आचमनात् ऊर्ध्वं पुनरपि स्नाने मन्त्रमाह ।^(६१) "अकार्य-
कार्यवकीर्णी • तस्मात् पापात्प्रमुच्यते"^(६२) इति । अकार्यं
शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं, तत्कर्तुं शीलं यस्यासौ
'अकार्यकारी' । प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवान् 'अवकीर्णी,' । ब्राह्मण-
सुवर्णहर्त्ता 'स्तेनः' । वेदवेदाङ्गविद् ब्राह्मणः, गर्भो वा भूणः,
तं हन्ति इति 'भूणहा' । गुरुदारगामी तु 'गुरुतल्पगः' ।
एतादृशपापकारिणम् अपि मां 'अघमर्षणः' पापविनाशकः,
'अर्षां,' स्नामी 'वरुणः,' 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'पापात्,' 'प्रमुच्यते'
मोचयति ॥

रहस्यपापक्षयार्थं स्नानमन्त्रमाह ।^(६३) "रजोभूमिस्त्वं माः

* अहं ब्रह्मत्वानुभववेलायामिति F, चिह्नितपुस्तकपाठः । अहं
ब्रह्मतत्त्वानुभववेलायामिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

धीराः^{(६२)*} । ^(६२)आक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मन् जन-
यन् प्रजा भुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधि सानो
अव्ये वृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्द्रः^(६२) ॥ १५ ॥

पुनात्वघमर्षणः^{*(६२)} इति । ‘रजः’ रजःपापस्य, ‘भूमिः’
स्थानभूतः, अहं, अतो हे देव ‘त्वं’, तत्पापफलभूत-यातनया
‘मां रोदयस्व’ । यद्यप्येतत्तवोचितं तथापि ‘धीराः’ बुद्धिमन्तः,
शास्त्रपारङ्गताः, मामनुगृह्यन्त एव ‘प्रवदन्ति’ । तदीयं वाक्य-
मुदाह्रियते । ‘ऋषयः’ वशिष्ठमुखाः, एनं स्नानकारिणं ‘पुनन्तु’
शोधयन्तु । तथा ‘वसवः’ अष्टसङ्ख्याकाः, एनं ‘पुनन्तु’ । ‘वरुणः’,
‘अपि एनं ‘पुनातु’ । ‘अघमर्षणः’ पापविनाशकोऽन्योऽपि देवः,
एनं ‘पुनातु’ । एवं धीरैर्महद्भिरनुगृहीतत्वात् दृष्ट्यादिभिः
पूतं मां त्वमपि यमदेव मा बाधस्व, अनुगृह्याण, इत्यर्थः ।

स्नानादूर्ध्वं जघं मन्त्रमाह । ^(६२)“आक्रान्त्समुद्रः प्रथमे
वावृधे सुवान इन्द्रः”^(६२) इति । समुद्रवत् प्रौढत्वात्
समोदाख्यपरमानन्दस्वभावत्वात् वा ‘समुद्रः’ परमात्मा, स
च सर्वं जगत् ‘आक्रान्’ आक्रान्तवान्, व्याप्तवान् । किं कुर्वन्,
‘प्रथमे’ सृष्टेरादिकाले, ‘प्रजा जनयन्’ । कीदृशे प्रथमकाले,

* भाष्यपुस्तकद्वयवृत्तमूलपाठे प्रवदन्ति धीरा इत्यस्योत्तरं पुनन्तु
ऋषयः पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षण इत्यधिकः पाठः ।
असंख्यव्ययतुर्वापि मूलपुस्तकेषु नैव पाठो दृश्यते ।

परस्तात्^(१) । यशः^(२) । गुहासु^(३) । मम^(४) । चक्रतु-
 एडाय धीमहि^(५) । तीक्ष्णादङ्घ्राय धीमहि^(६) । परि^(७) ।
 प्रतिष्ठितं^(८) । देभुः^(९) । यच्छतु^(१०) । दधातन^(११) ।
 अङ्गः^(१२) । अर्णवः^(१३) । सुवः^(१४) । राजा, एकं च^(१५) ।
 रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः षण्मुख एव च ।
 गरुडो ब्रह्मविष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च ॥
 आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि ।
 म(१) । म(२) । व(३) । च(४) । म(५) । सु(६) ।
 वे(७) । ना(८) । व(९) । भा(१०) । वै(११) । का-
 त्यायनाय(१२) ॥

‘विधर्म्मन्’ प्राणिभिः पूर्वकल्पे अनुष्ठिता विविधा धर्मा यस्मिन्
 काले स्वफलदानार्थं उद्बोध्यन्ते, सोऽयं विधर्म्मा तस्मिन् । म
 च परमात्मा ‘भुवनस्य’, पालकत्वात् ‘राजा’ । स्वभक्तानां
 कामानां वर्षणहेतुत्वात् ‘वृषा’ । ईदृशः, सर्वत्र व्याप्तवान् ।
 किञ्च । ‘सानो’ सानौ, पर्वतपार्श्वभागे । श्रुत्यन्तरे तं ब्रह्म-
 गिरिः इत्याचक्षत इति श्रवणात् ब्रह्मावबोधयोग्यो देहो
 गिरिः, तदवयवः सानुः, हृदयपुण्डरीकं, तच्च ‘पवित्रं’ वाह्य-
 देहावयववदुच्छिष्टस्पर्शादिदोषाभावात् शुद्धं, ‘अधि’ पुरुषार्थहे-
 तुव्यामस्यानत्वात् इतरावयवेभ्योऽप्यधिकं, अतएव ध्यातृणाम-

(६५) जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति
वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं

वनस्य पालनस्य हेतुत्वात् 'अव्यं' हिमवत्पुत्र्या गौर्या ब्रह्मविद्या-
भिमानिरूपत्वात् गौरीवाचक उमाशब्दो ब्रह्मविद्यामुप-
लक्षयति । अत एव तलवकारोपनिषदि ब्रह्मविद्यामूर्त्तिप्रस्तावे
ब्रह्मविद्यामूर्त्तिः पथते, बज्रशोभमाना तु मां हैमवतीं होवाच
इति । तद्विषयः परमात्मा तथा उमया सह वर्त्तमानत्वात्
'सोमः', स च सानौ हृदयपुण्डरीके 'वृहत्' ब्रह्म यथा भवति
तथा, 'वावृधे' वृद्धिं प्राप्नोति, पूर्वं अविद्यावृत्तलेन मद्बुद्धितो
जीवो भूत्वा तस्यामविद्यायां विद्ययापनीतायां ब्रह्मत्वाविर्भा-
वात् प्रवृद्ध इव भासत इत्यर्थः । स च सोमः, 'सुवानः'
जीवानां धर्माधर्मयोः प्रेरकः, 'इन्दुः' फलदानेन चन्द्र-
वदाह्लादहेतुः ॥

अथानिष्टपरिहारार्थत्वेन जया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रैका-
मृचामाह । (६५) "जातवेदसे सुनवाम ० नावेव सिन्धुं
दुरितात्यग्निः" (६५) इति । वेदांसि वेदनानि ज्ञानानि तानि
जातान्युत्पन्नानि यस्मात् अग्नेः सोऽयं जातवेदाः, आधानेन
संस्कृतेभ्यो पश्चात्तदा तदा कर्त्तव्यविषयाणि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते,
तस्मै 'जातवेदसे' । यागकाले लतात्मकं 'सोमं', 'सुनवाम'
अभिषुतं करवाम । स्वयं सर्वं वेत्ति इति 'वेदः' अग्निः,

दुरितात्यग्निः^(६४) । ^(६५)तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं
 वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां । दुर्गां देवीं शरणमहं
 प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः^(६५) । ^(६६)अग्ने त्वं पारया

स च 'अरातीयतः' अस्मास्वरातिवं शत्रुलमिच्छतः पुरुषान्,
 'निदहाति' नितरां भस्मीकरोति । किञ्च । 'सः' अग्निः,
 'नः' अस्माकं, 'विश्वा दुर्गाणि' सर्वा आपदः, 'अतिपर्षत्'
 अतिशयेन नाशितवान्, इत्यर्थः । किञ्च । यथा लोके 'नावा',
 'सिन्धु' समुद्रं, नाविकस्तारयति, तथा 'अग्निः', 'दुरितानि',
 पापानि, अतिशयेन तारयति इति शेषः ॥

द्वितीयामृचमाह । ^(६५)"तामग्निवर्णान्तपसा ० सुतरसि
 तरसे नमः"^(६५) इति । येयं नवदुर्गा कल्पादिषु मन्त्रशास्त्रेषु
 प्रसिद्धा, 'तां दुर्गां देवीं', 'अहं शरणं प्रपद्ये' । कीदृशीं,
 अग्निसमानवर्णां, 'तपसा' स्वकीयेन सन्तापेन, 'ज्वलन्तीं' अस्म-
 च्छत्रून् दहन्तीं, विशेषेण रोचते स्वयमेव प्रकाशत इति विरोचन,
 परमात्मा, तेन दृष्टत्वात् 'वैरोचनीं', 'कर्मफलेषु' स्वर्गपशु-
 पुत्रादिषु निमित्तभूतेषु, 'जुष्टां' उपामकमेवितां । हे 'सुतरसि'
 सुष्ठु संसारतरणे हेतो देवि, 'तरसे' तारयिष्यै तुभ्यं, 'नमः',
 अस्तु ॥

द्वितीयामृचमाह । ^(६६)"अग्ने त्वं पारया ० तनयाय शंभोः"^(६६)
 इति । हे अग्ने 'नवः' स्तोतव्यः, 'त्वं', 'अस्मान्', 'स्वस्तिभिः',

नव्यो अस्मान् स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी
 बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः^(६६) ।
^(६७)विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुन्न नावा
 दुरिताऽतिपर्धि । अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं

क्षेमकारिभिः उपायैः, 'विश्वा दुर्गाण्यति' सर्वा अपदोऽतिशयेन
 लङ्घयित्वा, 'पारय' संसारस्य परतीरन्वय । 'नः', अस्माकं, त्व-
 त्पदादात् 'पूश्च' या निवासयोग्या पुरी सत्यपि, पृथिवी, सा
 विस्तीर्णा भवतु । 'उर्वी' सर्वस्य निष्पादनयोग्या भूमिरपि,
 'बहुला', भवतु । तच्च 'तोकाय तनयाय' अस्मदपत्याय तदीय-
 पुत्राय च, 'शंयोर्भव' सुखस्य मिश्रयिता भव ॥

चतुर्थीभूतमाह । ^(६७)"विश्वानि नो दुर्गहा ० बोध्यविता
 तनूनां"^(६७) इति । हे 'जातवेदः', 'दुर्गहा' सर्वामामापदाम-
 पहन्ता, । त्वं 'विश्वानि दुरिता' सर्वाणि पापानि, 'नावा',
 'सिन्धुं न' समुद्रमिव, 'नः' अस्मान्, 'अतिपर्धि' अतिशयेन तार-
 यसि । हे 'अग्ने', 'अत्रिवत्' आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वेन
 अत्रिशब्दवाच्यो जीवन्मुक्तो महर्षिः, "आत्मौपम्येन भूतानां दयां
 कुर्वीत मानवः" इत्येतच्छास्त्रमनुसृत्य, "सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे
 सन्तु निरामयाः" इत्येवं मनसा यथा यथा सर्वदा भावयति,
 तथा त्वमपि 'मनसा', 'गृणानः' गृणान् उच्चारयन् भावयन्,

बोधयिता तनूनां^(६७) । ^(६८)पृतनाजितः सहमान-
 मुग्रमग्निः हुवेम परमात्सधस्थात् । स नः पर्षदति
 दर्गाणि विश्वा क्षामहेवो अति दुरितात्यग्निः^(६८) ॥
^(६९)प्रत्नोषि कमीद्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च
 सत्सि । स्वाच्चाग्ने तनुवम्पिप्रयस्वास्मभ्यश्च सौभगमा-
 यजस्व^(६९) । गोभिर्जुष्टमयुजो निषिक्तन्तर्वेन्द्र विष्णो-

‘अस्माकं’, ‘तनूनाम्’, ‘अविता’ रक्षिता भूत्वा, ‘बोधि’ बुध्यस्व,
 सावधानो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमीष्ट्यमाह । ^(६८)“पृतनाजितः सहमानमुग्रमग्निः
 अति दुरितात्यग्निः”^(६८) इति । पृतना परकीयमेना जयतीति
 ‘पृतनाजित्’, तं, अतएव ‘सहमानं’ शून्यमभिभवन्तं । ‘उग्रं’ भी-
 तिहेतुं, ‘अग्निं’ ‘परमात्’ उत्कृष्टात् ‘सधस्थात्’ स्वकैः भृत्यैः
 महावस्थानदेशात्, ‘हुवेम’ आह्वयाम । स न इत्यादि पूर्ववत् ।
 किञ्च ‘अग्निर्देवः’ ‘क्षामत्’ अस्मादपराधान् क्षममाणः, ‘अति
 दुरिता’ अतिशयितानि पातकानि ब्रह्महत्यादीनि अतिलङ्घ-
 यतीति शेषः ॥

षष्ठीष्ट्यमाह । ^(६९)“प्रत्नोषि कमीद्यो । सौभगमाय-
 जस्व”^(६९) इति । हे अग्ने त्वं ‘अध्वरेषु’ यागेषु, ‘ईद्यः’ स्तुत्यः
 सन् ‘कं’ सुखं, ‘प्रत्नोषि’ विस्तारयसि । ‘सनाच्च’ कर्मफलस्य दा-
 तापि सन् ‘होता’ होमनिष्पादकः, ‘नव्यः’ स्तुत्योऽपि भूत्वा ‘सत्सि’

रनुसञ्चरेम । नाकस्य पृष्ठमभिसंवसानो वैष्णवी
लोक इह मादयन्तां ॥

अग्निः, चत्वारि च ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय
स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः सुवश्चन्द्र-

सीदसि, यागदेशे तिष्ठसि । अतो हे 'अग्ने', 'स्वाच्च' स्वकीया-
मपि, 'तनुवं', 'प्रियस्व' अस्मदीयहविषा प्रीणय, ततः 'अस्म-
भ्यच्च', 'सौभगं' शोभनभाग्योपेतत्वं, 'आयजस्व' सर्वतो देहि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ हेमार्थान्महाव्याहृतिसञ्ज्ञकान् मन्त्रानाह । (१) "भूर-
ग्नयं पृथिव्यै ० भूर्भुवः सुवरोम्" (२) इति । भूर्भुवः सुवरोमिति
त्रोणि पदान्यव्ययानि तानि च व्यस्तरूपेण समस्तरूपेण च
मन्त्रचतुष्टयरूपतां* प्रतिपाद्याग्न्यादिदेवताप्रतिपादकानि । तथा
सत्ययमर्थः सम्पद्यते । 'भूः', इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्याग्नये, तन्मन्त्र-

* चतुष्टयपरतामिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो
भूर्भुवः सुवरोम्^(१) * ॥ अनु० † २ ॥

प्रतिपाद्यायै 'पृथिव्यै', च 'स्वाहा' सुज्ञतमिदं द्रव्यमस्तु इति ।
एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु मन्त्रेषु योज्यं । अत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वात्
सर्वहोमसाधारणमाज्यमेव द्रव्यमित्यवगन्तव्यम् । फलविशेषस्या-
नुक्तत्वात् पापक्षयोऽत्र साधारणं फलं द्रष्टव्यं ‡ । 'चतुर्भिर्मन्त्रै-
र्यथाशक्ति ऊत्वा अन्ते प्राङ्मुखः 'नमो देवेभ्यः', इति मन्त्रेणोप-
तिष्ठेत । पश्चादक्षिणाभिमुखः 'स्वधा पितृभ्यः', इति मन्त्रेणोप-
तिष्ठते । 'स्वधा'शब्दः पितृप्रियं नमस्काराद्युपचारं ब्रूते । 'भूर्भुवः
सुवः', इति लोकत्रयेऽपि पापरहितो भवामि । 'ॐ' इत्ययं
शब्दः अङ्गीकारवाचित्वात् तत्र तत्रोचितार्थाङ्गीकारं प्रतिपाद-
यति । नारायणाख्येनेश्वरेण मुनिना वा दृष्टत्वादयं प्रपाठको
नारायणीयः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वितीयोऽनुवाकः ॥

* सुवरम् ओम् इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।

† अक्सल्लब्धेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु भूरमये पृथिव्यै इत्यनुवाकस्तृ-
तीयत्वेन परिगणितः । परन्तु भाष्यकारेणायमनुवाको द्वितीयत्वेन
परिगृहीतः ।

‡ दृत्तं पापक्षयोऽत्र साधारणं फलमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवोन्न वायवेन्तरि-
क्षाय स्वाहा सुवरन्नमादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः
सुवरन्नं चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्व-
धा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवरन्नमोम्^(१) ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो
वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा सुवरादि-

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अन्नसृष्टिकामस्य तेष्वेव मन्त्रेषु पाठान्तरमाह । (१) “भूरन्नमग्नये
पृथिव्यै ० सुवरन्नमोम्”^(१) इति । अन्नद्रव्यं स्वाङ्गतमस्तु ।
समृद्धं ‘अन्नं’, ‘ओम्’ प्राप्नोमि, इत्येतावानेव विशेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूजाकामस्य पुनरप्यन्यपाठमाह । (१) “भूरग्नये च ० सुव-
मंहरोम्”^(१) इति । ‘महते’ प्रौढाय पूज्याय, वा हिरण्य-

त्याय॑ च दि॒वे च म॒ह॒ते च॒ स्वा॒हा भूर्भुवः॑ सु॒वश्च॑न्द्र-
म॒से च॒ नक्ष॑त्रेभ्यश्च दि॒ग्भ्यश्च॑ म॒ह॒ते च॒ स्वा॒हा नमो॑ दे-
वेभ्यः॑ स्व॒धा पि॒त॒भ्यो भूर्भुवः॑ सु॒वर्म॑ह॒रोम्^(१) ॥

अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) पा॒हि नो॑ अ॒ग्न ए॒न॒से स्वा॒हा । पा॒हि नो॑ वि॒श्व-

ग॒र्भाय॑, 'च'कारैस्तत्तद्देवतानां सेवका देवाः परिगृह्यन्ते । ते-
भ्योऽपि स्वाङ्गतमित्युक्तं भवति । 'महरोम्' पूजां प्राप्नुवामि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पूर्वत्र भूरग्नये इत्यनुवाके सर्वसाधारणाः पापक्षयार्था होम-
मन्त्रा उक्ताः । अथ प्रतिबन्धनिवारणेन मुमुक्षोर्ज्ञानप्राप्त्यर्था
होममन्त्रा उच्यन्ते । (१) "पा॒हि नो॑ अ॒ग्ने ० श॒तक्र॑तो स्वा॒हा"^(१)
इति । हे 'अग्ने', 'नः' अस्मान्, 'एनसः' ज्ञानप्रतिबन्धकात्
पापात्, 'पाहि' रक्ष । तुभ्यमिदं स्वाङ्गतमस्तु । 'नः' अस्माकं, 'विश्व-
वेदसे' कृत्स्नतत्त्वज्ञानसिद्ध्यर्थं, 'पाहि' तत्साधनसम्पादनेन पालय,
तदर्थं तुभ्यं इदं स्वाङ्गतमस्तु । विशेषेण भानं दीप्तिः विभा सैव
वसु धनं यस्याग्नेः सोऽयं विभावसुः । हे 'विभावसो', 'यज्ञ'

वेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसे स्वाहा । सर्वं
पाहि शतक्रतो स्वाहा^(१) ॥

* पाहि नो अम एकया । पाह्युत द्वितीयया । पा-
ह्यूर्जं तृतीयया । पाहि गोभिश्चतसृभिर्वसे स्वाहा ॥
अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) यश्चन्द्रसामृषभो विश्वरूपश्चन्द्रोभ्यश्चन्द्राः स्म-
विवेश । सताः शिष्यः † प्रोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ

विविदिषाहेतुत्वेनास्माभिरनुष्ठेयमानं, 'पाहि' निर्विघ्नेन समाप्तिं
नीत्वा पालय । शतसङ्ख्याकाः क्रतवो येनाग्निना निष्पाद्यन्ते सोऽयं
शतक्रतुः । हे 'शतक्रतो', 'सर्व' ज्ञानसाधनं गुरुशास्त्रादिकं, 'पाहि' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि षष्ठमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ ज्ञानप्रतिपादककृत्स्नवेदान्तशक्तिकामेन जयं मन्त्रमाह ।

(१) यश्चन्द्रसामृषभः । भूर्भुवः सुवश्चन्द्र ओम्^(१) इति ।
'यः' प्रणवः, 'चन्द्रसां' वेदानां मध्ये, 'रुषभः' श्रेष्ठः, 'विश्वरूपः'

* एतन्मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति ।

+ B, J, N, O, Q चिह्नितपुस्तके सचाः शिष्य इति पाठः ।

इन्द्रियाय ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भू-
र्भुवः सुवम्बुन्द ओम्^(१) ॥ ६ ॥

सर्वजगदात्मकः, एतदेदसारत्वं विश्वरूपत्वञ्च सांहित्यामुपनिष-
दि प्रपञ्चितं । तादृशः प्रणवः 'कन्दोभ्यः' वेदेभ्यः, प्रादुर्भूत-
इति शेषः । वेदसारत्वेन प्रजापतेः प्रत्यभादित्यर्थः । सः पुनः
'कन्दांसि' गायत्र्यादीनि, 'आविवेश' । कन्दोभिरुपलक्षितेषु
मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । तथाच प्रपञ्चसारेऽभिहितं । अस्य तु वेदा-
दित्वात्सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादाविति । तेन प्रणवेन प्रतिपाद्यः
'इन्द्रः' परमैश्वर्ययुक्तः परमात्मा, 'उपनिषत् प्रोवाच' उपनिषदं
ब्रह्मविद्यां सर्ववेदान्तसिद्धां उक्तवान् । कीदृश इन्द्रः, 'सतां
शिक्यः' सङ्घिः कर्मानुष्ठायिभिरुपासकैर्ज्ञानिभिश्च प्राप्तुं शक्यः,
'ज्येष्ठः' कारणत्वेन सर्वस्मात्प्रथमः । किमर्थं विद्यामुक्तवानि-
त्युच्यते । 'ऋषिभ्यः' ऋषीणामन्तर्मुखानां जिज्ञासूनां, 'इन्द्रि-
याय' ज्ञानसामर्थ्याय, अतोऽहं तत्प्रतिबन्धनिवारणाय 'देवेभ्यः
पितृभ्यः', च 'नमस्करामि । 'भूर्भुवः सुवरोम्' लोकत्रयावस्थि-
तान् प्राप्नोमि । देवानिति शेषः । एतदेवाभिप्रेत्य केचिद् भूर्भुवः
सुवम्बुन्द ओमिति पठन्ति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः

(१) नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता
भूयासं कर्णयोः श्रुतं मा चोद्वं ममामुष्य ओम्^(१) ॥
अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) श्रुतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ लब्धानां वेदानामविस्मरणाय जप्यं मन्त्रमाह । (१) “नमो
ब्रह्मणे ० ममामुष्य ओम्”^(१) इति । ‘ब्रह्मणे’ जगत्कारणाय,
‘नमः’, ‘अस्तु’ । तत्प्रसादान्मदीये चित्ते ग्रन्थतदर्थयोः ‘धारणं’,
अस्तु । ‘निराकरणं’ विस्मरणं यथा न भवति तथा, ‘धार-
यिता भूयासं’ । ‘अमुष्य’ इत्यं प्रार्थयमानस्य ‘मम’, ‘कर्णयोः’,
यत्किञ्चिद्देशास्त्रादिकं यदा कदाचिदपि ‘श्रुतं’, आसीत्
तत्सर्वं हे देव ‘मा चोद्वं’ मा विनाशय । ततोऽहं ‘ओम्’
प्राप्नुयां, स्थिरं धारणमिति शेषः ।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि सप्तमोऽनुवाकः ॥

शमस्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवः सुवर्ब्रह्मैतदुपा-
स्वैतत्तपः^(१) ॥ अनु० ८ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अथ ज्ञानसाधनं यत्तपश्चि तैकाग्र्यमस्ति “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च
ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः” इति श्रुतेः । तत्तपः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मस्वरूप-
तयै प्रशंसति । यद्वा । तथाविधतपःसिद्ध्यर्थं जयं मन्त्रमाह ।
(१) “ऋतं तपः सत्यन्तपः ० ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः”^(१) इति ।
‘ऋतं’ मनसा यथार्थवस्तुचिन्तनं, ‘सत्यं’ वाचा यथार्थभाषणं ।
‘श्रुतं’ वेदस्य पूर्वोत्तरभागार्थावबोधायोभयोर्मामांसयोः श्रवणं ।
‘शान्तं’ शान्तिः बाह्येन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियोपरतिः । ‘दानं’ धनेषु स्व-
तन्निवृत्तिः परस्वत्वापादनपर्यन्ता । ‘यज्ञः’ अग्निहोत्रादिः । तदे-
तत्सर्वमर्वाचीनं ‘तपः’ भूरादिलोकत्रयात्मकं विराड्देहरूपं ।
यत् ‘ब्रह्म’, अस्ति, हे मुमुक्षो ‘एतत्’ ब्रह्म, ‘उपास्व’ विजा-
तोऽयप्रत्ययरहितं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कुरु, तत् ‘एतत्’ उपासनं,
उत्तमं ‘तपः’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मपनिषदि अष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) यथा वृक्षस्य समुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं
पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति यथासिधारां क-

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ विहितानुष्ठानरूपं पुण्यं ज्ञानसाधनतया प्रशंसति ।
निषिद्धाचरणं* ज्ञानप्रतिबन्धकतया निन्दति । (१) “यथा वृक्षस्य
समुष्पितस्य ० आत्मानं जुगुप्सेत्” (१) इति । लोके ‘वृक्षस्य’
उद्यानादौ स्थितस्य चम्पकपाटलकेतकीपुन्नागादेः, ‘समुष्पितस्य’
सम्यग्विकसितपुष्पोपेतस्य, यः ‘गन्धः’ सुरभिः, अस्ति, सोऽयं ‘दू-
रात्’ देशात्, ‘वाति’ वायुना सहागच्छति । ‘एवं’, पुण्यकर्मणः,
जोतिष्टोमादेः, सत्कीर्त्तिः सुगन्धसमाना ‘दूरात् वाति’ मनुष्य-
लोकात् स्वर्गे गच्छति, तस्मात् पुण्यमनुष्ठेयं । अथ पापस्य दृ-
ष्टान्त उच्यन्ते । ‘यथा’, लोके राजा अमात्यादीनां विनोदाय
प्रवृत्तः वंशाग्रवृत्तादिदुर्घटव्यापारेष्वत्यन्तकुशलमनाः कश्चिद्
‘कर्त्तुं’ कृपादावगाधे कस्मिंश्चिद्गर्त्तविशेषे, ‘अविहितां’ प्रसारितां,
‘असिधारां’ खड्गधारां, ‘अवक्रामेत्’ पादाभ्यां धाराया उपरि-
गन्तुं प्रवर्त्तते । तदानीमसौ मनस्येवं विचारयति, ‘यत्’ यदि,
‘युवे ऊवे’ हकारो व्यत्ययेन यकारस्थाने पठितः, अतएव केचिद्
युवे युवे इति पठन्ति,—यौमि यौमि पुनः पुनः पादमसि-
धाराया मिश्रयामीत्यर्थः । तदानीमहं ‘विहृदिष्यामि’, ‘कर्त्तुं

* निषिद्धाचरणरूपन्त इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नैवहितामवक्रामेद्यद्युवे हुवे* ह वा विह्वदिष्यामि कर्त्तं
पतिष्यामीत्येवमनृतादात्मानं जुगुप्सेत्^(१) ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां नि-

वा पतिष्यामि, अहमित्येतमर्थं 'ह'शब्दो ब्रूते । लकारस्थाने
व्यत्ययेन दकारः । अग्निधारायां पादस्य दृढस्पर्शं पादच्छेदेनाहं
विह्वलितो विवशो भविष्यामि, दृढस्पर्शाभावे त्वधोवर्त्तिन्यगाधे
गर्त्ते पतिष्यामि, 'इति एवं', पापे वर्त्तमानः पुरुषः विचार-
येत् । यदि पापं प्रकटं कुर्यां तदानीमिह लोके निन्दितो भवि-
ष्यामि, तत्परिहाराय अप्रकटं कुर्यां, तदापि नरके पतिष्यामीति,
ईदृग्विचारयुक्तः पुरुषः 'अनृतात्' पापात्, 'आत्मानं', 'जुगुप्सेत्'
धिङ् मां लोकद्वयभ्रंशहेतुमिति† निन्दित्वा पापात् निवारयेत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि नवमोऽनुवाकः ॥

इति प्रथमखण्डः समाप्तः ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

यथोक्तप्रशंसोपेतपुण्यानुष्ठानेन निषिद्धाचरणवर्जितेन शुद्धा-
न्तःकरणस्य पुरुषस्य तत्त्वमुपदेष्टुमयमनुवाक आरभ्यते । तत्र प्रथ-

* युवे युवे इति B, J, I, N, O, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† नाशहेतुमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्र-
सादान्महिमानमीशं^(१) । ^(२)सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्

माष्टचमाह । ^(१)“अणोरणीयान्महतः ० प्रसादान्महिमान-
मीशं”^(२) इति । सच्चिदानन्दैकरसः परमेश्वरः सर्वाधिष्ठत्वेन*
सर्वस्य जगतः स्वरूपत्वादात्मशब्देनोच्यते । आत्मशब्दश्च स्वरूप-
वाचीति प्रसिद्धं । मायाकार्यभूते लौकिकव्यवहारे सूक्ष्मत्वेन
प्रसिद्धः, परमाणुर्गुणाकादिरणुशब्दवाच्यः । तस्मादप्ययमात्म-
श्रुतिश्रुतेन सर्वसूक्ष्मत्वात् ‘अणीयान्’ आकाशदिगादयः परि-
माणाधिक्यत्वात्लोके महच्छब्दवाच्याः । ततोऽप्ययं ‘आत्मा’,
श्रुतिश्रुतेनाधिक्यत्वात् ‘महीयान्’ । परमाणुगुणाकादीनां अस्म-
दादिप्रत्यक्षगम्यत्वाभावेऽपि योगिजनचक्षुर्गम्यत्वमस्ति । तदप्या-
त्मनो नास्तीत्यभिप्रेत्य अणीयस्त्वमुक्तं । आकाशदिगादीनामे-
कब्रह्माण्डवर्त्तित्वात् तादृशब्रह्माण्डलक्ष्णोऽधिक्यज्ञानत्वमभिप्रेत्य
महीयस्त्वमुक्तं । तादृशः परमात्मा ‘अस्य’ देवमनुष्यादिरू-
पस्य, ‘जन्तोः’, ‘गुहायां निहितः’ । गुहाशब्देन हृदयपुण्डरी-
कमध्यवर्त्तिनी बुद्धिरुच्यते । गुह्यसंवरण इत्यस्माद्धातोर्न्यन्ने
गुहाशब्दः । बुद्धिश्च हृदयपुण्डरीकेन संवृता तन्मध्यवर्त्तिनीत्वात्
तस्यां बुद्ध्यावस्य परमात्मनो निहितत्वं नाम विद्ययोपलभ्यमा-
नत्वं, नतु बुद्ध्यावाधेयत्वं । सर्वजगदाधारस्य तदसम्भवात् ।
‘तं’ तथावस्थितं, ‘ईशं’, शमादिगुणयुक्तोऽधिकारी पुरुषः

* सर्वाधिष्ठानत्वेनेति ५ चिह्नतपुस्तकपाठः ।

सप्तार्चिषः सप्तमिधः सप्त जिह्वाः । सप्त इमे लोका
येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त^(२) ।

‘पश्यति’ साक्षात्करोति । स चाधिकारः ‘धातुः प्रसादात्’,
उपजायते । धाता, जगतो विधाता परमेश्वरः, तस्य प्रसादः,
अनुग्रहः । तथा च पूर्वार्च्यैरुक्तं । “ईश्वरानुग्रहादेषां पुंसा-
मद्वैतवासना । महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते”* इति ।
लीदृशमीशं, ‘अकतुं’ सङ्कल्परहितं, स्त्यन्नपानादिभोगजातं समी-
चीनमितिसङ्कल्पनं जीवस्यैव न त्वीशस्य । सङ्कल्पहेतुभूतान्तःकर-
णोपाधेरभावात् । अतो निरुपाधिकत्वात् ‘महिमानं’ अतिशयेन
महान्तं । ईदृशं परमेश्वरं साक्षात्कृत्य ‘वीतशोकः’ जन्ममर-
णादिशोकरहितो भवति ॥

द्वितीयानुचमाह । (१) “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति • निहिताः
सप्त सप्त”^(१) इति । शुद्धान्तःकरणैर्जातयो यः परमात्मा उक्तः ।
तत्र शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणार्थं जगत्कारणत्वमुच्यते । ‘तस्मात्’
परमात्मनो मायाशक्तिविशिष्टात्, ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति’ । अन्यत्र
सप्त वै शीर्षणाः प्राणा इत्युक्तत्वात् । शिरोवर्त्तिसप्तच्छिद्र-
गताः सप्तसङ्ख्याकाश्चक्षुरादयः प्राणाः परमेश्वरादुत्पद्यन्ते । द्वे
चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे, द्वे नासिके, मुखमेकमिति सप्तत्वं । तेषां चक्षुरा-
दीनां स्वस्वविषयप्रकाशनशक्तयः ‘सप्तार्चिषः’ । तैरर्चिभिर्गृह्य-

* द्वित्राणामेव जायते इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्राणाः प्राणा इत्युक्तत्वात् इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूत-

माणत्वेन 'सप्त'सङ्ख्याका विषयाः 'समिधः' । विषयैर्हीन्द्रियाणि
समिध्यन्ते प्रकाशयुक्तानि क्रियन्ते । यथैकस्यापि चक्षुरिन्द्रियस्य
गोलकभेदेन द्वित्वं । तथा रूपाण्येकस्य वामदक्षिणरूपया-
हकचक्षुर्वृत्तिभेदात् द्वित्वं द्रष्टव्यं । एवं शब्दगन्धयोर्द्वित्वे सति
विषया सप्त सम्पद्यन्ते । अथवा समिच्छब्देन सप्तसङ्ख्या इ
सम्बध्यते किन्तु जिज्ञाशब्देन । अग्निजिज्ञानाञ्च सप्तलमायर्वणि-
कैरास्मात् । "कालो करालो च मनोजवा च सुलोहिता चापि
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति
सप्त जिज्ञाः" इति ॥ ताश्च परमेश्वरात् प्रभवन्ति । 'इमे'
भूरादयः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः 'लोकाः', 'तस्मात् प्रभवन्ति' । तेषु
सप्तसु लोकेषु देवमनुष्यादिशरीरवर्तिनः 'प्राणाः', 'चरन्ति' ।
तादृशा लोका उत्पन्ना इति पूर्वचान्वयः । गुहा, बुद्धिः,
तस्यां शेते, उपलभ्यते, इति 'गुहाशयः' परमेश्वरः, तस्मात्,
उत्पन्नाः सप्तर्षयः । 'सप्त' समुद्रा इत्यादिकाः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः
पदार्थविशेषाः, 'निहिताः' तत्र तत्रावस्थापिताः ॥

तृतीयामृचमाह । (१) "अतः समुद्राः ० भूतस्तिष्ठत्यन्तरा-
त्मा" (१) इति । चीरोदधिप्रभृतयः 'समुद्र'विशेषाः, मेरुप्रभृ-
तयः 'गिरि'विशेषाश्च, 'अस्मात् परमेश्वरात्, 'सर्वे', प्रभवन्ति ।
गङ्गागोदावर्यादयः 'सर्वरूपाः' बहुविधाः, नद्यः, अस्मात्,

स्तिष्ठत्यन्तरात्मा^(१) । ^(४)ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां । श्येनो गृध्राणां स्वधि-
तिर्वनानां सोमः पवित्रमत्यैति रेभन्^(५) । ^(५)अजामेकां

परमेश्वरात्, उत्पन्नाः 'स्यन्दन्ते' प्रवहन्ति । ब्रौहियवाद्याः
'विश्वाः' सर्वाः, 'ओषधयः', च, मधुरास्त्रादयः 'रसाश्च', 'अतः'
परमेश्वरात्, प्रभवन्ति । 'एषः' अहम्प्रत्ययेन गम्यमानः,
'अन्तरात्मा' स्थूलदेहचिदात्मनोर्मध्यवर्त्ति लिङ्गदेहः, 'येन'
ओषधिरसेन, 'भूतः' सम्बद्धः सन्, शरीरे 'तिष्ठति' । तादृशो
रस उत्पन्न इति पूर्वत्रान्वयः ॥

चतुर्थीमृचमाह । ^(४)"ब्रह्मा देवानां ० पवित्रमत्यैति रे-
भन्"^(५) इति । अन्तर्वर्हिर्वर्त्तिनां प्राणसमुद्रादीनामचेतनानां
सृष्टिमुक्त्वा चेतनेषु परमेश्वरस्योत्कृष्टरूपेणावस्थानमुच्यते । 'दे-
वानां' अग्नीन्द्रादीनां मध्ये, 'ब्रह्मा' चतुर्मुखो भूत्वा परमेश्वरो
नियामकत्वेनावतिष्ठते । तथा 'कवीनां' काव्यनाटकादिकर्तृणां
पुरुषाणां मध्ये, 'पदवीः', भूत्वावतिष्ठते । व्याकरणे निष्पन्नः
सुशब्दविशेषः पदं तद्वेति गच्छतीति 'पदवीः' शब्दसामर्थ्या-
भिज्ञो व्यासवाल्मीक्यादिरूप इत्यर्थः । 'विप्राणां' वैदिकमार्ग-
वर्त्तिनां ब्राह्मणानां मध्ये, 'मृषिः' तत्तद्ज्ञोचप्रवर्त्तको वसिष्ठा-
दिरूपः, बभूव । 'गृध्राणां' चतुष्पदां मध्ये, शक्त्याधिक्येन युक्तः
'महिषः', बभूव । 'गृध्रोपलक्षितानां' सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रबलः
'श्येनः', बभूव । 'वनानां' वृक्षसमूहरूपाणां मध्ये, हृदयार्थः

लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीः सरूपां ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः^(५) ॥ १ ॥

‘स्वधितिः’ परशुः, बभूव । यागहेतुभूतबल्यात्मकः ‘भोगः’,
भूत्वा ‘रेभन्’ मन्त्रशब्दयुक्तः सन्, ‘पवित्रं’ शुद्धिकारणं गङ्गा-
जलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वं, ‘अत्येति’ ॥

पञ्चमीमृचमाह । ^(५)“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां • भु-
क्तभोगामजोऽन्यः”^(५) इति । व्यवहारदशायां परमेश्वरस्य चतु-
र्मुखब्रह्मादिशरीरेषु विशेषेणावस्थानमभिधाय यथोक्तजगत्सृष्टे-
र्मूलकारणभूतां मायाशक्तिमुपजीव्य बद्धमुक्तपुरुषव्यवस्था प्रद-
र्शयते । न जायत इति ‘अजो’ मूलप्रकृतिरूपा माया । न
ह्यनादेस्तस्या जन्म सम्भवति । सा च माया ‘एका’ इतरस्य सर्वस्य
जगतस्तत्कार्यत्वात् । यद्यसौ तेजोऽबन्धानि त्रीणि भूतानि
उत्पाद्य* तद्रूपाऽवतिष्ठते । तदानीं ‘लोहितशुक्लकृष्ण’वर्णैरूपेता
भवति । तथा क्वान्दोगा आमनन्ति । “यदग्ने रोहितः रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य” इति । अन्न-
शब्देनात्र पृथिवी उपलक्ष्यते । रजःसत्त्वतमोगुणा वा लोहि-
तादिशब्दैरुपलक्ष्यन्ते । गुणत्रयात्मिका मायेत्युक्तं भवति । सा च
देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपां गुणत्रयात्मिकत्वेन ‘सरूपां’, बहुविधां,
‘प्रजां’, ‘जनयति’ । न जायत इति ‘अजः’ जीवः, तस्यापि माया-

* त्रीणि रूपाण्युत्पाद्य इति F चिह्नितपुस्तकपाठः

(१) हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदति-
थिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्भोमसद्वजा गोजा

वदनादित्वादुत्पत्तिर्नास्ति । तादृशो जीवो द्विविधः । आसक्तो
विरक्तश्चेति । तयोर्मध्ये 'एकः' आसक्तो यो जीवः, पूर्वाक्तामजां
मायां 'जुषमाणः' प्रीतिपूर्वकं सेवमानः, 'अनुशेते' तदनुसारेणैव
वर्तते । विषयानेव भुञ्जानो विवेकरहितो जन्ममरणं प्रवाह-
रूपेण सञ्चरतीत्यर्थः । 'अन्यो अजः' विरक्तो जीवः, 'भुक्त-
भोगां', 'एनां' मायां, 'जहाति' परित्यजति । विरक्तेः प्रागेव
भोगान् भुक्त्वा नत्परिष्ठाद्भोक्ष्यन्ते । तादृशैर्भोगैर्युक्ता माया
भुक्तभोगा, तां मायां तत्त्वविवेकेन बाधत इत्यर्थः ॥

षष्ठीमृचमाह । (१) "हंसः शुचिषत् ० चतं वृहत्" (१)
इति । यः पुमान् विवेकेन मायां परित्यजति तस्य सर्वमपि
जगद् ब्रह्मरूपेणावभासत इत्येवमात्रोऽर्थोऽत्र प्रदृश्यते । तदर्थ-
मादौ जगदनूद्यते । हन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' आदित्यः,
स च शुचौ शुद्धे मण्डले ज्योतिर्मये सीदतीति 'शुचिषत्',
सूत्रात्मरूपेण जगन्निवासहेतुत्वात् । 'वसुः' वायुः, तद्रूपः सन्,
अन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्' । होमनिष्ठादक आहव-
नीयाद्यग्निः 'होता' तद्रूपेण होमयागाद्यङ्गभूतायां वेद्यां सीद-
तीति 'वेदिषत्' । अमावास्यादितिथिविशेषमनपेक्ष्य भोजन-
याच्ञार्थं तत्र तत्र गच्छन् पुरुषो वैदेशिकः 'अतिथिः' ।
तद्रूपेण दुरोणेषु गृहेषु परकीयेषु सीदतीति 'दुरोणसत्' । नृषु

ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्^(१) । [*^(०)यस्माज्जाता न
परा नैव किञ्चनास य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

मनुष्येषु कर्माधिकारिजीवरूपेण सीदतीति 'नृषत्' । वरे श्रेष्ठे
क्षेत्रे काशीद्वारावत्यादौ पूजनीयदेवरूपेण सीदतीति 'वरसत्' ।
ऋते सत्ये वैदिके कर्मणि फलरूपेण सीदतीति 'ऋतसत्' ।
व्योम्नि आकाशे नक्षत्रादिरूपेण सीदतीति 'व्योमसत्' । अज्ञो
नदीसमुद्रादिगताभ्यः शङ्खमकरादिरूपेण जायत इति 'अज्ञाः' ।
गोभ्यः क्षीरादिरूपेण जायत इति 'गोजाः' । ऋतं सत्य-
वचनं तस्मात् कीर्तिरूपेण जायत इति 'ऋतजाः' । अद्रिभ्यः
पर्वतेभ्यो वृक्षादिरूपेण जायत इति 'अद्रिजाः' । हंस इत्या-
रभ्य अद्रिजा इत्यन्तेनोक्तं यज्जगदस्ति तज्जगत् 'ऋतं' सत्यं,
'वृहत्' ब्रह्मा, अज्ञानिदृष्ट्या जगद्रूपेण भासमानं सर्वं ज्ञानि-
दृष्ट्या ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह । ^(०)“यस्माज्जाता ० स षोडशी”^(१) इति ।
हंसादेः सर्वस्य जगतो ब्रह्मरूपत्वं यदुक्तं तदत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
व्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्तीति वदन्वादो प्रष्टव्यः । किमचेतनं
जगद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं ? आहोस्वित् चेतनो जीवः । अचेतनत्वपक्षे-
ऽपि किं सृष्टेरूर्ध्वभावि वस्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तं उत पूर्वभावि । न
तावदूर्ध्वभाविनो व्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते । 'जाता' सृष्टेरूर्ध्वमुत्पन्ना

* [ ] एतच्चिह्नक्रोडीकृताः सप्तमन्त्रा अस्मत्सर्वेषु B, J, N, O चि-
ह्नितेषु मूलपुस्तकेषु न पठिताः । एतेषामत्र निवेशे दशतिसंख्या
वृद्धिर्जायते । परन्तु E, M, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकत्रयेषु एषां व्या-
ख्यानात् अत्र परिगृहीताः ।

प्रजापतिः प्रजया संविदानस्त्रीणि ज्योतिःषि सच-
ते स षोडशी^(१) । ^(२)विधर्तारः हवामहे वसोः कुविद-

प्रजा, 'यस्मात्' परमेश्वरात्, 'परा' व्यतिरिक्ता, 'न', भवति ।
नापि पूर्वभाविनो व्यतिरिक्तत्वमुच्यते, सृष्टेः पूर्वं 'किञ्चन' कि-
मपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु, 'नैवाम', "एकमेवाद्वितीयम्" इति
श्रुत्यन्तरात् । नापि चेतनस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते ।
येः, परमेश्वरः, 'विश्वा भुवनानि' सर्वलोकवर्त्तानि शरीराणि,
'आविवेश' जीवरूपेण प्रविवेश । "अनेन जीवेन आत्मानु-
प्रविश्य" इति श्रुत्यन्तरात् । सः 'प्रजापतिः' प्रजापालकः पर-
मेश्वरः, 'प्रजया' स्वस्मादुत्पन्नया देवतिर्यगादिरूपया, 'संविदानः'
संसर्गं तादात्म्यं लभमानो वर्त्तते । 'सः' परमेश्वरः, 'त्रीणि ज्यो-
तोःषि' अग्न्यादित्यचन्द्ररूपाणि, 'सचते' समुवैति, तादात्म्यसम्बन्धं
प्राप्नोति । कीदृशः परमेश्वरः, 'षोडशी' प्रश्नोपनिषत्प्रोक्तषोडश-
कलोपेतः । तत्र हि प्राणशुद्धादिकं कृत्स्नमपि जगत् षोडशा-
वयवरूपं । "परमात्मा समर्ज वै" इति श्रुत्यन्तरात् । तथा सति
मृद्वटन्यायेन कार्यकारणयोरव्यतिरेकात् षोडशकलारूपेण जगता
सह तादात्म्यसम्बन्धादयं षोडशी इत्युच्यते ॥

अष्टमीमृचमाह । ^(३)"विधर्तारः हवामहे । सवितारं नृ-
चक्षसं"^(४) इति । यथोक्तब्रह्मतत्त्वज्ञानलाभाय परमेश्वरप्रार्थना-
रूपाः केचिन्मन्त्रा इत आरभ्योच्यन्ते । 'वसोः' धनस्य ब्रह्मज्ञान-
रूपस्य, 'विधर्तारं' विशेषेण सम्पादयितारं, परमेश्वरं, 'हवामहे'

नाति नः । सवितारं नृचक्षसं^(८) । ^(९)अद्या नो देव
सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा दुष्प्रियः
सुव^(९) । ^(१०)विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा-
सुव । यद्भद्रं तन्म आसुव^(१०) । ^(११)मधु वाता ऋता-

अस्मदनुग्रहार्थं आह्वयामः । ‘नः’ अस्माकं तादृशानां, ‘कुवित्’
प्रभृतं तत्त्वज्ञानरूपं धनं, ‘वनाति’ सम्भजते, स परमेश्वरो ददा-
तोत्यर्थः । कीदृशं विधर्तारं, ‘सवितारं’ अस्मद्बुद्धेः प्रेरकां
‘नृचक्षसं’ नृणां मनुष्याणां अधिकारिणां आचार्यरूपेण तत्त्व-
विद्याप्रवक्तारं ॥

नवमीमृचमाह । ^(९)“अद्या नो देवसवितः ० दुष्प्रियः
सुव”^(९) इति । हे ‘सवितः’ प्रेरकदेव, ‘अद्य’ अस्मिन् दिने, ‘नः’
अस्माकं विद्यार्थिनां, ‘प्रजावत्’ शिष्यप्रशिक्ष्यादिप्रजोपेतं, ‘सौभगं’
आचार्यरूपं भाग्यं, ‘सावीः’ प्रेरय, प्रयच्छेत्यर्थः । ‘दुष्प्रियं’
दुष्टस्वप्नसदृशं द्वैतप्रतिभासं, ‘परासुव’ निराकुरु ॥

दशमीमृचमाह । ^(१०)“विश्वानि देव ० तन्म आसुव”^(१०)
इति । हे ‘सवितः’ प्रेरकदेव, ‘दुरितानि’ ज्ञानप्रतिबन्धकानि
पापानि, ‘विश्वानि’ सर्वाणि, ‘परासुव’ पराकुरु । ‘भद्रं’ कल्याणं,
असम्भावनाविपरीतभावनारहितं तत्त्वज्ञानं, ‘यद्’, अस्ति ‘तत्’,
‘मे’ मत्तुं उपासकाय, ‘आसुव’ साकल्येन प्रयच्छ ॥

एकादशीमृचमाह । ^(११)“मधुवाता ऋतायते ० सन्वो-
षधी”^(११) इति । ‘ऋतायते’ ऋतं परं ब्रह्म तदिच्छति मेत्तुं,

यत् मधुं क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः^(१९) ।

^(१९)मधुं नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवं रजः । मधुं द्यौ-

‘वाताः’ वायवः, ‘मधु’ माधुर्योपलक्षितं सुखं यथा भवति तथा, वान्तु इति शेषः । प्रबले तु वायौ रोगोत्पत्त्या तत्त्वज्ञानविघ्नः सम्पद्यते । अतः स माभृदिति वायोरानुकूल्यं प्रार्थ्यते । एवमुत्तरत्रापि तत्तदानुकूल्यं द्रष्टव्यं । ‘सिन्धवः’ नद्यः, ‘मधु क्षरन्ति’ इति मधुरं आरोग्यकरमुदकं सम्पादयन्वित्यर्थः । ‘ओषधीः’ ब्रीहियवादयः, अपि ‘नः’ अस्माकं, ‘माध्वीः’ मधुराः पथ्यरूपाः, ‘सन्तु’ ॥

द्वादशीष्टकमाह । ^(१९)‘मधु नक्तमुतोषसि ० रस्तु नः पिता’^(१९) इति । ‘नक्तं’ रात्रौ, ‘उत’ अपि च, ‘उषसि’ प्रभाते, दिवसेऽपि, विद्यार्थिनः ‘मधु’ मधुरं अनुकूलं सुखं, ‘अस्तु’ काल-कृतोऽपि विघ्नो माभृदित्यर्थः । ‘पार्थिवं रजः’ पृथिव्यामवस्थितं शयनादिस्थानगतं रजोऽपि, ‘मधुमत्’ माधुर्योपेतं, कण्टक-पाषाणादिराहित्येनानुकूलं ‘अस्तु’ । ‘नः’ अस्माकं, ‘पिता’ पित्र-सदृशी, ‘द्यौः’, अपि ‘मध्वस्तु’ अतिदृष्ट्यादिप्रातिकूल्यरहितास्तु । “द्यौः पिता पृथिवी माता” इति मन्त्रान्तराद्विद्वःपितृत्वं ॥

त्रयोदशीष्टकमाह । ^(१९)“मधुमान्नः ० भवन्तु नः”^(१९) इति । ‘वनस्पतिः’ चूतपनसादिः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘मधुमान्’ मधुर-फलोपेतो जीवनहेतुः, ‘अस्तु’ । ‘सूर्यः’, अपि प्रभूतं सन्नापमकृत्वा, ‘मधुमान्’ माधुर्येण अनुकूलप्रकाशनेन युक्तः, ‘अस्तु’ । ‘गावः’,

रस्तु नः पिता^(१२) । ^(१२)मधुमान्नौ वनस्पतिर्मधुमाः
 अस्तु सूर्यः । माध्वोर्गावो भवन्तु नः^(१२) * ।] ^(१४)घृतं
 मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते अतो घृतमुवस्य धाम ।
 अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि
 हव्यं^(१४) । ^(१५)समुद्रादूर्मिर्मधुमाः उदारदुपाः शुना

अपि 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'माध्वीः' जीवनहेतुमधुरक्षीरे।पेताः;
 'भवन्तु' ॥

चतुर्दशीमृचमाह । ^(१४)"घृतं मिमिक्षिरे ० वक्षि हव्यं"^(१४)
 इति । भोग्यजातस्य ज्ञानयोग्यदेहानुकूल्यं प्रार्थ्य ज्ञानसाधन-
 यागादिकर्महेतोरग्नेरानुकूल्यं प्रार्थयते । पूर्वं यजमना अग्ना-
 वाहवनीयादिरूपे 'घृतं', 'मिमिक्षिरे' सितवन्तः । मिह सेचन
 इति धातुः । तद् 'घृतं', 'अस्य' अग्नेः, 'योनिः' उत्पत्तिकारणं ।
 घृतेन ज्वालाभिवृद्धिदर्शनात् । अतोऽयमग्निः 'घृते अतः' घृतं
 आश्रित्य अवस्थितः । 'घृतं', एव 'अस्य', अग्नेः 'धाम' स्थानं,
 तेजाहेतुर्वा । हे अग्ने 'अनुष्वधं' स्वधामनु अस्मदीयं हविः-
 स्वरूपमनुसृत्य 'आवह' देवान् अन्नानय, आनीय च 'मादयस्व'
 हृष्टान् कुरु । हे 'वृषभ' श्रेष्ठ, 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकारेण अस्मा-
 भिर्दत्तं 'हव्यं', 'वक्षि' वह, देवान् प्रापय ॥

पञ्चदशीमृचमाह । ^(१५)"समुद्रादूर्मिः ० अमृतस्य नाभिः"^(१५)
 इति । 'समुद्र'वदतिप्रभृतात् परमात्मनः 'ऊर्भि'शब्दशो जड-

समममृतत्वमानद्। घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा
देवानाममृतस्य नाभिः^(१५)। ^(१६)वयं नाम प्रब्रवामा

प्रपञ्चः 'मधुमान्' भोग्यत्वेन माधुर्ययुक्तः, 'उदारत्' उदगच्छत्, उत्पन्न इत्यर्थः। यथा लोके समुद्रात् तरङ्गा उत्पद्यन्ते। एवं हि चिदेकरसात् परमात्मनो जडं भोग्यजातं सर्वमुत्पन्नं। घृत्तरण-दीप्तोरिति धातोरुत्पन्नो घृतशब्दः। 'घृतं' दीप्तं, स्वप्रकाशं ब्रह्मे-त्यर्थः। तस्य ब्रह्मणो यत् 'नाम' प्रणवरूपं, 'गुह्यं' सर्ववेदेषु गोप्य-मस्ति। तथा च कठैराम्नातं। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति प्रस्तुत्य तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्" इति। तेन प्रणवरूपेण 'उपांशुना' ध्यानकाले शनैरुच्चार्यमाणेन, 'अमृत-तत्वं' उत्पत्तिविनाशरहितं ब्रह्मतत्त्वं, 'समानद्' सम्यगानशे, प्रा-प्नोतीत्यर्थः। तच्च प्रणवाख्यं नाम 'देवानां जिह्वा' देवैः ध्यान-परैः निरन्तरं उच्चार्यमाणत्वेन जिह्वेव सर्वदा मुखमध्ये वर्तते। किञ्चेदं प्रणवरूपं नाम 'अमृतस्य' विनाशरहितस्य मोक्षस्य, 'नाभिः' रथचक्रस्य नाभिरिवाश्रयभूतं। अनेन हि मुक्तिरूपं फलं प्राप्यते। अतएव कठैराम्नातं। "एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्" इति। एतस्यामृचि प्रणवस्य मोक्षसाधन-त्वमुक्तं ॥

षोडशीमृचमाह। ^(१६)"वयं नाम ० अवमीक्षीर एतत्"^(१६) इति। 'वयं' ज्ञानार्थिनः पुरुषाः, 'अस्मिन्' ज्ञानयज्ञे, 'घृतेन' दीप्तेन स्वप्रकाशेन ब्रह्मणा निमित्तभूतेन, प्रणवरूपं 'नाम',

घृतेनास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा ऋ-
णवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमोद्गौर एतत्^(१६) । ^(१७)च-
त्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ

‘प्रब्रवाम’ सर्वदा ध्यायन्त उच्चारयाम । ततः ‘नमोभिः’ नम-
स्कारैर्युक्ता वयं, चित्ते ब्रह्मतत्त्वं सर्वदा ‘धारयाम’ । ज्ञानस्य
यज्ञत्वं भगवतोक्तम् । “स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः मंशितव्रताः”
इति । ‘शस्यमानं’ अस्माभिः प्रणवेन स्तुयमानं, ‘उपशृणवत्’
पार्श्ववर्त्तिभिस्तत्त्ववेदिभिः स्तुयमानं, ‘एतद्’ ब्रह्मतत्त्वं, ‘चतुः-
शृङ्गः’ अकारोकारमकारनादरूपशृङ्गचतुष्टयोपेतः, ‘गौरः’ श्वेतः
प्रणवाख्य ऋषभः, ‘अवमोत्’ वान्तवान्, ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपादयदित्यर्थः ।
अकारादीनां प्रणवमात्राणां शृङ्गत्वमुत्तरतापनीये श्रुतं । “शृङ्गे-
ष्वशृङ्गं संयोज्य” इति । निष्कामैरनुष्ठेयत्वेन निर्मलत्वात् प्रणवस्य
गौरत्वं वृषभरूपत्वञ्च संहितोपनिषद्याम्नातं । “यश्चन्द्रसामृ-
षभो विश्वरूपः” इत्येवमनेन प्रतिपादनमुपलक्ष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह । ^(१७)“चत्वारि शृङ्गाः ० मर्त्याः आ-
विवेश”^(१७) इति । ‘शृङ्गाः’ प्रणवस्य यान्यकारादोनि शृङ्गाणि,
तानि ‘चत्वारि’ । ‘अस्य’ प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन प्रणवरूपस्य ब्रह्मणः,
‘त्रयः पादाः’ पद्यते गम्यते ब्रह्मतत्त्वमेभिरिति पादाः,
अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञाः । अधिदैवं विराड्विरण्यगर्भाव्याकृतानि ।
‘द्वे शीर्षे’ उत्तमाङ्गस्थानीये चिदचिद्रूपे द्वे शक्ती । तथैव ‘अस्य’
ब्रह्मणः, भूरादयः ‘सप्त’ लोकाः, ‘हस्तासः’ हस्तस्थानीयाः ।

अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रौरवीति महो देवा
मर्त्याः आविवेश^(१७) ॥ २ ॥

(१८) त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृत-
मन्वविन्दन् । इन्द्र एकः सूर्य एकं जजान वेनादेकः

‘त्रिधा बद्धः’ अकारोकारमकारेषु विश्वतैजसप्राज्ञैर्विराड्द्विरण्य-
गर्भाव्याकृतैश्च त्रिःप्रकारेण सम्बद्धः, ‘वृषभः’ प्रणवः, ‘महः’
तैजोरूपं ब्रह्मतत्त्वं, ‘रौरवीति’ अतिशयेन प्रतिपादयति । तदेवं
प्रतिपाद्यं स्पष्टीक्रियते । ‘देवः’ परमेश्वरः, ‘मर्त्यान्’ मनुष्यदेहान्,
‘आविवेश’ सर्वतः प्रविष्टः । “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः”
इति श्रुत्यन्तरात् ॥

अष्टादशोऽमृतमाह । (१८) “त्रिधाहितं ० निष्ठतत्तुः” (१८) इति ।
‘त्रिधा हितं’ शरीरे विश्वतैजसप्राज्ञाख्येन त्रिप्रकारेण ब्रह्माण्डे
विराड्द्विरण्यगर्भाव्याकृताख्येन च त्रिःप्रकारेणावस्थितं । ‘घृतं’ दीप्तं
स्वप्रकाशं ब्रह्मतत्त्वं, ‘देवासः’ देववत् सत्विका अन्तर्मुखाः पुरुषाः,
‘गवि’वाचि, तत्त्वमस्यादिवेदरूपायां, ‘अन्वविन्दन्’ अनुक्रमेण
लब्धवन्तः । कीदृशं घृतं, ‘पणिभिर्गुह्यमानं’ पण्यव्यवहारे स्तुतौ
चेति धातुः । पणिभिः स्तोत्रभिः उपदेष्टृभिराचार्यैः परमरहस्यत्वेन
गोप्यमानं । त्रिधा हितं इत्येतदेव विविच्यते । ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्य-
युक्तो विराट्पुरुषः, ‘एकं’ जागरणरूपं, ‘जजान’ उत्पादितवान् ।
‘सूर्य’शब्दस्तैजसखिलेन हिरण्यगर्भमुपलक्षयति । स च हिरण्य-
गर्भः ‘एकं’ स्वप्नरूपं, ‘जजान’ । वेनेति धातुः कान्तिकर्मा । ‘वेनात्’

स्वधया निष्टतक्षुः^(१८)।^(१९)यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वा-
धिको* रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानः
स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु^(१९)।^(२०)यस्मात् पुरं

सर्वदुःखराहित्येन कमनीयादव्याकृतात् एकं सुषुप्तरूपं निष्पन्न-
मिति शेषः । स्वस्मिन्नेव धीयतेऽवस्थाप्यत इत्याश्रयान्तररक्षिता
ब्रह्मरूपा चित् स्वधाशब्देनोच्यते । “स भगवः कस्मिन् प्रति-
ष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा ‘स्वधया’ ब्रह्म-
रूपया चिता, पूर्वोक्ता इन्द्रसूर्यवेनाः ‘निष्टतक्षुः’ जागरणादिकं
निष्पादितवन्तः । एताभ्यां द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्रणवतत्प्रतिपाद्यार्थो
प्रपञ्चितौ ॥

एकोनविंशोऽमृतमाह । ^(१९)“यो देवानां • स्मृत्या संयु-
नक्तु”^(१९) इति । ‘यः’ देवः, ‘हिरण्यगर्भः’, ‘पश्यत’ साक्षात्क-
रोति । कीदृशं हिरण्यगर्भं, ‘देवानां प्रथमं’ अग्नीन्द्रादीनां मध्ये
आदिभूतं, ‘पुरस्तात् जायमानं’ अग्नीन्द्राद्युत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यव-
मानं । अनेन प्राथम्यं स्पष्टीकृतं । कीदृशो देवः, ‘विश्वाधिकः’
विश्वस्य जगतः कारणत्वेन तस्मादधिकः, ‘रुद्रः’ रुत्, वैदिकः
शब्दः, तं द्रवति प्राप्नोति, वेदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘महर्षिः’
ऋषीणां अतोन्द्रियद्रष्टृणां मध्ये महान्, “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘स देवः’ तादृशः परमेश्वरः,
‘नः’ अस्मान्, ‘शुभया स्मृत्या’ सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन शोभनया

* विश्वाधिय इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति क-
श्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वं^(१०) । (११) न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके

ब्रह्मतत्त्वानुस्मृत्या, 'संयुनक्तु' संयुक्तान् करोतु । सोऽयं मन्त्रो
ब्रह्मविद्यालक्ष्ये जपितव्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ॥

विंशीमृचमाह । (१०) "यस्मात् परं ० पुरुषेण सर्वं"^(१०)
इति । यदुक्तं शुभया स्मृत्या संयुनक्तु इति तत्र स्मरणीयं तत्त्व-
मत्र निर्दिश्यते । 'यस्मात्' ब्रह्मतत्त्वात्, 'परं' उत्कृष्टं, 'अपरं'
निम्नं वा वस्तु, 'किञ्चित्', अपि 'नास्ति' । 'यस्माद्' ब्रह्मतत्त्वात्,
'अणीयः' अत्यल्पं वस्तु, 'नास्ति' । तथा 'ज्यायः' अधिकमपि,
'कश्चित्' किञ्चिदपि वस्तु, 'नास्ति' । परापरशब्दाभ्यां गुणो-
त्कर्षनिकर्षौ विवर्तितौ । ज्यायोणीयःशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षा-
पकर्षौ । सर्वकारोत्कर्षापकर्षनिषेधेनाद्वितीयत्वं सिध्यति । यथा
लोके 'वृक्षः' गमनागमनरहितः, एकत्रैव स्तब्धः, अवतिष्ठते, तद्व-
दयमद्वितीयः 'एकः' परमेश्वरः, 'स्तब्धः' निर्विकारः, 'दिवि'
द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे, 'तिष्ठति' । 'तेन पुरुषेण' पूर्णेन*
चिदेकरसेन परमात्मना, 'सर्वमिदं' जगत्, 'पूर्णं', जगदाकारो
नास्ति ब्रह्मतत्त्वमेवावस्थितमित्यर्थः ॥

एकविंशीमृचमाह । (११) न कर्मणा ० यतयो विशन्ति"^(११)
इति । यथोक्तब्रह्मतत्त्वानुस्मरणस्यान्तरङ्गं सर्वत्यागरूपं साधन-

अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां वि-
भ्राजते यद्यतयो* विशन्ति^(११) । ^(१२)वेदान्तविज्ञानसुनि-

मत्रोच्यते । अग्निहोत्रादिकं सहस्रसंवत्सरसत्रान्तं यत् कर्म तेन
'कर्मणा', तत् 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते । "प्रजया पितृभ्यः" इति
श्रुतेः, पितृविषयात् च्छणात् विमोचनहेतुर्या पुत्रादिरूपा प्रजा,
तथापि 'अमृतत्वं' 'न', लभ्यते । "दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्
दानं परमं वदन्ति" इति श्रुतेः । धनदानस्य बहुविधफलसाधन-
त्वावगमात्तस्य † दानस्य निष्पादकं यद्धनमस्ति तेन 'धनेन',
अपि 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते । किन्तर्हि कर्मप्रजाधनादीनां सर्वेषां
लौकिकवैदिकव्यापाराणां 'त्यागेन', 'एके' केचिदेवान्तर्मुखाः
'अमृतत्वं', 'आनशुः' प्राप्नुवन्ति । 'यत्' अमृतत्वं, 'यतयः' इन्द्रिय-
नियमनशीलाः, 'विशन्ति' प्राप्नुवन्ति । तत् अमृतत्वं, 'नाकं'
'परेण' स्वर्गादप्युत्कृष्टं सत्, 'गुहायां' स्वकीयबुद्धावैकाग्र्यायां,
'निहितं' अवस्थितं सत्, 'विभ्राजते' विशेषेण दीप्यते, अन्तर्मुखै-
रनुभूयत इत्यर्थः ॥

द्वाविंशीमृचसाह । ^(११)"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताः"
परिमुच्यन्ति सर्वे^(१२) इति । पूर्वस्यामृचि त्यागस्य मोक्षसाधन-
त्वमुक्तं । अन्यत्र "तरति शोकमात्मवित्" । "ज्ञानादेव तु कैवल्यं
प्राप्यते । येन मुच्यते" इत्यादि श्रुतिसृतिषु ज्ञानस्यैव मोक्षहेतु-

* विभ्राजतेत्यतय इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† साधनत्वावगम्यत्वस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

श्रितार्थाः सन्ध्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म-
लोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे^(१९) ।

त्वमुच्यते । अतोऽस्यामृचि विरोधपरिहाराय ज्ञानसन्ध्यासयो-
र्भावे पृथगुपयोग उच्यते । वेदान्ताः, उपनिषदाक्यानि, तै-
रुत्पन्नं सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन विशिष्टं ज्ञानं यदस्ति तेन नि-
श्चितः, जीवब्रह्मैक्यलक्षणेऽर्थः, यैः पुरुषैः ते 'वेदान्तविज्ञान-
मुनिश्चितार्थाः' । 'सन्ध्यासयोगात्' सन्ध्यासः, पूर्वोक्तः प्रजादि-
त्यागः, तत्पूर्वको योगः, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपाणां
पञ्चानां चित्तवृत्तीनां निरोधो योगः, "योगश्चित्तवृत्तिनि-
रोधः" इति पतञ्जलिना सूचितत्वात् तस्माद् योगात् । 'शुद्ध-
सत्त्वाः' विषयभोगव्यावृत्तचित्ताः । अतएव 'यतयः' नियमनशी-
लाः । तेन ज्ञानं तत्त्वप्रकाशनेन अविद्यानिवर्त्तकं । त्यागस्तु
विषयभोगनिवृत्तिद्वारा चित्तशुद्धिहेतुरिति पृथगुपयोग उक्तो
भवति । ब्रह्मणः, लोकः, दर्शनं साक्षात्कारः, तस्मिन्, उत्पन्ने
सति संसारिविलक्षणाः, 'ते' पुरुषाः । वैलक्षण्यद्योतनार्थः 'तु'शब्दः ।
तादृशाः पुरुषाः 'सर्वे', 'परिमुच्यन्ति' । ज्ञानिषु देवमनुष्य-
त्वादिकृत उत्तमानुत्तमभावोऽप्रयोजक* इति विवक्षया सर्व
इत्युक्तं । कदा मुच्यन्त इत्याशङ्क्य परान्तकाल इत्युक्तं । सत्य-
ज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं अपरान्तकालः । पुनर्देहस्य
विद्यमानत्वात् । नष्टे त्वज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं परा-

* उत्तमाधमभावोऽप्रयोजन इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२३) दहरं* विपापं वरवेश्मभूतं† यत्पुण्डरीकं पुरमध्य-
संस्थं । तत्रापि दहरे‡ गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्त-

न्तकालः, पुनर्देहग्रहणरहितत्वात् । तस्मिन् 'परान्तकाले', सं-
सारबन्धान्मुच्यन्ते । नन्वज्ञानिनोऽपि प्रलयकाले स्थूलसूक्ष्म-
शरीरद्वयलक्षणाद् देहबन्धान्मुच्यन्त एवेत्याशङ्क्य परामृतादित्युक्तं ।
जगत्कारणत्वेनोत्कृष्टं परं । तच्च ज्ञानमन्तरेण विनाशरहितत्वाद्-
मृतत्वं । तादृशात् 'परामृतात्' अव्याकृतात्, अज्ञानिनः प्रलय-
कालेऽपि न मुच्यन्ते । ज्ञानिनस्तु देहपातादपर एव तादृ-
शादव्याकृतादपि मुच्यन्त इति विशेषः ॥

त्रयोविंशोऽमृतमाह । (२९) "दहरं विपापं ० यदन्तस्तदुपा-
सितव्यं" (२९) । तत्त्वं ज्ञातुमसमर्थस्यात्रोपासनमुच्यते । 'यत्',
एतत् 'पुण्डरीकं' अष्टदलं हृदयकमलं, अस्ति । कीदृशं, 'दहरं'
अल्पं, अङ्गुष्ठमात्रपरिमितत्वात् । 'विपापं' चित्तैकाग्रस्थानत्वेन
पापरहितं, 'वरवेश्मभूतं' वरस्य ओष्ठस्य परमात्मनः उपलब्धि-
स्थानत्वेनोपासिस्थानत्वेन च गृहरूपं । 'पुरमध्यसंस्थं' हस्तपा-

* दह्रं इति J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† परमेश्म इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः । परवेश्म इति O,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ दहरे इति B, J, N चिह्नितपुस्तकधृतपुस्तकपाठः । दहरं इति
O चिह्नितपुस्तकपाठः । दहरे इति F चिह्नितपुस्तकधृतपाठान्तर-
टीकासम्मतः पाठः ।

§ स्थूलसूक्ष्मद्वयशरीरलक्षणादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स्तदुपासितव्यं^(१९)। ^(१४)यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते
च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृतिस्तीनस्य यः परः स महे-
श्वरः^(१४) ॥ ३ ॥

दादिभिः सर्वैरवयवैः पूर्यत इति पुरं, तस्य मध्ये कुक्ष्युरसो-
रन्तरावस्थितं, 'तत्रापि' तस्मिन्नपि पुण्डरीके, 'दद्वे' अल्पप्रदेशे,
'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति*, ब्रह्माणः सर्वगतत्वेऽपि
घटाकाशवत् पुण्डरीकस्थानापेक्षयाल्पत्वमुपचर्यते। तथा च
श्रुत्यन्तरं। "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दद्वं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति। दह्राकाशस्य च ब्रह्मत्वं दह-
राधिकरणे निर्णीतं। अतएव 'विशोकं' शोकरहितं गगन-
शब्दवाच्यं ब्रह्म। एवं सति 'तस्मिन्' पुण्डरीके, 'अन्तः' मध्ये,
'यद्' ब्रह्मतत्त्वं, अस्ति, 'तत्', 'उपासितव्यं' विजातीयप्रत्यय-
रहितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण चिन्तनीयं ॥

चतुर्विंशीमृचमाह। ^(१४)"यो वेदादौ ० स महेश्वरः"^(१४)
इति। 'वेदानां' अग्निमीले पुरोहितं, इषे त्वेर्जे त्वेत्यादीनां
आदिः, उपक्रमः, तस्मिन्नुपक्रमे 'यः' 'स्वरः' यो वर्णः, प्रणव-
रूपोऽस्ति स च स्वरः, प्रणवः, 'वेदान्ते च' उपनिषदि,

* 'शुद्धं', शरीरदोषैरपरामृष्टत्वात्। 'परस्यात्मनः', 'वेश्मभूतं'
गृहभूतं, सर्वदा तत्रोपलभ्यमानत्वात्। 'पुरस्य शरीरस्य, मध्ये संस्थितं,
राक्ष इव पुरमध्ये प्रासादः। 'तत्रापि', 'दद्वे' पुण्डरीके, 'दह्रं'
सूक्ष्मं, 'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति। इति १ चिह्नितमु-
क्तकष्टतपाठान्तरम्।

अजोऽन्यः(१) आविवेश(२) सर्वे, चत्वारि(३) च ॥
अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१)सहस्रशीर्षं* देव विश्वाशं विश्वशम्भुवं । विश्वं ना-

श्रामित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिकायां, 'प्रतिष्ठितः' प्रतिष्ठा-
दितः, स च स्वरः प्रणवः ध्यानकाले प्रकृतावव्याकृते जगत्का-
रणे लीनो भवति । अकारोकारमकारेषु विराड्विरण्यगर्भाव्या-
कृतानि ध्यात्वा विराड्रूपमकारमुकारे प्रविलाप्य तं चोकारं
हिरण्यगर्भरूपं मूलप्रकृतिरूपे मकारे प्रविलापयेत् । 'तस्य',
च 'प्रकृतौ' 'लीनस्य प्रणवस्य 'यः परः' चतुर्थमात्रारूपेण
नादे ध्यातव्य उत्कृष्टः, अस्ति । 'सः', अयं 'महेश्वरः', वि-
ज्ञेयः । अनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तगगनशब्दवाच्यवस्तु प्रपञ्चितं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि दशमोऽनुवाकः ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्डरीके उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं नि-

रायणं देवमक्षरं परमं प्रभुं^{*(१)} । ^(२)विश्वतः परमन्नित्यं[†]

दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्नुवाके विशेषेण[‡] प्रदर्शन्ते । तत्र प्रथमामृचमाह । ^(१)“सहस्रशोषं ० परमं प्रभुं”^(१) इति । ‘देवं’ पूर्वोक्तं महेश्वरं, ध्यायेदिति शेषः । कीदृशं देवं, ‘सहस्र-शोषं’ सहस्रशब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते । अनन्तशिरस्त्वं, इ-त्यर्थः । सर्वजगदात्मकं विराड्रूपं महेश्वरस्य देहः । तथा सति अस्मदादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तशिरस्त्वं । अने-नैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयानि अक्षाणि इन्द्रियाणि तदीयान्येवेति ‘विश्वाच्चत्वं । विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं, सुखं, अस्माद्भवतीति ‘विश्वशम्भुः’, तादृशं । उक्ते सहस्रशोषं विराड्रूपे देहे अवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्धेनोच्यते । ‘विश्वं’ जगदात्मकं, अतोपि तस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वा-स्तवरूपाभावात् नारायणशब्दस्य निर्वचनं । “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः” इति । जगत्कारणेषु पञ्चभूतेषु अवस्थितमि-त्यर्थः । यदा, प्रकृतेः परः । तस्माज्जातानि यानि तानि नार-शब्देनोच्यन्ते । तान्येतान्येव अयनं स्थानं यस्य स ‘नारायणः’ । स एवेन्द्रमित्रादिरूपेणावस्थितत्वात् ‘देवः’, इत्युच्यते । तथा च

* परमं पदमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† परमान्नित्यमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः । परन्तु भाष्यासम्मतः ।

‡ विश्वरेण इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वं नारायणं हरिं । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमु-
पजीवति^(२) । ^(१)पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवम-
च्युतं । नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं^(१) ।

शाखान्तरे मन्त्र आस्नातः । “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः” इति ।
“न चरत्यक्षर अश्नुतः” इति वा, तस्याक्षरत्वं । कारणत्वेनो-
त्कर्षात् परमत्वं । नियन्तुं समर्थत्वात् प्रभुत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह । ^(१)“विश्वतः परमं ० तद्विश्वमुपजीव-
ति”^(२) । ‘विश्वतः’ जगतः जडवर्गात्, ‘परमं’ उत्कृष्टं, अग्रे-
देन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः । स्तिरूपत्वाद्देनेन रूपेण ध्या-
तव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः । विनाशरहितत्वान्नित्यत्वं । सर्वा-
त्मकत्वाद्विश्वत्वं । नारायणत्वं पूर्वमवोक्तं । पापस्य अज्ञानस्य च
हरणाद्धरित्वं । यत् ‘इदं विश्वं’, इदानीं अज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते
तत् सर्वं वस्तु तत्त्वदृष्ट्या ‘पुरुषः’ परमात्मा ‘एव’ । स च परमात्मा
‘तद्विश्वं’, ‘उपजीवति’ स्वस्य व्यवहारार्थं आश्रयति ॥

तृतीयामृचमाह । ^(१)“पतिं विश्वस्य ० विश्वात्मानं पराय-
णं”^(२) इति । ‘विश्वस्य’ जगतः, पालकत्वात् ‘पतिं’ । ‘आत्मानं’
जीवानां, नियामकत्वात् ‘ईश्वरं’ नियन्तारं । निरन्तरं वर्त्तमान-
त्वात् ‘शाश्वतं’ । परममङ्गलत्वात् ‘शिवं’ । न च्यवत इति ‘अच्युतं’ ।
नारायणत्वं पूर्वमुक्तं । ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वात् ‘महाज्ञेयं’ ।
जगदुपादानत्वेन तदभेदाद् ‘विश्वात्मानं’ । उत्कृष्टाधारत्वात्*
‘परायणत्वं’ । सर्वमप्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्त्तते ॥

* उत्कृष्टाधारकत्वमिति 1¹ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः। नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः^(४)। नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः।^(५) यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं* दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥

अन्तर्वहिश्व तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः^(५)।^(६) अ-

चतुर्थीमृचमाह । (४) “नारायणं परं ० नारायणः परः^(४) इति । पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवहियमाणो यः परमेश्वरः स एव ‘परं’ उत्कृष्टं, सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः† प्रतिपाद्यस्य ‘ब्रह्मणः ‘तत्त्वं’ । अतः ‘नारायणः परः’, एवात्मा नत्वपरो मूर्त्तिविशेषः । तथा ‘परो ज्योतिः’ यत् एतत् उत्कृष्टं ज्योतिः कन्दोगैः “परं ज्योतिरूपसम्यद्य” इत्यास्नातं, तदपि, ‘नारायणः’, एव तस्मात् ‘नारायणः’, परमात्मा ॥

पञ्चमीमृचमाह । (५) “यच्च किञ्चित् ० व्याप्य नारायणः स्थितः”^(५) इति । ‘अस्मिन्’ वर्त्तमाने जगति, ‘यत्किञ्चित्’ समीपवर्त्ति वस्तुजातं, ‘दृश्यते’ । ‘अपि वा’ दूरस्थं, ‘श्रूयते’ । ‘तत् सर्वं’ वस्तुजातं, अयं ‘नारायणः’, ‘अन्तर्वहिश्व व्याप्य’, अवस्थितः । यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्थोपादानकारणं सुवर्णं अन्तर्वहिर्याप्यावतिष्ठते तद्वत् ॥

* जगत्समिन्निति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† सत्यज्ञानादिवाक्यैरिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

नन्तमव्ययं कविः समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवं । पद्मकोश-
प्रतीकाशः हृदयं चाप्यधोमुखं^(१) । ^(२)अधो निष्ठ्या
वितस्थ्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति । ज्वालमालाकुलं

षष्ठीमृचमाह । ^(१)“अनन्तमव्ययं ० चाप्यधोमुखं”^(१) इति ।
अत्र पूर्वार्द्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं सङ्क्षिप्योपन्यस्यते । ‘अन-
न्तं’ देशपरिच्छेदरहितं, ‘अव्ययं’ विनाशरहितं, ‘कविं’ चिद्रूपेण
सर्वज्ञं, ‘समुद्रे’ अतिबहुलत्वेन समुद्रशदृशे संसारे, ‘अन्तं’ अवसान-
रूपं । यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति तदा संसारः क्षीयते*
इत्यर्थः । ‘विश्वशम्भुवं’ सर्वस्य संसारसुखस्य उत्पत्तिकारणरूपं,
“एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति अत्यन्त-
रात् । ईदृशं नारायणस्वरूपं उपामीतेति शेषः । उत्तरार्द्धेनो-
पामनस्थानमुच्यते । ‘पद्मकोशप्रतीकाशं’ यथा लोके अष्टदलकमलस्य
कोशो मध्यकिद्रं तत्सदृशं, तच्च ‘हृदय’शब्दवाच्यं, लौकिकं पद्मं
जङ्घाभिमुखं, हृदयपद्मं तु, ‘अधोमुखं’, इति विशेषः ॥

सप्तमीमृचमाह । ^(२)“अधो निष्ठ्या ० आयतनं महत्”^(२)
इति । ‘निष्ठिः’ ग्रीवाबन्धः, तस्याः, ‘अधस्तादन्तर्गते तत्रापि ‘नाभ्या-
मुपरि’ नाभिदेशस्योर्ध्वदेशभागे, ‘वितस्थ्यां’ द्वादशाङ्गुलिपरिमिता
वितस्तिः, तस्यां अतीतायां, उपरि ‘तिष्ठति’ । तदेतन्निष्ठिर्नाभ्यो-
र्मध्यदेशवर्त्तिकमलं ‘हृदयं’, इति ‘विजानीयात्’, ‘तत्’ च हृदयं,

* क्षीयते इति F' चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भातो* विश्वस्यायतनं महत्^(७) । ^(८)सन्ततः शिराभि-
स्तु लम्बत्याकोशसन्निभं । तस्यान्ते सुषिरः सूक्ष्मं त-
स्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं^(९) । ^(१०)तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वा-

‘विश्वस्य’ सर्वस्य जगतः, ‘महदायतनं’ । मनस्तावद्धृदयपुण्डरीके
वर्तते । “चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्” इति श्रुत्य-
न्तरात् । तेन च मनसा स्वप्नवत् सर्वमिदं जगत् कल्पितं ।
“मनोमूलमिदं हैतं यत्किञ्चित् सचराचरं” इति सम्प्रदायविद्-
भिर्कृतात् ॥

अष्टमीसूचमाय । ^(८)“सन्ततः ० सर्वं प्रतिष्ठितं”^(९) इति ।
‘आकोशः’ पद्मस्य मुकुलं, तत् ‘सन्निभं’ तत्सदृशं, हृदयकमलं
‘लम्बति’ शरीरमध्येऽधोमुखत्वेनावलम्बते । तच्च ‘शिराभिः’ ना-
डीभिः, ‘सन्ततं’ परितः सम्यग् व्याप्तं । “शतं चैका च हृदयस्य
नाड्यः” इति श्रुत्यन्तरात् । ‘तस्य’ हृदयस्य, ‘अन्ते’ समीपे, ‘सूक्ष्मं’,
‘सुषिरं’ किद्रं, सुषुम्णानाडीनालं, तिष्ठति ‘तस्मिन्’ सुषिरे, ‘सर्वं’
इदं जगत्, ‘प्रतिष्ठितं’ आश्रितं । तत्र मनसि प्रविष्टे सति सर्व-
जगदाधारस्य ब्रह्मणोऽभिव्यज्यमानत्वात् ॥

नवमीसूचमाह । ^(९)“तस्य मध्ये ० अजरः कविः”^(१०) इति ।
‘तस्य’ सुषुम्णानालस्य, ‘मध्ये’, ‘महान्’ प्रौढः, ‘अग्निः’, वर्तते ।
स च ‘विश्वार्चिः’ बज्रज्वालोपेतः, अतएव ज्वालाविशेषैः परि-
तोऽवस्थितासु सर्वासु नाडीसु संसरणात् ‘विश्वतोमुखः’ बज्रविधै-

हृदयं तद्विजानीयादिति ¹ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चिर्विश्वतोमुखः । सोऽग्रभुग्विभजन् तिष्ठन्नाहारमजरः
कविः^(८) । तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य सन्त-
ता ॥ ^(१०)सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकं । तस्य
मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता^(१०) । ^(११)नील-

श्वरूपः, 'सः' अग्निः, 'अग्रभुक्' स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुङ्क्ते
इति 'अग्रभुक्' । स च भुक्तं 'आहारं', शरीरे सर्वावयवेषु
'विभजन्' प्रसारयन्, 'तिष्ठन्' अवस्थित इत्यर्थः । तथा चं
भगवतोक्तं । "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं" इति ॥ तस्माद् भुक्त-
मन्नमसौ जरयति न तु स्वयं जोर्यत इति 'अजरः' । अतएव
'कविः' अभिज्ञः, कुशल इत्यर्थः ॥

दशमोऽष्टचमाह । ^(१०)"सन्तापयति ० अणीयोर्ध्वा व्यवस्थि-
ता"^(१०) इति । पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कृत्स्नमपि स्वकीयं
'देहं', सर्वदा 'सन्तापयति' । सोऽयं शरीरगतः सन्तापः अग्निस-
ङ्गावे लिङ्गः । 'तस्य' ज्वालाविशेषैः कृत्स्नदेहव्यापिनोऽग्नेः, 'मध्ये',
'वह्निशिखा' काचित् ज्वाला, 'अणीया' अत्यन्तसूक्ष्मा, 'ऊर्ध्वा'
सुषुम्णानाडीनालेनोर्ध्वब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृत्य, 'व्यवस्थिता' विशे-
षेणावस्थिता ॥

एकादशोऽष्टचमाह । ^(११)"नीलतोयदमध्यस्थात् ० भास्व-
त्यणूपमा"^(११) इति । तोयं उदकं ददातोति 'तोयदः' मेघः,
स च वर्षितुं जलपूर्णत्वानीलवर्णः । तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता

अपि वा, सन्तता, षट् च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

*^(१)ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः^(१) ॥

अनु० १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

पूर्वाक्तप्रकारेणोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतानमस्कारार्थं ए-
कामृचमाह । ^(१)“ऋतं सत्यं ० वै नमो नमः”^(१) इति ।
यदेतत् ‘परं ब्रह्म’, तत् ‘सत्यं’ अबार्थं । सत्यञ्च द्विविधं,
व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्च । हिरण्यगर्भादिकं रूपं व्यावहारिकं
सत्यं । तन्निवारणेन पारमार्थिकसत्यं प्रदर्शयितुं ऋतं सत्यं
इति विशेष्यते । अत्यन्तसत्यमित्यर्थः । तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुग्र-
हाय उमामहेश्वरात्मकं पुरुषरूपं भवति । तत्र दक्षिणे महेश्वर-
भागे ‘कृष्ण’वर्णः । उमाभागे वामे ‘पिङ्गल’वर्णः । स च योगेन

* उक्तमन्त्रोऽस्रस्तब्धेषु B, J, N, O चिह्नितपुस्तकेषु नास्ति ।
परन्तु भाष्ये दृष्टत्वान् मूले निवेशितः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता
चक्षस्तद्वा मण्डलं स चक्षां लोकोऽयं य एष एत-

स्वकीयं रेतः ब्रह्मरन्ध्रे धृत्वा 'ऊर्ध्वरेताः,' भवति । त्रिनेत्रत्वात्
'विरूपाक्षः' तादृशं, परमेश्वरं अनुसृत्येति शेषः । 'विश्वरू-
पाय' जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव,
'नमस्कारः' अस्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

इदानीमादित्यमण्डले परब्रह्मोपासनमाह । (१) "आदित्यो वा
हिरण्मथः पुरुषः" (२) इति । नारायणशब्दवाच्यः यः परमे-
श्वरः पूर्वानुवाकेऽभिहितः, स 'एषः', 'आदित्यो वै' सोपाधिकः
सन् आदित्यरूपेणैव वर्तते । तस्य चादित्यस्य 'एतत्' अस्माभिः
दृश्यमानं, 'मण्डलं' वर्तुलाकारमुष्णं तेजः, 'तपति' सन्तापं करोति ।
'तत्र' तस्मिन् मण्डले, 'ताः' अध्यापकप्रसिद्धा "अग्निमीले" इत्या-
दिकाः, 'चक्षः', वर्तन्ते । 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'मण्डलं', 'चक्षः',

स्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां ला-
कोऽयं य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि य-
जूंषि स यजुषा मण्डलं स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव
विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः^(१) ॥

अनु० १३ ॥

निष्पादितमिति शेषः । मण्डलभाग ऋग्भिर्निष्पादितः । ‘ऋचां’
ऋग्भिमानिदेवतानां, ‘लोकः’ निवासस्थानं । एवं ऋगात्मकत्वं
मण्डलस्य ध्यात्वा ‘अथ’ अनन्तरं, सामात्मकत्वं तत्र ध्यातव्यं
कथमिति तदुच्यते । ‘एतस्मिन्मण्डले’, ‘य एषः’ यदेतत्, ‘अर्चि-
र्दीप्यते’ भास्वरं तेजः प्रकाशते । ‘तानि’ अर्चिःस्वरूपाणि, वृह-
द्रथन्तरादि‘सामानि’, इति ध्यायेत् । ‘सः’ अर्चिर्भागः, ‘साम्नां’
सामाभिमानिदेवतानां, ‘लोकः’ निवासस्थानं । ‘अथ’ सारुध्या-
नानन्तरं, यजुरात्मकं ध्यातव्यं कथमिति तदुच्यते । ‘य एषः’
शास्त्रप्रसिद्धः ‘एतस्मिन्’ दृश्यमाने, ‘मण्डले’, तदीये ‘अर्चिषि’,
‘पुरुषः’ देवतात्मा, वर्त्तते । ‘तानि’ देवतास्वरूपाणि, ‘यजूंषि’
इषे त्वेर्जे त्वा इत्यादीनि, ध्यायेत् । ‘सः’ यजुरात्मकः पुरुषः,
‘यजुषा’, निष्पादितं ‘मण्डलं’, इति ध्यायेत् । ‘सः’ यजुर्भागः,
‘यजुषां’ यजुरभिमानिदेवतानां, ‘लोकः’ निवासस्थानं । ‘सैषा’
मण्डलतदर्चिस्तत्रत्यपुरुषरूपा, ‘त्रयो एव’ ऋग्यजुःसामा-
त्मिकैव, ‘विद्या’, ‘तपति’ प्रकाशते । ‘यः’ पुरुषोऽत्राभिहितः,
‘एषः’, ‘अन्तरादित्ये’ आदित्यमण्डलमध्ये, ‘हिरण्मयः’, वर्त्तते ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुःश्रोत्र-
मात्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः

हिरण्यवत्तु अत्यन्तरे* प्रपञ्चितं । “अथ य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यः पुरुषो दृश्यते । हिरण्यश्चाहिरण्यकेश आप्नखात् सर्व-
एव सुवर्णः” इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूर्वाक्तस्यैवादित्यपुरुषस्य सर्वात्मकत्वलक्षणमवशिष्टमुपास्यगुणं
दर्शयति । (१) “आदित्यो वै ० भूतानामधिपतिः” (२) इति ।
योऽयं ‘आदित्यः’, उपास्यत्वेनोक्तः, स एव तेजश्चाद्यधिपत्यन्तसर्व-
जगदात्मकं, ‘तेजः’ दीप्तिः । ‘ओजः’ बलकारणं । ‘बलं’ शरीर-
शक्तिः । ‘यशः’ कीर्तिः । ‘चक्षुःश्रोत्रे’ बाह्येन्द्रिये । ‘आत्मा’ देहः ।
‘मनः’ अन्तःकरणं । ‘मन्युः’ तद्धर्मः कोपः । ‘मनुः’ स्वायम्भुवादिः ।

प्राणो लोकपालः कः किं कं तत्सत्यमन्नमायुरमृतौ*
जीवो विश्वः कतमः स्वयम्भु ब्रह्मैतदमृत† एष पुरुष
एष भूतानामधिपतिः^(१) ^(२)ब्रह्मणः सायुज्यं सलोक-

‘मृतुः’ यमः । ‘सत्यादयः’ सत्यवचनाद्यभिमानिनो देवताविशेषाः ।
‘कः’ प्रजापतिः । ‘किं’ इत्यनेन वाचा विशेषनिर्देशानर्हं वस्तु-
जातं विवक्षितं । ‘कं’ सुखं । ‘तत्’ शब्देन परोक्षं वस्तु विवक्षितं ।
‘सत्यं’ अनृतवर्जनं । ‘अन्नं’ व्रीहियवादिकं । ‘आयुः’ शतसंवत्सरा-
दिकं । ‘अमृतः’ मरणरहितः । ‘जीवः’ चिदात्मा । स च ‘विश्वः’
शरीरभेदेनानेकविधः । ‘कतमः’ अतिशयेन सुखस्वरूपः । ‘स्वयम्भु’
कारणान्तरादनुत्पन्नः प्रजापतिः । ‘प्रजापतिः’ प्रजापालको राजा-
दिः । ‘इति’ शब्दः प्रदर्शनार्थः । इत्यादिकं सर्वमुदाहरणीयमि-
त्यर्थः । तत्र संवत्सररूपस्य कालस्यादित्येन निष्पादितत्वात् ‘संव-
त्सरः’, ‘आदित्यस्वरूपः । ‘य एषः’ सर्वात्मकः, ‘पुरुषः’, सः
‘एषः’, ‘भूतानां’ प्राणिनां, ‘अधिपतिः’ स्वामी ॥

उपास्यगुणानभिधाय फलं दर्शयति । ^(१)“ब्रह्मणः सायुज्यं ०
य एवं वेद”^(२) इति । ‘यः’ पुमान्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण, ‘वेद’
उपास्ते, सः पुमान् ‘सायुज्यादिफलमाप्नोति । द्विविधमुपासनं,

* मन्नममृत इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः ।

† ब्रह्मैतदमृत इति मूलपुस्तकद्वयपाठस्य परिवर्त्ते भाष्यपुस्तकत्रय-
ग्रहीतमूलपाठे ‘प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरोऽसावादित्यो, यः’
इति पाठो वर्त्तते ।

तामाप्नात्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां
 समानलोकतामाप्नोति य एवं वेद^(१) इत्युपनिषत्^(२) ॥
 अनु० १४ ॥

हिरण्यगर्भोपासनं, तदवयवभूतदेवतोपासनं च इति । तत्र हि-
 रण्यगर्भोपास्तौ भावनाधिक्ये सति 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'सा-
 युज्यं' सहभावतादात्म्यं, प्राप्नोति । भावनामान्ये 'सलोकतां'
 हिरण्यगर्भेण सह एकलोकनिवासं, प्राप्नोति । देवतोपास्तावपि
 भावनाधिक्ये सति 'एतासामेव' इत्यादीनां, 'देवतानां', 'सायुज्यं',
 प्राप्नोति । भावनाया मध्यमे सति 'सार्ष्टितां' समानैश्वर्यतां, प्रा-
 प्नोति । मान्ये तु 'समानलोकतां', प्राप्नोति ॥

उत्तरमन्त्रजपविवक्ष्योपास्तिप्रकारमुपसंहरति । (१) "इत्युपनि-
 षत्"^(२) इति । 'इति' एवं पूर्वोक्तैरनुवाकैरुक्ता, 'उपनिषत्'
 रहस्यभूता विद्या, समाप्तेति शेषः ॥

इति साधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
 ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) घृणिः सूर्य* आदित्यो न प्रभावात्यक्षरं । मधु
क्षरन्ति तद्रसं । सत्यं वै तद्रसमापो ज्योती रसोऽमृत*
ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्^(१)† ॥ अनु० १५ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

उपासनायामसमर्थस्यादित्यदेवताविषयं जयं मन्त्रमाह । (१)
“घृणिः सूर्यः ० भूर्भुवः सुवरोम्”^(१) इति । ‘घृणिः’ दीप्तिमान्,
‘सूर्यः’ एतन्नामकः, ‘आदित्यः’ अदितिदेवतायाः पुत्रः । एतादृ-
शोऽहमस्मि । ईदृशमादित्यं फलार्थिनः सर्वेऽपि ‘अर्चयन्ति’ । तथा
‘तं’ आदित्यं, उद्दिश्य ‘तपः’, चरन्तीति शेषः । ‘सत्यं’ अनृतवर्जनं,
अनुतिष्ठन्तीति शेषः । ‘मधु क्षरन्ति’ मधुरं चीरादिकं नैवेद्यरू-
पेण समर्पयन्ति । ‘तत्’ आदित्यरूपं, ‘ब्रह्म’ वेदात्मकं, परं ब्रह्म
वा । तथा ‘तत्’ आदित्यरूपं, ‘आपः’, ‘आपः’ जलरूपं, वृष्टिनि-
ष्पादकत्वात् । तथा ममुद्रादिगता या ‘आपः’, यच्चाग्न्यादिकं

* आदित्यस्तमर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति तद् ब्रह्म तदाप-
आपो ज्योती रसोऽमृतमिति F, Q, चिह्नितपुस्तकघृतमूलस्य पाठो
भाष्यसम्मतश्च । चतुर्थं मूलपुस्तकेषु उपर्युक्तः पाठो वर्तते ।

† घृणिः सूर्य इति पञ्चदशानुवाकादारभ्य नमो हिरण्यवाहवे
इत्येकोनविंशानुवाकपर्यन्तः पाठो अस्मत्तन्त्रमूलपुस्तकचतुष्टये स्थाना-
न्तरे वर्तते । परन्तु भाष्यपुस्तकत्रयघृतमूलक्रमेणात्र तत्पाठो निवे-
शितः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं

‘ज्योतिः’, योऽपि मधुरादि ‘रसः’, यच्च देवैः पातवं ‘अमृतं’, यदपि ‘ब्रह्म’ मन्त्रजातं, ये च ‘भर्भुवः सुवः’ त्रयो लोकाः, तत् सर्वं ‘आम्’ आदित्यरूपं भवतीत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

रुद्रदेवताकं मन्त्रमाह । (१) “सर्वो वै ० नमो अस्तु” (१) इति ।
यः ‘रुद्रः’ पार्वतीपतिः पुराणेषु प्रसिद्धः, स एव सर्वजीवरूपेण
सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वात् ‘तस्मै’ सर्वात्मकाय, ‘रुद्राय’, ‘नमो अस्तु’ ।
प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये जडात्मिकां प्रकृतिमपोद्य* चिदात्मकः ‘पु-
रुषः’, यो विद्यते, स एव भक्तानुग्रहाय रुद्रमूर्तिरूपेणावभासते ।
तस्मात् वस्तुतः सः ‘रुद्रः’, ‘सन् महः’ “सदेव सोम्येदमय

प्रकृतिं विनाशयेति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

बहुधा जातं जायमानञ्च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु^(१) ॥ अनु० १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम

आसीत्” इत्यादिप्रतिपाद्यमवाधितं सद्रूपं तेजः, तादृशाय रुद्राय पुनः पुनः ‘नमस्कारः’ ‘अस्तु’ । यज्जडं ‘विश्वं’, अस्ति, यच्च ‘भूतं’ चेतनं प्राणिजातं, अस्ति, इत्थं चेतनाचेतनरूपेण विविचं यत् ‘भुवनं’ जगत्, तच्चापि ‘यत्’ जगत्, ‘जातं’ पूर्वमेवात्पन्नं, यत्, ‘च’, इदानीं ‘जायमानं’, सः ‘सर्वः’, अपि प्रपञ्चः, ‘एष रुद्रः’, ‘हि’ तद्व्यतिरेकेण वास्तवस्य जगतो निरूपयितुमशक्यत्वात्, तादृशाय सर्वात्मकाय ‘रुद्राय’, ‘नमस्कारः’ ‘अस्तु’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

रुद्रदेवताकं द्वितीयं मन्त्रमाह । (१) “कद्रुद्राय प्रचेतसे ० नमो अस्तु” (१) इति । कथं स्नाघायामिति धातोर्ह्युत्पन्नः कच्छब्दः । प्रशंसा-

शन्तमः हृदे । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो
अस्तु^(१) ॥ अनु० १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय

माह । ततः 'कद्रुद्रः' प्रशस्तो रुद्रः, तस्मै । 'प्रचेतसे' प्रकृष्टज्ञान-
युक्ताय । 'भीढुष्टमाय' मिह मेचन इति धातुः, अभीष्टानां का-
मानां अतिशयेन सेत्ते, कामप्रदायेत्यर्थः । 'तव्यमे' अत्रादौ सका-
रस्य क्कान्दसो लोपः । स्तव्याय स्तोतुं योग्यायेत्यर्थः । 'हृदे'
हृदयवर्त्तित्वेन रुद्ररूपत्वेन च, 'शन्तमं' अतिशयेन सुखकरं
स्तुतिरूपवाक्यं, 'वोचेम' कथयाम । सर्वो हीति पूर्ववत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थवकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

पुनरपि तद्देवताकं मन्त्रान्तरमाह । (१) "नमो हिरण्यवाहवे
० नमो नमः" (१) इति । बाहुशब्दस्य सर्वावयवोपलक्षणत्वात्
'हिरण्यवाहवे' भक्तानग्रहाय सुवर्णमयकृत्स्नशरीरयुक्ताय, 'हि-

हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो
नमः^(१) ॥ अनु० १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

(१) यस्य वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी भवति* प्रत्येवास्या-
हुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै^(१) ॥ अनु० १९ ॥

रणपतये' अस्मदीयहिरण्यपालकाय । 'अम्बिका' जगन्माता
पार्वती, तस्याः 'पतये' भर्त्रे । तस्या एव अम्बिकायाः ब्रह्मविद्या-
त्मको देह उमाशब्देनोच्यते । तादृश्याः 'उमा'याः 'पतये'
स्वामिने रुद्राय, पुनः पुनः नमस्कारो अस्तु । अनेनानुवाकत्र-
येणाक्तानां मन्त्राणां त्वरितरुद्राख्या मन्त्रकल्पेषु प्रसिद्धा । तदि-
नियोगस्तु रुद्राध्यायजपशेषत्वेन कल्पेषु द्रष्टव्यः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथाग्निहोत्रकर्माणि होममाधनद्रव्यस्य कारणभूतं वृत्तविशेषं
विधत्ते । (१) "यस्य वैकङ्कती ० प्रतिष्ठित्यै"^(१) इति । अग्निहोत्रे
हविर्ह्ययते यया दर्व्या सेयं 'अग्निहोत्रहवणी', सा च 'वैकङ्कती'

* भवति प्रतिष्ठिता इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) कृणुष्व पाज इति पञ्च^(१) ॥ अनु० २० ॥

विकङ्कतास्त्रेण वृक्षेण निष्पादिता, 'यस्य', अग्निहोत्रिणः, 'भवति' ।
'अस्य' अग्निहोत्रिणः, 'आहुतयः' 'प्रतिष्ठिताः' । तथा अग्निहोत्र-
हवण्या प्रक्षिप्ताः सत्यः 'प्रतिष्ठित्येव' फलप्रदा भवन्त्येव । 'अथो'
अपि च, 'प्रतिष्ठित्यै' अनुष्ठातुश्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठार्थं,
सम्पद्यन्ते । मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिद्वारा वेदोक्तानां कृत्स्नकर्मणां
मोक्षसाधनत्वं द्योतयितुं उपलक्षणत्वेन कर्माङ्गभूतो विकङ्कतवृक्षो-
ऽत्र विहितः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

अथ चित्तशुद्धिहेतूनां कर्मणां सङ्ग्रहेणोपयोगमस्मिन् मोक्ष-
प्रकरणे सूचयित्वा प्रतिबन्धकनिवारकान् रक्षोघ्नमन्त्रान् जप्यत्वेन
विधत्ते । (१) "कृणुष्व पाज इति पञ्च"^(१) इति । संहितायाः
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकस्यान्तिमानुवाके समाम्नाताः 'कृणुष्व
पाजः' इत्याद्या ऋचः, 'पञ्च', जपितव्या इति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरास्त-
षाः सर्वभूतानां माता मेदिनी महती मही सा-
वित्री गायत्री जगत्पुत्री पृथ्वी बहुला विश्वा भूता क-

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

जीवनहेतुचेचलाभद्वारा मुक्तिहेतुं पृथिवीदेवताकं मन्त्रमाह ।
(१) 'अदितिर्देवाः ० अमृतेति वसिष्ठः' (२) इति । अदितिशब्दोऽ-
खण्डितेति व्युत्पत्त्या भूमिमाचष्टे । अतएव निघण्टुकारेण पृथि-
वीनामसु पठितः । 'देवादयः पञ्च जातिविशेषा अदितिरूपाः ।
एते च सर्वप्राणिदेहानामुत्पल्लवकाः । अतः 'तेषां सर्वभूतानां',
देहोपादानत्वादियम् 'अदितिः' । 'माता' जननी । 'मेदिनी' म-
धुकैटभमेदसा जाता । अथवा मेदस्विनी कठिनेत्यर्थः । 'महती'
गुणाधिका, तच्च सर्वप्राणिकृतोपद्रवमहिष्णुत्वेनावगन्तव्यं । 'मही'
पूज्या । 'सावित्री' सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणः सम्यन्त्रिणी । 'गायत्री'
गायकान् स्तोपासकांस्त्यायते रक्षतीत्यर्थः । 'जगती' जगदाश्रय-
भृता । 'उर्वी' अनेकसस्याद्या । 'पृथ्वी' अनेकविस्तारवती ।
'बहुला' निविडावयवा । 'विश्वा' सर्वात्मिका । 'भूता' प्राणिदे-
होत्पत्तेः पूर्वमेव विद्यमाना । 'कतमा' अतिशयेन सुखरूपा ।
'काया' सर्वप्राणिदेहरूपेण परिणता । 'मा' प्रसिद्धा । 'सत्या'

त॒मा का॒या सा स॒त्येत्य॒मृतेति॑ वसि॒ष्ठः^(१) ॥ अनु० २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपो वा इ॒दं सर्वं॑ वि॒श्वा भू॒तान्यापः॑ प्रा॒णा
वा आपः॑ प॒शव॒ आपोऽन्न॒मापोऽमृत॑मापः स॒म्रा-

व्यवहारदशायां बाधरहिता । 'इति' एवं, 'वशिष्ठः' महामुनिः, आह । तथैव 'अमृता' मरणरहिता चतुर्युगपर्यावर्त्तनेऽप्यवस्थिता, 'इति' एतमप्यर्थं, 'वसिष्ठः', एवाह । अतोऽस्य मन्त्रस्य वसिष्ठ-
ऋषिः इत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मपनिषदि एकविंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

वृश्चभावकृतोपद्रवपरिहारेणोपहारिणमबदेवताकं मन्त्रमाह ।

(१) "आपो वा ० सुवराप आमू" (१) इति । यत् 'इदं' जगत्, अस्ति
तत् 'सर्वं', 'आपो वै' जलमेव । कथमिति तदेव प्रपञ्च्यते । 'विश्वा
भूतानि' सर्वाणि प्राणि शरीराणि, 'आपः' जलं, रेतोरूपेण तदु-
त्पाकत्वात् । 'प्राणा वै' शरीरवर्त्तिवायवोऽपि, 'आपः', उदक-

डापो विराडापः स्वराडापश्छन्दाः स्यापो ज्योतीः
 ष्यापो यजूः ष्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भू-
 भुवः सुवराप आम^(१) ॥ अनु० २२ ॥

पानेन प्राणानामाप्यायनात् । अत एव कन्दोगा आमनन्ति ।
 “आपोमयः प्राणो नापिबतो विच्छेत्यते” इति । ‘पशवः’ गवा-
 दयोऽपि, ‘आपः’, क्षीरस्वरूपेण तत्र परिणतत्वात् । ‘अन्नं’
 ब्रीहियवादिकं, ‘आपः’, जलस्थान्नहेतुत्वं प्रमिद्धं । ‘अमृतं’ देवै-
 रूपजोऽयं वस्तु, ‘आपः’, तद्रूपेणापि परिणतत्वात् । सम्यक् राजत
 इति सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ‘सम्राट्’ । विस्मृतं राजत इति
 ब्रह्माण्डदेहः पुरुषः ‘विराट्’ । इन्द्रियादिनैरपेक्ष्येण स्वय-
 मेव राजत इत्यव्याकृताभिमानो ईश्वरः ‘स्वराट्’ । ‘छन्दांसि’
 गायत्र्यादीनि । ‘ज्योतीःषि’ आदित्यादीनि । ‘यजूंषि’ अनिय-
 ताक्षरा मन्त्राः । ‘सत्यं’ यथार्थकथनं । ‘सर्वा देवताः’ इन्द्रादयः ।
 ‘भूभुवः स्वः’ त्रयो लोकाः । सम्राडादिलोकत्रयान्तपदार्थरूपेण
 ‘आपः’, स्तूयन्ते । एताश्च ‘आपः’, मूलकारणं, परमात्मरूपेण
 प्रणवप्रतिपाद्या इति वक्तुं ‘ओङ्कारः पठितः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु मां ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा पूता पुनातु मां । यदुच्छि-
ष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामा-
पोऽसताञ्च प्रतिग्रहः स्वाहा^(१) ॥ अनु० २३ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

माध्याह्निकसन्धानुष्ठानेऽभिमन्त्रितजलपानार्थं मन्त्रमाह ।
(१) “आपः पुनन्तु ० प्रतिग्रहः स्वाहा”^(१) इति । याः ‘आपः’,
सन्ति ताः ‘पृथिवी’, ‘पुनन्तु’ प्रक्षालनेन शोधयन्तु । सा च
‘पृथिवी’, ‘पूता’ शुद्धा सती, ‘मां’ अनुष्ठातारं, ‘पुनातु’ शोधयतु ।
तथा ‘ब्रह्मणः’ वेदस्य, ‘पतिः’ पतिं, प्रतिपालकमाचार्यं एता आपः
‘पुनन्तु’ । तेनाचार्येणोपदिष्टं ‘ब्रह्मा’ वेदस्वरूपं, ‘पूता’ स्वयं पूतं
सत्, ‘मां पुनातु’ । अन्यभुक्तावशिष्टरूपं ‘उच्छिष्टं’, ‘यत्’, अस्ति
यच्च ‘अभोज्यं’ भोक्तृमयोग्यं, तादृशं कदाचिन्मया भुक्तं । ‘यद्वा’,
‘दुश्चरितं’ अन्यदपि प्रतिषिद्धाचरणरूपं, ‘मम’, किञ्चित् सम्पन्नं
तत् ‘सर्वं’, परिहृत्येति शेषः । ततो ‘मामापः पुनन्तु’ । तथा
‘असतां’ शूद्रादीनां, ‘प्रतिग्रहश्च’, मया कृतं पुनन्तु । तदर्थ-
मिदमभिमन्त्रितमुदकं ‘स्वाहा’ मदीयवक्त्राग्नौ स्वाङ्गतम् असु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके
दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनि-
षदि त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१) अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्वा पापमकार्षि* । मनसा वाचा
हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । अहरस्तदवलुम्यतु ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

सायंसन्ध्याकाले जलपानार्थं मन्त्रमाह । (१) 'अग्निश्च मा
जुहोमि स्वाहा' (१) इति । योऽयं 'अग्निः', अस्ति, यः 'च',
'मन्युः' क्रोधाभिमानी देवः, ये 'च', 'मन्युपतयः' क्रोधस्वामिनः,
तन्नियामकाः† देवाः, सन्ति, ते सर्वेऽपि 'मन्युकृतेभ्यः' मदीय-
कोपनिष्पादितेभ्यः, 'पापेभ्यः', 'मा' मां, 'रक्षन्तां' पापिनं मां
तत्पापविनाशनेन पालयन्तु । किञ्च अतीतेन 'अज्ञा', तस्मिन्न-
हनि 'यत् पापम्', 'अकार्षि' कृतवानस्मि । केन साधनेन, मन-
आदिभिः शिश्नात्तैरवयवैः, 'तत्' सर्वं पापं, 'अहरवलुम्यतु'
अहरभिर्मनी देवो विनाशयतु । परहिंसादिचिन्तनं मानसं
पापं । अप्रियानृतादिभाषणं वाचिकं । अभिचारहोमादिकं हस्त-
कृतं । पादेन गोब्राह्मणस्पर्शादिकं पादकृतं । अभोज्यभोजन-
मुदरकृतं । अगम्यागमनं शिश्नकृतं । अथवा किमनेन परिमित-
गणनेन 'यत् किं', अपि 'दुरितं', 'मयि', निष्पन्नं, 'इदं' पापजातं
सर्वं, तत्कर्त्तारं 'मां' च लिङ्गशरीररूपं, 'अमृतयोनौ' मरणरहिते
जगत्कारणे, 'सत्ये' बाधरहिते, 'ज्योतिषि' स्वयम्प्रकाशे वस्तुनि,

* पापमकार्षिमिति F चिह्नितपुस्तकधृतमूलपाठः ।

† तस्मिन्नियामका इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ ।
सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा^(१) ॥ अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१) सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युऋतेभ्यः ।
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्रात्रिया* पापमकाष† । मनसा
वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । रात्रिस्तद-
बलुम्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृत-
योनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा^(१) ॥ अनु० २५ ॥

‘जुहोमि’ प्रक्षिपामि, अहमनेन होमेन तत्सर्वं भस्मीकरोमीत्यर्थः ।
तदर्थं इदमभिमन्त्रितं जलं ‘स्वाहा’ मदीयवक्त्राग्नौ स्वाङ्गतमसु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिकामु-
पनिषदि चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

प्रातःसन्ध्याकाले जलपानार्थं मन्त्रमाह । (१) “सूर्यश्च मा •
जुहोमि स्वाहा”^(१) इति । ‘सूर्ये’ अहर्निष्पादके सूर्योपाधिके ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिकामु-
पनिषदि पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

* यद्रात्र्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† पापमकारिषमिति F चिह्नितपुस्तकद्वयमूलपाठः ।

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१) आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं । गाय-
त्री छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व नः* । ओजोऽसि
सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

सन्ध्यात्रये मार्जनादूर्ध्वं गायत्र्या आवाहनमन्त्रमाह । (१)
“आयातु वरदा ० आवाहयामि”(१) इति । ‘वरदा’ अस्मद-
भीष्टंवरप्रदा, ‘देवी’ गायत्रीछन्दोऽभिमानिनीदेवता, ‘अक्षरं’
विनाशरहितं, ‘सम्मितं’ सम्यग्वेदान्तप्रमाणेन निश्चितं, ‘ब्रह्म’
जगत्कारणं परतत्त्वं, उद्दिश्य, ‘आयातु’ आगच्छतु, अस्माकं
ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुमागच्छत्वित्यर्थः । अयमेवार्थ उत्तरार्द्धेन
स्पष्टीक्रियते । ‘छन्दसां’ गायत्रीत्रिष्टुपादीनां, वेदानां वा,
‘माता’ जननीदेवता, ‘गायत्री’ गायत्रीशब्दाभिधेया, ‘नः’
अस्मान्, ‘इदं ब्रह्म’ वेदान्तप्रतिपाद्यं तत्त्वं, ‘जुषस्व’ जोषयतु,
उपदिशत्वित्यर्थः । हे गायत्री देवि त्वं ‘ओजोऽसि’ बलहेतुभूता
अष्टमधातुरूपासि । ‘सहोऽसि’ शत्रूणामभिभवनशक्तिरसि । ‘बल-
मसि’ शरीरगतव्यवहारसामर्थ्यरूपासि । ‘भ्राजोऽसि’ दीप्ति-
रूपासि । ‘देवानां’ अग्नीन्द्रादीनां, ‘धाम’ तेजः, यत् अस्ति तन्-
‘नामासि’ तदेव तव नामेत्यर्थः । ‘विश्वं’ सर्वजगद्रूपं, त्वमेव

* जुषस्व मे इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरो गायत्री-
मावाहयामि^(१) ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

(१) ओं भूः । ओं भुवः । ओं सुवः । ओं महः ।
ओं जनः । ओं तपः । ओं सत्यं । ओं तत्स-

‘असि’ । ‘विश्वायुः’ सम्पूर्णायुःस्वरूपा, असि । उक्तस्यैव व्याख्यानं
‘सर्वमसि सर्वायुरिति । ‘अभिभूः’ सर्वस्य पापस्य तिरस्कारहेतुः,
‘ओम्’ प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मा, असि । तादृशीं ‘गायत्री’, मदीये
मनसि ‘आवाहयामि’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि षड्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

गायत्र्या आवाहनादूर्ध्वं प्राणायामार्थं मन्त्रमाह । (१) “ॐ
भूः । ॐ भुवः ० सुवरोम्”^(१) इति । ‘भूरादयः सत्यान्ता लोक-
प्रतिपादिकाः सप्त व्याहृतयः । तेषाञ्च लोकानां प्रणवप्रतिपाद्य-
ब्रह्मस्वरूपत्वविवक्षया प्रत्येकं प्रणवोच्चारणं । तत्सवितुरित्यादिको

वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
प्रचोदयात् । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः
सुवरो^(१) ॥ अनु० २७ ॥

गायत्रीमन्त्रः । तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वविवक्षया* तदादौ प्रणवो-
च्चारणं । मन्त्रस्य चायमर्थः । ‘सवितुः’ प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य,
‘वरेण्यं’ वरणीयं श्रेष्ठं, ‘तत्’, ‘भर्गः’ तेजः, ‘धीमहि’ ध्यायेम ।
‘यः’ सविता परमेश्वरः, ‘नः’ अस्मादीयाः, ‘धियो’ बुद्धिवृत्तिः,
‘प्रचोदयात्’ प्रकर्षेण तत्त्वबोधे प्रेरयतु, तस्य तेजो ध्यायेमेति
पूर्वचान्वयः । आपो ज्योतिरित्यादिको गायत्र्याः शिरोमन्त्रः
तस्याद्यन्तयोः प्रणवद्वयं पूर्ववदुच्चार्यते । याः ‘आपः’, नदीसमुद्रा-
दिगताः, सन्ति । यच्च ‘ज्योतिः’ आदित्यादिकं, अस्ति । योऽपि
‘रसः’ मधुराम्लादिः षड्विधः, अस्ति । यदपि ‘अमृतं’ देवैः
पातयं, अस्ति । तत्सर्वं ‘ॐ’ प्रणवप्रतिपाद्यं ब्रह्म । किञ्च ‘भूर्भुवः
स्वः’ इत्यभिहिता ये त्रयो लोकाः सन्ति, तेषां प्रणवप्रतिपाद्यं
ब्रह्म । अस्य च मन्त्रस्य प्राणायामाङ्गत्वममृतनादोपनिषदि प्रति-
पाद्यते । “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठे-
दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मपनिषदि सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

* ब्रह्मतत्त्वविवक्षयेति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† श्रूयते इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः

(१) ॐ भूर्भुवः सुवर्महर्जनस्तपः सत्यं तद्ब्रह्म तदाप
आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्^(१) ॥
अनु० २८ ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ तद् ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदात्मा । ॐ
तत्सत्यं । ॐ तत्सर्वं । ॐ तत्पुरोर्नमः^(१) ॥ अनु० २९ ॥

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

तस्मिन्नेव प्राणायामे विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१) “ॐ भू-
र्भुवः ० सुवरोम्”^(१) इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१) “ॐ तद् ब्रह्म ।
० पुरोर्नमः”^(१) इति । ‘ॐ’ प्रणवप्रतिपाद्यं, ‘तत्’ सर्ववेदा-
न्तप्रसिद्धं, ‘ब्रह्म’ तत्त्वं । तथा ‘वायुः’ सूत्रात्मरूपो हिर-

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तमे शिखरे देवी* भूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखं^(१) ॥

अनु० ३० ॥

एतद्गर्भः । 'ॐ' 'तत्' प्रणवप्रतिपाद्यं वेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मैव । तथैव 'आत्मा' जीवोऽपि । ॐ तदिति पूर्ववत् । 'सर्वं' जगत्, ॐ तदिति पूर्ववत् । 'पुरः' पुराणि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि, ॐ तदिति पूर्ववत् । तादृशाय ब्रह्मणे 'नमः', अस्तु । प्राणायामे शक्तितारतम्यमनुसृत्य विकल्पितं मन्त्रत्रयमुक्तं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

जपादूर्द्धं गायत्रीदेवताया विमर्जनमन्त्रमाह । (१) "उत्तमे, शिखरे ० यथासुखं"^(१) इति । 'भूम्यां', अवस्थितो यः 'पर्वतः' मेरुनामकः, तस्य 'मूर्धनि' उपरिभागे, यत् 'उत्तमं शिखरं', अस्ति तस्मिन्, इयं गायत्री 'देवी', तिष्ठति । तस्मात् कारणात् हे 'देवि', 'ब्राह्मणेभ्यः', त्वदुपासकेभ्यः, त्वदनुग्रहेण परितुष्टेभ्यः,

* शिखरे जाते इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कारस्त्वं* रुद्रस्त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः^(१) ॥ अनु० ३१ ॥

अनुज्ञानमभिव्याप्य 'यथासुखं' स्वकीयसुखमनतिक्रम्य, स्वस्थाने तस्मिन् उत्तमशिखरे 'गच्छ' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

गायत्रीदेव्या विसर्जनादूर्ध्वं तत्त्वानुस्मरणभूतस्य ब्रह्मण उप-
स्थानमन्त्रमाह । (१)“ॐ अन्तश्चरति ० त्वं प्रजापतिः”^(१) इति ।
'विश्वमूर्तिषु' देवमनुष्यगन्धर्वादिनानाशरीरयुक्तेषु, 'भूतेषु'
प्राणिषु, 'गुहायां' बुद्धौ, 'अन्तः' मध्ये, 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यः
परमात्मा, 'चरति' वर्तते । हे परमात्मन् यः 'यज्ञः' ज्यो-
तिष्ठोमादिः, सः 'त्वं', एव । यश्च 'विष्णुः' जगत्पालकः,
योऽपि 'वषट्कारः' हविःप्रदानमन्त्रः, यश्च 'रुद्रः' संहर्ता,
यश्च 'ब्रह्मा' जगत्स्रष्टा, यश्च 'प्रजापतिः' दत्तादिः प्रजापालकः,
सः सर्वोऽपि 'त्वं', एव ॥

* वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वमिति N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अमृतोपस्तरणमसि^(१) ॥ अनु० ३२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भोजनादावपां प्राशने मन्त्रमाह । (१) “अमृतोपस्तरण-
मसि”^(१) इति । पीयमान हे जल त्वं ‘अमृतं’ विनाशरहितं,
प्राणदेवतायः ‘उपस्तरणमसि’ यथा शयानस्य पुंसः मञ्चकस्यो-
परितनं पटादिकमुपस्तीर्यते, तद्वत् प्राणदेवताया इदमुपस्तरणं ।
तथा च वाजसनेयिनः प्राणविद्यायां प्राणदेवताया जलवस्तव-
मामनन्ति* । “तस्मादशित्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदन्नम-
नग्रं कुरुते” इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मणस्तत्त्वमामनन्ति इति ७ चिह्नितपुस्तकपाठः

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि अपानाय स्वाहा । व्याने
निविष्टोऽमृतं जुहोमि व्यानाय स्वाहा । उदाने नि-
विष्टोऽमृतं जुहोमि उदानाय स्वाहा । समाने नि-
विष्टोऽमृतं जुहोमि समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म
आत्मा मृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३३ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

जलप्राशनादूर्ध्वं प्राणाङ्गतिमन्त्रान् दर्शयति । (१) “प्राणे नि-
विष्टः ० आत्मा मृतत्वाय”^(१) इति । पञ्चसु शरीरगतवायुभेदेषु
मध्ये प्रथमे ‘प्राणनामके वायौ ‘निविष्टः’ आदरयुक्तोऽहं, ‘अमृतं’
खादुभूतं इदं हविः, ‘जुहोमि’ प्रक्षिपामि । तच्च ‘प्राणदेवतायै’
‘स्वाहा’ स्वाङ्गतमस्तु । एवमपानादिषु योज्यं । एतैः पञ्चभिरा-
ङ्गतिभिः ‘अमृतत्वाय’ मोक्षाय, ‘मे’ मदीयः, ‘आत्मा’ जीवः,
‘ब्रह्मणि’ परमात्मानि, एकीभवत्विति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)*प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशा-
प्रदाहाय । प्राणाय स्वाहा । *अपाने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय
स्वाहा । *व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा
विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा । *उदाने नि-
विष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय ।
उदानाय स्वाहा । *समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय स्वाहा । ब्र-
ह्मणि म आत्मा मृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणाद्भुतिष्वेव विकल्पितानि मन्वान्तराणि दर्शयति । (१)“प्राणे
निविष्टो ० म आत्मा मृतत्वाय”^(१) इति । ह्यमान हे द्रव्यविशेष
त्वं ‘शिवः’ शान्तो भूत्वा, मां प्र‘विश’ । किमर्थं । ‘अप्रदाहाय’
क्षुत्सम्पादितदाहशान्त्यर्थं । अन्यत् पूर्ववद्भाष्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामु-
पनिषदि चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

* अत्र सर्वत्र प्राणे अपाने इत्यादिपदानामग्रे अद्धायामिति
पदस्य पाठो असंख्येषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु वर्तते ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अमृतापिधानमसि^(१) ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अद्वायां प्राणे निविश्यामृतं^१ हुतं । प्राणमन्त्रेना-
प्यायस्व । अद्वायामपाने* निविश्यामृतं^१ हुतं । अपा-
जमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां व्याने निविश्यामृतं^१ हुतं ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

भोजनादूर्ध्वमपां प्राशने मन्त्रमाह । (१) “अमृतापिधान-
मसि”^(१) इति । पीयमान हे जल त्वं ‘अमृतं’ अविनश्वरं,
‘अपिधानं’ आच्छादकं, ‘असि’ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

भुक्तस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । (१) “अद्वायां प्राणे ० आत्मामृत-
त्वाय”^(१) इति । वैदिककर्मणि विश्वासातिशयः ‘अद्वा’, तस्यां

* भाष्यद्वयतमूलपाठे अपानादिशब्दाग्रे अद्वायामिति पदं न
पठितम् ।

व्यानमन्नेनाप्यायस्व । अद्वायामुदाने निविश्यामृतं
हुतं । उदानमन्नेनाप्यायस्व । अद्वायाः समाने नि-
विश्यामृतं हुतं । समानमन्नेनाप्यायस्व । ब्रह्मणि
म आत्मा मृतत्वाय^(१) ॥ अनु० ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

^(१)प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मां विशान्तकः । ते-
नान्नेनाप्यायस्व^(१) ॥ अनु० ३७ ॥

सत्यां, 'प्राणवायौ 'निविश्य' आदरातिशयं कृत्वा, 'अमृतं' अवि-
नश्वरं, स्वादुभूतं इदं हविः मया 'ऊतं', हे प्राणाभिमानिदेव
ऊतेन 'अन्नेन' 'आप्यायस्व' वर्द्धयस्व । स्पष्टमन्यत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मुपनिषदि षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

अनुमन्त्रणादूर्ध्वं हृदयाभिमर्शने मन्त्रमाह । ^(१)"प्राणानां
आप्यायस्व"^(१) इति । हे हृदयवर्तिन् अहङ्कार त्वं वायुरुपाणां
इन्द्रियरूपाणां च 'प्राणानां', 'ग्रन्थिरसि' परस्परमविक्षेपाय

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः
सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्^(१) ॥ अनु० ३८ ॥

यथनहेतुरसि । तादृशः त्वं 'रुद्रः' त्वदभिमानिदेवतारूपः
'अन्तकः' दुःखस्य विनाशकः, भूत्वा 'मा' मां, 'विश' मच्छशीरे
प्रविष्टा भव । 'तेन' मङ्गुक्तेन, 'अन्तेन' 'आप्यायस्व' मामभिवर्द्धय ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

क्षुधादिजनितचित्तविचेपशान्तेरूर्ध्वं भोक्तुर्जीवस्य परमेश्वर-
रूपत्वानुसन्धानहेतुं मन्त्रं दर्शयति । (१) "अङ्गुष्ठमात्रः ० प्रीणाति
विश्वभुक्"^(१) इति । हृदयमध्यगत आकाशः स्वाङ्गुष्ठपरिमितः,
तत्र वर्त्तमाना बुद्धिरपि तावती, तथा विच्छिन्नो जीवरूपः
पुरुषोऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः', स च स्वकीयया ज्ञानक्रियाशक्त्या
'अङ्गुष्ठं', 'समाश्रितः', 'च'कारान्मस्तकञ्चाश्रितः, आपादमस्तक-
व्यापीत्यर्थः । स चोपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वकीयेन वास्तवेन
रूपेण 'सर्वस्य जगतः', 'ईशः' नियन्ता, अतएव 'विश्वभुक्' सर्व

अथ जनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) मेधा देवी जुषमाणा न आगाद्विश्वाची भद्रा
सुमनस्यमाना । त्वया जुष्टा जुषमाणा* दुरुक्तान् बृह-

जगद् भुङ्क्ते । तादृशः सः 'प्रभुः' ईश्वरः, 'प्रीणातु' अनेन
भोजनेन प्रसन्नो भवतु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-
मपनिषदि अष्टचिंशोऽनुवाकः ॥

अथ जनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

जीवात्मन ईश्वरेणाभेदज्ञानं यदस्ति तस्य ज्ञानस्य नैरन्तर्येण
साधनं मेधाधीनं, अतो मेधाभिमानिदेवतां प्रार्थयतु मेकामृच-
माह । (१) "मेधा देवी ० विदधे सुवीरा" (१) इति । ग्रन्थ-
तदर्थयोर्धारणशक्तिः 'मेधा', तदभिमानिनी 'देवी', 'जुषमाणा'
प्रीयमाणा सती, 'नः' अस्मान् प्रति, 'आगात्' आगच्छतु ।
कीदृशी देवी, विश्वमश्नुतीति 'विश्वाची' सर्वावगाहनचमेत्यर्थः ।
अतएव 'भद्रा' कल्याणी, 'सुमनस्यमाना' शोभनं मनोऽस्मदनु-
याहकमिच्छन्ती । हे देवि 'त्वया जुष्टा' अनुगृहीता वयं, 'दुरुक्तान्

* नुदमाना इति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रीतः इत्यपि पाठः ।

द्वदेम विदथे सुवीराः^(१) । ^(२)त्वया जुष्टं ऋषिर्भवति
 देवि त्वया ब्रह्मागतश्रीरुत त्वया । त्वया जुष्टश्चित्रं
 विन्दते वसु सा नो जुषस्व द्रविणेन* मेधे^(३) ॥
 अनु० ३६ ॥

जुषमाणाः' पुरुषार्थानुपयोगिना वेदवाह्यान् शब्दान् सेवमाना
 वेदैकनिष्ठाः, 'सुवीराः' शोभनपुत्रशिष्यादिरूपाः, 'विदथे' यज्ञे-
 ऽनुष्ठिते सति, शुद्धान्तःकरणा भूत्वा 'बृहद्वदेम' परब्रह्मतत्त्वं
 कथयाम ॥

तत्रैव द्वितीयामृचमाह । ^(१)"त्वया जुष्टः ० द्रविणेन मेधे"^(२)
 इति । हे 'देवि' मेधाख्ये, 'त्वया', 'जुष्टः' मेवितोऽनुगृहीतः पुरुषः,
 'ऋषिः' अतीन्द्रियदर्शी, 'भवति' । तथा 'त्वया', जुष्टः पुरुषः
 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, भवति । 'उत' अपि च, त्वया जुष्टः पुरुषः
 'अगतश्रीः' प्राप्तसम्पत्, भवति । अतएव 'त्वया जुष्टः', पुरुषः
 'चित्रं' गवाश्वभूहिरण्यधान्यादिकं विविधं, 'वसु' धनं, 'विन्दते'
 लभते । हे 'मेधे', देवि, 'सा' तादृशी त्वं, 'नः' अस्मान्,
 'द्रविणेन' धनेन, 'जुषस्व' सेवस्व, अनुगृहाणेत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा-
 रण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययज्ञायां याज्ञिक्या-
 मुपनिषदि ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)मेधां म इन्द्रो ददातु मेधां देवी सरस्वती ।
मेधां मे अश्विनावुभौ देवावाधत्तां* पुष्करस्रजौ†(१)॥
अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः । दैवी

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाप्रदानिन्द्रादीन् प्रार्थयते । (१)“मेधां मे ० पुष्कर-
स्रजान्”(१) इति । योऽयं ‘इन्द्रः’, देवः, या च ‘सरस्वती’,
देवी, यौ च ‘पुष्करस्रजौ’ पद्ममालायुक्तौ, ‘उभावश्विनौ’,
‘दैवौ’, ते सर्वे ‘मे’ मद्भ्यं, ‘मेधां’, प्रयच्छन्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-
ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामु-
पनिषदि चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाप्रदं मन्त्रान्तरं दर्शयति । (१)“अप्सरासु च ० सुरभि-
र्जुषतां”(१) इति । ‘अप्सरासु’ देवस्त्रीषु, ‘या मेधा’, प्रसिद्धा

* अश्विनावुभावाधत्तामिति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† पुष्करस्रजेति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मेधा मनुष्यजा* सा मां मेधा सुरभिर्जुषतां†^(१) ॥
अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) आ मां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवणा ज-

वर्त्तते, 'गन्धर्वेषु च' देवगायकेषु, 'यत्', 'मनः' मेधात्मकं, अस्ति 'दैवी' हिरण्यगर्भादिदेवेषु स्थिता, या 'मेधा' विद्यते, 'मनुष्यजा' मनुष्येषु वेदशास्त्रवित्सु या 'मेधा' अस्ति । 'सा' सर्वा, मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, सर्वकामदुघा वा, भूत्वा, 'मां', 'जुषतां' सेवतां ॥

* इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञि-
क्यामुपनिषदि एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि मेधार्थं मन्त्रान्तरमाह । (१) "आ मां मेधा ० सुप्र-
तोकां जुषतां" (१) इति । 'मेधा' शक्तिः, 'मां', प्रत्यागच्छत्विति
शेषः । कीदृशी मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, कामदुघा वा,

* मेधा सरस्वती इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† जुषतां खाद्वेति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

गती जगम्या । जर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मां
मेधा सुप्रतीका जुषतां^(१) ॥ अनु० ४२ ॥

अथ त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः* ।

‘विश्वरूपा’ सकलवेदशास्त्रधारणक्षमत्वेन बहुरूपा, ‘हिरण्यवर्णा’
देवताशरीरे हिरण्यसमानवर्णोपेता, ‘जगती’ सर्वत्र वर्तमानत्वेन
जगदात्मिका, ‘जगम्या’ पुरुषार्थकामैः मृशं गन्तुं योग्या,
‘जर्जस्वती’ बलवती, ‘पयसा’ गोचीरादिरसेन, ‘पिन्वमाना’
अस्मान् प्रीणयन्ती, ‘सा’ तथाविधगुणयुक्ता, ‘मेधा’, ‘सुप्र-
तीका’ सुमुखी भूत्वा, ‘मां’, ‘जुषतां’ सेवतां ॥

इति त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

मेधाविनः पुरुषस्य ज्ञानोत्पादनाय महादेवसम्बन्धिषु पञ्च-
वक्त्रेषु मध्ये पश्चिमवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१) “सद्योजातं ०
भवोद्भवाय नमः”^(१) इति । ‘सद्योजात’नामकं यत् पश्चिमवक्त्रं,
तद्रूपं परमेश्वरं, ‘प्रपद्यामि’ प्राप्नोमि । तादृशाय ‘सद्योजाताय’,

* वै नमो नम इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भवे भवे नातिभवे भजस्व* मां । भवोद्भवाय नमः^(१) ॥
अनु० ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो
रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बल-
विकरणाय नमो बलाय नमो† बलप्रमथनाय नमः

‘वै’, नमः, अस्तु । हे सद्योजात ‘भवे भवे’ तत्तज्जन्मनिमित्तं,
‘मां’, ‘न भजस्व’ न प्रेरयेत्यर्थः । किन्तुहि ‘अतिभवे’ जन्मा-
तिलङ्घननिमित्तं, ‘भजस्व’ तत्त्वज्ञानाय प्रेरय । ‘भवोद्भवाय’
भवात् संसारात् उद्भूते, सद्योजाताय ‘नमः’, अस्तु ॥

इति त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१) “वामदेवाय नमः ०
मनोन्मनाय नमः”^(१) इति । उत्तरवक्त्ररूपः ‘वामदेवः’, तस्यैव

* भवस्व इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† बलाय नम इति पाठः F, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकद्वयतमूलद्वये नास्ति ।

सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः^(१) ॥

अनु० ४४ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

^(१)अघोरेभ्योऽय घोरैभ्यो घोर घोरतरेभ्यः । सर्वतः
शर्व सर्वेभ्यो* नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः^(१) ॥ अनु० ४५ ॥

विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामकाः । एते च महादेवपीठशक्तीनां
वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः । तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारः
अस्तु ॥

इति चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

दक्षिणवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । ^(१)“अघोरेभ्योऽय ० रुद्र-
रूपेभ्यः”^(१) इति । अघोरनामको दक्षिणवक्त्ररूपो देवः, तस्य
विग्रहाः ‘अघोराः’ सात्त्विकत्वेन शान्ताः, अन्ये तु ‘घोराः’ राजस-
त्वेन उग्राः, अपरं तु तामसत्वेन घोरादपि ‘घोरतराः’ । हे ‘शर्व’
परमेश्वर, ‘ते’ त्वदीयेभ्यः पूर्वाक्तेभ्यः चिविधेभ्यः, ‘सर्वेभ्यो रुद्र-
रूपेभ्यः’, ‘सर्वतः’ सर्वेषु देशेषु सर्वेषु च कालेषु ‘नमोस्तु’ ॥

इति पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

* सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्य इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो
रुद्रः प्रचोदयात्^(१) ॥ अनु० ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मा-

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

प्राग्वक्तप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१) “तत्पुरुषाय ० रुद्रः प्र-
चोदयात्”^(१) इति । प्राग्वक्तदेवः ‘तत्पुरुष’नामकः । द्वितीयार्थे
चतुर्थी । ‘तत्पुरुषं, देवं, ‘विद्महे’ गुरुशास्त्रमुखाज्जानीमः, ज्ञात्वा
च ‘महादेवाय’ तं महादेवं, ‘धीमहि’ ध्यायेम । ‘तत्’ तस्मात्
कारणात्, ‘रुद्रः’, देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘प्रचोदयात्’ ज्ञानध्यानार्थं
प्रेरयतु ॥

इति षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

ऊर्ध्ववक्तप्रतिपादकं मन्त्रमाह । (१) “ईशानः सर्वविद्यानां ०
सदा षिवोम्”^(१) इति । योऽयमूर्ध्ववक्तो देवः सोऽयं ‘सर्व-

धिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शि-
वोम्^(१) ॥ अनु० ४७ ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्ममेतु मां । मधुमेतु मां । ब्रह्ममेव मधुमेतु मां ।

विद्यानां' वेदशास्त्रादीनां चतुःषष्टिकलाविद्यानां, 'ईशानः
नियामकः, तथा 'सर्वभूतानां' अखिलप्राणिनां, 'ईश्वरः' नि-
यामकः, 'ब्रह्माधिपतिः' वेदस्याधिकत्वेन पालकः, तथा 'ब्रह्मणः'
हिरण्यगर्भस्य, 'अधिपतिः', तादृशो यः 'ब्रह्मा' अस्ति प्रवृद्धः
परमात्मा, सोऽयं 'मे' ममानुग्रहाय, 'शिवः' शान्तः, 'अस्तु' ।
'सदा शिवो' स एव सदाशिवः, 'ॐ' अहं भवामि ॥

इति सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

इत्थं तत्त्वज्ञानस्योत्पादकाः पञ्चवक्त्रप्रतिपादकाः पञ्चब्रह्ममन्त्रा
उक्ताः, अथ ज्ञानप्रतिबन्धकब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिहेतवस्त्रिसुपर्ण-
नामका मन्त्रा वक्तव्याः, तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । (१) "ब्रह्ममेतु
मां ० प्राणाश्वां जुहोमि"^(१) इति । 'ब्रह्मं' परब्रह्मतत्त्वं, 'मां',
'एतु' प्राप्नोतु, 'मधु' परमानन्दलक्षणमाधुर्योपेतं वस्तु, 'मां',
'एतु' प्राप्नोतु । न चात्र ब्रह्म-मधुशब्दयोः अत्यन्तमर्थभेदः, किं

यास्ते सोम प्रजा वत्सोभि सो अहं । दुःष्वप्रहं दुरु-
ष्यह । यास्ते सोम प्राणास्तां जुहोमि^(१) । ^(२)चिसुपर्ण-
मयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते
घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्तु-

तर्हि 'ब्रह्ममेव', 'मधु' शब्दद्वयप्रतिपाद्यमखण्डैकरसं वस्तु, 'मां',
'एतु' प्राप्नोतु । हे 'सोम' उमा ब्रह्मविद्या तथा सह वर्त्तमान
परमात्मन्, 'ते' तव, 'याः', 'प्रजाः' देवमनुष्यादयः, सन्ति, ता
'अभिलक्ष्य 'सो अहं' स तादृशस्त्वत्सेवकोऽहं, 'वत्सः' बालः,
एतासां त्वदीयप्रजानां मध्ये बालवदहं त्वदीयकरुणायोग्यः । अतः
हे 'दुःष्वप्रहन्' संसाररूपस्य दुःष्वप्रस्य घातक परमेश्वर, 'दुरुष्यह'
दुःखमुत्कर्षेण अभिभव । वर्णविकारश्चान्दसः । हे 'सोम पर-
मात्मन्, 'ते' त्वदीयाः, प्राणवृत्तयः 'याः', सन्ति 'तान्' वृत्ति
'प्राणान्', त्वयि 'जुहोमि' प्रक्षिपामि । मदीयमनोवागादयः
प्राणास्त्वया निर्निर्मितत्वात् त्वदीयाः, अतस्त्वय्येवोपमंहरामि,
विषयेभ्य इन्द्रियाणि निरुध्य त्वदेकचित्तो भवामीत्यर्थः ॥

उक्तस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य माहात्म्यं ब्राह्मणरूपेण वाक्येन दर्श-
यति । ^(१)“त्रिसुपर्णं ० पङ्क्तिं पुनन्ति ॐ”^(२) इति । “वि-
द्यान्तराणि सर्वाणि नाष्ट्यः कश्चिद् ब्रूयात्” इति शास्त्रम-
नुसृत्य शिष्येण याच्ञायां कृतायां पश्चादुपदिशन्ति । इमं तु
त्रिसुपर्णमन्त्रं शिष्ययाच्ञामन्तरेणैव 'ब्राह्मणाय', उपदिशेत्* ।

* उपदिशन्ति इति ० चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वन्ति । आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । आम्^(१) ॥
अनु० ४८ ॥

अथ एकोनपञ्चाशदनुवाकः ।

(१) ब्रह्म मेधया । मधु मेधया । ब्रह्ममेव मधु मेध-
या । अथा नो देवसवितः प्रजा वत्सावी सौभगं ।
परा दुःषमियः सुव । विश्वानि देवसवितर्दुरितानि

तेनोपदेशेन 'ये ब्राह्मणाः', 'त्रिसुपर्णं पठन्ति' त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा
जपन्ति, 'एते' पुरुषाः, 'ब्रह्म हत्यां', विनाशयन्ति । ततस्ते नि-
ष्पापाः सन्तः 'सोम'यागं 'प्राप्नुवन्ति' । ते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ
भोजनार्थमुपविशन्ति तां 'पङ्क्तिं', सहस्रब्राह्मणपर्यन्तां, 'पुनन्ति'
शुद्धां कुर्वन्ति । तस्माद् 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यः परमात्मैव, त्रिसु-
पर्णमन्त्रस्य देवतेत्यर्थः ॥

इति अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनपञ्चाशदनुवाकः ।

द्वितीयं त्रिसुपर्णमन्त्रमाह । (१) "ब्रह्म मेधया ० भवन्तु
नः" (१) इति । यद् 'ब्रह्म' जगत्कारणं सर्ववेदान्तवेद्यं, तत् 'मेधया'

परा सुव । यद्भद्रं तन्म आसुव । मधु वाता ऋतायते
 मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वोर्नः सन्वोषधीः । मधु
 नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु नः
 पिता । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः ।
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः^(१) । ^(२)य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं
 ब्राह्मणाय दद्यात् । भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये
 ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-
 सहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम्^(३) ॥ अनु० ४६ ॥

गुरुपदिष्टमहावाक्यतदर्थधारणशक्त्या, लभ्यतामिति शेषः । मध्वि-
 त्यादि पूर्ववत् । अद्या नो देवेत्यादिकमृक्पञ्चकमणोरणीयानि-
 त्यनुवाके* व्याख्यातं ।

अस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य महिमानं दर्शयति । ^(१)“य इमं ०
 पुनन्ति । ओम्”^(२) इति । ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा बधः
 ‘भ्रूणहत्या’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति एकोनपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* अद्या नो देवेत्यादिकमृक्सञ्चयं क्रमेणाणोरणीयानित्यनुवाके
 इति ।^१ चिह्नितमुक्तपाठः । अनुवाकस्तु १० । ८०० पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा । ब्रह्ममेव मधु मेध-
वा । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां म-
हिषो मृगाणां । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः पवित्रमत्येतिरेभन् । हंसः शुचिपदसुरन्त-
रिक्षसङ्घोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् । नृपद्वरसद्वत-
सद् व्योमसदजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्^(१) ।
(२) य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । वीर-
हत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ।
ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसहसात् पङ्क्तिं पुनन्ति ।
ओम्^(२) ॥ अनु० ५० ॥

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः ।

तृतीयं त्रिसुपर्णमन्त्रमाह । (१) “ब्रह्म मेधवा ० ऋतं
बृहत्”^(१) इति । ‘मेधवा’ मेधो यज्ञः सोम्यास्तीति मेधवत् ।
यज्ञदानादिसाध्यविविदिषापूर्वकत्वात् ब्रह्मज्ञानलाभस्य ‘ब्रह्म’,
मेधवत् इत्युच्यते । अन्यत् पूर्ववत् । ब्रह्मा देवानां, हंसः शुचि-
षत् इत्यादिके द्वे ऋचौ अणोरणीयानित्यनुवाके व्याख्याते ॥

अस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य महिमानं दर्शयति । (२) “य इदं ०
पङ्क्तिं पुनन्ति ओम्”^(२) इति । वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणः,
अभिषिक्तो राजा वा ‘वीरः’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति पञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योति-
रहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५१ ॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकानि यानि महापातकानि तन्निवृत्तये
जप्यास्त्रिसुपर्णमन्त्रास्तयोऽभिहितास्तत्र ब्राह्मणजातिमात्रबधो
ब्रह्महत्या पञ्चसु महापातकेषु मध्ये प्रबलं महापातकं । ततो-
ऽप्यधिकं भ्रूणहननं । तस्मादप्यधिकं वीरहननं । ईदृशानामपि
निवर्तको यावज्जीवं त्रिसुपर्णं जपस्तत्र अर्वाचीनानां सुरापाना-
दिपातकानां निवर्तक इति किमु वक्तव्यं । इत्थं प्रतिबन्धनि-
वृत्त्युपायमुक्त्वा ज्ञानयोग्यतायै स्वावयवशुद्ध्यर्थं होमार्थानेकादश-
मन्त्रानेकादशखनुवाकेषु क्रमेण विवचुराद्यं मन्त्रमाह । “(१) प्रा-
णापान ० भूयासः स्वाहा”^(१) इति । ‘प्राणादयः पञ्च वा-
यवः प्रसिद्धाः । ते सर्वेऽपि अनेन आज्यहोमेन शुद्धा भवन्तु ।
ततः ‘अहं’, ‘विपाप्मा’ प्रतिबन्धकोपपातकरहितः, ‘विरजाः’ पाप-
कारणभूतरजोगुणेनापि रहितः सन्, यद् ‘ज्योतिः’ जगत्कारणं
परंब्रह्म तदस्तु, ‘भूयासः’, तदर्थमिदमाज्यं स्वाङ्गतमस्तु ॥

इति एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकूतिः स-
ङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूया-
सः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घशिश्नोपस्थपा-

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

द्वितीयं मन्त्रमाह । (१)“वाङ्मनः ० भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । ‘वागादीनोन्द्रियाणि । ‘रेतः’ गुह्येन्द्रियं, मनःशब्दवाच्य-
स्वान्तःकरणस्यैव निश्चयात्मिकावृत्तिः ‘बुद्धिः’ । अनिश्चय-
भूता*वृत्तिः ‘आकूतिः’ । इदं समीचीनमिति कल्पनारूपा वृत्तिः
‘सङ्कल्पः’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति द्विपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ।

तृतीयं मन्त्रमाह । (१)“शिरः पाणि ० स्वाहा”^(१) इति ।
पूर्वाभ्यामनुवाकाभ्यां सूक्ष्मशरीरशुद्धिरुक्ता । अत्र स्थूलशरीराव-

* अनिश्चयात्मिकति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भू-
यासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५३ ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

^(१)त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे
शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः
स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५४ ॥

यवानां शिरःपाण्यादीनां शुद्धिरुच्यते । लिङ्गाण्डभेदविवक्षया
'शिश्रोपस्य'शब्दौ द्वौ द्रष्टव्यौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह । ^(१)"त्वक्चर्म ० भूयासः स्वाहा" ^(१)
इति । अत्र स्थूलशरीरे स्थितानां* धातूनां शुद्धिरुच्यते । एक-
स्यैव धातो वाह्यान्तर्भागविवक्षया 'त्वक्चर्म'शब्दौ प्रयुक्तौ । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* स्थूलशरीरगतानामिति । चिह्नितमुक्तकपाठः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं
विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योति-
रहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५६ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ।

पञ्चमं मन्त्रमाह । (१)“शब्दस्पर्श ० भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । शरीरोपादानपञ्चमहाभूतेषु आकाशादिषु वर्तमानाः
गुणाः ‘शब्दादयः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ।

षष्ठं मन्त्रमाह । (१)“पृथिव्यप्तेजो भूयासः स्वाहा”^(१)
इति । शरीरस्योपादानकारणानि पञ्चमहाभूतानि ‘पृथिव्या-
दीनि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति षट्पञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया
मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः
स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५७ ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१) विविष्ट्यै* स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५८ ॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

सप्तमं मन्त्रमाह । (१) “अन्नमय ० भूयासः स्वाहा”^(१) इति ।
‘अन्नमयादयः पञ्च कोशा वारुण्यारुपनिषद्युक्ताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अष्टमं मन्त्रमाह । (१) “विविष्ट्यै स्वाहा”^(१) इति । विष्णु
व्याप्तौ इति धातोर्ह्रस्वलोऽयं शब्दः । विशेषेण विष्टिर्याप्तिर्यस्य
ब्रह्मणस्तत् ‘विविष्टिः’, ह्रान्दसः षकारस्य टकारः । तादृशं
ब्रह्मोद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

* विविष्ट्यै इति N, O, Q चिह्नितमुखकपाठः ।

अथ एकोनषष्ठितमोऽनुवाकः ।

(१) कषोत्काय स्वाहा^(१) ॥ अनु० ५६ ॥

अथ षष्ठितमोऽनुवाकः ।

(१) उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताक्षि* देहि

अथ एकोनषष्ठितमोऽनुवाकः ।

नवमं मन्त्रमाह । (१) “कषोत्काय स्वाहा”^(१) इति । कष†-
शिषकरण इति धातुः, कथ्यते क्रियते इति ‘कषः’† नामरूपकर्मा-
त्मकः कार्यप्रपञ्चः, तस्मिन् ‘उत्कः’ तत्कर्तुमुत्सुकः ‘कषोत्कः’
परमेश्वरः, तादृशाय सृष्ट्यभिमुखाय परमेश्वराय ‘स्वाहा’
स्वाङ्गतमिदमस्तु ॥

इति एकोनषष्ठितमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठितमोऽनुवाकः ।

दशमं मन्त्रमाह । (१) “उत्तिष्ठ पुरुष ० भूयासः स्वाहा”^(१)

* हरितलोहितपिङ्गलान्ति इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अत्र सर्वकषशब्दस्थाने षषशब्दपाठः F चिह्नितपुस्तकेऽस्ति ।

देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरुहं विरजा
विपाप्मा भूयासुः स्वाहा^(१) ॥ अनु० ६० ॥

इति । विविष्टिशब्दाभिधेयं यद्ब्रह्म तदेव कारणोपाधिकं कषोत्क-
शब्दाभिधेयं । पुनरपि वक्लिशरीरोपाधिविशिष्टमत्र पुरुषशब्दा-
भिधेयं । तत्र पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यां निरुपाधिकं कारणोपाधिकं
तद्ब्रह्मप्राप्त्यर्थं शुद्धिहेतुत्वेनात्र सर्वकर्मनिष्पादकवक्लिशरीरो-
पाधिकं प्रार्थ्यते । ‘पुरुष’परि वक्लिशरीरे शयान हे परमात्मन्,
‘उत्तिष्ठ’ औदासीन्यं परित्यज मदनुग्रहार्थमुद्युक्तो भव । स-
मुध्यन्तपुरुषशब्दस्येव हर्यादीनि त्रीणि पदानि विशेषणानि ।
हे ‘हरित’ प्रतिबन्धकहरणकुशल । हे ‘लोहित’ रक्तवर्ण ।
हे ‘पिङ्गलाक्षि’ पिङ्गलनयन । ‘देहि देहि’ पुनः पुनः शुद्धिं
मे प्रयच्छ । ‘ददापयिता’ आचार्यमुखात् तत्त्वज्ञानस्य अतिश-
येन दापयिता, भवेति शेषः । तस्य दापयितस्य* ज्ञानस्यो-
त्पत्तये ‘मे’ मदीयाः चित्तवृत्तयः, ‘शुध्यन्तां’ । ज्योतिरित्यादि
पूर्ववत् ॥

इति षष्ठितमोऽन्वाकः ॥

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) ॐ स्वाहेति^(१) ॥ अनु० ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोका-
च्चवन्ते कदाचन सतां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रम-

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

एकादशं मन्त्रमाह । (१) “ॐ स्वाहेति”^(१) इति । ‘ॐ’
प्रणवप्रतिपाद्यं वस्तु भवामि, तदर्थमिदं स्वाङ्गतमस्तु ॥

इति एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

ज्ञानप्रतिबन्धकमहापातकोपपातकपरिहारेण ज्ञानयोग्यता-
लक्षणां शुद्धिमुक्त्वा योग्यस्य पुरुषस्यापेक्षितेषु ज्ञानसाधनेषु
सन्न्यासस्य निरतिशयोत्कर्षं वक्तुं सत्यादीन्येकादशोत्कृष्टसाधनानि
प्रतियोगित्वेन वक्तव्यानि । तत्र प्रथमं साधनमुपन्यस्यति ।
(१) “सत्यं परं ० सत्ये रमन्ते”^(१) इति । यद्वस्तु प्रमाणेन यथा-
दृष्टन्तस्य तथैवाभिवदनं ‘सत्यं’, तच्च ‘परं’ पुरुषार्थसाधनेषु

न्ते^(१) ^(२)तप इति तपो नानश'नान् परं यद्धि परं
तपस्तदुर्धर्षं तदुराधर्षं तस्मात् तपसि रमन्ते^(३)

उत्कृष्टं । तत्रादरार्थं परं सत्यमिति पुनर्वचनं । यद्वा 'परं'
ब्रह्म, 'सत्यं' अबाध्यं, तदद् यथार्थवचनमपि बाधरहितमिति
व्यावहारिकबाधराहित्येनोत्कर्षं विवक्षित्वा दृष्टान्तेन परं सत्य-
मित्युक्तं । 'सत्येन' यावज्जीवं यथार्थकथनेन, 'स्वर्गलोकात्
'कदाचिदपि 'न', 'प्रच्यवन्ते' । अनृतवादिनस्तु केनचित् पुण्येन
स्वर्गं प्राप्याण्यनृतवदनदोषेण कर्मफलं सम्पूर्णतयाऽनुभूयेव स्वर्गात्
प्रच्यवन्ते । किञ्च । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'सतां' सन्मार्गवर्तिनां
ऋष्यादीनां, सम्बन्धि यथार्थवादित्वं 'तस्मात्' कारणात्, सता-
मिदमिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य सत्यवादित्वमेव परमं मोक्षसाध-
नमिति केचिन्महान्तो वदन्तः तस्मिन्नेव 'सत्ये', 'रमन्ते'
क्रीडन्ति ॥

एकं मतमुक्त्वा द्वितीयं मतमाह । ^(१)"तप इति ० तपसि
रमन्ते"^(२) इति । तपः परं मोक्षसाधनमिति केषाञ्चिन्मतं ।
तीर्थयात्राजपहोमादीनि यद्यपि बहूनि तपांसि सन्ति तथापि
तेषु सर्वेष्वनशनमुपवासैकभक्तादिरूपादशनवर्जनात् 'परं' उत्कृष्टं,
'तपः', 'न', अस्ति । 'यत् हि' अनशनरूपं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं,
'परं', 'तपः', अस्ति । 'तद् दुर्धर्षं' धर्षितुं सोढुमशक्यं । अत एव
'आ'समन्तात् सर्वेषां प्राणिनां 'तत्' तपः, 'दुर्धर्षं'* दुःशकमित्यनु-

* तस्य तपसो दुर्धर्षमिति F' चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१) दम इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे रमन्ते^(१)
 (४) शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते^(४) (५) दान-
 मिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति दानान्नातिदु-
 ष्करं* तस्माद्दाने रमन्ते^(५) (६) धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं

भूयते । 'तस्मात्' कारणात्, केचन अद्भालवः कृच्छ्रचान्द्रायणा-
 दिके 'तपसि', 'रमन्ते' ॥

तृतीयं मतमाह । (१) "दम इति ० तस्माद्दमे रमन्ते"^(१)
 इति । वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां वाच्याणां निषिद्धेभ्यो त्रिषयेभ्यो
 निवृत्तिः 'दमः', स एवात्तमो मोक्षहेतुः 'इति', मन्यमाना नैष्ठिक-
 'ब्रह्मचारिणः', 'नियतं' सर्वदा वदन्ति, 'तस्मात् दमे रमन्ते' ॥

चतुर्थं मतमाह । (४) "शम इत्यरण्ये ० तस्माच्छमे रमन्ते"^(४)
 इति । अन्तःकरणस्य क्रोधादिदोषराहित्यं 'शमः', स एवात्तमो
 मोक्षहेतुः 'इति', 'अरण्ये', वर्तमानाः 'मुनयः' वानप्रस्थाः,
 मन्यन्ते । 'तस्मात्', ते 'शमे रमन्ते' ॥

पञ्चमं मतमाह । (५) "दानमिति सर्वाणि ० तस्माद्दाने
 रमन्ते"^(५) इति । गोभृद्द्विरण्यादीनां स्वकीयानां शास्त्रोक्त-
 वर्त्मना स्वल्पगित्यागपुरःसरं परस्वलोपादनं 'दानं', तदेवात्तमं
 मोक्षसाधनं भवा सर्वे प्राणिनः 'प्रशंसन्ति' । 'दानात्', अतिशयितं
 'दुष्करं', 'न', अस्ति । धनरक्षणार्थं प्राणानपि परित्यजतां पुद्-
 णामुपलभ्यात् । 'तस्मात्', गोभृद्व्यादि 'दाने', 'रमन्ते' ॥

* दुश्चरमिति J, N, O, चिह्नितमुक्तकपाठः ।

परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं* तस्माद्धर्मे रमन्ते^(६) ^(७)प्र-
जन इति भूयाः सस्तस्माद् भूयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्
भूयिष्ठाः प्रजनने रमन्ते^(७) ^(८)अग्नय इत्याह तस्माद्-

षष्ठं मतमाह । ^(६)“धर्म इति ० तस्माद्धर्मे रमन्ते”^(६) इति ।
स्मृतिपुराणप्रतिपाद्यो वापीकूपतडागादिनिर्माणरूपोऽत्र ‘धर्मः’,
विवक्षितः, स एवोत्तमो मोक्षहेतुः ‘इति’, राजामात्यादयः प्रभवो
‘मन्यन्ते । तडागादिरूपेण ‘धर्मेण’, ‘सर्वे’, ‘इदं’ जगत्, ‘परि-
गृहीतं’, सर्वेऽपि मनुष्यपश्यादयः स्नानपानादिना तुष्यन्ति । ता-
दृशात् ‘धर्मात्’, अन्यत् ‘अतिदुश्चरं’, ‘न’, अस्ति । ‘तस्मात्’
कारणत्, ‘धर्मे रमन्ते’, प्रभवः ॥

सप्तमं मतमाह । ^(७)“प्रजन इति ० प्रजनने रमन्ते”^(७)
इति । ‘प्रजनः’ पुत्राद्युत्पादनं, तस्यैवोत्तममाधनत्वं ‘भूयांसः’ अति-
बहवः प्राणिनः, मन्यन्ते । धनिकैर्दरिद्रैः शिष्टैर्नष्टैः पण्डितैश्च
सर्वैरपि पुत्रोत्पादनायातिशयेन प्रयत्यमानत्वात्† ‘तस्मात्’, एकैकस्य
पुरुषस्य ‘भूयिष्ठाः’ भूरिशः, दिशः पञ्चषा इत्येवं बहवोऽपत्य-
विशेषा उत्पद्यन्ते । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘भूयिष्ठाः’ अतिबहवः‡
प्राणिनः, प्रजोत्पादने ‘रमन्ते’ ॥

अष्टमं मतमाह । ^(८)“अग्नयः ० आधातव्याः”^(८) इति ।

* दुष्करमिति J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रयत्यमानत्वादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ अतिबहव इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ आधातव्याः^(८) ^(९)अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्नि-
होत्रे रमन्ते^(९) ^(१०)यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गता-
स्तस्माद्यज्ञे रमन्ते*^(१०) ^(११)मानसमिति विद्वांसस्तस्मा-
द्विद्वांस एव मानसे रमन्ते^(११) ^(१२)न्यास इति ब्रह्मा

‘अग्नयः’ गार्हपत्यादयः, उत्तमा मुक्तिहेतवः ‘इति’, कश्चिद्वेदा-
र्थपरः ‘आह’ । ‘तस्मात्’, गृहस्थैरग्नयः ‘आधातव्याः’, भवन्ति ॥

नवमं मतमाह । ^(९)“अग्निहोत्रं ० रमन्ते”^(९) इति ।
आहितेष्वग्निषु सायम्प्रातश्चानुष्ठेयो होमः ‘अग्निहोत्रं’, तदुत्तमं
मोक्षसाधनं ‘इति’, अपरः कश्चिद्वेदार्थपरः ‘आह’ । ‘तस्मात्’,
केचित् ‘अग्निहोत्रे रमन्ते’ ।

दशमं मतमाह । ^(१०)“यज्ञ इति ० तस्माद्यज्ञे रमन्ते”^(१०) ।
दूर्शणैर्णमासज्योतिष्टोमादिकः ‘यज्ञः’, उत्तमो हेतुः ‘इति’,
अपरे वेदार्थपरा मन्यन्ते । यस्मादिदानीं वर्त्तमानाः ‘देवाः’,
पूर्वानुष्ठितेन ‘यज्ञेन’, ‘दिवङ्गताः’ स्वर्गलोकं प्राप्ताः, ‘तस्मात्’
कारणात्, केचन वैदिका विद्वांसः ‘यज्ञे रमन्ते’ ॥

एकादशं मतमाह । ^(११)“मानसमिति ० मानसे रमन्ते”^(११) इति ।
मनसैव निष्पाद्यमुपासनं ‘मानसं’, तदेवोत्तमं साधनं ‘इति’, ‘विद्वां-
सः’ सगुणब्रह्मविदः, मन्यन्ते । ‘तस्मात्’ कारणात्, केचन ‘विद्वांसः’
वेदगर्भापास्त्रिभागात्पर्यविदः, ‘मानस एव’, उपासन्ते ‘रमन्ते’ ॥

द्वादशं मतमाह । ^(१२)“न्यास इति ० एवात्यरेचयत्”^(१२)

* यज्ञ इति यज्ञा हि देवास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते इति J, N, O, चिह्नि-
तपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मा हि प॒रः प॒रो हि ब्रह्मा तानि वा ए॒तान्यव॑राणि
तपांसि* न्यास ए॒वात्य॑रेचयत्^(१२) ^(१३)य ए॒वं वेदे॑त्युप-
निषत्^(१३) ॥ अनु० ६२ ॥

इति । पूर्वकाण्डोक्तानामग्निहोत्रादिकर्मणामारुणिजाबालाद्युप-
निषदुक्तप्रकारेण परित्यागः 'न्यासः', स एवोत्तमो मोक्षहेतुः
'इति', 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, मन्यते । स च 'ब्रह्मा', 'परो हि'
परमात्मरूपो हि, नतु पूर्वाक्तमतानुसारिण इव जीवः । यद्य-
प्यसौ हिरण्यगर्भो देहधारी तथापि 'परो हि' परमात्मैव,
ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यते तच्छिष्यत्वेन तत्समाजज्ञान-
त्वात् । अत एव श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणेति तस्मै" इति । यानि
पूर्वाक्तमत्यादीनि मानसान्तानि 'तान्येतानि' 'तपांसि', भवन्त्येव
तथापि सन्न्यासमपेक्ष्य 'अवराणि' निवृष्टानि, सन्न्यासः, एकः
'एव', तानि सर्वाणि 'अत्यरेचयत्' अतिक्रान्तवान् । उत्तमत्वा-
तारतम्यन्तत्र विश्रान्तमित्यर्थः ॥

उक्तमुत्तमसाधनमुपसंहरति । ^(१२)"य एवं वेदेत्युपनि-
षत्"^(१३) इति ० 'यः' पुमान्, 'एवं' उक्तप्रकारेण, सन्न्यासस्थान्येभ्यः
सर्वेभ्यः साधनेभ्यः उत्तमत्वं 'वेद', तस्य विदुषः 'इति' उक्ता
विद्या, 'उपनिषत्' रहस्यभूता, भवति ॥

इति द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

* परोऽसि इति J, N, ० चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† उत्तमत्वे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्ण्यः प्रजापतिं पितरु-
मुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रो-
वाच^(१) (२) सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते
दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्

अथ त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ।

पूर्वाक्तं मोक्षसाधनसमूहमुपपादयितुमाख्याधिकामाह। (१) “प्रा-
जापत्यो ह ० तस्मै प्रोवाच”^(१) इति । प्रजापतेः पुत्रः ‘प्राजाप-
त्यः’, स च ‘आरुणि’ नामकः, स एव सुपर्णाख्यायाः स्त्रियोऽपत्य-
त्वात् ‘सुपर्ण्यः,’ इत्युच्यते, । तादृशः पुरुषः स्वकीयं ‘पितरं प्रजा-
पतिं’, ‘उपससार’ उत्तमसाधनजिज्ञासयोपसन्नवान्, उपसद्य च एवं
पप्रच्छ । हे प्रजापते ‘भगवन्तः’ पूज्या महर्षयः, मोक्षसाधनेषु
‘किं’ साधनं, ‘परमं’ उत्कृष्टं, ‘वदन्ति’ । एवं षष्ठः प्रजापतिः
‘तस्मै’ आरुण्ये, ‘प्रोवाच’ ॥

तदुक्तेषु साधनेषु प्रथमं दर्शयति । (२) “सत्येन वायुरावाति
परमं वदन्ति”^(२) इति । योऽयं ‘वायुः’, इदानीं अन्तरिक्षे ‘वाति’,
सोऽयं पूर्वजन्मनि मनुष्यः सन् सत्यवादित्वं परिपाल्य तेन
‘सत्येन’, वायुदेवतात्वं प्राप्तेदानीं लोकानुग्रहायान्तरिक्षे वाति ।
तथैव ‘आदित्यः’, अपि पूर्वजन्मानुष्ठितेन ‘सत्येन’, ‘दिवि
रोचते’ द्युलोके प्रकाशते । यदेतत् ‘सत्यं’, तदेतत् ‘वाचः’
वागिन्द्रियस्य, ‘प्रतिष्ठा’ स्थिरावस्थानं । अनृतन्तु वाचोक्त-

सत्यं परमं वदन्ति^(१) (१)तपसा देवा देवतामग्र आयन्तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रणु-
दामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं व-

मपि परैर्निराक्रियत इति न वाचः प्रतिष्ठा । तथासति लोके सत्ये भाषमाणे 'सर्वं' प्रामाणिकव्यवहारजातं, 'प्रतिष्ठितं', 'तस्मात्' कारणात्, 'सत्यं', एव 'परमसाधनमित्येवं केचिदनुष्ठातारः 'वदन्ति' ॥

तच्चारुणैर्मुखविकासराहित्यलक्षणमपरितोषं दृष्ट्वा द्वितीयं साधनमाह । (१)“तपसा देवाः ० तस्मात् तपः परमं वन्दन्ति”^(१) इति । इदानीं स्वर्गे वर्तमाना अग्नीन्द्रादयः 'देवाः', 'अग्ने' पूर्वजन्मनि, अनुष्ठितेनाशनपरित्यागरूपेण कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा 'देवतां', 'आयन्' इदानीन्तनं देवतात्वं प्राप्ताः । तथा वशिष्ठादयो महर्षयः, पूर्वानुष्ठितेन 'तपसा', 'सुवरन्वविन्दन्' स्वर्गलोकमनुक्रमेण लब्धवन्तः । तथा वयमपीदानीमभिचाररूपेण तपसा 'सपत्नान्' शत्रून्, 'आरातीः' 'अस्मदीयद्रव्यलाभविरोधिनः पुरुषानपि, 'प्रणुदाम' निराकुर्मः । अन्यदपि सर्वं फलजातं 'तपसि', 'प्रतिष्ठितं' । 'तस्मात्', अनशनरूपं 'तपः', 'परमं', मोक्षसाधनमिति* केचिद्वदन्ति ॥

* तस्मिन्तपसि सर्वमपेक्षितं फलं प्रतिष्ठितं तस्मात् कारणात् तपः परमं मुक्तिसाधनमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दन्ति^(१) । ^(४)दमेन दान्ताः किल्विषमवधून्वन्ति दमेन
ब्रह्मचारिणः सुवर्गछन्दमौ भूतानां दुराधर्षं दमे
सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमं वदन्ति^(४) । ^(५)शमे-
न शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्व-
विन्दुज्जमौ भूतानां दुराधर्षं शमे सर्वं प्रति-
ष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति^(५) । ^(६)दानं यज्ञानां

अत्रापि पूर्ववदपरितोषं दृष्ट्वा* तृतीयं साधनमाह । ^(४)“दमेन
दान्ताः ० परमं वदन्ति”^(४) इति । ‘दान्ताः’ बाह्येन्द्रियनियम-
युक्ताः पुरुषाः, तेन ‘दमेन’, स्वकीयं पापं विनाशयन्ति । तथा
नैष्ठिक‘ब्रह्मचारिणः’, दमेन स्वर्गं ‘अगच्छन्’ । स च ‘दमः’, ‘भू-
तानां’ प्राणिनां, ‘दुराधर्षं’ आधर्षितुं सर्वतः सोढुं दुःशकः,
तस्मिंश्च ‘दमे’, ‘सर्वं’ अपेक्षितं फलम्, ‘प्रतिष्ठितं’ । ‘तस्मात्’
कारणात्, ‘दमः’, ‘परमं’ मुक्तिसाधनं, इति केचित् ‘वद-
न्ति’ । अत्र सर्वत्र पूर्वसाधने परितोषराहित्यादुत्तरसाधनोक्ति-
र्दृष्टव्या ॥

चतुर्थं साधनमाह । ^(५)“शमेन शान्ताः ० शमः परमं वद-
न्ति”^(५) इति । ‘शान्ताः’ अन्तःकरणक्रोधादिरहिताः पुरुषाः,
तेन ‘शमेन’, ‘शिवं’ मङ्गलं पुरुषार्थं, ‘आचरन्ति’ । नारदाद्याः
‘मुनयः’, ‘शमेन’, स्वर्गमलभन्त । अन्यत् पूर्ववत् ॥

* तत्रापि परितोषराहित्यात् इति ७ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीव-
न्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा
भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं व-
दन्ति^(१) । ^(२)धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं
प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मे सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति^(३) । ^(४)प्रजननं वै

पञ्चमं साधनमाह । ^(१)“दानं यज्ञानां ० परमं वद-
न्ति”^(१) इति । गोद्विरण्यादि‘दानं’, ‘यज्ञानां’, सम्बन्धिनो
‘दक्षिणा’, भवति । तस्मात् ‘वरूथं’ श्रेष्ठं, ‘लोके’, अपि ‘दातारं’
पुरुषं, वेदशास्त्रविदो मूढाश्च सर्वेऽपि पुरुषाः ‘उपजीवन्ति’ ।
तथा योद्धूणां भटानां धनदानेन ‘अरातीः’ शत्रून्, ‘अपानुदन्त’
राजानो निराकृतवन्तः । ये तु प्रबलाः ‘द्विषन्तः’, तेऽपि ‘दानेन’,
तुष्टाः ‘मित्राः’, ‘भवन्ति’ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

षष्ठं साधनमाह । ^(२)‘धर्मो विश्वस्य जगतः ० धर्मं परमं
वदन्ति’^(२) इति । तडागप्रपादिनिर्माणरूपः ‘धर्मः’, ‘विश्वस्य
जगतः’ सर्वस्य प्राणिजातस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः, इत्येतत्प्रसिद्धं ।
तथा ‘लोके’, ‘धर्मिष्ठं’ अतिशयेन धर्मे वर्तमानं पुरुषं, ‘प्रजाः’,
सर्वाः, ‘उपसर्पन्ति’ धर्माधर्मनिर्णयार्थमुपगच्छन्ति । किञ्च
प्रायश्चित्तरूपेण ‘धर्मेण’, ‘पापं’, विनाशयन्ति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सप्तमं साधनमाह । ^(३)“प्रजननं वै प्रतिष्ठा ० परमं प्रजननं

प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुन्वानः पितृणाम-
नृणो भवति तदेव तस्य अनृणं तस्मात् प्रजननं
परमं वदन्ति^(८) । ^(९)अग्नयो वै त्रयोविद्या देवयानः
पन्था गार्हपत्य ऋक् पृथिवी रथन्तरमन्वाहार्यपचनो*
यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः सामं सुवर्गो

वदन्ति”^(८) इति । ‘प्रजननं’ पुत्रोत्पादनं, यदस्ति, तदेव गृह-
स्थानां ‘प्रतिष्ठा’, पुत्रस्य गृहकृत्यनिर्वाहकत्वात् । सोऽयं मनुष्य-
लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतेः । किञ्च । ‘प्रजा-
याः’ पुत्रपौत्रादिरूपायाः, ‘तन्तु’ परम्परां, ‘साधु तन्वानः’
शास्तीयमार्गो यथा भवति तथा विस्तारयन्, ‘पितृणां’ मृतानां
पितृपितामहादीनां, ‘अनृणो भवति’ तदोद्यम्यं पुत्रिणा प्रत्य-
पिंतं भवति । यत् ‘प्रजननं’, ‘तदेव’, ‘तस्य’ पुत्रिणः, ऋणापा-
करणहेतुः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अष्टमं साधनमाह । ^(९)“अग्नयो वै त्रयो ० अग्नीन् परमं
वदन्ति”^(९) इति । गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय इति ये
‘अग्नयः’, सन्ति, त एव ‘त्रयोविद्या’ वेदत्रयात्मकाः, वेदत्रयोक्त-
कर्मसाधनत्वात् वेदविहितत्वाच्च ‘देवयानः’ यागद्वारेण देवत्व-
प्रापकः, मार्गश्च । किं च । तेषामग्नीनां मध्ये ‘गार्हपत्यः’
अग्निः, ‘ऋग्वेदात्मकः’, ‘पृथिवी’लोकस्वरूपः, ‘रथन्तर’सामात्म-

* अन्वाहार्यपचनमिति B, N, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः

† धर्मसाधनत्वात् इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लीको बृहत्तस्मादग्निोन् परमं वदन्ति^(९) । ^(१०)अग्नि-
होत्रं सायं प्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टं सुहुतं
यज्ञक्रतूनां प्रायणं सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्त-
स्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति^(१०) । ^(११)यज्ञ इति* यज्ञेन

कश्चेति प्रशस्यते । 'अन्वाहार्यपचनः' दक्षिणाग्निः, 'यजुर्वेदान्त-
रिक्ष'लोक'वामदेव्य'सामात्मकः । 'आहवनीयाग्निस्तु 'सामवेद'-
'स्वर्गलोकबृहत्'-सामात्मकः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

नवमं साधनमाह । ^(१०)"अग्निहोत्रं ० परमं वदन्ति"^(१०)
इति । 'सायम्प्रातः', च अनुष्ठितं 'अग्निहोत्रं', 'गृहाणां', 'नि-
ष्कृतिः' क्रयसाधनं मूल्यं, अग्निहोत्राभावे क्षुधितोऽग्निर्गृहान्
दहेत् । किञ्च, अग्निहोत्रं, 'स्विष्टं' शोभनयागरूपं, 'सुहुतं'
शोभनहोमरूपं । देवतामुदिश्य द्रव्यत्यागो यागः । तस्य द्रव्य-
स्याग्नौ प्रक्षेपो होमः । किं च, एतत्, 'यज्ञक्रतूनां', 'प्रायणं' प्रा-
रम्भः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाययणं चातुर्मास्य-
निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञाः । क्रतुशब्दे यूप-
वत्सु सोमयागेषु रूढः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः† षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नौर्यामश्चेति सप्त सोमसंस्थाः क्रतवः । तेषां
सर्वेषां यज्ञक्रतूनां प्रारम्भकं 'अग्निहोत्रं' । अत एव स्वर्गस्य
'लोकस्य', 'ज्योतिः' प्रकाशकं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

दशमं साधनमाह । ^(११)"यज्ञ इति यज्ञेन ० परमं वद-

* यज्ञो हि देवानामांत इ, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

† उक्त्य इति इ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हि देवा दिवङ्गता यज्ञेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन
 द्विषन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं
 परमं वदन्ति^(११)। ^(१२)मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन
 मनसा साधु पश्यति मानसा ऋषयः प्रजाअसृजन्त
 मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मानसं परमं वदन्ति^(१२) ।

न्ति”^(११) इति । ‘यज्ञः’, उत्तमं साधनं, ‘इति’, केचिदाहुः । ‘यज्ञः’,
 ‘हि’, ‘देवानां’, प्रियः । ते ‘हि देवाः’, पूर्वानुष्ठितेन ‘यज्ञेन’ खर्गं
 प्राप्ताः । किं च । ‘यज्ञेन’, एव तदा तदा ‘देवाः’, ‘असुरान्’,
 विनाशितवन्तः । किं च । सर्वकामप्राप्तिसाधनेन ज्योतिष्टोमेन
 द्वेषशान्तिकामस्य पूर्वं द्वेषं कुर्वन्तोऽपि शत्रवः ‘मित्रा भवन्ति’ ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥

● एकादशं साधनमाह । ^(१२)“मानसं वै ० परमं वदन्ति”^(१२)
 इति । मनसा निष्पाद्यं ‘मानसं’ उपामनं, यदस्ति, तदेव ‘प्रा-
 जापत्यं’ प्रजापतिपदप्राप्तिसाधनं, अत एव ‘पवित्रं’ चित्तशुद्धि-
 कण्ठं, ‘मानसेन’ उपामनेन, युक्तं ‘मनः’ अन्तःकरणं, यदस्ति, तेन
 एकाग्रेण ‘मनसा’, ‘साधु पश्यति’ अतीतानागतव्यवहितादिवस्तु-
 जातं योगी सम्यक् साक्षात् करोति । एतच्च योगशास्त्रे पतञ्जलिना
 बह्वधा प्रपञ्चितं । ‘मानसाः’ एकाग्रमनोयुक्ता विश्वामित्रादयः
 ‘ऋषयः’, स्वसङ्कल्पमात्रेण बह्वीः ‘प्रजाः’, ‘असृजन्त’ । अन्यत्
 पूर्ववत् ॥

(१९)न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं^(१९)।^(१७)ब्रह्मा विश्वः
 कतमः स्वयम्भुः प्रजापतिः संवत्सर इति^(१७)।^(१५)संव-
 त्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी

द्वादशं साधनमाह ।^(१९)“न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्मा-
 णं”^(१९) इति । ‘न्यासः’,* इत्युक्तो यो मोक्षहेतुः, तं, ‘ब्रह्माणं’
 हिरण्यगर्भरूपं, ‘मनीषिणः’ बुद्धिमन्तो महर्षयः स्मृतिकर्तारः,
 ‘आहुः’ । तथा, “सन्नयासाद्ब्रह्माणः स्थानं” इति स्मर्यते । हि-
 रण्यगर्भप्राप्तेरन्तरङ्गसाधनत्वात्तद्रूपत्वं ॥

तमेव सन्न्यासं स्तोतुन्तन्नायस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं प्रपञ्चयति ।
^(१७)“ब्रह्मा विश्वः ० संवत्सर इति”^(१७) इति । यः ‘ब्रह्मा’
 हिरण्यगर्भः, सोऽयं ‘विश्वः’ सर्वजगदात्मकः । ‘कतमः’ अतिशयेन
 सुखस्वरूपः । ‘स्वयम्भुः’ उत्पादकाभ्यां मातापितृभ्यां विना
 स्वयमेवोत्पन्नः । ‘प्रजापतिः’ प्रजानां पालकः । ‘संवत्सरः’ का-
 लात्मकः । ‘इति’शब्दः प्रदर्शनार्थः । इत्यादिसर्वस्वरूपत्वमुन्नेय-
 मित्यर्थः ॥

पुनरपि सन्न्यासस्तुतये हिरण्यगर्भावयवस्य संवत्सरस्य माहात्म्यं
 दर्शयति ।^(१५)“संवत्सरोऽसौ परमेष्ठो ब्रह्मात्मा”^(१५)
 इति । यः अयं, ‘संवत्सरः’ कालः, उक्तः, सः ‘असौ’, ‘आदित्य-
 स्वरूप एव, आदित्यगत्यभ्यासेन निष्पादितत्वात् । ‘य एषः’,
 तस्मिन् ‘आदित्यमण्डले ‘पुरुषः’, ‘सः’, एव ‘परमेष्ठी’ हिरण्य-

ब्रह्मात्मा^(१५) । ^(१६)याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः
पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओ-
षधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणः प्राणैर्बलं बलेन
तपस्तपसा अद्वा अद्भया मेधा मेधया मनीषा

गर्भरूपः, आदित्यमण्डलद्वारेण हिरण्यगर्भस्य प्राप्यत्वात् । स च
परमेष्ठी 'ब्रह्म' सर्वजगत्कारणं वस्तु, तथैव 'आत्मा' सर्वेषां प्रत्य-
गात्मभूतः ॥

एवमादित्यादिद्वारा संवत्सरं प्रशस्य तमादित्यमण्डलद्वारेण
सर्वव्यवहारहेतुतया प्रशंसति । ^(१६)“याभिरादित्यस्तपति
विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः”^(१६) इति । अयं 'आदित्यः',
'याभिः' उष्णस्वरूपाभिः, 'रश्मिभिः', 'तपति' प्रभृतं सन्नापं
करोति । 'ताभिः' तीव्ररश्मिभिः, भूमिगतञ्जलमादाय 'पर्जन्यः',
भूत्वा 'वर्षति' । तेन च 'पर्जन्येन' दृष्टिजनकेन, व्रीह्याद्याः,
'ओषधयः', अश्वत्थपनमाद्याः, 'वनस्पतयश्च प्रकर्षेणोत्पद्यन्ते । 'ओ-
षधिभिः', 'वनस्पतिभिः', च भोज्यं 'अन्नं', सम्पद्यते । तेन च 'अन्नेन',
'प्राणाः', पोषिताः भवन्ति । तैश्च पुष्टैः 'प्राणैः', शरीरे 'बलं',
सम्पद्यते । तेन 'बलेन', कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं 'तपः', सम्पाद्यते,
तेन च 'तपसा', शुद्धचित्तस्य तत्त्वज्ञानविषया 'अद्वा', जायते ।
तथा च 'अद्भया', युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य* 'मेधा' गुरूपदिष्टयन्त्य-
तदर्थधारणाशक्तिः, उपजायते । तथा च 'मेधया', 'मनीषा'

पुरुषस्यैकाग्रचित्तस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः

मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन
 स्मृतिः स्मृत्या स्मारः स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेना-
 त्मानं वेदयति तस्मादन्नं ददन्त्सर्वाण्येतानि ददात्य-
 न्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च
 विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयेनिः^(१९) । ^(१७)स वा

तत्त्वविषया बुद्धिः, उत्पद्यते । तथा च 'मनीषया', 'मनः'
 निरन्तरन्तत्त्वविषयं मननं उपजायते । तेन च 'मनसा' मन-
 नेन, कामक्रोधादिदोषस्यावसराभावात् 'शान्तिः', उपजायते ।
 तथा च 'शान्त्या', विक्षेपरहितस्य 'चित्तं' चेतनं तत्त्वविषयं प्रमा-
 णजनितं ज्ञानं उपजायते । तेन च 'चित्तेन' ज्ञानेन, निद्रादि-
 व्यवहारव्यवधानेऽपि तत्त्वविषयां 'स्मृतिं', प्राप्नोति । तथा च
 निद्राद्यनन्तरभाविन्या 'स्मृत्या', 'स्मारं' निरन्तरस्मरणं, प्राप्नोति ।
 तेन च 'स्मारेण', 'विज्ञानं' विजातीयप्रत्ययव्यवधानराहित्येन
 विशिष्टं सन्ततं ज्ञानं, प्राप्नोति । तेन च 'विज्ञानेन' सन्त-
 तेन, 'आत्मानं वेदयति' परमात्मानं सर्वदा अनुभवति । यस्मा-
 दन्नस्योक्तप्राणबलादिपरम्परया परमात्मानुभवहेतुत्वं 'तस्मात्',
 ईदृशं 'अन्नं', 'ददन्', पुरुषः, 'सर्वाण्येतानि' प्राणादीन्यात्मानु-
 भवान्तानि वस्तूनि, 'ददाति' । 'अन्नदानस्य सर्वदानरूपत्वं वि-
 स्पष्टयितुमुक्तमेवार्थं पुनरप्यन्नात्माणा भवन्तीत्यादिवाक्येन सङ्-
 क्षिप्तोपन्यस्यते । प्राणादिपरम्परयोत्पन्नात् 'विज्ञानात्', 'आनन्दः'

एष* पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथि-
वी चान्तरिक्षञ्च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै

परमानन्दरूपो भूत्वा, 'ब्रह्म' वेदान्तप्रतिपाद्यं, 'योनिः' जग-
त्कारणं । यदा 'ब्रह्मणो वेदस्य, 'योनिः' कारणं, तादृगूपः स्वयं
भवति ॥

यथोक्तं सद्ध्यासमेव स्तोतुं तेन सद्ध्यामेन प्राप्ततत्त्वज्ञानं
पुरुषं प्रशंसति । (१७) "स वा एष पुरुषः ० सद्यो महत्त्वा-
न्तपसोवरिष्ठात्" (१७) इति । यः पुरुषः सद्ध्यासपुरुःसरं तत्त्व-
ज्ञानं सम्पादयति 'सः', एव 'एष पुरुषः' सर्वात्मकः सन्, 'पञ्चधा'
पञ्चभिः प्रकारैः, 'पञ्चात्मा' पञ्चविधवस्तुस्वरूपः, भवति ।
शब्दस्पर्शादिकं गुणपञ्चकं, पृथिव्यादिकं भूतपञ्चकं, चक्षुश्रोत्रादिकं
ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, वाक्पाण्यादिकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं, प्राणापाना-
दिकं वायुपञ्चकं, एतावतां वस्तूनां स्वरूपभूत इत्यर्थः । यद्वा ।
पञ्चभिरात्मभिर्युक्तः 'पञ्चधा' वर्तते । तथा च पुराणे अभिहितं ।

"भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।

आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः" ॥ इति ॥
'येन' ब्रह्मस्वरूपेण पुरुषेण, 'सर्वं', 'इदं' जगत्, सूत्रे मणिगणा-
द्व 'प्रोतं' प्रकर्षेण सूतं,† व्याप्तमित्यर्थः । तदेव सर्वं पृथिवी
चेत्यादिना प्रपञ्च्यते । 'सः' एव पृथिव्यादिवस्तुव्यापी पुरुषः
'सर्वं', 'इदं' वर्त्तमानं, 'जगत्', तत्त्वदृष्ट्याव्यतिरेकेणाभावात्,

* स एष इति N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† प्रकर्षेण व्योतमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सवमिदं जगत्स स भूतः स भव्यजिज्ञासकृत् ऋत-
जा रयिष्ठाः अद्वा सत्यो महस्वास्तमसोवरिष्ठात्*^(१०) ।
^(१८) ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपया-

तथा 'भूतं' अतीतञ्च, जगत् 'स.', एव । 'भव्यं' भविष्यदपि, जगत्
स एव । ननु तत्त्ववित् पुरुषो मूढवद्भूतपादादियुक्तदेहरूप एव
दृश्यते, न तु सर्वजगत्स्वरूप इति चेत् । मैवं । यतः अयं
'जिज्ञासकृत्ः' जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सर्वात्मकतया नि-
श्चितो भवति । 'ऋतजाः' ऋतेन सत्येन प्रामाणिकेन ज्ञानेन
सर्वात्मा जातः, जिज्ञासाकाले भ्रान्तिज्ञानरूपेषु पूर्वपक्षेषु निरा-
कृतेषु प्रामाणिकेन सिद्धान्तज्ञानेन तादृशो[†] भवति । स च
'रयिष्ठाः' रयिर्धनं, गुरूपदेशः, तत्रैव तिष्ठति, न तत्पदेशरहि-
तानां प्रतीयत इत्यर्थः[‡] । ईदृशस्वरूपविज्ञानस्य अद्भुत्या लभ्य-
त्वादसौ 'अद्भुतरूपः' । "अद्भुतावन् लभते ज्ञानं" इति श्रुतेः ।
सत्यं अबाध्यं यत् ब्रह्मा, तत्स्वरूपत्वादयं 'सत्यः' । 'महस्वान्'
तेजस्वान्, स्वयं प्रकाशत इत्यर्थः । अत एव 'तमसा' संसारकार-
णेनाज्ञानेन, वियुक्तत्वात् उपरिष्ठात् वर्त्तते? ॥

इत्थं सन्न्यासपूर्वकज्ञानयुक्तं पुरुषं प्रशस्य ज्ञानफलं दर्श-

* उपरिष्ठा इति N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ईदृशो जातो भवति इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ तदुपदेशरहितानां तथा न प्रतीयत इत्यर्थः । इति Q चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

§ उपरिष्ठाद्वर्त्तमान इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हि विद्वान्^(१८) । . ^(१९)तस्मान् न्यासमेषां तपसाम-
तिरिक्तमाहुः^(१९) । ^(२०)वसुरण्वो विभूरसि प्राणे त्वम-
सि सन्धाता ब्रह्म त्वमसि विश्वसृतेजोदा*स्त्वमस्यमे-

यति । ^(१८)“ज्ञात्वा तमेवं • उपयाहि विद्वान्”^(१८) इति । हे
आरूणे त्वं ‘तं’ परमात्मानं, ‘हृदा’ हृत्पुण्डरीकनियमितत्वात्†
हृदयरूपेण, ‘मनसा’, ‘एवं’ पूर्वोक्तसन्न्यासरूपसाधनप्रकारेण,
‘ज्ञात्वा’, ‘विद्वान्’ तेन ज्ञानेन युक्तः सन्, ‘भूयः’ पुनः, ‘मृत्युः’,
‘न उपयाहि’ मा प्राप्नुहि । ज्ञानिनो वर्त्तमानदेहपाते सति
जन्माभावात् पुनर्मृत्युर्नास्तीत्यर्थः ॥

वज्रधाप्रशस्तं सन्न्यासमुपसंहरति । ^(१९)“तस्मान् न्यासमेषां
तपसामतिरिक्तमाहुः”^(१९) इति । यस्मात् परमपुरुषार्थस्यान्तरङ्गं
साधनं, तस्मात् ‘एषां’ सत्यादीनां, ‘तपसां’, मध्ये सन्न्यासं ‘अति-
रिक्तं’ अत्युत्कृष्टं साधनं, मनोषिणः ‘आहुः’ ॥

सन्न्यासादूर्ध्वं प्रणवेनात्मनि समाधिर्विधेयः । तस्मिन् समाधौ
विघ्नपरिहारार्थमादावन्तर्यामिणः सर्वकारणत्वेन स्तुतिं दर्श-
यति । ^(२०)“वसुरण्वो विभूरसि • ब्रह्मणे त्वा महसे”^(२०) इति ।
हे ‘ब्रह्मन्’ अन्तर्यामिन्, ‘वसुरण्वः’ वसुनो वस्तुतत्त्वस्य, ‘रण्वः’
रणिता, कथयिता, अस्मदनुग्रहार्थमुपदेष्टा, ‘असि’ । तथा
‘विभूः’ हिरण्यगर्भविराडादिविविधरूपेणात्यन्तः, ‘असि’ । ‘प्राणे’

* विश्वसृतेजोदा इति B, N, O, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† हृत्पुण्डरीकेण नियमितत्वादिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रसि वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्र-
मस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वा महसे^(१०) ।
११) अमित्रात्मानं युञ्जीत^(११) । (१२) एतद्वै महोपनिषदं

वायुरूपे, जीवात्मनः 'सन्धाता' संयोजयिता 'त्वमसि' । विश्वं सरति प्राप्नोतीति 'विश्वसृत्' सर्वजगद्भाषी, 'त्वमसि' । भूलोकवर्त्तिनः 'अग्नेः', 'तेजोदाः' प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि' । द्युलोकवर्त्तिनः 'सूर्यस्य', 'वर्चोदाः' प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि' । तथा 'चन्द्रमसः', 'द्युम्नोदाः' प्रकाशरूपधन-प्रदः, 'त्वमसि' । तथा यागेषु सोमरूपः सन् 'उपयामेन' पार्थिवेन मृण्मयदारुमयपात्रेण, 'गृहीतोऽसि' । उपयामशब्दस्य पृथिवीपरत्वं षष्ठकाण्डे मन्त्रव्याख्याने समाम्नातं, "उपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामः" इति । उक्तप्रकारं सर्वकर्त्तारमन्तर्यामिणं त्वां 'महसे ब्रह्मणे' चैतन्यज्योतिस्वरूपब्रह्मतत्त्वाभिव्यक्त्यर्थं, भजामीति शेषः ॥

अनेन प्रकारेणान्तर्यामिणं स्तुत्वा परिहृतविघ्नस्य सन्न्यामिनः समाधिं विधत्ते । (११) "अमित्रात्मानं युञ्जीत" (११) इति । त्रिमात्रं प्रणवमुच्चारयन् सर्ववेदान्तेषु निर्णीतं परमात्मानं चिद्रूपत्वेन चिन्ते समदध्यात् ॥

समाधिसाधनमोङ्कारं प्रशंसति । (१२) "एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यं" (१२) इति । यत् प्रणवस्वरूपमस्ति 'एतत्', एव 'महोपनिषदं' महत्यो बह्य उपनिषदः प्रतिपादिकाः यस्य परमात्मवाचकस्य प्रणवरूपस्य तत्, 'महोपनिषदं' । अकारान्तत्वं छान्दसं ।

देवानां गुह्यं^(१९) । ^(२०)य एवं वेदं ब्रह्मणो महिमा-
नमाप्नोति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानं^(२१) ^(२४)इत्युपनि-
षत्^(२४) ॥ अनु० ६३ ॥

“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तत् ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीमि अमि-
त्येतत्” इति प्रणवस्य सर्वापनिषत्प्रतिपाद्यत्वं कठवल्लीषु श्रुतं । तच्च
प्रणवरूपं निर्गुणतत्त्वप्रतिपादकं, ‘देवानां’ इन्द्रादीनां, ‘गुह्यं’ गोप्यं,
ते हि श्रमदमाद्यधिकारसम्यन्तिरहिताय प्रणवं नोपदिशन्ति ॥

यथोक्तप्रणवसमाधिजनितस्य तत्त्ववेदनस्य फलं दर्शयति । ^(२२)
“य एवं वेद ० ब्रह्मणो महिमानं”^(२३) इति । ‘यः’ पुमान्,
सन्नयासादूर्ध्वं प्रणवेन ब्रह्मतत्त्वसमाधिं कुर्वन् ‘एवं’ वेदान्तमहा-
वाक्योक्तप्रकारेण, ‘वेद’ ब्रह्मतत्त्वं जानाति । असौ ज्ञानी स्वस्मि-
न्नाविद्याकल्पितं जीवत्वापादकं परिच्छेदमपहाय देशकालवस्तु-
परिच्छेदशून्यस्य ‘ब्रह्मणः,’ ‘महिमानं’ महत्त्वं, ‘आप्नोति’ तत्त्व-
वेदनेन जीवत्वकृतभ्रमो निवर्तते, ब्रह्मत्वस्वभाव आविर्भवति, ततो
जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तस्य जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगक्षयेण
देहपाते सति ‘तस्मात्’ कृत्स्नाविद्यानिवर्त्तकाद्देदनात्, अविद्यात-
त्कार्यतद्वासनालेशरहितस्य मुख्यस्य ‘ब्रह्मणः,’ ‘महिमानं,’ आप्नोति,
विदेहमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

सन्ध्यासपुरःसरां तत्त्वविद्यामुपसंहरति । ^(२४)“इत्युपनिषत्”^(२४)
इति । ‘इति’ एवमतीतेन ग्रन्थेन, प्रोक्ता येयं विद्या सेयं ‘उपनि-
षत्’ रहस्यविद्या ॥

अथ मीमांसा । तत्र न्यासरूपस्य चतुर्थश्रमस्य सङ्गावस्तृती-
याध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः ।

“नास्त्यूर्ध्वरेताः किम्वास्ति नास्त्यसावविधानतः ।

वीरघातौ विधेः कृष्णावन्धपङ्गवादिगा स्मृतिः ॥

अस्य पूर्वविधेः कृष्णैर्वीरहानग्निको गृही ।

अन्धादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः” ॥

पूर्वाधिकरणे स्वतन्त्रविज्ञानकर्मनैरपेक्ष्येण पुरुषार्थसाधनमि-
त्युक्तं । तस्य चात्मज्ञानस्योर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु सुलभत्वादाश्रमसङ्गा-
वाच्च तत्र नास्त्यूर्ध्वरेता इति प्राप्तं । कुतः, विध्यभावात् । त्रयो
धर्मस्कन्धाः, यज्ञः, अध्ययनं, दानमिति । प्रथमः, तप एव । द्विती-
यः, ब्रह्मचारी, आचार्यकुलवासी तृतीयः । इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षित-
गार्हस्थ्यस्य तपःशब्दलक्षितवानप्रस्थस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य च परा-
मर्शमात्रं गम्यते, न तु विधिरूपलभ्यते । न चापूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं
शक्यः । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते इत्यग्निरुद्वास-
नलक्षणस्य गार्हस्थ्यपरित्यागस्य निन्दितत्वात् । चत्वार आश्रमा-
इति स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यकर्मानधिकृततान्धपङ्गवादिविषया भवि-
ष्यति । न ह्यन्धस्याज्यावेक्षणलोपेते कर्मण्यधिकारोऽस्ति । नापि
पङ्गेर्विष्णुक्रमणाद्युपेते कर्मण्यधिकारः । तस्माच्चक्षुरादिपाटव-
युक्तस्य आत्मज्ञानोपयुक्त ऊर्ध्वरेता आश्रमो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ।
अस्त्यूर्ध्वरेता आश्रमः, विध्यश्रवणेऽप्यपूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
न च वीरघातादिदोषः, उत्सन्नाग्निविषयत्वाद्दीरहत्यायाः । य-
त्तन्धादिविषयत्वं स्मृतेरुक्तं, तदसत् । “अथ पुनरब्रवीत वा स्नातको

वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्” इति विरक्तानां गार्हस्थ्यानाधिकृतानां पृथक् सन्न्यासविधानेन । न च चक्षुरादिपाटववतामाश्रमान्तरविध्यभावः । जालश्रुतौ प्रत्यक्षविध्युपलम्भात् । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेत्” इति । तस्मादस्याश्रमान्तरं ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽमौकर्मठे कथं ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः” ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्राश्रमानधिकृत्य सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीत्याश्रमानुष्ठायिनां पुण्यलोकफलमभिधाय ब्रह्ममंस्थोऽमृतत्वमेतीति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते । सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलोककामिन आश्रमिणोऽपि सम्भाव्यते । आश्रमकर्माणुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्मनिष्ठायाः कर्तुं शक्यत्वात् । नहि लोककामी ब्रह्म न जानीयादिति निषेधोऽस्ति । तस्मादस्ति सर्वस्याप्याश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठेति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागे मत्यनन्यचित्ततया ब्रह्मणि परिसमाप्तिः । न चासौ कर्मठे सम्भवति । कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात् कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठेति स्थितं । अस्मिन्नर्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यानि सङ्ग्रह्य प्रदर्शन्ते ।

“त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमूतम्” ।

त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदं ॥
 मुक्तेश्च विभ्यतो देवा मोहेनापि दधुर्नरात् ।
 ततस्ते कर्मसुद्युक्ताः प्रावर्तन्ते विचक्षणाः ॥
 अतः मन्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधतः ।
 हत्वाऽविद्यां* धियैवेयात्तद्विष्णोः परमं पदं” ॥

इति भास्त्रविशाखायामामनन्ति ।

“सशिखं वपनं कृत्वा वह्निःसूत्रं त्यजेद् बुधः ।
 यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वानेतरे केशधारिणः” ॥

इति आथर्वणिका आमनन्ति ।

“कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
 यज्ञं यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मनिः” ॥

इति वाष्कलशाखीया आमनन्ति । सशिखान् केशान्निराकृत्य
 विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेति अफु जुहुयात् ॥

“त्रिदण्डं कुण्डिकां शिखं त्रिविष्टम्भमुपानहौ ।
 शीतोपघातिनीं कन्यां कौपीनाच्छादनन्तथा † ॥
 पवित्रं स्नानशाटीश्च उत्तरासङ्गमेव च ।
 यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तदर्जयेद्यतिः” ॥

* हित्वा विद्यामिति Q चिह्नितमुस्तकपाठः ।

† कौपीनस्य तु च्छादनमिति F चिह्नितमुस्तकपाठः ।

इति सत्त्याशोपनिषद्यधीयते । “अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरदोही भैक्षो ब्रह्मभूयाय भवति” इति जम्बाला आमनन्ति । “अथ परिव्राडेकशाटीपरिवृतो मुण्डोदर-प्राच्यरणनित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदामायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तं पतितवर्जमयज्ञोपवीतो शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत” इति भैक्षचरणशाखायामभिहितं । “कन्याकौपीनोत्तरासङ्गादीनान्त्यागिने यथा जातरूपधरा निर्यन्था निष्परिग्रहाः” इति संवर्तश्रुतिः । गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदरग्नौ समारोपयेत्, गायत्रीं च स्ववाचाग्नौ समारोपयेदुपवीतं भूमौ वाष्पु वा विसृजेत्” इत्यादिवारुणी श्रुतिः ॥

“यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्यादेदाभ्यामेन यन्नवान् ॥

एतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म मनातनं ।

तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखान्यजेत्” ॥

इत्यादयः स्मृतय उदाहार्याः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६३ ॥

स्यानि य कृतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्स-
राश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सचं यन्मरणान्तद-
वधृथः^(१) । ^(४)एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सचं य एवं
विद्वान्दगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा-

संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरसञ्ज्ञका द्रष्टव्याः । तथाच
कालनिर्णये सङ्ग्रहकारेणोदाहृतं,

“चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः” इति ॥

‘अहर्गणाः’ द्विरात्रत्रिरात्रादयः, ‘सर्ववेदसं’ सर्वस्वदक्षिणाकं ।
अत्र ‘एतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरान्तसर्वकालसमश्रुप-
लक्षितं योगिन आयुर्विवक्ष्यते । ‘यत्’ आयुः, तत्सर्वदक्षिणेपेतं,
‘सचं’, इत्यर्थः ॥

अस्यानुवाकस्य चतुर्थभागेन सर्वयज्ञात्मकं* योगिन उपासीनस्य
कर्ममुक्तिलक्षणं† फलमाह । ^(४)“एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं •
महिमानमित्युपनिषत्”^(४) इति । जननमरणावधिकं यद्योगि-
चरितमस्ति तत् ‘एतत्’, वेदोक्ताग्निहोत्रादिसंवत्सरसत्रान्तकर्म-
स्वरूपं, इति ‘एवं’, ‘यः’ पुमान्, ‘विद्वान्’ उपासीनः, उत्तरायणे

* सर्वयज्ञात्मकमिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कर्ममुक्तिलक्षणमिति R चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ऽऽदित्यस्य सायुज्यङ्गक्षत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते
पितृणामेव महिमानङ्गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं स-

म्रियते, स उपासकः 'देवानां' इन्द्रादीनां, 'महिमानं' ऐश्वर्यं,
प्राप्य तदूर्ध्वम् 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' महवासं, तादात्म्यं वा,
भावनातारतम्येन प्राप्नोति । 'अयं' पूर्वोक्तवैलक्ष्येन, 'यः'
उपासकः, 'दक्षिणायने म्रियते, स उपासकः 'पितॄणां' अग्निष्वा-
त्तादीनाम्, ऐश्वर्यं प्राप्य 'चन्द्रमसः सायुज्यं', पूर्ववत् प्राप्नोति ।
य एवं 'एतौ' 'सूर्याचन्द्रमसोः', 'महिमानौ', अनुभवन् 'ब्राह्मणः',
तत्र सगुणब्रह्मरूपं हिरण्यगर्भं 'विद्वान्', तल्लोकवासिनामुपदेशि-
नामुपासकान् 'अभिजयति' हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नो-
ति । 'तस्मात्' साक्षात्कारात्, तल्लोकवासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्य-
गर्भलोकं गत्वा तत्र 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'महिमानं' ऐश्वर्यं,
'प्राप्नोति' । तत्रोत्पन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारः 'तस्मात्' ज्ञानाद्
ब्रह्मलोकविनाशादूर्ध्वं, सत्यज्ञानादिलक्षणस्य 'ब्रह्मणः', 'महि-
मानं' महत्त्वञ्च, प्राप्नोति । 'इत्युपनिषत्', इतिवाक्येन यथोक्त-
विद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते ॥

अथ मीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं,

“इयं विद्यैका भिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ।

मरणावस्थयादिमाम्यादेकेति गम्यते ॥

बहूनां रूपभेदेऽपि किञ्चित्साम्यस्य बाधनात् ।

लोकतामामोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्रा-
ह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमा-

न विद्यैक्यं तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात् ॥

अस्ति तैत्तिरीये पुरुषविद्या, “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः”
इति । तथा ताण्डिनां शाखायामपि श्रूयते, “पुरुषो वाव यज्ञः”
इति । सेयमेकैव* पुरुषविद्या, यन्मरणन्तदवभृथः, मरणमेवावभृथः
इत्युभयत्र समानधर्मश्रवणात्, प्रातःसवनादीनाञ्च समानत्वादिति
प्राप्ते ब्रूमः । वेद्यस्वरूपस्य भूयानभेद उपलभ्यते । तथाहि विदुषो
यो यज्ञः तस्य यज्ञस्यात्मेति तैत्तिरीयके व्यधिकरण्ये षष्ठ्यौ ।
अन्यथा आत्मा यजमान इति व्याघातात् । विद्वानेव यज्ञः स-
एव यजमान इति कथन्न व्याह्रियेत । ताण्डिनां तु पुरुषयज्ञयोः
सामानाधिकरण्यं श्रुतं, इत्येको रूपभेदः । आत्मयजमानादि-
कञ्च सर्वत्र श्रुतन्ताण्डिशाखायान्नोपलभ्यते । यत्तु ताण्डिनामुप-
लभ्यते, त्रेधाविभक्तस्यायुषः सवनत्रयत्वम् इत्यादि, न तत् किञ्चिदपि
तैत्तिरीयके पश्यामः । अतो मरणवभृथत्वाद्यन्त्यसाम्यबाधाद्विद्य-
योर्भेद उचितः । अपिच न तैत्तिरीयाणामुपासनमिदं, किन्तु हि
ब्रह्मविद्या—प्रशंसा । तस्यैवंविदुष इति ब्रह्मविदोऽनुकर्षणात्† ।

* पुरुषो वाव यज्ञ इत्येवमेकैवेति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ब्रह्मविदोऽनुक्रमणादि इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

प्राति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत्^(४) ॥
अनु० ६४ ॥

तस्मान्न विद्यैक्यशङ्कायामप्यवकाशोऽस्ति । एतस्मिन्ननुवाके तत्त्व-
ज्ञानिसेवानिमित्ताभिहितेत्यशेषमतिमङ्गलं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति नारायणीये चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण मायणाचार्येण विरचिते माधवीये वे-
दार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुरारण्यकभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ ० ॥

[एतदुपनिषदः प्रारम्भे भाष्यकारेण लिखितमेतत्, यदस्याः शाखाभेदेन अनुवाकसङ्ख्याभेदो वर्तते । तत्र द्राविडैरस्याश्चतुःषष्टिसङ्ख्याकानुवाकाः पद्यन्ते । आन्ध्रैरस्या अशीत्यनुवाकाः, कर्णाटकैश्चतुःसप्तत्यनुवाकाः, अन्यैरेकोननवत्यनुवाकाः परिपद्यन्ते । परन्तु अस्मत्सङ्ख्ये विभिन्नदेशसमानोते भाष्यपुस्तकत्रये चतुःषष्ट्यनुवाकपर्यन्तमेव व्याख्यानं दृश्यते । एतदेव सम्पूर्णतया वर्णितं प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अथास्मत्सङ्ख्ये मूलपुस्तकचतुष्टये तु अशीत्यनुवाका विन्यस्ताः । अनुवाकसङ्ग्रहेऽपि तेषामशीत्यनुवाकानामेव प्रतीकानि लिखितानि । पुनरेतेषामनुवाकानां ये अनुवाका भाष्यकारेण व्याख्याताः, न तेषु कतिपयेषु मूलपुस्तकधृतपाठक्रमरत्ना जायते । कुत्रचिदनुवाकद्वयस्यैकत्वमपि प्रतिपादितम् । कुत्रचित्वनुवाकांशीभूतकण्डिकैकाग्रनुवाकत्वेन परिगृहीता । एतदवलोक्य व्याख्यानानुरोधेनास्माभिर्भाष्यपुस्तकत्रयानुसारिणी सभाष्या निखिलापीयं मुद्रापिताऽभूत् । अथ इदानीं भाष्यकारपरित्यक्ताः कतिपयमूलानुवाका मुद्रापिता भवन्ति । मूलभाष्ययोः परस्परमनुवाकसङ्ख्याभेदज्ञानार्थं तयोरनुवाकसमन्वायकाङ्का मुद्रापिता भवन्ति ॥]

भाष्यसम्मतानु-
वाकाङ्क्षाः । मूलपुस्तकसम्मतानु-
वाकाङ्क्षाः ।

१	१-२
२	४
३	३
४	५
५	६, ७
६	८
७	९
८	१०
९	११
१०	१२
११	१३
१२	२३
१३	१४
१४	१५
१५	३७
१६	२४
१७	२५
१८	२२
१९	२६
२०	२७
२१	२८
२२	२९
२३	३०
२४	३१
२५	३२
२६	३४, ३५ कियदंशः
२७	३५ कियदंशः
२८	मूलपुस्तके नास्ति
२९	६८ कियदंशः

मूलपुस्तकसम्मतानु-
नवाकाङ्क्षाः । भाष्यसम्मतानु-
वाकाङ्क्षाः ।

१	१-१५ दशतिपर्यन्तः
२	१ जातवेदस इत्यारभ्य
३	३ [शेषपर्यन्तः]
४	२
५	४
६	५ कियदंशः
७	५ कियदंशः
८	६
९	७
१०	८
११	९
१२	१०
१३	११
१४	१२
१५	१४
१६	भाष्यद्वयमूले नास्ति ।
१७	४३
१८	४४
१९	४५
२०	४६
२१	४७
२२	१८
२३	१२
२४	१६
२५	१७
२६	१९
२७	२०
२८	२१
२९	२२

भाष्यसम्मतानु-
वाकाङ्गाः ।

मूलपुस्तकसम्मतानु-
वाकाङ्गाः ।

३०.....	३६ कियदंशः
३१.....	३८ कियदंशः
३२.....	३९ कियदंशः
३३.....	४६ कियदंशः
३४.....	४६ कियदंशः
३५.....	४६ कियदंशः
३६.....	७० *
३७.....	७४
३८.....	७१
३९.....	४१
४०.....	४२ कियदंशः
४१.....	४२ कियदंशः
४२.....	४३
४३.....	१७
४४.....	१८
४५.....	१६
४६.....	२०
४७.....	२१
४८.....	३८
४९.....	३६
५०.....	४० कियदंशः
५१.....	६५ कियदंशः
५२.....	६५ कियदंशः
५३.....	६५ कियदंशः
५४.....	६५ कियदंशः
५५.....	६६ कियदंशः
५६.....	६६ कियदंशः

मूलपुस्तकसम्मतानु-
वाकाङ्गाः ।

भाष्यसम्मतानु-
वाकाङ्गाः ।

३०.....	२३
३१.....	२४
३२.....	२५
३३.....	भाष्यघृतमूले नास्ति
३४.....	२६ कियदंशः
३५.....	२६, २७ कियदंशः
३६.....	३० कियदंशः
३७.....	१५
३८.....	४८
३९.....	४६
४०.....	५० कियदंशः
४१.....	३६
४२.....	४०—४१
४३.....	४२
४४-६४.....	भाष्यघृतमूले न सन्ति
६५.....	५१, ५२, ५३, ५४
६६.....	५५, ५६, ५७, ५८, ५९ कियदंशः
६७.....	भाष्यघृतमूले नास्ति
६८.....	२६ कियदंशः
६९.....	३२, ३३, ३४, ३५ त्यक्ता- तिरिक्तापदाः
७०.....	३६ *
७१.....	३८
७२, ७३.....	भाष्यघृतमूले न स्तः
७४.....	३७
७५-७७.....	भाष्यघृतमूले न सन्ति

* भाष्यकारघृतं प्रक्षुण्णि स आत्मासृतलायेति वाक्यं मूलपुस्तके न दृश्यते ।

भाष्यसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	मूलपुस्तकसम्मतानु- वाकाङ्गाः ।	भाष्यसम्मतानुवा- काङ्गाः ।
५७.....	६६ कियदंशः	७८.....	६२
५८.....	६६ कियदंशः	७९.....	६३
५९.....	६६ कियदंशः	८०.....	६४
६०.....	६५ कियदंशः		
६१.....	मूलपुस्तके नास्ति		
६२.....	७८		
६३.....	७९		
६४.....	८०		

मूलस्य पञ्चदशानुवाकात्परं योऽनुवाको वर्तते नैष भाष्य-
कारेण धृतः । तद्यथा—

निधनपतये नमः । निधनपतान्तिकाय नमः ।
ऊर्ध्वाय नमः । ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय नमः ।
हिरण्यलिङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गा-
य नमः । दिव्याय नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः । भवाय
नमः । भवलिङ्गाय नमः । शर्वाय नमः । शर्वलि-
ङ्गाय नमः । शिवाय नमः । शिवलिङ्गाय नमः ।
ज्वलाय नमः । ज्वललिङ्गाय नमः । आत्माय नमः ।
आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय नमः । परमलिङ्गाय
नमः । एतत् सोमास्य स्वर्यस्य सर्वलिङ्गं स्थापयति
पाणिमन्त्रं पवित्रं ॥ अनु० १६ ॥

मूलस्य द्वात्रिंशदनुवाकात्परम् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि
सायुज्यं विनियोगमित्यन्तस्तयस्त्रिंशदनुवाको भाष्यकारेण न धृतः ।
तद्यथा—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षं ।
गायत्रञ्छब्दं परमात्मं सरूपं । सायुज्यं विनियोगं ॥
॥ अनु० ३३ ॥

भाष्यकारस्य शड्विंशोऽनुवाको मूले चतुस्त्रिंशदनुवाकांशत्वेन
पञ्चत्रिंशदनुवाकांशत्वेन च सम्पादितः । पञ्चत्रिंशानुवाकस्य ॐ
भूरित्यादि शेषभागो भाष्यकारेण सप्तविंशानुवाकत्वेन निष्पा-
दितः । तदेतदनुवाकौ पूर्णौ यथा—

आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं । गायत्रीं
छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे । यदह्नात् कुरुते
पापं तदह्नात् प्रतिमुच्यते । यद्रात्रियात् कुरुते पापं
तद्रात्रियात् प्रतिमुच्यते । सर्ववर्णे महादेवि सन्ध्या-
विद्ये सस्वति ॥ अनु० ३४ ॥

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि आजोऽसि देवानां
धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुर-
मिभूरेऽं गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि

सरस्वतीमावाहयामि छन्दर्षीनावाहयामि श्रियमा-
 वाहयामि गायत्रीया गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः
 सेविता देवताऽग्निमुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयः रुद्रः
 शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमानाः
 सप्राणा श्वेतवर्णा साङ्ख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विं-
 शत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनि-
 योगः ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ सुवः । ॐ महः ।
 ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यं । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
 ओमापोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥
 अनु० ३५ ।

मूलस्य षट्त्रिंशदनुवाके, गच्छ देवि यथासुखं इति कण्डि-
 कायाः परम् स्तुतो मयेत्यादि ब्रह्मलोकमित्यन्त एतदनुवाक-
 शेषद्विकण्डिकात्मकः पाठो भाव्यकारेण न धृतः । तद्यथा—

स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्वि-
 जाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्वा
 प्रजातुं ब्रह्मलोकं ॥ अनु० ३६ ॥

भायस्य पञ्चाशानुवाके, अद्रिजा ऋतं दृहत इति कण्डिकायाः परम् ऋचे त्वेत्यादि अमृतस्य धारामित्यन्तस्तदनुवाकान्तर्गतपाठो मूलग्रन्थस्य चत्वारिंशानुवाकान्तगतः । स च आर्यकारेण न धृतः । तद्यथा—

ऋचे त्वा रुचे त्वा समित् स्रवन्ति सरिता न धेनाः ।
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि-
चाकशीमि । हिरण्ययो वेतसो मध्य आसां । तस्मिन्-
त्सपर्णो मधुकुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः ।
तस्यासते हरयः सप्त तीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य
धारां ।

— —

मूलस्य त्रिचत्वारिंशदनुवाकानन्तरं चतुस्त्रवारिंशानुवाकात्
चतुःषष्ट्यनुवाकपर्यन्तमेकविंशदनुवाकाः भाष्यकारेण न भाषि-
ताः । तद्यथा—

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि
मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां
मयि प्रजां मयि सूर्यो अजो दधातु ॥ अनु० ४४ ॥

अपैतु मृत्युरमृतं आगन्वैवस्वतो नो अभयं
कृणोतु । पूर्णं वनस्पतेरिवाभिनः शीयतां रुयिः
सच्चतान्नः शचीपतिः ॥ अनु० ४५ ॥

— —

परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देव्या-
नात् । चक्षुषते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाः
रीरिषो मोत वीरान् ॥ अनु० ४६ ॥

वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भव-
नस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वहसो ज्यो-
ग्जीवाजरामशीमहि ॥ अनु० ४७ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेरमु-
च्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिष-
जा शचीभिः ॥ अनु० ४८ ॥

हरिः हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशानं वृषभं
मतीनां । ब्रह्म सरूपमनुमेदमागादयनं मा विबधी-
र्विक्रमस्व ॥ अनु० ४९ ॥

शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहं । उभयो-
लोकयोर्ऋध्वातिमृत्युन्तराम्यहं ॥ अनु० ५० ॥

मा छिदो मृत्यो मा बधीर्मा मे बलं विवृहो मा
प्रमोषोः । प्रजां मा मे रीरिष आयुरुग्रनृचक्षसन्वा
हविषा विधेम ॥ अनु० ५१ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत
मा न उक्षितं । मा नो बधीः पितर मेत मातरं
प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥ अनु० ५२ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो
अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मानो रुद्रभामितो बधीर्हवि-
ष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ अनु० ५३ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता
बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयः स्याम-
पतयो रयीणां ॥ अनु० ५४ ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्दृत्रहा विमृधो वशी । दृषेन्द्रः
पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयङ्करः ॥ अनु० ५५ ॥

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिव
बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अनु० ५६ ॥

ये ते सहस्रमयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान्
यज्ञस्य मायया सर्वानव यजामहे ॥ अनु० ५७ ॥

मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ अनु० ५८ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तश्चैनश्चकुम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकुम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकुम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वाः सश्चाविद्वाः सश्चैनश्चकुम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ अनु० ५९ ॥

यद्वो देवाश्चकुम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनं । अरा वायो नो अभिदुच्छुनाय ते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा ॥ अनु० ६० ॥

कामो कार्पोन्नमो नमः । कामो कार्पोत्कामः करोति नाहं करोमि कामः कर्त्ता नाहं कर्त्ता कामः कारयिता नाहं कारयिता एष ते काम कामाय स्वाहा ॥ अनु० ६१ ॥

मन्युरकार्षीन्ममो नमः । मन्युरकार्षीन्मन्युः करो-
ति नाहं करोमि मन्युः कर्त्ता नाहं कर्त्ता मन्युः कार-
यिता नाहं कारयिता एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा ॥
॥ अनु० ६२ ॥

तिलान् जुहोमि सरसाः सपिष्टान् गन्धार मम चित्ते
रमन्तु स्वाहा । गावो हिरण्यं धनमन्नपानः सर्वेषाः
श्रियै स्वाहा । श्रियश्च लक्ष्मीश्च पुष्टिश्च कीर्त्तिश्चानृ-
ण्यतां ब्रह्मण्यं बहुपुत्रतां । अद्भामेधे प्रजाः सन्ददातु
स्वाहा ॥ अनु० ६३ ॥

तिलाः कृष्णास्तिलाः श्वेतास्तिलाः सौम्या वंशानुगाः ।
तिलाः पुनन्तु मे पापं यत्किञ्चिद्दुरितं मयि स्वाहा ।
चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः । गोस्तेयः
सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिः शमयन्तु स्वाहा ।
श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टीश्च कीर्त्तिश्चानृण्यतां । ब्रह्मण्यं
बहुपुत्रतां । अद्भामेधे प्रजा तु जातवेदः सन्ददातु
स्वाहा ॥ अनु० ६४ ॥

मूलपुस्तकस्य पञ्चषष्टितमानुवाको भाष्यकारेण ५१, ५२, ५३, ५४, ६० इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः । तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्त्तितः । अतएव स मूलपुस्तकस्य पाठक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितः ।

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । वाङ्मनश्चक्षुः-
श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुधाकूतिः सङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थोनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिश्नोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥ अनु० ६५ ॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्ट्यनुवाकस्य भूर्व्यंशो भाष्यकारेण ५५, ५६, ५७, ५८, ५९ इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः । तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्त्तितः । अतएव स मूलपुस्तकक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितो भवति ।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरस-

गन्धा मे शुध्यन्तां । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूया-
 सः स्वाहा । मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योति-
 रहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । अव्यक्तभा-
 वैरहङ्कारैर्ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वा-
 हा । आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
 भूयासः स्वाहा । अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं
 विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा । परमात्मा मे
 शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ।
 क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । विविद्यै स्वाहा ।
 ऋत्विग्विधानाय स्वाहा । कपोत्काय स्वाहा । क्षु-
 त्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीनाशयाम्यहं । अभूतिम-
 समृद्धिञ्च सर्वां निर्णुद मे पाप्मानः स्वाहा । अन्न-
 मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा* मे
 शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासः स्वाहा ॥
 अनु० ६६ ॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्टितमानुवाकात्परम् सम्पूर्णसप्तषष्टितमो-
 ऽनुवाको भाष्यकारेण न व्याख्यातः । तद्यथा,

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय

* विज्ञानमयानन्दमया इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये
 स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । धर्माय स्वाहा ।
 अधर्माय स्वाहा । अद्भ्यः स्वाहा । ओषधिवनस्प-
 तिभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा गृह्याभ्यः स्वाहा । अव-
 सानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा । सर्व-
 भूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय
 स्वाहा । यदेजति जगति यच्च चेष्टति नमो भागो
 यन्नामे स्वाहा । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय
 स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे
 स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । रुह-
 स्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा ।
 स्वधा पितृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ।
 देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधास्तु । भूतेभ्यो नमः ।
 मनुष्येभ्यो हन्ता । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने
 स्वाहा । यथा कूपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः ।
 एवामे अस्तु । धान्यः सहस्रधारमक्षितं । धनधान्यै
 स्वाहा । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो
 वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि
 मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥ अनु० ६७ ॥

मूलपुस्तकस्याष्टषष्टितमानुवाकः पूर्णो भाष्यकारेण न व्याख्या-
तः । अतएव पूर्णः स मुद्रापितः । तद्यथा,

ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदात्मा । ॐ
तत्सत्यं । ॐ तत्सर्वं । ॐ तत्पुरोर्नमः । अन्तश्चरति
भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार-
स्त्वमिन्द्रस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः ।
त्वं तदाप आपोज्योतो रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुव-
रोम् ॥ अनु० ६८ ॥

मूलपुस्तकस्य एकोनमष्टतितमानुवाको भाष्यकारेण ३२, ३३,
३४, ३५ इत्यनुवाकपञ्चकरूपेण निर्दिष्टः । अत्र तस्य मूलपु-
स्तकस्यानुमारी पाठो मुद्रापितः । तद्यथा,

अद्वायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । अद्वायाम-
पाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । अद्वायां व्याने निविष्टो-
ऽमृतं जुहोमि । अद्वायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
अद्वायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मणि म
आत्माऽमृतत्वाय । अमृतोपस्तरणमसि । अद्वायां
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदा-
हाय । प्राणाय स्वाहा । अद्वायामपाने निविष्टोऽमृतं
जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय
स्वाहा । अद्वायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

शिवो मा विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा । अद्वाया-
मुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदा-
हाय उदानाय स्वाहा । अद्वायाः समाने निविष्टो
ऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय
स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्मा मृतत्वाय । अमृतापि-
धानमसि ॥ अनु० ६६ ॥

मूलपुस्तकस्यैकसप्ततितमानुवाकात्परम् दिसप्ततितम-त्रिसप्तति-
तमानुवाकौ भाष्ये न धृतौ । तद्यथा,

वाङ्मा आसन् । नसोः प्राणः । अक्ष्योश्चक्षुः ।
कर्णयोः श्रोत्रं । बाहुवोर्बलं । ऊरुवोरोजः । अरिष्टा
विश्वान्यङ्गानि तनूः । तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः ॥ अनु० ७२ ॥

वयः सुपर्णा उपसेदरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाध-
मानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूरि चक्षुर्ममुग्ध्यस्मान्नि-
धयेऽवबद्धान् ॥ अनु० ७३ ॥

मूलपुस्तकस्य चतुःसप्ततितमानुवाकात्परम् पञ्चसप्ततितम-षट्-
सप्ततितमसप्तसप्ततितमानुवाका भाष्यकारेण न लिखिताः । तद्यथा,

नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ अनु० ७५ ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्ष्णस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्विनस्य-
रि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
सुचि ॥ अनु० ७६ ॥

शिवेन मे सन्तिष्ठस्व स्थानेन मे सन्तिष्ठस्व सुभूतेन
मे सन्तिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे सन्तिष्ठस्व यज्ञस्यर्द्धिमनु-
सन्तिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते नमः ॥
अनु० ७७ ॥

अम्भस्य, एकपञ्चाशच्छतं(१) । जातवेदसे, चतुर्दश(२) ।
भूरन्नं(३), भूरग्नये(४), भूरग्नये, चैकमेकम्(५) ।
पाहि, पाहि, चत्वारि, चत्वारि(६-७) । यश्छन्दसाम्
द्वे (८) । नमो ब्रह्मणे(९), ऋतं तपः(१०), यथा
वृक्षस्य, एकमेकम्(११) । अणोरणीयान् चतुस्त्रिं-
शत्(१२) । सहस्रशोर्षष्टिंशतिः(१३) । आदित्यो
वा ऋषः(१४), आदित्यो वै तेजः, एकमेकम्(१५) ।
निधनपतये चयौविंशतिः(१६) । सद्योजातम् चीणि
(१७) । वामदेवाय एकम्(१८) । अघोरैभ्यः(१९),
तत्पुरुषाय, द्वे, द्वे(२०) । ईशानः(२१), नमो हिरण्य-
बाहवे, एकमेकम्(२२) । ऋतं सत्यं द्वे(२३) । सर्वो

वै, चत्वारि(२४) । कद्रुद्राय, चीणि(२५) । यस्य वै-
 कङ्कती(२६), ऋणुष पाजः(२७), अदि॑तिः (२८),
 आपो॑ वा इ॒द॒ः, एकमेकम्(२९) । आपः पुनन्तु,
 चत्वारि(३०) । अग्निश्च(३१), सूर्यश्च, नव॑ न॒व(३२) ।
 ओमि॑ति, चत्वारि(३३) । आया॑तु, पञ्च(३४) । ओजो॑सि,
 द॒श(३५) । उत्त॑मे, चत्वारि(३६) । घृ॒णिः, चीणि(३७) ।
 ब्रह्म॑ मेतु मां, यास्ते, ब्रह्म॑हत्यां, द्वाद॑श(३८) । ब्रह्म॑
 मे॒धया, अद्या॑नः, इ॒मं, भू॑णहत्यां(३९), ब्रह्म॑ मे॒धवा,
 ब्रह्मा॑ दे॒वाना॑म्, इ॒दं, वी॑रहत्याम्, एका॑न्निवि॒शतिः,
 एका॑न्निवि॒शतिः(४०) । मे॒धा दे॒वी(४१), मे॒धां म॒-
 इन्द्रः, च॒त्वारि, च॒त्वारि(४२) । आ मां मे॒धा,
 द्वे(४३) । मयि॑ मे॒धाम्, एक॑म्(४४) । अपै॑तु(४५),
 पर॑(४६), वातं॑ प्रा॒णम्(४७), अ॒मुच॑ भ॒यूत॑(४८),
 हरि॑(४९), श॒ल्कैर॒ग्निं(५०), मा च्छि॑दे॒ मृत्यो॑
 (५१), मा नो॑ म॒हान्तं॑(५२), मा न॑स्तो॒के(५३), प्रजा॑-
 प॒ते(५४), स्व॑स्ति॒दा(५५), त्व॑म्ब॒कं(५६), ये ते॑ स॒ह-
 स्रं, द्वे, द्वे(५७) । मृत्य॑वे॒ स्वाहा, एक॑म्(५८) । दे॒व-
 ह॑तस्य, एका॑द॒श(५९) । य॒हो दे॒वाः(६०), कामो॑-
 ऽका॑र्षी॒त्(६१), मन्य॑रका॒र्षी॒त्, द्वे, द्वे(६२) । ति-
 लान् जु॒होमि, गा॒वः, अ॒ग्र्यं, प्रजाः, पञ्च॑(६३) । तिलाः

कृष्णाः, चोरस्य, श्रीः, प्रज्ञा तु जातवेदः(६४), सप्त ।
 प्राणापान, वाक्, त्वक्, शिरः, उत्तिष्ठ पुरुष, पञ्च
 (६५) । पृथिवी, शब्द, मनः, अव्यक्त, आत्मा, अन्त-
 रात्मा, परमात्मा मे, शुधे, अन्नमय, पञ्चदश(६६) ।
 अग्नये स्वाहा, एकचत्वारिंशत्(६७) । ओं तद्ब्रह्म,
 नव(६८) । अज्ञायां प्राणे निर्विष्टः, चतुर्विंशतिः(६९) ।
 अज्ञायां प्राणे निर्विश्यामृतं हुतं, दश(७०) । अङ्गु-
 ष्ठमात्रः पुरुषः, द्वे(७१) । वाङ्मात्र आसन्, अष्टौ(७२) ।
 वयः सुपर्णाः(७३), प्राणानां ग्रन्थिरसि, द्वे, द्वे(७४) ।
 नमो रुद्राय, एकम्(७५) । त्वमग्ने द्युभिः, द्वे(७६) ।
 शिवेन मे सन्तिष्ठस्व(७७), सत्यं(७८), प्राजापत्यः
 (७९), तस्यैवम्, एकमेकम्(८०) । अशीतिरनु-
 वाकाः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं कुरवा-
 वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ओम्
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ॥

इत्यारण्यकं समाप्तं ॥

